

EL PALATÍ
LA FORMACIÓ DELS PALAUS IMPERIALS A ROMA

SÈRIE DOCUMENTA 3

EL PALATÍ
LA FORMACIÓ DELS PALAUS IMPERIALS A ROMA

RICARDO MAR

Amb la col·laboració de Natàlia Alonso i Ana Rodríguez

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI
INSTITUT CATALÀ D'ARQUEOLOGIA CLÀSSICA

TARRAGONA, 2005

Amb el suport de:

Ministeri d'Educació i Ciència. Direcció General de Política Científica. Projecte «Excavaciones Arqueológicas en el Lacio: El Templo de Júpiter Stator en el Foro Romano y el Santuario de Serapis en Ostia» (PB 87-0379).

Comunitat Europea. Programa Raphael. Projecte «RITROVA: Reconstruction Infographique de la Topographie de Rome et des Vestiges Antiques» (97-E-211).

Comunitat Europea. Programa Cultura 2000. Projecte «Origen, Topografía y desarrollo urbanístico del Área Central de Roma. Zona del Templo de Júpiter Stator» (2000-1035).

© **de l'edició:** Institut Català d'Arqueologia Clàssica – Universitat Rovira i Virgili, 2005

© **dels textos:** Ricardo Mar, Natàlia Alonso, Ana Rodríguez

© **dels dibuixos originals:** Ricardo Mar

Traducció al català: Xavier Delgado i Maria Jesús Martí

Traducció a l'anglès: Paul Turner

Dibuixos i originals cartogràfics: Ricardo Mar

Disseny de la coberta: DIÉDRIC

Maquetació: Pau Roig

Realització gràfica: Edicions El Mèdol – Tarragona

Dipòsit legal: T-1.567/2005

ISBN: 84-934698-0-7

PRESENTACIÓ

En aquest tercer volum de la Sèrie Documenta, la Universitat Rovira i Virgili i l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica editem conjuntament un estudi sobre la formació dels palaus imperials al Palatí, l'emblemàtic turó de Roma íntimament lligat als orígens arcaics de la ciutat i convertit des d'època d'August en residència imperial.

Aquest llibre neix d'un projecte que, iniciat el 1988 sota els auspicis de l'Escola Espanyola d'Història i Arqueologia de Roma i de l'Acadèmia d'Espanya, ha estat liderat en les seves darreres fases per la Universitat Rovira i Virgili. El punt de partida fou l'excavació arqueològica de la zona situada a l'entorn del temple de Júpiter *Stator*, als peus del Palatí, a l'àrea central de l'antiga Roma. Un treball de camp desenvolupat al llarg de gairebé divuit anys i que cal remarcar que ha comptat amb una fructífera cooperació internacional, amb la col·laboració d'equips arqueològics portuguesos, italians, francesos, espanyols i evidentment catalans. Els resultats d'aquesta excavació, la seva seqüència estratigràfica, la seva interpretació i els estudis derivats es publiquen en els tres annexos del llibre, que en donen una visió sintètica però completa, des de les restes d'una via porticada que formava part de la *domus Aurea* en època de Neró fins a les construccions del segle VI dC, passant per les successives remodelacions urbanístiques que van afectar la zona sobretot en èpoques de Domicià, Adrià i Heliogàbal.

Però l'autor del llibre, el professor Ricardo Mar, es va proposar des de l'inici de l'excavació, i en paral·lel amb aquesta, portar a terme una recerca més àmplia sobre la topografia arqueològica del Palatí, revisant la frondosa bibliografia que s'ha ocupat del tema i aportant-hi noves i valuoses observacions. El resultat és aquest volum esplèndid, que s'obre amb una síntesi que recull l'estat de la qüestió sobre la significació i l'evolució del Palatí des de l'època de la Roma primitiva fins a la darrerria de la República, i entra després plenament en el que constitueix el cos fonamental del llibre: el naixement, la formació i l'evolució dels palaus imperials de Roma a partir del moment en què August va decidir situar-hi la seva casa.

La configuració progressiva del palau d'August i els successius projectes que s'hi van sobreposar, començant per la grandiosa i inacabada *domus Aurea* concebuda per Neró, continuant per la reconducció més modesta i adequada a la realitat sociopolítica portada a terme pels emperadors de la dinastia Flàvia que amb la construcció de l'anomenada *domus Flavia* van ocupar amb el seu palau imperial la totalitat del Palatí, i seguint per les intervencions d'Adrià i de la dinastia dels Severs, són sotmesos per part de l'autor a una anàlisi detallada, acompanyada amb una il·lustració planimètrica de primer ordre i amb una contextualització històrica que posa àmpliament en relleu la relació de l'arquitectura i de l'urbanisme amb la concepció política i ideològica del poder imperial en cada moment.

Roma, com a ciutat eterna per antonomàsia, ha jugat un paper històric fonamental en el pensament europeu des d'abans del Renaixement. La il·lustració i el naixement, durant el segle XIX, de les ciències històriques de l'antiguitat van convertir la memòria del passat romà en una disciplina científica. Han transcorregut més de dos segles des de llavors, però els resultats d'aquest projecte científic que avui publiquem demostren que a l'inici del segle XXI investigar un passat tan llunyà segueix sent una fita important.

En el moment en què Europa, malgrat els problemes, es vol reconèixer com una realitat no només econòmica sinó també cultural i política, pot ser útil mirar enrere. La civilització romana, hereva de la grega, va estendre per primera vegada a Europa la consciència de formar part d'una mateixa comunitat. Reconstruir l'escenari des del qual es va governar aquell complex multicultural implica explorar conceptes amb els quals com a ciutadans encara avui en dia ens hem de confrontar.

Els arxius que es conserven sota terra i que l'arqueologia permet recuperar són molt més que simples pedres o restes materials. Són el registre de la vida i la mort de les generacions que ens han precedit, dels seus anhels i també de les seves idees. I són precisament aquestes últimes les

que més destaquen en aquest llibre. En les seves pàgines podem veure com l'escenari del poder a l'antiga Roma va ser construït durant moltes generacions, com a resultat de les lluites polítiques i de l'evolució de les mentalitats que van acompanyar l'expansió de Roma per tot el món llavors conegut.

Els palaus, els temples, les places i els jardins que en un teixit compacte van acabar cobrint el turó del Palatí són en el fons l'expressió d'un imperi i d'uns pobles que van acabar trobant una forma de relació pacífica sota la garantia d'unes lleis objectives i universals. Un món que, vist des de la nostra perspectiva actual, era encara ben antic i conceptualment injust, però que va posar bases sòlides sobre les quals es va poder construir l'evolució posterior.

Des de la ciutat de Tarragona, legatària de Tàrraco i avui seu de la Universitat Rovira i Virgili i de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, sabem molt bé la importància i el paper que el patrimoni arqueològic pot exercir sobre les realitats actuals. Com a capital de la província més extensa de l'Imperi romà, la Tarragona antiga va ser conformada a imatge de la mateixa Roma i de ben segur que encara ara podrà veure's reflectida en un estudi que profunditza sobre una part tan significativa de la ciutat que va ser el seu model en tants aspectes.

La col·laboració entre la Universitat Rovira i Virgili i l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica es materialitza novament aquí amb la publicació d'aquest llibre, que és el resultat d'una tasca de recerca prolongada i tenaç, dues característiques que són gairebé inseparables de qualsevol investigació creativa i innovadora. En el futur, aquesta col·laboració ha de seguir donant fruits valuosos que permetin assolir l'objectiu que el Departament d'Universitats, Recerca i Societat de la Informació de la Generalitat de Catalunya i la Universitat Rovira i Virgili persegueixen amb la creació de l'Institut: convertir Tarragona i Catalunya en un punt de referència internacional per a l'arqueologia clàssica.

Tarragona, juliol del 2005

Lluís Arola i Ferrer
Rector de la Universitat Rovira i Virgili

Josep Guitart i Duran
Director de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica

ÍNDIX

Introducció	9
1. Arqueologia i fonts escrites en la reconstrucció de la topografia antiga de Roma	13
2. El Palatí i els orígens urbans de Roma	19
El marc geogràfic	21
Aldees, poblats i espai urbà	23
Roma a l'edat del bronze	27
Roma a la primera edat del ferro (segle IX)	29
Roma al llarg del segle VIII (períodes Lacial Iib i III)	31
Roma al llarg del segle VII	34
El naixement de Roma i el turó del Palatí	34
3. El Palatí durant l'època històrica	39
La sacralització del perímetre del turó	39
La topografia arcaica de Roma i la <i>Sacra via</i>	41
El temple de Júpiter <i>Stator</i>	46
El temple de Fortuna <i>Respiciens</i>	49
Les <i>curiae Veteres</i>	51
El Palatí com a escenari del mite dels orígens	52
El temple de la Victòria	53
El temple de Cíbele	54
El temple de Júpiter <i>Victor/Invictus</i>	57
Les relíquies palatines de la llegenda dels orígens de Roma	57
4. La vivenda de l'aristocràcia romana al final de la república	59
Càtul, Màrius i el Palatí	63
El barri aristocràtic del Palatí	65
Illa I (la casa d'Emili Escaure)	66
Illa II (la casa de Ciceró)	71
Illes III i IV (la casa de Clodi)	74
El panorama general del turó	75
5. El naixement dels palaus imperials amb August	76
La casa d'August al Palatí	78
La carrera política i la residència d'August	79
El temple d'Apol·lo i les dependències privades del palau	82
La terrassa superior: el temple d'Apol·lo	84
La terrassa intermèdia, la casa d'August	88
La terrassa inferior: l' <i>area Apollinis</i>	93
La reconstrucció del conjunt palatí	97
Antecedents tipològics de la residència d'August	101
Els <i>horti</i> de l'Esquilí i «el tranquil sojorn dels déus»	101
Els palaus imperials en les èpoques de Tiberi, Calígula i Claudi	102
Conclusió	104
6. August i la tradició antiquària del Palatí	105
Ara Màxima d'Hèrcules	107
Ara de Consus	108
<i>Curiae Veteres</i>	108
<i>Sacellum Larundae</i> (o <i>sacellum Larum</i> segons la lectura del manuscrit)	108
Conclusió	108
7. La <i>domus Aurea</i> de Neró i la reconstrucció de Roma després de l'incendi de l'any 64	113
Les restes de les construccions situades sota la <i>domus Flavia</i>	115
La gran rotonda	118
Aula porticada	118
Salons i terrasses	118
La gran àbsida	118
Estructures sota el saló del tron de Domicià	118
Les termes del <i>Palatium</i>	119
La façana de la <i>domus Aurea</i> cap al circ Màxim	120
La <i>domus Tiberiana</i> i la <i>domus Aurea</i>	121
El vestibul del palau representatiu (Santa Maria Antiqua)	123
La residència allunyada dels déus: els <i>horti</i> de l'Esquilí i el pavelló del <i>colle Oppio</i>	125

L' <i>stagnum</i> de Neró	125
El turó del Celi	126
El barri residencial de la <i>Sacra via</i>	130
La construcció de la <i>Sacra via</i> neroniana	131
Conclusió: la ciutat palau de Neró	133
8. Roma, el Palatí i la dinastia flàvia	137
Una dinastia nova	139
El programa edilici de la dinastia flàvia: Vespasià i la <i>domus Aurea</i>	142
Vespasià i el Palatí	149
La <i>domus Tiberiana</i> amb Vespasià	149
El saló del tron de Vespasià en el Palatí	152
La nova política urbana: Domicià	153
Nous criteris en l'organització del paisatge urbà	154
La creació d'un nou llenguatge arquitectònic	158
El mercat edilici amb Domicià	159
La reordenació del Palatí i el seu entorn: la <i>domus Flavia</i>	161
La integració dels palaus imperials en la ciutat	163
Remodelació de la <i>domus Tiberiana</i>	166
Reforma de l'àrea del temple d'Apol·lo	166
La construcció de la <i>domus Flavia</i>	167
Els jardins del palau	171
La imatge literària del palau de Domicià	174
9. Des dels Flavis fins als Antonins: Adrià i el Palatí	179
El <i>templum Urbis</i>	179
Les construccions d'Adrià en el Palatí	188
Intervencions a la vall del Colosseu	188
La <i>domus Tiberiana</i>	188
El santuari de Victòria i Cíbele	188
Les construccions de la <i>Sacra via</i>	188
L'excavació arqueològica espanyola en el Palatí	188
Adrià i la transformació del Palatí	194
Conclusió: subestructures i tavernes en l'arquitectura romana	194
10. La dinastia dels Severs i el Palatí	199
La política urbana de Septimi Sever i els seus descendents	200
Septimi Sever i el Palatí	203
Heliogàbal i Roma	208
La <i>Vigna Barberini</i> i el temple d'Heliogàbal	209
L'edifici situat al costat de l'arc de Tit (anomenat <i>temple de Júpiter Stator</i>)	213
Les restes de l'edifici	214
La restitució de l'edifici	214
La façana severiana	215
La galeria adossada	216
Les <i>plateiae Antonianae</i>	216
Conclusió: el Sol invicte d'Heliogàbal: processons i recorregut urbà	216
11. Conclusió	219
Annexos	
Annex 1. Excavación y estudio del entorno del templo de Júpiter <i>Stator</i> en el Palatino de Roma (excavaciones españolas 1989-92), de Ricardo Mar	241
Annex 2. Semillas, frutos y jardines. Estudio arqueobotánico de las excavaciones en el entorno del denominado «templo de Júpiter <i>Stator</i> » en el Palatino de Roma (excavaciones españolas 1989-92), de Natàlia Alonso Martínez	293
Annex 3. La torre Cartularia: la fortificación de la familia en el Foro Romano - Palatino durante la Edad Media, d'Ana Rodríguez López	311
Bibliografia	331
English translation of the conclusions	337

INTRODUCCIÓ

Aquest llibre és un intent de reconstrucció del palau dels emperadors romans situat en el centre de Roma. Va néixer com a residència del «primer ciutadà», Octavi Cèsar, sobre el turó en el qual Ròmul féu la fundació mítica de Roma: el Palatí. Va créixer al llarg de tres segles fins a esdevenir l'autèntic centre polític de l'Imperi Romà.

El treball de recerca que es presenta en aquest volum va néixer fa 18 anys, associat a l'excavació arqueològica d'un sector del Palatí: l'entorn del temple de Júpiter *Stator*. Les dades de l'excavació es presenten en aquest volum en forma d'annex (Annex 1). En el context d'aquesta memòria arqueològica hem inclòs l'anàlisi dels sediments que reomplien les clavegueres aparegudes en l'excavació, realitzada per Natàlia Alonso (Annex 2). Un treball fonamental per reconstruir la vegetació dels jardins del Palau Imperial. Com a conclusió cronològica, incloem a més l'estudi de la presència de la família dels Fragipane en el Palatí durant l'època medieval, realitzat per Ana Rodríguez (Annex 3). Finalment presentem la bibliografia fonamental del Palatí, amb una valoració de les perspectives futures del seu coneixement científic.

El fet d'excavar a Roma i, sobretot, el fet d'excavar *in Palatii radice* (als peus del Palatí), tal com es descriu la posició del temple de Júpiter *Stator* en un text atribuït a Ciceró (Ps. Cic. Exil, 24), és, sens dubte, una gran responsabilitat professional per a qualsevol arqueòleg clàssic. Hi ha pocs jaciments, com el Palatí, que constitueixin un arxiu de més de 2.500 anys carregats d'història. Un material d'estudi que permet de recórrer l'evolució de la ciutat des d'una aldea de cabanyes fins a una metròpoli que, durant la seva època més esplendorosa, va arribar a tenir un milió d'habitants. A més, el temple de Júpiter *Stator* constitueix un enigma històric lligat als mites de la fundació de la ciutat i que persisteix al llarg de l'evolució de la ciutat fins a l'època tardana. Ja s'esmenta en relació amb la porta Mugònia de la muralla del mateix Ròmul. Segons la llegenda, quan les tropes sabines assaltaren la ciutat per recuperar les dones raptades pels romans, van irrompre a la ciutat palatina a través d'aquesta porta. En el mateix lloc es van aturar sota la invocació de Júpiter *Stator*, que resisteix l'assalt. Són esdeveniments que formen part del temps mític de la ciutat. En el nostre cas gaudeixen d'una continuïtat històrica: finalment el temple fou construït i a més coneixem algunes de les seves circumstàncies històriques. Allà s'hi reuní el senat convocat per Ciceró per condemnar el revolucionari Catilina. L'edifici es va cremar en l'incendi de Neró (l'any 64 dC) i fou reconstruït, ja que apareix citat als *Catàlegs Regionaris*, l'elaboració dels quals se sol atribuir a l'època constantiniana.

El Palatí inicialment no era un centre públic de Roma. Durant la República, els espais dedicats a la política es van desenvolupar a partir de dos nuclis ben diferenciats: d'una banda, el conjunt format pel turó del Capitoli amb la plaça del Fòrum situada al seus peus i, de l'altra, la zona del camp de Mart.

L'arribada de l'Imperi va provocar un canvi radical de la situació. Al llarg de tres segles, al mateix temps que evolucionava l'organització política de Roma i s'eixamplava la residència imperial, el Palatí va anar adquirint un protagonisme creixent. Abans, només havia estat l'espai privilegiat de residència de l'aristocràcia. Ciceró, un *homo novus*, un noble sense una llarga tradició familiar, va destinar una gran quantitat de diners per tal d'assolir una àmplia residència al Palatí. Quan va aconseguir el seu propòsit, tothom va pensar que havia arribat a la cúspide de la seva carrera. La causa d'aquest interès nobiliari es relacionava amb el prestigi del turó com a indret de la fundació de Roma, sobretot a la seva part més alta, ocupada per un santuari molt antic dedicat al culte d'algunes divinitats femenines. El lloc era quelcom semblant a un museu a l'aire lliure dels records de la fundació de Roma. Allà s'hi situava la mítica cabanya de Ròmul, la cúria dels sacerdots *salii*, que conservaven el *lituus* de Ròmul (el seu bastó cerimonial); als seus peus hi havia el Lupercal, la cova on la lloba va nodrir els bessons i les escales de Cacus, un heroi local o un bandit mort pel mateix Hèrcules. Quan Octavià tornà a Roma després de l'assassinat del seu oncle, Juli Cèsar, va decidir instal·lar la seva residència oficial en aquest turó prestigiós i al costat d'aquests records venerables del fundador de Roma.

L'ascens polític del futur emperador en aquesta fase final de les guerres civils va marcar l'expansió progressiva de la residència per tot el turó. Quan l'any 3 el foc va assolir tot el Palatí, les fonts escrites afirmen que la casa de l'emperador ja ocupava tot el turó. El topònim originari de l'indret era destinat a esdevenir un sinònim de residència règia.

Al llarg de les darreres dècades del segle I aC, August va convertir la seva casa en un veritable escenari públic. Va començar construint un temple per al culte a Apol·lo que va dedicar després de la victòria final sobre els seus enemics a la batalla d'Actium. Les obres li van permetre de celebrar a casa seva —en realitat, el temple d'Apol·lo— els festivals commemoratius de la fundació de la ciutat, els *ludi saeculares*, que fins aleshores se celebraven en l'extrem nord del camp de Mart. L'any 12 aC va esdevenir Pontífex Màxim, titular superior de la religió romana. Segons la llei havia de viure en una casa pública al costat del temple de Vesta (en el fòrum). La reacció del príncep fou exemplar: va consagrar la casa als déus i va instal·lar-hi un lloc de culte a Vesta. A partir d'aquí l'acció dels emperadors successius amplià els palaus imperials sobre noves terrasses. Les voltes que sostenien els palaus en altura van acollir els serveis de l'administració imperial.

En el segle II el complex palatí havia suplantat alguns dels més importants escenaris de la ciutat. En l'època de l'emperador Trajà, assistir a la *salutatio* matinal en el palau imperial era una obligació de qualsevol persona important de Roma. Tot seguit calia apressar-se als palaus respectius per rebre l'homenatge dels propis clients. Amb l'Imperi s'havien transformat completament els antics indrets de la política de Roma.

Els palaus imperials englobaven la residència de l'emperador i la cort, a més d'alguns temples, edificis administratius, jardins, places i carrers. A diferència dels recintes palatins de les capitals dels imperis de l'Orient, com el palau de Topkapi a Istanbul o la ciutat prohibida de Pequín, ambdós separats de la ciutat a través d'una muralla ben definida, els palaus imperials de Roma es desenvoluparen integrats en l'espai públic de la ciutat. Com intentem demostrar en aquest llibre, la configuració progressiva que presenten va ser un altre resultat, potser el més sofisticat, del desenvolupament d'un sistema de control i govern imperial que va assolir el seu apogeu durant el segle II dC i que es desplegà des de les Illes Britàniques fins a la riba del riu Eufrates.

A l'hora de publicar els resultats cal començar amb els agraïments. En primer lloc hem d'agrair al Soprintendente Archeologico di Roma, Adriano La Regina, la confiança que en tot moment va dipositar en l'equip espanyol. Convé també agrair l'ajut que sempre ens va prestar el personal de la Soprintendenza, particularment la Dra. Irene Iacopi, arqueòloga responsable del conjunt Fòrum-Palatí.

Al llarg de tots aquests anys de treball a Roma el projecte ha gaudit de la inestimable hospitalitat científica de l'Acadèmia d'Espanya. En especial durant els quatre anys, entre 1986 i 1990, en què vam ser becaris de la institució, tot compartint amb d'altres artistes i investigadors l'escenari únic de San Pietro in Montorio. El treball intens i entusiasta d'aquells anys romandrà sempre al costat del record afectuós de Trinidad Sánchez-Pacheco, directora de l'Acadèmia durant aquells quatre anys tan especials. Volem agrair als seus successors al capdavant de la institució (J. Lozano i F. Garín) el suport generós que sempre van brindar al nostre projecte a Roma. Sense el seu ajut, personal i institucional, no hauria estat possible realitzar el seminari didàctic del setembre de 2001, que va concloure el projecte científic. Per això, volem subratllar el nostre agraïment a l'Acadèmia i a les institucions que representa (Ministeri d'Afers Exteriors i Ministeri de Cultura) i, particularment, a Felipe Garín, el director en aquell moment, per acollir i suportar en un inoblidable mes de setembre un grup d'arqueòlegs entusiasmats per excavar *in Palatii radice* i per això capaços d'envair qualsevol espai lliure amb les seves ceràmiques, dibuixos i ordinadors. Finalment no podem oblidar tot el personal de l'Acadèmia, la simpatia i suport del qual sempre va ser un estímul per al nostre treball a Roma.

Des de la perspectiva científica i en relació amb l'activitat arqueològica espanyola a Roma, hem de citar la precedent excavació de Gabii¹ i les publicacions realitzades per membres del projecte els anys 1989², 1995³ i 1994⁴. Finalment, la problemàtica dels palaus imperials va ser objecte d'una publicació específica l'any 1994⁵.

El treball d'elaboració informàtica de les dades arqueològiques per a la realització de la Carta Arqueològica del Palatí es va poder portar a terme gràcies a la constitució d'un grup de treball format per David Vivó, Ignacio Fiz i Ignacio Álvarez. Sense l'esforç entusiasta que hi van posar no hauria estat possible presentar coherentment la immensa documentació procedent de diversos segles d'excavacions arqueològiques.

La realització d'un volum d'aquestes característiques sempre és una tasca complexa i de gran responsabilitat. En la seva redacció final hem comptat amb la inestimable ajuda d'amics i col·legues que han assumit la revisió de l'obra. En primer lloc, Xavier Delgado i Maria Jesús Martí, traductors de l'obra al català, a qui dec, sens dubte, una notable millora literària del text. He d'agrair a més al col·lega de la Universitat Rovira i Virgili Jordi Lamarca l'esforç de llegir el manuscrit en la seva primera redacció. A ell li dec una gran quantitat de suggeriments, sempre encertats. Hem d'agrair també la revisió dels termes clàssics a Jesús Carruesco i la coordinació del treball d'edició a Clara Ventura. Al company i amic de fatigues durant tota una vida, Joaquín Ruiz de Arbulo, li he d'agrair la revisió científica del text. Els errors que apareixen en aquest volum, malgrat l'ajut que tots ells m'han prestat, són, sense excepció, responsabilitat meua.

Tarragona, març del 2005

Ricardo Mar

Professor d'Arqueologia de la Universitat Rovira i Virgili

1 AA.VV. (Almagro Gorbea, M., ed.), *El Santuario de Juno en Gabii. Excavaciones 1956-69*, Roma 1982.

2 Arce, J.; Mar, R., Sánchez-Palencia, J. «Monumento presso l'arco di Tito nel Foro Romano: campagna 1989», *ArchLaz* X, 1989, 79-90.

3 Caerols, J. J. *Sacra via (Ia.C-Id.C.)*. *Estudio de las fuentes escritas*, Madrid 1995.

4 Arce, J. «Júpiter Stator en Roma», *Actas del XIV Congreso Internacional de Arqueología Clásica*, Tarragona 1994, 79-90.

5 Mar, R. «Los palacios imperiales, Nerón y la Domus aurea», *Butlletí Arqueològic* 16, 1994, p. 45-84.

1. ARQUEOLOGIA I FONTS ESCRITES EN LA RECONSTRUCCIÓ DE LA TOPOGRAFIA ANTIGA DE ROMA

Un dels aspectes més complexos a l'hora de reconstruir l'evolució urbana del turó del Palatí és la combinació de dades arqueològiques amb les tradicions mítiques i literàries de Roma. Són dues fonts d'informació molt diferents que, tanmateix, convé contrastar en un sol discurs. Les dades arqueològiques són, en principi, una font documental fiable que ens ha arribat sense ser objecte de cap manipulació històrica. Malauradament, són informacions fragmentàries que cal interpretar. Si mirem d'estendre les conclusions d'un sector puntual a un àmbit més ampli, per exemple en la reconstrucció d'un edifici a partir dels elements que s'hi han conservat, correm el risc de falsejar la interpretació històrica. Les fonts escrites, al seu torn, presenten uns altres problemes d'interpretació, sobretot les tradicions històriques antigues. Són un producte directament manipulat des de la mateixa redacció.⁶ A partir dels segles IV i III aC la historiografia romana va anar inventant la narració de l'origen de Roma, en part per justificar la conquesta progressiva de la Mediterrània. Així, es va manllevar la versió històrica que havien produït els historiadors grecs i es va adaptar a les velles tradicions i als mites locals. La qüestió clau és que cal concretar quin valor històric podem atorgar a les tradicions locals que s'integraren en la versió confeccionada per la historiografia grega.⁷

L'origen de Roma, i la relació que manté amb la primitiva fundació de la ciutat al Palatí, constitueix un exemple ben il·lustratiu de la complexa relació entre història i arqueologia. Coneixem, a través de la tradició literària romana, la data de la fundació de Ròmul, establerta per Varró: l'any 753 aC (segons Tímeu, el 814 aC) i sabem també, gràcies a les fonts antigues, que els romans consideraven que la ciutat havia nascut al turó del Palatí abans d'estendre's pels altres turons de la ciutat. Tanmateix, les dades arqueològiques permeten d'assegurar que, molt de temps abans d'aquestes dates, els turons de Roma, no només el Palatí, ja tenien presència humana. Alguns dels turons, fins i tot, tenien sistemes de fortificació autònoms.⁸ El problema rau a conciliar l'arqueologia, les fonts escrites i una explicació coherent des d'un punt de vista històric.

El Palatí era l'escenari urbà on es concentraven els records de la fundació de Roma com ara la cabanya de

Ròmul, les escales de Cacus o el mateix bastó ritual de Ròmul. Quin valor històric cal atorgar a aquestes tradicions? Un lloc proper al Palatí, el fòrum Boari, constitueix un bon exemple de la manera com els romans construïren la memòria històrica d'alguns indrets de la ciutat. L'ara Màxima d'Hèrcules, en el fòrum Boari, era un monument que existí del cert a l'antiga Roma i que l'arqueologia ha pogut documentar sota l'església de Santa Maria in Cosmedin. Segons la llegenda de l'origen, l'ara es relaciona amb la mítica Pal·làntion, fundada pels també mítics colons grecs procedents de l'Arcàdia. El culte hauria estat instituit pel mateix Hèrcules. L'arqueologia ha demostrat que el fòrum Boari, on se situava l'altar d'Hèrcules, correspon a la localització arcaica del port fluvial de la ciutat. Per tant, era un indret d'intercanvi comercial des dels orígens. No ens ha de sorprendre que el mite del lloc s'associï a la divinitat d'Hèrcules, encarregada de la protecció del comerç. Amb les dades que hem descrit, d'una banda autèntiques, d'altra banda inventades, es va anar establint una tradició que feia referència als orígens de la comunitat.⁹ El nostre obstacle interpretatiu se centra en la recerca del fil que condueix, al llarg del temps, la relació entre la societat i el pensament mític en la madeixa confusa que dona forma a les tradicions llegendàries.

Enfront de la riquesa i la complexitat dels mites grecs, la mitologia romana es presenta com una tradició molt més pobra i esquemàtica. Aquest fet s'ha atribuït sovint al substrat ètnic i cultural del món romà. Els pobles indoeuropeus estaven mancats de mites cosmogònics i teogònics propis, o bé eren molt rudimentaris. En canvi, la cosmogonia dels grecs s'havia desenvolupat a partir de la riquesa mítica distintiva de les cultures d'Orient. Des d'aquest punt de vista, Roma hauria forjat la seva pròpia mitologia a partir del contacte amb la cultura grega a partir del segle VII aC (o tal vegada del segle VIII aC), en connexió amb el procés històric que transformà Roma en una ciutat estat.

Des d'un punt de vista cultural, és difícil d'acceptar que els llatins no tinguessin un món mític propi. L'any 1959, Accame, tot escrivint sobre els reis de Roma, subratllava que «no hi ha hagut cap poble que, en un estat primitiu, no fos capaç de transformar en llegendàries».

6 Pel que fa a la problemàtica general vegeu MAZZARINO, S. *Il pensiero storico classico I-II*. Roma, 1996. Sobre la qüestió específica de la formació de la historiografia romana vegeu GABBA, E. «Storiografia greca e imperialismo romano (III-I aC)» dins *Rivista Storica Italiana*, LXXXVI, 1974, pàg. 625-642.

7 AMPOLO, C. «La storiografia su Roma arcaica e documenti» dins *Tria Corda. Scritti in onore di A. Momigliano*. Como, 1983; Id. «Roma e il mondo Greco dal secolo VIII agli inizi del III aC» dins *Roma e Italia. Radici Imperii*. Milà, 1990; MUSTI, D. *Tendenze nella storiografia romana e greca su Roma Arcaica*. Roma, 1970.

8 «*Murus terreus ad Carinas, murus mustellinus*», muralla del Palatí i del Capitoli.

9 ANDREN, A. «Dionysius of Halicarnasus on Roman monuments» dins *Collatonus (Homm. Leon Herrmann)*, XLIV. Brussel·les, 1960, pàg. 88-104.

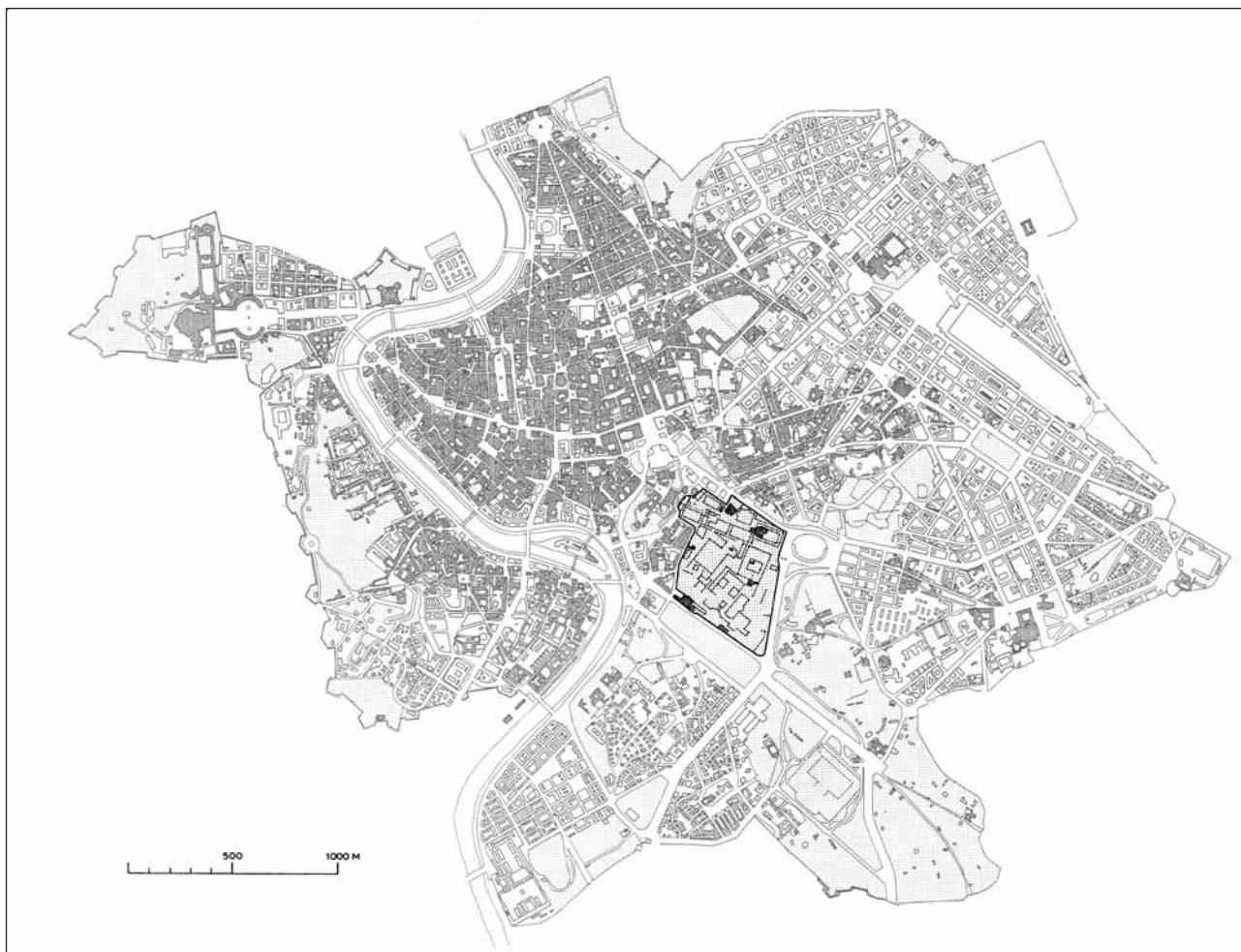

Fig. 1: Posició del turó del Palatí en la planta actual de Roma amb el traçat de la muralla aureliana (segle III dC).

da el contingut històric de la seva vida. Cada poble ha creat una saga divina i heroica».¹⁰ L'any 1955, Angelo Brelich proposà les etapes que permetien de resseguir la consolidació d'un univers mitològic amb coherència pròpia. Així, va tenir en compte els indicis i les notícies que s'han conservat de la tradició mitològica llatina més antiga i també les tradicions arcaïques de Roma.¹¹ En primer lloc, identificava un substrat d'entitats primigènies, les característiques de les quals es relacionen amb el caos anterior a la creació del cosmos. Algunes de les figures divines són relativament ben conegudes, com ara Janus, Saturn o Vulcà. D'altres, com ara Sícul, Cacus i Cècul, resulten molt menys clares. L'univers mític, a més, tenia un estrat successiu configurat a través d'un seguit de figures associades a l'acció civilitzadora dels herois, sobretot de personatges com ara Fortuna, Ferònia (Ops per als llatins), Pic i Faune, etc., que reflectien, en part, els principis vitals de la naturalesa. A partir d'aquest món d'éssers primordials es va concebre una veritable cos-

mogonia formada per divinitats ja diferenciades i amb personalitat funcional pròpia: Júpiter i Juno, nascuts de la deessa verge Fortuna Primigènia (a Preneste) o de Ferònia (a Anxur). Dintre l'últim estrat original de la mitologia llatina es trobaven les figures de Llatí, assimilable al déu Júpiter Lacial i, naturalment, els arquetips de Ròmul i Rem,¹² successors de Pic i Faune, molt més antics. Segons aquesta interpretació, els darrers adquireixen la personalitat d'un rei dimoni ambivalent, que reuneix, d'una banda, els trets salvatges d'una naturalesa selvàtica violenta i, de l'altra, constitueixen la figura d'un avantpassat civilitzador associat a l'establiment de la sobirania. En el món primitiu llatí, la lloba i el picot (Pic) són els dos animals sagrats de Mart que protegeixen els bessons Ròmul i Rem. Cal recordar que Mart tenia, originàriament, un caràcter més agrari que no pas guerrer. El pastor Fàustul, que a vegades s'associa amb Faune o amb Pan, constitueix el principi de la naturalesa salvatge. A la llegenda, la relació entre el pastor i el personatge

10 ACCAME, S. *I re di Roma nella leggenda e nella Storia*. Nàpols, 1959.

11 BRELICH, A. *Tre variazioni romane sul tema delle origini*. Roma, 1955.

12 Sobre la construcció mítica de la figura de l'heroi fundador cal veure BETTINI, M. i BORGHINI, A. «Il bambino e l'eletto. Logica di una peripezia culturale» dins *Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici*, 3. Pisa, 1979, pàg. 121-153. POIRIER, J. «Le récit de fondation» dins *Art, Mythe et Création*. Dijon, 1988, pàg. 69-74. RANK, O. «The myth of the Birth of the Hero» dins *In Quest of the Hero*. Princeton, 1990.

femení d'Acca Laurentia o Larunda simbolitza la unió amb els principis de la fertilitat. Una festa romana molt antiga, les *Laurentalia*, expressa la confluència entre la naturalesa salvatge i la fertilitat present al mite primordial de fundació. La intervenció dels personatges que hem esmentat en el naixement de Ròmul i Rem confirmaria l'originalitat itàlica i l'antiguitat del mite dels bessons fundadors.

No conservem gaires fonts arcaïques per demostrar amb certesa quins elements de les antigues llegendes procedents del final de l'edat del bronze van sobreviure al procés d'assimilació de Roma al perfil típic d'una polis grega. Els indicis que podem recollir de la religió arcaïca romana permeten suposar que els primers pobladors ja duïen un món espiritual ben elaborat quan s'ubicaren sobre els turons romans. És la tradició mítica que serví de llavor per a allò que acabà sent la narració per excel·lència sobre els orígens de la ciutat: l'urbs. L'èxit històric de Roma fou construir un Imperi que abraçava tot el món conegut. Per justificar-ho, la ciutat necessità imaginar un passat mític que expliqués aquest destí universal. Per això, al llarg de la història, Roma mai no va deixar de reelaborar el mite dels seus orígens. Fins i tot després de la caiguda de l'Imperi, continuà sent el model de la Ciutat Eterna, les arrels del qual es confonen amb l'origen mític de la civilització i amb un destí immortal predestinat.

Al llarg del proper capítol analitzarem les dades arqueològiques disponibles per explicar el paper del Palatí en la fundació de Roma. Com veurem més endavant, August escollí el Palatí per construir-hi un primer palau imperial, precisament com a record de la fundació de Ròmul, un record que s'havia conservat a través de les llegendes i d'algunes relíquies localitzades justament al Palatí. Les primeres dades segures pel que fa a l'existència d'un cos de llegendes sobre la fundació de Roma no ens porten més enllà del final del segle v aC i els primers textos amb notícies fiables es daten al segle IV aC. Això ens obliga a reflexionar sobre la manera en què els romans del període històric pogueren conservar el record oral d'una tradició de tres o quatre segles. Només podem suposar que les velles llegendes es conservaren gràcies a la transmissió generació rere generació en forma de relats populars. La tradició literària parla explícitament de l'existència de poemes que es recitaven durant els banquetes de les grans celebracions. Gràcies a això es pogueren mantenir les llegendes més antigues que provenien de les primeres aldees de cabanyes del final de l'edat del bronze. Sabem que les sagues, a més de recitar-se, s'escenificaven com a obres dramàtiques. Al segle v aC ja es representaven fets històrics amb motiu dels jocs anuals (*Judi Romani* i *Judi plebei*). Així, la poesia declamada en escenaris públics o bé al llarg de reunions socials va permetre la continuïtat dels antics relats.

Les fonts literàries gregues i romanes van acabar recollint una narració, coherent en essència, pel que fa a l'origen de Roma. De vegades són dades disperses que s'inclouen en obres més generals. En d'altres, no obstant, trobem narracions completes centrades en els primers segles de la història de la ciutat. Els textos conservats són fonts indirectes, redactades al llarg dels darrers segles de la República i durant tot el període imperial, que inclouen notícies, dades i relats procedents d'escriptors anteriors molt més pròxims als esdeveniments. La versió definitiva es produí mitjançant la superposició de tradicions diferents de la llegenda originària. Aquest procés es va desenvolupar paral·lelament a l'afirmació de Roma a la Mediterrània. La influència hel·lènica i el desig d'assimilar-se a una ciutat grega jugaren un paper decisiu en el desenvolupament de la versió romana del mite de l'origen.

El punt de partida de l'elaboració del mite va ser, necessàriament, el conjunt de llegendes esmentades i els mites conservats des del final de l'edat del bronze a les comunitats de la Itàlia central. El mite de Ròmul i Rem també en formava part. Com hem vist, l'origen s'associa a personatges procedents de la tradició llatina més antiga, com ara Mart, Faune o Pic. El doble tarannà dels fundadors correspon a altres mites indoeuropeus de creació. El poeta Nevi (segle II aC) presentava Ròmul com el nét d'Eneas. Tanmateix, el contemporani Fabi Pictor, que escrivia en grec, probablement referia una història diferent. El rei d'Alba Longa, descendent d'Eneas, dividí les seves possessions entre els seus fills: Númitor va rebre el tron i Amuli les riqueses, gràcies a les quals Amuli suplantà el germà. Davant el temor a la venjança d'un possible descendent de la filla del rei derrocat, la jove (Rea Sílvia, anomenada també Ilia en altres fonts) va ser obligada a consagrar-se com a verge vestal. Després que Mart l'assetgés, donà a llum els bessons Ròmul i Rem. Amuli ordenà assassinar-los, però finalment foren abandonats dintre una cistella al corrent del Tíber. Després que els alletés una lloba, van matar l'usurpador Amuli i van fundar la ciutat de Roma. És la versió hel·lenitzada del mite, enriquida per adaptar-la al sistema narratiu grec d'allò que havia de ser la vida d'un heroi fundador. L'exposició dels nadons són atributs comuns a altres sobirans antics nascuts del no-res, com ara Sargó o Cir. La tragèdia de la mare i el naixement miraculós dels bessons són episodis que tenen paral·lels abundants al món grec i que constitueixen un tema freqüent en els mites de fundació de ciutats.

Un segon registre es configura a través de la llegenda de l'origen troià. El mite d'Eneas es troba a l'àmbit etrusc, però l'heroi ja apareix al Laci al segle IV aC. El mite d'Eneas és una intrusió del món grec dintre l'imaginari mític dels pobles del centre d'Itàlia.¹³ El problema fonamental és definir els moments i els modes en què la tradició s'introduí en el pensament romà fins

a enllaçar amb la llegenda de Ròmul i Rem. Eneas, membre d'una branca menor de la casa reial troiana, apareix a la *Iliada* enfrontat a la branca regnant de Príam. En un pas cèlebre, la descendència d'Eneas era destinada a regnar sobre els troians. La destrucció definitiva de Troia féu necessari d'imaginar la fugida d'Eneas de les costes de l'Àsia Menor amb els supervivents troians per instal·lar-se en un altre lloc. D'aquesta manera neix, a la tradició grega, la imatge d'un Eneas vagarívol a la recerca d'un indret on establir-se. A més de les representacions sobre ceràmiques àtiques de l'heroi fugitiu al costat del seu pare cec, s'esmenta sovint el cas d'una ciutat a Macedònia, anomenada Enea, que ja al segle VI aC encunyava moneda amb la representació de l'heroi. No obstant, alguns autors grecs associen els viatges d'Eneas a la recerca d'una nova pàtria amb els viatges de retorn a la pàtria d'alguns guerrers aqueus, com ara Ulisses o Diomedes després de la guerra de Troia. A les acaballes del segle V aC, Hel·lànic de Lesbos considerava que Eneas, acompanyat d'Ulisses, anà a Itàlia i fundà Roma tot donant-li el nom d'una troiana anomenada *Rhome*.¹⁴ És probable que l'autor grec no atribuís una significació gaire important a aquesta denominació. L'associació amb Eneas formava part de la tradició hel·lenocèntrica dels erudits grecs que, així, situaven les arrels gregues en la fundació de les ciutats principals del món conegut.

Des d'un moment molt primerenc, disposem de representacions d'Eneas a la cultura etrusca. Per això s'ha argumentat que la llegenda d'Eneas al Laci arribà a Roma a través de la influència etrusca. No obstant, les excavacions recents a *Lavinium*, suposada fundació d'Eneas a la costa del Laci, han aportat noves dades arqueològiques que apunten cap a l'existència d'un culte dedicat a l'heroi troià. L'element arqueològic principal és una tomba orientaltzant del segle VIII aC, monumentalitzada durant el segle IV aC, que coincideix sorprenentment amb la descripció que va fer Dionís d'Halicarnàs del cenotafi d'Eneas (*Ant. Rom.* I, 64, 4-5).¹⁵ En l'actualitat es tendeix a creure que el mite d'Eneas ja circulava entre els pobles itàlics des d'una època molt primerenca i no es pensa que hi hagués un intermediari privilegiat que l'introduís a Roma.

Finalment, cal assenyalar que els grecs també van crear, pel seu compte, un cicle mitològic, relacionat amb Hèrcules com a heroi civilitzador, que acabà integrat dintre el cos llegendari de la fundació de Roma. La tradició d'Hèrcules, Cacus i Evandre era un fragment de la llegenda grega de l'heroi que acabà sumant-se al sistema de registres superposats que constitueix la narració de l'origen de Roma.

Un dels aspectes de les ciutats antigues que reflecteix millor la qüestió és la celebració de la memòria de l'heroi fundador. La normativa religiosa prohibia soterrar els morts dintre la ciutat per mantenir-la purificada. Tanmateix, s'observa que les ciutats gregues i, probablement, també Roma, construïren tombes monumentals al costat de l'àgora o del fòrum, dedicades als herois fundadors, amb independència de si eren reals o ficticis. L'arqueologia ha descobert alguns casos clamorosos, com ara el mausoleu de Bat, situat a l'àgora de Cirene (Líbia); el mausoleu fals (cenotafi) dedicat al fundador de Posidònia/Paestum (Itàlia); la tomba del fundador de Messene (Grècia), o bé el conjunt d'enterraments de la porta oest d'Erètria (Grècia). Aquests exemples mostren la importància que tenia per a les polis arcaïques la presentació de les tradicions mítiques dintre l'espai ciutadà. A Roma succeïa alguna cosa semblant: els monuments grecs dedicats al fundador de la ciutat són comparables a l'anomenat *Lapis Niger* (el cenotafi o presumpta tomba de Ròmul) construït al fòrum Romà.

L'espai cívic era un entorn carregat d'un profund significat historicoreligiós. Les arrels de la consciència mítica s'enfonsen en els orígens de la mateixa fundació de Roma. Els límits de l'espai, les fronteres físiques o polítiques, els punts dominants de la topografia o bé els accidents naturals com ara fonts, rius, tálvegs o petites llacunes, en el moment en què s'incorporen a l'espai de la col·lectivitat, s'han d'exorcitzar amb rituals propicis. Calia, doncs, construir els mites precisos per justificar el caràcter salutífer de la cerimònia, la qual fusionava el calendari i l'espai comú en un únic registre.

El mateix podríem dir de la construcció enigmàtica del Palatí que les fonts anomenen Roma *Quadrata*, de la cabanya de Ròmul, de l'ara Màxima d'Hèrcules i fins i tot del temple anomenat panteó d'Agripa, reconstruït amb la forma actual per l'emperador Adrià. El vestibul de l'edifici era decorat amb les estàtues de Ròmul i d'August. Si tenim en compte que se situava sobre l'antiga *palus Caprae* (el pantà de la Cabra), lloc de l'apoteosi de Ròmul, ens adonarem que la construcció és la resposta a un programa ideològic ben meditat que intentava d'identificar August com un nou Ròmul.

En qualsevol societat amb una història urbana llarga, aquest tipus de mites perden progressivament les referències històriques a causa del caràcter repetitiu i quotidià que tenen. Com ens mostra l'exemple de la Roma medieval, el resultat sol ser una sèrie confusa de tradicions locals, a vegades contradictòries, que cal

13 Zevi, F. «Il mito di Enea nella documentazione archeologica» dins *L'epos greco in Occidente (Atti del XIX convegno sulla Magna Grecia)*. Tàrent, 1979, pàg. 247-261.

14 Ampolo, C. «Enea e Ulisse nel Lazio da Ellanico a Festo» dins *PP*, XLVIII, 1992, pàg. 321-342.

15 Diversos autors, *Enea nel Lazio. Archeologia e mito (Catalogo de la mostra)*. Roma, 1981.

comprovar amb la història i la topografia de la ciutat, per verificar-ne el contingut històric. Quan el coneixement topogràfic és, al seu torn, el resultat d'hipòtesis i d'interpretacions arqueològiques —perquè no cal oblidar que investiguem una ciutat desapareguda— qualsevol reflexió al voltant del valor històric dels mites i de les cerimònies tradicionals es converteix en un terreny particularment perillós. Parlem, és clar, de l'antiga Roma, un exemple en què una documentació escrita abundant ha conservat alguns mites i tradicions que, tanmateix, hem de contrastar massa sovint amb hipòtesis de treball i no pas amb dades i informacions segures.

Després de més de dos-cents anys d'estudis, l'arqueologia ha aconseguit de reconstruir una part important de la planta que tenia Roma a l'antiguitat. Mentre que el centre de la ciutat apareix definit com una successió contínua d'edificis monumentals i places públiques, les cases on arribaren a residir un milió d'habitants són gairebé desconegudes. És probable que les zones residencials s'estenguessin al llarg dels barris perifèrics, poc coneguts arqueològicament, com ara l'Aventí o la Suburra. Pel que fa als edificis públics, s'ha arribat a dibuixar fins i tot els detalls arquitectònics de l'alçat dels temples, el desenvolupament de les voltes de formigó de les termes o bé el traçat dels pòrtics que envoltaven les nombroses places públiques —fòrums— que dominaven la imatge urbana del centre del poder durant l'època imperial. No obstant, el procés històric iniciat durant l'època republicana que conduí fins a aquesta situació entre els segles II i III dC en general és ben poc conegut. Tot i que podem intuir-ne algunes causes polítiques i culturals que es relacionen amb la concentració impressionant de monuments, molts dels detalls que tenien se'n escapen.

Si ens situem en un altre context històric, el dels pelegrins que anaven a Roma durant l'edat mitjana, podem valorar millor la complexitat pròpia dels estudis de topografia històrica. Per a un pelegrí que anés a Roma al voltant de l'any 1000, la visita obligada a les grans basíliques papals implicava un passeig per la història mil·lenària de la ciutat. Els records, reals o inventats, del passat de Roma apareixien a les places, als carrers i fins i tot a les esglésies. A l'Europa de les acaballes del mil·lenni, Roma era una ciutat única, un escenari on els visitants, proveïts amb els seus llibres de guia corresponents (*mirabilia*), reconeixien els símbols que justificaven la primàcia universal de la seu papal. Com a exemple citarem el fragment d'una guia de pelegrinatge: «Improvissadament [...] s'obrí el cel i una gran llum va ploure sobre Octavià, que va

veure una verge molt bella sobre un altar amb un nadó en braços i sentí una veu que digué: *sobre aquest altar es troba el fill de Déu*, i llavors Octavià s'agenollà i adorà content Crist [...] Aquesta visió succeí a la cambra d'Octavià emperador, allí on ara es troba l'església de Santa Maria *in Capitolio* i que per això va ser anomenada *Sancta Maria in ara Celi*.¹⁶ La redacció de les guies barrejava dades històriques verídiques i llegendes inventades. Avui sabem que sota Santa Maria d'Araceli hi havia hagut el temple de Juno Moneta i, tal vegada, l'*auguraculum* de l'Arx. Tanmateix, dintre l'imaginari cristià de la ciutat, la memòria de l'església s'associava al record prestigiós del palau del bon emperador (August) i la seva visió miraculosa de la verge sobre l'*ara celi* (Araceli). La llegenda ja circulava des del segle VI, tal com demostra un text de l'autor sirí Malalas. No obstant, la fixació en un lloc concret és el resultat de la cristianització interessada de la topografia de Roma.

La guia de pelegrinatge més antiga que coneixem prové del temps de Carlemany (a les acaballes del segle VIII) i es conservà al monestir alemany d'Einsiedeln. És probable que procedís d'alguns documents anteriors que s'havien mantingut a la cort carolíngia. Com que la redacció és en forma d'itinerari s'ha pensat que, en realitat, constituïa el text escrit que acompanyava una planta circular de Roma.¹⁷ El bisbe de Ravenna rebé com a herència de Carlemany una planta de Roma, actualment perduda, incisa en un disc de plata.¹⁸ Podria ser una còpia de la planta inicial que originà l'itinerari d'Einsiedeln.

Dos-cents anys després de Carlemany apareixen noves guies de pelegrins, ara redactades a Roma. Es van concebre com a recopilacions antiquàries i recullen una imatge *arqueològica* de Roma, modificada profundament per la visió cristiana de la ciutat i per la comprensió, gens fàcil, d'uns monuments que havien quedat reduïts a un estat de pures ruïnes. Gairebé en tots els casos ja s'havien perdut les inscripcions que podien identificar els edificis. L'anònim d'Einsiedeln es presentava sota la forma d'onze itineraris concrets. Els *mirabilia* dels segles X-XI ens ofereixen, en canvi, la imatge contínua del teixit monumental a través d'una *periegesis*, és a dir, el gir al voltant de la ciutat. Al llarg de més de cinc segles d'història van anar apareixent versions que incorporaven noves dades i noves interpretacions.

Els redactors de tots els *mirabilia* van incloure a la guia la descripció de les ruïnes principals que afloraven al llarg de la ciutat i transcrivien, quan era possible, les inscripcions que havien sobreviscut *in situ*.

16 D'ONOFRIO, C. *Visitiamo Roma mille anni fa. La città dei Mirabilia*. Roma, 1988, pàg. 215.

17 HUELSEN, C. «La pianta di Roma dell'Anonimo Einsiedlense» dins *Dissertazione Para*, 1906, pàg. 379-424. LANCIANI, R. «L'itinerario d'Einsiedeln e l'ordine di Benedetto Canonico» dins *Mon. Ant. Linc.*, I, 1891, pàg. 1-119.

18 D'ONOFRIO, D. Ob. cit., 1988.

Tanmateix, com a font directa d'inspiració empraren un inventari dels edificis de la ciutat antiga elaborat a l'època de Constantí. Ens referim a l'anomenat *Catàleg regionari*, que consta d'un text ampli (*notitia*) i d'un altre de més resumit (*curiosum*). Ambdós eren escrits segons l'ordre dels districtes administratius establerts per August. A partir de l'any 1000, el text resumit (*curiosum*) s'incorporà íntegrament a la redacció de les guies. Com a complement, també s'utilitzaven tot tipus de referències extretes de la literatura llatina que reforçaven l'explicació que s'oferia al visitant.

Com hem vist, totes les fonts d'informació, directes o indirectes, es combinaven amb la invenció d'uns antecedents cristians que intentaven de recuperar el prestigi universal de la vella *Urbs* pagana. La llegenda de l'església de l'Araceli n'és un bon exemple. En certa manera, la tradició dels *mirabilia* ens mostra que, al llarg de cinc segles, la memòria històrica de Roma es construïa a través de referències històriques, enriquides amb llegendes i tradicions noves. Aquesta tradició volia presentar una ciutat que ja des dels antecedents pagans era destinada a ser la capital universal de l'orbe cristià.

L'exemple de la Roma medieval no és un cas aïllat. És ben coneguda la manera com es van identificar, a la ciutat de Jerusalem del segle XIX, els llocs on va transcórrer la vida de Jesucrist. Roma i Jerusalem són dos exemples d'un comportament històric molt més general. Qualsevol societat urbana necessita projectar una

memòria històrica al llarg dels espais principals sobre els quals s'ubica. El paisatge urbà adquireix, per motius polítics i religiosos, un valor simbòlic que sobrepassa la simple funcionalitat de l'ús quotidià. El mateix va succeir a les societats antigues. L'espai urbanitzat de les ciutats gregues, o fins i tot de Roma, es presentava com un registre continu de símbols amb els quals la ciutat se sentia identificada. Gràcies a això, el ciutadà tenia a l'abast l'imaginari col·lectiu dels mites i les llegendes necessaris per guiar-se a través de la ciutat.

L'única via raonable per interpretar de manera convincent un entramat històric tan complex és mitjançant la combinació de les fonts d'informació. Cal relacionar les dades arqueològiques i les tradicions literàries en el context ideològic corresponent. És a dir, ubicar-les dintre de l'expansió històrica de Roma, en un primer moment sobre Itàlia i, després, al llarg de tota la Mediterrània.

Dintre la xarxa de llegendes i tradicions, el Palatí sempre va tenir un paper privilegiat. Era un sector que, no cal oblidar-se'n, va acabar esdevenint, amb els fòrums, el cor polític i administratiu de la ciutat. Segons les tradicions romanes, Ròmul i Rem fundaren la ciutat en l'indret que anomenem Palatí, August hi construï la seva residència i amb els emperadors posteriors el topònim del turó acabà sent un sinònim de residència principesca.

2. EL PALATÍ I ELS ORÍGENS URBANS DE ROMA

La fundació i l'origen com a ciutat de Roma al voltant de l'assentament primitiu al Palatí és una qüestió polèmica que,¹⁹ després d'uns quants segles de debat científic, continua enfrontant els arqueòlegs i els historiadors. Des dels treballs memorables de Louis Beaufort, al llarg del segle XVIII, fins als nostres dies, prossegueix la discussió científica sobre les tradicions romanes de la fundació de Ròmul i la relació que tenen amb les dades arqueològiques procedents dels nivells arcaics de Roma.²⁰ Al llarg de la primera meitat del segle XX, i a partir de les tasques d'investigadors com ara Giovanni Pinza o Einar Gjerstad, s'anà definint la idea que Roma va néixer a finals del segle VII mitjançant la unió (*sinecisme*) de diverses aldees independents que s'havien ubicat precedentment sobre els turons de la ciutat (Palatí, Capitoli, Quirinal, Esquilí).²¹ Aquesta interpretació, que es va completar durant els anys posteriors a la Segona Guerra Mundial, suposava que el desenvolupament urbà de Roma es produí al segle VI (la Roma dels Tarquinis) i que coincidí amb l'arribada d'influències gregues i, sobretot, etrusques. Les tradicions de la fundació de Roma potser s'inventaren alguns segles més tard, a partir del segle III, quan els romans intentaren dotar la ciutat amb els trets distintius d'una metròpoli grega.²²

Aquesta teoria es mantingué fins que entre els anys seixanta i vuitanta del segle passat alguns arqueòlegs especialitzats en els estudis de protohistòria la van qüestionar obertament. A partir de l'examen d'altres jaciments més ben coneguts que no pas Roma, autors com ara Heinrich Müller-Karpe, Renato Peroni o Giovanni Colonna proposaren una lectura completament diferent de les dades arqueològiques descobertes fins aleshores: la primera ocupació humana a Roma es remuntava a l'edat del bronze i ja havia sorgit com una comunitat unitària malgrat trobar-se distribuïda entre diversos turons. Aquest assentament inicial, sorgit entre el Capitoli i el Palatí, s'havia estès progressivament fins a ocupar, al segle VIII, tota la superfície de la Roma arcaica. Configurat com una extensa aldea, evolucionà lentament fins a transformar-se en una autèntica ciutat. En aquest procés es distingien tres etapes: en la primera, iniciada durant l'edat del bronze, trobaríem una comunitat *preurbana* de dimensions limitades; en la segona etapa, que coincidia amb el començament de l'edat del ferro (segle IX), l'assentament

hauria evolucionat en extensió i complexitat social, fins al punt d'aconseguir el nivell d'una població *protourbana*; finalment, la tercera etapa, caracteritzada per l'aparició de les formes *urbanes*, ja se situaria al segle VIII. Aquest esquema cronològic suposava redefinir el paper històric de la denominada «*Roma dei Tarquini*». El segle VI aC deixava de ser el moment de naixement de l'agregat urbà i es convertia en un episodi més en el desenvolupament de la ciutat.

Les troballes arqueològiques, molt nombroses durant els darrers anys, han donat nova vida a aquest debat. Cal destacar, sobretot, la ressonància periodística que han assolit els treballs d'Andrea Carandini amb la proposta de tornar a considerar com a textos històrics els antics mites de l'origen de Roma. Aquestes teories foren exposades al gran públic en una exposició que tingué com a escenari les termes de Diocleciana. Es partia d'una tesi ben definida que s'havia presentat abans en una publicació acadèmica voluminosa.²³ Entre molts altres aspectes de la interpretació històrica, es reprenien les tesis de Muller-Karpe, Peroni i Colonna. Carandini afegia que el naixement de Roma com a ciutat es degué produir durant el segle VIII i que fou dirigit, segurament, per un personatge concret que la història va acabar transformant en un arquetip mític i li donà el nom de Ròmul. Les excavacions de Carandini al Palatí demostren, segons el parer d'aquest autor, que Roma va néixer en aquest turó tal com indica la tradició literària romana.

És evident que la decisió de centrar la investigació al voltant de la figura de Ròmul ha resultat molt afortunada. Gràcies a això s'ha aconseguit que l'arqueologia sobrepassi l'entorn tancat del debat acadèmic i es difongui entre un públic *mitjà* molt més extens. Com a contrapartida, l'equip de Carandini ha hagut de construir un discurs que de vegades és esquemàtic i massa rígid. Malauradament, la complexitat inherent del tema ha quedat, en part, defugida, per trobar una explicació massa senzilla. Com succeeix moltes altres vegades, la veritat històrica rau en els matisos.

En l'actualitat, la investigació sobre l'origen de Roma es troba en un punt crític. Disposem de teories diferents per explicar el procés evolutiu de la ciutat sense que s'hagi arribat a una síntesi acceptada per tothom.

19 Aquest capítol és un resum del text que vam presentar al col·loqui internacional *Mites de fundació de ciutats al món antic (Mesopotàmia, Grècia i Roma)*, celebrat a Barcelona els dies 8, 9 i 10 de juny de 2000: MAR, R. «Reflexiones entorno a la fundación de Roma. Un estado de la cuestión» dins AZARA, P.; MAR, R.; SUBIAS, E. (ed.) *Mites de fundació de ciutats al món antic*. Barcelona 2001, pàg. 195-208.

20 BEAUFORT (DE), L. *Dissertation sur l'incertitude des cinq premiers siècles de l'histoire romaine*. Utrecht, 1738, pàg. 9-31.

21 MOMIGLIANO, A. *Roma Arcaica*. Florència, 1988. Sobretot «Il problema delle origini», pàg. 3-144.

22 AMPOLO, C. «La storiografia su Roma arcaica e i documenti» dins *Tria corda. Scritti in onore de A. Momigliano*. Como, 1983, pàg. 72.

23 CARANDINI, A. *La nascita di Roma*. Torí, 1997.

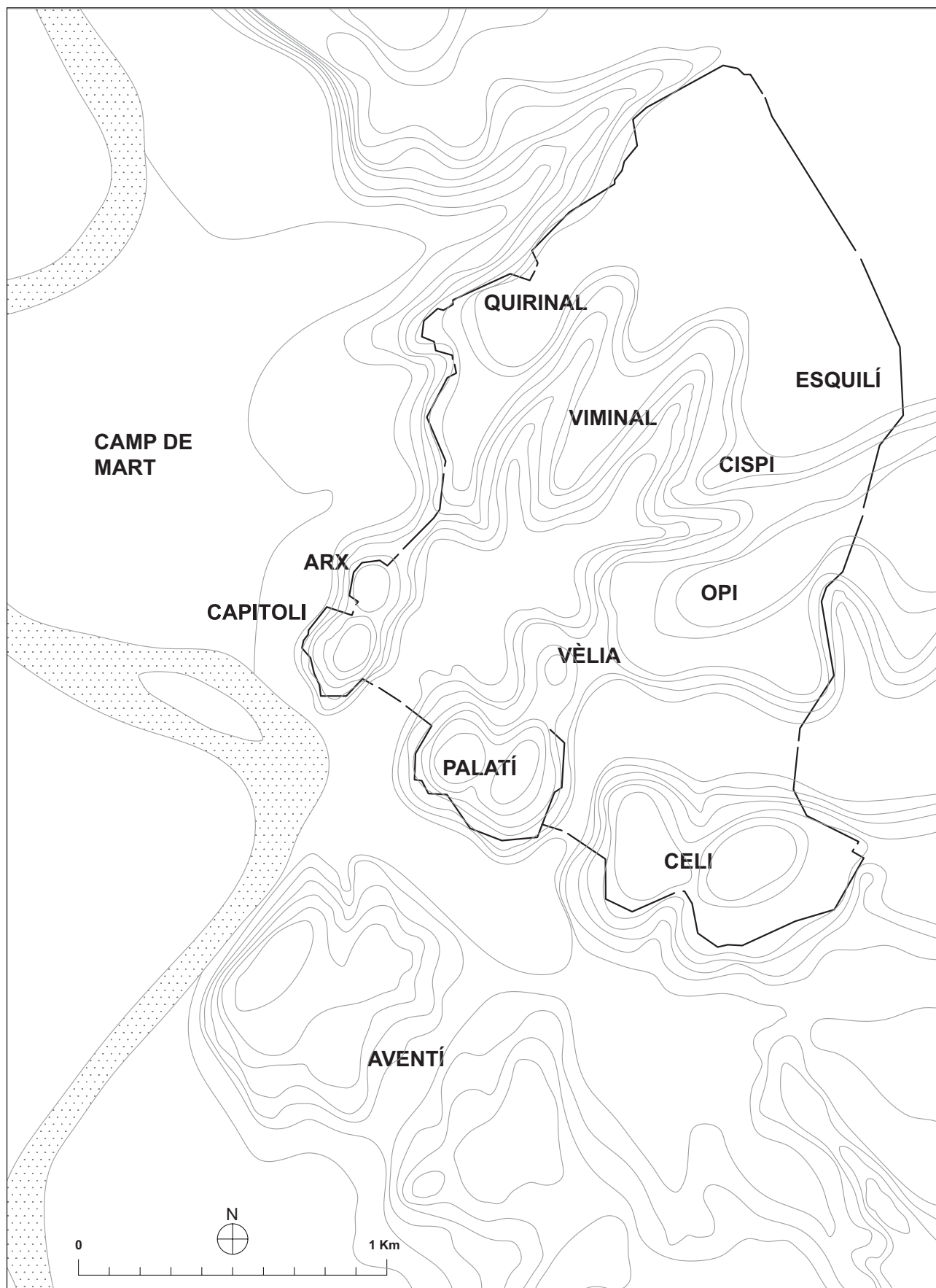

Fig. 2: *Topografia de Roma.*

Es pot observar la posició dels turons històrics i el traçat de la muralla de Servi Tul·li. Es tracta del perímetre sagrat (pomerium) de la ciutat que serà vigent durant tot el període republicà.

Així doncs, cal establir un marc de discussió molt més ampli que ens ajudi a entendre el naixement de les ciutats antigues en general i el de Roma en particular.

El marc geogràfic

El Palatí, envoltat per la resta de turons de Roma (fig. 1), era delimitat cap al sud (el circ Màxim) i cap a l'oest (la zona dels fòrums) per un pendent abrupte, resultat de l'erosió natural. Cap al nord (la *Sacra via*) i cap a l'est (vall del Coliseu) el pendent era menys pronunciat i enllaçava d'una manera suau amb la depressió que delimitava el començament del turó de l'Opi, que constituïa, en realitat, l'últim contrafort de les *Esquilae* (Esquilí). El curs d'aigües —una petita vall— que separava el Palatí del «*colle Oppio*» era la via natural de comunicació entre la zona dels fòrums i la vall del Coliseu. En el punt central d'aquest pas natural, separat i equidistant d'ambdós turons, se situava un promontori que dominava la vall que separava els dos turons i també els accessos a la depressió del Fòrum i a la vall del Coliseu. Les fonts es refereixen al promontori amb el nom de *Vèlia* (fig. 2).

La transformació a gran escala de la topografia natural d'aquesta zona ja s'inicià durant l'època antiga. Per exemple, la topografia de la part alta de l'Esquilí la modificà radicalment l'obra de Mecenes. També és probable que l'obra de Neró impliqués un gran canvi per a la topografia natural d'aquesta zona. Tanmateix, sembla que la zona de la Vèlia va sobreviure sense transformacions dràstiques fins al segle xx. Amb l'obertura de la *via dei Fori Imperiali* (1929-32), l'últim dels contraforts de l'Esquilí, ocupat llavors per la *villa Rinaldi* i que corresponia a la part nord de la Vèlia, fou rebaixada definitivament.

Dionís d'Halicarnàs (V. 19) anomena *Vèlia* la cresta que es perllonga des de la meitat nord del Palatí cap a l'Opi i que forma una altura aïllada sobre el Fòrum (fig. 3). Aquesta altura correspon actualment a la posició de l'arc de Tit. Les fonts són unànimes pel que fa a la ubicació del temple arcaic dels Penats (*aedes deum penatium*) sobre aquest turó i que més tard se substituï pel temple de Venus i Roma.²⁴

Una anècdota que narra Livi il·lustra la topografia republicana de la Vèlia. Valeri Publicola despertà sospites entre els ciutadans perquè, en construir casa seva *in summa Vèlia*, «allà dalt, en posició alta i ben defesa, estava creant una veritable fortalesa inexpugnable» (Liv. II.7).²⁵ Per altra banda, l'autor Fest (pàg. 474 Liv.) ha conservat un testimoni d'Antisti Labeó, estudiós del dret pontifical de l'època augustal, que esmenta la festa del *Septimontium*, que celebraven els habitants de vuit *montanyes* de la ciutat, entre les quals apareixen els habitants de la Vèlia.²⁶ Devia correspondre a una festa d'origen arcaic,²⁷ tal com demostra la presència dels *velienses* a la llista de pobles que sacrificaven, en honor de Júpiter Lacial, el *mons Albanus* (Plin. *NH* III, 69).²⁸ Probablement el topònim que esmenten aquestes fonts arcaïques és el testimoni llunyà d'una època en què la població dels turons situats al costat d'un gual del Tíber constituïa un grapat de comunitats independents que encara no havien convergit en una única *civitas*.²⁹ Una prova del caràcter arcaic del topònim és que Varró el cita quan parla dels santuaris dels *Argei* (fig. 4), uns petits llocs de culte associats als districtes administratius de Roma durant l'època republicana, en referir-se a la sisena capella: «A la Vèlia: sisena capella, sobre la Vèlia, a prop del temple dels déus Penats» (Varr. *LL* V. 54).

En general, la documentació escrita és molt ambigua pel que fa a aquesta zona. Des d'un punt de vista administratiu, ens trobem en una frontera: sembla clar que, tal com proposà Castagnoli,³⁰ la vall constituïa la separació entre el Palatí (*regio X*) i la *regio IV*.³¹ Per tant, tota la zona situada al sud del tàlveg que separava ambdós turons formava part del Palatí.

L'evolució urbanística i històrica de la ciutat antiga féu que els topònims anessin evolucionant. En el procés es van barrejar alguns noms de llocs geogràfics (com ara els *colles* i els *montes*), alguns districtes administratius i algunes denominacions de comunitats i grups socials.³² Ambdues circumstàncies fan que la reconstrucció de la topografia de l'antiga Roma esdevingui una tasca complexa.

24 PLATNER-ASHBY, veu «*Vèlia*», pàg. 550. Recordem que hi ha dues vies d'interpretació complementàries pel que fa al temple dels Penats: l'una, l'assimilació als Dioscurs i, l'altra, una integració dintre el temple de Venus i Roma. Ambdues coincideixen a situar-lo en aquesta zona.

25 GELSOMINO, R. *Varrone e i sette colli de Roma*. Roma, 1975, pàg. 72.

26 ADAMS HOLLAND, L. «Septimontium or Saepimontium» dins *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 84, 1953, pàg. 16-34. POUCEY, J. «Le septimontium et la succussa chez Festus et Varron» dins *Bull. Inst. historique belge de Rome*, 32, pàg. 25-73.

27 GELSOMINO, R. Ob. cit., pàg. 27-28. És important de no confondre la festa del *Septimontium* amb la Roma dels set turons inventats per Varró.

28 Ciceró, a *De Domo Sua*, 74, afirma que per tal d'evidenciar el favor de la plebs envers el retorn de tots els *pagani* i *montani* els afectats aprovaren mocions a favor. Eren «*conventicula, quasi concilia*». El fet es confirma a través d'una inscripció apareguda a l'Opi (Dessau 5428, Degraffi 628) en la qual s'esmenta els «*magistri et flamines montanorum montis Oppi*». En el nostre context, el valor de *mons* no és el d'un topònim geogràfic sinó el d'una comunitat que habita a una muntanya («*montani*»). Els *montanus* es contraposen, en la topografia de Roma, a la denominació de l'habitador d'un altre tipus d'ubicacions: el *pagus*.

29 La lectura de les ubicacions preurbanes de Roma ja apareix en alguns autors com ara PALLATINO, M. «Le origini di Roma» dins *Archclass*, 12, 1960, pàg. 26 i AFÖLDI, A. *Early Rome and the Latins*. Ann Arbor, 1965.

30 CASTAGNOLI, F. «Il tempio dei Penati e la Velia» dins *RIFC*, 24, 1946, pàg. 157-165.

31 La descripció dels monuments dels *Catàlegs Regionaris* no ens permet tenir cap mena de dubte pel que fa a aquest aspecte. Vegeu NORDH, A. *Libellus de Regionibus Urbis Romae*. Lund, 1978, pàg. 78.

32 Els canvis en la toponímia d'un assentament evidencien directament l'evolució de l'estructura que té, CHELVALIER, R.; GELLY, S. (ed.) «La toponymie, reflet des mentalités dans la Rome antique» dins *Sens et pouvoir dans les cultures hellénique et romaine*, II. Montpellier, 1992, pàg. 79-111.

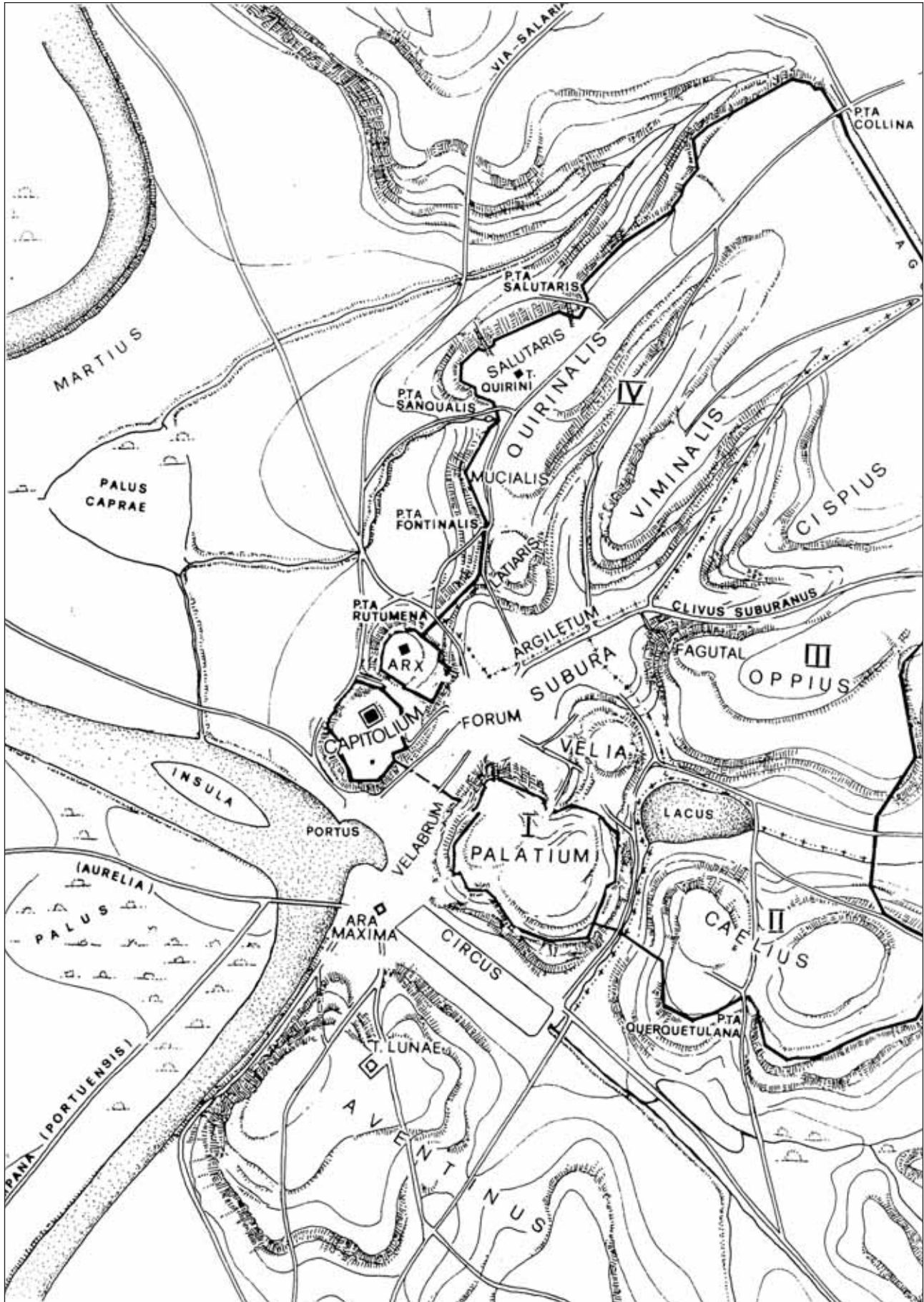

Fig. 3: Orografia originària de Roma i distribució dels topònims antics (Giuliani, a La grande Roma dei Tarquinii).

El Palatí s'elevà en alçada al llarg de tot el període imperial.³³ Les terrasses que, en alguns casos, augmenten la cota natural en gairebé 20 metres, acolliren diversos temples, jardins i el conjunt de les residències imperials. Al vessant nord, la gran transformació es produí en tres etapes: la dels Flavis, la d'Adrià i la dels Severs.

Aldees, poblats i espai urbà

Les restes arqueològiques de població humana més antigues que han aparegut al Palatí són uns quants fons de cabanyes excavades a la roca, una necròpoli annexa i una muralla defensiva situada al peu del turó. Són els traços que caracteritzen una aldea prehistòrica la cronologia de la qual ens porta, probablement, al pas de l'edat del bronze a l'edat del ferro. Aquest primer assentament coincideix amb altres de semblants que apareixen en altres turons de la ciutat. En certa manera, el debat actual sobre l'origen de Roma se centra en la comprensió d'aquestes primeres aldees prehistòriques i l'evolució que les va portar cap a un únic assentament amb característiques ja pròpiament urbanes.³⁴

La forma de la població romana primigènica s'integra en el context de l'aparició dels poblats sedentaris en la prehistòria europea. Els primers assentaments estables que coneixem en la història de la humanitat són aldees de cabanyes de fang, cuit al sol o bé mesclat amb canyes, que anaren apareixent a l'Orient Mitjà a partir del vuitè mil·lenni. Al voltant dels seus límits es desplegaven camps cultivats a la manera primitiva, encara sense el recurs de la llaura.³⁵ Aquesta base de subsistència s'entrellista amb la caça, que aportava el territori proper, i la pesca, que es trobava als llacs i rius de la vora. L'aldea sovint disposava d'un graner comú, que s'havia fet tot soterrant en el sòl canastres de vímet. A vegades fins i tot tenia un dipòsit rudimentari d'aigua pluvial. Palestina i Turquia són els territoris on fins ara han aparegut els exemples més antics, ja que se situen cronològicament entre el 8000 i el 6000 aC. Jericó, en un enclavament proper al riu Jordà, i Çatal Huyuk, situat al sud de Turquia, són els exemples paradigmàtics del naixement de les formes preurbanes a la prehistòria de la humanitat. L'últim assentament visqué l'època d'esplendor a les acaballes del quart mil·lenni aC, quan va arribar a tenir 13 ha d'extensió.³⁶

No totes les aldees neolítiques tenien unes dimensions tan importants. L'assentament més freqüent es presenta com un conjunt d'unes desenes de cabanyes, cadascuna de les quals conté un grup familiar amb una llar, unes divinitats familiars, un santuari i una necròpoli.³⁷ A vegades, la necròpoli es troba dintre la mateixa cabanya, malgrat que és més freqüent que hi hagi un cementiri comunitari fora dels límits de l'aldea. Abans que els rius esdevinguessin les vies de comunicació, cada poblat era gairebé un món autàrquic, aïllat en si mateix. Només la necessitat d'aconseguir alguns estris especials, o fins i tot una muller, podia esperonar els habitants primitius a desplaçar-se fins a altres comunitats.

Al llarg de dos mil·lennis les aldees neolítiques sofriren una metamorfosi que és difícil de resseguir amb les dades arqueològiques. Les escasses restes conservades en indrets com ara el fang del delta del Nil, les zones pantanoses de Polònia, les planures del Danubi o bé els dipòsits fluvials de Mesopotàmia permeten d'intuir una evolució que anà dotant les formes primitives d'hàbitat amb els trets que seran comuns a les primeres ciutats: la casa individual, el santuari, la cisterna, la via pública i l'espai central col·lectiu.³⁸ També podem suposar quelcom sobre l'estructuració social que tenien. S'ha pogut demostrar que a Mesopotàmia al llarg del quart mil·lenni ja hi havia els consells d'ancians com a grup representatiu de la tradició, censor de la moral i encarregat del judici últim del bé i el mal. Era una institució tan important que va acabar deixant una empremta en la formació d'un pensament miticoreligiós col·lectiu.³⁹ Per exemple, a Mesopotàmia, milers d'anys després, l'assemblea dels déus de Babilònia encara s'organitzava com el consell d'ancians d'una aldea neolítica.⁴⁰ En una cultura de transmissió oral només els ancians poden conservar les tradicions. Els consells sorgeixen de manera espontània i, amb les decisions que prenen, expressen la voluntat col·lectiva de la comunitat tot aplicant-hi una tradició consuetudinària procedent d'un passat immemorial.⁴¹

També podem reconstruir alguns aspectes d'aquestes formes religioses arcaïques. Cada aldea podia tenir una divinitat pròpia encara que cada grup familiar canalitzava els sentiments religiosos a través d'un culte totèmic i del record dels propis avantpassats.⁴² El cap

33 LUGLI, G. «Come si è trasformato nei secoli il suolo di Roma» dins *RendLinc*, VIII, 6, 1951.

34 MARTINEZ-PINNA, J. «Reflexiones en torno a los orígenes de Roma: a propósito de recientes interpretaciones» dins *Orizzonti. Rassegna di Archeologia*, II, 2001, pàg. 75-83.

35 AKKERMANS, P.M.M.G. *Villages in the Steppe*. Amsterdam, 1990.

36 OZDOGAN, M. *Neolithic in Turkey, The Cradle of Civilization*. Istanbul, 2000.

37 CAUVIN, J. *Naissance des divinités. Naissance de l'agriculture. La révolution des symboles au Néolithique*. Paris, 1994.

38 AURENCHÉ, O., KOZLOWSKI, S.K. *La naissance du néolithique au Proche Orient*. Paris, 1999.

39 BRÜSCHWEILER, F. «La ville dans les textes littéraires sumériens» dins *La ville dans le Proche-orient ancien*. Lovaina, 1983, pàg. 181-198.

40 HALLO, W. «Urban Origins in Cuneiform and Biblical sources. Founding Myths of Cities in the Ancient Near East: Mesopotamia and Israel» dins AZARA, P.; MAR, R.; SUBIAS, E. (ed.) Ob. cit., 2001, pàg. 37-50. GOODNICK, J. «The foundation Myths of Mesopotamian Cities: Divine Planners and Human Builders» dins AZARA, P.; MAR, R.; SUBIAS, E. (ed.) Ob. Cit., 2001, pàg. 59-68.

41 HENIGE, D. *Oral Historiography*. Londres-Nova York, 1982.

42 SPENCER, C. «Re-Thinking the Chieftdom» dins DRENEN, R.; URIBE, C. (ed.), *Chieftdoms in the Americas*, 1987, pàg. 369 i seg.

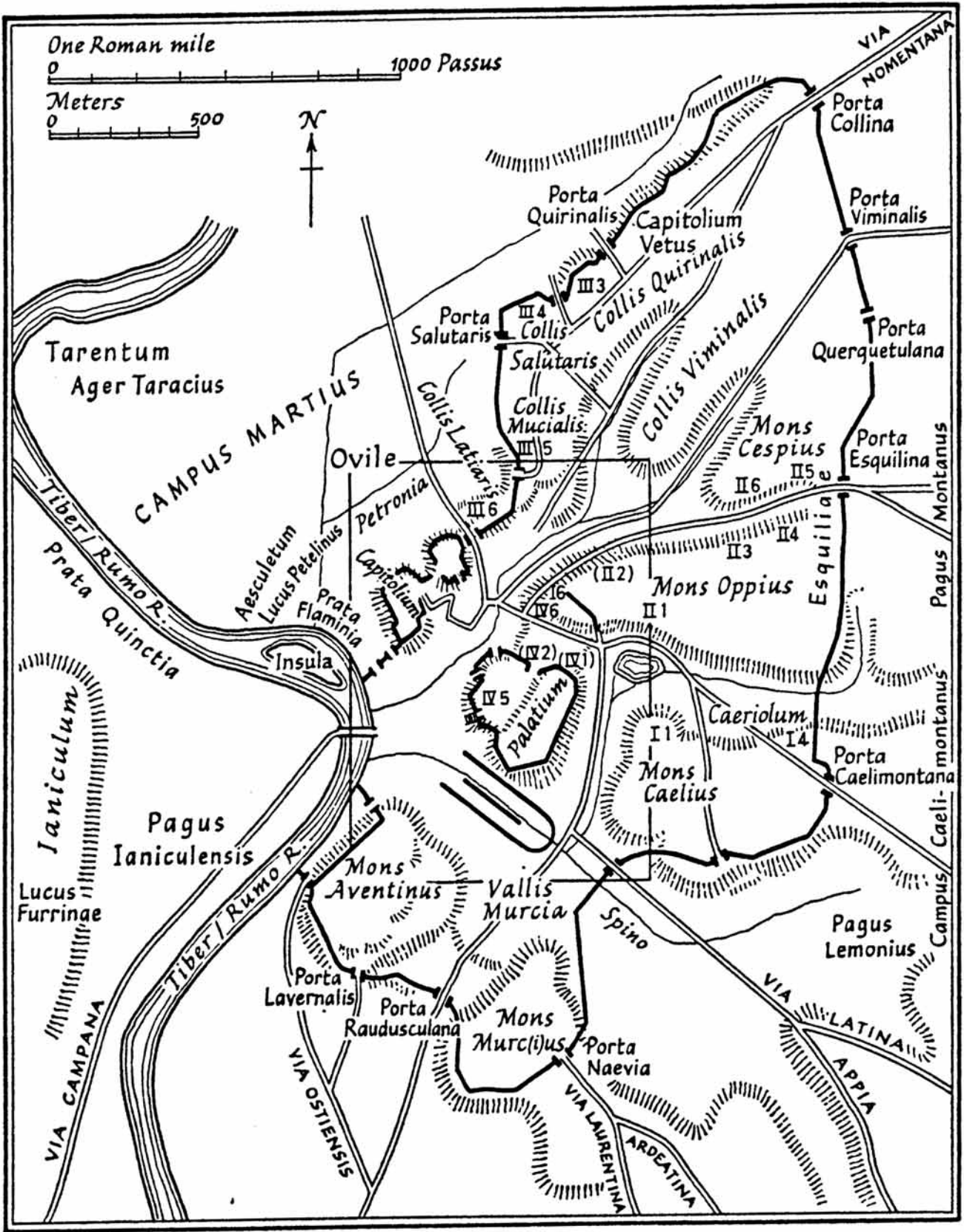

Fig. 4: Les aldees (pagus), les tribus i els montes en la topografia arcaica de Roma (Cornell, 1995).

La tradició antiquària romana ha conservat el record de pagus (aldea) i mons (turó) la toponímia dels quals es remunta a l'època fundacional de Roma. El recorregut de la processó arcaica dels Argei, transmesa per Varró (LL, 5.45-54), enuncia les capelles corresponents als districtes religioso-administratius de les quatre regions que formaven la ciutat republicana. En el plànol (Palmer, Archaic Community) s'incorpora l'Aventí al recinte defensiu tot i que tècnicament es trobés fora dels límits sagrats de la ciutat (pomerium). Entre parèntesis, les capelles que falten en el text de Varró.

del grup familiar exercia de sacerdot del culte propi i s'ocupava dels sacrificis i de les oracions.

A Europa, les primeres aldees formades per aglomeracions de cabanyes es documenten al neolític. L'aparició d'aquest primer tipus de poblament estable es relaciona amb els avenços que va portar la difusió de l'agricultura.⁴³ El desenvolupament era una conseqüència de les influències procedents, en onades successives, dels centres de l'Orient Mitjà. L'aparició de les ceràmiques decorades és un indicatiu que reflecteix els canvis productius que transformaren les societats primitives ramaderes i recol·lectores. Entre les acaballes del neolític i el començament de les edats dels metalls, a tot Europa, des de les planures centrals fins a les costes mediterrànies, es desenvoluparen unes cultures locals molt riques que coincidien en algunes característiques essencials. Van ser anomenades en el seu conjunt cultures danubianes (3500 aC). També prosperaren els assentaments palafítics a la vora dels llacs i dels rius, sobretot al llarg de les regions alpines, a l'àrea germànica i a la zona oriental de França. A totes hi sovintejava la construcció de poblats sobre l'aigua com a mesura de protecció. Les cabanyes es recolzaven sobre plataformes de fusta que es feien tot clavant troncs sobre els fons lacustres. Totes les poblacions del neolític avançat es caracteritzen perquè són uns assentaments formats per cabanyes distribuïdes irregularment al voltant d'una posició una mica elevada. Les protegien muralles de pedra o fossats amb palissades.⁴⁴

L'edat del bronze suposà un avenç notable en els sistemes constructius. És ben coneguda l'arquitectura megalítica que s'estengué al llarg de tot Europa, emprada en la construcció de tombes col·lectives i de centres cerimonials. No obstant, la informació que tenim sobre l'aplicació d'aquestes tècniques en la construcció de poblats presenta llacunes més grans. Cal destacar alguns assentaments les defenses dels quals experimentaren un creixement espectacular, com ara Zambujal a Portugal o Los Millares a Almeria. Talaiots i Nuraghas jugaren un paper semblant a les illes mediterrànies. Des del punt de vista cultural, l'edat del bronze va suposar al llarg de tot Europa un progrés important, tal com revela el desenvolupament de les manufactures i l'evolució dels rituals funeraris. De la mateixa manera, moltes proves demostren que les poblacions tenien un món espiritual complex que ni tan sols no podem intuir.

Molt aviat aquests primers assentaments entraren en una dinàmica accelerada de transformació econòmica.

El desenvolupament de la producció de manufactures de tot tipus va sobrepassar el consum intern i es començà a destinar als intercanvis exteriors. Les millores de l'agricultura van generar excedents que es podien utilitzar per als intercanvis comercials. Aquestes dues noves funcions (la producció i el comerç) acabaren impulsant uns canvis molt importants en la manera de percebre els espais comuns de l'assentament.

Per tant, el panorama que oferien els assentaments humans a Europa al llarg dels últims segles del segon mil·lenni aC és complex i heterogeni. Per això els investigadors s'han esforçat a establir uns criteris *objectius* de classificació, basats sobretot en la definició de nous termes, imprescindibles per entendre els processos de transformació històrica dels assentaments. Podem citar sobretot la noció de *preurbanisme* i *protourbanisme*.⁴⁵ És relativament senzill de definir el concepte d'aldea o de ciutat. Més difícil resulta, no obstant, de precisar les formes intermèdies entre aquests dos tipus d'assentaments. Encara que es tracta d'una discussió estrictament terminològica, constitueix un dels punts clau del debat en el cas dels orígens de Roma: el moment en què va néixer Roma com a ciutat i el paper que hi jugà l'assentament prehistòric descobert al Palatí.⁴⁶

En el cas de Roma, els investigadors coincideixen a descriure'n la població primitiva com un grup d'aldees molt pròximes físicament, assentades sobre un conjunt de turons que dominava un gual estratègic del riu Tíber. No podem saber si els nuclis de cabanyes eren autònoms políticament o si constituïen una única comunitat (als segles X-VIII aC). El conservadorisme proverbial dels romans provocà que molts records de la primitiva organització es mantinguessin en les tradicions romanes.⁴⁷ Per exemple, l'esmentat *Septimontium*, la processó dels *Argei* o el cerimonial de l'*equus octor*. També coincideixen a considerar-les antigues relíquies de la fase preurbana de Roma. Els trets principals que, segons els estudis urbanístics moderns, caracteritzen les *formes urbanes* o l'*espai urbà* van aparèixer a la població romana al llarg de l'evolució històrica. Sobretot va ser molt important el moment en què el conjunt d'aldees s'integrà en una sola entitat cívica. La continuïtat de la població significà la conservació d'alguns plantejaments ideològics i culturals que es trobaven a la base de les formes preurbanes. A la pràctica va sobreviure el conjunt d'esquemes mentals i de processos magicoreligiosos que ja es trobaven a les petites aldees de cabanyes de l'inici de l'edat del ferro.⁴⁸

43 GUILAINE, J. *Premiers Paysans du Monde. Naissances des agricultures*. París, 2000.

44 Vegeu en general la morfologia dels primers assentaments europeus: LEVI, M.A. *La città antica. Morfologia e biografia della aggregazione urbana nell'antichità*. Roma, 1989. PALLOTTINI, M. *Alle origini della città europea*. Roma, 1993.

45 PACCIARELLI, M. *Dal villaggio alla città. La svolta protourbana del 1000 a.C. nell'Italia tirrenica*. Florència, 2001.

46 BETTELLI, M. *Roma. La città prima della città*. Roma, 1997.

47 MARTINEZ-PINNA, J. «La etnogènesi de Roma» dins AZARA, P.; MAR, R.; SUBIAS, E. (ed.) Ob. cit., 2001, pàg. 209-226.

48 GRANDAZZI, A. «Rome et sa fondation: archéologie, histoire, mémoire» dins AZARA, P.; MAR, R.; SUBIAS, E. (ed.) Ob. cit., 2001, pàg. 241-252.

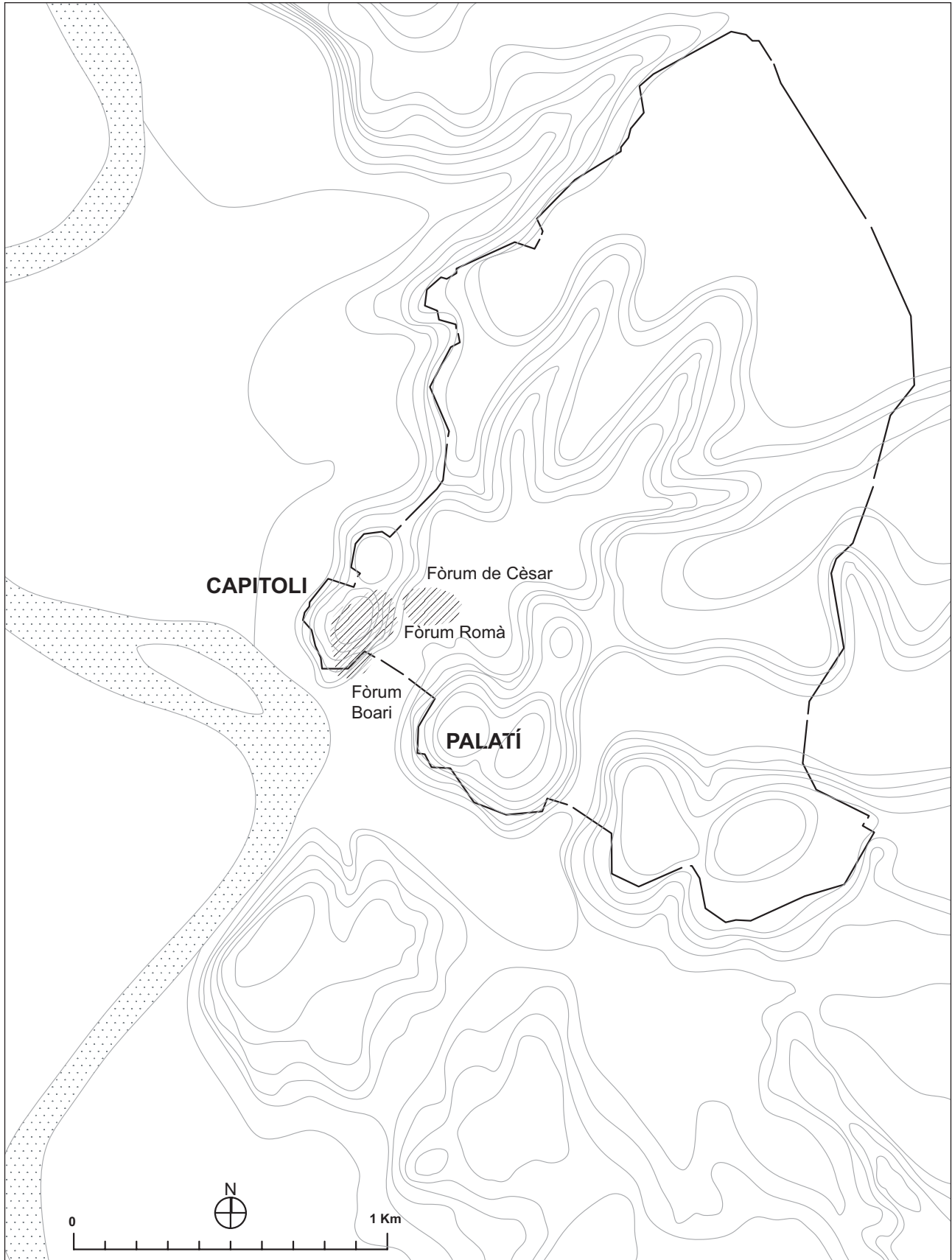

Fig. 5: Roma durant l'edat del bronze.

Zones on s'han documentat dades arqueològiques que es remunten a l'edat del bronze. Cal destacar-ne el conjunt de cabanyes i de tombes que va aparèixer al capdamunt del Capitoli, que es perllonga cap a la zona del fòrum de Cèsar amb un seguit de tombes. A la falda del turó, en les excavacions del fòrum Boari, han aparegut ceràmiques de l'edat del bronze descontextualitzades, que probablement havien caigut des de l'assentament primitiu situat al capdamunt.

Realment sabem ben poc sobre l'organització social i cultural de les formes primitives del poblament preurbà. La documentació arqueològica i històrica sol ser molt limitada.⁴⁹ Es pot afirmar que, malgrat la simplicitat inicial que els caracteritza, els poblats primitius presentaven els components bàsics d'allò que esdevindrà la idea romana de ciutat, sobretot la percepció religiosa de l'espai urbà. Les dades arqueològiques que tenim indiquen que les primeres poblacions respectaven profundament el significat magico-religiós de l'establiment dels límits de l'espai. Els sacrificis i els rituals marcaven l'estructura de l'assentament. En la cultura romana el déu Tèrminus acabà sent el dipositari d'una sensibilitat religiosa tan important. Alguns punts significatius, com ara el centre de l'assentament o les fronteres del territori, ja adquirien un significat sagrat profund des del moment en què una població nòmada decidia establir-se en un punt del territori. Per descomptat, les línies i els punts que fixaven els límits dels espais principals van tenir un paper molt valuós en l'especialització funcional de les diferents zones de l'assentament. Per exemple, l'exterior del límit de l'assentament (*pomerium*) fou sempre l'espai reservat per soterrar els morts.

En les societats arcaiques, la religió engloba tots els àmbits de la vida,⁵⁰ una dimensió que sobreviu com a teló de fons als processos històrics. Per exemple, la necessitat de sacralitzar l'espai és un tret dominant en la religió de quasi totes les cultures primitives. Erigir un punt de referència i marcar uns límits que separen el món interior controlat i ordenat del caos exterior és una condició indispensable per fer possible la supervivència del grup en un univers hostil. El *ritu* fa possible l'apropiació de l'espai. Com subratlla Higinus Gromàtic, «entre tots els ritus de la mesura, la constitució dels límits és, segons la tradició, el més eminent».⁵¹ S'ha observat que el *ritu* bàsic d'apropiació de l'espai és el mateix entre grups llunyans geogràficament i sense cap relació directa.⁵² Comença amb l'erecció d'un eix, que implica la constitució d'un pont amb el cel, que es converteix en el punt de referència d'un nou espai purificat. A partir d'aquest punt es marca un territori habitable, definit normalment amb una línia contínua i sacralitzat amb una cerimònia. Finalment, s'emplacen els signes que marquen la frontera del territori que ocupa el grup i que el separen del territori dels grups veïns.⁵³

Roma a l'edat del bronze (fig. 5)

La situació actual dels estudis obliga a replantejar tota la visió cronològica del Laci arcaic. La nostra història comença en les últimes fases de l'edat del bronze (segles XIII-XII aC). Al llarg d'aquest període veiem que una cultura de muntanyesos apenínic s'expandeix cap al sud. S'anomena la cultura *subapenínic*, que s'identifica en els diferents jaciments del Laci mitjançant la presència de determinades ceràmiques característiques fetes a mà. A *Lavinium*, per exemple, les excavacions dels anys seixanta han documentat la presència de ceràmiques *subapeníniques*.⁵⁴ El mateix ocorre a d'altres punts de la topografia de Roma, sobre els quals parlarem més endavant. El començament d'una cultura lacial ben definida se situa a l'edat del ferro, a l'inici del mil·lenni, i es caracteritza per les cèlebres urnes-cabanyes que apareixen a les tombes de les necròpolis. L'evolució cultural i cronològica d'aquestes poblacions es pot seguir al llarg de quatre segles a través de la presència d'elements *orientalitzants*.⁵⁵

Els materials trobats a Roma s'ajusten puntualment a l'esquema que hem descrit. A la base d'algunes estratigrafies s'han trobat fragments de la ceràmica *subapenínic* que hem esmentat, fora del context cronològic originari. Fa temps que es coneixen els materials més antics de l'excavació d'Omobono,⁵⁶ un jaciment situat al fòrum Boari (temple de Fortuna i Mater Matuta). L'indret es troba a la falda del Capitoli i al costat del gual del riu que forma l'illa Tiberina. S'ha interpretat que els elements de l'edat del bronze corresponen a un assentament que s'ubicava al capdamunt del turó. D'altra banda, la revisió dels materials de les velles excavacions dutes a terme pels americans al llarg de la zona de la Règia, al Fòrum, també han documentat la presència de ceràmiques *subapeníniques* als estrats inferiors.⁵⁷

Fins ara no s'havia descobert *in situ* un context arqueològic que recolzés les evidències de l'edat del bronze a la zona del Capitoli (Omobono). Sortosament, les noves excavacions al capdamunt del turó (l'excavació a l'àrea del temple de Júpiter Capitoli) han documentat un conjunt de fons de cabanya i tombes d'un assentament que es pot datar en l'últim període del bronze. Cal afegir-hi el descobriment recent d'algunes tombes, també de l'edat del bronze, trobades sota el paviment del fòrum de Cèsar (les noves excavacions dels fòrums imperials). És pro-

49 AMPOLO, C. «La nascita della città» dins *Storia di Roma I*. Milà, 1988.

50 BLOCH, M. *Prey into Hunter: The Politics of Religious Experience*. Cambridge, 1992.

51 HYGINUS GROMATICUS, *Constitutio «Limitum»*, fr. 131, vegeu THULIN, C. (1913).

52 Vegeu, en general, ELIADE, M., *Das Heilige und das Profane*. Hamburg, 1957 (edició espanyola: *Lo sagrado y lo profano*. Madrid, 1967).

53 RYKWERT, J. *The Idea of a Town: The Anthropology of Urban Form in Rome, Italy and the Ancient World*. Londres, 1976 (edició espanyola. Madrid, 1985).

54 SOMMELLA, P. «Lavinium. Rinvenimenti preistorici e protoistorici» dins *Arch.Class.*, 21, 1969, pàg. 18 i seg.

55 BIETTI SESTIERI, A.M.; DE SANTIS, A., «Indicatori archeologici di cambiamento nella struttura delle comunità laziali nell'80 sec. A.C.» dins *DdA*, 3, 1985, pàg. 35-45.

56 PERONI, R. «S.Omobono, materiali dell'età del Bronzo e degli inizi dell'età del ferro» dins *BC*, 77, 1959-60, pàg. 7-32.

57 AMMERMAN, A.J. «On the Origins of the Forum Romanum» dins *AJA*, 94, 1990, pàg. 627-645.

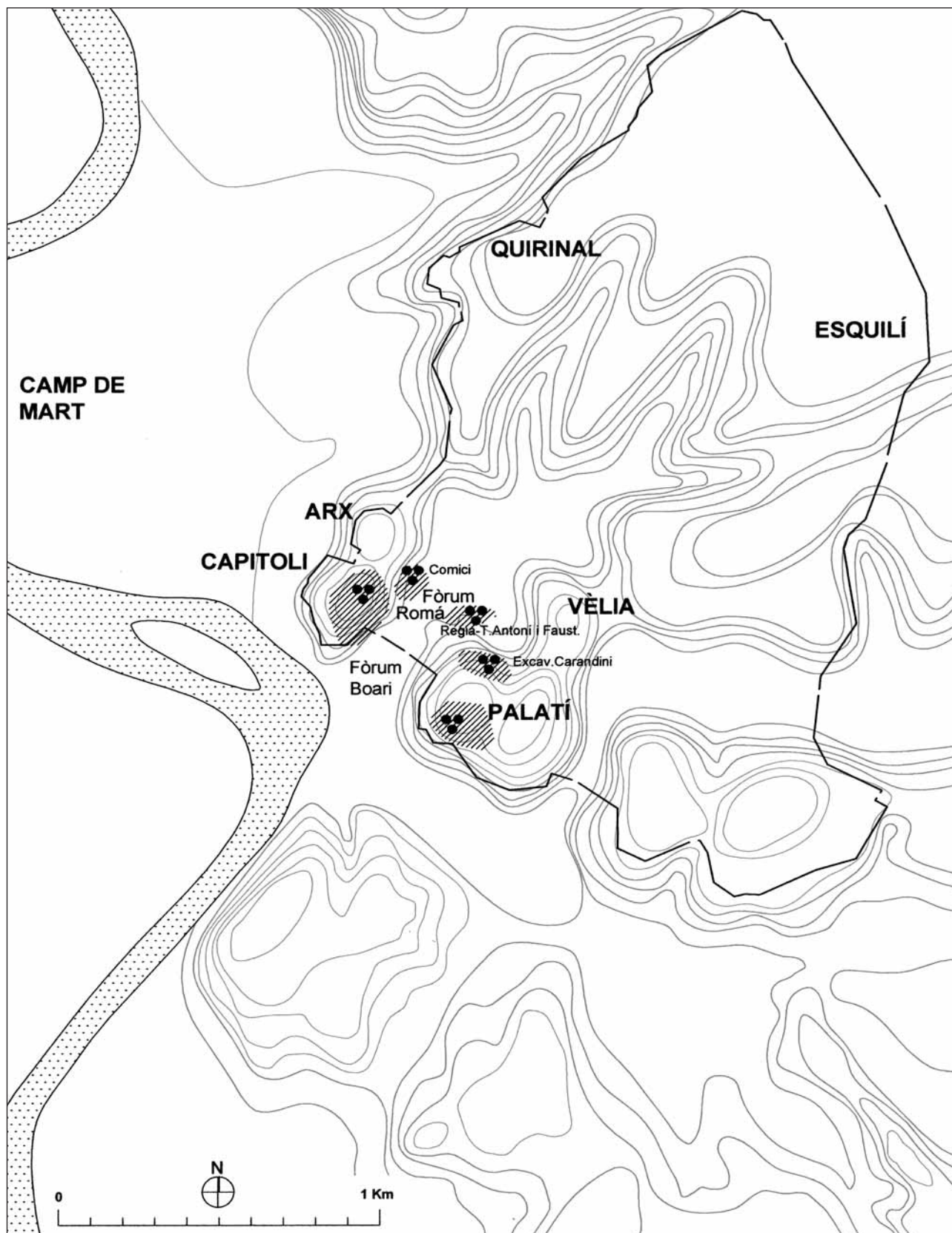

Fig. 6: Roma durant la primera edat del ferro (segle IX aC).

Durant aquest període augmenta notablement la informació arqueològica disponible. Prossegueix la vida de l'aldea situada al capdamunt del Palatí i hi sorgeixen nous assentaments. En el fòrum Romà s'han documentat les restes d'una aldea amb cases i necròpolis (zona del Comici i el conjunt format per la Règia i la necròpoli arcaica del temple d'Antoni i Faustina). Al capdamunt del Palatí (en el sector sud), les excavacions de les primeres dècades del segle XX van descobrir fons de cabanyes i restes d'enterraments, una situació que coincideix amb els resultats de Carandini en el vessant nord del turó (en la base de l'estratigrafia han aparegut cabanyes i diversos enterraments propers). No tenim dades arqueològiques per a la resta de turons durant aquest període.

bable que ens trobem davant de dues zones d'una mateixa necròpoli.

A la zona del Fòrum (a les excavacions americanes a la Règia) els resultats dels últims treballs posen de manifest una situació semblant a la que tenim documentada al Capitoli. Fins ara es coneixien els fragments de ceràmica esmentats, procedents d'excavacions antigues. Les noves excavacions de la zona de l'arc d'August (al costat del temple del Diví Juli) han aportat traces d'un assentament (algunes cabanyes excavades a la roca i algunes bases de pals) que, gràcies als materials, es podria situar a l'edat del bronze (s. XIII aC) i que perdura fins a la construcció del Fòrum.⁵⁸

En conclusió, ara com ara els vestigis més antics trobats a Roma són *traces* discontinües de les cultures del bronze documentades en diferents punts de la topografia de la ciutat. Tenim uns elements que ens confirmen que existia un nucli habitat al capdamunt del Capitoli potser des del segle XIV aC i potser un altre que se situa als segles XIII-XII aC a la zona de la Règia i de l'arc d'August (al fòrum Romà). En tot cas, les evidències són tan limitades que no sabem si són assentaments estables ben definits o només ocupacions temporals. Sigui com sigui, és important de subratllar que l'home començà a ocupar Roma, de la mateixa manera que les grans ciutats d'Etrúria i del Laci, al llarg dels últims segles del segon mil·lenni aC.

Roma a la primera edat del ferro (segle IX) (fig. 6)

Les dades arqueològiques sobre Roma esdevenen més completes quan arribem a l'edat del ferro (Lacial IIa, segle IX, 900-830 aC). Fan pensar que el model d'ocupació era el mateix que el del període anterior. Podem imaginar una sèrie de conjunts residencials formats d'agrupacions associades de cabanyes amb unes petites àrees de necròpoli.⁵⁹ La cronologia dels aixovars funeraris ens permet situar amb certesa l'inici dels poblats al segle IX aC. A més, es pot suposar que hi havia una relació espacial entre alguns grups d'enterrament i algunes zones de residència, almenys en dos llocs ben definits (el Palatí i la zona de la Règia).

Al turó del Capitoli han aparegut alguns indicis que mostren la continuïtat del vell assentament de l'edat del bronze. Sobretot els materials apareguts a l'excavació del *tabularium* (al segle IX aC, Lacial IIa).⁶⁰ En el mateix període es documenta la construcció d'una gran cabanya el·líptica al capdamunt del Palatí, a la

part que es dirigeix cap al circ Màxim (la zona del santuari de Cíbele). Es podria associar amb una zona d'enterrament que ha anat apareixent d'una manera puntual i dispersa sobre el turó. Sobretot podem citar el descobriment d'una tomba sota l'anomenada casa de Livia (segle IX, Lacial IIa) i la troballa d'una tomba infantil sota el palau flavi. Segons els descobriments de Vaglieri, els estrats més profunds dels fons de la gran cabanya el·líptica es dataven a la primera fase lacial (segle X aC).⁶¹ Tanmateix, la revisió que en va fer l'equip de Pensabene, després de vint anys d'excavacions rigoroses, indica que les primeres evidències segures aparegudes a la zona caldria situar-les en una cronologia del segle IX (Lacial IIa).⁶² Les noves excavacions de Carandini, a la falda del turó, permeten de completar la imatge de l'aldea primitiva del Palatí. S'ha identificat un conjunt de restes de cabanyes i de tombes al llarg del límit del turó amb la *Sacra via*.⁶³ El conjunt residencial serà destruït pel traçat de la primera muralla del Palatí, també descoberta per Carandini, i que es data al segle VIII aC. Les dades actuals ens permeten afirmar que la necròpoli dels primers assentaments del Palatí se situava al costat de la zona residencial.

Al fòrum Romà les excavacions americanes actuals a la zona del temple de Vesta estan descobrint, a la base de l'estratigrafia, les restes d'un assentament que s'inicia al segle X i que s'acaba al llarg del VII.⁶⁴ Com hem observat abans, alguns fragments de ceràmica de l'edat del bronze fora de context provenen d'aquesta zona. L'assentament es podria relacionar amb la primera fase de la cèlebre necròpolis que va descobrir Giacomo Boni sota el proper temple d'Antoní i Faustina. Sobretot les sis tombes d'incineració d'adults que es poden datar al llarg del període Lacial I (a les acaballes de l'edat del bronze) i les dotze tombes que corresponen a la fase Lacial II (a l'inici de l'edat del ferro). Cal remarcar que l'aldea s'originà al final de l'edat del bronze i perdurà fins a la primera urbanització del Fòrum, la qual cosa coincideix amb els resultats de les excavacions en profunditat de Boni a l'altre extrem del fòrum Romà (la zona del *comitium*). Allà hi van aparèixer unes restes de cabanyes que més tard es van substituir per unes cases rectangulars i finalment per les primeres pavimentacions de la plaça pública.

Al turó de la Vèlia la situació és molt menys evident. Alguns autors han suposat que la necròpoli del temple d'Antoní i Faustina devia correspondre a un assentament situat sobre el turó. La hipòtesi es basa en les referències de les fonts a una població *veliense* de

58 ROSS HOLLOWAY, R. *The Archaeology of early Rome and Latium*. Londres-Nova York, 1994, pàg. 53-56.

59 PERONI, R. «L'insediamento subapenninico della valle del Foro e il problema della continuità del insediamento tra l'età del bronzo recente e quella finale nel Lazio» dins *Archeologia Laziale*, 2, 1979, pàg. 171-176.

60 MURA SOMELLA, A. *Archeologia Laziale*, 6, 1984, pàg. 159-163.

61 DIVERSOS AUTORS. *Civiltà del Lazio Primitivo*. Roma, 1976, pàg. 114.

62 FALZONE, S. «L'abitato protostorico dell'area sud-ovest del Palatino alla luce delle nuove interpretazioni» dins AZARA, P.; MAR, R.; SUBIAS, E. (ed.) *Ob. cit.*, 2001, pàg. 269-282.

63 GALLONE, A. «Sepulture alle pendici settentrionali del Palatino» dins CARANDINI, A.; CAPPELLI, R. (ed.) *Roma, Romolo, Remo e la fondazione della città*, pàg. 291-292.

64 SCOTT, R.I. «Regia-Vesta» dins *Archeologia Laziale*, 9, 1988, pàg. 23 i seg. Íd. «Lavori e ricerche nell'area sacra di Vesta» dins *Archeologia Laziale*, 11.2, 1993, pàg. 11-17.

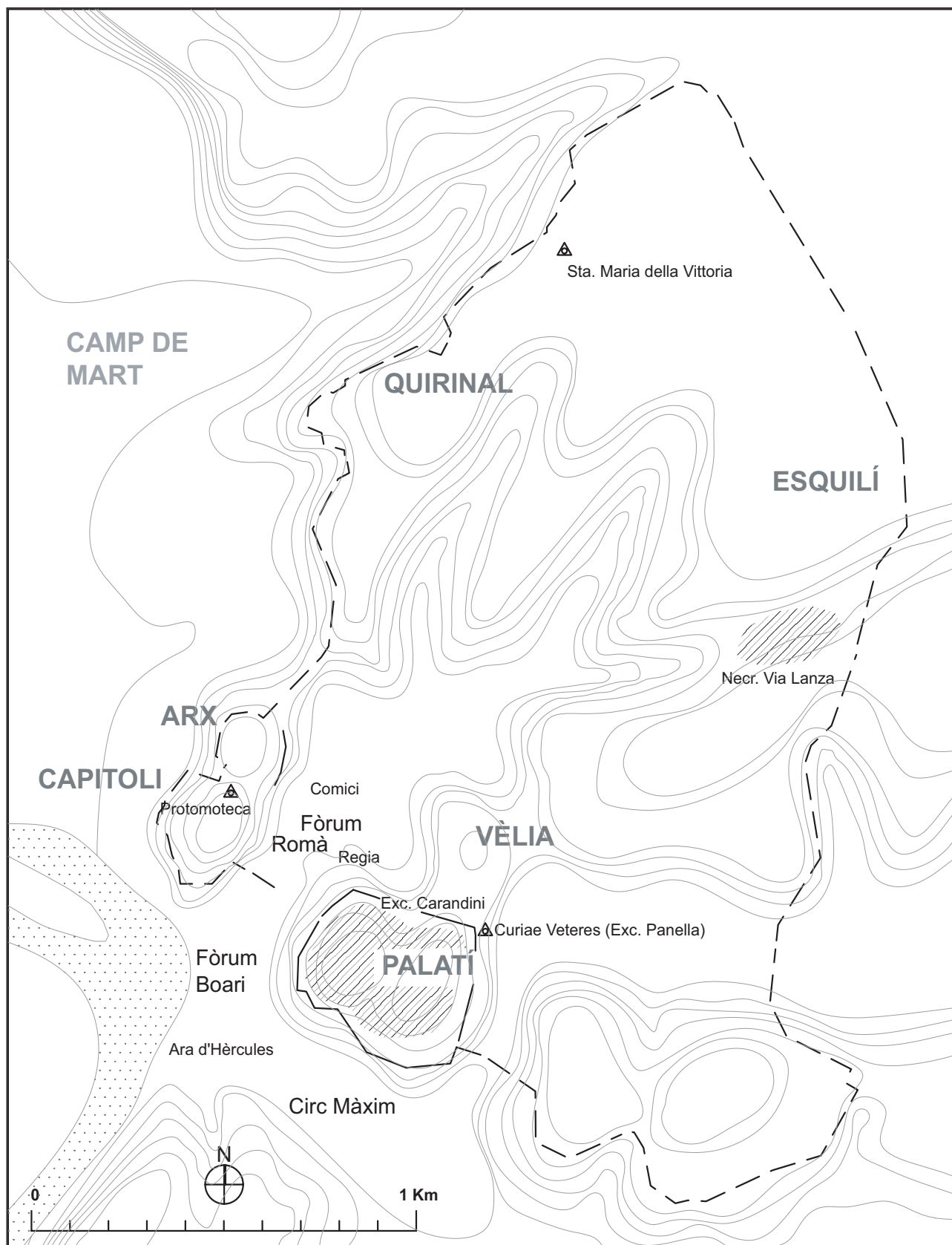

Fig. 7: Roma en el segle VIII.

Les dades arqueològiques confirmen un desenvolupament progressiu de la presència humana a Roma en un període que correspon amb la fundació de Ròmul en la tradició literària romana. L'arqueologia indica que l'assentament del Palatí s'estén i que, a més, és proveït d'una muralla que recorre la falda dels vessants del turó. Per primer cop es documenten activitats religioses (Protomoteca, Santa Maria de la Victòria, curiae Veteres, etc.) i comencen els enterraments a l'Esquilí. Tot i que la informació disponible és limitada, les dades indiquen que una part important dels turons ja tenien algun tipus d'ocupació humana.

caràcter arcaic (Plini *N.H.*). Tanmateix, cap evidència arqueològica confirma aquesta dada.

Al Quirinal podem esmentar les excavacions de l'any 1933 al fòrum d'August, que detectaren de forma puntual les restes d'una necròpoli protohistòrica quan descobriren dues tombes d'incineració.⁶⁵ L'any 1967 es van fer uns nous sondejos a la zona i s'hi van descobrir noves tombes.⁶⁶ Probablement la necròpoli situada sota el fòrum d'August s'estenia al llarg d'una àrea ubicada entre la via Alexandrina i el pòdium del temple de *Mars Ultor* (al sector meridional del fòrum d'August). El material arqueològic recuperat es pot datar al llarg del període Lacial II. El fet que la necròpoli s'hagi trobat a la falda de l'Esquilí fa suposar que coincidia amb una zona residencial situada en algun punt del turó.

En resum, les dades arqueològiques suggereixen que al llarg de la primera fase de l'edat del ferro (Lacial II) la població es distribuïa en uns quants nuclis separats. No hi ha cap documentació de muralles o de sistemes defensius artificials. Per això no es pot determinar si la població dispersa pels turons formava una comunitat única o si en realitat es tractava d'un conjunt d'aldees diferenciades. Cal recordar que l'existència de, com a mínim, tres zones d'enterrament ben diferenciades (la necròpoli del temple d'Antoní i Faustina, el fòrum d'August i el Palatí) i la distància que separa les zones residencials documentades (el Palatí i la zona de la Règia), indicaria que ens trobem davant de comunitats independents. La topografia natural de Roma, caracteritzada per una gran quantitat de turons petits separats per tàlvegs i depressions naturals, hauria estat un condicionant per a la fragmentació de la població. Una situació molt diferent respecte als grans assentaments unitaris que des de l'inici de l'edat del ferro podem trobar a Etrúria i el Laci amb uns grans altiplans de superfície plana i homogènia.⁶⁷

En conclusió, sembla que l'ocupació humana dels turons de Roma no va canviar substancialment respecte de l'inici de l'edat del ferro. El nombre d'aldees documentades arqueològicament s'incrementa, però continuem sense tenir cap prova que demostrï que el conjunt formava una sola comunitat d'habitants. Per descomptat, ens podem imaginar que ens trobem davant de grups de població amb vincles socials, ètnics o religiosos.

Roma al llarg del segle VIII (períodes Lacial IIb i III) (fig. 7)

Durant el període Lacial IIb es produeixen alguns canvis importants en els diferents indrets residencials documentats fins ara. La dada més espectacular és la construcció d'una muralla que protegia el Palatí i potser una altra al voltant del Capitoli. A més, podem reconèixer dos dipòsits votius (al Capitoli i al Quirinal) que testimonien per primera vegada una activitat religiosa organitzada. D'altra banda, altres indrets de Roma han aportat dades arqueològiques que demostren que prossegueix l'ocupació residencial als turons de fora del recinte del Palatí. Una dada important és que s'acaben els enterraments a la necròpoli del Fòrum i comencen les tombes a la gran necròpoli de l'Esquilí.

Al Palatí observem l'evolució del poblat de cabanyes de la zona del temple de Cíbele. La gran cabanya el·líptica construïda al segle IX se substitueix progressivament per d'altres (almenys tres) amb una grandària inferior. Les dades arqueològiques no permeten precisar l'espai de temps que transcorre entre la construcció de les tres noves cabanyes. Els materials arqueològics procedents de les excavacions antigues, tot i que no gaire ben documentats, permeten deduir que la necròpoli és abandonada. Ens basem en l'anàlisi convincent de Stella Falzone.⁶⁸ Les noves dades obtingudes a partir de les excavacions d'Andrea Carandini a la part baixa del turó confirmen l'evolució documentada a la zona del temple de Cíbele.⁶⁹ S'elimina un sector de cabanyes associat a les tombes, situat al peu del pendent natural, per construir-hi una línia de fortificació (les excavacions a la *Sacra via*). Els excavadors situen amb precisió la data de construcció cap a l'any 750 aC. En conclusió, a partir d'aleshores els enterraments es duen a terme fora del recinte fortificat de l'assentament, probablement en coincidència amb l'assignació d'un valor religiós al límit del poblat (*pomerium*).

A l'Esquilí la dada més important és que comencen els enterraments de la gran necròpoli.⁷⁰ És el moment de fer una precisió topogràfica. El sector nord de la Roma arcaica ocupat pel Quirinal, el Viminal, el Cispi, l'Opi i l'Esquilí és una gran planura que descendeix cap a la depressió del Fòrum i que, per això, no té cap tipus de defensa natural. Els cinc topònims no són turons autèntics. Més aviat són un conjunt de promontoris allargats retallats pels tàlvegs del desguàs fluvial que recorrien la zona en direcció nord a sud. Per

65 COLINI, A. «Nuovi avanzi archeologici dei tempi piú antichi di Roma» dins *Atti V congresso Nazionale di Studi Romani*, II, 1940, pàg. 205-212.

66 TORTORICI, E. *Argiletum*. Roma, 1991, pàg. 19-21.

67 PERONI, R. «Comunità e insediamento in Italia fra età del bronzo e prima età del ferro» dins *Storia di Roma*. Torí, 1988, pàg. 7-37.

68 FALZONE, S. «L'abitato protostorico dell'area sud-ovest del Palatino alla luce delle nuove interpretazioni» dins AZARA, P.; MAR, R.; SUBIAS, E. (ed.) *Ob. cit.*, 2001.

69 CARANDINI, A. «Palatium e Sacra Via I. Racconto breve dello scavo con disegni» dins *BdArch*, 34, 1995.

70 BETTELLI, M. «La cronologia della prima età del ferro laziale attraverso i dati delle sepolture» dins *BSR*, 62, 1994, pàg. 1-66. Íd. *Roma. La città prima della città: i tempi di una nascita*. Roma, 1997.

això, quan es traçà la muralla que defineix els límits de la Roma arcaica tot envoltant amb un únic recinte defensiu els autèntics turons del Capitoli, el Palatí i el Celi, calgué construir una gran obra defensiva per protegir la ciutat des del nord. Es va excavar un fossat molt profund (*agger*) que tallava la planura i enllaçava amb el mur de carreus que envoltava la resta dels turons.⁷¹ Quan s'urbanitzà aquesta zona de la ciutat a finals del segle XIX van aparèixer les restes d'una necròpoli arcaica immensa que es desplegava fora de l'*agger*. Era un signe de l'abandonament de les necròpolis que fins aleshores existien dintre el traçat de la nova muralla. Els materials de la gran necròpoli esquilina s'arreglaren a través d'excavacions no gaire rigoroses. Això sempre ha generat molts problemes a l'hora d'utilitzar-los com a dades històriques. Recentment s'ha publicat una nova revisió general dels materials, la qual cosa aporta una nova llum per comprendre la cronologia de la necròpoli i la relació que té amb les dades procedents d'altres sectors de la ciutat.⁷²

D'acord amb les últimes revisions de les dades arqueològiques, el nucli més antic de la necròpoli coincideix amb les tombes aparegudes al sector de la via Lanza. Aquest primer nucli s'inicia potser al llarg del període Lacial IIa i es desenvolupa durant el Lacial IIb (entre l'any 825 i el 775 aC). Malgrat tot, cal subratllar que la zona se situa dintre el traçat de la muralla arcaica. Per tant seria anterior a la construcció del fossat defensiu (*agger*). Sembla que més tard, entre els segles VIII i VII, la zona d'enterraments es desplaçà cap a l'exterior de la ciutat, fora del fossat que constitueix el sistema defensiu arcaic de Roma entre els turons del Quirinal i de l'Esquilí. D'aquesta manera el desplaçament de la necròpoli fora de l'*agger* defensiu ens dataria la unificació dels poblats en una única comunitat a començaments del segle VII.

Els indicis disponibles insinuen que l'assentament de les cabanyes de la Règia a la zona del Fòrum continua viu (les cabanyes de la zona de l'*Equus Domitiani* i de l'arc d'August). L'excavació de la necròpoli d'Antoní i Faustina, al costat de l'anterior, no ha restituit cap tomba d'adult d'aquest període, cosa que suggereix que s'abandonà com a zona d'enterraments. És un fet remarcable, perquè sovint s'ha afirmat que la necròpoli esquilina agafà el relleu del *sepulcreto* del Fòrum. Si això fos cert evidenciaria que la zona del Fòrum ja no servia per als enterraments.

Les poques dades recollides als apunts de Giacomo Boni sobre l'excavació de la necròpoli del temple d'Antoní i Faustina indiquen que sobre les tombes arcaiques hi havia restes d'argila i fustes cremades, que podrien correspondre a restes de cases. Potser les tombes infantils de la necròpoli es poden adscriure a l'assentament.⁷³

L'excavació de Boni a la zona del *comitium* permeté documentar les primeres pavimentacions de la zona. Actualment la crítica arqueològica en continua discutint la data. La revisió del material ceràmic, que es conserva a l'antiquari del Fòrum,⁷⁴ va permetre a Einar Gjerstad de fixar inicialment la cronologia al segle VI aC.⁷⁵ La revisió posterior de Müller-Karpe va revalorar aquesta cronologia fins a situar-la a finals del segle VII⁷⁶. El primer dels paviments es col·locà a finals del segle VII i el segon uns cinquanta anys més tard. La construcció dels monuments del *Lapis Niger* es relaciona amb el segon paviment (als anys 575-550 aC). Finalment Paolo Carafa ha proposat revalorar la datació dels materials ceràmics que hi havia a la primera pavimentació del Fòrum. Si la cronologia fos certa, el sanejament de la zona pantanosa del Fòrum per transformar-la en una plaça pública es remetria als anys finals del segle VIII.⁷⁷

Al turó del Quirinal s'ha documentat l'aparició d'un dipòsit votiu a la zona de Santa Maria de la Victòria que coincidiria amb el que va aparèixer al Capitoli (les excavacions a la sala de la Protomoteca). Són els primers senyals de cultes organitzats.

Les evidències arqueològiques no permeten d'assegurar que durant el segle VIII els assentaments ja confluïssin en una única comunitat. Un fet incontestable és que es construï una muralla que tancava defensivament i religiosament un dels turons —el Palatí— mentre que en d'altres continuava la vida d'altres grups. Un altre fet és que s'abandonà l'enterrament a la necròpoli del temple d'Antoní i Faustina. Si partim de les dades arqueològiques, la hipòtesi més probable és pensar que ens trobem davant unes comunitats diferenciades. Les diferents poblacions encara no s'havien unificat en una única comunitat cívica. Si la cronologia dels dipòsits votius del Quirinal i el Capitoli és correcta testificarà el desenvolupament progressiu de les comunitats disperses sobre els turons, la qual cosa coincideix amb la construcció de la muralla del Palatí.

71 GJERSTAD, E. «The agger of Servius Tullius» dins MYLONAS, G.E. (ed.) *Studies presented to D.M. Robinson I*. Saint Louis, 1951, pàg. 412 i seg.

72 BETTELLI, M. «La cronologia della prima età del ferro laziale attraverso i dati delle sepolture» dins *BSR*, 62, 1994, pàg. 1-66; id. *Roma. La città prima della città: i tempi di una nascita*. Roma, 1997.

73 HOLLOWAY, R.R. *The archeology of early Rome and Latium*, 1994, pàg. 54.

74 COARELLI, F. *Il Foro Romano I (Periodo arcaico)*. Roma, 1983, pàg. 120.

75 Per a la presentació de les dades d'excavació vegeu GJERSTAD, E. *Early Rome III*, 1969, pàg. 223-256. La datació del primer paviment se situa al voltant de l'any 575 aC, vegeu pàg. 220.

76 Vegeu MÜLLER-KARPE, H. *Vom Anfang Roms*. Heidelberg, 1959, pàg. 40-41. A partir de la revisió de les estratigrafies de Boni (estrats 21-24). La segona pavimentació se situaria a les acaballes del segle V (estrats 18-22, al voltant de l'any 400 aC).

77 CARAFA, P. «Il Comizio di Roma dalle origini all'età di Augusto» dins *Bull. Comm.*, sèrie monogràfica, 5. Roma, 1988.

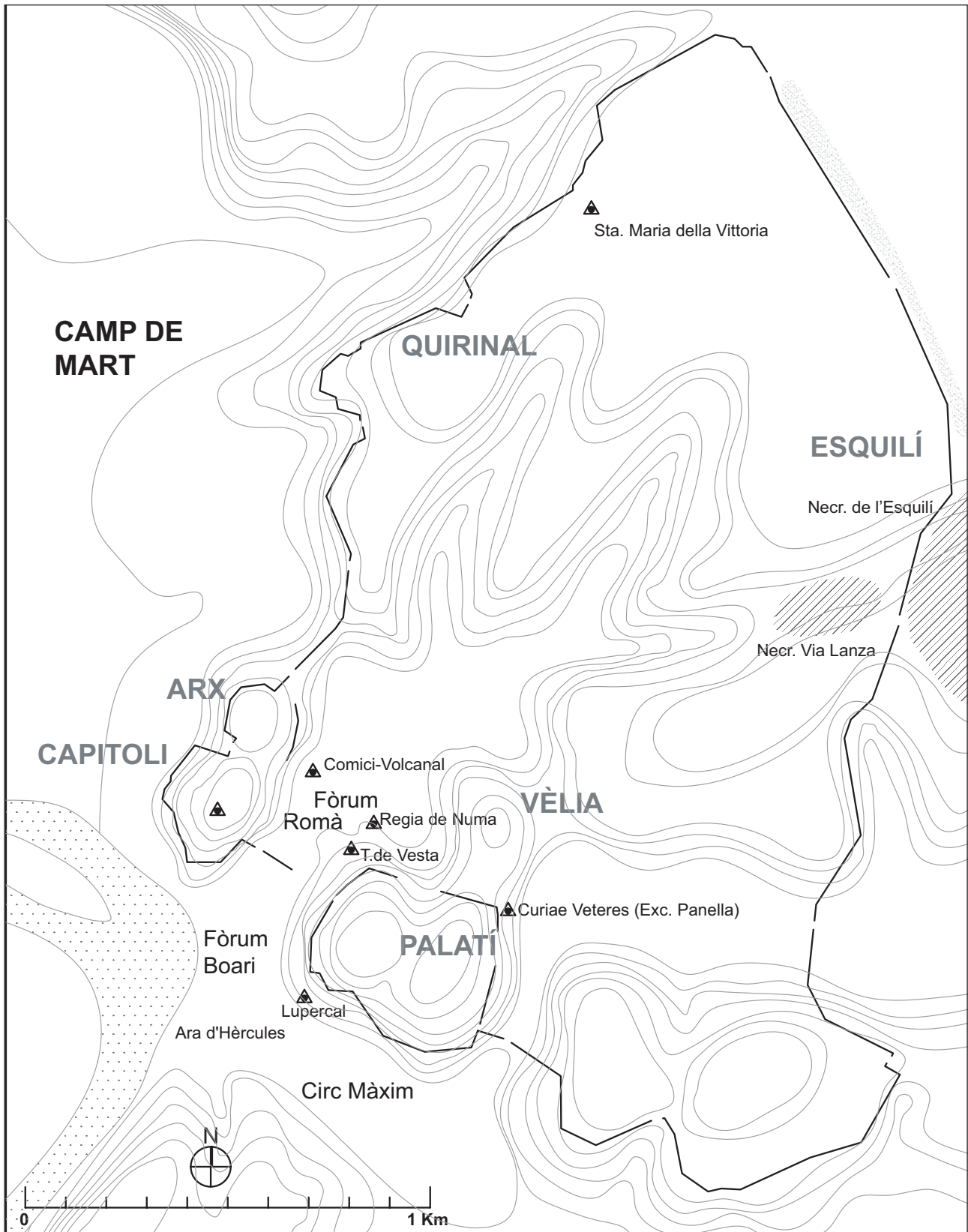

Fig. 8: Roma durant els segles VII-VI a.C.

L'arqueologia permet de datar a mitjans del segle VII la integració dels assentaments escampats pels turons en una única comunitat cívica. Aquest fet s'evidencia amb el traçat unitari de la muralla de Servi Tul·li que envolta els set turons, el naixement de la gran necròpoli esquilina fora de la muralla i la transformació de la zona del Fòrum en una plaça cívica comunitària. L'últim aspecte és especialment significatiu: es col·loquen els primers paviments per sanejar l'àrea del Fòrum (originàriament era una zona pantanosa) tot recobrint cases i tombes del període anterior, s'instaura el culte cívic al foc de la llar (temple de Vesta), se celebra la fundació de la ciutat (Vulcanal i mundus Cereris) i es construeix el comitium per a la reunió del poble a l'assemblea i la Règia com a seu del poder polític.

Roma al llarg del segle VII (fig. 8)

En general, la crítica arqueològica ha situat la construcció de la plaça del Fòrum amb unes primeres dependències religioses i administratives al llarg de la segona meitat del segle VII (650-625 aC). Això seria l'indicador més precís de l'existència d'una comunitat unificada. El desenvolupament de la necròpoli de l'Esquilí, fora del fossat defensiu de la ciutat (*agger*), demostraria indirectament que els turons del Quirinal, l'Esquilí, el Palatí i el Capitoli finalment s'inclouïen dintre el recinte sagrat de l'assentament (*pomerium*). Els primers indicis que tenim de la ubicació d'un fòrum o d'una plaça pública mostren la introducció dels elements principals que simbolitzen la col·lectivitat. La instal·lació d'una llar de foc comuna (el temple de Vesta), els monuments que recorden la fundació de la comunitat (el *Lapis Niger*), la preparació d'una superfície per a la reunió de l'assemblea (el *comitium*), la seu representativa del cap (la Règia) i l'establiment de la tutela dels déus (*Vulcana*), acaben transformant l'espai central de l'assentament en un espai completament nou.

Les primeres pavimentacions del Fòrum eren formades, només, per uns sòls de terra batuda. Van ser identificades per Gjerstad encara que la cronologia de la primera (650 aC) va ser determinada per Colonna —recordem que Carafa proposa situar la datació d'aquest primer paviment al segle VIII—. Un nou paviment, ara molt més extens, es col·locà l'any 625 (Colonna) en coincidència amb l'organització de l'espai per utilitzar-lo durant les assemblees de ciutadans. Pels volts de l'any 600 es construí un primer edifici cobert amb tègules (potser la cúria Hostília). Uns quants anys després (el 580) la zona es reorganitzà i s'establí un lloc de culte dedicat a Vulcà (Coarelli) que es relaciona amb la cèlebre estela inscrita del *Lapis Niger*.

Al Fòrum, a la zona de la Règia, el conjunt de cabanyes relacionat amb les tombes infantils se substitueix en part per cases (durant la segona meitat del segle VII) i en part per una gran pavimentació associada a una estela de caire religiós. Ràpidament es construí un primer edifici sacre que durarà fins a l'any 580, quan se substituï per un edifici ornat amb terracotes arquitectòniques.

A l'Esquilí s'observa el desplaçament de la necròpoli fora del traçat de l'*agger* defensiu. Recordem que el primer nucli de la necròpoli al voltant de la via Lanza (situat dintre l'*agger*) és del segle VIII aC. Al Palatí con-

tinua viva la zona residencial situada al capdamunt del turó. Potser s'hi substitueix la construcció de les cabanyes precedents per cabanyes rectangulars.

El naixement de Roma i el turó del Palatí

Com hem vist, els vestigis més antics que es documenten a Roma es redueixen a algunes *traces* d'unes cultures del bronze documentades en punts diferents de la topografia de la ciutat i que probablement corresponen a un o a uns quants assentaments que dominaven el gual estratègic del riu Tíber. Hem vist com la revisió dels materials de les velles excavacions americanes a la zona de la Règia, al Fòrum, ha permès de documentar la presència de ceràmiques subapeníniques (a les darreries de l'edat del bronze) als estrats inferiors.⁷⁸ Les noves excavacions de la zona de l'arc d'August (a la vora del temple del Divo Juli) han aportat, a més de les ceràmiques significatives, les traces d'un assentament del final de l'edat del bronze.⁷⁹ Probablement, el conjunt de dades discontinues mostra una realitat més àmplia, un moment que cal situar a cavall entre el final de l'edat del bronze i el començament de la del ferro. És el moment en què un seguit de petits assentaments havia ocupat gairebé tots els turons que s'emplacen al llarg del riu. S'ha relacionat aquesta primera població de l'edat del bronze amb la Satúrnica mítica que evoquen les fonts.

Cal que passi un buit de gairebé un segle per tornar a documentar la presència de l'home sobre els turons de la vora del Tíber. Ara els documents són més explícits. Ens trobem davant unes restes d'assentaments amb cabanyes i enterraments, que són el testimoni de la vida i la mort d'una comunitat estable.⁸⁰ Avui dia, les excavacions americanes que es duen a terme a la zona del temple de Vesta (fòrum Romà) descobreixen, sobre la base de l'estratigrafia, les restes reduïdes d'un assentament que comença al llarg del segle X i que acaba al llarg del VII.⁸¹ L'assentament es podria relacionar amb la necròpoli que va descobrir Boni sota el temple proper d'Antoní i Faustina. Les excavacions al *Tabularium*, a la falda del turó capitolí, han documentat alguns fragments que es poden datar al llarg del segle IX aC i que potser provenen de l'assentament situat al capdamunt.⁸² Tot i això, el conjunt més complet de dades arqueològiques que podem relacionar amb la prehistòria de Roma pertany a una aldea protohistòrica autèntica. Ens referim al conjunt ja esmentat de fons de cabanya que va aparèixer a la part més alta del Palatí. Són les traces de cabanyes de fusta que, de mica en mica, deixaren pas a construccions molt més sòlides.

78 AMMERMAN, A.J. «On the Origins of the Forum Romanum» dins *AJA*, 94, 1990, pàg. 627-645.

79 Al segle XIII aC: PERONI, R. «L'insediamento subapenninico della valle del Foro e il problema della continuità del insediamento tra l'età del bronzo recente e quella finale nel Lazio» dins *Archeologia Laziale*, 2, 1979, pàg. 171-176, especialment pàg. 173-174.

80 PERONI, R. Ob. cit., 1970, pàg. 176.

81 SCOTT, R.I. «Regia-Vesta» dins *Archeologia Laziale*, 9, 1988, pàg. 23 i seg.

82 MURA SOMMELLA, A. «L'esplorazione archeologica per il restauro del tabularium» dins *Archeologia Laziale*, 6, 1984, pàg. 159-163.

Les cabanyes dels tres assentaments es relacionen amb un seguit de necròpolis que ocupava de manera discontinua la depressió central de la ciutat: des de la vall del Fòrum fins al començament del Quirinal. Paradoxalment, gairebé no s'ha conservat res sobre els nivells més alts del Capitoli i del Quirinal.

Si establim una relació espacial entre els grups d'enterrament i les zones de poblat podem suposar que, durant la fase inicial, la població es distribuïa almenys entre tres aldees separades. La que coneixem més bé es trobava al capdamunt del Palatí, a la part que es dirigeix cap al circ Màxim, i es pot associar a una zona d'enterrament que ha anat apareixent d'una manera puntual i dispersa sobre el turó. Una segona zona era formada per les cabanyes de la Règia, potser associades a la necròpoli adjacent. Aquesta zona d'enterraments s'estén fins al temple d'Antoní i Faustina. La necròpoli situada sota el Fòrum d'August corresponia a una tercera zona de poblament (que ni tan sols s'ha pogut documentar) que es pot situar a la falda del Quirinal o entre l'alçada del Fagutal, el Cispi o el Viminal. El tercer assentament correspondria als turons orientals de la ciutat.

La interpretació estratigràfica i històrica d'aquestes dades discontinues, en particular de les restes arqueològiques que es descobriren sobre el Palatí, ens porten a una discussió enrevessada sobre l'origen i la fundació de Roma. Sabem, gràcies a la tradició literària romana, la data de la fundació de Ròmul que va establir Varró: l'any 753 aC. Segons Timeu, va ser l'any 814 aC. Tanmateix, l'anàlisi arqueològica dels estrats més antics apareguts sobre el turó de Palatí ens dona una cronologia molt més antiga. En concret, els estrats més profunds dels fons de cabanya descoberts per Vaglieri es daten al llarg de la primera fase lacial (al segle X aC).⁸³ Per tant, hem d'excloure la hipòtesi d'una fundació al segle VIII. La cronologia dels paraments funeraris permet de situar el poblament pels volts dels segles X-VIII aC.

El problema principal rau en la manera en què podem relacionar les poblacions d'abans del segle VIII amb la informació que ens transmeten les fonts pel que fa a la fundació de Roma sobre el Palatí. La perspectiva científica del període postbèl·lic va emfatitzar una visió hipercrítica dels textos. Segons la teoria, el conjunt de narracions sobre l'origen de Roma només era la mitificació d'un passat que els mateixos romans no coneixien amb certesa. El valor

històric de la narració dels orígens es limitava a pensar que els antics només expressaven el fet que el Palatí s'ocupà abans que la resta de turons i també que la població s'anà expandint progressivament.

Les dades arqueològiques que hem exposat aquí ens permeten d'assegurar que a Roma, durant el període dels anys 650-600 aC, ja s'havia desenvolupat una comunitat cívica que corresponia al model de la ciutat antiga.⁸⁴ D'entrada cal descartar la cronologia de l'any 580 que proposava Gjerstad. La pregunta clau és si aquest fet es pot remuntar al segle VIII, tal com Müller-Karpe i Carandini assenyalen. És el moment de fer una recapitulació sobre les tres interpretacions successives pel que fa al procés que donà origen a la ciutat de Roma (fig. 7 i 8).

La primera explicació que es proposà, originada a partir dels antics treballs de Pinza i Boni i desenvolupada per Einar Gjerstad, diu que la formació de Roma s'inicià com un conjunt d'aldees separades que van anar sobrevivint fins que, en un determinat moment, es produí una unificació política en una comunitat cívica única (sinecisme). Els turons occidentals, el Palatí i la Vèlia, en contacte amb les poblacions llatines del Laci meridional, eren ocupades per població llatina. Aquesta població era la comunitat *velitense* que havia esmentat Plini quan parla de les trenta ètnies llatines que sacrificaven conjuntament al santuari palatí de Júpiter *Latiaris*. Els turons orientals de la ciutat, que s'estenien des del Quirinal fins a l'Esquilí, eren travessats per la via Salària. Ens trobem davant un camí protohistòric que portava des de la muntanyes sabines fins a les salines de la costa (Òstia). Per això es proposava que s'havia ocupat per una població d'origen sabèl·lic. La proposta coincideix amb les fonts escrites, en concret amb les referències de Tit Taci que parlen sobre l'assentament dels sabins sobre els turons. Finalment, els turons meridionals (sobretot el Celi) foren ocupats per la població etrusca que acompanyava el *condottiero* Celi Bivenna. Per tant, les tres tribus que establí Ròmul coincidien amb l'estructura territorial de l'assentament i amb l'origen ètnic diferenciat dels pobladors. Així, l'arqueologia confirmava algunes de les tradicions romanes més conegudes. El mite del rapte de les sabines reflectiria la confluència en aquest punt de frontera amb el domini etrusc, de dues ètnies diferents, la llatina i la sabina. El Tíber, la via fluvial més gran de tota la costa Tirrena, constituïa en aquesta època el límit d'expansió de la principal tribu sabèl·lica de la zona: els Sabins. A l'altre costat del riu, el senyo-

83 DIVERSOS AUTORS. *Civiltà del Lazio Primitivo*, 1976, pàg. 114

84 Encara són útils les tasques de MUMFORD, L. *The City in History*, 1961 i de RYKWERT, J. *The Idea of a Town*, 1976. En aquest sentit, cal revisar l'obra de FUSTEL DE COULANGES, D. *La Cité antique*, publicada per primer cop l'any 1864 i que llegir-la encara resulta estimulants. També vegeu MOMIGLIANO, A. «Fustel de Coulanges e la recente ricerca su Roma arcaica» dins *Sociologia del Diritto*, 9, 1982-83, pàg. 27-33 (Recollit dins la miscel·lània de MOMIGLIANO, a *La Roma Arcaica*. Florència, 1989, pàg. 493-498).

riu de les ciutats etrusques convertia l'illa Tiberina, amb el principal gual del curs davall del riu, en el privilegiat lloc de contacte i frontera. La posició dels turons fàcilment defensable, pròxims a terres cultivables i controlant el pas del riu, explicaria la continuïtat de l'assentament i l'afortunat desenvolupament històric de la ciutat. Tots els investigadors sostenen que durant el segle VI es construïren totes les infraestructures que caracteritzen una ciutat. La insistència de l'escola alemanya (Mommsen) contra la validesa dels relats antics provocà que s'abandonessin alguns dels elements de la narració. No obstant, l'arqueologia (Gjerstad) mantingué la idea d'un conjunt d'assentaments diferenciats (aldees) que confluïren en una població única. La unificació, producte de la influència grega filtrada per la cultura etrusca, es produí en un moment molt tardà: el segle VI aC.

Una segona interpretació sorgeix de la revisió que els protohistoriadors van fer de totes les dates del procés de l'origen de Roma. Semblava que l'esquema s'enfonsava quan les cronologies del començament de l'assentament humà es portaven fins a l'edat del bronze. L'alternativa més simple la proposà Heinrich Müller-Karpe. Segons l'investigador alemany, el sistema de cabanyes i d'enterraments dels diversos turons formava part d'una única comunitat que evolucionà de mica en mica. Per explicar el naixement de la ciutat de Roma es feia servir el model dels grans centres protohistòrics del començament de l'edat del ferro. El procés es produí durant el segle VIII. La datació es justifica per l'abandó de la necròpoli del Fòrum en substitució de la de l'Esquilí. La finalitat del desplaçament era la utilització pública de la zona del Fòrum.

La tercera interpretació, que considerava Roma una immensa aldea protohistòrica fins a una etapa molt avançada del desenvolupament de la ciutat, exclouïa una part important del material que oferien les fonts antigues en relació amb la fundació de la ciutat. Per això, Andrea Carandini, després d'observar una coincidència possible entre la cronologia de la muralla del Palatí i la cronologia de Ròmul,⁸⁵ començà a elaborar un tercer model explicatiu, molt més complicat, que intentava d'evitar les referències a un fundador històric (Ròmul?).⁸⁶ Per això proposà una seqüència de poblacions unificades que, des de l'edat del bronze, s'anaren establint sobre el territori dels turons: Satúrnica, Septimontium i Roma.⁸⁷ Com que Carandini plantejà un caire unitari des dels orígens de l'assentament, l'investigador fins i tot va establir una relació directa entre les dades arqueològiques de l'edat del bronze i algunes

notícies tèrboles, transmeses pels autors grecs, que parlen d'assentaments llegendaris que precediren la fundació de Roma, com ara Satúrnica i Pal·làntion. Per tant, els mites més arcaics de l'origen de Roma serien rigorosament certs.⁸⁸ Les figures de Janus, Saturn, Vulcà i Mart serien en realitat el producte de la mitificació de tipus religiós de caps llegendaris de pobles com ara els sículs o els aborígens. Els personatges, presentats com a elements que pertanyien a cicles mítics successius de la gènesi ètnica del Laci, fins i tot es podrien relacionar amb els nivells arqueològics de l'edat del bronze documentats a Roma.⁸⁹

És el moment de fer una remarca. Les dades històriques disponibles no ens permeten d'assegurar el procés que va conduir Roma a l'establiment com a ciutat. No tenim prou dades per descartar categòricament qualsevol de les tres teories que hem exposat. Només el crèdit o la fe que estiguem disposats a concedir als relats de la fundació poden fer-nos decantar cap a una possibilitat o cap a una altra. La posició més escèptica (Müller-Karpe) considera el naixement de Roma com la simple evolució d'unes poblacions que s'havien ubicat sobre uns turons que dominaven un gual estratègic del riu. La versió tradicional evolucionada, amb les precaucions naturals quant a la cronologia, admet la possibilitat que existien poblats diferenciats que convergiren en un sol assentament. Finalment, Carandini veu l'existència d'una voluntat fundadora i refundadora des de la mateixa edat del bronze. Ròmul, per tant, seria un personatge històric.

Malauradament, no hi ha evidències arqueològiques que desmenteixin del tot cap de les tres interpretacions històriques. Ròmul podria haver existit però, tanmateix, és evident que ara per ara la versió més versemblant és la que combina equilibradament les dades arqueològiques amb un examen crític de les fonts. Actualment tots els investigadors reconeixen que la població estable de Roma sens dubte s'originà a partir d'un conjunt d'aldees de l'edat del bronze que s'estenien sobre els turons que dominaven un gual estratègic de riu Tíber. En tot cas, els problemes que es plantejen són diversos:

1. De quina manera les poblacions disperses (les diverses necròpolis mostren que es tractava d'assentaments diferents) van compartir instruments de tipus religiós o polític?
2. Quins trets del pensament religiós i mític de la població primitiva *dispersa* s'han conservat en la cultura romana posterior?

85 CARAFA, P. «I contesti archeologici dell'età romulea e della prima età regia» dins *Roma, Romulo, e la fondazione della città*. Roma, 2000, pàg. 68-73.

86 CARANDINI, A. *La nascita di Roma. Dèi, Lari, eroi e uomini all'alba di una civiltà*. Torí, 1997; CARANDINI, A. i CAPPELLI, R. (ed.) Ob. cit. 2000.

87 PALLOTINO, M. «Fatti e leggende (moderne) sulla piú antica storia di Roma» dins *Saggi di antichità I*, 1979.

88 CARANDINI, A. Ob. cit., 1997, vegeu nota 2.

89 Vegeu el text de Carandini a la introducció del catàleg de l'exposició celebrada a Roma l'any 2000: «Della fondazione di Roma, considerazioni di un archeologo» dins CARANDINI, A. i CAPPELLI, R. (ed.) Ob. cit., 2000, pàg. 10-11.

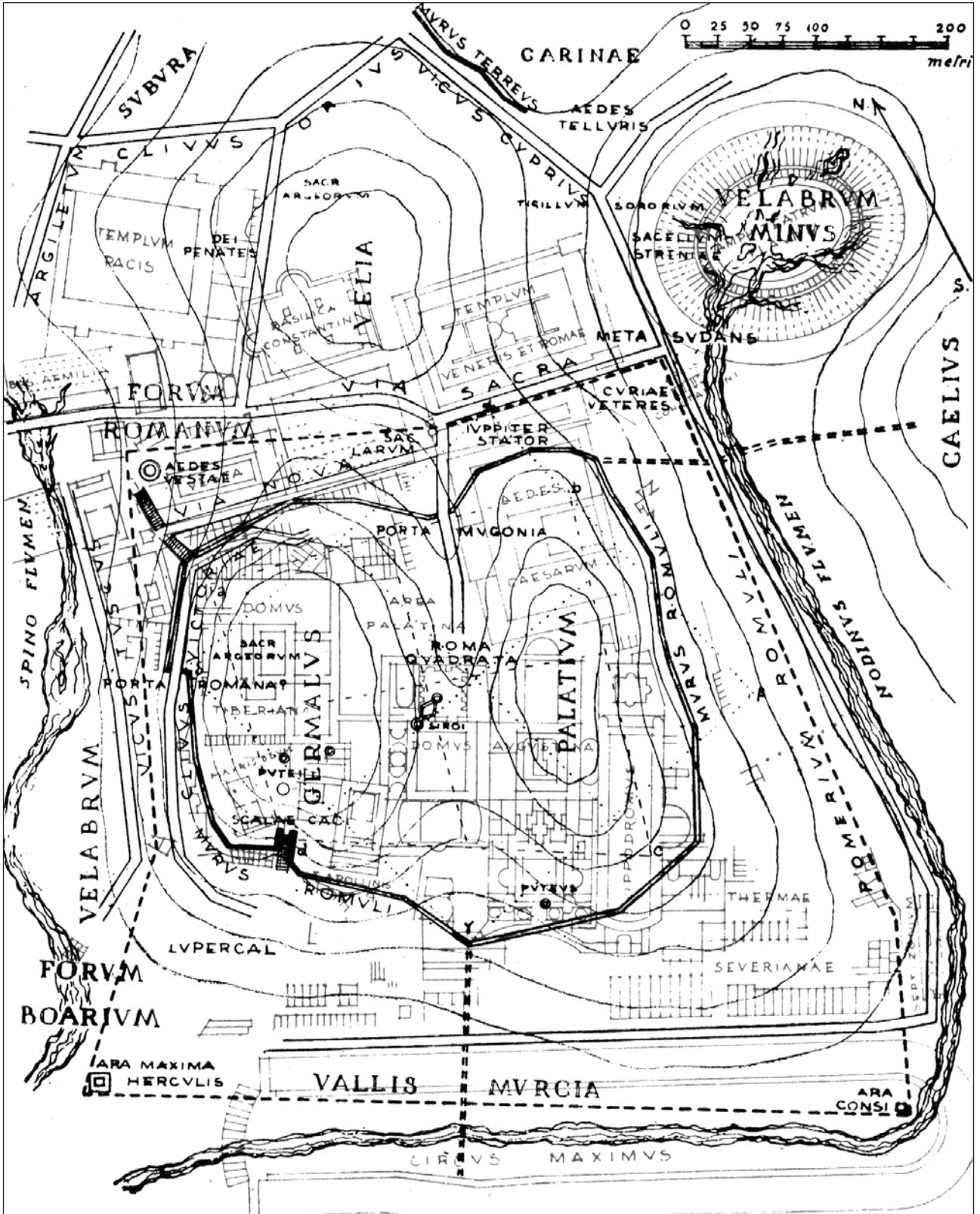

Fig. 9: *Lorografia del turó del Palatí (LUGLI, 1946).*

En color negre, la topografia del turó (Germalus, Palatium i Velia), amb la posició dels monuments arcaics i el traçat del pomerium palatí descrit per l'historiador Tàcit (segons Lugli). En gris, la topografia dels edificis de l'època imperial (Lugli, Roma. Il centro monumentale).

3. Quin fou el paper del Palatí i de la Vèlia en el marc primordial de petites aldees independents?

Actualment, les excavacions arqueològiques prossegueixen als nivells arcaics de la ciutat. Segurament durant

els propers anys tindrem noves dades. Potser llavors es podrà proposar una explicació més fefaent sobre el procés que originà el naixement de la ciutat de Roma.

3. EL PALATÍ DURANT L'ÈPOCA HISTÒRICA

Com hem vist, la fundació de Roma continua sent objecte de debat i controvèrsia. El mateix s'esdevé amb el protagonisme que les fonts documentals atorguen al Palatí enfront dels restants turons de la ciutat. Sabem que durant el segle VIII aC el turó fou delimitat i protegit per un mur que recorria el peu del pendent. Caldria interpretar aquest fet com l'indici d'una fundació ritual de l'assentament. El cap que dirigí aquesta cerimònia tal vegada s'anomenava Ròmul, o tal vegada Ròmul era simplement un títol sinònim de *romà*. En tot cas, al llarg del segle VI aC, la muralla havia perdut la seva funció defensiva i fou derrocada, almenys en el sector de la *Sacra via*, per construir-hi grans cases d'atri. No obstant, el valor sagrat que tenia com a límit de la primitiva ciutat es mantingué a través de símbols i temples situats en llocs determinats. Endemés, el record del primer recinte emmurallat del Palatí es preservà gràcies a cerimònies com ara la del *trionf* o bé a través de la processó de les Lupercals.

La ciutat oblidà amb el temps els esdeveniments fundacionals. Els escarits registres dels annals polítics i religiosos, les actes dels pontífexs o senzillament la memòria oral s'anaren perdent. D'ençà del moment en què Roma es començà a perfilar com a potència hegemònica de la Mediterrània s'evidencià la necessitat de recuperar el passat. D'aquesta manera, la memòria dels esdeveniments fundacionals es va construir amb la reelaboració de tradicions antigues que comptaven amb un rerefons de veracitat històrica. El Palatí esdevingué l'escenari d'aquesta recreació del passat, amb independència de l'autenticitat de les dades històriques procedents de les tradicions. A Roma, ja s'havia reivindicat la primacia del Palatí en relació amb els altres turons. És probable que al llarg del segle III aC les classes dirigents romanes adquirissin una absoluta consciència de l'abast polític de la *invenció*. Les conseqüències urbanístiques van ser immediates. Entre els segles III i II aC assistim a la fundació de grans temples i monuments al capdamunt del turó. Finalment, Roma havia aconseguit una tradició mítica comparable a la de qualsevol ciutat grega, com ara Atenes, Esparta o Tebes. La invenció del mite dels orígens va ser l'argument ideològic que retornà la primacia al Palatí.

La informació que fa referència al Palatí durant l'època històrica (arcaica i republicana mitjana) prové de dues fonts complementàries: l'arqueologia i la tradició literària romana. Pel que fa a les dades arqueològiques, cal destacar-ne tres conjunts: un

santuari establert del període arcaic, situat a la part alta del turó i que rebé el culte de Cíbele a l'acabament de la Segona Guerra Púnica; un altre santuari arcaic trobat sota l'arc de Constantí que es mantingué almenys fins a l'incendi de l'any 64 dC, i les grans cases d'atri trobades per Andrea Carandini, que anul·laren la muralla del segle VIII i que es construïren tot seguint el traçat de la *Sacra via* a la falda del turó. A més, les fonts documentals fan referència a un seguit de monuments enigmàtics com ara la *Roma Quadrata*, el *Mundus*, la cabanya de Ròmul o la *curia Saliorum*. Els documents literaris, d'una banda, informen de la residència palatina d'alguns personatges coneguts de la història de Roma i, de l'altra, indiquen la construcció successiva d'alguns temples sobre el turó. Els temples de Victòria i Cíbele s'han pogut identificar sense dificultats al santuari arcaic situat al capdamunt del turó. El temple de la Fortuna *Respiciens*, tanmateix, resta totalment desconegut. Finalment, trobem referències contradictòries pel que fa a un culte a Júpiter sota l'advocació, de vegades, de *Victor* o bé d'*Invictus*. Aquest conjunt d'informacions històriques, que comentarem tot seguit, responen a tres problemàtiques diferenciades:

1. Els indrets i santuaris lligats al perímetre del turó (*curiae Veteres*, temple de Fortuna, temple de *Jupiter Stator* i *porta Mugonia*) i la sacralització que se'n va fer.
2. Les relíquies associades directament al mite dels orígens: *curia Saliorum*, la cabanya de Ròmul, el Lupercal, etc.
3. Els monuments i els temples construïts com a conseqüència de la reivindicació del Palatí com a escenari del mite dels orígens, principalment a partir del segle III aC: temple de Victòria, de Cíbele, de *Jupiter Victor/Invictus*...

La sacralització del perímetre del turó

Les fonts escrites i alguns indicis arqueològics indiquen que Roma sempre va conservar el record del perímetre que originàriament albergava l'assentament prehistòric del Palatí. En particular es va conservar el record de les tres portes que donaven accés a la ciutat fundada per Ròmul: la *porta Mugonia*, la *porta Romana* o *Romanula* i la *porta Ianualis*. Per analitzar-les cal començar amb la morfologia natural del turó i de la posició dels accessos documentats arqueològicament durant l'època tardorepubli-

Fig. 10: Esteles aparegudes en el clivus Palatinus. El tipus de grafia permet datar les inscripcions durant l'època imperial. Tanmateix, la redacció del text és molt més antiga i potser correspon a la sacralització d'algun indret del Palatí associat amb la llegenda de la fundació, potser el lloc on Rem saltà la rasa que va fer Ròmul per delimitar el perímetre de Roma.

cana i imperial. L'accés natural al turó era el pendent suau en forma de petita vall que constituïa el seu límit cap al nord. Coincideix amb el *clivus Palatinus* de l'època tardorepublicana i amb l'accés principal als palaus imperials. Hi hem d'afegir una rampa en ziga-zaga que solucionava l'obstacle que presentava el pendent abrupte cap a l'oest. Aquesta rampa s'originava en el mercat situat al costat del Tíber (fòrum Boari i fòrum Holitori) i arribava fins al santuari de la Victòria. A més, hi havia dues escales d'accés. La primera se situava al costat sud del turó (les escales de Cacus), que naixia al Lupercal (a l'extrem sud del turó, al costat de circ Màxim) i arribava al temple de la Victòria. La segona començava en el fòrum Romà al costat de la font Juturna i es devia unir amb la rampa en ziga-zaga que conduïa al temple de la Victòria.

Les referències de les fonts a la *porta Mugonia* permeten de situar-la a la *summa Sacra via* (Solín. 1.23, Non. 531) a prop del temple de *Iupiter Stator* (Dion. Hal. *Ant. Rom.* 2.50). No sabem del cert la posició del temple; per això és difícil de precisar la posició de la porta. No obstant, creiem que la *porta Mugonia* donava accés a la petita vall que va acabar sent urbanitzada amb el *clivus Palatinus*. La *porta Romana* se situa a partir d'un text fragmentari de Fest (318L) al costat de l'inici del *clivus Victoriae*. És fàcil de suposar que aquest *clivus* (carrer amb puja-

da) correspon a la rampa en ziga-zaga que acaba al santuari de la Victòria. La relació de la tercera porta amb el sistema de rampes i escales que permetia d'accedir al turó resulta menys evident. La investigació arqueològica ha considerat en general que el nom que rebia (*Ianualis*) presenta alguna relació amb el cèlebre temple de *Ianus Geminus* en el fòrum Romà. El temple l'hauria fundat Numa, el successor de Ròmul, durant el període monàrquic. Diferents fonts escrites afirmen que era ubicat a l'inici de l'*Argiletum*. Si tenim en compte que les escales situades al costat de la font Juturna representen l'accés més fàcil al turó des del Fòrum, podem afirmar que la tercera porta de la Roma arcaica donava accés, precisament, a aquestes escales.

La ubicació de les portes confirma que la muralla arcaica no resseguia la part alta del turó, sinó el peu del pendent que el delimitava. Una deducció que coincideix amb la posició baixa del tram curt de muralla documentat arqueològicament per Carandini i amb la reconstrucció que va fer l'historiador Tàcit del traçat del *pomerium* de Ròmul, a la qual ens referirem en el capítol 6 d'aquest volum.

Una vegada destruïda l'antiga muralla palatina del segle VIII aC, el valor sagrat del recorregut es mantingué en l'espai urbà gràcies a uns quants monuments col·locats en els punts significatius i també al manteniment dels antics rituals, paral·lels a la construcció. De fet, la coincidència del recorregut de la *Sacra via* i una part del *pomerium* palatí, així com el traçat de la processó triomfal, s'haurien d'interpretar en aquest sentit.

Una troballa curiosa (fig. 10), que es va produir durant les excavacions de Pietro Rosa al segle XIX, resulta significativa en aquesta direcció.⁹⁰ Durant l'exploració del *clivus Palatinus*, aproximadament a l'alçada de l'arc de Domicià, apareguren quatre petites columnes d'uns 20 cm de diàmetre i a penes mig metre d'alçada on hi trobem tres inscripcions.⁹¹ Una de les columnes s'havia descobert feia més de cent anys, però fou enterrada una altra vegada. Un manuscrit de l'estudiós romà Fabretti esmenta, a les acaballes del segle XVIII, l'aparició de dues petites columnes al Palatí: l'una amb la inscripció «*Marspiter*» (CIL VI 487) i l'altra amb la inscripció «*Remureine*» (CIL VI 566). La primera columna no aparegué durant les excavacions de Rosa, la qual cosa féu pensar que s'havia perdut. En canvi, va aparèixer la segona al costat de dues columnes semblants, ambdues amb inscripcions. La tercera columna conté el text «*Anabestes*» (CIL VI 21) i la quarta inclou una inscripció més llarga: «*Ferter Resius / rex Aequicolus / is preimus / ius fetiale paravit /*

90 TOMEL, M.A. *Scavi francesi sul Palatino. Le indagini di Pietro Rosa per Napoleone III*. Roma 1999, pàg. 79 i seg.

91 PRIULI, S. «Lingua e documentazione epigrafica» dins *Roma repubblicana dal 270 a.C. all'età augustea*. Roma, 1987, pàg. 113-146. D'ALESSIO, M.T. «Cippi iscritti dal Clivo Palatino» dins CARANDINI, A. I CAPPELLI, R. (ed.) *Ob. cit.*, 2000, pàg. 290 i seg.

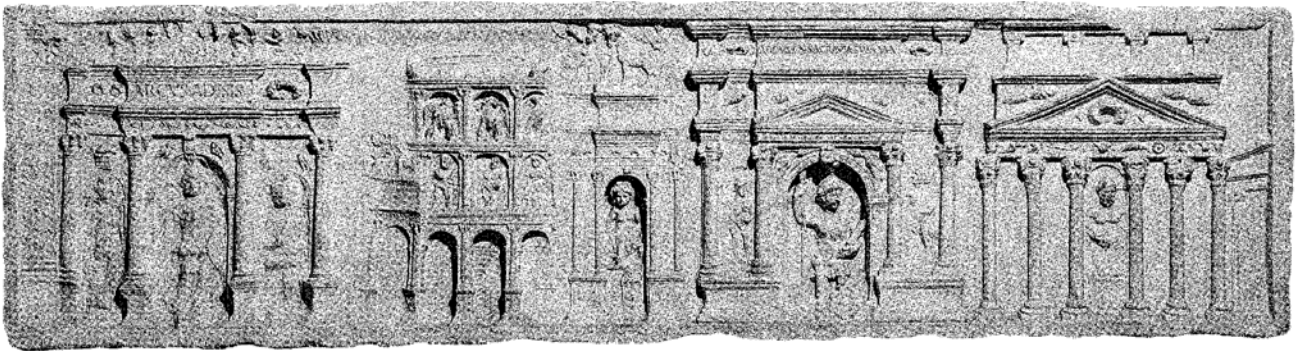

Fig. 11: Relleu amb la representació d'uns edificis procedents del mausoleu familiar dels Haterii. S'hi poden reconèixer dos arcs de triomf, un enigmàtic temple dedicat a una divinitat barbuda i el Colosseu. Durant molt de temps es va pensar que representava un paisatge concret de l'antiga Roma; actualment es creu que simplement era un catàleg dels edificis on havia treballat com a constructor el propietari de la tomba.

inde p(opulus) R(omanus) / disciplineam excepit» (CIL VI 1302). Es poden definir com a esteles registrades amb l'objecte d'assenyalar, a l'espai urbà, l'emplaçament d'un indret amb un significat religiós particular. D'altra banda, és ben segur que, malgrat que se n'ha perdut una, les quatre peces formaven un conjunt unitari. La grafia de les inscripcions correspon a una cronologia de la primera època imperial, tot i que els textos es caracteritzen per un arcaisme evident i intencionat. Es considera que aquestes esteles en substituïren d'altres de més antigues amb el mateix text. Aquestes inscripcions enigmàtiques adquireixen una lògica si les analitzem en conjunt. *Remureine* evoca el bessó Rem, *Marspiter* és una invocació al Déu Pare dels bessons, *Anabestas* es pot traduir, en grec, com a «pujo» i, finalment, *Ferter Resius* es recorda en la inscripció com el rei llegendari que definí el dret que regulava els tractats de pau i les declaracions de guerra (*ius fetialis*).⁹² Sembla probable que les esteles volguessin recordar l'indret on es creia que es produí el salt mortal de Rem sobre el fossar excavat pel seu germà Ròmul.⁹³ Caldria interpretar la referència «pujar» com a «saltar» sobre el fossar de la muralla. Mart apareix com a protector del Palatí i la referència a *Ferter Resius* es legitima en la mesura en què la violació del *pomerium* es presenta com una declaració evident de guerra. Les esteles van aparèixer fora de l'enclavament originari. Podem imaginar que es degueren col·locar a la confluència entre la muralla derrocada del segle VIII i el *clivus Palatinus*.

De fet, un altre element del paisatge urbà que confirma l'evocació de la primitiva muralla del Palatí és el recorregut de la *Sacra via*. La reconstrucció d'aquesta *via* constitueix un debat científic d'una gran complexitat.

La topografia arcaica de Roma i la *Sacra via* (fig. 11-13)

La depressió que separa el Palatí de l'Opi acomplia una funció circulatòria molt important en l'urbanisme de l'antiga Roma: era travessada per la via que portava als Fòrums des dels barris del sud de la ciutat (Celi, Aventí i el barri de la via Àpia). No obstant, la importància del recorregut no era només funcional; sobretot tenia un sentit cerimonial. En primer lloc, coincidia amb una gran part del recorregut de la *pompa* triomfal.⁹⁴ El fet no sorprèn si tenim en compte el sentit *lustral* del recorregut al voltant de l'assentament original del Palatí, que conservava la processó original de la *pompa*. Es tractava, en definitiva, d'un recorregut des de fora del *pomerium* fins al primitiu assentament del Palatí. La via coincidia, a més, amb algunes de les processons religioses més importants. Podem citar la processó de les Lupercals, el transport del cap de l'*equus october* o la processó dels Salis.

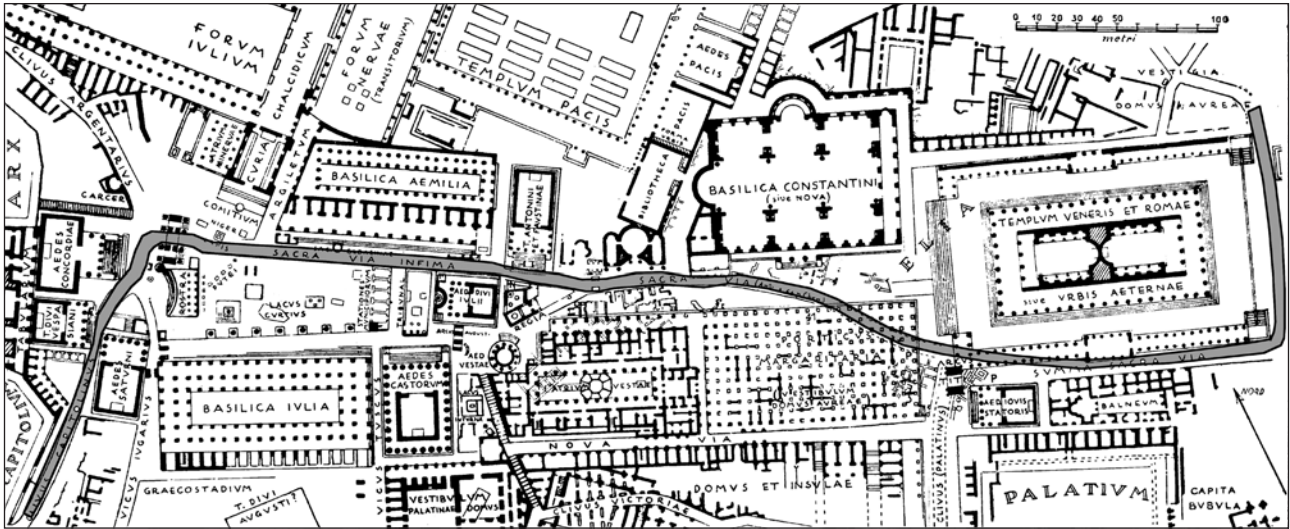
Una via tan valuosa necessitava un nom prestigiós i la historiografia del segle XIX el trobà en la denominació de *Sacra via* (fig. 11).⁹⁵ La qüestió fonamental és saber fins a quin punt el nom correspon a la denominació antiga de la via. Varró, en un fragment ben conegut del llibre *De Lingua Latina*, descriu la *Sacra via* com el «recorregut a través del qual es traslladen tots els mesos els *sacra* (objectes sagrats) fins a l'Arx. Al llarg del recorregut, els àugurs acostumen a determinar els seus auguris» (Varr. *LL*, 5.47). En aquest sentit, l'autor Verri Flac, en un passatge que ens arriba a través de Fest, explica el nom de *Sacra via* com el «camí que utilitzen els sacerdots per celebrar les cerimònies de les *idus*» (Fest. 372, L). Els autors destaquen com a antiqüaris preocupats per l'especificació dels tecnicismes

92 CHIOFFI, L. «Ferter Resius. Tra l'augurium di Romolo e il pomerium di Claudio» dins *RendPontAcc*, XV, 1992-93, pàg. 127 i seg.

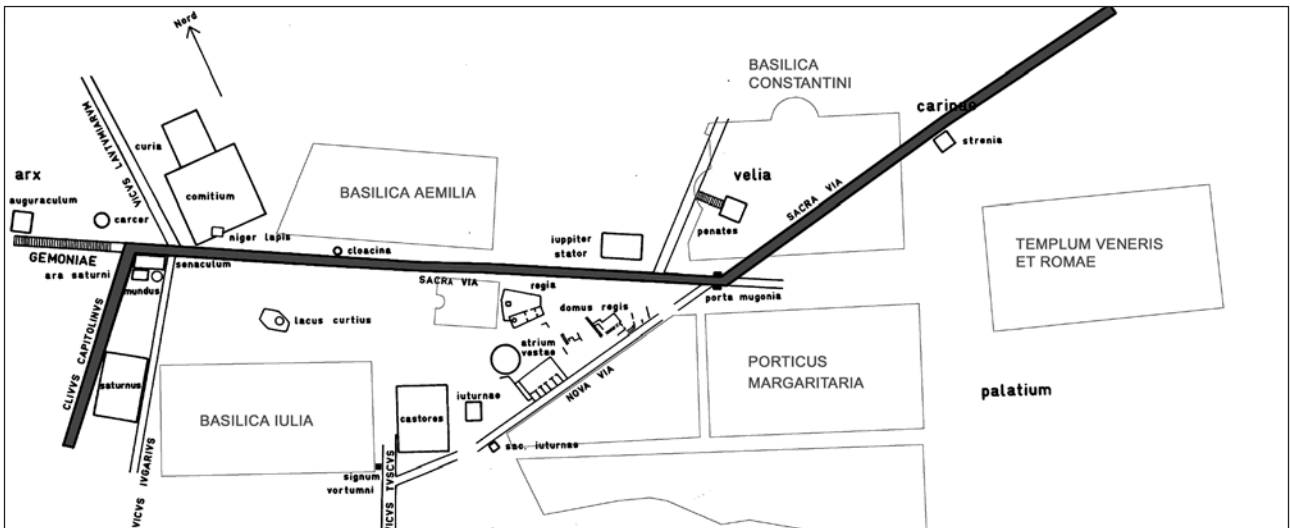
93 TASSINI, P. «Una memoria di Remo alle pendici del Palatino» dins *ArchCl*, 44, 1993, pàg. 330-350.

94 COARELLI, F. «La porta trionfale e la via dei trionfi» dins *DArch*, 2, 1968, pàg. 55-103.

95 Podem trobar resumida la versió tradicional d'identificació de la via al diccionari PLATNER-ASHBY de 1929, a les pàg. 456-461. També cal destacar l'article de CASTAGNOLI, F. «Il tempio dei Penati e la Velia» dins *Rfil*, XXIV, 1946, pàg. 157-165. Per definir la *Sacra via* com a frontera entre el Palatí i la Vèlia, COARELLI, F. resumeix els seus punts de vista, mitjançant la bibliografia precedent, a la veu «*Sacra via*» dins *LTUR IV*. Roma, 1999, pàg. 223. Finalment, CASTAGNOLI, F. «Ibam forte via sacra (Hor.Sat.1.9.1)» proposa tornar a l'antiga teoria, seguit de ZIOLKOWSKY, A. «The *Sacra Via* and the temple of Iuppiter Stator». Finalment cal esmentar l'article de TOMEI, M.A. «Il tempio di Giove Statore al Palatino» dins *MEFRA*, 105, 1993, pàg. 621-659.

1

2

Fig. 12: El recorregut de la Sacra via.

1. Planta del centre de Roma a finals de l'Imperi (Lugli, Roma. Il centro monumentale) amb la interpretació tradicional del recorregut de la Sacra via. Després de travessar el fòrum Republicà i pujar cap a la Vèlia, la via devia girar al voltant del temple de Venus i Roma fins a assolir la capella (sacellum) d'Estrènia.

2. Proposta alternativa de Coarelli sobre el recorregut de la Sacra via (Coarelli, Il Forum Romano). L'autor considera que la via girava cap al nord a mitja alçada de la pujada a la Vèlia. Amb això es modifica la posició d'alguns monuments com ara el temple de Jupiter Stator, el temple dels Penats o la porta Mugonia.

distintius de la disciplina religiosa i també per la recuperació de tradicions desaparegudes. Ovidi, amb l'ús de termes més genèrics, al·ludeix a la «via que manllava el nom de les processons sagrades» (Ov. *Trist.* 3.1.28). Els estudis tradicionals sempre han tingut consciència del sentit *processional* de la *Sacra via*, un fet clau per reconstruir-ne el traçat. Per accedir a l'Arx, calia travessar el fòrum Republicà. No és difícil reconstruir el tram final d'aquesta via *processional*: es devia travessar longitudinalment el Fòrum fins a arribar més o menys al començament de la pujada del Capitoli. Per reconstruir el primer tram de la via *processional* els historiadors tenien una dada acceptada com a certa, malgrat que només era una hipòtesi: l'arc de triomf situat a la *summa Sacra via* que apareix al relleu dels *Haterii*

(vegeu la representació del relleu a la fig. 11) correspon a l'arc de Tit. Segons això, els estudiosos acabaren acceptant, gairebé de forma unànime, que la *Sacra via* pujava fins a la Vèlia. Varró i Fest (sempre segons Verri Flac), en un altre passatge, ens especifiquen que la *Sacra via* arribava fins al *Sacellum Streniae*, a les *Carinae* (Varr. *LL* 5.47 i Fest. 372.L). No podem determinar la posició exacta de les *Carinae*. Sabem que acollien el temple de *Tellus* (vegeu la possible ubicació a la fig. 14) i que eren protegides per un mur de terra, potser les restes d'una fortificació arcaica («*murus terreus*»). En general, aquests monuments s'associen al turó de l'Opi, tot i que sense gaire precisió topogràfica. Per això la hipòtesi tradicional proposa que, des del capdamunt de la Vèlia, la *Sacra via* descendia fins a la

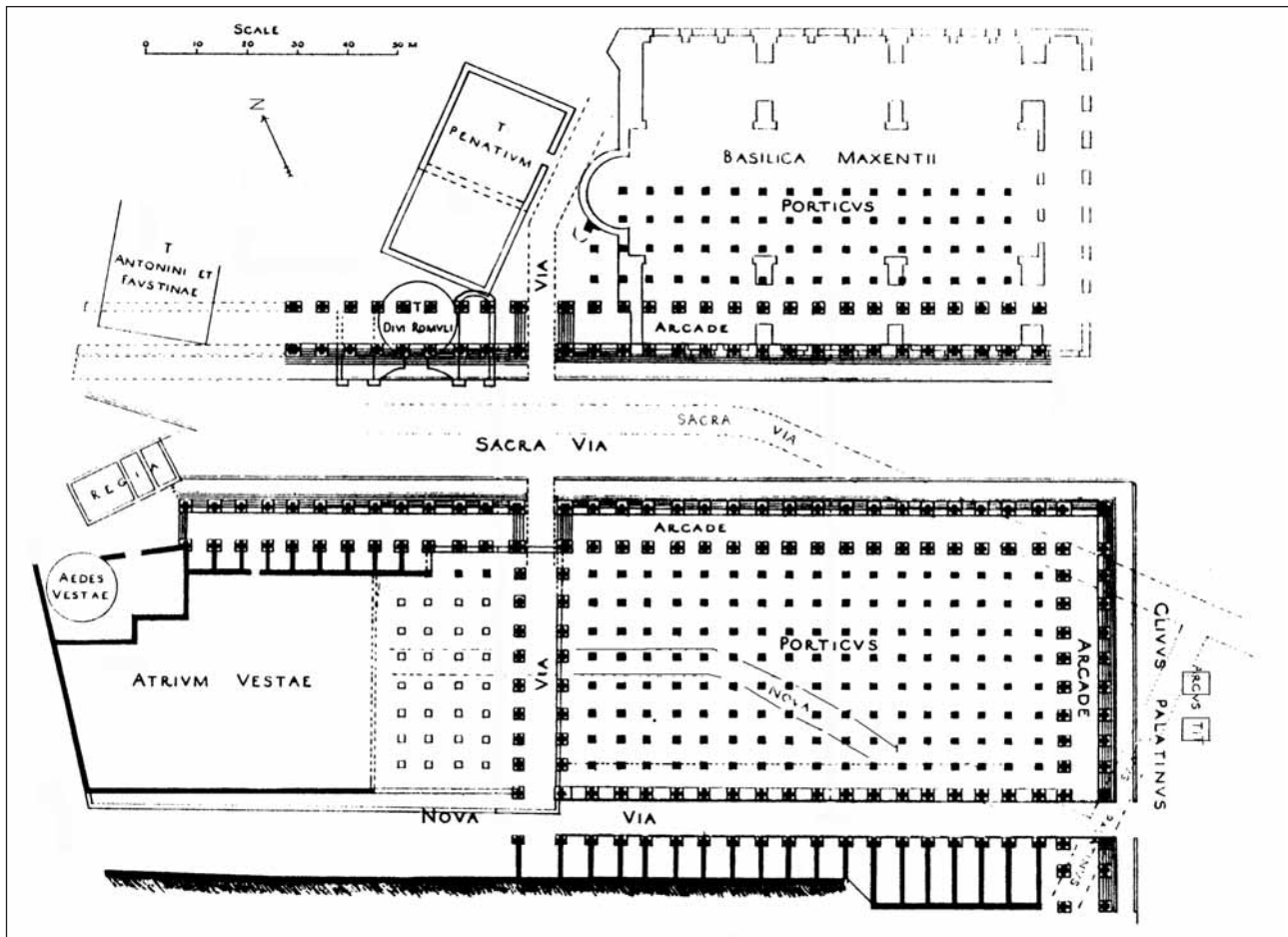

Fig. 13: Restitució dels porticats neronians i de la Sacra via després de l'incendi de l'any 64 dC (VAN DEMAN, 1909).

vall del Coliseu per girar cap al nord i arribar finalment a les *Carinae*, el *sacellum de Streniae* i el temple de *Tellus*. Recordem que les claus d'aquesta afirmació són els textos combinats de Fest i Varró i el relleu dels *Haterii* que hem esmentat. Tot seguit veurem que la reconstrucció del traçat de la *Sacra via* és una qüestió una mica més complexa, tal com va demostrar Filippo Coarelli d'una manera ben encertada (la fig. 12 resumeix el canvi que proposà Coarelli per al traçat de la *Sacra via*).

Varró i Fest, tot prenent com a punt de partida Verri Flac, es van preocupar d'aclarir que existien dos conceptes de *Sacra via*: un de popular («*vulgo noto*») i un d'erudit (almenys durant l'època tardorepublicana i l'augustal).⁹⁶ La via segons el llenguatge popular, «*vulgo noto*», tan sols era un petit tram urbà. En canvi, els dos autors, entestats a ressuscitar una tradició erudita, ens diuen que la *Sacra via autèntica* és un recorregut molt més llarg; el recorregut que segueixen determinades processons dels àugurs (des del *sacellum Streniae* situat a les *Carinae*, fins a l'Arx). Potser la distinció té alguna relació amb el caràcter antiquari dels dos escriptors, que intenten de rescatar la definició *erudita* d'un concepte —*Sacra via*— que s'associava popularment a un

tram molt més curt d'un carrer situat a l'inici del Fòrum. El mateix Varró, en el seu llibre més popular (*Res Rusticae*), ens presenta la *Sacra via* com una mena de mercat de productes cars i de luxe. Per exemple, al prefaci del llibre I, en posar com a exemple de productes agrícoles de qualitat els que es venen a la *Sacra via*: «I aquest verger dic que reflecteix la *summa Sacra via*, on es ven la fruita a preu d'or» (Varr. *RR*, 1.2.10). Uns quants capítols després, quan parla d'una determinada substància resinosa, la *propolis*, Varró ens diu que «aquesta substància la utilitzen, amb la mateixa denominació, els metges per als emplastres, raó per la qual fins i tot es ven més cara que la mel de la *Sacra via*» (Varr. *RR*, 3.16.23). Tret dels autors que hem citat, no hi ha cap altra referència al concepte de *Sacra via*, *llarga*. En general, es pot suposar que quan un text es refereix a la *Sacra via* ens parla *vulgo noto*.

Després de l'incendi de l'any 64 la zona es transformà radicalment, de manera que hem de parlar d'una *Sacra via* preneroniana i d'una via diferent, postneroniana. El traçat de la via que descendia des de la Vèlia cap al Fòrum durant l'època preneroniana dibuixava una

⁹⁶ Es pot trobar una recopilació de les fonts que es refereixen a la *Sacra via* a CAEROLS, J. J. *Sacra via* (la.C-Id.C.). *Estudio de las fuentes escritas*, Madrid, 1995 i CECAMORE, C. *Palatium. Topografia storica del Palatino tra III sec.a.C. e I sec.d.C.* Roma, 2002.

corba suau tot girant al voltant del Palatí.⁹⁷ A l'època de Neró la via es redreça i es converteix en una gran avinguda recta (vegeu, a la fig. 13, la interpretació de Van Deman de la via neroniana amb els pòrtics projectats). Cal diferenciar el traçat de les dues vies. La primera té un traçat irregular i tortuós (fig. 14). Quant al paisatge urbà, es distingeix el sector que se situa al voltant de la Règia, sense pendent (encara no té pujada), en relació amb el tram que comença després de passar el temple d'Antoní i Faustina. El segon tram dibuixa un pendent molt més pronunciat i un traçat corb que el distingeix de l'anterior. La rectificació neroniana transformà tot el recorregut de la via en una gran avinguda de 30 m d'amplària, flanquejada per una sèrie d'illes amb pòrtics.⁹⁸

Coarelli va subratllar convenientment la primera de les dues qüestions (la diferència entre la via erudita i la via popular). L'argumentació científica que proposà sobre la identificació de la via popular (*vulgo noto*) és impecable.⁹⁹ El testimoni combinat de Fest i Varró és determinant. La *sacra Via* popular s'estenia des de la Règia fins a la casa del Rei dels sacrificis (Fest. 372 L), o el mateix segons Varró: «La que circula a la sortida del Fòrum, a l'inici del pendent» (Varró LL 5.47). La Règia la coneixem amb tota certesa.¹⁰⁰ Roman encara el problema d'ubicar la casa del Rei dels sacrificis. El text imprescindible per solucionar-lo és de Dió Cassi que parla sobre les disposicions d'August quan assumí el càrrec de Pontífex Màxim després de la mort de Lèpid: «I no rebé (*August*) cap habitatge oficial, sinó que féu pública una part de la seva pròpia casa, perquè hi havia l'obligació inexcusable que el Pontífex Màxim visqués en una residència pública. En canvi, la (*casa*) del Rei dels sacrificis la lliurà a les vestals, ja que la casa era contigua» (DC 54.27.3). A través de l'arqueologia coneixem la casa de les vestals i també una casa d'atri contigua, situada justament on comença la pujada de la via que es dirigeix cap a l'arc de Tit. L'única deducció possible és la que proposa Coarelli: durant l'època tardorepublicana i augustal la *Sacra via* popular (*vulgo noto*) tan sols era un petit tram situat a la sortida del Fòrum. No es pot pensar que el raonament de Dió Cassi sigui erroni, tal com fa Castagnoli,¹⁰¹ tot argumentant que, en realitat, la casa que hi ha al costat de l'atri de Vesta era la *domus publica* del Pontífex Màxim.¹⁰² Un text de Servi ens aclareix un matís del concepte de Règia, que Coarelli ja reconeixia en l'argumentació que proposà: «Doncs la casa on viu el

Pontífex s'anomena Règia, perquè solia viure-hi el Rei dels sacrificis» (Serv. Aen. 8.363). Coarelli considera que Servi es refereix al conjunt d'edificis que se situa al voltant del temple de Vesta i que incloïa la *domus publica* del pontífex, la *domus Rex Sacrorum*, l'atri de Vesta, etc. Tots els elements formaven part de l'herència compartimentada de l'antiga casa dels reis: l'*atrium Regum* originari.¹⁰³ Fins aquí l'argumentació ens sembla exemplar. En el paisatge urbà de Roma abans de la destrucció del foc de l'any 64, la *Sacra via*, en termes populars, amb prou feines si tenia uns 50 m de longitud. De fet hi ha una causa topogràfica que ens permet d'entendre per què l'opinió popular tenia una noció tan restringida de la via. El primer tram de la via és recte, a diferència del tram restant, que comença a dibuixar una corba clara a mesura que puja cap a la Vèlia.

La interpretació es diversifica si tenim en compte la intervenció neroniana. La nova via, reconstruïda després de l'incendi, és un traçat rectilini envoltat d'illes. El projecte neronià va definir un *dromos* o avinguda que conduïa fins al vestibul de la *domus Aurea*, la perspectiva del qual es tancava amb el colós de Neró.¹⁰⁴ Els 30 m d'amplària de la via eren flanquejats per dos porticats. El porticat nord començava a la façana de la basílica *Aemilia* i enllaçava amb un dels arcs augustals del Fòrum. El porticat sud arribava fins a la casa de les vestals. Entre els dos porticats hi havia l'edifici de la Règia, reconstruït per Domici Calví com un bloc exempt, adossat a la paret posterior del temple del Diví Juli, que connectava amb els porticats neronians a través dels arcs d'August. La definició evidencia que la vella *Sacra via*, «*vulgo noto*», havia desaparegut. No es poden distingir dos trams diferenciats al llarg del recorregut lineal de la via porticada. L'única conclusió possible és que tot el traçat que va des de la Règia fins a l'arc de Tit es començà a anomenar *Sacra via* després de la reforma neroniana. L'interval de temps en què es produí el canvi de denominació coincideix amb la construcció de les illes i dels porticats. Aparentment, el canvi es produí al llarg del període flaví (sobretot si considerem les referències de les darreres excavacions de Carandini).

Quina va ser la causa de l'extensió del nom a tot el traçat de la via? El mateix Varró n'indica la raó quan diu que «al llarg del recorregut els àugurs acostumen a demanar els auguris» (LL, 5.47). Això significa que els

97 Pel que fa a les excavacions que descobriren el llosat de la *Sacra via* preneroniana vegeu: D'ELIA, L. i LE PERA BURANELLI, S. «Rilievi eseguiti nell'area della via Sacra, in Roma» dins *Roma archeologia nel Centro*, I. Roma, 1985, pàg. 97-98. Íd. «Sacra Via» dins *BC*, XCL2, pàg. 241-262. PALOMBI, D. «Contributo alla topografia della via Sacra» dins *QuadTopAnt*, X, 1988, pàg. 77-97. Íd. «Gli horrea della via Sacra: dagli appunti di G. Boni ad una ipotesi su Nerone» dins *DdA*, 1990, pàg. 53-72.

98 VAN DEMAN, E.B. «The Neronian Sacra Via» dins *AJA*, XXVII, 1923, pàg. 383 i seg.

99 COARELLI, F. Ob. cit., 1983.

100 PLATNER-ASHBY, vegeu «Regia», pàg. 442.

101 CASTAGNOLI, F. *Aedes deum Penatium*, Ob. cit., pàg. 498. Íd. *Ibam forte via sacra* (*Hor.Sat.1.9.1*), Ob. cit., pàg. 101.

102 El problema de l'argumentació de CASTAGNOLI, F. *Ibam forte via sacra* (*Hor.Sat.1.9.1*), Ob. cit., és que la casa del rei dels sacrificis no es pot trobar alhora al capdamunt de la Vèlia (al costat de l'arc de Tit) i ser contigua a la casa de les Vestals, com afirma Dió Cassi.

103 COARELLI, F. «L'Urbs e il suburbio» dins *Società romana ed impero tardoantico*, II. Roma, 1986, pàg. 1-58.

104 Vegeu la reconstrucció dels porticats neronians que fa Maura Medri a PANELLA, C. (ed.) *Meta Sudans I*. Roma, 1996.

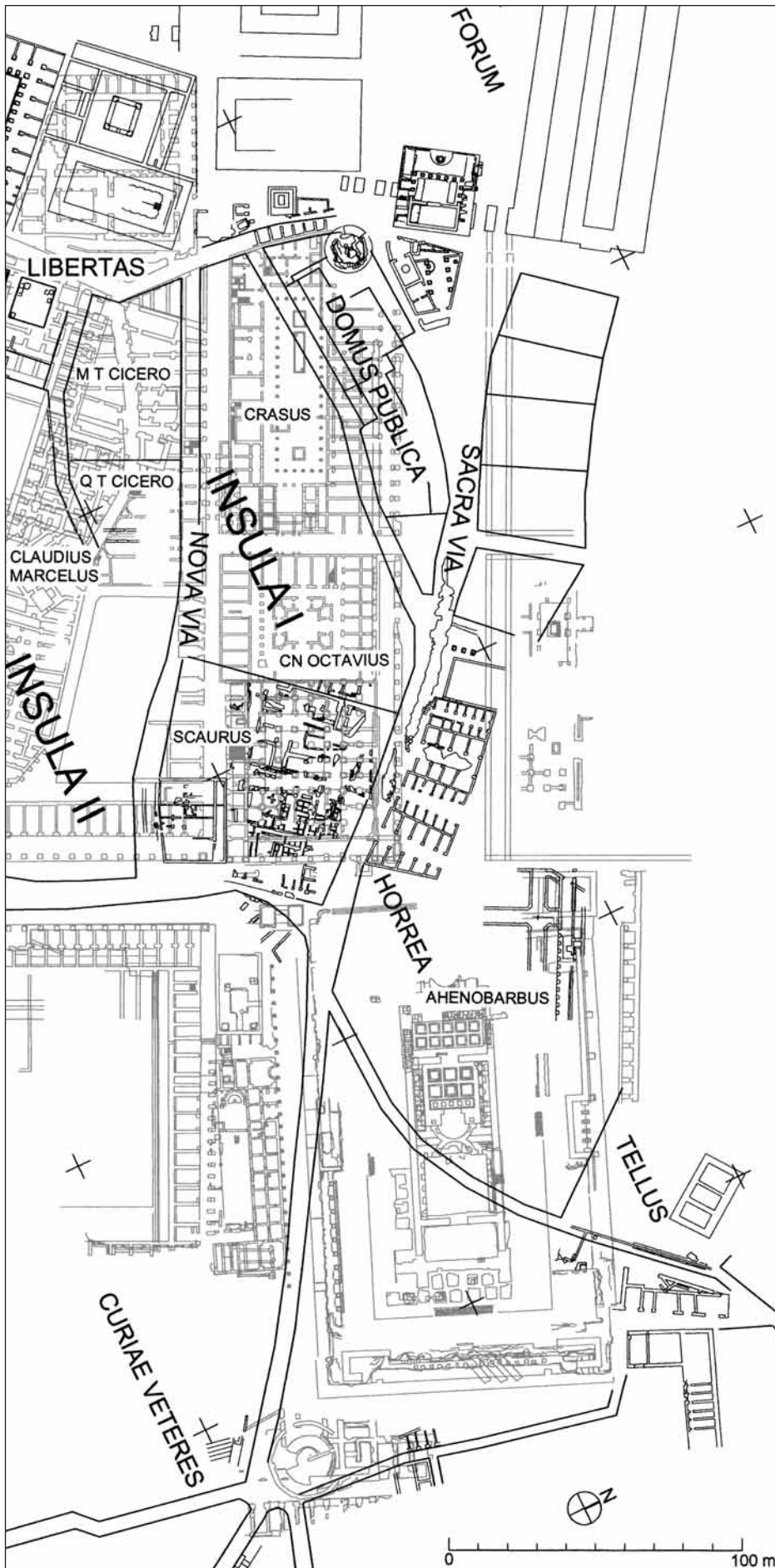

Fig. 14: Documentació arqueològica del recorregut de la Sacra via durant l'època republicana i la transformació radical que van fer-ne els arquitectes de Neró després de l'incendi de l'any 64 dC. En color negre, el traçat urbà abans de l'incendi; en color gris, la topografia de l'època imperial.

àugurs utilitzaven la *Sacra via* —«*vulgo noto*»— com a *spectio*. L'indret des d'on els àugurs han d'observar els signes amb la mirada en direcció *al llarg* del recorregut de la *Sacra via* és, sens dubte, un *auguraculum*. Com que en aquest cas se'ns especifica el punt final del recorregut dels àugurs (l'Arx), es pot pensar que el punt des d'on s'observaven els signes del cel tot mirant cap a la *Sacra via* era precisament l'*auguraculum* de l'Arx. Val a dir que Varró (LL, 5.47) hi fa referència quan diu que «prenen com a punt de partida l'Arx» (l'*auguraculum* de l'Arx). Al capdavant, podem deduir que els àugurs recorrien la *Sacra via* per ascendir a l'Arx, des d'on feien una *spectio*, per descobrir els auguris dels déus, amb la mirada en direcció a la *Sacra via*. Hem vist que la *Sacra via*, «*vulgo noto*», era molt curta durant l'època republicana i augustal. Podem considerar que els àugurs dirigien la mirada cap a algun monument puntual situat a la via, potser cap a la Règia. Quan la via es reformà durant l'època neroniana, els arquitectes de Neró prengueren com a referència la *spectio* de l'Arx i perllogaren la via fins al cim de la Vèlia. Richardson encara va mes enllà, ja que perllonga la *spectio* en línia recta fins a arribar al *mons Albanus*.¹⁰⁵

D'acord amb l'argumentació, cal tornar a considerar la ubicació de Coarelli del temple de *Iupiter Stator*. És un aspecte en què discrepem de l'opinió de Coarelli i creiem que el problema no es pot resoldre només amb les dades aportades per les fonts escrites. En primer lloc, convé saber quines dades coneixem realment sobre el temple de *Iupiter Stator*.

El temple de Júpiter *Stator* (fig. 14)

Segons la tradició romana, la construcció del temple de *Iupiter Stator* fou el resultat d'una promesa de Ròmul a Júpiter durant les lluites contra els veïns sabins. El valor històric de la dada, com tota la tradició dels reis al llarg de la història arcaica de Roma, s'ha posat en dubte des de l'inici dels estudis sobre història romana, al segle XVII.¹⁰⁶ Segons la llegenda, l'indret on es pronuncià el *votum* solemne es trobava a la vora d'una de les portes que donaven accés al Palatí, la *porta Mugonia*. Començarem amb la narració que Tit Livi féu dels esdeveniments.

Tit Livi, en el llibre primer de la seva gran història de Roma, explica la rapidesa amb què es consolidà la ciutat que Ròmul fundà sobre el turó del Palatí. La població inicial, formada per fugitius d'altres poblacions, mancava de dones. El problema es va resoldre amb el rapte de dones joves de les poblacions veïnes. L'incident provocà la guerra dels sabins contra els

romans. A través d'una traïció, els sabins conqueriren el turó del Capitoli, situat davant el Palatí. La batalla es decidí a la vall situada entre els turons. Meci Curci dirigia les tropes sabines contra Hosti Hostili, que guiava els romans. Quan s'inicià la batalla, i després de la mort d'Hostili, els romans van fugir desordenadament mentre eren perseguits pels sabins. Aleshores, segons el text: «A la vora de l'antiga porta del Palatí, Ròmul, trastornat per la gran quantitat dels fugitius, tot alçant les armes al cel exclama: Oh, Júpiter!, sota els teus auspicis he posat aquí al Palatí els primers fonaments de la ciutat. Ara els sabins ocupen l'*arx* (Capitoli) gràcies a la traïció i des d'allà intenten d'aconseguir amb armes aquest punt després d'haver superat la vall. Pare dels déus i dels homes, rebutja des d'aquí els enemics, allibera els romans del terror i atura la fugida vergonyosa. A tu, *Iupiter Stator* (el que resisteix), jo t'ofereixo com a vot, aquí, un temple que recordi als nostres descendents que la ciutat fou salvada per la teva intervenció (...) els romans es van aturar com si haguessin rebut una veu arribada del cel» (Liv. I.12). La batalla acabà quan les joves raptades, amb el dilema de perdre els pares o els marits a la batalla, s'interposaren entre els dos adversaris. La narració pertany a la mina de llegendes sobre els orígens de Roma. Ens trobem davant una versió que coincideix fonamentalment amb la que van transmetre altres autors com ara Dionís d'Halicarnàs (2,30,2 i 37,2), Apià d'Alexandria a la *Història dels reis* (Reg. 5), Dió Cassi o Plutarc a la *Vida de Ròmul*.

La tradició historiogràfica dels últims dos segles ha negat repetidament el valor històric de l'explicació. Una posició que es remunta al segle XVIII, quan a Utrecht, l'any 1738, l'hugonot francès Louis de Beaufort publicà la *Dissertació sobre la incertesa dels cinc primers segles d'Història Romana* profundament influït per les idees cartesianes.¹⁰⁷ Les principals escoles històriques europees prosseguiren la mateixa línia d'interpretació al llarg del segle XIX i durant els primers decennis del segle XX. Sobretot l'escola alemanya, entestada a construir una ciència històrica de l'antiguitat, va mantenir una posició escèptica pel que fa al valor històric de les llegendes romanes. Autors tan importants com ara Berthold Georg Niebuhr o Theodor Mommsen interpretaven les narracions com a faules on es projectaven fets esdevinguts uns quants segles més tard.

Pel que fa a la qüestió del temple de *Iupiter Stator*, resulta interessant reprendre un text de Mommsen que valora l'aportació del grup ètnic sabí en la formació de la població inicial de Roma.¹⁰⁸ Segons l'autor alemany, no hi ha evidències positives d'una contribu-

105 RICHARDSON, L. «Honos et Virtus and the Sacra via» dins *AJA*, 82, 1978, pàg. 240-246.

106 RASKOLNIKOFF, M. *Histoire romaine et critique historique dans l'Europe des Lumières*. Roma, 1992. GRANDAZZI, A. *La fondation de Rome. Réflexion sur l'histoire*. París, 1991.

107 Edició moderna a cura de BLOT, A. París, 1866. Vegueu RASKOLNIKOFF, M. Ob. cit., 1992.

108 MOMMSEN, T. «Die Tatiulegend» dins *Hermes*, 1886, (reproduïda als *Gesammelte Schriften*, IV, 1906, pàg. 25-36).

ció sabina en el procés de l'origen de Roma. La llegenda seria una invenció que reflectia la incorporació dels sabins a la societat romana com a «*cives sine suffragio*» a partir de l'any 290 aC. Uns esdeveniments que realment es van produir entre els segles IV i III aC i que s'havien reelaborat a finals del segle III amb l'objectiu de presentar una història de l'origen de Roma coherent i heroica. Segons Mommsen, la referència és un simple anacronisme sense cap valor per a la construcció crítica de la història arcaica romana.

L'any 1966 Georges Dumézil encara recolzarà la versió de Mommsen, i afegirà una interpretació religiosa als fets que Livi va descriure. D'acord amb el punt de vista de Dumézil, l'episodi de la guerra amb els sabins es pot explicar com una mena de conte llegenda, molt ben construït, on els sabins es presenten com el complement perfecte a la branca de Ròmul per explicar la síntesi de la població romana.¹⁰⁹ Dumézil, tot enllaçant amb paral·lels de narracions legendàries indoeuropees, com ara algunes de la mitologia escandinava, va explicar que la gènesi de la llegenda era la *historització* d'un mite que permet justificar pedagògicament l'origen i el destí de Roma. En la mateixa línia es presenta l'*antítesi estructurada* de les figures de Ròmul i de Numa, que definirien dos tipus de poder *sans i necessaris*, com si fossin dues etapes imprescindibles per elaborar la història de Roma. Tal com assenyala Dumézil, «*Cette explication s'ajuste à celle de Mommsen: elle rend compte des thèmes, celle de Mommsen des noms. Si le récit préexistant, indo-européen, sur la constitution d'une société complète s'est précisé dans le cadre ethnique des Latins, des Sabins, éventuellement des Étrusques, c'est que le mouvement démographique ultérieur de Rome le suggérerait; c'est que, au Vème, au IVème siècle, comme il ressort de certains indices, un afflux de population sabinne s'est réellement fixé dans la ville déjà constituée et sur les collines du nord; si le traité final établissant le synécisme a reçu les termes, le style que nous lisons, c'est à l'image de la collatio ciuitatis qui, en 290, d'une certaine manière, a en effet fondu les deux sociétés.*»¹¹⁰

El savi francès va veure clarament la complexitat del problema històric i tot seguit no va poder estar-se d'afegir-hi una nota, en la qual afirma «*si donc on réussissait un jour à démontrer, archéologiquement, qu'il y a eu dualité ethnique aux origines de Rome, le récit qu'en fait l'annalistique n'en resterait pas moins entièrement "préfabriqué"; le mythe historicisé aurait recouvert l'histoire.*»¹¹¹

Actualment es tendeix a revisar aquesta versió hiper-crítica de la història romana,¹¹² revalorant la memòria històrica dels romans.¹¹³ Per exemple, es tendeix a considerar que la bella llegenda que explica les lluites dels romans contra els veïns sabins, que acabaren amb un pacte d'aliança, en realitat reflecteix la mescla ètnica que caracteritzà l'origen de Roma abans de la dominació etrusca.¹¹⁴ Pel que fa al nostre problema —el temple de *Iupiter Stator*— resta saber quina fiabilitat històrica podem atorgar a la narració del *votum* solemne de Ròmul. De fet, hem d'esperar fins a l'any 294 aC perquè, amb una certesa històrica prou convincent, aparegui la referència a un Júpiter que atura l'exèrcit fugitiu. La narració de Livi explica que, al bell mig de la guerra entre els samnites i els romans, davant la retirada desordenada de la infanteria romana, el cònsol Atili Règul es va alçar davant l'exèrcit samnita, va aixecar els braços al cel i «en veu alta per fer-se escoltar per tots, prometé un temple a *Iupiter Stator* si l'exèrcit romà cessava la fugida i, renovat el combat, vencia les legions samnites» (Liv.X,36.9-10). Poc després Tit Livi descobreix la font que utilitzava en el seu relat: l'historiador Fabi Píctor. Afegeix que, en el decurs de la batalla de Lucèria, «es prometé com a vot un temple a *Iupiter Stator*, de la mateixa manera que Ròmul ho havia fet en el passat; però aleshores es consagrà tan sols el recinte, és a dir, el lloc destinat al temple, mentre que aquell any se sentí el deure sagrat, ja que la República havia sentit favorablement dues vegades el mateix vot: que el Senat també ordenés la construcció del temple» (Liv. X,37.14-16).

Sens dubte l'explicació de Fabi Píctor intentava de conciliar la tradició oral dels mites de l'origen de Roma amb la dada històrica de la construcció tardana del temple.¹¹⁵ En tot cas, les fonts gregues transmeten una versió semblant de la narració i expliquen «*Stator*» com «el déu que atura» o «el que fa estar ferm» (Plutarc, *Vida de Ciceró*). Més endavant, Metel Macedònic, després del triomf de l'any 146 aC, construï un segon temple dedicat a *Iupiter Stator* sobre el Camp de Mart (Vell. I,11.3) que a partir d'aleshores es va anomenar «*aedes metellina*», per distingir-lo del temple originari construït sobre el Palatí.

Així doncs, la identificació de la divinitat és més o menys clara. Tanmateix, la ubicació del temple continua sent problemàtica actualment. Tal com hem vist, les fonts citen un conjunt d'ubicacions mitjançant

109 DUMEZIL, G. *La religion romaine archaïque*. París, 1966, pàg. 72 i seg. Igualment, la «Història dels Horacis i Curiacis» seria una mena de conte enginyós fabricat a partir de noms de llocs o d'objectes preexistents (*Tigillum Sororium*, *Pila Horatia*, *Janus Curiatus*, etc.).

110 DUMEZIL, G. Ob. cit., 1966, pàg. 83.

111 DUMEZIL, G. Ob. cit., 1966, nota 1 a la pàgina 84.

112 Vegeu, entre d'altres autors, amb bibliografia precedent, PALLOTINO, M. «Le origini di Roma. Considerazioni critiche sulle scoperte e discussioni piú recenti» dins ANRW, I.1, 1972, pàg. 22-47. COARELLI, F. «Topographie antique et idéologie moderne: le Forum romain revisité» dins *Annales ESC*, 37, 1982, pàg. 728 i seg. BERNARDI, A. «La Roma dei Re fra storia e leggenda» dins *Storia di Roma I*. Torí, 1988, pàg. 181 i seg.

113 GRANDAZZI, A. Ob.cit.,1991.

114 La problemàtica enllaça amb la definició d'una tríada preetrusca. Vegeu els assentaments a la zona del Quirinal i les diverses aldees que, per sinecisme, s'haurien integrat en un mateix sistema urbà: el Palatí, la Vèlia, el Quirinal, etc.

115 PLATNER-ASHBY, vegeu «*Iuppiter Stator*», pàg. 305. També cal veure *Cic. Cat.*, I.33.

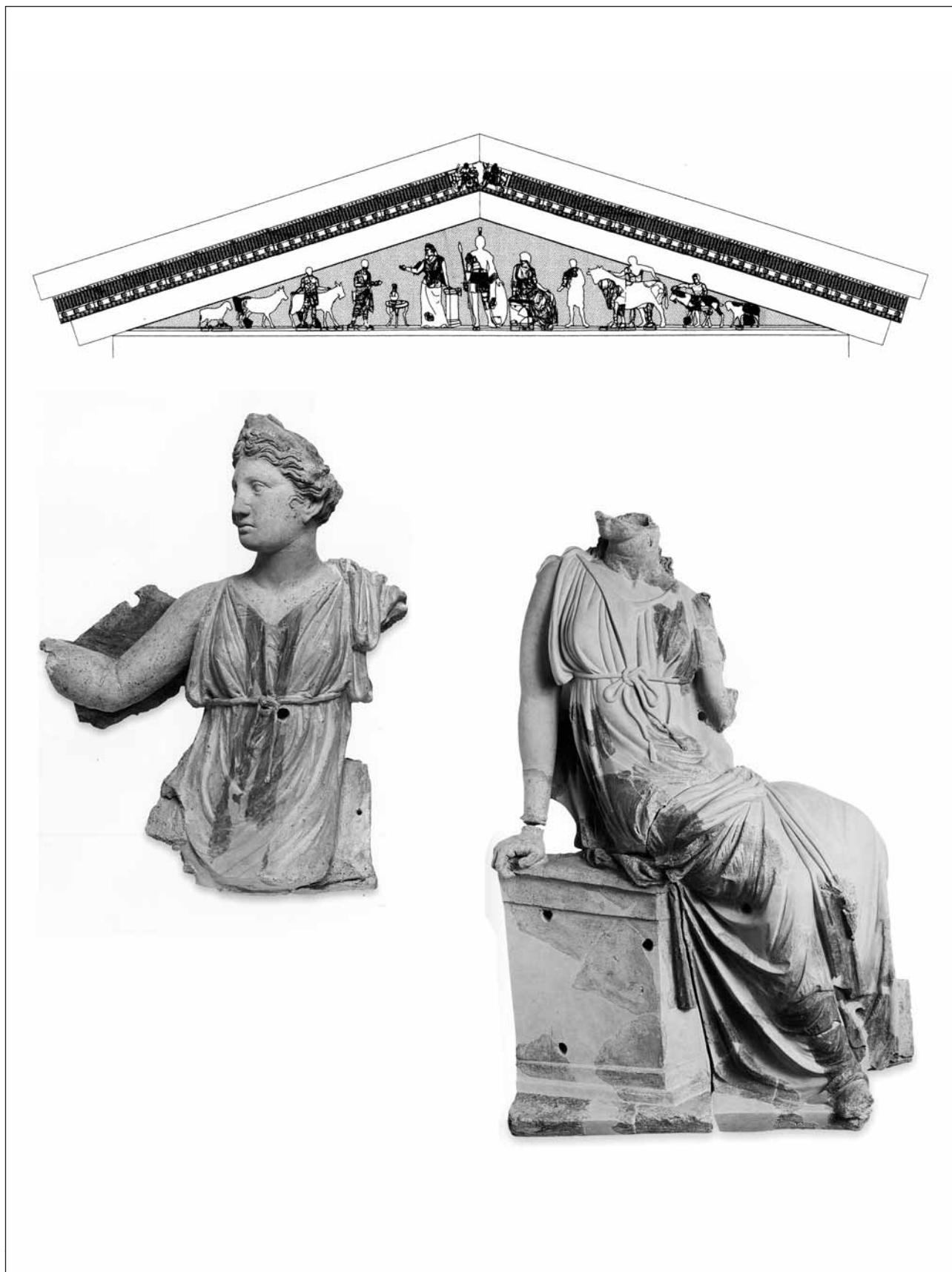

Fig.15: Frontó de terracota de la via de Sant Gregori (FERREA, 2002).
A dalt, la reconstrucció del frontó complet; a sota, alguns dels fragments més grossos recuperats a partir de les excavacions. Les dues figures de Fortuna, fetes de mida natural, devien envoltar la imatge de Mart. Tot i que no disposem de dades segures, s'ha suposat que el frontó decorava el temple de Fortuna Respiciens (la que mira cap enrere), que les fonts esmenten com una fundació del rei Servi Tul·li a la zona del Palatí on van aparèixer les restes de terracota.

unes referències topogràfiques molt variades i ambigües: «*in Palatii radice*» (ps. Cic), «*ante Palatini ora iugis*» (Ov.), «*ad veteram portam Palatii*» (Liv.), etc. És a dir, unes dades topogràfiques molt poc fiables. Algunes referències que ens parlen de la casa dels Tarquins aporten informacions una mica més precises. La casa de Tarquini Prisc era al costat de la *Nova via*, a la vora del temple de *Iupiter Stator* (Liv.I, 41.4). Una altra font ens diu que se situava «*ad Mugoniam portam supra summam novam viam*» (Solin. I, 24). Les referències coincideixen amb les dades que tenim de la casa de Tarquini el Superb. El rei, segons Plini (NH XXXIV,29), vivia «*ad Statoris*» i segons Solí (I, 26) «*supra clivum Pullium ad Fagutalem lacum*».

No disposem de cap font d'abans del segle II dC, és a dir, d'abans de la reforma urbanística neroniana, que ens indiqui literalment que el temple de *Iupiter Stator* es trobava a la *Sacra via*. En canvi, les fonts escrites són unànimes a l'hora de col·locar l'edifici al costat d'una de les portes que donaven accés al Palatí: la *porta Mugonia*. També ens indiquen que es trobava a la vora de la *Nova via*.

La ubicació de la casa de Tarquini el Superb, «*ad Statoris i ad Fagutalem lacum*», aporta una precisió topogràfica ulterior que ens permet emplaçar el temple de *Stator* al costat del llac del Fagutal, tot i que ignorem la ubicació precisa del llac. Es tracta d'un bosc de faigs que algunes fonts relacionen amb la zona «*ad Carinas*», és a dir, a l'últim contrafort de la muntanya de l'Opi i, per tant, al nord de la *Sacra via* neroniana. És impossible que el Fagutal es trobés al Palatí. Per tant, el temple de *Iupiter Stator* se situava al nord de la via, al costat dels contraforts de l'Opi. En el cas que la gran avinguda neroniana servís de frontera entre la regió X (*Palatium*) i la IV, aquesta dada coincidiria amb la distribució de monuments que descriuen els *Catàlegs Regionaris* del segle IV dC.

Cal remarcar que l'única font que associa directament la *Sacra via* i el temple de *Stator* és Plutarc, que escriu durant el segle II dC i, per tant, després de la reconstrucció neroniana de la zona. Adriano La Regina ha revalorat darrerament una font que fins ara ha passat inadvertida i que podria incorporar algun element nou. Galè recorda en diversos dels seus escrits (Gal. comp. med. 1.1.; *antidot.* 1.13; ed. Kühn XIV, 66) que al costat de la *Sacra via* hi havia una *apotheka* on es guardaven alguns volums de les obres que va escriure. El lloc es destruï durant l'incendi de l'any 192 dC.¹¹⁶ En el primer dels fragments esmentats, Galè aconsella de comprar determinats productes mèdics específics

(de la varietat caietana) al llarg de la *Sacra via*, «la qual, des del temple de Roma, descendeix cap a la plaça (*del Fòrum*)».

Després de moltíssimes pàgines de text, de desenes de cites literàries, d'un munt de construccions lògiques, arribem a un resultat esfereïdor: el coneixement que tenim de l'antiga topografia de Roma es redueix als grans conjunts documentats arqueològicament. Les dades procedents de les fonts escrites són massa ambigües per restablir fil per randa les parts de la ciutat que no s'han excavat arqueològicament. Podem construir dos o tres sistemes topogràfics que integren quasi totes les dades, però sempre n'hi ha alguna de discordant. Això és lògic; sempre podem pensar que alguna de les fonts és errònia. En realitat, només la troballa epigràfica combinada amb l'excavació arqueològica permetrà aclarir un panorama de cites literàries sovint imprecises l'estudi de les quals, no obstant, és imprescindible per reconstruir un paisatge urbà tan important en la nostra memòria col·lectiva.

El temple de Fortuna *Respiciens*

Plutarc, al llarg de dues de les obres que va escriure (*Q. Rom.* 74 i *Fort. Rom.* 10), fa referència als diferents santuaris que el rei Servi Tul·li va fundar dedicats a la Fortuna. Des del punt de vista arqueològic, el que coneixem més bé és el temple del fòrum Boari.¹¹⁷ La Fortuna era una divinitat lligada especialment a l'àmbit agrícola i femení, desconeguda, en principi, a les tradicions romanes més antigues.¹¹⁸ S'introduí durant l'època règia, potser com una operació política associada a les grans reformes de Servi Tul·li, tal com apunten les fonts escrites.

D'entre els temples que Servi Tul·li va fundar, Plutarc parla del culte a la Fortuna *Respiciens*, sense aportar-ne cap referència topogràfica. Tanmateix, els *Catàlegs Regionaris*, tant en la versió curta com en la llarga (*Curiosum* i *Notitia*), esmenten la «*Fortuna Respiciens*» d'entre els monuments de la regió X augustal (Palatí).¹¹⁹ El temple se cita després de les «*Curiae Veteres*» i abans del «*Septizonium divi Severi*». A més, la *basa Capitolina*, un document imprescindible per a la topografia de Roma, cita, d'entre els carrers de la Regió X, el «*vicus Fortunae Respicientis*», situat entre el «*vicus Curiarum*» i el «*vicus Salutaris*». Per tant, sembla que el temple dedicat a la Fortuna *Respiciens* se situava a la zona est del turó, potser en el vessant que davalla cap a la via de Sant Gregori, en un punt indeterminat entre l'arc de Constantí i la capçalera del circ Màxim.

116 COARELLI, F. veu «*Apotheka Galeni*» dins *LTUR II*. Roma, 1995, pàg. 59.

117 COARELLI, F. *Il Foro Boario*. Roma, 1988.

118 CHAMPEAUX, J. *Fortuna. Recherches sur le culte de la Fortune à Rome et dans le monde romain des origines à la mort de Cesar I*. Roma, 1982. Vol. II, Roma, 1987.

119 ANSELMINO, L. i STRAZZULLA, M.J. veu «*Fortuna Respiciens*» dins *LTUR II*, pàg. 276.

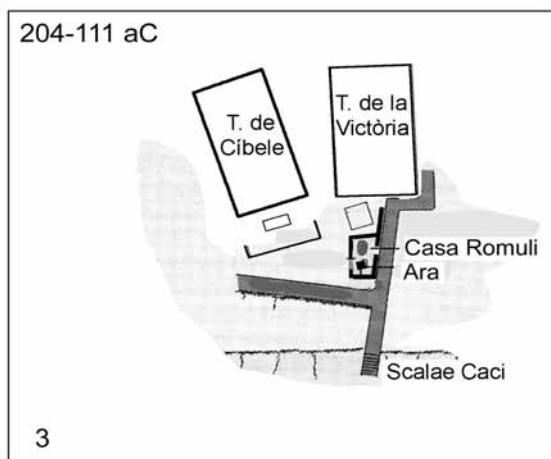
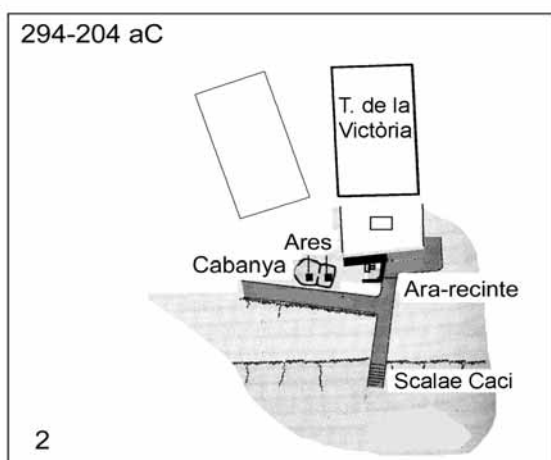
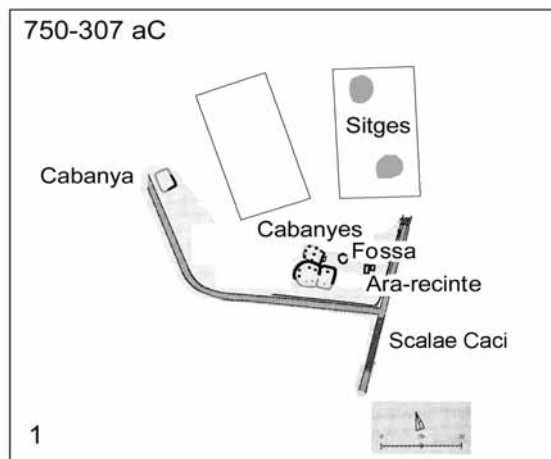

Fig. 16: Principals etapes del desenvolupament del santuari de la Victòria i de Cibele en el Palatí durant l'època republicana. Elaboració de les dades de l'excavació de Pensabene.

1. 750-307 aC: Elements anteriors a la construcció del temple de la Victòria.

2. 294-204 aC

3. 204-111 aC

Una troballa fortuïta esdevinguda l'any 1878, amb motiu de la construcció del gran col·lector d'evacuació de l'Esquilí, al bell mig de la via de Sant Gregori, va aportar unes dades arqueològiques que enriqueixen notablement la discussió sobre el temple.¹²⁰ A 8 m de profunditat en relació amb el paviment del carrer hi aparegueren molts fragments de terracota que pertanyien al frontó d'un temple (fig. 15). Segons els apunts de Lanciani,¹²¹ els fragments eren inclosos dintre els farciments d'anivellament de la zona després de l'incendi de l'any 64 dC. Estilísticament, el frontó es pot datar durant l'època tardorepublicana. L'estudi dels fragments de terracota ha permès deduir que el temple arribava als 15 m d'amplària.¹²²

El centre del frontó era presidit per una imatge de Mart d'una grandària per damunt del natural, envoltat de dues divinitats femenines, una de les quals, assentada sobre una ara, tombava la testa mirant cap enrere. L'actitud de la divinitat ha fet pensar que la figura representa la Fortuna *Respiciens* (que mira cap enrere). La identificació pot ser versemblant si tenim en compte que el frontó es trobà en un indret que coincideix, *grosso modo*, amb la situació aproximada del temple. L'altra figura femenina podria ser la Fortuna *Praesens*, contraposada simbòlicament a l'anterior ja que, de fet, la Fortuna que mira cap enrere mira en realitat cap al passat i pot trobar un contrast amb la Fortuna *present*.¹²³ La decoració del frontó es completa amb una escena de sacrifici que presideix un magistrat. De fet, les tres divinitats semblen espectadores de la cerimònia, potser de la consagració del mateix temple.

Recentment, amb motiu de la restauració i de la nova exposició al públic dels fragments de terracota, s'ha qüestionat que el frontó formés part de la decoració de la façana d'un temple dedicat a la Fortuna.¹²⁴ A partir de la preeminència de la figura de Mart en la composició del frontó, s'ha proposat una possible relació amb un *Campus Martialis* que se situava sobre el Celi o bé amb el cèlebre temple dedicat a Mart fora de la porta Capena.¹²⁵ Les dues hipòtesis semblen coïxes si tenim en compte la gran distància entre els dos indrets i el punt on va aparèixer el frontó. Un cop més, l'arqueologia deixa un problema topogràfic pendent.

Al nostre entendre, sembla raonable la hipòtesi que associa el frontó amb el temple de la deessa Fortuna «que mira cap enrere». Si la identificació és certa, hem d'associar-la amb la fórmula ritual amb què s'apostrofa els triomfadors: se'ls convidava a mirar cap enre-

120 FERREA, L. *Gli dei di Terracota. La ricomposizione del frontone da via di S.Gregorio*. Roma, 2002.

121 FERREA, L. Ob. cit., 2002, pàg. 17 i seg.

122 ANSELMINO, L.; FERREA, L.; STRAZZULLA, M.J. «Il frontone di via S.Gregorio ed il tempio della Fortuna *Respiciens* sul Palatino: una nuova ipotesi» dins *RendPontAcc*, 63, 1990-91, pàg. 193-262.

123 STRAZZULLA, M.J. «Fortuna etrusca e Fortuna romana: due cicli decorativi a confronto. Roma, via S.Gregorio e Bolsena» dins *Convegno Chianciano*, 1992, pàg. 317-349.

124 Amb això es reprenia la primitiva interpretació que considerava Mart la divinitat objecte del culte, vegeu bibliografia precedent a FERREA, L. Ob. cit., 2002, pàg. 61 i seg.

125 GUARDUCCI, M. «Sui residui di un antico frontone romano esistenti nel Museo dei Conservatori» dins *BC*, LIII, 1925, pàg. 152-155.

Fig. 17: Terracotes arquitectòniques arcaiques procedents del santuari de Victòria i Cíbele al Palatí (PENSABENE, 1990). Cal destacar, a dalt a la dreta, el fragment d'antefixa decorat amb el cap de Juno Sospita.

re i a recordar la condició humana que els caracteritzava. De fet, el temple apareix en un punt per on circulava la processó del triomf, una cerimònia que es pot interpretar com la purificació (*Iustratio*) del Palatí. En definitiva, la Fortuna *Respiciens* adquireix al Palatí un significat lligat a la imatge d'una Roma nova imaginada en els temps de Servi Tul·li.

Les *curiae Veteres*

Les cúries són una de les formes arcaiques d'organització religiosa, social i militar de la població romana.¹²⁶ La base no era gentilícia, sinó territorial, tal com es dedueix a partir d'alguns noms que s'han conservat: *Foriensis*, *Rapta*, *Veliensis* i *Velitia*. La tradició romana distingia entre la cúries antigues (*curiae Veteres*), on se situen les quatre que hem esmentat, i les cúries noves

(*curiae Novae*).¹²⁷ Les segones les va constituir Tul·lus Hostili després del trasllat forçós a Roma de la població d'Alba Longa. La cúria era el lloc de reunió dels homes lliures, tal com palesa la tradició literària romana (Varr. *LL*, 5.155; Dion. Hal. 2.21-23 i 47.4). El santuari col·lectiu de les set *curiae Veteres* (Fest. 181 L) sorgia als límits del Palatí. Així ho evidencia el text de Tàcit, i es torna a esmentar als *Catàlegs Regionaris* del segle IV dC, dintre els límits de la regió X (Palatí). A més, sabem que August va néixer «*in curiis veteribus*» (Serv. Aen. VIII 361) i, a través d'una altra font, que la casa natalícia es trobava «*ad capita Bubula*» (Suet. *Aug.* 5). Després de la mort d'August Livia va consagrar-hi el «*sacrarium divi Augusti*», i després Claudi el transformà en el «*templum divi Augusti in Palatio*».¹²⁸ Les referències topogràfiques, tot i que difuses, permeten inferir que les *curiae Veteres* se situaven a l'angle

126 PALMER, R.E.A. *The Archaic Community of the Romans*. Cambridge, 1970.

127 TORELLI, M. veu «Curiae Novae» i «Curiae Veteres» dins *LTUR I*. Roma, 1993, pàg. 336.

128 TORELLI, T. veu «Capita Bubula» dins *LTUR I*, pàg. 226.

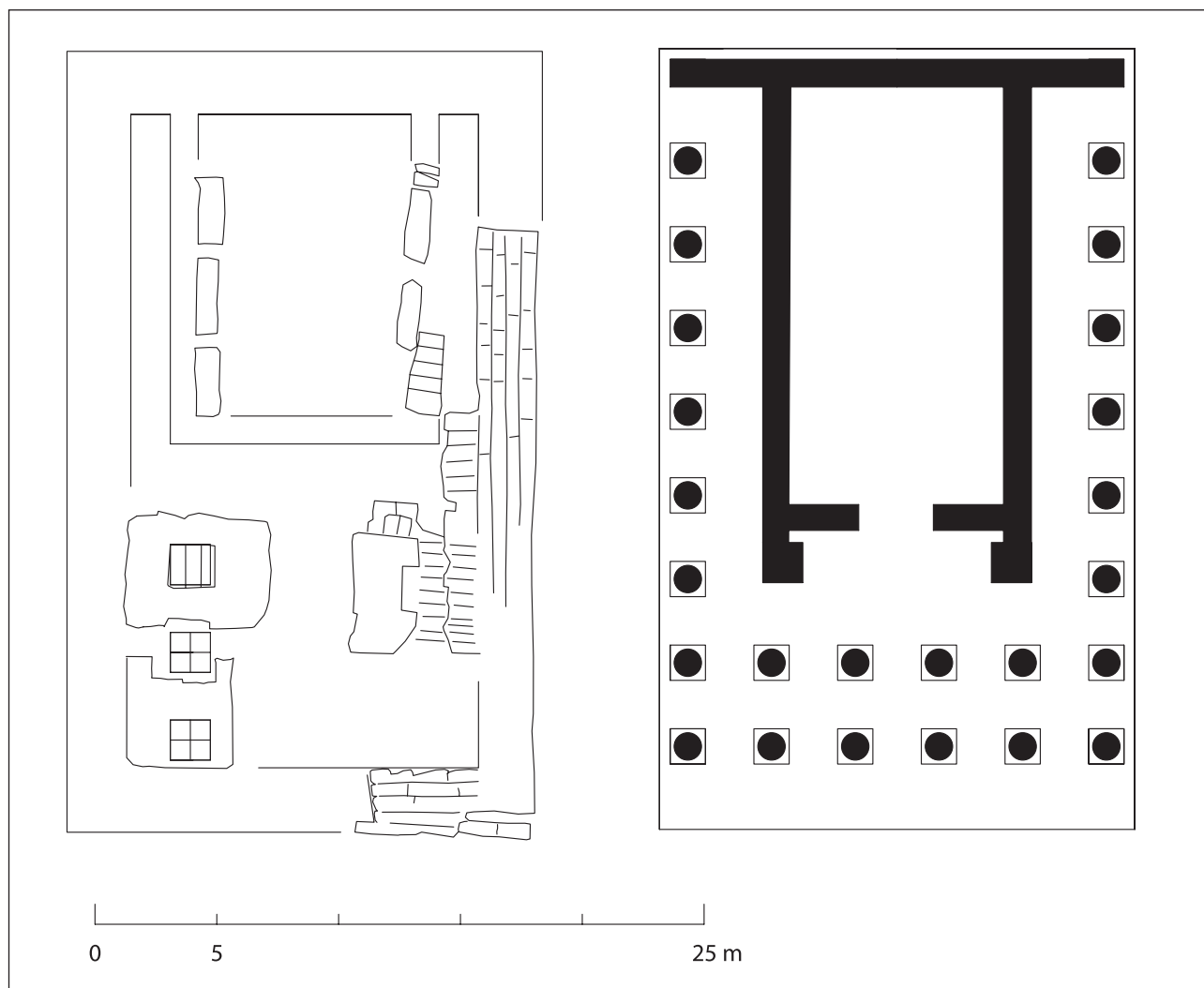

Fig. 18: Restitució de la planta del temple de Victòria.

oriental del turó, a prop de l'arc de Constantí i de la font domiciana anomenada *meta Sudans*. Les troballes recents a l'excavació de Clementina Panella, a l'esquena de l'arc de Constantí, podrien correspondre a una part de l'edifici venerable (fig. 14) que Claudi construï al seu càrrec després que un incendi el destruís.¹²⁹

El Palatí com a escenari del mite dels orígens

Durant l'època d'August sobresortien dos grans temples sobre la part més alta del Palatí: l'un dedicat a la *Magna Mater* i l'altre a la deessa Victòria. Tots dos es construïren durant el segle III aC. Tanmateix, el caràcter sacre de l'indret es remuntava a un període molt més antic (fig. 16, fases del santuari de Cíbele i Victòria). Cal recordar que l'aldea protohistòrica del Palatí formada per cabanyes excavades sobre la roca va aparèixer en l'àrea d'aquest santuari. De fet, Andrea Carandini suggereix, en els seus darrers treballs, que algunes cabanyes tenien una funció religiosa. El punt de partença és la identificació de la

residència del cap de la comunitat en la gran cabanya el·líptica del segle X aC. A partir d'aquest punt, i tot prenent com a referència els cultes que se celebraven a la Règia (l'antiga residència dels reis) durant l'època històrica, suposa que la cabanya del segle VIII aC que va substituir la gran cabanya el·líptica del segle IX era precisament l'indret de culte de Mart i d'Ops. Ambdues divinitats es remunten efectivament a la prehistòria com a protectores de la fertilitat i és probable que ja s'adoressin a la primera aldea establerta al Palatí. Malauradament aquestes cabanyes van ser totalment buidades durant l'època d'August, tot coincidint amb la gran reforma del santuari. Per això no tenim cap indicati arqueològic que ens permeti de proposar-ne una funció concreta. En realitat, els indicis arqueològics més antics que evidencien l'existència d'un lloc de culte són molt més tardans. Així, les excavacions arqueològiques realitzades els darrers anys en punts diferents del santuari han descobert elements arquitectònics que pertanyeren a un gran temple la construcció del qual es remunta als primers decennis

129 PANELLA, C. (ed.) Ob. cit., 1996.

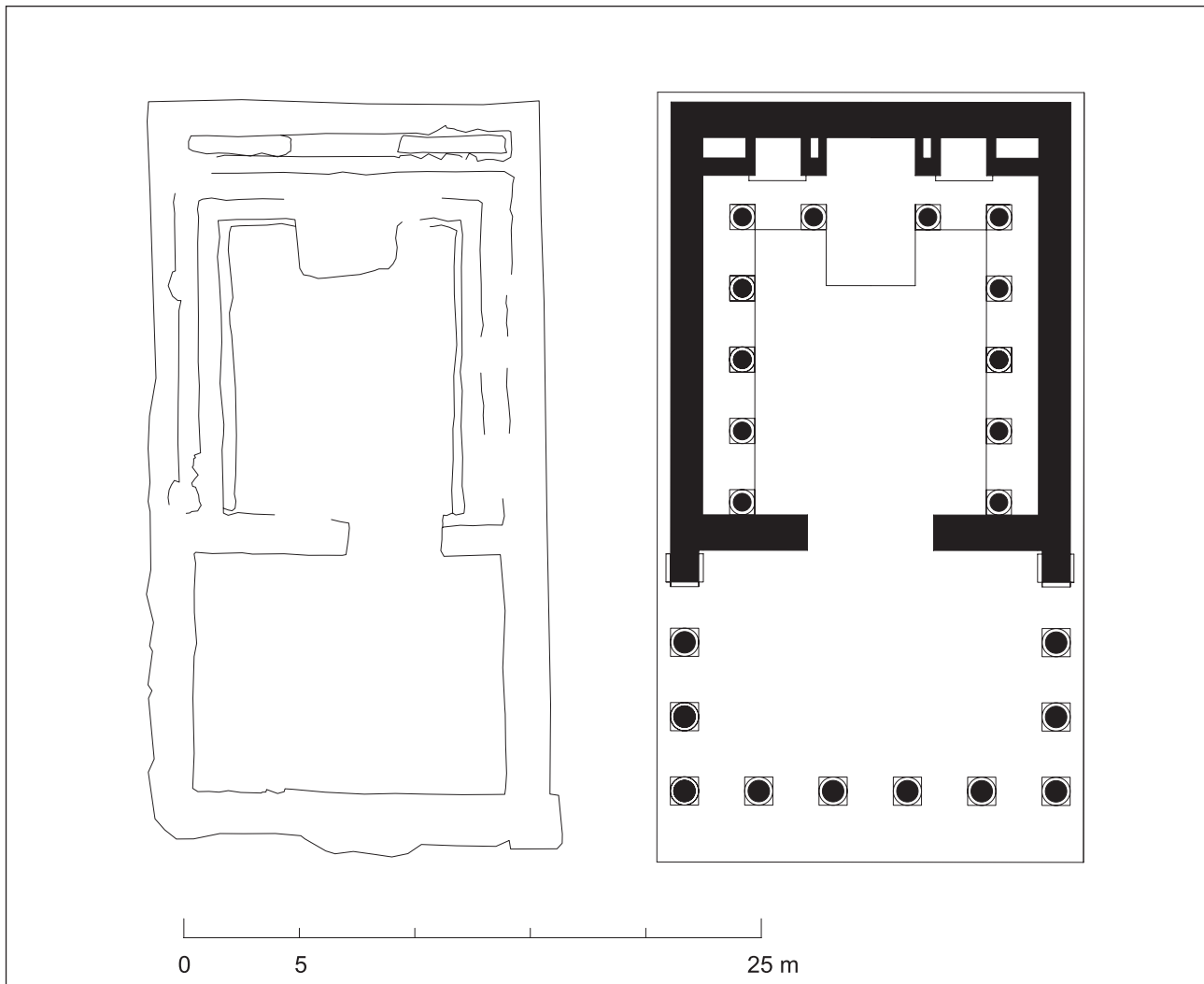

Fig. 19: Restitució de la planta del temple de Cíbele.

del segle V aC.¹³⁰ Malgrat que no sabem exactament la divinitat a qui es dedicava, les restes aparegudes testimonien unes dimensions molt grans. En destaquen les antefixes que ornaven la teulada amb la representació de Juno *Sospita* (fig. 17). L'argument més fiable i segur per estudiar l'origen històric d'aquesta zona sagrada és l'anàlisi d'aquestes restes materials i associar-les amb els antecedents del culte a la deessa Victòria, la primera divinitat que, amb certesa, va rebre un culte estable en aquesta zona.

El temple de la Victòria

Dionís d'Halicarnàs (1,32-33) ens parla de l'origen molt antic del culte de la Victòria al Palatí. El mite barreja la història dels grecs que van precedir Eneas al Laci, el pas d'Hèrcules per Roma així com també la fundació de Pal·làntion, la ciutat que va precedir la fundació de Ròmul i Rem al Palatí. L'autor grec

atribuïa la fundació del culte a Evandre, rei dels arcadis, que ocupaven el Palatí, i que profetitzà l'apoteosi d'Hèrcules. Segons la tradició, Evandre féu construir un altar dedicat a la Victòria. No obstant, la primera referència històrica segura pel que fa a la construcció d'un edifici és molt més tardana. Tit Livi explica que el temple va ser obra de Postumi Megel, que n'inicià la construcció mentre ocupava el càrrec d'*aedilis*, i especifica que, una vegada acabat, el dedicà l'1 d'agost de l'any 294 aC (Liv. 10.33). Les excavacions de Patrizio Pensabene han permès de documentar la planta i l'alçat (exàstil, corinti italià i *periptero sine postico*) i concretar els detalls de les dues reconstruccions: la primera, després de l'incendi de l'any 111 aC, i la segona, la que es va dur a terme durant l'època d'August.¹³¹ El primer edifici es construï l'any 294 després de les grans victòries de principis del segle III aC sobre els samnites, que donaren a Roma el control de tot Itàlia. Cal recor-

130 Parlem de la troballa excepcional de terracotes arquitectòniques a les excavacions de Pensabene darrere l'anomenat *auguraculum* palatí. PENSABENE, P. «Le reliquie dell'età romulea e i culti del Palatino» dins *Romulo, Remo e la fondazione della città, Catalogo de la Mostra*. Roma, 2000, pàg. 74 i seg.; ID., «Luoghi romulei del Palatino» dins AZARA, P.; MAR, R.; SUBIAS, E. (ed.) Ob. cit., 2001, pàg. 253-268.

131 PENSABENE, P. «Il tempio della Vittoria sul Palatino» dins *BC*, 11-12, 1991, pàg. 11-51.

dar que l'any abans de la dedicació del temple de la Victòria s'havia esdevingut la batalla de Sentí, amb motiu de la qual Fabi Rul·lià va fer un vot per construir un altre temple dedicat a *Iupiter Victor*, un temple que el fill de Rul·lià edificà l'any 289 potser mentre exercia el càrrec de censor. Més endavant considerarem la problemàtica que s'associa amb el culte de *Iupiter Victor*. Ara ens interessa de considerar el context religiós general del segle III aC i la relació que va tenir amb la difusió de cultes semblants a l'Orient hel·lenístic després de les victòries d'Alexandre.¹³² Alguns indicis arqueològics i literaris permeten avançar, d'una banda, determinades hipòtesis sobre l'origen del caire sagrat de l'àrea palatina i, de l'altra, les causes que van motivar la ubicació de la deessa Victòria en aquest indret precís.

L'antecedent més arcaic pel que fa al culte de la Victòria prové d'un autor tardà, Asconí, que identifica explícitament la Victòria amb la divinitat arcaica Vica Pota, i especifica que el seu temple es trobava a la falda de la Vèlia, «on ara es troba el temple de la Victòria» (Ascon. *Pis.* 52.13). La mateixa dada topogràfica apareix a d'altres textos (Ps. Cic. *Exil.* 24) que confirmen la substitució de Vica Pota per Victòria. Plutarc i Tit Livi indiquen, a més, que a la vora del temple de Vica Pota, «*sub Veliis*», es va reconstruir la casa de Valeri Públicola (Plut. *Publ.* 10.6; Liv. 2.7.12), que, mitjançant altres fonts, es pot situar al costat del Fòrum. Coneixem el *dies natalis* del temple de Vica Pota gràcies al calendari republicà d'Àntium (Degrassi, *Inscr. It.* XII.2.391), cosa que demostra que és un temple diferent del que s'havia construït al capdamunt del Palatí. Malgrat tot, les referències que hem esmentat podrien ajudar a entendre el caràcter originari de la Victòria ubicada sobre el Palatí. Sabem que la transformació en la deessa Victòria («*Nike*») al llarg del segle III va comportar la potenciació dels aspectes guerrers enfront de la forma originària d'un culte femení, el de Vica Pota. L'element d'unió entre les dues divinitats femenines (Vica Pota i Victòria) va ser una altra divinitat, Juno *Sospita*, de la qual tenim evidències més segures en relació amb el santuari palatí. Com hem remarcat, les antefixes del temple del segle V aC, aparegudes a la zona del santuari palatí, representen el rostre de la deessa (fig. 17). Encara que a d'altres llocs la mateixa iconografia s'utilitza com una mena de símbol protector, és inevitable associar-ne l'aparició al Palatí amb una dada topogràfica transmesa per Ovidi. El poeta, als *Fasti*, fa referència a un culte antic de Juno *Sospita* que se situava al costat del temple de la *Magna Mater* (Cíbele), que «s'enfonsà pel llarg pas del temps». Alguns investigadors han pensat que Ovidi parlava del temple dedicat a Juno *Sospita* ubicat en un altre lloc de Roma: el fòrum Holitori.

Potser el poeta havia confós als *Fasti* la deessa *Mater Matuta* (el temple de la qual també es trobava al fòrum Holitori) amb la *Magna Mater* del Palatí. Tanmateix, l'aparició de les antefixes del segle V aC fan pensar que el poeta no s'equivocava quan va situar un culte desaparegut a Juno *Sospita* al capdamunt del Palatí. El material del temple del segle V aC es troba incorporat als farciments de terra associats a la construcció del temple de la deessa Victòria. En conclusió, Vica Pota, Juno *Sospita* i Victòria es presenten com a advocacions comunes d'un culte femení molt antic. Un culte que, a l'indret precís del Palatí, com a mínim es remunta a l'època règia de Roma. Alguns autors consideren que aquest indret de culte femení arcaic (Vica Pota) s'ha de relacionar amb el període fundacional de la ciutat i que no es transformà en el culte de Juno *Sospita* (el temple del segle V aC) fins a l'època arcaica.¹³³ Finalment, al segle III aC, l'advocació femenina antiga s'identificà amb la deessa Victòria. És significatiu que quan es va portar a Roma des de Pessinunt (a l'Àsia Menor) la Pedra Negra, el símbol anicònic de Cíbele (*Magna Mater*), l'emblema màgic de la deessa mare dels déus es preservà al temple de Victòria a l'espera de la construcció d'un temple propi (vegeu a la fig. 18 la restitució de la planta del temple de Victòria i a la fig. 19 la restitució de la planta augustal del temple de Cíbele).

El temple de Cíbele

Les circumstàncies que envoltaren la introducció del culte de la *Dea Idaea* (Cíbele) a Roma són prou conegudes. Durant la fase final de la Segona Guerra Púnica la consulta dels *Libres Sibillins* i de l'oracle de Delfos va conduir a la cèlebre *importació* de la Pedra Negra de Pessinunt per mitjà dels reis de Pèrgam. No obstant, cal destacar alguns punts significatius del context històric que va envoltar l'esdeveniment.

Si ens aturem a analitzar la lògica de tota l'operació, aquesta es justifica difícilment només com una resposta a motivacions militars. L'any 204, quan s'envia l'ambaixada a Pèrgam, els romans ja havien guanyat les batalles principals i la guerra entrava en la fase final.¹³⁴ Càpua havia caigut l'any 211, Tàrent el 209, la batalla de Metaure s'havia produït el 207 i, fins i tot, l'any 204 Escipió ja havia desembarcat a l'Àfrica. Per tant, la introducció del culte frigi no respon a un acte expiatori de determinats temors militars. Cal imaginar-se un context més ampli o bé d'altres interessos diferents. De fet, la motivació va ser estrictament política.

Probablement la dada històrica que explica l'operació és la mediació de Pèrgam, el destinatari inicial de l'ambaixada, i el fet que el *baitylos* importat era la Mare de la

132 ZIOLKOWSKY, A. *The temples of Mid-Republican Rome and their Historical and Topographical context*. Roma, 1992, pàg. 172-179.

133 PENSABENE, P. «L'interpretazione delle evidenze archeologiche alla luce dei miti di fondazione» dins *Scavi del Palatino I*. Roma, 2001.

134 TOYNBEE, A.J. «Hannibal's Legacy» dins *The Hannibalic War's Effects on Roman Life*, 2. Londres, 1965, pàg. 348 i seg.

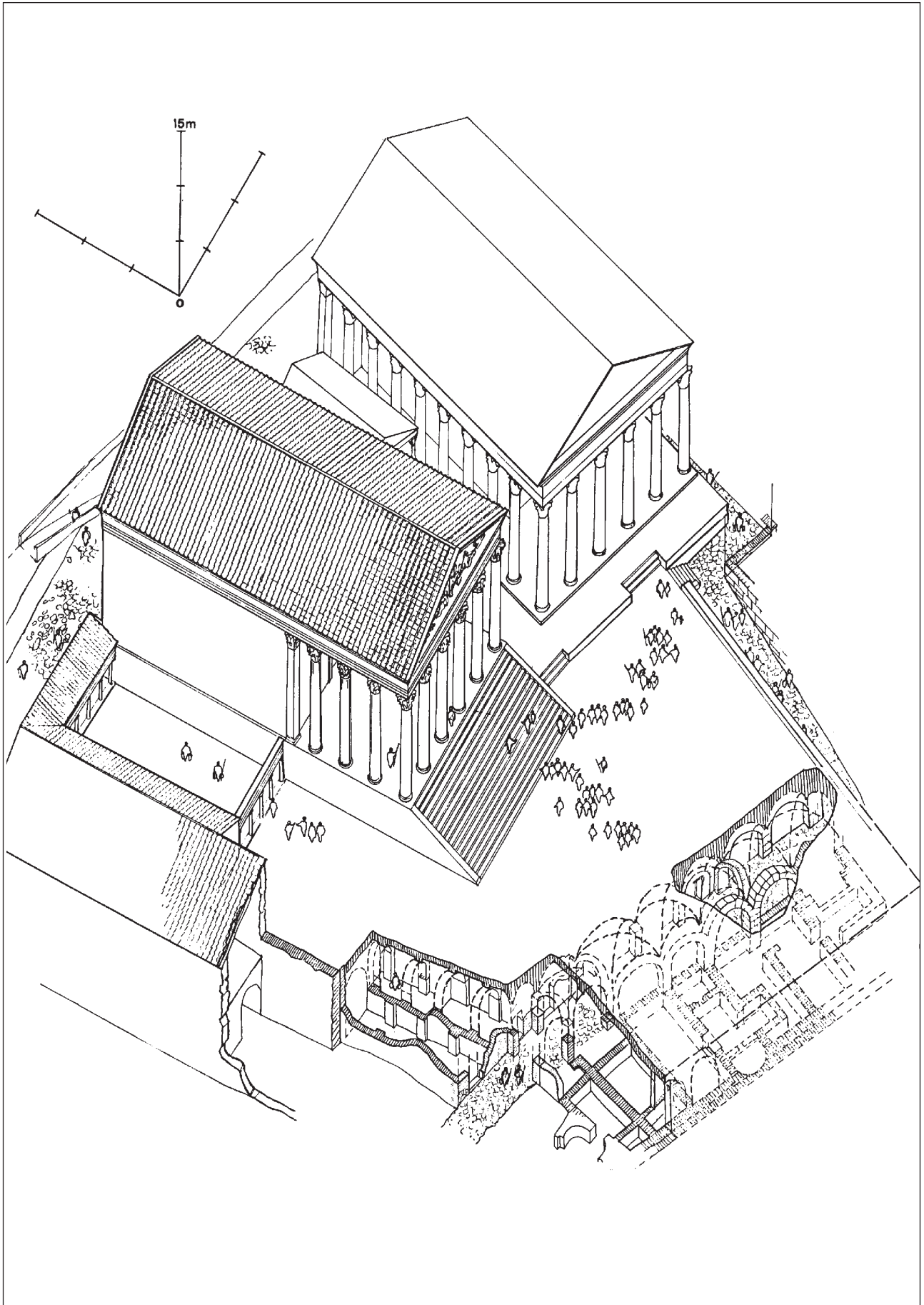

Fig. 20: Axonometria reconstructiva de l'aspecte del santuari de Victòria i Cibele en el Palatí durant l'època augustal (PENSABENE, 1982).

muntanya Ida. No cal oblidar que aquesta muntanya es troba al costat d'Ílion i, per tant, la Mare de l'Ida no deixa de ser una deessa troiana.¹³⁵ Així doncs, la importació del culte de la *Magna Mater* va ser un element més del procés de justificació de la presència romana a l'Àsia, enfront dels interessos contraposats dels regnes hel·lenístics.

Aquesta hipòtesi històrica es reforça encara més si analitzem els grups familiars que participaren en l'operació. Els cercles aristocràtics interessats en la importació de la deessa eren els mateixos que competien per obtenir el control de l'expansió cap a l'Orient. Es tracta d'un interès complementari, ja que la recuperació de les arrels troianes permetia legitimar i atorgar contingut històric a l'expansió de Roma a l'Àsia. L'ambaixada enviada era d'una importància extraordinària però molt heterogènia. Era una comissió de compromís entre dues faccions: els Valeris i els Claudis. Les dues faccions van fer servir el control de la comissió per competir contra el grup familiar que aleshores tenia una posició hegemònica: els Cornelis, dirigits per Escipió Africà.

La breu narració històrica que Livi ens ha deixat ens parla d'una situació controvertida, de la qual hem de deduir-ne el rerefons. Un dels ambaixadors, M. Valeri, es va avançar a la resta de l'ambaixada per intervenir al debat del Senat que designava el *uir optimus* (el millor ciutadà), encarregat de recollir la pedra de Pessinunt de les mans dels sacerdots frigis. Com sabem, l'elegit va ser el jove Escipió Nàsica. Tot i que, atesa la situació històrica, l'elegit hauria d'haver estat Escipió Africà. Podem imaginar la lluita cruenta de les faccions de la *nobilitas* al voltant d'una designació tan prestigiosa. Finalment, va caldre triar un adolescent, nebot d'Africà. Així, els Cornelis, els Valeris i sobretot els Claudis evitaven la preeminència de qui aleshores era el vencedor virtual d'Annibal.¹³⁶

El desenvolupament històric del culte suggereix el nom del grup familiar més interessat en tota l'operació: els Claudis. El nom s'associa al dels primers donadors del temple palatí de la deessa als censors de l'any 191 (M. Livi i C. Claudi) i a les narracions llegendàries sobre el trasllat de la pedra des d'Òstia fins a Roma, sobretot la cèlebre anècdota de Clàudia Quinta (segons algunes fonts) o bé Valèria (segons d'altres).¹³⁷ L'explicació més convincent de l'esdeveniment mira-

culós és que es tractava d'una mena de compensació pels honors rebuts pels Cornelis a través de l'elecció de Nàsica. Els investigadors Köves i Gerard han proporcionat les bases d'una interpretació política dels dos esdeveniments.¹³⁸ Livi (Liv. 29,14.5) explica que mentre Marc Valeri s'avançava a la resta de la comissió enviada a Pèrgam per portar-hi les notícies, el Senat discutia la delicada qüestió del *uir optimus*. El mateix Livi insinua en el text que la decisió final fou força polèmica. L'avanç de Valeri era un intent de coaccionar el Senat. En el fons significava que un dels principals membres de la comissió es pronunciava contra els Escipions. En efecte, els Escipions havien perdut el control de la comissió claudifúlvia i van veure que Escipió Africà, el cap natural del grup, era substituït pel jove Nàsica, tal com Livi suggereix entre línies.

El silenci de les fonts al llarg del segle II aC i l'absència, durant tot el període republicà, de referències a Cíbele evidencien que el culte es mantingué sota un control estricte al Palatí. Els festivals dedicats a la deessa, els *Iudi megalenses*, es presenten al calendari con una contraposició *patricia* als jocs *ceriales* (dedicats a Ceres), típicament *plebeus*.

Curiosament, l'any 190, durant una campanya a l'Àsia Menor, C. Livi Salinàtor es va aturar a la ciutat d'Ílion per fer un sacrifici en honor de Minerva. Uns quants mesos després Escipió Africà feu el mateix amb el seu germà L. Corneli. Probablement les ofrenes reflecteixen un sentit sincrètic profund, que buscava l'acceptació d'un culte estrany dins la mentalitat romana normal.

Calgué esperar tot un segle, fins als anys 98-97, perquè Màrius visités l'Àsia Menor i oferís uns sacrificis a la *Magna Mater* (Plut. *Marius*, 31). Una vegada iniciada la veneració, el tribú Clodi, un personatge molt controvertit, reflectí la progressiva reivindicació popular del culte de la *Magna Mater*. Parlem de l'assumpte tan discutit dels desordres que narra Ciceró en el desenvolupament dels *Iudi megalenses* de l'any 56 aC.¹³⁹ Cal ultrapassar el punt de vista interessat de Ciceró (Clodi era l'enemic acèrrim de l'escriptor romà) per entendre la situació des d'una perspectiva política. Els esclaus i els estrangers eren exclosos dels *Iudi*, tal com Ciceró ens aclareix (*De har. resp.*, 5,11-6,12).¹⁴⁰ En el fons, la política de Clodi, que es va enfrontar als pompeians dirigits pel cònsol Lèntul durant els jocs, feia servir una acció violenta per assolir un espai politicoreligiós.¹⁴¹

135 AURIGEMMA, S. «La protezione speciale della Gran Madre Idea per la nobilità romana e le leggende dell'origine troiana di Roma» dins *BC*, 37, 1909, pàg. 32-33. PERRET, J. *Les origines de la légende troyenne à Rome*. Paris, 1942, pàg. 453-454. GABBA, E. «Sulla valorizzazione politica della leggenda delle origini troiane di Roma fra III e II s.a.C.» dins SORDI, E. (ed.) *I canali della propaganda nel mondo antico (CISA IV)*. Milà, 1976, pàg. 84-101.

136 La propaganda dels Escipions suggereix que l'elecció de Nàsica va ser una operació de promoció de la *iuventus*, quan el destinatari natural de l'honor era Escipió Africà. Vegeu KOVES, T. «Zum Empfang der Magna Mater in Röm» dins *Historia*, 12, 1963, pàg. 328. SCHUR, W. *Scipio Africanus und die Begründung der römischen Weltherrschaft*. Leipzig, 1927.

137 Potser el nom doble de l'heroïna prové de la doble tradició annalística de Valeri Antias o de Claudi Quadrigari. Vegeu SMITH, E. *Kultübertragungen* dins *RGVV*, VIII.2. Gieben, 1910, pàg. 12 i 16. Vegeu-ne un resum a THOMAS, G. «Magna Mater and Attis» dins *ANRW*, 17.3, 1984, pàg. 1507.

138 KOVES, T. Ob.cit., 1963, pàg. 334-347 i GERARD, J. «Légende et politique autour de la Mère des Dieux» dins *REL*, 58, 1981, pàg. 153-171.

139 VAN DEN BRUWAENE, M. «Quelques éclaircissements sur le *De haruspicum responsis*» dins *L'Antiquité Classique*, 17, 1948, pàg. 86 i seg., on s'explica el procés dels incidents.

140 Vegeu, a més, Suetoni *Claud.*, 22. ZOSIM, 2,5,1 i MOMMSEN dins *CIL*, VI, pàg. 877.

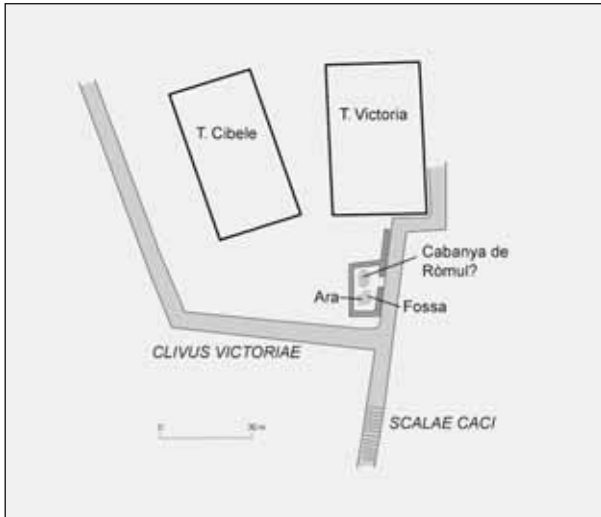

Fig. 21: La cabanya de Ròmul al Palatí. Les fonts escrites esmenten un enigmàtic monument, segurament identificat per Pensabene davant el temple de Victòria en el Palatí, format per una cabanya de palla i fusta que es reconstruïa regularment i que es creia que originàriament havia pertangut a Ròmul.

Paradoxalment, la pràctica dels devots reafirmava el culte de la Mare de l'Ida com una religió de caràcter popular i, tanmateix, des d'una perspectiva institucional, la pràctica es mantenia segregada per un origen aristocràtic (els *ludi* i les *mutationes nobilium*).

Cal recordar que a l'Àsia Menor hi havia moltes deesses mare. No obstant, la que Roma va importar era la *Magna Mater* de la muntanya Ida, d'on provenien els fundadors de Troia. Com veurem tot seguit, la connexió dels orígens de Roma amb una nissaga tan mítica explica l'assentament de la deessa frígia al capdamunt del Palatí i, per extensió, la ubicació futura de la casa d'August.

El temple de Júpiter *Victor/Invictus*

Un dels enigmes arqueològics presents encara a la topografia del Palatí és la ubicació antiga d'un temple dedicat a Júpiter sota l'advocació de *Victor* o d'*Invictus*. És probable que fossin dos temples diferents i que només un es construís sobre el Palatí. Amb tot, com que no tenim dades arqueològiques segures, la nostra informació es basa en allò que aporten les fonts escrites i en algunes inscripcions que, no obstant, deixen molts dubtes sobre la identificació del monument o dels monuments. La citació més fiable que associa el Palatí amb el culte de *Jupiter Victor* la trobem en els *Catàlegs Regionaris* de l'època constantina. En el text llarg (*notitia*), en enumerar els monuments del Palatí se cita, al costat de l'*area Palatina*, un temple (*aedes*) dedicat a

Jupiter Victor. La ubicació d'aquest indret encara avui és una incògnita.

Fabi Màxim Rul·lià va prometre construir un temple dedicat a Júpiter «victoriós» (*Victor*) abans de la batalla de Sentí l'any 295 aC. D'altra banda, Ovidi, als *Fasti*, esmenta un culte dedicat a *Jupiter Victor* l'aniversari del qual (*dies natalis*) se celebrava el 13 d'abril (*Fast.* 4.621) i un altre dedicat a *Jupiter Invictus*, la festa del qual (*dies natalis*) se celebrava el 13 de juny (*Fast.* 6.650). La qüestió es complica si tenim en compte la resta de fonts associades al culte: una base dedicatòria trobada en el Capitoli i diverses inscripcions en el Quirinal. Es tracta d'un problema habitual d'interpretació literària. La informació és fragmentària i no hi ha dades arqueològiques segures per ser analitzades. La publicació recent de Claudia Cecamore¹⁴² recull totes les fonts literàries i les hipòtesis precedents sobre aquest problema, incloent-hi l'argumentació d'Adam Ziolkowsky en el seu volum sobre els temples de l'època republicana a Roma.¹⁴³ A més, les veus respectives incloses en el *Lexicon Topographicum Urbis Romae* (Roma 1993–1999) permeten d'estalviar-nos la complexitat d'un debat filològic que encara s'ha de resoldre. Des del nostre punt de vista creiem que és més important examinar els possibles llocs de culte documentats arqueològicament que prosseguir una discussió que ara per ara està mancada de noves dades.

Pel que fa al culte de Victòria *Virgo* Tit Livi (35. 9. 6) esmenta que l'any 193 aC Marc Porci Cató va dedicar a aquesta divinitat una *aedicula* (petit temple) al costat del temple de Victòria. L'historiador afegeix que el *dies natalis* (aniversari fundacional) del nou temple era el mateix que el de Victòria: l'1 d'agost.

No volem entrar detalladament en el debat filològic de la ubicació dels temples, tan sols volem subratllar que les referències literàries a la seva construcció confirmen que al llarg dels segles III i II aC el Palatí va adquirir un valor creixent com a lloc dipositari dels mites de fundació de Roma. Aquest fet es va reforçar a través de la presència sobre el turó, en concret en la zona dels santuaris de Victòria i Cibele, de relíquies (autèntiques o inventades) que es remuntaven al període fundacional.

Les relíquies palatines de la llegenda dels orígens de Roma (fig. 20-22)

El santuari palatí de Victòria i Cibele va acabar esdevenint un autèntic *museu* dels orígens on s'hi conservaven alguns dels símbols més importants de la fundació de Roma. Parlem d'unes tradicions molt antigues de la història de Roma que l'arqueologia ha confirmat en

141 GALLINI, C. «Política religiosa de Clodi» dins *Studi e Materiali di Storia delle religioni*, 33, 1962, pàg. 257-272.

142 CECAMORE, C. *Palatium*, Roma 2002, pàg. 99-128.

143 ZIOLKOWSKY, A. *The Temples of Republican Rome ad their Historical Context*, Roma 1992.

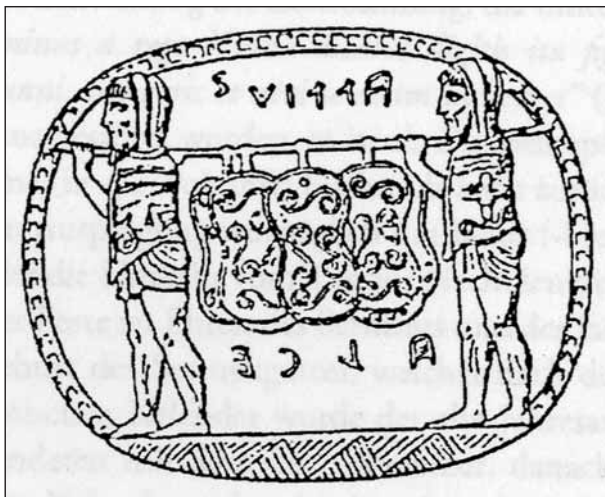

Fig. 22: Gemma amb la representació de la processó dels Salii palatini amb motiu de la inauguració del temple de Janus (Florència, Heinzel, fig. 2). En la seu de reunions d'aquest col·legi sacerdotal (curia Saliorum), situada pels volts del santuari de la Victòria i de Cíbele, es custodiava l'autèntic bastó ritual de Ròmul (*lituus*). Durant la processó, els salii s'encarregaven de portar els escuts de Mart (àncilla), caiguts del cel miraculosament.

alguns punts. La concentració de símbols relacionats amb el mite de l'origen a l'entorn del santuari de Victòria i Cíbele ens porta a plantejar, des d'un punt de vista històric, les causes de l'origen sagrat d'aquest sector del Palatí i la relació que té amb els mites de l'origen de Roma. Allà s'hi ubicava l'*auguratorium* palatí, lloc on Ròmul deuria veure els voltors que decidiren l'indret de la fundació. A més, les escales de Cacus, el bandit que va intentar de robar els bous d'Hèrcules, arribaven fins al santuari del Lupercal, la cova on la lloba va alletar Ròmul i Rem. Un altre monument enigmàtic, que els arqueòlegs han pogut localitzar convincentment, és la cabanya de Ròmul.¹⁴⁴ Els treballs de Patrizio Pensabene al santuari palatí han permès d'identificar una fossa envoltada d'un recinte sobre la qual s'aixecava un altar que va rebre atencions constants al llarg de tota la història de la ciutat. Si seguim la mateixa línia argumental també cal destacar l'existència d'una *curia Saliorum*,¹⁴⁵ que encara no s'ha identificat, on es conservava el bastó augural (*lituus*) de Ròmul. A més, la cùria era un temple dedicat a Mart, la divinitat selvàtica que havia engendrat els bessons fundadors (Dion. Hal. 2.70, 14.2; Plut. *Cam.* 32) i la seu dels seus sacerdots (fig. 22): els «salis» (Val. Max. 1.8.11: *sacrum saliorum*). Finalment les fonts citen la Roma *Quadrata*, un monument enigmàtic la identificació del qual continua sent objecte de controvèrsia entre els investigadors. Alguns autors han volgut identificar el concepte de Roma *Quadrata* amb una abstracció del turó demarcat pel *pomerium* descrit per Tàcit. No obstant, els textos són més precisos i fan entendre que era

un monument concret, una cosa semblant a un altar, amb una ubicació precisa al capdamunt del turó. Tots els monuments descrits —alguns dels quals fins i tot han quedat reduïts a símbols que amb prou feines coneixem avui— associaven aquesta part del turó amb el record de l'heroi fundador, amb el ritu fundacional de la ciutat i amb la idea de perpetuïtat de l'*urbs* (vegeu la fig. 21: planta de l'angle sud-oest del turó amb el santuari palatí i els elements relacionats amb el mite de l'origen).¹⁴⁶

L'arqueologia confirma que el Palatí es va començar a habitar molt de temps abans del segle VIII aC. Tot i això, els indicis que s'han recollit a través de les fonts escrites i de l'arqueologia (com ara la muralla del Palatí) suggereixen que hi va haver una cerimònia fundacional que podria coincidir amb el record mantingut per la tradició antiga romana. Per descomptat, no podem negar que el cap tribal que dirigí la cerimònia fundacional s'anomenés Ròmul, tot i que el nom també podria ser una invenció de la tradició romana. L'abandó de la muralla del Palatí al segle VI indica la plenitud vital d'una ciutat nova, molt més extensa, que ja abraçava tota la superfície de la Roma republicana. No obstant, el sentit ritual i religiós del primer *pomerium* del turó es va remarcar adequadament al llarg del paisatge urbà mitjançant monuments, processons i temples. Es podria dir que Roma, en certa manera, oblidà els orígens palatins durant dos segles (V i IV aC). La ciutat estava construint el seu paper dintre la política itàlica i el seu centre de gravetat es trobava en el binomi fòrum Romà-Capitolí. Durant el segle III aC, en coincidència amb l'expansió de Roma a l'Orient, es dona nova vida a la tradició mítica dels orígens. Roma necessitava un passat prestigiós i antic per equiparar-se a les ciutats gregues amb les quals s'estava enfrontant. Sens dubte, el millor instrument ideològic per justificar la conquesta d'Orient va ser la saga dels pròfugs de Troia. L'arribada dels romans a les costes de l'Àsia com a conqueridors en realitat va fer reviure el mite de l'etern retorn. En aquest cas els descendents dels troians tornaven per reclamar l'herència que els pertocava. Així, l'escenari romà del mite, el Palatí, va adquirir un protagonisme renovat, de manera que, al llarg dels segles III i II aC, es funden tres grans temples sobre el turó (el de Victòria, el de *Jupiter Invictus* i el de Cíbele), relacionats amb la ideologia triomfal. Com a conseqüència de la fundació d'aquests tres grans temples, la societat romana, sobretot les elits dirigents, va començar a interessar-se per l'apropiació de l'espai del turó. La guerra civil i la crisi de la República perllongaran una lluita entre les faccions *optimates* i *populares* pel control del Palatí. Una lluita que s'estengué durant el segle I aC i que forma part del contingut del capítol següent.

144 PENSABENE, P. «Casa romuli sul Palatino» dins *RendPont*, 63, 1990-91, pàg. 115-162.

145 PALOMBI, D. vegeu «curia Saliorum» dins *LTUR I*, pàg. 335.

146 Octavià es presentava com un nou Ròmul tot seguint alguns exemples republicans com ara el de Camil, que va ser saludat com a Ròmul després del seu triomf (Liv. V, 49.7). SCHEID, J. *Romulus et ses Frères*. Roma, 1990, pàg. 700.

4. LA VIVENDA DE L'ARISTOCRÀCIA ROMANA AL FINAL DE LA REPÚBLICA

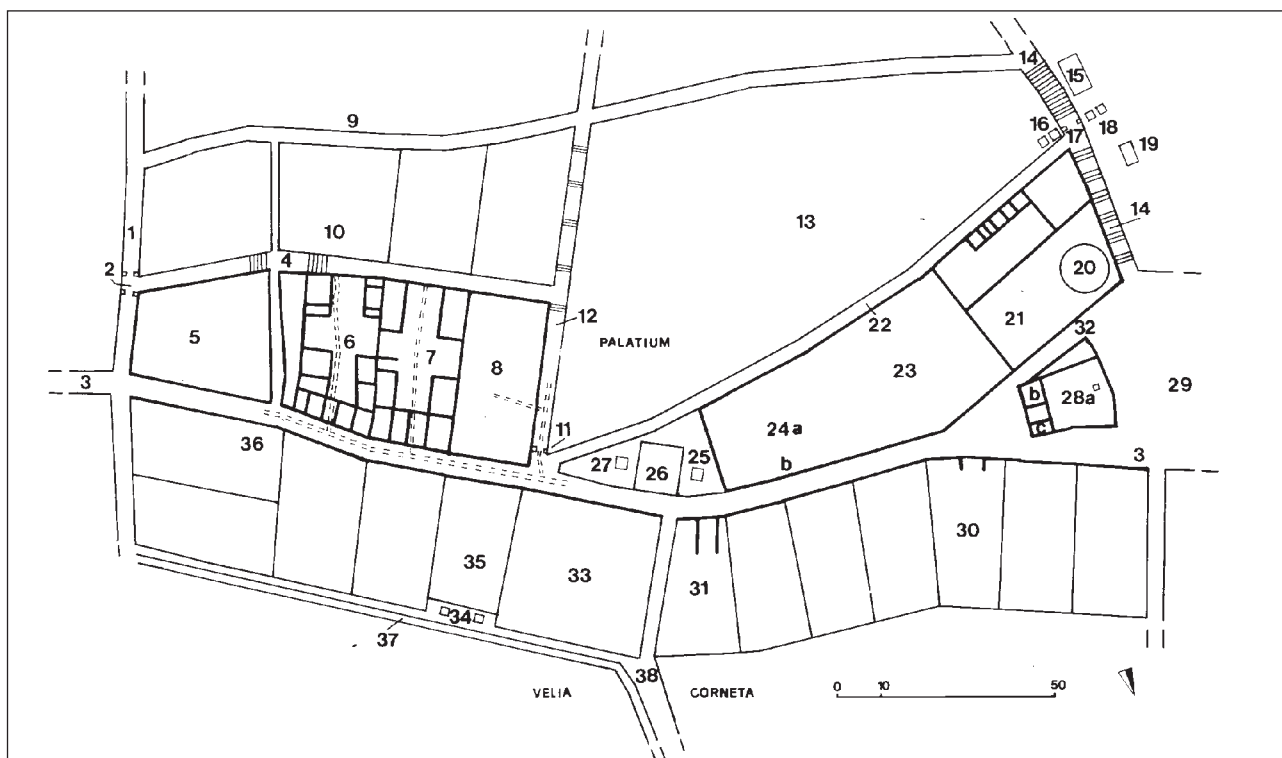

Fig. 23: *Reconstrucció de Carandini de la topografia arcaica del vessant nord del Palatí en contacte amb la Sacra via (CARANDINI, 1986).*

L'existència d'un Palatí mític lligat als orígens de Roma és una de les claus per explicar l'interès de la noblesa romana per posseir una casa prestigiosa al capdamunt del turó.¹⁴⁷ És un fenomen urbanístic i polític que coneixem gràcies a la documentació escrita del període de les guerres civils. Efectivament, les cartes de Ciceró, els textos de Salusti, les anècdotes recollides per Plini o les biografies de Plutarc, entre d'altres, quan expliquen els esdeveniments convulsos que van caracteritzar el final de la República, inclouen una gran quantitat de dades topogràfiques que ens apropen a les cases dels protagonistes polítics del moment. D'aquesta manera sabem que un conjunt de personatges importants de la ciutat com ara Emili Escaure, Cecili Metel, Corneli Sil·la, Clodi Pulcre, Fulvi Flac, Licini Cras, Livi Drus, Lutaci Càtul o bé Octavi Semproni Grac,¹⁴⁸ van lluitar per mantenir i ampliar els palaus que posseïen sobre el sòl del Palatí, privilegiat i reduït. A vegades podem seguir les vicissituds dels palaus al llarg de diferents generacions. D'altres

sabem les posicions relatives on s'ubicaven: Ciceró era veí del tribú Clodi, la casa del qual, al seu torn, afrontava amb la de Postumi; els palaus de l'orador Cras i d'Emili Escaure també eren contigus, etc. Diversos investigadors han fet servir la informació, extreta de les fonts literàries, per determinar la posició concreta de cadascuna de les cases del turó. Les dades literàries informen sobre les posicions relatives de les cases, per bé que no en fixen la posició concreta. Per això les conclusions de Birgitta Tamm,¹⁴⁹ Degrassi, Manuel Royo,¹⁵⁰ Filippo Coarelli¹⁵¹ o Andrea Carandini,¹⁵² entre d'altres, no sempre coincideixen. Mentre que Tamm i Royo tendeixen a ubicar les cases sobre la part alta del Palatí, Coarelli i Carandini es decanten pel vessant septentrional del turó, la zona de contacte amb la *Sacra via*. L'únic mètode per resoldre la contradicció és obtenir dades arqueològiques que permetin fixar alguna de les cases en un lloc concret. Els altres palaus es podrien ubicar, aproximadament, per la posició relativa que tenen. En aquest sentit, les

147 CASTAGNOLI, F. «Topografia romana e tradizione storiografica su Roma arcaica» dins *Arch. Cl.*, XV, 1973, pàg. 1 i seg. PENSABENE, P. «La casa Romuli sul Palatino» dins *RendPontAc*, 63, 1990-91, pàg. 156 i seg.

148 Vegeu les veus de les cases a *LTUR II*.

149 TAMM, B. *Auditorium and Palatium*. Estocolm, 1963.

150 ROYO, M. *Domus Imperatoriae*. Roma, 1999.

151 COARELLI, F. «La casa dell'aristocrazia romana secondo Vitruvio» dins *Mundus non ingratus, Proceedings of the International Symposium on Vitruvius "De Architecture"*. Leyden, 1989, pàg. 179-187.

152 CARANDINI, A. «Domus e insulae sulla pendice settentrionale del Palatino» dins *BC*, 1986, pàg. 263-277.

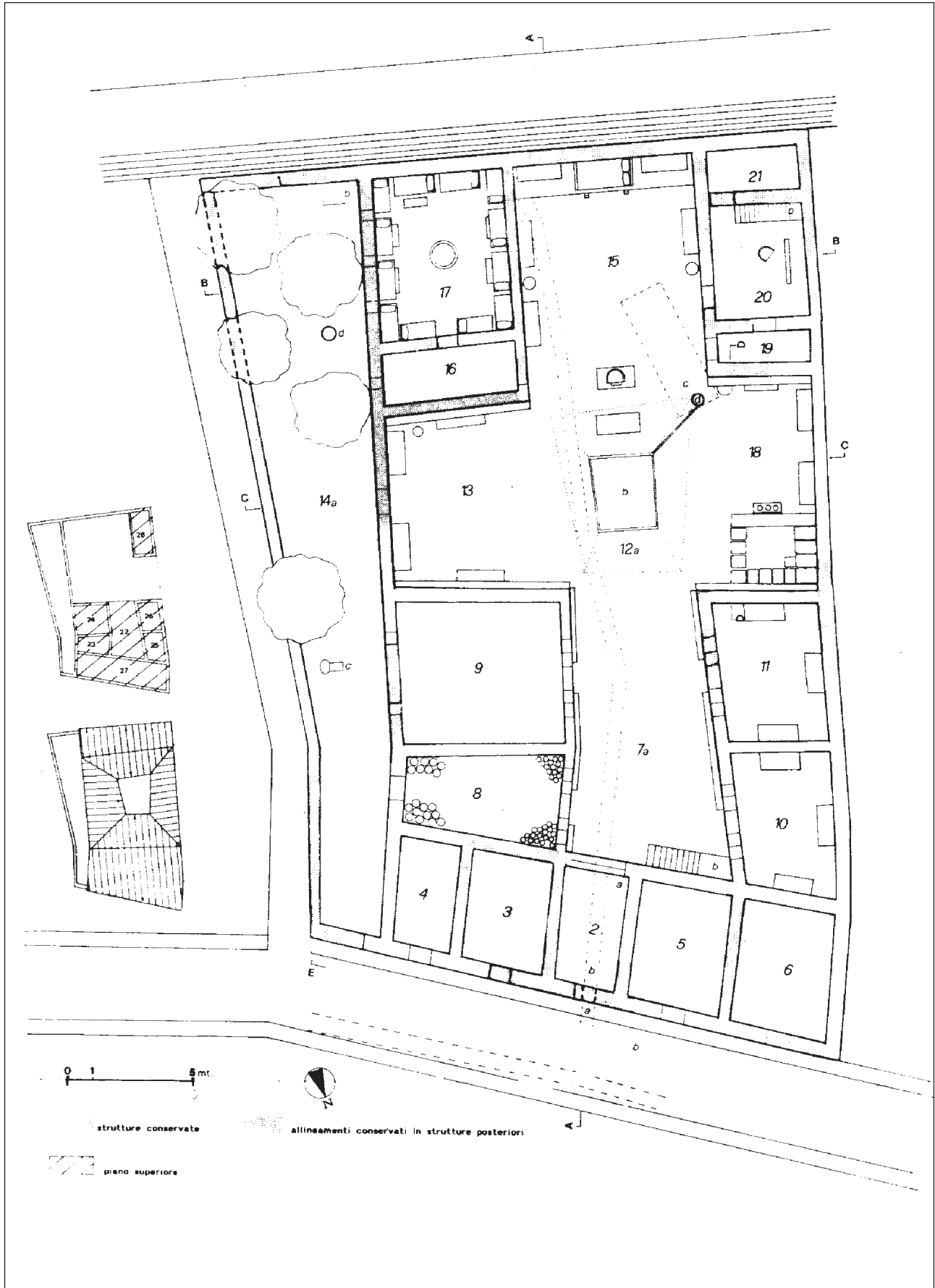

Fig. 24: *Reconstrucció de la planta d'una casa d'atri arcaica (segle VI aC), les restes de la qual van aparèixer durant l'excavació de Carandini. Es tracta d'un palau aristocràtic del període monàrquic, que sobria cap a la Sacra via i que recobria les restes de la muralla primitiva del Palatí (segle VIII aC, CARANDINI, 1986).*

noves excavacions de l'Institut Suís de Roma sota els palaus imperials (*domus Tiberiana*), dirigides per Clemens Krause,¹⁵³ han aportat dades significatives que permeten proposar, d'una manera versemblant, la posició de la casa de Ciceró, mentre que els treballs de Carandini a la vora de l'arc de Tit han identificat el palau d'Escaure.¹⁵⁴

No obstant, abans de parlar de les residències nobles al capdamunt del turó cal fer una remarca: viure sobre el Palatí va ser sempre una prioritat de la noblesa romana. Durant l'època arcaica, quan el Fòrum no era saturat d'edificis públics, encara es podia viure al costat de l'espai públic més important de la ciutat. A poc a poc es va envoltar de monuments públics, de manera que els palaus nobles es van desplaçar cap a altres zones menys centrals de la ciutat. N'hi ha prou de pensar en l'existència d'un *vicus Patricius* sobre el turó del Quirinal, que a més servia de frontera entre dos districtes administratius augustals: les *regiones* IV i la VI.

Al llarg de les èpoques monàrquica i republicana alta, la residència a la zona del Fòrum-*Sacra via* tenia un gran valor simbòlic, tal com demostren les cites literàries que parlen sobre les cases dels personatges principals del període (vegeu, a la fig. 23, la reconstrucció de Carandini del barri durant l'època arcaica).¹⁵⁵ El personatge més antic que s'esmenta és, per descomptat, Numa Pompili, el segon dels reis. La residència que tenia, situada a la vora del Fòrum, va acabar esdevenint la Règia,¹⁵⁶ la residència del Pontífex Màxim i el sagrari d'algunes de les relíquies més preuades de la religió romana.¹⁵⁷ Les fonts subratllen l'estreta relació que tenia amb el temple de Vesta i la casa de les vestals. L'edifici es va reconstruir moltes vegades, però sempre conservà una planimetria *arcaitzant*, que es pot identificar amb la part pública d'una residència reial del segle VII aC.¹⁵⁸ En general, les cases dels successius reis de Roma es troben a la vora del nucli format pel Fòrum, la Règia, el temple de la Vesta i la *Sacra via*. La tradició romana va associar la posició que ocupava cadascuna de les cases amb l'establiment d'un lloc sacre. La de Tul·lus Hostili es trobava al turó de la Vèlia, «on més tard s'edificà el temple dels Penats» (Solin.1.22);¹⁵⁹ la d'Anc Marci també era sobre la Vèlia, al costat de la porta que donava accés al Palatí

des de la *Sacra via* (la *porta Mugonia*), just a l'indret on les fonts escrites situaven el temple dels Lares.¹⁶⁰ En el mateix lloc s'hi ubicava la casa de Tarquini Prisc (Sol. 1.23-24 i Varr. *ap. Non.* 852 L). La casa del rei Servi Tul·li era situada a l'Esquilí, al capdamunt del *clivus Orbivius*, al costat de l'encreuament amb el *clivus Cuprius* (Solin. 1.25). La casa s'esmenta a la narració de l'assassinat del rei per ordre de Tarquini el Superb, que en fou successor, casat amb la filla de Servi, Túl·lia, la qual es presenta a la llegenda com la instigadora del regicidi. La tradició literària subratlla la maldat de la filla quan narra l'ofensa que va infligir sobre el cadàver del seu pare. Túl·lia, dirigint-se cap a casa seva, va fer passar les rodes del carruatge sobre el cos mort del rei abandonat al carrer. A partir d'aleshores, el *vicus Urbivius*, escenari de l'assassinat, s'anomenà *vicus Sceleratus* (carrer de la maldat). A més, les fonts escrites ens indiquen que el lloc de la casa de Servi era el mateix que el d'un santuari de Diana (Liv. 1.48.6). Finalment, la casa de Tarquini el Superb, el darrer rei de Roma, també es trobava a l'Esquilí, a prop de la casa de Servi (vegeu, a la fig. 24, la reconstrucció d'una de les cases de la *gens* dels Tarquinis apareguda a les excavacions de Carandini).

La tradició republicana sacralitzava el lloc que havien ocupat les cases dels reis per subratllar la importància que tenia la residència d'un personatge públic. Les vicissituds que van patir les cases dels pares fundadors de la República Romana mostren que, després de la caiguda de la monarquia, es mantenia un component polític pel que fa a la residència.¹⁶¹ Un cèlebre episodi que esmenten Tit Livi, Ciceró i Plutarc sobre la casa de Valeri Públicola, un dels dos primers còsols de la República, il·lustra clarament el fet.¹⁶² Públicola va vèncer l'exèrcit coalitzat de les ciutats etrusques de Veies i Tarquínia que intentaven de restaurar el poder reial de Tarquini el Superb a Roma. Durant la batalla, Brutus, el col·lega de Públicola, va morir. Públicola va ser acusat d'*adfectatio regni* (desig d'esdevenir rei) a causa de la posició i la grandària del palau que s'estava construint. Ciceró (*Rep.* 2.31.53) explica que la casa se situava al capdamunt de la Vèlia, en un lloc que dominava el Fòrum i que precisament havia ocupat la casa del rei Tul·lus Hostili. Per subratllar el respecte que tenia envers la llibertat del poble, Públicola va permetre de demolir la casa i reconstruir-la en un

153 KRAUSE, C. «In conspectu prope totius urbis (Cic. Dom 100) Il tempio della libertà e il quartiere alto del Palatino» dins *Eutopia*, 1-2, 2001, pàg. 169 i seg.

154 CARANDINI, A. Ob. cit., 1986.

155 Vegeu sobretot el capítol «La Regia, la domus regis sacrorum e le case dei re» dins COARELLI, F. *Il Foro Romano I, periodo arcaico*. Roma, 1983, pàg. 56-79. Pel que fa al problema monàrquic vegeu BERNARDI, A. «La Roma dei re fra storia e leggenda» dins MOMIGLIANO i SCHIAPONE (ed.) *Storia di Roma I*. Torí, 1988, pàg. 181 i seg.

156 SCOTT, R.T. veu «Regia» dins *LTUR IV*, pàg. 192.

157 Quant a la qüestió de la residència dels reis, el text fonamental és Solí I 21-6 i el text paral·lel de Varró *ap. Non.* 531, 19.

158 TORELLI, M. «Regiae d'Etruria e del Lazio e immaginario figurato del potere» dins *Studies F.E. Brown*, 1993, pàg. 85-121.

159 Hi ha dues tradicions en relació amb la casa de Tul·lus Hostili, l'una situa la residència a la Vèlia (Solin. 1.22; Varró. *Non.* 852 L) i l'altra la situa al Celi (Liv. 1.30.1; Dion.Hal. 3.1.5; Val.Max. 9.12.1); vegeu CASTAGNOLI, F. «Il tempio dei penati e la Velia» dins *Rfil*, 74, 1946, pàg. 157-165 i PALOMBI, D. «Aedes deum Penatium in Velia. Note di topografia e storia» dins *RM*, 104, 1997, pàg. 435-463.

160 LUGLI, G. «I templi dei Lari e dei Penati sulla Velia» dins *Melanges Maurouzeau*, 1948, pàg. 401-408.

161 Vegeu el problema general a DE ALBENTIS, E. *La casa dei romani*. Milà, 1990, pàg. 54 i seg. COARELLI, F. *Il Foro Romano I, periodo arcaico*. Roma, 1983, pàg. 79 i seg.

162 DE ALBENTIS, E. Ob. cit., 1990, pàg. 55-58.

lloc menys preeminent. Al solar de la casa demolida es construï un temple dedicat a Vica Pota, una divinitat femenina arcaica que, com hem vist en el capítol anterior, tenia una relació llunyana amb Juno *Sospita* i la Victòria.

El tram de la *Sacra via* que va des de la Vèlia fins al Fòrum apareix com l'epicentre polític dels interessos immobiliaris de la primera noblesa republicana. Això es confirma amb la posició de la casa de M. Valeri Màxim, cònsol durant l'any 505 aC, i germà de Públicola. Després de la victòria sobre els sabins, va rebre, com a donatiu públic, una casa situada, probablement, a la vora de temple de *Iupiter Stator*. Les cases dels dos germans eren les úniques de tot Roma que obrien les portes cap a l'exterior per subratllar-ne el caràcter públic (Ascon. *Pis* p.13; Dion. Hal. 5.39.4). Els indicis literaris fan pensar que la casa de Valeri Màxim era l'antiga residència familiar dels Tarquínis.

En la societat arcaica romana la demolició de la pròpia casa constituïa un dels sacrificis més grans que es podia exigir a un noble.¹⁶³ Era un acte que afectava la memòria del grup gentilici, amb unes repercussions evidents pel que fa al respecte als avantpassats i al seu culte.¹⁶⁴ Només l'acusació de voler esdevenir un tirà justificava una decisió tan dràstica. Els primers segles de la República mostren uns trets de continuïtat evidents amb el comportament social del període monàrquic.¹⁶⁵ Així, els Valeris són els exponents d'un conflicte polític entre les aspiracions de poder absolut, en línia amb l'última etapa del poder monàrquic, i la necessitat de doblegar-se a les pressions de la noblesa senatorial, preocupada per evitar que cap dels seus membres es distingís excessivament. La casa era un símbol de l'estatus social del propietari.¹⁶⁶ Per això el detriment d'un personatge podia ocasionar conseqüències funestes per a la supervivència de la casa familiar. La demolició de la casa de d'Espuri Cassi Vicel·lí i les circumstàncies que l'envoltaren són un exemple d'aquest extrem. Situada al carrer que conduïa a les *Carinae*, l'edifici es demolí l'any 485 aC, després d'executar-ne el propietari, acusat d'*aspiració al regne*. Sobre el solar s'hi construï el temple de Tel·lus.¹⁶⁷ Un segle més tard la situació es repetí amb Manli Capitoli.¹⁶⁸ L'episodi es relaciona amb la lluita dels plebeus per accedir a les magistratures i té com a rerefons la destrucció de Roma per part dels gals l'any

390 aC i la defensa heroica del turó del Capitoli dirigida per Manli Capitoli. Segons Tit Livi, l'any 385 aC, en *connivència* amb els tribuns de la plebs, va induir la retirada del poble cap a l'Aventí, amb l'ús de mesures *demagògiques* com ara l'anul·lació dels deutes. La historiografia romana acusa l'heroi del Capitoli d'actuar mogut per la gelosia del dictador Camil, el qual, revestit de la magistratura extraordinària per salvar la pàtria, va derrotar els gals quan es batien en retirada. Manli va ser acusat d'intentar esdevenir rei, condemnat pel Senat i estimbat des de la roca Tarpeia. La casa de Manli, situada al capdamunt del Capitoli (concretament a l'Arx) es destruï i a sobre s'hi construï el temple de Juno Moneta. A més, es va prohibir que els patricis construïssin cases sobre el turó del Capitoli.

Com veiem, la casa aristocràtica i la ubicació que tenia quant al Fòrum era un element més de la lluita política des dels primers segles de la República. La disputa es va mantenir durant els segles successius, sobretot al llarg del procés d'hellenització fruit de la conquesta d'Orient.¹⁶⁹ Això es fa palès amb les mesures contra el luxe privat que el Senat va promoure successivament al llarg dels segles IV i III aC i el llarg manteniment de la disputa per eliminar del paisatge urbà qualsevol signe que recordés al poble l'eventual superioritat d'un noble sobre la resta dels teòrics *iguals*.¹⁷⁰ És el sentit que cal atorgar a la destrucció de la casa d'Escipiò Africà, el vencedor d'Anníbal i cònsol l'any 205 aC. La casa se situava a la banda meridional del Fòrum (Liv. 44.16.10). El gendre d'Escipiò, Sempronius Grac, va adquirir-la amb diner públic i es va demolir l'any 169 aC per construir-hi una de les basiliques jurídiques del Fòrum.

El desenvolupament de la guerra civil va accentuar les contradiccions entre els membres de la noblesa, sobretot pel que fa als enfrontaments en el mercat immobiliari. Les referències més antigues que mostren la manera com algun personatge de la vida política s'esforçava per consolidar un lloc al capdamunt del Palatí es remunten a mitjans del segle II aC.¹⁷¹ Si analitzem els actors de la lluita política durant el mateix període podem veure que hi havia moltes coincidències entre els personatges que arribaren a viure sobre el turó. El segle II aC s'ha descrit com el segle dels Escipions.¹⁷² La figura central és el nét del vencedor d'Anníbal, Escipiò Emilià, que va finalitzar la Tercera Guerra Púnica amb la destrucció de Cartago i

163 WALLACE-HADRILL, A. «The social structure of the Roman House» dins *PBSR*, 1987, pàg. 43-97.

164 ZACCARIA, A. *Spazio privato e spazio pubblico nella città romana*. Roma, 1995, pàg. 361 i seg.

165 CARANDINI, A. «Il Palatino e le aree residenziali» dins *La Grande Roma dei Tarquínii*. Roma, 1990, pàg. 97 i seg.

166 WALLACE-HADRILL, A. Ob. cit., 1987.

167 DE CAZANOVE, O. «Spurius Cassius, Cérés et Tellus» dins *REL*, 67, 1989, pàg. 93-116. ZIOLKOVSKY, A. *The Temples of Mid-Republican Rome*. Roma, 1992, pàg. 155-162.

168 GIANELLI, G. «Il tempio di Giunone Moneta e la casa di Marco Manlio Capitolino» dins *BC*, 87, 1980-81, pàg. 23-36.

169 WISEMAN, T.P. «*Cospicui postes tectaque digna deo*: The public image of aristocratic and imperial houses in the Late Republic and Early Empire» dins *L'Urbs*. Roma, 1987, pàg. 393-396.

170 GROS, P. *Architecture et société a Rome et en Italie centro-méridionale aus deux derniers siècles de la République*. Brussel·les, 1978.

171 ROYO, M. «Le quartier républicain du Palatin, nouvelles hypothèses de localisation» dins *REL*, LXV, 1987, pàg. 89-114.

172 GRIMAL, P. *Le siècle des Scipions, Rome et l'hellenisme au temps des guerres puniques*. París, 1953.

es va encarregar d'acabar la guerra numantina a Hispània amb la destrucció de la ciutat celtibera. El clan dels Escipions va tenir diferents opositors polítics, com ara el clan dels Metel, capitanejat per Metel Macedònic, el vencedor a Pidna sobre Perseu, últim rei de Macedònia, o també el grup dels Claudis, dirigit per Api Claudi Pulcre. Els dos grups, també aristocràtics, no arribaren a unificar-se contra Escipió Africà però es van dedicar a combatre'n l'acció política. La desavinença s'accentuà al llarg del segle següent i assolí el punt màxim de virulència quan Ciceró i el tribú Clodi Pulcre, rivals polítics i veïns de residència, s'enfrontaren a causa de les respectives residències palatines.

La casa era un instrument que recolzava l'ascens polític. Precisament és el context on apareixen les primeres citacions sobre residències nobles al capdamunt del Palatí.¹⁷³ Un text de Ciceró, inclòs dintre l'obra *De officiis*, evidència clarament aquesta funció. Cal recordar que l'orador i polític era un *homo novus* que va arribar a Roma des d'Arpinum. El text es refereix a la casa de Cneus Octavi,¹⁷⁴ cònsol electe l'any 165 aC gràcies, segons Ciceró, a l'esplèndida residència que havia fet construir *in Palatio*. «C. Octavi, el primer cònsol de la seva família, obtingué prestigi per la construcció al Palatí d'un domicili brillant ple de dignitat: contemplada per la multitud, havia servit de suport al propietari, un home nou al consolat. Escaure la va comprar per demolar-la i poder ampliar casa seva.¹⁷⁵ Així, el primer havia fet entrar per primera vegada el consolat a casa seva mentre que el segon, fill d'un home eminent i molt il·lustre, no només va portar el fracàs a la casa ampliada sinó també la infàmia i la ruïna. Cal que la dignitat d'un personatge quedi reforçada mitjançant la seva residència. Tanmateix, ell no va obtenir tota la dignitat gràcies a la seva casa» (Cic. *De off.* I 138-139). Podem precisar la ubicació de la casa de Cneus Octavi gràcies a un fragment de les *Històries* de Salusti (fr. II 45 M), que narra un episodi de la guerra civil esdevingut l'any 75 aC: Metel Crètic, pretor i candidat al consolat, acompanyava els cònsols L. Octavi i Aureli Cota en una processó solemne a través de la *Sacra via* quan el seguici va ser atacat ferotgement per una multitud de ciutadans. El candidat i els magistrats es van salvar perquè es van refugiar a la casa d'Octavi, situada ben a la vora. L'Octavi del text era nét del cònsol que havia construït la casa feia 90 anys. Per tant, podem seguir la propietat de l'edifici a través de tres generacions, fins que esdevingué la gran casa d'Escaure.¹⁷⁶

Càtul, Màrius i el Palatí

Quint Lutaci Càtul, un personatge del segle II aC, residia sobre el turó (Plini, *nat.* 17.2). La família dels Lutacis, d'origen itàlic, s'havia establert a Roma al segle III aC i ja tenia uns quants membres que havien assolit els honors consulars. Després de presentar successives candidatures a les eleccions, el nostre personatge fou elegit cònsol l'any 102 aC. L'any següent, al costat de Màrius, va vèncer els cimbres a la batalla dels *campi Raudii*, a prop de *Vercellae*, a la vall del Po. Abans de la batalla, Càtul prometé de consagrar un temple a la Fortuna *Huiusce Diei* (la Fortuna del dia d'avui). L'obra es construï a la zona sagrada del Camp de Mart (el *largo* Argentina) i es dedicà l'aniversari de la victòria sobre els cimbres, és a dir, el 30 de juliol. Varró (*Rust.* 3.5.12) ens parla d'una *aedes Catuli* de forma circular que es trobava al costat de la *villa Publica*. El descobriment d'una àrea *sacra* durant les excavacions del *largo* Argentina als anys 30 va permetre identificar el temple.¹⁷⁷ En efecte, l'anomenat temple B, de planta circular i envoltat de columnes, correspon segurament a l'edifici que Càtul féu construir. D'altres fonts assenyalen que el triomfador de *Vercellae* va dedicar un altre monument a la mateixa deessa, ara sobre el Palatí. Es tracta del pòrtic de Càtul, on s'hi exposaven les despulles de guerra arrencades als gals derrotats. Es pagà amb el botí («*ex manubia*») aconseguit a la batalla contra els cimbres. El pòrtic s'ubicava al Palatí, sobre el solar que havia ocupat la casa de Marc Fulvi Flac, sogre del germà de Càtul, i havia de ser una cosa així com una façana monumental annexa a la casa del mateix Càtul.¹⁷⁸ Cal recordar que Fulvi Flac, cònsol l'any 125 aC, va ser condemnat a mort per traïció i executat l'any 121 aC. Aleshores es va demolar la casa que tenia al Palatí i el solar, anomenat *area Flacciana* (Val. Max. 6.3.1), va restar lliure de construccions fins als anys 101-100 aC. Ciceró, durant el discurs que pronuncià després de tornar de l'exili (l'any 57 aC) per reclamar al Senat que li tornés casa seva, recorda que la construcció del pòrtic de Càtul responia a interessos polítics i familiars: «Tu has volgut, Q. Càtul, que la casa de M. Fulvi, que pertanyia al sogre del teu germà, es convertís en el monument del teu botí de guerra, perquè el record de qui havia conspirat contra la seguretat de l'estat fos totalment esborrat dels ulls i de l'esperit dels homes» (Cic. *De dom.* 43, 114). La consagració als déus del solar on s'ubicava la casa d'un condemnat

173 WALLACE-HADRILL, A. «The social structure of the Roman House» dins *PBSR*, 1987, pàg. 43-97.

174 WISEMAN, T. P. *New Man in the Roman senate*. Oxford, 1971.

175 En relació amb els canvis accelerats de propietat immobiliària durant la República tardana vegeu RAWSON, E. «L'aristocrazia ciceroniana e le sue proprietà» dins FINLEY (ed.) *La proprietà a Roma*. Roma, 1980, pàg. 95-119.

176 CARANDINI, A. Ob. cit., 1986. COARELLI, F. Ob. cit., 1989.

177 En primer lloc BOYANCÉ, P. «Aedes Catuli» dins *MEFRA*, 57, 1940, pàg. 64-71. MARCHETTI-LONGHI, G. «Gli scavi di largo Argentina IV» dins *BC*, 76, 1965-68, pàg. 45 i seg. COARELLI, F. *Il Campo Marzio*. Roma, 1997, pàg. 275-292.

178 La relació entre el pòrtic i la casa de Càtul és un tema controvertit. TAMM, B. Ob. cit., 1963, pàg. 30, creu probable que els dos edificis fossin contigus. Contràriament, Coarelli, a la veu dedicada a la casa de Càtul a *LTUR II*, considera que no hi ha cap indici de la proximitat de la casa amb el pòrtic dedicat a la Fortuna, de manera que el localitza a la vora de les *scalae Caci*. Del mateix parer és ROYO, M. Ob. cit., 1999, pàg. 82. Des d'una perspectiva general és poc probable que no s'aprofités el valor representatiu del pòrtic per prestigiar la pròpia casa. Per això ens sembla més versemblant la hipòtesi de Tamm: la casa i el pòrtic de Càtul eren contigus.

per traïció al poble romà servia, si més no, per netejar l'honor de la família.

Ignorem si, a més, el pòrtic contenia un lloc de culte. Això és el que han pensat alguns autors que s'han imaginat,¹⁷⁹ per analogia amb el temple de *largo* Argentina, que hi havia un pati porticat que envoltava un temple circular.¹⁸⁰ En realitat, l'indici més fiable per afirmar que el pòrtic contenia una dedicatòria a la Fortuna prové de l'anomenada *basas Capitolina*.¹⁸¹ Es tracta d'un basament on es va gravar una inscripció que enumera els carrers de l'antiga Roma. En el districte X, que correspon al Palatí, esmenta un carrer anomenat *vicus Huiusce Diei*, que probablement podem relacionar amb el pòrtic dedicat per Càtul.

L'elecció de la deessa Fortuna per celebrar la victòria sobre els cimbres no va ser un fet casual. Sabem que una part de la família dels Lutacis tenia una relació molt propera amb el culte de la Fortuna *Primigenia* a Preneste.¹⁸²

Ens podem fer una idea aproximada de la posició de la casa de Càtul mitjançant una referència indirecta. Quan Suetoni (*Gramm.* 17) es refereix a Verri Flac, el cèlebre gramàtic i antiquari, recorda que Flac impartia les classes a l'antic atri de la casa de Càtul, que aleshores era incorporat al palau d'August. Això permet suposar que la casa se situava a l'entorn dels santuaris de Victòria i Cíbele. La topografia no ens revela si el pòrtic i la casa (que amb molta certesa es trobaven al Palatí) eren contigus o bé si estaven separats. En general s'ha pensat que estaven separats. El pòrtic, per la proximitat a la casa de Ciceró, caldria situar-lo a la zona que es trobava arran de la *Sacra via*, mentre que la casa se situaria a l'altre extrem del turó. Tornarem a ocupar-nos de la casa de Càtul més endavant, quan parlem de la localització de la casa de Ciceró.

L'activitat constructora de Quint Lutaci Càtul evidència l'ambició política del personatge. La podem comparar amb la del seu gran rival polític, Caius Màrius. Cal recordar que Màrius, després de vèncer els teutons a *Aquae Sextiae* (102 aC), va anar a ajudar Càtul a la batalla de *campi Raudii* contra els cimbres (101 aC). Caius Màrius era natural de la regió d'Arpinum i la seva família mantenia relacions de clientela amb la

família dels Metel, un dels tres clans aristocràtics que dominà l'escena política romana durant el segle II aC.¹⁸³ Al llarg de deu anys Màrius ascendí en l'escala social gràcies al suport dels protectors que tenia. L'any 108 aC, quan Màrius era llegat de Cecili Metel, comandant de l'exèrcit romà que lluitava contra Iugurta, rei de Numídia, es presentà a les eleccions al consolat enfront del fill de Metel, i el va vèncer. Aleshores, l'assemblea li va conferir el comandament de l'exèrcit africà. Així, va arrabassar l'*Imperium* a l'antic protector familiar. Uns quants anys després Màrius es va convertir en el cabdill capaç de salvar Roma: un nou Camil.¹⁸⁴ Primer la victòria sobre Iugurta, després les victòries sobre els cimbres i els teutons, etc. Màrius aconseguí sis vegades el consolat malgrat que era un *homo novus*. Per celebrar el triomf final sobre els cimbres i els teutons, Màrius construï un temple dedicat a l'Honor i a la Virtut,¹⁸⁵ tot i que de vegades simplement es fa referència al temple de la *Virtus*.¹⁸⁶ No coneixem amb certesa la ubicació del temple, citat per Vitruvi al seu manual d'arquitectura (VII, pref.17). Tradicionalment se situava, sense especificar-ne la ubicació exacta, a l'Esquilí. L'edifici devia de ser d'una alçada reduïda, perquè se situava a la visual (*spectio*) dels àugurs quan havien d'observar el *mons Albanus* des de l'observatori (*auguraculum*) de l'Arx.¹⁸⁷ S'ha proposat un punt elevat de la Vèlia, probablement a la vora de la casa que el mateix Màrius es va fer construir l'any 98 aC.¹⁸⁸

Màrius, que finalment va esdevenir un personatge a tenir en compte per al partit popular, fou elegit cònsol per a l'any 101. Càtul, per contra, formava part del cercle de Metel, príncep del Senat i cap d'un dels partits aristocràtics durant la llarga guerra civil, fet que explica per què se'n va promoure l'elecció com a col·lega de Màrius. De fet, per equilibrar la situació política, immediatament va sorgir la comparació entre els conjunts arquitectònics promoguts pels dos còsols. La casa de Màrius se situava a la Vèlia, on també hi havia el temple de l'Honor i la Virtut. Al Palatí hi havia la casa de Càtul i el pòrtic amb la dedicatòria a la Fortuna (*Fortuna huiusce diei*). El que aquí ens interessa assenyalar és que Càtul va arribar a explicar, a les seves obres literàries, les claus ideològiques del seu projecte, primer al *De consulatu et de rebus gestis* i després al llarg de quatre volums que va titular *Historiae*.¹⁸⁹ Tot i que les obres no s'han conservat, les

179 PICARD, G. «L'Aedes libertatis de Clodius au Palatin» dins *REL*, 43, 1965, pàg. 236. ROYO, M. Ob. cit., 1999, pàg. 56. En contra, TAMM, B. Ob. cit., 1963, pàg. 42.

180 Tal com suggereix PICARD, G. «L'Aedes libertatis de Clodius au Palatin» dins *REL*, 43, 1965, pàg. 236 i confirma més tard ROYO, M. Ob. cit., 1999, pàg. 56.

181 *CIL* VI 975 = *ILS* 6073.

182 CHAMPEUX, J. *Le culte de la Fortune dans le monde romain II*. Roma, 1987, pàg. 157 i seg.

183 GRIMAL, P. *Le siècle des Scipions*. París, 1975.

184 GABBA, E. «Mario e Silla» dins *ANRW*, 1.1, 1972, pàg. 776 i seg.

185 RICHARDSON, L. «Honos et Virtus and the Sacra Via» dins *AJA*, 82, 1978, pàg. 240-246. PALOMBI, D. veu «Honos et Virtus, aedes Mariana» dins *LTUR* III, pàg. 31.

186 Cic. *Pro Plancio*, 78; *De divin.*, 1.59.

187 RICHARDSON, L. Ob. cit., 1978.

188 La *Sacra via* es presenta sovint com l'*spectio* de l'*auguraculum* de l'Arx en direcció al *mons Albanus*. El temple que Màrius construï es trobaria a l'eix de la perspectiva, en el punt més alt de la Vèlia. Vegeu MAGDELAIN, A. «L'auguraculum de l'Arx à Rome et dans d'autres villes» dins *REL*, 47, 1969, pàg. 255. COARELLI, F. «La doppia tradizione sulla morte di Romulo e gli Auguracula de l'Arx e del Quirinale» dins *Etruschi a Roma*, 1981, pàg. 177 i seg.

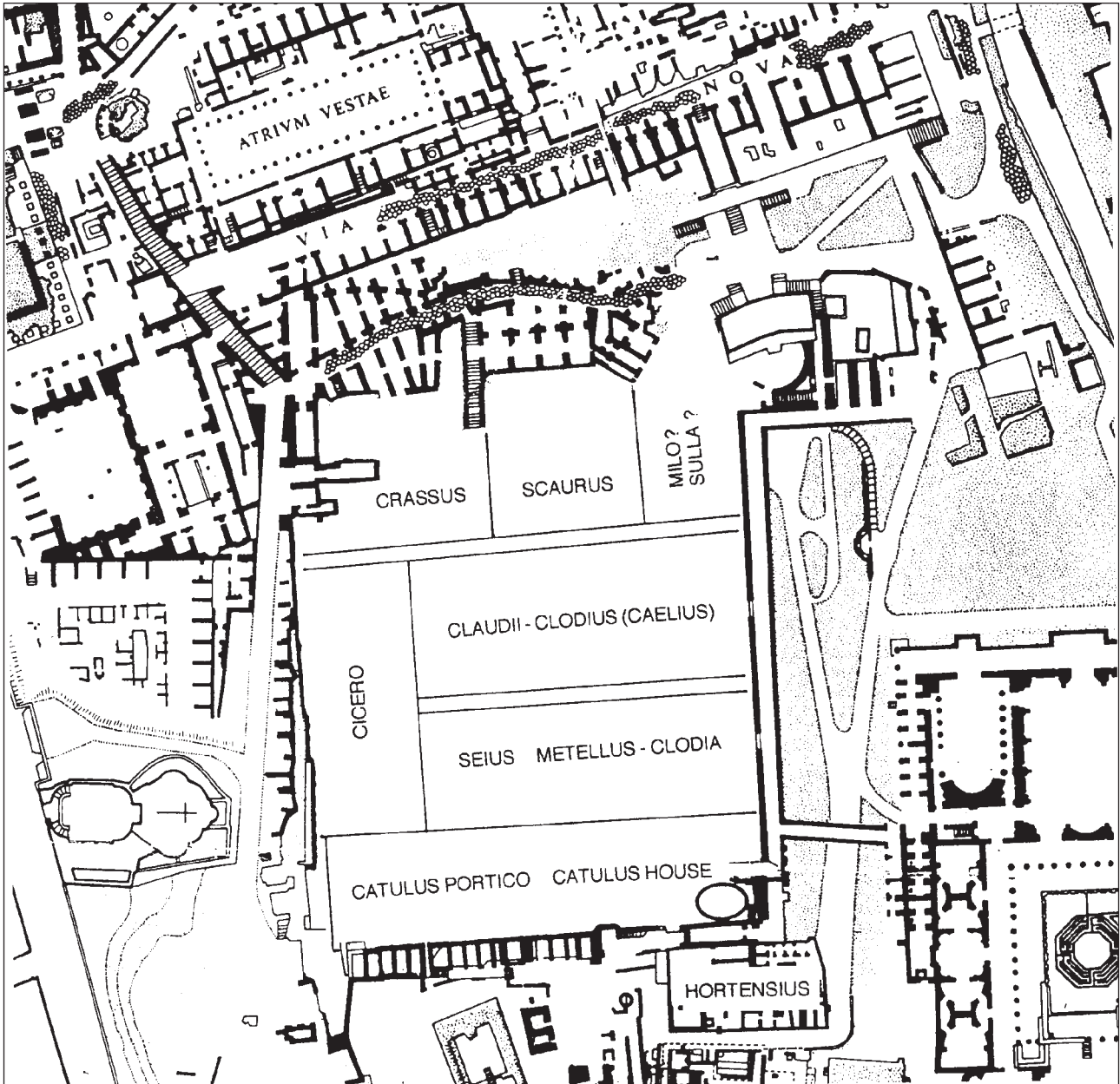

Fig. 25: Proposta de Tamm de la distribució de les cases tardorepublicanes esmentades per Ciceró al capdamunt del Palatí (manllevat de Royo, Domus Imperatoria). Els escrits del gran orador apleguen referències nombroses sobre els seus veïns del Palatí. Gràcies a això, Tamm proposà una distribució hipotètica dels propietaris, centrada en la zona que després ocuparà una part dels palaus imperials (domus Tiberiana). Cal subratllar que la investigadora establí la proposta abans que les recents excavacions descobrissin restes arqueològiques de cases aristocràtiques sota la domus Tiberiana.

referències en obres secundàries d'altres autors fan pensar que la figura de Ròmul s'exaltava enfront de la de Camil. Una reivindicació de caire aristocràtic que s'evidencia en la divinitat triada: la Fortuna, una figura heroica que s'associa a la Victòria com a expressió de l'ordre aristocràtic. Cal recordar que Màrius havia triat l'Honor i la Virtut, divinitats amb un caràcter més militar i, per tant, menys aristocràtic. Així, la presentació de Màrius com un nou Camil té una resposta de Càtul: l'important és Ròmul. La conclusió que en podem extreure és que Càtul va decidir anar a viure

al Palatí per ser a la vora dels llocs que custodiaven les relíquies del fundador de la ciutat.

El barri aristocràtic del Palatí (fig. 25-27)

Al llarg del segle III dC la residència de l'emperador i les diferents dependències imperials van cobrir tota la superfície del turó. Les úniques construccions de l'època republicana que encara restaven a la vista eren l'anomenada casa de Livia i algunes parts de la casa d'August. Malgrat això, i gràcies a les excavacions

189 HINARD, F. «Sur une autre forme de l'opposition entre Virtus et Fortuna» dins *Kentron*, 1, 1987, pàg. 17-20; ROYO, M. Ob. cit., 1999, pàg. 55 i seg.

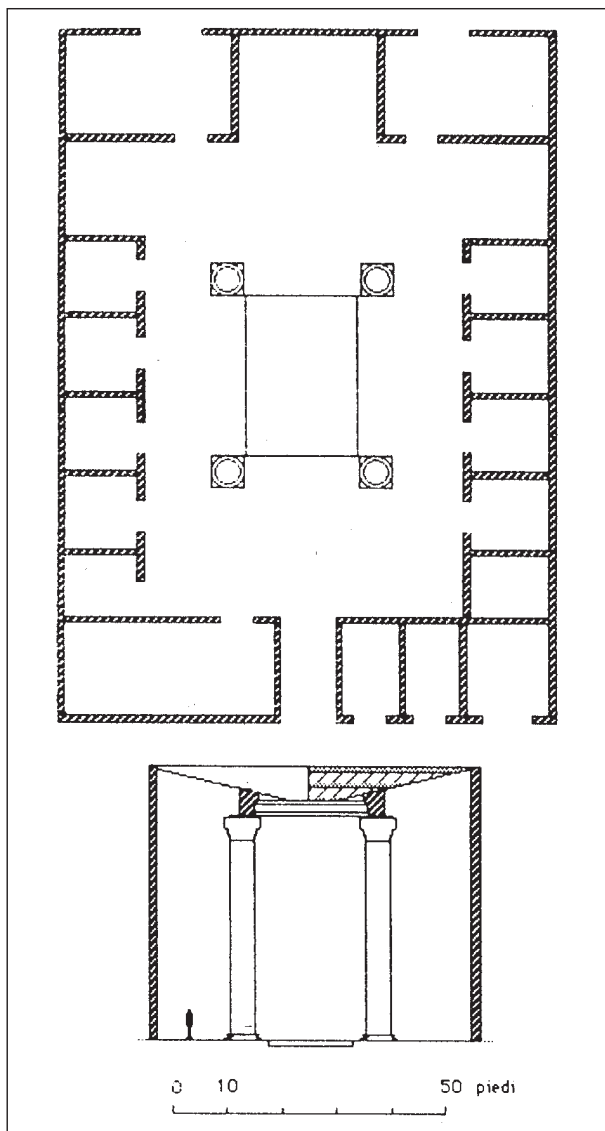

Fig. 26: Restitució de Coarelli de l'atri d'Escaure (COARELLI, 1983). Reconstrucció teòrica de l'atri gegantí que esmenten les fonts.

arqueològiques realitzades sota les construccions de l'època imperial (l'anomenada *domus Tiberiana*), podem reconstruir alguns trets de l'urbanisme republicà del turó. L'eix viari principal era el *clivus Palatinus*,¹⁹⁰ que naixia a la *Sacra via* i es dirigia en línia recta cap al capdamunt, de manera que dividia el turó en dues parts. La situació actual dels estudis ens permet conèixer d'una manera parcial l'urbanisme republicà de la part nord (*domus Tiberiana*). Tanmateix, gairebé no coneixem la part sud (*Vigna Barberini*-arcades severianes) durant el mateix període. Afortunadament, les referències sobre les cases republicanes que acabem de comentar corresponen a la

part nord, la que coneixem parcialment. Per tant, començarem per situar sobre el terreny les cases de Ciceró, Clodi, Escaure, Octavi i Cras.

La superfície del turó que tractarem quedava limitada cap al nord per la *Sacra via*, la casa de les vestals amb les seves dependències i una rampa que pujava al capdamunt del turó, paral·lela a la façana lateral del temple dels Dioscurs. La font Juturna, amb les dependències sacres annexes, s'adossava a la rampa, el nom antic de la qual encara és objecte de discussió.¹⁹¹

El costat oest del turó era delimitat, a la cota del Fòrum, per un carrer anomenat *vicus Tuscus*, on, segons la tradició, s'hi havien ubicat els artesans i els comerciants etruscos que van arribar a Roma durant l'època arcaica i que unia la plaça del Fòrum amb el port fluvial (Velabre i fòrum Boari). Des del Velabre sorgia un carrer que, a grans trets, era paral·lel al *vicus Tuscus*, que pujava fins al capdamunt del turó. El carrer, que tenia un pendent suau, tenia dos trams que formaven una ziga-zaga. El primer tram assolia l'acabament de la rampa de la font Juturna (*scalae graecae*). Segurament en aquell punt girava 180 graus i prosseguia l'ascens fins al santuari de Victòria i Cíbele. El segon tram no s'ha conservat. En canvi, s'han mantingut una sèrie de murs paral·lels que delimitaven locals comercials (*tabernae*) i sobre els quals es recolzava la via quan ascendia fins al capdamunt del turó. Les fonts escrites deixen consignada la denominació de la via: *clivus Victoriae*.

Els santuaris que ja hem esmentat (Cíbele i Victòria), a més de la casa d'August i el temple d'Apol·lo, defineixen el límit sud de la zona del Palatí de què parlem.

L'espai que hem delimitat correspon, *grosso modo*, a la meitat del turó. Es distribuïa mitjançant un sistema d'illes allargades (que anomenarem illes I, II, III i IV), que eren delimitades per tres carrers paral·lels. Els murs i les construccions documentats a la zona s'orienten seguint el sistema ortogonal que formen els tres carrers paral·lels i el *clivus Palatinus*.¹⁹²

Illa I (la casa d'Emili Escaure) (fig. 28-30)

Coneixem bastant bé les construccions republicanes que delimiten cap al nord l'illa I. Es tracta de les cases públiques on vivien les vestals, el Pontífex Màxim i, probablement, el càrrec sacerdotal del Rei dels sacrificis.¹⁹³ El conjunt d'edificis, orientats segons els punts cardinals, funcionava com una mena d'annex del tem-

190 La denominació respon a un convencionalisme modern, les excavacions han tret a la llum el llosat que hi havia abans de l'incendi de l'any 64 dC a la zona de l'arc de Titus, a la part mitjana de la pujada. Vegeu un resum de les dades arqueològiques i la bibliografia a CASSATELA, A. veu "*clivus Palatinus*" dins *LTUR I*, pàg. 283.

191 Vegeu les veus de PAPI, E. "*Scala Anulariae*" dins *LTUR IV*, pàg. 238 i STEINBY M.E. "*Scala graecae*" dins *LTUR IV*, pàg. 241.

192 KRAUSE, C. «In conspectu prope totius urbis. Il tempio della libertà e il quartiere alto del Palatino» dins *Eutopia*, 1-2, 2001, pàg. 169 i seg.

193 COARELLI, F. Ob. cit., 1983, pàg. 56 i seg. Per una discussió general del problema cal veure les veus de SCOTT, T. "*Regia*" dins *LTUR IV*, pàg. 189. Íd. "*Atrium vestae*" dins *LTUR I*, pàg. 138. Íd., "*Domus Publica*" dins *LTUR II* pàg. 165 i PAPI, E. "*Domus Regis Sacrorum*" dins *LTUR II*, pàg. 169.

ple de Vesta i de la Règia. Fou destruït per l'incendi de l'any 64 dC, i reconstruït pels arquitectes de Neró, els quals projectaren un edifici unitari que s'estructurava al voltant d'un pati central destinat exclusivament a la residència de les vestals (vegeu més endavant el capítol *domus Aurea*). Abans de l'incendi de l'any 64 dC, a l'esquena de la *domus publica* hi havia un carreró ascendent que començava a la *Sacra via* i arribava a la rampa de la font Juturna a mitja alçada. Les excavacions realitzades sota els paviments de la casa de les vestals han tret a la llum les restes de l'enllosat del carrer, que era el límit nord de la primera de les illes que analitzarem. Durant l'època republicana el límit sud de l'illa es definia a través de l'anomenada *Nova via*, que s'iniciava al *clivus Palatinus* i descendia de manera paral·lela cap a la *Sacra via* fins a arribar a la part elevada de la rampa que ja hem esmentat.¹⁹⁴ Varró (*LL* 5.43.1-4 i 6.25) explica que, malgrat el nom (*Nova via*), el carrer era un dels més antics de Roma. Abans de construir la rampa, al segle II aC, la via descendia fins a la cota del paviment del Fòrum darrere el temple dels Dioscurs. La construcció de la rampa va suavitzar el pendent de la *Nova via* per fer-la acabar al punt més alt de la rampa (*scalae graecae*). Amb aquesta delimitació l'illa I té la forma d'un triangle allargat.

Com hem vist en els capítols anteriors, les excavacions de Carandini a l'interior de l'illa I van documentar la muralla arcaica (al segle VIII aC) i les grans cases del segle VI aC que s'arreglaven al llarg de la *Sacra via* (figs. 23-24). A partir del segle II aC les cases arcaiques de què parlem se substituïren per residències aristocràtiques luxoses. Sens dubte, la més ben conservada és la que es va descobrir al costat de l'inici del *clivus Palatinus*. Les restes documentades corresponen als fonaments d'un atri immens on s'incorporaven, de manera mig soterrada, les habitacions dels esclaus domèstics (fig. 29). Si tenim en compte les dades literàries i les dimensions, l'atri només pot ser el que construï Marc Emili Escaure,¹⁹⁵ pretor l'any 56 aC, i que decorà amb columnes d'11 m d'alçada procedents de l'escenari del teatre temporal construït l'any 58 aC (fig. 28). Asconi (*Scaur.* P.23) afegeix un testimoni indiscutible quan especifica que la casa d'Escaure se situava al Palatí, «a l'esquerra quan es comença a baixar la *Sacra via*». Per tant caldria situar-la a l'illa I, que s'estenia des de l'arc de Tit (construït molt més tard) fins ben bé a la vora del Fòrum. Si seguim les referències de les fonts escrites, la resta de l'illa era ocupada, d'una banda, per la casa de C. Octavi, que fou destruïda per ampliar la casa d'Escaure i, de l'altra, per la

casa de Cras (*Venus Palatina*). És probable que el conjunt residencial, que Clodi va comprar per la xifra exorbitant de 14,8 milions de sestercis, ocupés gairebé tota l'illa.

Ja hem citat el comentari de Ciceró sobre les diferents actituds que Emili Escaure i Octavi van adoptar en relació amb les cases que posseïen. Segurament Escaure va heretar la propietat paterna entre els anys 90 i 88 aC i,¹⁹⁶ posteriorment, va adquirir la casa de C. Octavi, que morí l'any 74 aC. Entre els anys 63 i 61 fou governador a Síria i és probable que comencés la reforma de la casa quan en va tornar. L'any 58 aC Emili Escaure fou elegit edil i va construir un teatre temporal l'escenari del qual es decorà amb 360 columnes de marbre. El teatre es desmuntà després d'un mes de funcionament i almenys quatre columnes excepcionals de marbre *luculeu* de 38 peus d'alçada (11 m) es feren servir per sostenir el nou atri de casa seva (fig. 28-29). Escaure va poder-ne gaudir poc, de la seva casa renovada. Quan va tornar de l'exili, a finals de l'any 53, hagué de vendre la propietat al seu advocat, Clodi, per la quantitat rècord de 14,8 milions de sestercis (Plin. *NH* 36, 6).¹⁹⁷ Durant l'època d'August la casa pertanyia a C. Cecina Largus, cònsol l'any 42 dC. Aleshores les cèlebres quatre columnes de l'atri s'havien utilitzat per decorar l'escena del teatre de Marcel, construït per August.

Sabem, a través de Plini (*NH.* 36, 7-8), que la casa d'Escaure era contigua a la de Licini Cras, el cònsol de l'any 95 aC.¹⁹⁸ Al principi devia ser una casa sense grans pretensions que Cras havia heretat potser del seu pare. Coneixem dos aspectes singulars de la *domus* de Cras. Quan, entre els anys 105 i 103 aC, va ser nomenat edil de Roma hagué de construir un teatre temporal que féu decorar amb unes columnes de marbre d'Imet. Algunes de les columnes, que no superaven els 12 peus d'alçada (3,5 m), es van utilitzar per decorar l'atri de casa seva (Plin. *NH.* 36, 114-115). Hem vist que Escaure va fer el mateix. Encara que les columnes de l'atri de Cras no eren molt grans, es recorden perquè eren les primeres d'un marbre procedent de fora d'Itàlia que es feien servir en una casa privada. El jardí de la casa tenia sis arbres de lotus centenaris que van ser molt famosos a Roma i que van durar fins a l'incendi de l'any 64 dC. Per això el propietari la va anomenar *Venus Palatina*. Segurament, la casa tenia unes dimensions notables, perquè Domici Enobarb, un col·lega de censura de Cras (elegit censor l'any 92 aC) que vivia al costat de la *Sacra via*, intentà de comprar

194 SANTANGELI, R. i VOLPE, R. veu *Nova via* dins *LTUR III*, pàg. 347, on podem trobar la discussió sobre la identificació de la via i la bibliografia precedent.

195 CARANDINI, A. Ob. cit., 1986. COARELLI, F. Ob. cit., 1989.

196 El seu pare era M. Emili Escaure, cònsol l'any 115 aC, que a vegades s'ha considerat el responsable de construir l'atri. Tanmateix l'anàlisi de COARELLI, F. Ob. cit., 1989, ha permès d'identificar el personatge: el pretor de l'any 56.

197 Per tal de valorar el significat de la xifra només cal pensar en els 3,5 milions que va pagar Ciceró per la casa de Drus, comparable amb els 3,7 milions que M. Valeri Messala Níger va pagar per la casa de P. Autroni Paeti (Cic. *Ad. At.* 1,13.6). Vegeu SHATZMAN, I. *Senatorial Wealth and Roman Politics*. Brussel·les, 1975, pàg. 308.

198 Podem trobar un resum de les fonts literàries que es refereixen a la casa a PAPI, E. veu "domus L. Licinius Crassus" dins *LTUR II*, pàg. 128.

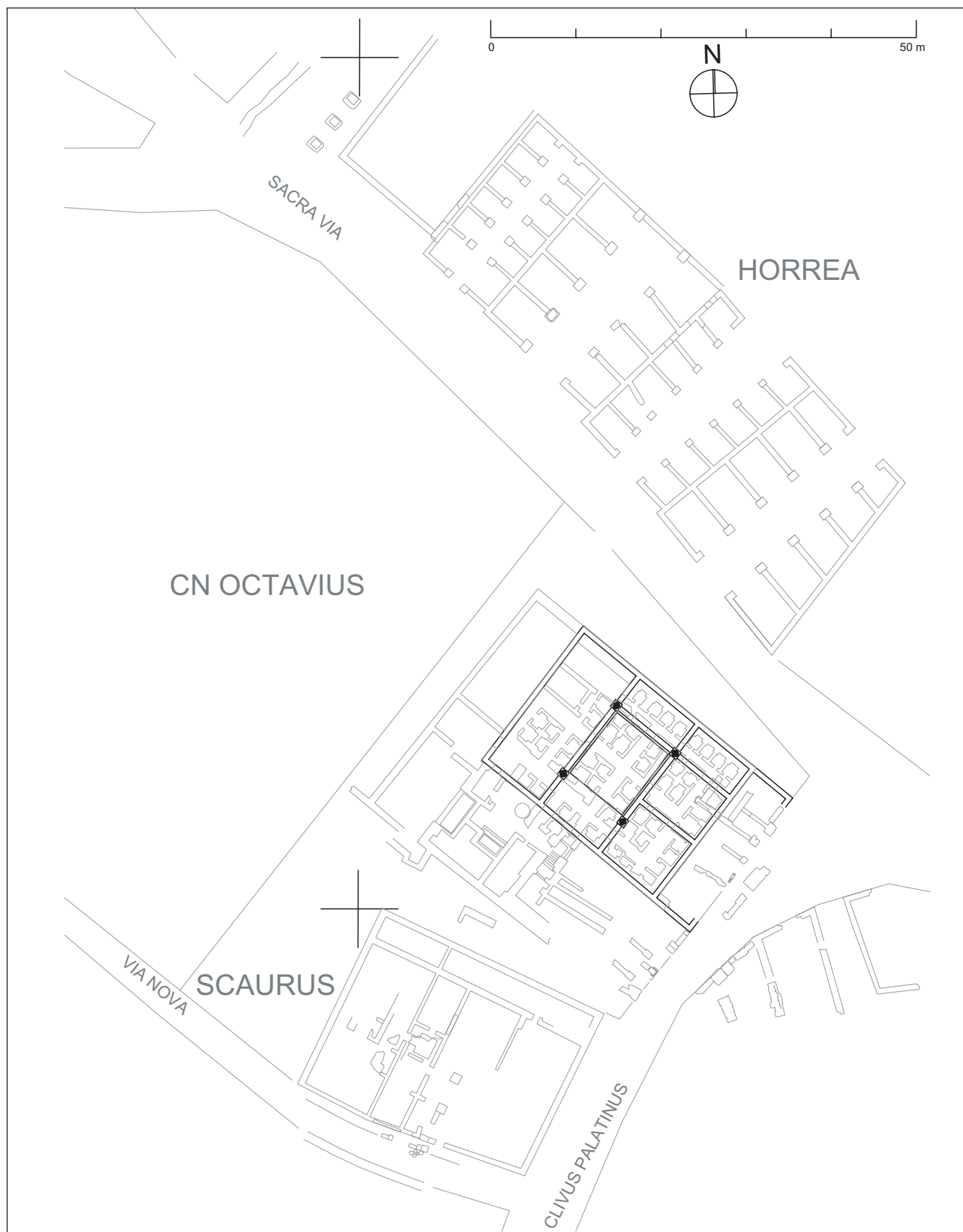

Fig. 27: Documentació arqueològica de la casa d'Escaure i dels horrea republicans que s'obrien cap a la la Sacra via (dibuix de Mar). Les excavacions de Lugli al costat de l'arc de Tit descobriren els soterranis d'un palau de cronologia tardorepublicana situat a l'encreuament del clivus Palatinus amb la Sacra via. La imatge urbana d'aquest punt del Palatí es completa amb els magatzems descoberts a l'altre costat de la Sacra via, que potser és la fase d'època republicana dels horrea Piperitaria que esmenten les fonts (Palombi).

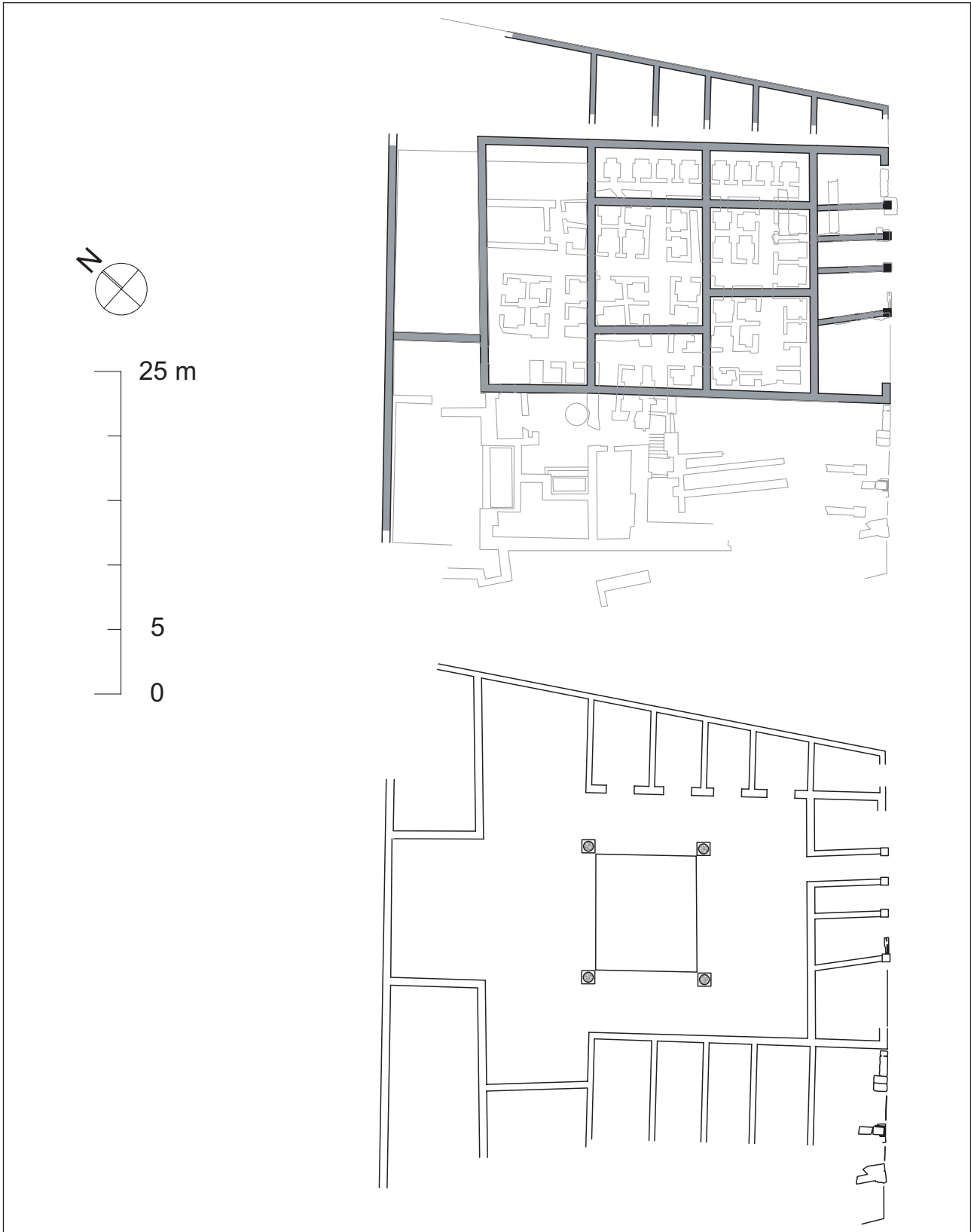
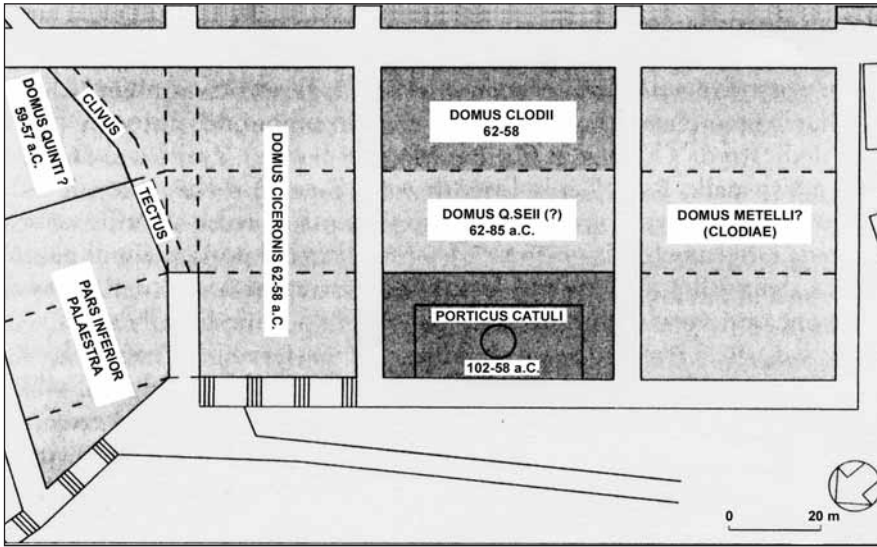
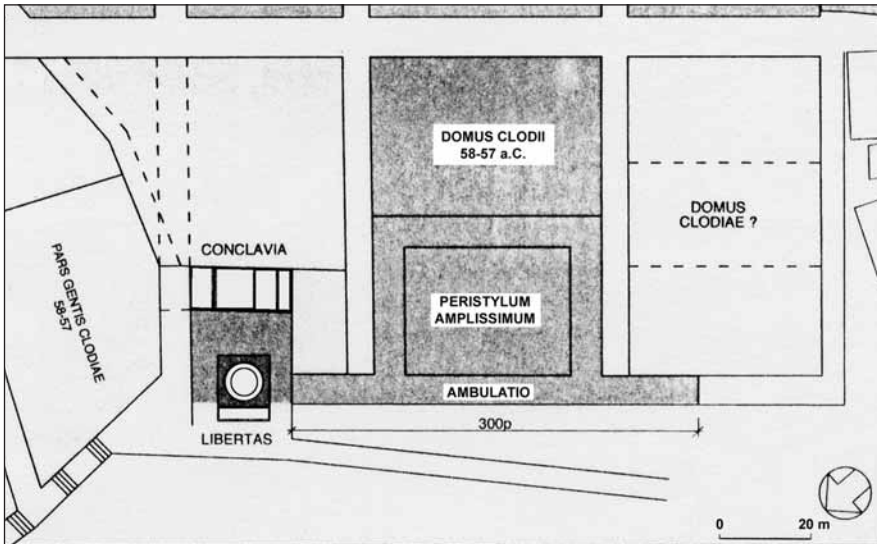

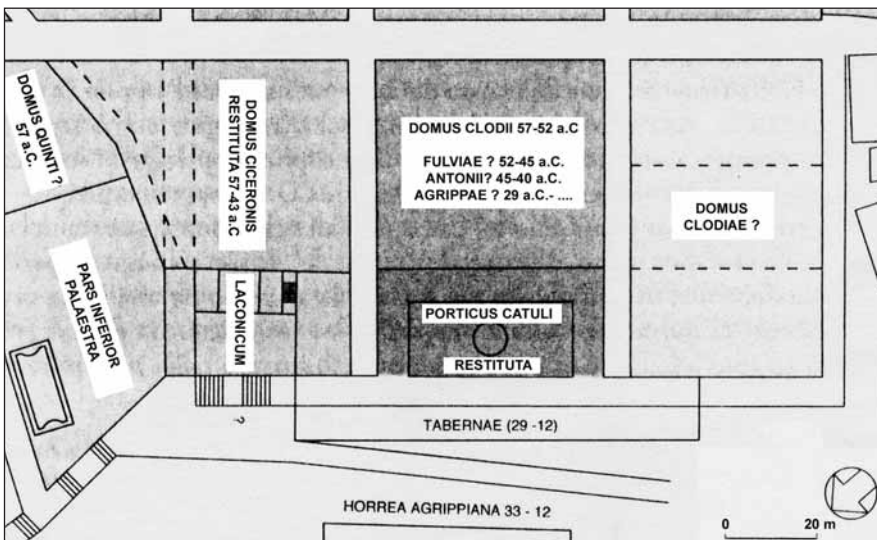
Fig. 28: Planta de les restes del pis subterrani de la casa d'Escaure i restitució de l'atri a sobre (dibuix de Mar). El laberint de petites habitacions que descobrí Lugli correspon al subsòl de l'atri monumental de la casa d'Escaure. Totes les habitacions tenien les mateixes dimensions (2 x 2 m), eren recobertes de paviments amb decoracions simples i han conservat l'empremta d'un llit individual. El conjunt es completa amb un petit establiment termal també subterrani. Les primeres interpretacions consideraren el conjunt com un prostíbul o un alberg. No obstant, les dades literàries que es refereixen al palau d'Escaure fan pensar que el conjunt era la part subterrània de la domus, possiblement la part destinada a allotjar la gran quantitat d'esclaus de la casa. D'altra banda, els murs gruixuts (1,5 m de gruix) incorporats entre els dormitoris permeten de dibuixar la planta noble situada sobre aquestes habitacions. D'aquesta manera, es pot reconstruir l'atri monumental decorat amb grans columnes que, segons les fonts, féu construir Escaure al costat de la Sacra via.

SITUACIÓ ABANS DEL 58 AC

SITUACIÓ 58-57 AC

SITUACIÓ DESPRÉS DEL 57 AC

Fig. 29: Interpretació de Krause de la distribució de les cases republicanes al capdamunt del turó a partir de les dades d'excavació obtingudes a la zona de la domus Tiberiana (Krause, In prospectu totius urbis). El descobriment fonamental que ha permès avançar en referència a les hipòtesis de Tamm ha estat el d'un basament de blocs de travertí, construït a mitjans del segle 1 aC sobre les restes d'una casa republicana, que acollí un monument públic col·locat al capdamunt del turó i que va tenir una vida breu. Efectivament, poc després que es construís fou desmuntat i substituït per una instal·lació termal. Aquestes dades arqueològiques coincideixen de forma exemplar amb les vicissituds que experimentà la casa de Ciceró, que fou destruïda per les bandes del tribú Clodi. Sobre les restes es construï el monument a la Llibertat. Un any després la casa es retornà al propietari legítim (Ciceró), el monument desmantellat i el lloc ocupat per un laconicum (sala termal calenta).

la casa per 6 milions de sestercis amb la condició que la venda inclogués els arbres de lotus famosos.¹⁹⁹ En algun moment la propietat de Cras es va unir a la d'Escaure, ja que ambdues van acabar a les mans de l'esmentat Cecina Largus. El preu rècord que va pagar Clodi per la casa d'Escaure fa pensar que les dues cases ja formaven part d'una única propietat l'any 53 aC.

Illa II (la casa de Ciceró)

La documentació sobre el límit nord de l'illa II és òptima; es tracta de la *Nova via* que ja hem esmentat. No obstant, el límit sud amb prou feines està definit. Tanmateix el podem deduir indirectament a partir d'alguns murs republicans que es van reutilitzar durant l'època imperial.²⁰⁰ Són els murs de contenció d'un jardí elevat identificats durant les excavacions de l'Institut Suís de Roma (vegeu el resum de les conclusions de Krause a la fig. 26). A més, es van trobar els estrats de terra del jardí que contenien recipients de ceràmica destinats a la plantació de flors i les restes d'un estany revestit de plaques de marbre que es construï durant l'època imperial. El jardí es mantingué fins a l'època de Neró, quan es va cobrir per les estructures de la *domus Aurea*.

Les excavacions suïsses també han documentat dos carrerons de 5 m d'amplària, paral·lels a la *Nova via*, que corrien al llarg de la part exterior de les tàpies que delimitaven el jardí. La tercera paret del jardí (al costat oest), orientada cap al desnivell del turó, era adjacent a un important edifici que dominava visualment el Fòrum. Es tracta d'una galeria llarga, de 5 m d'amplària, definida per dos murs paral·lels de 50 m de longitud construïts en *opus reticulatum*.²⁰¹ Els fonaments de la galeria feien de contenció al pendent del Palatí i de mur de fons de les *tabernae* sobre les quals passava el *clivus* de la Victòria. Si perllonguem els carrerons identificats per Krause fins al *clivus Palatinus* es defineixen els límits de les illes II i III.

La dada arqueològica més rellevant de l'illa II és la troballa de les restes d'un gran monument de planta quadrada. Són els fonaments i la primera filada de blocs d'un edifici que es construï de manera que dominés visualment el Fòrum i la ciutat (fig. 27). S'integrà en un recinte rectangular excavat a la roca del turó al qual s'obrien almenys tres salons amb una decoració exuberant. El monument va tenir una vida molt curta. Poc després de construir-lo es va desmuntar i es va cobrir amb habitacions pavimentades amb mosaic que tenien un ús termal. Tant el monument com les habitacions

termals es daten a mitjans del segle I aC. El costat sud del recinte limita amb l'extrem de la galeria que hem ressenyat abans (a l'illa III).

Dintre l'illa II, i en connexió amb la zona del *monument quadrat*, les excavacions suïsses també han documentat un carreró de circulació interior de l'illa, cobert amb una volta (*via tecta*), que baixava des de la zona del monument fins a la *Nova via*. La via interior delimitava una parcel·la romboïdal situada a una cota molt més baixa que el monument. Cal recordar que tota aquesta part del turó fou coberta per les construccions de l'època imperial (*domus Tiberiana*). Dintre la parcel·la romboïdal, i sota els fonaments de la *domus Tiberiana*, han aparegut les restes d'una piscina rectangular revestida de marbre que formava part del jardí privat d'una *domus* tardorepublicana. No és difícil associar les evidències arqueològiques amb les vicissituds que va sofrir la casa de Ciceró, el pòrtic de Càtul i la casa de Clodi. És l'última gran controvèrsia que es coneix pel que fa a les lluites entre els nobles per residir al capdamunt del turó: l'enfrontament entre Ciceró i Clodi.²⁰²

Com hem comentat abans, Marc Tul·li Ciceró era un *homo novus* emigrat a Roma per fer fortuna com a advocat. Havia nascut l'any 106 aC a Arpinum, la pàtria de Màrius, al si d'una família que pertanyia a l'aristocràcia local. Després d'una carrera política llarga i dura, l'any 63 aC aconseguí la magistratura màxima de Roma: va ser elegit cònsol. Un any després va decidir que havia arribat el moment d'adquirir una residència de conformitat amb les ambicions polítiques que tenia. Va aconseguir comprar la casa que Marc Livi Drus s'havia fet construir sobre el Palatí (Vell. 2.14.3). Cal recordar que Livi Drus, tribú de la plebs l'any 91 aC, i Caius Grac foren els primers «que establiren el costum de separar en grups la seva gent (clientela) i rebre'n alguns en una audiència privada, alguns en un petit comitè i alguns altres en massa» (Sen. *De ben.* VI, 33-34, 2). Ja hem ressenyat la casa, quan recordàvem que es va construir de manera que tothom pogués veure des de fora allò que el propietari feia a l'interior (Vell.2.14). Livi Drus no va sobreviure a les violències de la guerra civil: l'any 91 fou apunyalat a l'atri de casa seva. La casa la va comprar Cras i finalment la va vendre a Ciceró l'any 62 aC. L'orador ressenya la compra en una de les seves cartes: va costar 3,5 milions de sestercis i Cras va poder comprar-la gràcies a un préstec secret de P. Corneli Sul·la de dos milions (*epist.* 5.6.2).²⁰³ Plutarc explica, en la vida

199 ROYO, M. Ob. cit., 1999, pàg. 96.

200 KRAUSE, C. Ob. cit., 2001, fig. 1, "P", "Q" i "R": són murs fets en *opus reticulatum* que feien de contenció de les terres del jardí interior i per això es van reforçar amb contraforts triangulars, un sistema que Vitruvi anomena «anterides».

201 KRAUSE, C. Ob. cit., 2001, fig. 1, "O".

202 GRUEN, E. *The Last generation of the Roman republic*. Berkeley, 1974.

203 SHATZMAN, I. *Senatorial Wealth and roman politics*. Brussel·les, 1975.

de Ciceró (*Cic.* 8.6), que el trasllat tenia l'objectiu d'evitar que els clients fessin un desplaçament llarg i molest a través de la ciutat. Però sobretot responia al desig de Cras d'augmentar la seva reputació. La casa confinava amb la de Clodi, situada a un nivell superior, i amb el Pòrtic de Càtul. L'any 59 Ciceró va encarregar al seu amic Àtic la tasca de vigilar la construcció d'un mur que separava la casa del seu germà Quint de la *part baixa* de la seva pròpia casa, indret on se situava una petita palestra. Per això sabem que la propietat es distribuïa en dos solars diferenciats: l'un més elevat, amb vistes sobre la ciutat («*in conspectu prope totius urbis*») i l'altre a una cota més baixa, equipat amb una palestra.

L'any 62 aC, quan Ciceró va comprar l'antiga casa de Drus, la casa dels Claudi l'ocupava P. Clodi Pulcre, el famós tribú de la plebs i alhora el rival polític de Ciceró.²⁰⁴ P. Clodi Pulcre, a diferència de Ciceró, pertanyia a una de les famílies amb més tradició aristocràtica de Roma. A través de Tit Livi sabem que el cèlebre Api Claudi, cònsol de l'any 495 aC, vivia a la vora del Fòrum (Liv. 3.49.5), però és difícil creure que fos la mateixa propietat que apareix a les cartes i als discursos de Ciceró. En realitat Ciceró suggereix tot al contrari, ja que acusa el seu rival polític d'aconseguir la casa de Sei amb amenaces i violència (*Cic. de Domo.* 44.115). Ja hem vist que la violència era una arma política que sovintejava al llarg dels últims segles de la República Romana. En tot cas, cap font escrita no associa la *domus* de Clodi amb la *Sacra via*. Per això cal suposar que es trobava a la part més alta del Palatí. La casa era annexa a la de Ciceró,²⁰⁵ que se situava a un nivell més baix, i a la de Quint Sei Postumi, que, per contra, s'ubicava a una cota més alta (*Cic. Har.resp.* 33).

La polèmica entre els dos polítics s'origina quan Ciceró planeja deixar el seu oponent polític sense les vistes sobre Roma tot elevant un pis l'alçada de casa seva. La resposta de Clodi no es féu esperar. L'any 58 el tribú Clodi va concebre un pla molt ambiciós perquè casa seva esdevingués una de les més àmplies i luxoses del turó, tal com ens explica Ciceró (*dom.* 115-116). En primer lloc, va fer enverinar el seu veí, el cavaller Sei, que es resistia a vendre la casa. Ciceró explica que d'aquesta manera Clodi va adquirir la nova propietat a meitat de preu. També especifica que un *sacellum* fou destruït durant les obres. Endemés, Clodi va intentar apropiarse il·legítimament del vestíbul (atri) de la casa de la seva germana, tot tancant-lo amb un mur i unint-lo a la seva casa (*Cic. Mil.* 75).

Finalment, va aprofitar un exili imposat a Ciceró l'any 58 per apropiarse d'una part de la casa de l'orador. La va demolir i sobre el solar va aixecar un monument dedicat a la Llibertat. El monument no es va poder acabar perquè un any després, quan tornà de l'exili, Ciceró va aconseguir que el Senat li retornés la casa.²⁰⁶ El basament quadrat descobert a l'illa II ha de correspondre al monument que Clodi va dedicar a la Llibertat. La via interior delimitava les dues parts (alta i baixa) que formaven la propietat de Ciceró. A la part baixa les excavacions han descobert la palestra citada a la correspondència de l'orador. Els dos murs llargs i paral·lels que tanquen la tercera illa eren els fonaments del pòrtic de Càtul i el jardí elevat situat darrere el pòrtic podria ser una part de l'*area flacciana*, el solar que va quedar lliure de construccions després del derrocamment de la casa de Fulvi Flac. Tot seguit comentarem els arguments històrics que ens permeten de proposar aquestes identifications.

L'any 58 Ciceró fou condemnat a l'exili.²⁰⁷ Els seus rivals polítics es van afanyar a saquejar casa seva. El primer, denuncia Ciceró, va ser el veí L. Calpurni Pisó Cesoní, que es va apressar a robar materials de construcció com ara les columnes, que traslladà a la casa de la seva sogra, o les portes i els llindars de la casa. Clodi es va apropiat de la vaixela de plata i dels mobles, mentre que les seves bandes van robar d'altres materials constructius, com ara les bigues del sostre, i tot seguit van incendiar la casa. Finalment, l'edifici fou demolit i confiscat amb la llei *De exilio Ciceronis* (Cass. Dio. 38.17.6). El solar es va vendre en subhasta pública sota la supervisió administrativa de Clodi i va ser el mateix Clodi qui va comprar-lo a través d'un testaferrero anomenat Scatus. La part baixa s'assignà a la *gens* Fonteia i la part alta es va afegir a la propietat del tribú. Aleshores comença un any d'una activitat constructiva accelerada. Clodi va fer demolir el pòrtic de Càtul per construir-hi un monument dedicat a la Llibertat, concebut com una extensió de la seva pròpia casa.²⁰⁸ Contenia un gran peristil, unes sales de reunió (*conclavia*) i un monument exempt coronat per una estàtua femenina portada de Grècia pel germà de Clodi.²⁰⁹ El conjunt va ser consagrat pel Pontífex Màxim L. Pinari Cota, que a més era cunyat de Clodi. Quan Ciceró retornà de l'exili va demanar al Senat la restitució de la casa. El Senat, tot recolzant-se en uns defectes religiosos de forma, va revocar la consagració que havia realitzat Pinari Cota i va decidir la reconstrucció del pòrtic de Càtul i de la casa de Ciceró a càrrec de l'estat. Finalment, Ciceró va construir una part de les seves termes privades sobre el lloc ocupat pel monument a la Llibertat.

204 WISEMAN, T. P. «Pulcher Claudius» dins *Harvard Studies in Cl.Phil.*, LXV, 1970, pàg. 207 i seg.

205 ALLEN, W. «The location of Cicero's house on the Palatine Hill» dins *CJ*, XXXIV, 1939, pàg. 143 seg.; Íd., XXXV, 1940, pàg. 191 i seg.

206 TUPET, A. M. «La palmodie de Cicerón et la consécration de sa maison» dins *REL*, XLIV, 1966, pàg. 235-253.

207 DENIAUX, E. *Clientèles et pouvoir à l'époque de Cicéron*. Roma, 1993.

208 PICARD, G. C. «L'aedes Libertatis de Clodius au Palatin» dins *REL*, XLIV, 1965, pàg. 229 i seg.

209 ALLEN, W. «Cicero's House and Libertas» dins *TAPhA*, 1944, pàg. 2 i seg.

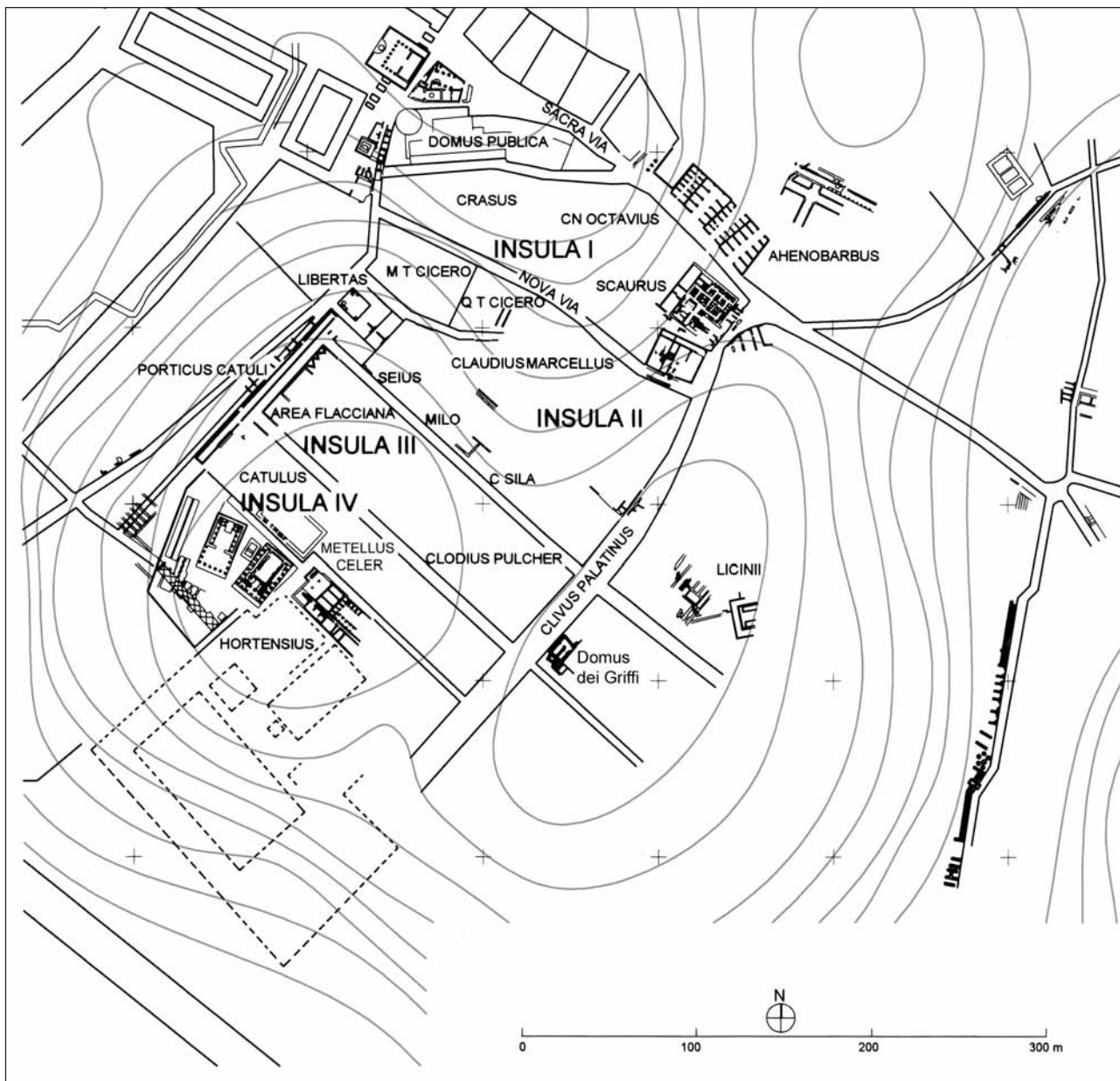

Fig. 30: *Reconstrucció de l'urbanisme del Palatí durant l'època tardorepublicana (dibuix de Mar). El descobriment de l'atri de la Llibertat ha permès fixar la posició de la casa de Ciceró i també la dels veïns en els escrits de l'orador. Aquesta dada, combinada amb la identificació de l'atri de la casa d'Escaure (Carandini), permet de completar el mapa de les propietats aristocràtiques que ocupaven el turó al llarg de l'últim segle de la República.*

Ara podem intentar de situar les altres cases que citen les fonts escrites i que es trobaven al voltant de la casa de Ciceró. Sabem que eren contigües a casa seva la casa de Sei, la del seu germà Quint Ciceró i la casa de Marcel. Probablement també es trobaven a l'illa II. Potser Corneli Sil·la, el nebot del dictador, també vivia a l'illa. Hem reflectit una distribució possible de les cases sobre el pla general del turó.

El cavaller Quint Sei Postumi era veí de Clodi i de Ciceró, el qual, en el discurs pronunciat per recuperar casa seva després de l'exili, recorda les males arts que

va emprar Clodi per apoderar-se de la casa de l'orador.²¹⁰ Davant la negativa de Postumi de vendre-li la casa, Clodi l'amenaçà de tapiar-li les finestres. L'amenaça no es féu efectiva, ja que Ciceró denuncia que Clodi va acabar enverinant Sei per poder comprar la casa a meitat de preu. Després d'ocupar les cases de Ciceró i Sei, Clodi les va incorporar a la seva pròpia casa.²¹¹

La correspondència de Ciceró cita altres veïns, com ara Caius Claudi Marcel. En una carta a Àtic, datada l'any 57 aC, ressenya que des de casa seva Ciceró

210 Cic. *De domo* 44, 115.

211 Vegeu PAPI, E. «domus P. Clodius Pulcher» dins *LTUR II*, pàg. 85.

podia sentir la repetició dels discursos de Claudi Marcel quan es preparava per presentar-se a les eleccions d'edil (Cic. *ad Att.* IV, 3,5).

És menys evident la situació de les cases de P. Corneli Sil·la, nebot del cèlebre dictador, i de T. Ani Miló. Totes dues eren contigües i foren assaltades per les bandes armades de Clodi. Ciceró explica al seu amic Àtic a través d'una carta que «el 12 de novembre Clodi va intentar assaltar la casa de Miló, que es trobava al Germal (una part del Palatí) (...) Per a l'operació s'havia apoderat de la casa de P. Sil·la i l'havia transformada en base d'operacions» (Cic. *ad Att.* IV, 3.3). Ani Miló s'havia casat amb Fausta, la filla del dictador Sil·la, i era un partidari fervent de la facció prosenatorial durant els anys més violents de la guerra civil. Cal recordar que Clodi havia constituït una sèrie de bandes armades com a instrument d'acció política des de l'any 58, quan va ser nomenat tribú de la plebs. L'any següent Miló, també nomenat tribú per la facció recolzada pel Senat, va constituir unes bandes armades pròpies, formades per clients, gladiadors, esclaus i lliberts. Roma es va convertir en un escenari de lluites als carrers que van neutralitzar les bandes de Clodi i van pressionar el partit senatorial per fer efectiu el retorn de Ciceró de l'exili. Van ser uns anys marcats per la deterioració de l'acció política i per una profunda corrupció electoral, fins al punt que l'any 54 l'interès dels préstecs es va reduir al 8 per cent perquè els candidats necessitaven liquiditat per subornar els electors. Una prova evident de l'anarquia que paralitzava les institucions la trobem l'any 53, quan no es van elegir els magistrats fins al mes de juliol. La crisi de l'estat va esclatar l'any següent, el 18 de gener, quan Ani Miló, com a candidat al consolat, i Clodi Pulcre, a la pretura, es van trobar sobre la via Àpia amb les bandes armades respectives. Clodi va ser ferit durant el combat i va intentar escapar-se però els esbirros d'Ani van perseguir-lo fins a atrapar-lo i assassinar-lo. El cadàver de Clodi es va exposar primer al Fòrum i després a l'atri de casa seva (el famós atri gegantí de la casa d'Emili Escaure). Aleshores va esclatar la violència de la multitud, que va calar foc a la cúria del Senat i va intentar d'assaltar la casa de Miló al Palatí, el qual fou condemnat i els béns que tenia es van vendre en subhasta. Ciceró va intentar comprar-la a través de Philotimus, un llibert que era l'administrador de la seva dona, tot i que finalment se la va quedar un individu anomenat Quint Lucreci Vespil·ló.

La referència al Germal ha fet creure alguns investigadors que les cases de Miló i de Sil·la se situaven a la vora del circ Màxim.²¹² Tanmateix, l'intent de compra de Ciceró és un indicatiu que mostra que es podien ubicar en una posició més central del turó.

Illes III i IV (la casa de Clodi)

Ja hem comentat que l'extrem de l'illa III era ocupat per un llarg pòrtic doble obert que ofería una panoràmica de la ciutat i era situat a la vorada del turó (fig. 27). Darrere es desplegava una àrea de jardí delimitada mitjançant dos carrers. Si perllonguem els dos carrers cap al *clivus Palatinus* tindrem els límits de l'illa. La posició i les característiques de la galeria panoràmica coincideixen amb les dades que tenim sobre el pòrtic de Càtul. Si acceptem que la casa del constructor es trobava al costat del pòrtic hem de deduir que el jardí pertanyia a la casa de Càtul. Així, la part construïda de la casa se situaria immediatament darrere el jardí.

L'illa IV és la contigua als santuaris de la Victòria i de Cíbele. Limita amb un carrer pavimentat amb grans lloses de basalt aparegut a l'esquena del santuari i amb el segon carreró que corre exteriorment cap al jardí descobert a les excavacions suïsses.

La casa de Càtul era contigua a la *domus* de Quint Cecili Metel Cèler. La informació la tenim, un cop més, gràcies a Ciceró. En el discurs pronunciat en defensa de Celi Rufus, quan narra (com a recurs retòric) l'agonia de Metel Cèler a l'atri de casa seva, recorda que la casa era contigua a la de Càtul. A més, Ciceró explica que Metel Cèler era el seu veí. També sabem que Clodi, després de la mort de Cecili Metel, es va apropiat de la casa del difunt, de manera que el va desproveir d'una entrada independent (Cic. *pro Milon*, 27, 75). Finalment, sabem que les dues cases (la de Càtul i la de Cecili Metel) van acabar incorporades a la residència d'August. Si connectem les relacions de veïnat que hem exposat amb les dades arqueològiques podem afirmar que la hipòtesi més versemblant és que les cases respectives de Clodi, Càtul i Cecili Metel ocupaven una part de les illes III i IV.

En realitat, el palau familiar dels Metel, una de les grans famílies aristocràtiques durant la República, ja feia temps que es trobava sobre el Palatí, potser ja des de les acaballes del segle II aC. Cal recordar que quan l'any 111 aC el temple de Cíbele es va cremar en un incendi, Quint Cecili Metel Numídic el va reconstruir. Numídic va ser el cònsol de l'any 109, el vencedor de Iugurta (rei de Numídia), el protector traït per Caius Màrius i, segons una nota de Ciceró, vivia al Palatí (*orat.* 2.263). Un nét de Numídic, anomenat Quint Cecili Metel Cèler, fou el cònsol de l'any 60 aC i Ciceró va emprar l'agonia del personatge com a recurs retòric durant el discurs *pro Caelio*. A més, la casa de Cèler acabà a les mans del tribú Clodi. Per valorar la xarxa complexa d'interessos entrelaçats

212 ROYO, M. Ob. cit., 1999, pàg. 80.

entre la política, les famílies i els palaus, cal fer esment de les vicissituds que va patir la *domus* de Cèler. Metel Cèler s'havia casat amb Clòdia, la germana del nostre tribú espavilat. Una altra vegada Ciceró, ara com a advocat en favor de T. Ani Miló, l'instigador de l'assassinat de Clodi, explica en el discurs les maldats de Clodi, el qual s'havia intentat apoderar de la casa de la seva germana Clòdia tot tancant el vestibul amb un mur (*pro Mil.* 27,75). Probablement es tractava de la casa de Cecili Metel Cèler.

Cal parar una atenció especial al personatge de Clòdia, la germana del tribú. Fou un personatge que va adquirir notorietat a la societat romana del final de la República a causa de les constants divagacions amoroses que vivia. És molt probable que fos la personalitat real de Lèsbia, l'amant i la musa del poeta Càtul.²¹³ No obstant, l'episodi que més ens interessa aquí és la relació que va tenir amb Marc Celi Rufus, un jove procedent d'una bona família, que va aconseguir el càrrec de pretor l'any 48 aC. Va ser acusat de caure en paranys amorosos de Clòdia i d'haver deixat quantitats importants de diners per llogar un apartament (*aedicula*) en un immoble (*insula*) que era propietat de Clodi. Ciceró es va ocupar de la defensa del jove i, com podem imaginar, s'hi va abonar amb el seu enemic personal. Al llarg del discurs va argumentar que el jove havia abandonat la llar de la família i s'havia instal·lat en un habitatge propi perquè la casa familiar era lluny del Fòrum. Ciceró presenta Celi Rufus com un col·lega jove amb un èxit bastant escàs com a advocat i orador, la qual cosa l'empeny a instal·lar-se en una

casa modesta a la vora del Fòrum. Així podrà rebre fàcilment els clients i sovintejar la casa veïna del mateix Ciceró, l'amistat del qual honra el jove advocat. Segons Ciceró, l'acusació d'haver llogat l'apartament per 30.000 sestercis era una insídia de Clodi. Realment l'apartament només costava 10.000 sestercis però Clodi havia forçat l'augment per vendre d'una manera més profitosa la propietat de l'immoble.²¹⁴

La casa de Càtul era contigua a la de Cecili Metel Cèler. Sabem que totes dues van acabar formant part de la casa d'August, un fet possible si anul·lem la part final del carrer que delimita l'illa. La casa de Clodi caldria situar-la a l'altra meitat de l'illa. Falta establir la posició de la casa de Fúlvia, la vídua de Clodi, on va viure amb el seu tercer marit, Marc Antoni. Recordem que el programa immobiliari de Clodi li va permetre ocupar la casa de Metel i la de Càtul (amb el pòrtic) abans d'assaltar la casa de Ciceró, és a dir, l'illa II.

El panorama general del turó (fig. 27)

Les quatre illes que acabem de comentar ocupaven una quarta part de la superfície del turó. Ens queden les altres tres quartes parts. De la part que es dirigeix cap al circ Màxim en sabem, almenys, el nom de dos propietaris: *Hortensius* i *Trebatius Testa*. Un conducte de plom destinat a una concessió particular de presa d'aigua de l'aqüeducte anomenat Licini permet de situar la residència de la família del mateix nom. Finalment, ens resta definir la posició de les cases de *Lentulus Spinther*, *Sestius* i *Caecina Largus*.

213 WISEMAN, T. P. *Catullus and his World*. Cambridge, 1985.

214 AGUSTIN, R. G. *M. Tulli Ciceronis pro M. Caelio oratio*, 1960, pàg. 66 i seg.

5. EL NAIXEMENT DELS PALAUS IMPERIALS AMB AUGUST

L'arribada al poder d'Octavià (l'emperador August) va constituir un punt d'inflexió molt significatiu en l'evolució urbanística de Roma. La victòria d'Octavià enfront de Marc Antoni a la batalla d'Actium va suposar la consolidació del poder absolut i l'acabament del llarg període de la guerra civil. D'aquesta manera es fundaven les bases polítiques d'un nou règim —el Principat— que possibilitaria un seguit d'intervencions urbanes d'una escala desconeguda fins aleshores.²¹⁵ Ronald Syme, a l'obra fonamental *The Roman Revolution*, publicada a Oxford l'any 1939, estableix les bases per comprendre la transformació social de la vella República Romana.²¹⁶ El canvi social i polític va afectar tots els nivells de la societat romana. Cinquanta anys més tard Paul Zanker va publicar a Munic una altra investigació excepcional: *Augustus und die Macht der Bilder* (edició espanyola, *El poder de les imatges*). L'estudi analitzava els efectes de la *Roman Revolution* sobre la producció artística de l'època augustal i, a més, mostrava el començament de la *monumentalització* sistemàtica del centre del poder imperial. Els dos autors subratllen les claus històriques que August va aportar mitjançant el seu testament polític. Les *Res Gestae*, conservades a les parets del temple dedicat al culte d'August a Ankara, recorden que el *princeps* trobà una ciutat de maó i la va transformar en una de marbre. Per descomptat, és una exageració propagandística. No obstant, la simple enumeració dels edificis reconstruïts o edificats *ex novo* fa palesa la importància ideològica que el primer emperador va atorgar a la renovació urbanística de la capital de l'Imperi. August es presenta com l'hereu de la tradició republicana: les famílies nobles es refermaven a l'espai cívic, en particular als fòrums, gràcies a la construcció d'edificis públics donats a la ciutat. L'altra cara de la moneda eren els grans mausoleus familiars a les portes de les ciutats. Els personatges principals de l'estat s'*autorepresentaven* tot escrivint el seu nom al davant dels edificis més rellevants.²¹⁷ L'epígraf sobre l'edifici tenia una profunda significació social per a les famílies amb aspiracions polítiques. Per exemple, quan l'hereu d'un personatge notable pronunciava l'elogi fúnebre solemne al Fòrum, es podia inspirar en les dedicatòries que els avantpassats havien inscrit a les

façanes dels temples, de les basíliques o al front de qualsevol monument públic construït com a ornament de la ciutat. Una cosa semblant succeïa durant judicis públics que també se celebraven al Fòrum o bé quan es pronunciaven discursos davant l'assemblea reunida al comici. Eren uns moments d'exaltació pública durant els quals es podien invocar les glòries familiars com a arguments persuasius. La ciutat guanyava «*publica magnificentia*» com una expressió *lícita* de l'ambició política d'una família.²¹⁸

La guerra civil va trencar l'equilibri fràgil que havia caracteritzat la República. Tot va canviar, encara que aparentment res no canviés. El primer que construí una obra insòlita va ser Pompeu, el qual va edificar un teatre i uns jardins annexos. El conjunt formava el complex urbanístic més gran que es coneixia a Roma. El rival polític de Pompeu, Juli Cèsar, hi va respondre amb la construcció d'un fòrum nou, el *forum Iulii*, fet que va accentuar l'acció constructora tradicional de les famílies nobles romanes. No obstant, és significatiu el fet que Pompeu hagués d'evitar, amb un estratagema religiós, la prohibició senatorial de construir teatres de pedra, mentre que Cèsar va poder fer que la seva divinitat familiar, la Venus *Genitrix*, presidís el nou fòrum. August va entendre molt bé el mecanisme polític que s'amagava darrere aquestes operacions. Només va permetre de construir edificis públics al centre de la ciutat a alguns dels seus lloctinents, els que en plena guerra civil eren gairebé els seus iguals. Balb va construir el seu teatre amb la cripta annexa al Camp de Mart, i Taure, l'amfiteatre *taurià* que encara no s'ha trobat. Tanmateix, quan Sosi va aconseguir el permís per reconstruir el temple d'Apol·lo *in Circo*, es va veure obligat a decorar el fris interior de la *cella* amb el triomf d'August. L'últim lloctinent que va poder inscriure el seu nom en un important edifici públic de la capital va ser Domici Calví, amb la reconstrucció de la Règia. A partir d'aleshores només els emperadors gaudiren del privilegi.

La intervenció urbanística d'August al centre de la ciutat tenia dos interessos evidents: apropiar-se dels espais cívics de l'antiga ciutat (el Fòrum i els espais

215 Vegeu, en general, BRUNT, P.A. «Free Labour and Public Works at Rome» dins *JRS*, 70, 1985, pàg. 80 i seg. Per tenir una aproximació quantitativa sobre la inversió que representaven les construccions de la primera època imperial en relació amb els projectes de l'època republicana vegeu THORNTON, M.K. i THORNTON, R.L. *Julio-Claudian Building Programs: A quantitative Study in Political Management*. Wauconda, 1989.

216 Des d'una perspectiva social, el tret més significatiu del pas de la República al Principat va ser la substitució, pel que fa al poder econòmic de la vella oligarquia republicana per una nova classe dominant provinent de la crisi de l'època dels Gracs. Vegeu la problemàtica general del concepte de *revolució social* a l'antic, però sempre excel·lent article, de LEVI, M.A. «Classe dominante e ceto di governo» dins *ACME* 1948, pàg. 87 i seg. Més concretament, pel que fa a la «*Roman Revolution*» de Syme, vegeu l'article de POLVERINI, L. «L'aspetto sociale del passaggio della repubblica al principato» dins *Aevum*, XXXVIII, 1964, pàg. 241 i seg. i *Aevum*, XXXIX, 1965, pàg. 439 i seg.

217 HÖLSCHER, T. *Monumenti statali e pubblico*. Roma, 1994.

218 VON HESBERG, H. «Publica Magnificentia. Eine anticlassische Intention der frühen augusteichen Baukunst» dins *JDAI*, 107, 1992, pàg. 125 i seg.

annexos i el Camp de Mart) i desenvolupar un complex palatí realitzat a una escala mai vista entre les residències aristocràtiques.²¹⁹ Són dos interessos complementaris que van desembocar en una sola concepció ideològica de l'espai urbà, tal com demostra l'evolució històrica de tot el Palatí. La configuració progressiva dels palaus imperials a partir de l'elecció inicial d'August per a la ubicació de la seva *domus publica* i els projectes successius de Neró, dels Flavis, d'Adrià o fins i tot dels emperadors severes, ajuden a entendre la relació entre l'urbanisme imperial, la ideologia i la política. De fet, la franja que separa el Palatí dels últims contraforts de l'Esquilí constitueix una peça essencial per explicar els mecanismes urbans que es van utilitzar en la conversió del centre de Roma en un espai monumental privilegiat.

El progrés de la investigació ens permet precisar, a poc a poc, el contingut històric del problema. Un conjunt de treballs com ara els de Paul Zanker sobre els fòrums imperials de Roma i, en concret, sobre la seva decoració amb escultures del cicle troià (Eneas amb els reis d'Alba Longa i Ròmul amb personatges de la Roma arcaica),²²⁰ ajuden a reconstruir el paper que van jugar els vells mites en la ideologia del poder de l'època augustal. Igualment, la revisió crítica de la interpretació del fòrum Romà publicada per Coarelli ha obligat a replantejar tota la topografia arcaica de la ciutat. Podríem continuar citant les excavacions a l'àrea de Cíbele en el Palatí, que han permès fer a P. Pensabene una restitució treballada de l'evolució històrica de la zona, o bé les excavacions recents d'Andrea Carandini a la *Sacra via*, l'impacte científic de les quals encara no s'ha valorat del tot. Podem afirmar que ens trobem en un moment clau per fer una anàlisi del valor històric de les tradicions llegendàries romanes i reconstruir-ne el procés de fixació sobre la topografia de la ciutat i sobretot l'ús que se'n va fer en relació amb la construcció del palau d'August. Només quan arribem a valorar correctament la marea de noves dades arqueològiques podrem revisar amb criteris objectius el procés de construcció de la imatge simbòlica del centre de Roma durant l'època augustal.

La casa d'August al Palatí (fig. 31-35)

Cap dels personatges públics dels últims temps de la República va poder conservar dintre el llegat familiar els palaus palatins que els havien costat tant d'esforç. Alguns van acabar proscrits a la guerra civil, d'altres assassinats, i els més afortunats senzillament arruïnats. En realitat, el turó acabà tenint un destí molt diferent del que ells havien imaginat. Les causes del canvi cal buscar-les a la fase final del conflicte que va acabar amb la República. El protagonista fou un

nebot desconegut de Juli Cèsar que es va imposar sobre tots els seus rivals. Caius Octavi, el futur August, va triar com a residència el palau requisat a un proscrit; la casa de Quint Hortensi Hòrtal, situada a la part més alta del turó. A partir del nucli inicial, l'habitatge del primer ciutadà de Roma es va anar eixamplant paral·lelament al seu refermament polític. L'èxit de l'empresa va ser tan rotund que, en una generació, el nom del turó esdevingué un sinònim de la residència de l'emperador.²²¹

La importància que va assolir la casa d'Octavi al Palatí als ulls dels seus contemporanis va ser proporcional al paper que va jugar Octavi en la resolució de la crisi de la República. Cal tenir present que els enfrontaments civils s'havien accentuat des de l'assassinat de Tiberi Grac l'any 133 i del seu germà Caius, l'any 121. La mort de dos tribuns, inviolables segons la llei, va preludiar un segle llarg d'agitació política amb motins com ara els de Saturní i Glàucia, la rebel·lió de Lèpid, la conspiració de Catilina, les lluites sagnants entre els partidaris de Sil·la i de Màrius o bé la guerra contra els aliats itàlics. Roma va poder construir un Imperi universal, però no va saber adaptar les estructures polítiques a la nova realitat històrica. L'anarquia i el caos que va sofrir Roma al llarg dels anys centrals del segle I aC va menar a un enfrontament inevitable entre les bandes armades de Clodi i Miló entre els anys 58 i 52 aC. L'assassinat de Clodi l'any 52, lluny de resoldre la crisi, n'accentuà els desacords. Les ambicions personals desmesurades i també el caos polític es van reflectir en els canvis ràpids de propietat de les residències del Palatí durant aquest temps.

Després de la mort de Clodi, el Senat va intentar de resoldre les dificultats amb un nomenament extraordinari i alhora il·legal: el de Pompeu com a cònsol únic. La decisió no va solucionar la crisi política sinó que va provocar, pocs anys després, l'enfrontament obert entre els dos partits tradicionals: els *optimates* i els *populares*. El 10 de gener de l'any 49 aC Cèsar creuava el riu Rubicó per envair Itàlia i, en definitiva, per fer esclatar la definitiva guerra civil que acabà amb el règim polític de la República. Pompeu seria assassinat l'any 48, Cèsar, al seu torn, l'any 44, després d'aconseguir la victòria militar completa i ser nomenat dictador perpetu. La mort dels dos líders tampoc no va apagar l'enfrontament entre les dues faccions. L'any 42, a Filipos, es van enfrontar els darrers partidaris del vell ordre republicà i els hereus de Cèsar, la victòria dels quals, tanmateix, tampoc no va significar el final de la guerra. Els vencedors, d'una banda Octavi, nebot i hereu de Cèsar i, de l'altra, Marc Antoni, lloctinent del dictador, van coexistir amb dificultats durant deu anys

219 ZANKER, P. *Augustus und die macht der Bilder*. Munic, 1992 (edició espanyola *Augusto y el poder de las imágenes*, Madrid, 1993).

220 ZANKER, P. *Forum Augustum*. Tübingen, 1968.

221 FREZOULS, E. «Les julio-Claudiens et le Palatium» dins *Le Système palatial en Orient, en Grèce et à Rome*. Leiden, 1987, pàg. 445 i seg. ROYO, M. Ob. cit., 1999.

però van acabar enfrontats a l'última batalla. El 2 de setembre de l'any 31 aC Octavi va vèncer a Actium les forces de Marc Antoni i Cleopatra. La batalla tancava definitivament la llarga guerra civil i establia les premisses perquè l'únic vencedor supervivent comencés a construir un nou règim.²²²

L'1 d'agost de l'any 30 aC es conquerí Alexandria i a l'inici de l'any 29 es van poder tancar les portes del temple de Janus. Finalment, i durant els dies 13, 14 i 15 d'agost del mateix any, Octavi va poder celebrar els tres triomfs que el consagraven com a cap del poder absolut. La successió ràpida dels esdeveniments va subratllar, als ulls dels contemporanis, el caràcter excepcional de la figura d'Octavi. Finalment es comptava amb el personatge providencial capaç d'acabar amb un segle d'una guerra civil cruenta. No obstant, la crisi havia durat tant i havia estat tan sagnant que, per aconseguir en el futur una pau institucional duradora, calia tornar a fundar Roma.²²³ Com un nou Ròmul, Octavi es va dedicar durant els anys 29 i 28 aC a crear les bases polítiques del nou règim. Sense trencar les formes de la vella República, es va fundar una monarquia. El 13 de gener de l'any 27 aC, quan Octavi era cònsol per setena vegada, va convocar el Senat i va declarar solemnement que, com que s'havia establert novament la pau i l'ordre institucional, retornava la direcció de la República al Senat i al poble de Roma i es retirava com un simple particular. Tres dies més tard, el Senat li concedia el *cognomen* d'*Augustus* mitjançant una proposta de Luci Munaci Planc, un general de Cèsar, després partidari de Marc Antoni, que havia canviat de bàndol just abans de la batalla d'Actium. Un *cognomen* que, tal com el mateix Octavi recorda en el seu testament (*RG* 34,1), li conferia una *auctoritas* superior a les altres magistratures de la República.

En el llarg procés d'ascens polític, l'escenari fonamental del poder el formava el centre urbà de Roma.²²⁴ Octavi sempre ho va saber. La tradició republicana l'hi recordava a plena veu. De fet, l'urbanisme d'una gran porció del centre de Roma (els turons del Palatí, de la Vèlia i de l'Esquilí) va estar condicionat al llarg de cinc segles per l'elecció que va fer August de col·locar-hi la residència oficial de l'emperador. La ubicació del palau d'August al capdamunt del Palatí es va meditar especialment. Es va instal·lar al costat d'un santuari situat a l'extrem oest del turó, un indret que comptava amb

una tradició religiosa molt antiga, associat als símbols que recordaven els mites de fundació de Roma.²²⁵

La carrera política i la residència d'August

Octavià s'afegia a una llarga tradició religiosa i social en situar la residència oficial al Palatí, al costat del santuari de Victòria i Cibebe. Des del punt de vista urbanístic, cal fer esment sobre el fet que l'evolució de la residència va seguir puntualment les etapes de la carrera política d'August. Va començar l'any 44 aC, quan amb prou feines si tenia 19 anys, i l'únic capital polític era el nom de l'oncle assassinat. Malgrat tenir una situació personal tan compromesa, el jove hereu de Cèsar no va dubtar a proclamar les seves ambicions davant la multitud reunida al Fòrum per dedicar un darrer record al dictador: «Reivindico per a mi, i aspiro a accedir, als honors i a la posició del meu pare» (Cic. *Ad Att.* 16,15,3). La guerra civil que va desencadenar la proclama va acabar un decenni després amb el poder absolut a les mans d'August. Paral·lelament al desenvolupament dels esdeveniments polítics, el jove príncep va anar executant una política urbanística ambiciosa a Roma.²²⁶ L'objectiu explícit de les reformes de la ciutat era l'apropiació propagandística dels escenaris cívics més rellevants de la ciutat: la construcció del temple dedicat a Juli Cèsar i dels arcs de triomf que dominaven el vell fòrum Republicà, l'inici d'un mausoleu familiar monumental al Camp de Mart, la construcció del temple de *Mars Ultor* i del fòrum d'August, la reforma de la zona del circ Flamini, la construcció del teatre de Marcel, etc.²²⁷ A més dels projectes que hem esmentat hi ha un escenari urbà d'una gran transcendència política que va ser prioritari des del començament de la carrera del príncep i al qual sempre va atorgar una significació especial: la pròpia residència oficial.²²⁸ Per continuar la tradició de l'aristocràcia republicana, calia una casa que reflectís el paper públic que tenia com a «*primus inter pares*». És a dir, una casa amb els atributs dels palaus de la noblesa romana, però que tingués una rellevància especial, d'acord amb el paper d'*Augustus*, un home providencial que estava salvant Roma i l'estat en un moment crític de la història. A més calia identificar Octavi amb Ròmul i, com hem vist, el lloc que s'adaptava millor a les necessitats era l'extrem nord del turó del Palatí.

Octavi, el futur August, havia nascut en una casa situada a l'extrem sud del Palatí, un lloc que les fonts

222 SYME, R. *The Roman Revolution*, Oxford, 1939 (edició en castellà: *La revolución romana*, Madrid 1989).

223 FAVRO, D. «Pater Urbis: Augustus as City Father of Rome» dins *JSAH*, LI, 1992, pàg. 61 i seg.

224 ZANKER, P. Ob. cit., 1992.

225 PENSABENE, P. «Casa Romuli sul Palatino» dins *RendPontAc*, LXIII, 1990-91, pàg.115-161; BALLAND, A. «La Casa Romuli au Palatin et au Capitole» dins *REL*, LXII, 1984, pàg. 57-80.

226 COARELLI, F. «Organizzazione urbanistica della Roma Augustea» dins *Roma repubblicana dal 270 A.C. all'età augustea*. Roma, 1987, pàg. 7-15.

227 ZANKER, P. *Augustus und die Macht der Bilder*. Múnich, 1987. FAVRO, D. «Pater Urbis: Augustus as City Father of Rome» dins *JSAH*, LI, 1992, pàg. 61 i seg. GROS, P. *Aurea Templum. Recherches sur l'architecture religieuse de Rome à l'époque d'Auguste*. Roma, 1976.

228 ZANKER, P., Ob. cit. (edició espanyola, Madrid, 1992), pàg. 74. ROYO, M. Ob. cit., 1999, pàg. 119 i seg.

anomenen *Capita Bubula*, on hi va viure durant la joventut (Suet. *Aug.*5). Després de la mort d'August, en el mateix lloc s'hi va establir un lloc de culte (*sacrarium*) per a la família i els lliberts de l'emperador.²²⁹ No obstant, quan Octavi va arribar a Roma després de la mort de Juli Cèsar l'estiu de l'any 44 aC, encara era l'hereu desconegut del dictador que només tenia 19 anys. Era promès de Servília i és probable que, tal com indica Suetoni, durant els primers anys del retorn visqués en una casa no gaire significativa, potser situada al costat nord del Fòrum, a la vora del *clivus Argentarii*. Sabem que el lloc era situat sobre les *scalae Anulariae* que encara no han estat identificades amb certesa. Era la casa que havia pertangut a l'orador C. Licini Calvus (Suet. *Aug.* 72).

Podem seguir, durant els anys posteriors, l'ascensió del destí polític d'Octavi, paral·lela a l'evolució de la residència oficial. L'any 43, després de l'entrevista amb Marc Antoni i Lèpid a Bolonya, els triumvirs es reparteixen el poder absolut i comença la guerra contra els assassins de Cèsar, que eren en realitat els últims defensors de la República. Per reforçar l'aliança, Octavi es casa amb Clòdia, cunyada d'Antoni. Entre els anys 41 i 40 aC, després de la victòria de Filipos i al bell mig del terror a causa de les proscripcions polítiques, retorna a Roma, però ara ja residia al capdamunt del Palatí: a la casa d'Hortensi, «que no es distingia ni per les dimensions ni pel luxe que tenia» (Suet. *Aug.* 72). En aquell moment, el jove Cèsar ja era un dels personatges més poderosos de la República. Les ambicions polítiques que tenia requerien un escenari que tingués un contingut simbòlic més gran que el vell palau de Calvus. La nova residència es trobava a la part més alta del Palatí, al bell mig de les cases més prestigioses de la vella aristocràcia.

Hortensi havia estat pretor l'any 45 aC. Morí durant la batalla de Filipos i la residència que posseïa probablement va ser confiscada.²³⁰ Alguns autors l'han identificada amb l'anomenada casa de Lívica,²³¹ d'altres amb la casa *dei Griffi*.²³² En tot cas, és una identificació difícil, perquè sabem que finalment va ser malmesa per un llamp, la qual cosa es va interpretar com la voluntat del déu de viure en aquell indret i va provocar que se substituís pel gran conjunt del temple d'Apol·lo (Suet. *Aug.* 29.3). Per tant, és probable que les restes de la casa d'Hortensi es trobin sota el podi del temple d'Apol·lo o bé sota les dependències i els porticats annexos.

Quan va tornar de la batalla de Filipos, Octavi es va quedar durant poc de temps a Roma. Mentre Antoni s'instal·lava a l'Orient, el príncep va emprendre una gran campanya contra Sext Pompeu a Sicília. Mentre duraven les hostilitats, des del sud d'Itàlia i a través d'agents intermediaris, va preparar l'ampliació de la residència que tenia mitjançant l'ocupació de les cases que envoltaven els vells records de l'època de Ròmul. Explica Vel·leius Patèrcul que després de la victòria sobre Sext Pompeu l'any 36 aC, a la batalla de Nàuloc, el príncep va prometre construir un temple a Apol·lo i va adquirir altres cases al capdamunt del turó: «*complures domus*» (2,81,3). Al llarg del mateix any es va produir la caiguda oportuna d'un llamp sobre una part de la residència (la vella casa d'Hortensi). Un cop consultats els auspicis, es va consagrar la part malmesa a Apol·lo i es va destinar a *servies públics*.²³³ Dió Cassi (49.15,5-6) afegeix que quan Octavi va consagrar la residència a Apol·lo i la convertí en *domus publica*, el Senat, agraït, el va compensar amb nous terrenys i noves cases situats al turó. La batalla de Nàuloc va acabar amb l'amenaça que representava per a Itàlia el fill de Pompeu i d'aquesta manera es va accentuar l'ascens militar de l'hereu de Cèsar. Apià explica (BC.5,112, 470) que, a manera d'agraïment, l'estàtua d'Octavi es va emplaçar als temples per iniciativa dels municipis itàlics que li eren devots o que havien estat sotmesos. El jove Cèsar va rebre epítets divins com ara «*deus nobis haec otia fecit*» (Virgili, *Ecl.*, 1.6) i a Roma se li va atorgar la inviolabilitat que tenien els tribuns de la plebs (VI. 49, 15, 5). Són els anys de la consolidació al poder d'Octavi enfront d'Antoni.

Octavi va aprofitar la consagració pública de la seva residència per construir, sobre els terrenys que posseïa, el temple que havia promès a Apol·lo després de la victòria de Nàuloc. L'elecció de la divinitat tampoc no va ser casual: Ròmul, com a successor d'Eneas, remuntava els orígens de Roma als pròfugs de la ciutat destruïda de Troia. Apol·lo, el protector de Troia, esdevenia al santuari palatí el protector d'August.²³⁴ El temple es va dedicar el 9 d'octubre de l'any 28 aC. Aleshores ja s'havia produït la victòria crucial: Actium, l'any 31 aC. El temple palatí esdevindria, en la pràctica, un autèntic exvot de la victòria sobre Marc Antoni.

Després de la mort de Lèpid, l'any 12 aC, August va ser nomenat Pontífex Màxim. A partir d'aleshores la residència palatina es va transformar del tot definitivament en *domus publica*, ja que el Pontífex no podia

229 Seria l'anomenat «*Sacrarium Divus Augustus*» que esmenta Suetoni (*Aug.*5) com es mantenia a l'època.

230 CORVIER, M. «De la maison d'Hortensius à la Curia sur le Palatin» dins *MEFRAC*, 104, 1992, pàg. 872 i seg.

231 La casa d'Hortensi s'ha identificat amb les restes anomenades «casa de Lívica», TAMM, B. Ob. cit., 1963, pàg. 35. DEGRASSI, N. «La dimora di Augusto sul Palatino e la base di Sorrento» dins *RendPontAcc*, 39, 1966-67, pàg. 77 i seg.

232 CASTAGNOLI, F. «Note sulla topografia del Palatino e del Foro romano» dins *ArchCl*, 16, 1964, pàg. 187.

233 FREZOULS, E. «Les Julio-Claudiens et le Palatium» dins LEVI, E. (ed.) *Le système Palatial en Orient, en Grèce et à Rome*, 1985, pàg. 448 i seg.

234 GAGÉ, E. *Apollon romain, essai sur le culte d'Apollon et le développement du "ritus graecus"*. Paris 1955, pàg. 523 i seg.

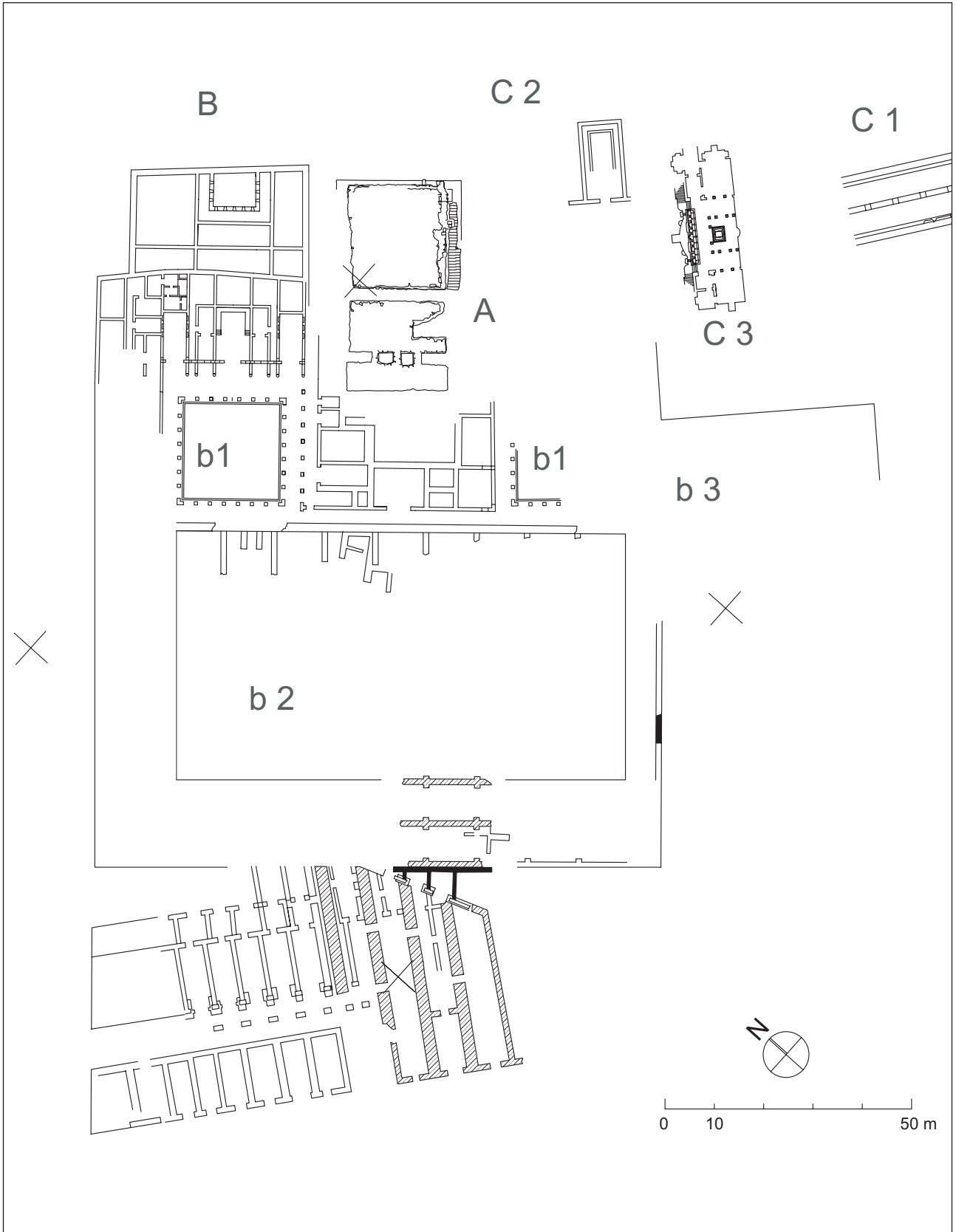
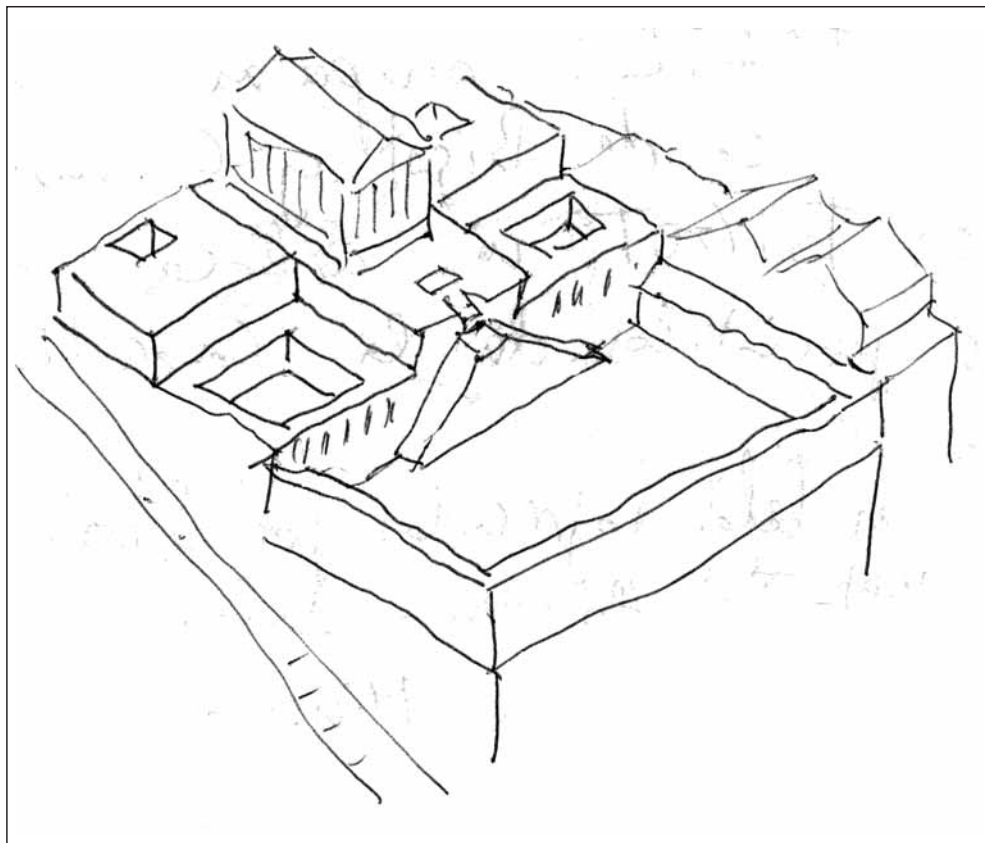

Fig. 31: Restes del podi del temple d'Apolló palatí (A), de les estructures augustals documentades pels volts immediats (B) i d'algunes construccions posteriors associades amb el palau imperial (C1: criptopòrtic augustal; C2: gran comuna subterrània; C3: aula d'Isis de l'època julioclaudia; C4: nímfeu subterrani de l'època neroniana anomenat de Livia; C5: salons de representació posteriors a la domus Aurea). Algunes de les estructures augustals associades amb el temple corresponen a les dependències privades del palau d'August (Carettoni-Iacoppi). En particular els dos peristils simètrics (B1) envoltats d'habitacions luxoses. En una terrassa inferior les restes augustals dibuixen els fonaments i les cambres subterrànies d'una plaça monumental (B2), els porticats de la qual permetien accedir a dues grans biblioteques bessones (B3). Sens dubte es tracta de l'area Apollinis i de les dues biblioteques públiques (grega i llatina) fundades per August en el recinte d'Apolló.

Fig. 32: Restitució de volums del conjunt format per la casa d'August, el temple d'Apol·lo palatí i l'area Apollinis amb les biblioteques. El conjunt dominava visualment el circ Màxim i s'organitzava mitjançant un sistema de tres terrasses escalonades destinades a remarcar la preeminència del temple d'Apol·lo. Les rampes de connexió entre el temple i la gran plaça porticada són una hipòtesi de treball proposada a partir de santuaris similars com ara el de Fortuna Primigènia a Preneste o bé el gran temple d'Assís.

viure en una casa privada (Dió Cass., 54, 27, 3). Els *fasti Caeretani* (*Inscr. It.* XIII.2, 66) recorden la dedicació d'un «*signum Vestae in domo Palatina*» el 28 d'abril de l'any 12 aC.²³⁵ Era la conclusió lògica del procés. El Pontifex Màxim sempre havia viscut a la *domus publica* constituïda pel conjunt de la Règia i la casa de les Vestals. Com que August ni tan sols es va plantejar abandonar el conjunt residencial del capdamunt del Palatí, calia traslladar Vesta, d'alguna manera, a la casa del Príncep. Així, Ovidi podia dir que un sol habitatge contenia tres déus: Apol·lo, August i Vesta (*Fast.* 4, 951).

La nova casa de l'emperador incloïa les dependències de l'*area Apollinis*: biblioteques, porticats, un arc honorífic (*tetrastylum Augusti*) i un bosc sagrat, al qual fa referència Varró quan, en parlar dels límits de la Roma *Quadrata*, esmenta «el bosc (*silva*) que es troba al recinte (*area*) d'Apol·lo» (Varr. *ap.* Solin. I.17). Probablement, el *tetrastylum* constituïa un accés únic a tot el conjunt.²³⁶

L'expansió de la casa d'August va ser tan ràpida que quan es va plantejar la reconstrucció del Palatí després

de l'incendi de l'any 3 dC una part important del turó ja era la casa pública de l'emperador. Al llarg de no gaires decennis el príncep s'havia apropiat de la zona més prestigiosa de la ciutat fins al punt que a partir d'aleshores el topònim del turó (Palatí) prendrà el nom de la residència (*Palatium*).²³⁷ Ovidi, el poeta del règim, no dubta a anomenar «*palatium*» el domicili dels déus (Ovidi, *Metam.* I, 176; Íd., *Tristia* IV, 2, 1-3). Enfront del poeta, els historiadors grecs, menys dependents de l'aparell de l'estat, van preferir un terme més neutral: «*Basileia*» (la casa del rei, Dió Cass. LIII, 16,5).

El temple d'Apol·lo i les dependències privades del palau

La dada arqueològica fonamental per reconèixer les restes arqueològiques de la casa d'August va ser la identificació del temple d'Apol·lo palatí. Des del segle XIX les excavacions als jardins de les vil·les que aleshores recobrien el turó havien anat descobrint les restes de diferents temples.²³⁸ La qüestió suscitada era la identificació de la divinitat que s'havia venerat a cadascun. Les fonts escrites antigues citaven els de

235 FRASCHETTI, A. *Roma e il Principe*. Bari, 1990, pàg. 342.

236 Tant el palau reial de Pèrgam com el temple d'Atenea i les biblioteques que tenia eren accessibles a través d'una mateixa porta. Vegueu ZANKER, P. «Der Apollontempel auf dem Palatin. Ausstattung und politische Sinnbezüge nach der Schlacht von Actium» dins *Città e Architettura nella Roma imperiale*, actes del col·loqui celebrat a Roma l'any 1981, Odense, 1983, pàg. 23, notes 10 i 13.

237 ROYO, M. Ob. cit., 1999, pàg. 168-170.

238 DIVERSOS AUTORS, *Gli orti farnesiani sul Palatino*. Roma, 1990, sobretot l'article de PENSABENE, P. «Testimonianze di scavo del XVIII e del XIX secolo sul Palatino», pàg. 17-60.

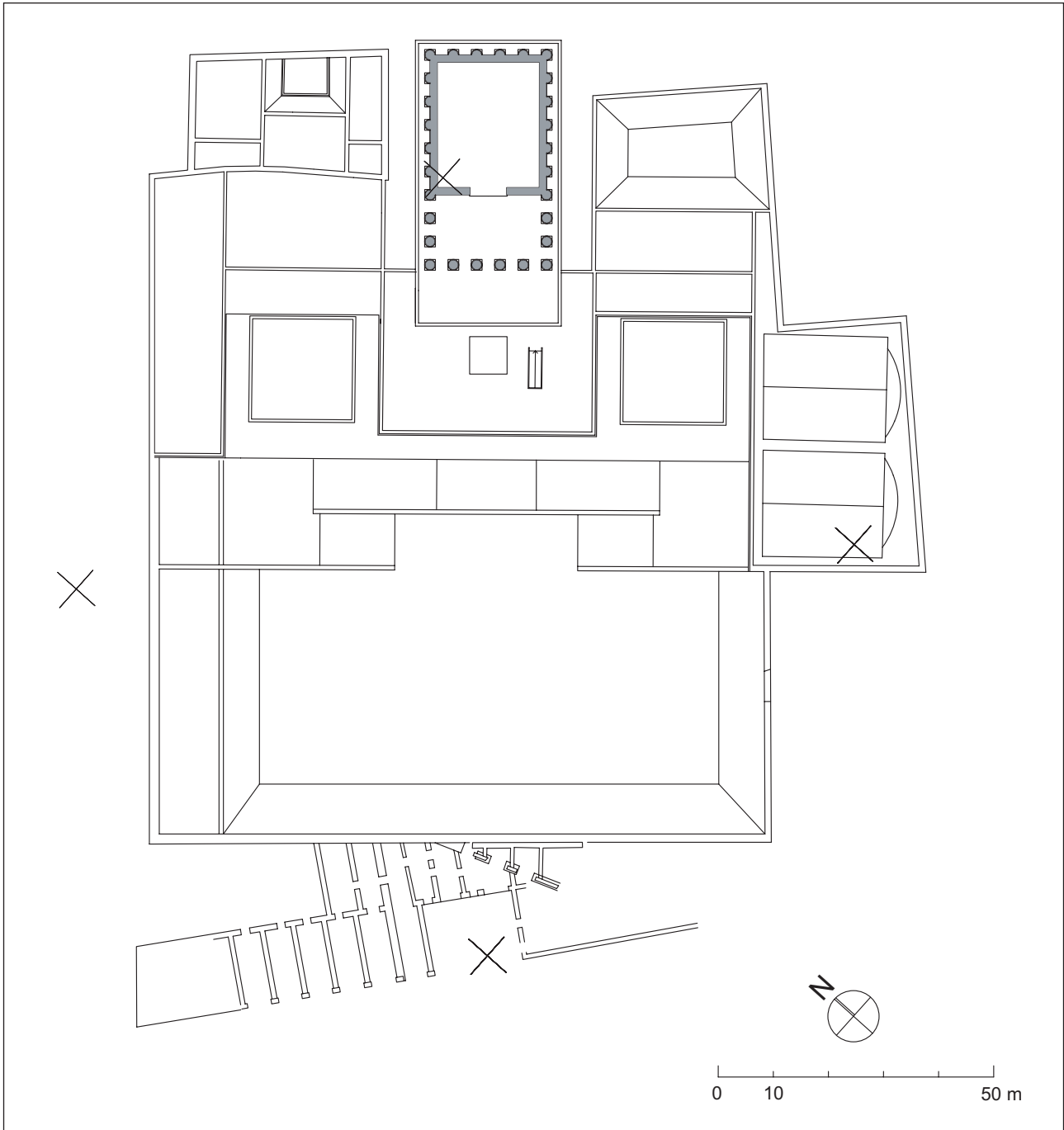

Fig. 33: Casa d'August i temple d'Apol·lo. Restitució de la terrassa superior amb el temple d'Apol·lo. Es proposa el dibuix de les cobertes dels edificis que ocupaven les dues terrasses inferiors.

Cíbele, *Iupiter Stator*, Apol·lo, *Iupiter Victor*, *Iupiter Propugnator*, etc. A mesura que avançaven les excavacions i, per tant, es coneixia millor la naturalesa arqueològica del Palatí, el debat entre els estudiosos va adquirir una virulència i una complexitat més gran. L'any 1861 Napoleó III va comprar els *horti farnesiani* amb l'objectiu explícit de fer sortir a la llum el *palau dels Cèsars*.²³⁹ L'adquisició accelerà el debat científic i va conduir al descobriment del temple d'Apol·lo Palatí. Els *horti* es van comprar a l'últim hereu dels Farnese, Ferdinando II, rei de Nàpols, aleshores exiliat

amb la seva cort a Roma. El mateix any de la compra s'iniciaren les tasques arqueològiques finançades privatament per l'emperador dels francesos sota la direcció de l'arqueòleg i erudit Pietro Rosa. Al llarg de la gran campanya realitzada entre els anys 1861 i 1870 es va descobrir el podi d'un gran temple que dominava la visió del circ Màxim. Rosa va identificar aquestes restes amb el temple de *Iupiter Victor* mentre que situava l'*area Apollinis* a la zona de la Villa Mills- *Vigna Barberini*. Durant els quaranta anys següents va continuar un debat candorós al voltant de la ubicació

239 TOMEI, M.A. *Scavi francesi sul Palatino. Le indagini di Pietro Rosa per Napoleone III*. Roma, 1999.

exacta de cadascun dels cultes sobre la topografia del turó. Lanciani, en contradicció amb Rosa, identificà les restes amb el temple de *Jupiter Propugnator* (el que guia cap a l'assalt). És el nom que també rep a la gran planta de Roma (*Forma Urbis Romae*). C. Huelsen reprenia la interpretació de Pietro Rosa (vegeu Taf. I, fora del text) a l'edició monumental de la *Topographie der Stadt Rom im Altertum* (Berlín, 1871-1907), sense descartar totalment la hipòtesi de Lanciani (*Jupiter Propugnator*).²⁴⁰ Va caldre esperar fins a l'any 1910 perquè Giovanni Pinza publicàs un article en què proposava, tot creant un debat aspre amb Huelsen, la identificació del temple amb el construït per August i dedicat a Apol·lo.²⁴¹ El reconeixement general de la hipòtesi de Pinza arribà l'any 1953, quan Giuseppe Lugli confirmà la identificació correcta de l'edifici i publicà la descripció arqueològica de les restes del monument.²⁴² Les excavacions dels anys 60, dirigides per G. Carettoni, van descobrir definitivament la planta de l'edifici i a més es va documentar un edifici residencial ordenat al voltant d'un jardí porticat les habitacions del qual s'internaven en el basament del podi.²⁴³ La crítica arqueològica es mostra unànime a identificar el conjunt residencial amb una part de la casa d'August. Al llarg dels darrers anys s'han dut a terme nous treballs d'excavació, sota la direcció d'Irene Iacoppi, que acabaran amb l'edició definitiva del monument.²⁴⁴ El palau estructurat al voltant d'un peristil s'integra, com indiquen les fonts escrites, amb el podi i el recinte (*area*) del temple d'Apol·lo. Així, s'estableix una confusió, sens dubte intencionada, entre el temple i la residència d'August. La proximitat de les escales de Cacus en confirma la identificació. El conjunt del palau temple formava un sistema unitari de terrasses que descendia des del capdamunt del turó fins al nivell del circ Màxim. Rosa, als apunts que recullen el resultat de les excavacions que va dur a terme, subratlla que «les disposicions d'aquest edifici són exactament semblants a les d'alguns temples que, en els temps primitius de la República Romana, van ser edificats i ampliat a diferents llocs de l'antic Laci, és a dir, amb disposicions aproximades a les del temple d'Hèrcules *Victor* a Tívoli, de Càstor i Pòl·lux a Túscul i de la Fortuna Prenestina. Per això el temple se situa al capdamunt i és accessible a través de rampes d'escala simètriques i alternades, amb replans intermedis successius».²⁴⁵ Una intuïció genial de l'erudit romà que només ara es comença a confirmar a través de les excavacions arqueològiques.

El conjunt era format per tres grans terrasses que descendien escalonadament tot seguint el pendent del turó fins a arribar gairebé a la cota superior del circ Màxim (fig. 31). La terrassa superior era ocupada pel podi del temple que s'alçava al capdamunt, i que dominava el conjunt. La terrassa intermèdia, a una cota més baixa, contenia dos peristils simètrics a l'eix principal del temple i albergava la residència privada d'August. La terrassa inferior, situada a una cota més baixa, prosseguia la composició axial del conjunt i era ocupada per una gran plaça envoltada de columnates. La comunicació entre els diferents nivells es feia a través d'escales i rampes algunes de les quals coneixem (fig. 32).

La terrassa superior: el temple d'Apol·lo

La terrassa superior acollia el temple d'Apol·lo i probablement l'altar del mateix temple (fig. 33). El temple s'alçava sobre una gran plataforma que definia una terrassa situada a un nivell superior. Al bell mig de la plataforma s'havia d'alçar el gran altar que citen les fonts. S'ha conservat perfectament l'estructura dels fonaments del temple i els elements decoratius en marbre suficients per proposar la restitució de la planta. L'estil decoratiu dels capitells i de les cornises evidencia l'activitat d'un taller de construcció que treballa amb un estil anterior a la construcció del temple de *Mars Ultor* (fig. 34).

De l'alçat del temple només se n'ha conservat el massís de formigó que sostenia el paviment de la *cella* i el de la *pronaos* (fig. 31). La planta de l'edifici es pot reconstruir amb tota precisió a través del dibuix de les fosses que allotjaven la fonamentació dels murs i de les columnes de la façana.²⁴⁶ Tant els murs com els fonaments han estat completament espoliats. També es conserven les primeres filades, realitzades en blocs de carreus, de la fonamentació del mur perimetral del podi. La part posterior de la *cella* se sosté sobre dues cambres allargades, perpendiculars a l'eix de simetria del temple, que no eren accessibles i que només van servir per alleugerir la massa de formigó que constituïa el nucli del podi.²⁴⁷ A partir dels elements, sobretot del dibuix de les fosses de fonamentació, es pot afirmar que el temple només tenia columnes a la façana del davant. Per tant, era pròstila. La façana tenia sis columnes (hexàstila). Les altres façanes del temple eren ornades amb pilastres que mantenien el ritme de

240 HUELSEN, C. «Der Tempel des Apollo Palatinus» dins *RM*, 11, 1896, pàg. 193-211.

241 PINZA, G. «Il tempio di Apollo Palatino» dins *BC*, XXXVIII, 1910, pàg. 3-41. Íd. «Nuove osservazioni intorno al tempio di Apollo Palatino» dins *BC*, XLI, 1913, pàg. 199-224.

242 LUGLI, G. «Il tempio di Apollo Aziaco e il grupo augusteo del Palatino» dins *Anuario dell'Accademia di S.Luca*, I, 1953, pàg. 26-55. Íd. *Studi minori di topografia antica*, Roma, 1965, pàg. 258-290.

243 CARETTONI, G. «La zona augustea del Palatino» dins *RendPontAcc*, XXXIX, 1966-67, pàg. 55-75.

244 IACOPI, I. i TEDONE, G. «Lo studiolo di Augusto: ricomposizione e ripristino» dins *BdA*, 1-2, 1990, pàg. 143-148.

245 TOMEI, M. Ob. cit., 1999, pàg. 141.

246 El temple s'excavà en diferents etapes al llarg de més d'un segle d'arqueologia: en primer lloc, durant les excavacions de Pietro Rosa entre els anys 1861 i 1870 que ja hem esmentat. Posteriorment, amb els sondeigs arqueològics de Bartoli durant els anys 30 i 40 del segle XX i, finalment, durant les excavacions extensives de Carettoni dels anys 60.

247 Podem trobar una descripció exhaustiva dels elements constructius del podi a LUGLI, G. Ob. cit., 1953, pàg. 33 i seg.

Fig. 34: Elements arquitectònics de l'alçat de la façana del temple d'Apol·lo Palatí.

la columnata frontal. Així, se suggeria la continuïtat de les columnes al llarg de les quatre façanes de l'edifici; una solució que es pot definir com a *pseudoperíptera*, amb deu columnes a la façana lateral.

S'han conservat alguns elements de marbre de Luni (Carrara) que formaven part de l'alçat de l'edifici (fig. 34). En especial, la meitat superior de dos capitells corintis esculpits en dos blocs, la meitat inferior del capitell d'una de les pilastres de la façana exterior de la *cella*, un gran fragment de cornisa i uns quants tambors de les columnes.²⁴⁸ Hi ha una bibliografia immensa sobre l'anàlisi dels pocs fragments conservats de l'alçat del temple.²⁴⁹ La gran quantitat d'estudis respon a la gran importància del temple d'Apol·lo per conèixer el procés de formació dels tallers constituïts durant l'època d'August per construir grans temples amb un material nou: el marbre.²⁵⁰ Giuseppe Lugli remarca l'any 1953, en descriure les restes del monument, que durant la primera època augustal, pel que fa a l'arquitectura «hi havia, d'una banda, els antics tallers d'escultors romans, habituats a tallar la pedra local (traverti i tova volcànica-tuf litoidal), els quals, quan August va introduir el marbre de Carrara, van continuar treballant el marbre amb la tècnica habitual i es mostraven inexperts amb el nou material, o bé no s'hi van adaptar. De l'altra banda, hi havia els nous artesans arribats directament de Grècia, ja molt hàbils en l'escultura del marbre, que van mostrar ràpidament la supremacia en relació amb els anteriors: en poc temps els primers foren assimilats i ensinistrats de tal manera que la fusió entre els vells i els nous ja és perfecta al temple de *Mars Ultor* (al fòrum d'August). Les

cornises del temple de Saturn, de la Règia i del temple de Cèsar (*Divus Iulius*) només difereixen pel tipus material del munt de sepulcres i temples de l'època republicana dispersos per tot Itàlia, amb les mènsules baixes i molt sortints, amb els denticulats molt densos i poc excavats, amb motius ornamentals comuns com ara palmetes, rosetes, corones, escuts i armes estilitzades i, finalment, amb una talla incerta, poc profunda i inacabada».²⁵¹ Malgrat el temps que ha passat des de la redacció, el text de Lugli continua vigent.²⁵² Actualment el primer estil decoratiu de l'època augustal s'anomena *triumviral*, ja que coincideix, a grans trets (als anys 40-20 aC), amb el període del segon triumvirat (Octavi, Marc Antoni i Lèpid). Són els anys que separen l'assassinat de Cèsar i la batalla d'Actium, un període caracteritzat per la rivalitat entre Octavi i Marc Antoni. El nou estil, de tradició grega, va néixer després, amb la construcció del fòrum d'August, el temple de *Mars Ultor* i, sobretot, de l'*ara Pacis*, per a la construcció de la qual August va portar artesans procedents probablement d'Atenes, forjats en la tradició hel·lenística del treball del marbre.²⁵³

L'antic estil *triumviral* es reconeix a través del treball esquemàtic dels elements vegetals dels capitells i a través de l'estructura simplificada de les cornises sostingudes per mènsules no gaire elaborades. Els acants es redueixen gairebé a una làmina *metàlica* sense relleu. La forma de les fulles es dibuixa retallada per una successió de triangles i puntes de fletxa pròpies d'una concepció *geomètrica* dels elements decoratius vegetals. El testimoni més antic de l'estil decoratiu que referim el trobem al capitell d'un pilar del fòrum de

248 LUGLI, G. Ob.cit., 1953, fig. 16 a la pàg. 44.

249 BAUER, H. «Das Kapitell des Apollo-Palatinus Temples» dins *RM*, 79, 1969, pàg. 183-204. ZANKER, P. «Der Apollontempel auf dem Palatin» dins *Città e architettura*, pàg. 21-40 i CARETONI, G. *Kaiser Augustus*, pàg. 236-267.

250 GROS, P. Ob. cit., 1976.

251 LUGLI, G. Ob. cit., 1953, pàg. 46.

252 La mateixa interpretació sobre l'origen de l'arquitectura de marbre del període del segon triumvirat l'ha represa, per exemple, VISCOGLIOSI, A. *Il tempio di Apollo in Circo e la formazione del linguaggio architettonico augusteo*. Roma, 1996, pàg. 117-160.

253 SAURON, G. *L'histoire végétalisée. Ornement et politique a Rome*. Paris, 2002.

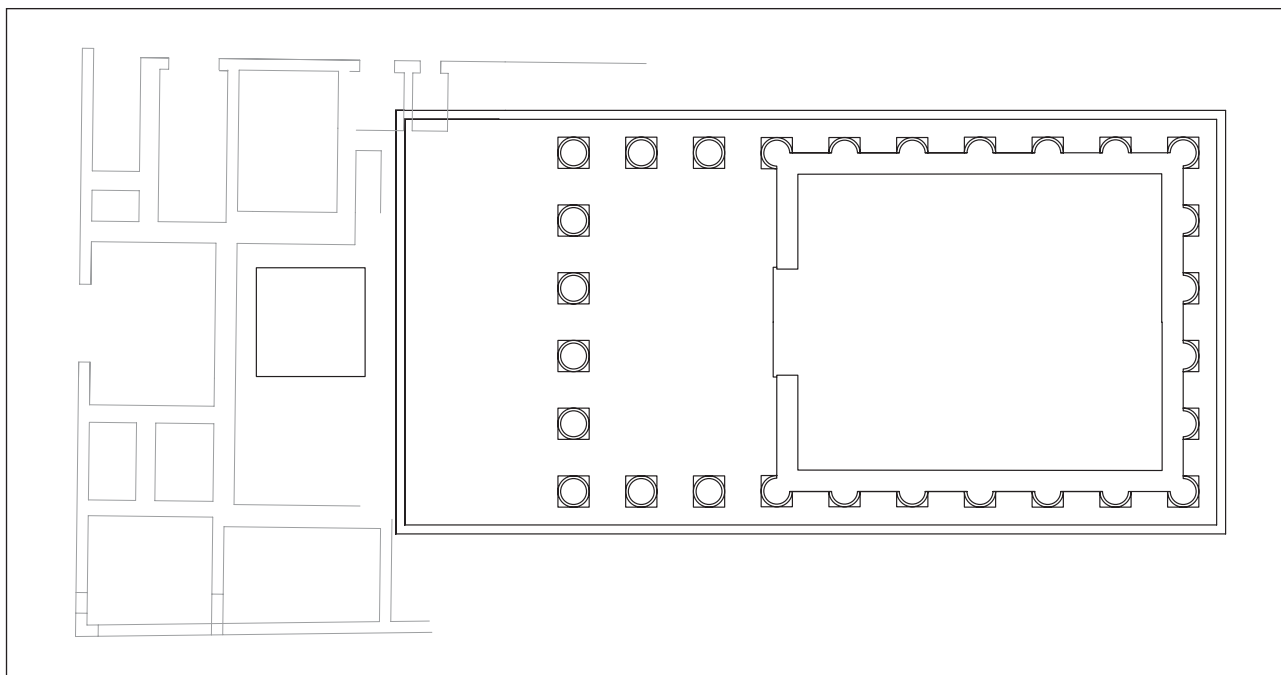

Fig. 35: Restitució de la planta del temple d'Apol·lo Palatí.

Cèsar, els següents són un fragment atribuït a la fase augustal del temple de Saturn, els capitells del temple del *Divus Iulius* al fòrum Romà i, sobretot, la decoració del temple d'Apol·lo Palatí.²⁵⁴

Les característiques d'aquesta arquitectura de marbre tan primerenca s'expliquen sobretot per l'adaptació al treball en marbre dels antics tallers habituats a treballar en travertí i toves volcàniques. Tanmateix, no es pot descartar la influència dels tallers orientals de tradició hel·lenística. Com subratllen els investigadors Heilmeyer i Gros, l'arquitectura grega del segle I aC ja presenta signes d'una tendència a la *geometrització* de les formes vegetals que es reconeix en alguns monuments com ara la torre dels Vents d'Atenes, el teatre de Corint, els propileus interiors del santuari d'Eleusis (construïts per Api Claudi Pulcre), l'odèon d'Agripa o bé els capitells augustals de l'*Olympieion* d'Atenes.²⁵⁵ En definitiva, la coherència del llenguatge arquitectònic dels exemples grecs i de les obres *urbanes* del segon triumvirat manifesten l'existència d'una comunitat cultural mediterrània que va assolir una homogeneïtat notable al llarg del segle I aC. Una *koiné*, en paraules de Gilles Sauron,²⁵⁶ que testimonia l'evolució final de l'arquitectura pròpiament hel·lenística a Occident. Després de la victòria d'Actium, August emprendre la creació planificada d'un nou llenguatge formal i

arquitectònic, distintiu del nou règim. El monument paradigmàtic de l'arquitectura del nou règim serà el temple de *Mars Ultor*. No obstant, un edifici anterior, el temple d'Apol·lo *in Circo*, que va reconstruir Sossi després de la victòria d'August, ens mostra que els temps eren prou madurs per promoure un canvi enèrgic en el llenguatge arquitectònic.²⁵⁷

L'estil nou que es va fer servir en el temple de *Mars Ultor* es caracteritza per la representació natural de les fulles d'acant i de la resta d'elements vegetals dels capitells, fins al punt que la tradició alemanya, en referència a l'estudi de la decoració arquitectònica, ha encunyat el terme de *capitell corinti normalitzat* («*korinthische Normkapitel*»)²⁵⁸ Pierre Gros indica, d'una manera molt encertada,²⁵⁹ que els capitells del temple de Mart són «autèntics monuments en si mateixos, ja que tenen una alçada de 2 m, i van servir de model a un nombre impressionant de fundacions italianes o provincials durant la primera meitat del segle I».²⁶⁰ La diferència clau entre els nous capitells i els antics, els que trobem al temple d'Apol·lo Palatí, és el valor que s'atorga al modelatge i a la composició dels elements vegetals. De fet, el principat d'August inaugura una etapa de reelaboració ideològica del significat simbòlic dels motius ornamentals de tipus vegetal. Cal destacar, sobretot, l'ús de les tiges i les fulles dels acants, que

254 STRONG, D. «Some observations on early Roman Corinthian» dins *JRS*, 53, 1963 pàg. 73 i seg.; HEILMEYER, W.D. *Korinthische Normkapitel*. Heidelberg, 1970. SCHENK, R. *Der korinthische Tempel bis zum Ende des Prinzipats des Augustus*. Munic, 1997.

255 HEILMEYER, W.D. Ob. cit., 1970. GROS, P. «Situation stylistique et chronologique du chapiteau corinthien de Vitruve» dins *L'acanthé dans la sculpture monumentale de l'Antiquité à la Renaissance*. París, 1993, pàg. 27-38. ÍD., «Le corinthien romain» dins *L'architecture romaine 2. Maisons, palais, villas et tombeaux*. París, 2001, capítol 20.

256 SAURON, G. «La promotion apollinienne de l'acanthé et la définition d'une esthétique classique à l'époque d'Auguste» dins *L'acanthé dans la sculpture monumentale de l'Antiquité à la Renaissance*. París, 1993, pàg. 75-98

257 VISCOGLIOSI, A. Ob. cit., 1996.

258 HEILMEYER, W.D. Ob. cit., 1970.

259 GROS, P. Ob. cit., 1976, sobretot el capítol IV.4, «Le temple de Mars Ultor ou la recherche d'une vraisemblance tectonique», pàg. 229-231.

260 GROS, P. *L'architecture romaine 2.*, Ob. cit. pàg. 476-478.

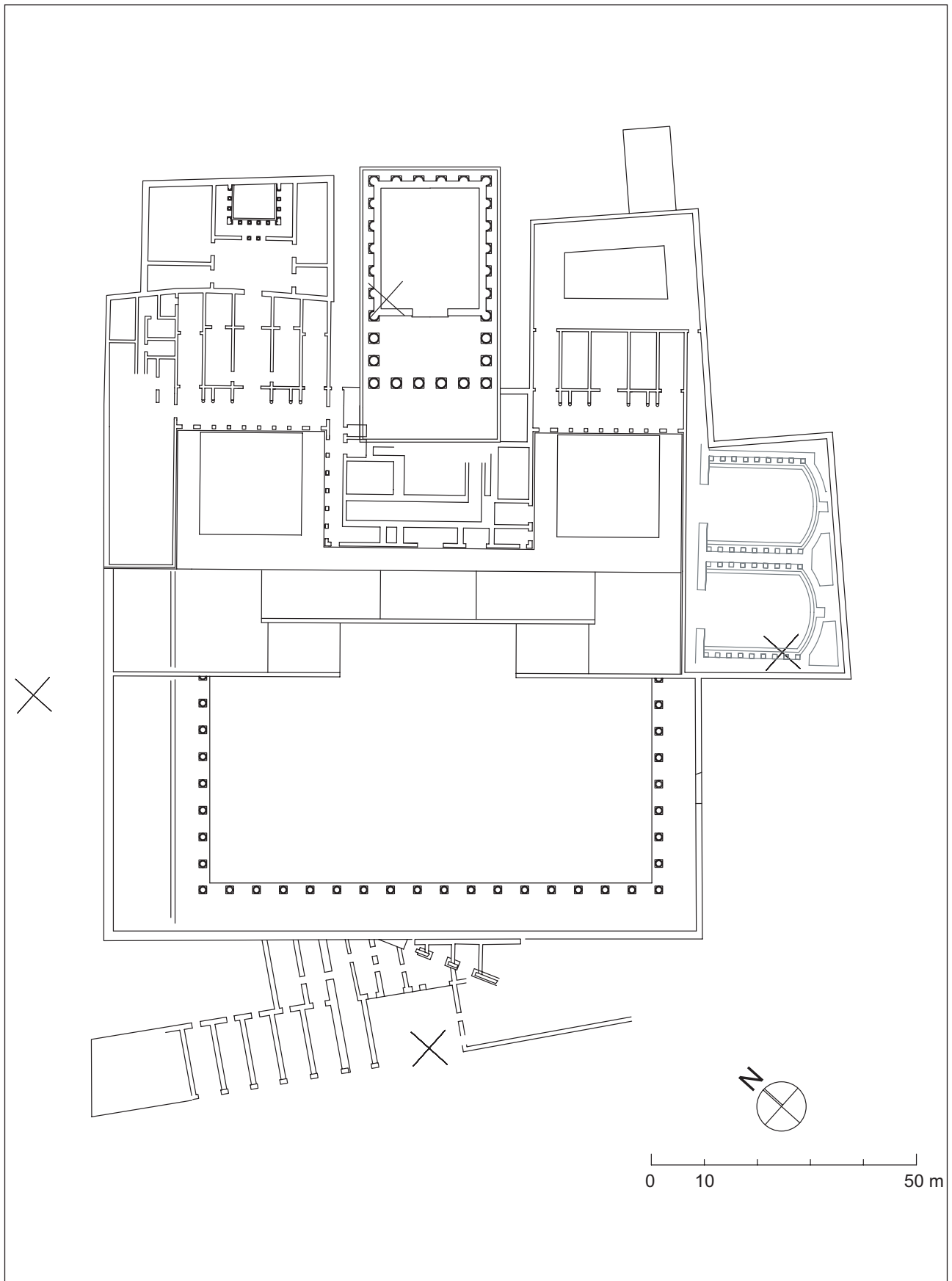

Fig. 36: Casa d'August i temple d'Apol·lo. Restitució de la terrassa intermèdia. Coneixem a través de l'arqueologia el subsòl d'un atri decorat amb pòrtics (1) que devia donar accés a una sèrie de grans salons cerimonials oberts cap al segon pis d'un dels peristils simètrics. Els salons no s'han conservat, però se'n pot deduir la planta a partir de les habitacions situades en el nivell inferior. Per dibuixar-la, hem suposat que les dependències de l'ala est del palau (2) eren simètriques quant a l'eix del temple.

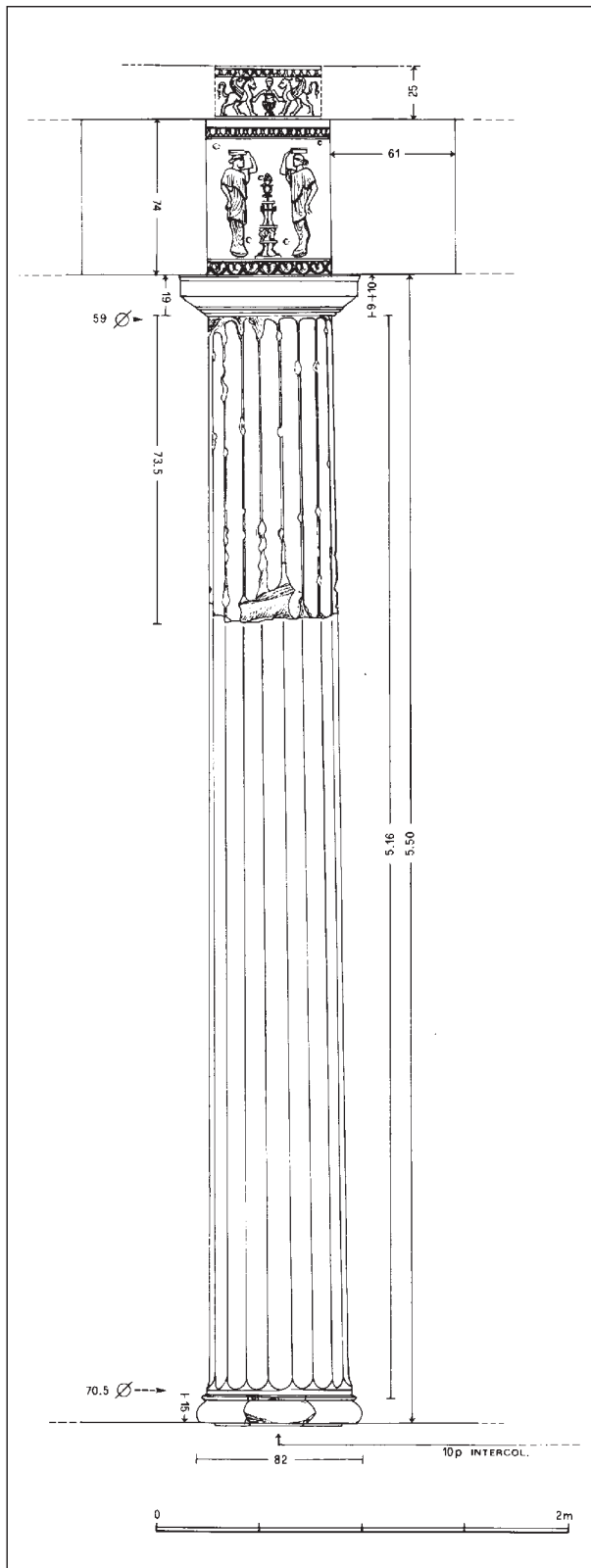

Fig. 37: Restitució de Pensabene d'una de les columnes dels peristils de la casa d'August. Els fragments apareguts en l'excavació, tots fets de diferents marbres d'importació, evidencien la riquesa i l'excepcionalitat del conjunt. En el dibuix es proposa, a més, la possible ubicació —tot cobrint els envidats de fusta— de les luxoses terracotes policromes de temàtica apol·línia que descobrí Carettoni (PENSABENE, 1997).

s'estenen seguint models geomètrics i arriben a ocupar tota la superfície de grans panells. Així mateix, Sauron subratlla el paper que va tenir la construcció de l'altar dedicat a la pau (*ara Pacis*) alçat per August al Camp de Mart per formalitzar la tradició decorativa augustal. El monument il·lustra el paper ideològic que s'havia conferit a la representació vegetal en el nou estil decoratiu augustal. L'acant hi adquireix el rang de símbol apol·líni, d'una edat d'or renovada mitjançant la pau augustal que, a través dels motius vegetals, conquereix tots els espais decorats. En definitiva, és la imatge d'una naturalesa propícia i completament dominada.²⁶¹ En el context de reflexió profunda dels ideòlegs del nou règim, el santuari d'Apol·lo Palatí juga un paper precoç si tenim en compte la importància de la residència d'August en el disseny polític del nou règim.

La terrassa intermèdia, la casa d'August

Al centre de la terrassa intermèdia hi havia el basament sobre el qual es recolzava el podi del temple d'Apol·lo. Era envoltat de dos peristils simètrics a l'eix del temple als quals s'obrien les habitacions i les dependències del palau (fig. 36). El peristil nord s'estenia entre el temple d'Apol·lo i el santuari de Victòria i Cíbele i funcionava com a centre dels apartaments privats d'August. El peristil sud, del qual només coneixem una de les cantonades, devia allotjar les dependències de la part pública del palau.

L'ala nord del palau, amb el seu peristil, és ben coneguda gràcies a les excavacions de Carettoni durant els anys 60.²⁶² Les habitacions s'ordenen en dos nivells tot seguint el pendent del turó. Un dels costats del peristil tenia un segon pis que donava accés a les dependències de la planta superior, la qual s'organitzava al voltant d'un petit pati de columnes. Algunes de les habitacions del pis inferior s'internaven a l'interior del podi del temple. El sector va estar en ús fins que Domicià el transformà radicalment.

El sistema d'habitacions de l'ala nord del palau s'organitza mitjançant un eix de simetria que coincideix amb el punt mitjà del peristil. A l'eix s'hi situa la sala més gran, decorada amb un paviment de marbre, que tenia un sòcol perimetral on s'hi podia accedir a través dels extrems mitjançant escales. És difícil de concretar la funció antiga de la sala. La presència del sòcol ha fet pensar alguns investigadors que era un saló de banquetes (*triclinium*). Tanmateix, les dimensions del sòcol no permeten la col·locació de llits de banquet. A cada costat de l'eix de simetria definit per la sala es disposen dues sèries d'habitacions també simètriques. En destaquen dues que eren decorades amb grans nínxols,

261 SAURON, G. Ob. cit., 2002.

262 CARETTONI, G. «La zona augustea del Palatino» dins *RendPontAcc*, XXXIX, 1966-67, pàg. 55-75.

Fig. 38: Plaques de terracota (lastre campana) de temàtica apol·línica aparegudes a la zona de la casa d'August. Cal destacar la lluita entre Apol·lo i Hèrcules per a la possessió del trípede de Delfos i el culte a l'omphalos d'Apol·lo.

un element arquitectònic que insinua que es feien servir com a biblioteques. Algunes de les parets de les sales han conservat una rica decoració pictòrica que correspon al segon estil pompejà, sobretot les que se situen a la part occidental del conjunt. Formen un nucli compacte ubicat al costat de les escales de Cacus. Corresponen, en alguns casos, a habitacions de servei i, en d'altres, a cambres luxoses (*cubiculae*) decorades amb pintures pertanyents a una fase antiga del segon estil.²⁶³ L'anomenada *cambra de les màscares* presenta una decoració que imita l'escena d'un teatre temporal. L'arquitectura fictícia és decorada amb màscares teatrals. El nínxol central presenta un paisatge dominat per un *betil* alçat sobre un trípede. La sala anomenada *dels fistons de pi*, contigua a l'anterior, també es va decorar segons un segon estil antic semblant a l'anterior que es pot datar sense dificultats entre els anys 36 i 30 aC. Per tant, les decoracions pertanyen a la primera fase del palau.

Adossada al podi del temple, es desplega una altra sèrie d'habitacions alineades amb el porticat oriental del peristil. La més important correspon a un gran saló (*oecus* corinti) la coberta del qual, en forma de pavelló, es recolza sobre quatre columnes exemptes. La sala també és decorada amb pintures de segon estil, coherents amb la resta de pintures del palau. Després de l'*oecus* corinti es troba l'accés a una rampa que conduïa directament des del peristil fins a la gran plataforma on s'alçava l'altar del temple. La rampa tenia una decoració rica en estuc i evidència que hi havia

una relació funcional molt estreta entre les habitacions privades d'August i el temple.²⁶⁴

Al pis superior (fig. 36) hi podem reconstruir una sèrie de dependències organitzades al voltant d'un atri corinti (decorat amb columnes). L'atri s'aixecava sobre una galeria soterrada (criptopòrtic). El sector superior de la casa es desenvolupava al mateix nivell que l'anomenada casa de Lívia i segurament era accessible des del carreró que passa darrere el temple d'Apol·lo. Encara que només se'n conserven els fonaments dels murs, podem reconstruir una planta organitzada mitjançant grans habitacions que s'obrien al segon pis del peristil.

L'element que articulava la relació entre els dos pisos de l'ala nord del palau era el desenvolupament en alçada dels pòrtics del peristil. Disposem de molts dels elements que formaven part de la decoració del peristil nord. Pensabene, en un article recent, descriu cinquanta-dos fragments arquitectònics de diferents tipus de marbre de colors («*portasanta, giallo antico, pavonazzetto, cipollino, Luni, alabastro fiorito*»), realitzats amb una gran qualitat i que inclouen capitells, bases, fustos o cornises d'un conjunt arquitectònic homogeni.²⁶⁵ La major part dels fragments eren incorporats als farciments de terra que van cobrir aquesta part del palau durant l'època de Domicià. Per això, tot i que no sabem la ubicació exacta de cadascun dels fragments, és molt probable que formessin part de l'alçat de les galeries amb columnes que envoltaven el

263 CARETTONI, G. «La decorazione pittorica della Casa di Augusto sul Palatino» dins *RM*, 90, 1983, pàg. 373-419.

264 IACOPI, T. i TEDONE, G. «Lo "studiolo" di Augusto: ricomposizione e ripristino» dins *BA*, 1-2, 1990, pàg. 143-148.

265 PENSABENE, P. «Elementi architettonici dalla casa di Augusto sul Palatino» dins *RM*, 104, 1997, pàg. 150-192.

Fig. 39: Una de les Danaïdes de marbre negre que van aparèixer a la zona del temple d'Apol·lo Palatí i que decoraven probablement la planta superior dels dos peristils simètrics del palau d'August.

peristil (fig. 38). L'estudi dels fragments ha permès de proposar una hipòtesi per reconstruir les principals línies de l'alçat del peristil. Segurament es tractava d'un peristil rodi, és a dir, tres dels costats tenien un sol pis mentre que el quart s'estenia en dos nivells (la restitució del pòrtic que féu Pensabene es troba a la figura 39).²⁶⁶ D'altra banda, la planta del pis inferior demostra que les dependències privades d'August s'obrien cap al porticat del peristil amb una arquitectura de nínxols intercalats amb columnes, d'acord amb els millors exemples de l'arquitectura palatina hel·lenística. L'estudi que Pensabene féu dels fragments ha permès reconstruir, segurament d'una manera molt encertada, algunes parts de l'alçat de l'edifici.

En primer lloc cal destacar una sèrie de columnes d'una alçada que oscil·laria entre els 5 i els 6 m i d'un diàmetre de 70 cm a la base (fig. 37). Els fustos eren acanalats i realitzats en marbre de *portasanta*. Els capitells eren dòrics i realitzats en marbre de *portasanta* i *giallo antico*. Almenys se n'han conservat cinc decorats amb l'equi poc corbat clàssic, típic de la tradició hel·lenística tardana. Les bases, decorades amb un sol tor, que també és un tret de l'època hel·lenística tardana, no tenen plint i es van fer tant en marbre de *portasanta* com del tipus *pavonazetto*. A més s'han pogut identificar elements d'un segon ordre de columnes, ara llises, d'uns 2,5 m d'alçada. La columnata del peristil tenia dos ordres superposats, l'inferior dòric i el superior potser jònic, ja que els fustos eren llisos.

En segon lloc, Pensabene descriu un conjunt nombrós de cornises, algunes dòriques i d'altres jòniques, realitzades en marbre de Luni. En alguns fragments de cornisa la decoració gira en angle recte. Això demostra que formaven part d'una façana amb cossos entrants i sortints, probablement articulada amb un sistema de nínxols. Darrere la columnata es devia desenvolupar una arquitectura de nínxols entrants i sortints de la qual provenen, segurament, els fragments de cornises, els de plafó, els d'arquitràu i els dels petits frontons. En conclusió, es dibuixa una arquitectura hel·lenística tardana d'una riquesa extraordinària en relació amb els materials utilitzats (fig. 40).

Falten els elements de l'entaulament de les columnes del peristil. En relació amb això, Pensabene planteja una hipòtesi seductora segons la qual els arquitràus van ser, a l'origen, de fusta revestida de plaques de ceràmica. La possibilitat és coherent des del punt de vista tectònic si tenim en compte les dimensions reduïdes dels capitells i la poca alçada de l'ordre superior. És una hipòtesi que permetria solucionar la ubicació antiga d'un element arqueològic molt important per a l'estudi de les produccions artístiques d'època augustal: les cèlebres plaques de terracota decorades

266 PENSABENE, P. Ob. cit., 1997.

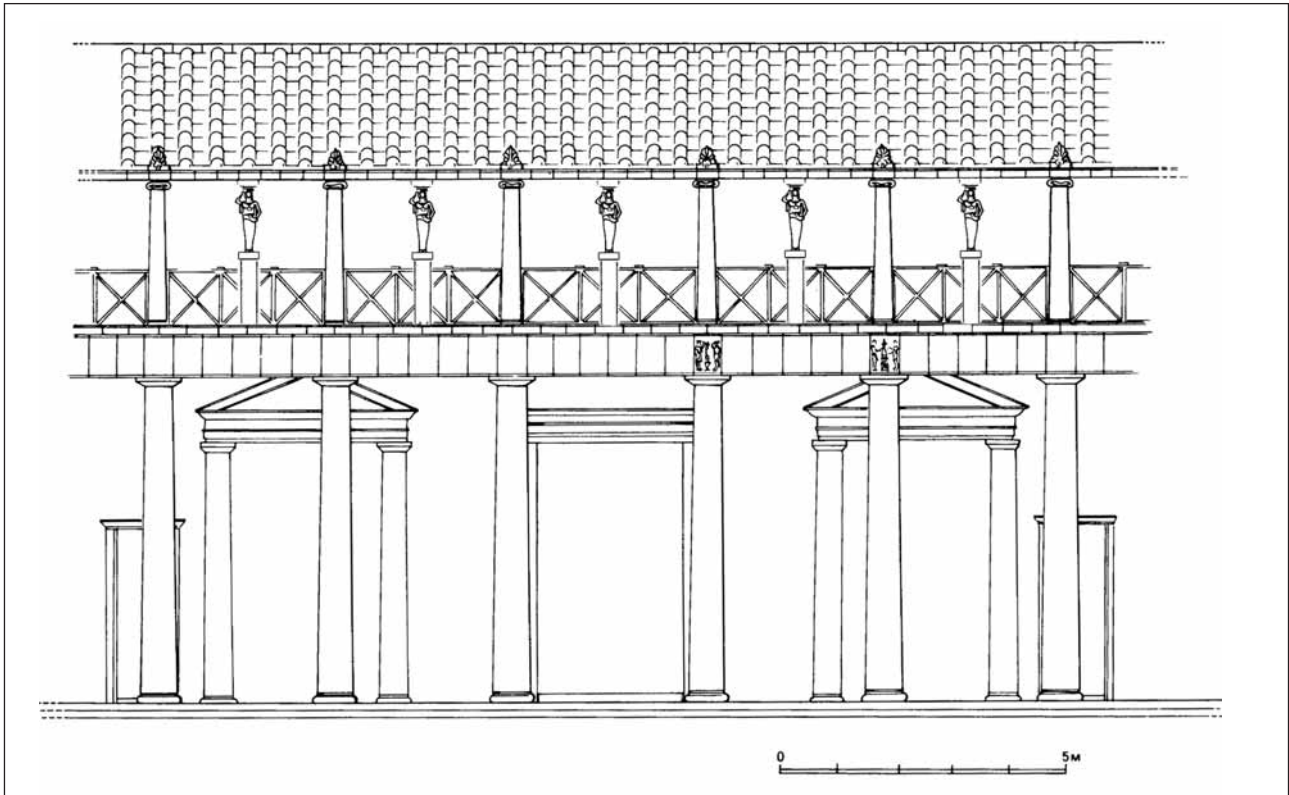

Fig. 40: *Reconstrucció de Pensabene de l'alçat del peristil de la casa d'August. L'estudi de Pensabene ha demostrat que el conjunt monumental format per la casa d'August i el temple d'Apol·lo amb les seves dependències es concebé a partir de l'arquitectura hel·lenística més sofisticada. Es construí amb marbres molt preuats, equipat amb escultures luxoses i decorat amb una arquitectura barroca de nínxols i exedres que respon a la tradició més exigent de l'arquitectura hel·lenística procedent d'Orient (PENSABENE, 1997).*

amb temàtica apol·línia (fig. 38) que van aparèixer l'any 1968 durant les excavacions de Carettoni a la zona del temple.²⁶⁷ La figura 38 permet d'apreciar la gran qualitat artística de les *lastre campane* amb la lluita d'Apol·lo i Hèrcules pel trípod del·fíic. No obstant, no són les úniques terracotes que van aparèixer durant l'excavació. Com evidència l'anàlisi exhaustiva que en va fer Maria José Strazzulla,²⁶⁸ els materials recollits pertanyen almenys a sis sèries arquitectòniques diferents. En totes, les plaques de ceràmica decorada es van utilitzar per revestir elements de fusta que tenien una funció estructural, com ara l'arquitrav d'un porticat o bé la cornisa de culminació d'una coberta de tègules. En aquest sentit, la hipòtesi de Pensabene és especialment atractiva quan proposa d'interpretar algunes de les sèries de terracotes com a revestiment de l'arquitrav de fusta de les columnes dòriques en marbre roig que acabem de descriure.²⁶⁹ La proposta, sens dubte brillant, coincideix amb les conclusions de l'estudi de Strazzulla: les diferents sèries de terracotes arquitectòniques aparegudes evidencien que, en el fons, la casa d'August tenia diverses columnates dife-

rents. La investigadora associa el fet a una organització del conjunt a través de diverses terrasses, cadascuna de les quals tenia un porticat propi.²⁷⁰

Una troballa escultòrica de primer ordre (vegeu una de les escultures a la fig. 39), procedent de les excavacions del segle XIX, permet de completar la imatge de la decoració del conjunt. Ens referim als tres *hermae* esculpits en marbre negre («*nero antico*») amb la representació de dones vestides amb un *peplum* que sostenien un objecte o una cistella sobre el cap.²⁷¹ Van aparèixer l'any 1869, durant les excavacions dirigides per Pietro Rosa, trencades en molts fragments, al braç esquerre del criptopòrtic que sosté l'àrea sagrada del temple d'Apol·lo. El diari d'excavacions de Rosa comenta que al costat de les *korai* en marbre negre també van aparèixer fragments d'altres figures semblants fetes en *rosso antico*. S'han interpretat com una representació de les filles de Dànaos, les cèlebres Danaïdes que citen les fonts escrites com a element decoratiu d'un dels pòrtics del conjunt format pel temple d'Apol·lo i la casa d'August.²⁷² Les figures mos-

267 CARETTONI, G. «Terracotte "Campane" dallo scavo del tempio di Apollo Palatino» dins *RendPontAcc*, XLIV, 1971-72, pàg. 123-139. Íd., «Nuova serie di grandi lastre fittili "Campane"» dins *BdA*, LVIII, 1973, pàg. 75-87.

268 STRAZZULLA, M. J. *Il principato di Apollo. Mito e propaganda nelle lastre "Campane" dal tempio di Apollo Palatino*. Roma, 1990.

269 PENSABENE, P. Ob. cit., 1997.

270 STRAZZULLA, M. J. Ob. cit., 1990.

271 TOMEI, M.A. «Le tre Danaïdes in nero antico dal Palatino» dins *BA*, 5-6, 1990, pàg. 35-48; Íd. «Sculture dal Palatino» dins DI MINO, M.R. i BERTINETTI, M. (ed.) *Archeologia a Roma. La materia e la tecnica nell'arte antica*. Roma, 1990, pàg. 115-118.

tren una barreja de traços arcaïtzants que recorden l'estil sever i una elaboració dels detalls, sobretot el virtuosisme preciosista amb què s'elaboren els trets del rostre de les *korai* i el dibuix acurat dels cabells recollits a l'esquena. Les característiques recorden les canèfores (joves portadores de cistelles) representades sobre algunes de les *lastres campanes* amb tema apol·lini que hem descrit. Són una manifestació evident de l'arcaisme que envolta les manifestacions artístiques de la primera època augustal.

Cal considerar els trets estructurals de les figures per poder integrar-les en el conjunt arquitectònic de la casa d'August. Considerades a vegades com a ballarines, presenten un encaixament rectangular al cap on s'hi inseria una cistella, un recipient o un element semblant que sostenia la mà alçada. Amb l'altre braç fan un gest semblant al de les cariàtides de l'acròpoli d'Atenes: alcen lleugerament la part inferior del *peplum*. La part posterior de les peces té uns acabaments molt acurats. Això ens indica que eren col·locades en una posició exempta. L'aparença de pilar de la part inferior del cos i l'encaixament al cap per ubicar-hi un element estructural confirma que es van idear com a suport d'algun element arquitectònic. Segurament tenien un paper semblant a les cariàtides d'Atenes. Per això les hipòtesis de Pensabene resulten convincents quan afirma que les figures s'inserien dintre els porticats dels peristils de la casa d'August. Naturalment, hi ha diferents alternatives sobre la manera en què es col·locaven als pòrtics. A més de les dues possibilitats de Pensabene, podem afegir-n'hi una tercera un xic diferent. Les figures tenien 1,2 m d'alçada sense considerar-ne el basament sobre el qual es devien recolzar ni l'objecte que portaven al cap. Si suposem que eren col·locades sobre la barana de protecció del pòrtic superior reconstruït per Pensabene (de manera que caldria afegir un metre d'alçada a les figures) i considerem l'alçada de l'objecte encaixat al cap, les Cariàtides arriben als 2,5 m d'alçada, que coincideix amb les columnes de l'ordre superior del pòrtic (al voltant de 2,5 m d'alçada). Per tant, es pot imaginar que al centre de cada intercolumni del pòrtic superior s'hi situava una de les Danaïdes que actuava com a *cariàtide* sostenint l'arquitràu al punt mitjà.

La restitució que hem exposat de la terrassa intermèdia de la casa d'August i, concretament, de la inserció del temple d'Apol·lo en el conjunt, entra en contradicció amb una hipòtesi recent publicada per Maria Antonietta Tomei.²⁷³ Considerem que és el moment de subratllar una qüestió metodològica imprescindible per poder valorar els límits de la interpretació arqueològica. El nostre treball intenta recopilar les evidències recollides al llarg d'un segle i mig d'excava-

cions i, a més, proposar una hipòtesi sobre la reconstrucció de la història del conjunt. Naturalment, també tenim en compte les dades transmises a través de les fonts literàries. A vegades la sensibilitat científica dels investigadors que s'han ocupat prèviament del tema pot conduir a conclusions contraposades sense que existeixin evidències irrefutables que descartin qualsevol de les possibilitats. La ubicació del pòrtic de les Danaïdes n'és un exemple evident. Tomei considera, primer de tot, les galeries subterrànies que rodegen el podi del temple d'Apol·lo i proposa reconstruir una plaça porticada al voltant del basament del temple que es conclou amb un arc monumental a uns 20 m de la part posterior del temple. Considerem que és una hipòtesi difícil d'acceptar si tenim en compte la configuració del conjunt en terrasses. El podi del temple s'alçava de manera que coronava visualment la terrassa superior. Una plaça porticada al voltant del temple interferiria, d'una banda, amb el pis superior de l'ala nord del palau (com subratllen les excavacions de Carettoni) i, de l'altra, amb la part posterior de l'anomenada Casa de Lívia. L'argument de la investigadora té en compte els dos trams de criptopòrtics (al sud i a l'est) que envolten el basament del temple, però segurament eren galeries subterrànies de circulació que connectaven les diferents parts del palau d'August. Recordem que algunes fonts descriuen el conjunt com una mena de barri, amb carrers i espais públics. Tornarem a fer esment d'aquest fet quan detallem la reconstrucció del conjunt palatí d'August sobre el turó.

Al llarg de les últimes pàgines hem descrit la imatge que l'arqueologia ens ofereix de la casa d'August i del temple d'Apol·lo. Resulta satisfactori comprovar que coincideix amb la descripció que ens transmeten les fonts escrites. És sorprenent observar que els textos es refereixen al conjunt amb una admiració desmesurada. Sobretot els textos de Properci (II, 31, 1-2), Vel·leius Patèrcul (2, 81, 3), Suetoni (*Aug.* 29), Dió Cassi (53, I,3) i Ovidi (*Trist.* III, 1, 31-48). En destaquen l'ús de marbres rojos bellíssims, el paviment de lloses blanques, les columnes de *giallo antico* i, finalment, el contrast cromàtic de les Danaïdes en *nero* i *rosso antico*.

La part del palau de la terrassa intermèdia sofrí una transformació radical durant l'època de Domicià, ja que el terreny es va alçar artificialment més de 6 metres d'altura. Tot i que molts materials de construcció en van ser extrets, sobretot els marbres, hem vist com les excavacions han documentat prou peces per reconstruir l'alçat dels dos pisos del peristil. Desconeixem la distribució de les dependències del peristil sud, ja que van quedar cobertes a causa de les

272 BALENSIEFEN, L. «Überlegungen zum Aufbau der Danaidenhalle auf dem Palatin» dins *RM*, 102, 1995, pàg. 189-209.

273 TOMEI, M. A. «I resti dell'arco di Ottavio sul Palatino e il portico delle Danaide» dins *MEFRA*, 112.2, 2000, pàg. 557-610.

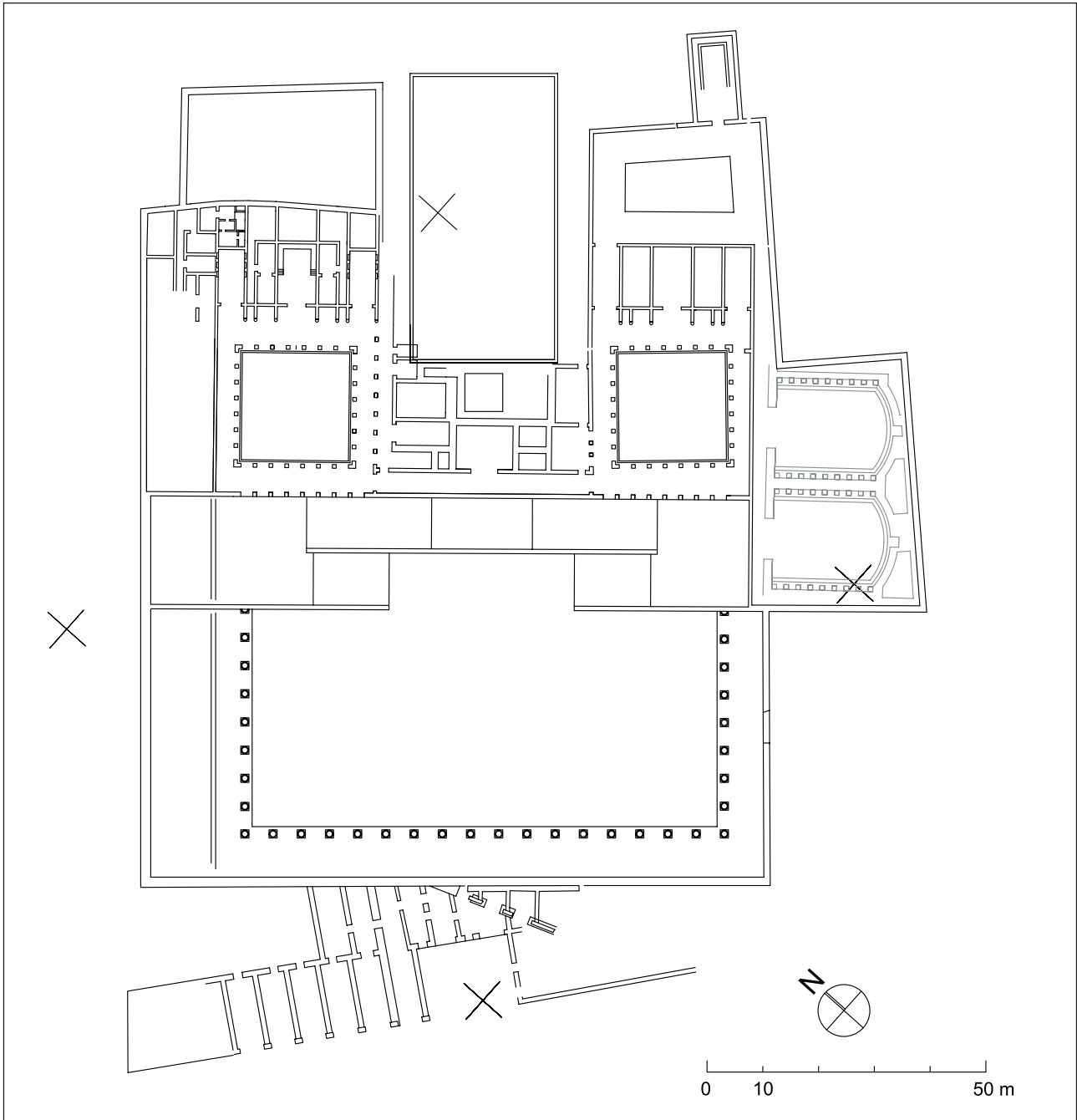

Fig. 41: Casa d'August i temple d'Apol·lo. Restitució de les terrasses inferiors. L'ala oest del palau (1) és ben coneguda gràcies a les excavacions de Carettoni i Iacoppi. Hem suposat que les dependències de l'ala est del palau (2) eren simètriques quant a l'eix del temple. La reconstrucció dels porticats de la plaça situada a un nivell inferior pot ser aproximada a partir d'alguns subterranis que servien de fonament per a les columnates i que s'han conservat a l'esquena de l'església de Santa Anastàsia (3). Les dues biblioteques (4) se situen en una posició lateral a la plaça i la seva planta es mantingué en la reconstrucció flàvia del conjunt.

transformacions de l'època neroniana. En aquest sentit, cal subratllar que les línies principals del conjunt de terrasses, definides a través de grans murs de contenció, es van mantenir al llarg de les transformacions successives del palau per part de Neró i dels Flavis. Durant l'època de Domicià, les biblioteques llatina i grega del temple es van situar a la zona que hem descrit, la qual cosa fa pensar que, en un primer moment, ja se situaven al costat del peristil sud.

La terrassa inferior: l'area Apollinis

La terrassa inferior del conjunt dominava visualment el circ Màxim i era constituïda per una gran plaça porticada sostinguda per una sèrie de voltes regulars. Podem reconstruir-ne la planta gràcies a alguns elements documentats arqueològicament. Disposem d'un llarg mur de contenció situat ben bé davant el podi del temple, que probablement definia el límit nord de la plaça (fig. 31, núm. 1). El límit sud era for-

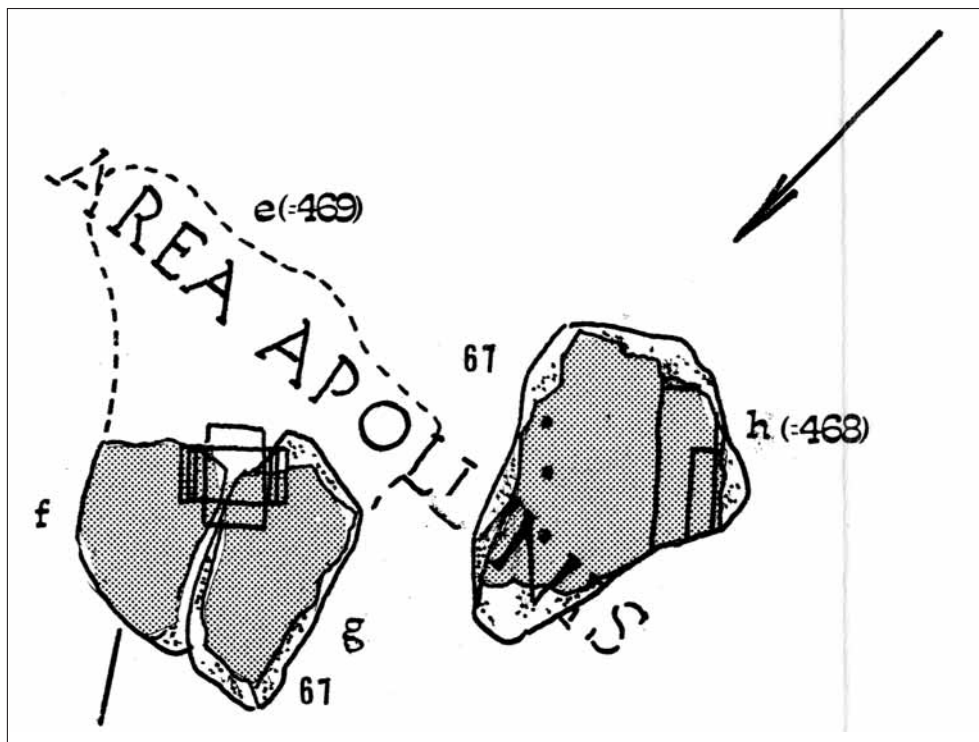

Fig. 42: *Fragments de la planta marmòria de Roma (FUM), realitzada durant el principat de Septimi Sever, amb la representació de l'àrea Apollinis. Es reconeix la línia de columnes del porticat de la plaça i l'altar monumental de planta quadrada i accessible mitjançant quatre escales que devia situar-se a l'eix del temple.*

mat per un mur gruixut de carreus situat al peu del turó, darrere l'església de Santa Anastàsia (fig. 31, núm. 2).²⁷⁴ Al mur de carreus s'hi adossa, cap a l'interior de la plaça, un sistema de subestructures voltades que es recolzaven sobre tres murs paral·lels (fig. 31, núm. 3), els quals tenen uns eixamplaments situats a distàncies regulars que devien coincidir amb el suport de les voltes i que probablement ens indiquen el ritme de la columnata que es recolzava damunt les subestructures. Darrere l'església de Santa Anastàsia s'hi ha conservat una part de les voltes. S'hi alineen perfectament amb els eixos del temple d'Apol·lo i formen una sèrie de cambres subterrànies que devien sostenir una columnata superior. Aquesta part pública del recinte d'Apol·lo s'ha excavat parcialment, per això només podem intuir-ne els elements principals. De moment no tenim evidències materials de la columnata que, sens dubte, decorava la plaça. El gran mur de contenció alineat amb el front del temple (fig. 31, núm. 1) deuria ser el límit nord de la plaça. Si això és cert, es pot reconstruir un pòrtic en forma d'*U*, enfrontat a la façana monumental del temple. El ritme de la columnata es dedueix a partir del sistema de voltes regulars i ortogonals que formava el subsòl de la plaça.

Hem comentat abans que els nivells de la terrassa intermèdia es van modificar completament durant l'època de Domicià, en coincidència amb la construcció de la *domus Flavia*. Segurament la modificació dels nivells també va afectar la terrassa inferior. De fet, els

nous murs que delimiten la plaça cap al nord s'associen amb uns farciments de terra de més de 6 m de gruix que van deixar soterrada la casa d'August i la plaça primitiva. Allò que resulta interessant per reconstruir el traçat de la plaça en l'època d'August és que tots els murs domicians tenen un únic sistema de mesures regulars que corresponia al ritme de les columnates que envoltaven la plaça. Si perllonguem el sistema de voltes localitzat darrere Santa Anastàsia cap a l'est i cap a l'oest, els murs domicians coincideixen exactament amb el final d'una volta. Per tant, podem reconstruir l'estructura general de la plaça durant l'època flàvia, però no sabem si la plaça augustal primitiva també tenia el mateix ritme de les columnates. En conclusió, ara per ara podem definir les línies generals de la plaça augustal, però no podem descriure'n els detalls arquitectònics. La hipòtesi que presentem a la figura 37 suposa que el ritme de les columnates de la plaça de l'època domiciània es va construir a partir dels elements augustals.

Hi ha un paral·lel arqueològic que ens podria il·lustrar la relació entre la plaça (*area Apollinis*), les rampes d'accés entre les tres terrasses i l'altar del temple. Es tracta de l'anomenat temple de Minerva a Assís.²⁷⁵ El temple s'organitzava mitjançant terrasses accessibles a través d'escales simètriques a la façana del temple i també amb la col·locació d'un altar i un tetràstil en eix amb el temple. Això ha fet pensar que era una derivació del conjunt de terrasses del temple d'Apol·lo

²⁷⁴ Podem trobar la descripció general del monument a JUNYENT, E. «La maison romaine du titre de Sainte Anastasie» dins *Riv. Archeol. Crist.*, 1930, pàg. 91-106. L'esquema cronològic general el publicà LUGLI, G. *La zona archeologica di Roma*. Roma, 1924, pàg. 269-274 i fou reprès a *Id. Roma Antica. Il centro monumentale*. Roma, 1946, pàg. 609-613. Un actualització bibliogràfica exhaustiva la podem trobar a ECCELI, M. veu «S. Anastasia, Titulus» dins *LTUR I*, pàg. 37.

²⁷⁵ STRAZZULLA, M.J. «Assisi: problemi urbanistici» dins *Les Bourgeoisies municipales italiennes au IIe. Et le. Siècle av.J.C.*, Nàpols, 1983, pàg. 151-164.

Fig. 43: Murs augustals de la zona de les biblioteques del temple d'Apol·lo apareguts en excavació (foto de SAR).

Palatí.²⁷⁶ Segurament, la relació del sistema de terrasses amb el circ Màxim accentuava l'efecte escenogràfic extraordinari del conjunt. De fet, la terrassa inferior devia actuar gairebé com un mirador sobre les grades. Històricament, el circ Màxim havia estat l'escenari dels *ludi Apollinares* instituïts després del desastre de Cannes l'any 212 aC.²⁷⁷ La instal·lació de l'obelisc del sol sobre l'espina del circ l'any 10 aC (Plini *NH* 36, 71) demostra la relació que s'establí entre el temple d'Apol·lo Palatí i el circ Màxim amb motiu de la celebració dels jocs.²⁷⁸ Tot i que no tenim dades arqueològiques, sembla adequat pensar que l'obelisc del sol es va col·locar en l'eix del temple d'Apol·lo. Així, la terrassa inferior del complex palatí hauria esdevingut un escenari privilegiat si tenim en compte la seva relació axial amb el temple situat al capdamunt.

Podem proposar una denominació per a la plaça que ocupava la terrassa inferior. Solí (1.37) fa referència a una *area Apollinis* que només podem identificar amb la terrassa inferior del santuari. La podem identificar

també amb la «*Phoebi porticus*» que esmenta Properci (2.31.2) o amb la «*porticus ad Apollinis*» que cita Suetoni (*Aug.* 29.4). A més, la plaça era decorada amb una gran estàtua gegant de l'Apol·lo Citarede, fet que reforça el sentit unitari del conjunt monumental de terrasses construït per August.

Un article recent de Pierre Gros²⁷⁹ ha destacat l'existència d'un bosc sagrat dedicat a Apol·lo en el santuari palatí. La font literària principal és la descripció de Fest de l'enigmàtic monument anomenat *Roma Quadrata* (Fest. 310 L). En el capítol següent parlarem d'aquesta construcció singular. Per analitzar detalladament les implicacions religioses del bosc d'Apol·lo *Palatinus* ens adrecem a l'extens article de Gros. Volem tan sols suggerir una possible ubicació del bosc. Les mateixes paraules de Fest són prou clares: «El bosc que es troba a l' *area* d'Apol·lo» (*silva quae est in area Apollinis*). El terme d'*area Apollinis* en el context de la reconstrucció del santuari d'Apol·lo que proposem només pot correspondre a la plaça inferior del conjunt. L'arquitectura dels porticats devia emmarcar una plantació ordenada d'arbres que devia ocupar la superfície de la plaça (*area Apollinis*). Alguns santuaris de tradició republicana del Laci, como ara el temple de Juno a Gabi i el de Fortuna *Primigenia* a Palestrina, eren decorats amb plantacions ordenades d'arbres similars als del santuari d'Apol·lo.

En el cas del santuari d'Apol·lo Palatí, el text de Gros recorda que el *bosc* constituïa «un element estructural, i no només ornamental, del recinte sagrat».²⁸⁰ El bosc que apareix sovint en els santuaris d'Apol·lo és útil com a mitjà per a la comunicació entre el déu i els homes. Un tret associat explícitament a la funció oracular del culte a Apol·lo. Sabem que August va disposar els *Illibres sibil·lins* sota l'estàtua de culte del santuari palatí. Ja hem comentat les terracotes amb la lluita pel trípede entre Hèrcules i Apol·lo que decoraven el conjunt. La mateixa porta del temple era decorada amb trípedes d'Apol·lo. Si recordem que la sibil·la de Delfos s'asseia sobre un trípede durant l'èxtasi oracular podem intuir el sentit religiós dels elements. Però no eren les úniques referències explícites al culte oracular d'Apol·lo en el santuari palatí. Cal afegir la representació de l'altre gran símbol apol·lini: l'*omphalos* o *baitylos*. Les fonts escrites recorden que a la plaça es va arribar a erigir un *baitylos* monumental dedicat a Apol·lo. Apareix representat també en les plaques de ceràmica que decoraven els peristils (fig. 40) i en algunes pintures murals que decoraven la casa d'August. Tots aquests elements ens ajuden a entendre el profund significat religiós que August va atorgar a la fundació del santuari d'Apol·lo.

276 COARELLI, F. «Architettura e arti figurative in Roma: 150-50 a.C.» dins *Hellenismus in Mittelitalien*. Göttingen, 1976, pàg. 130. STRAZZULLA, M. J. Ob. cit., 1990, pàg. 158.

277 GAGÉ, J. *Apollon Romain*. Paris, 1955, pàg. 288 i seg.

278 HUMPHREY, J.H. *Roman Circuses*. Berkeley-Los Angeles, 1983, pàg. 259; 269-270.

279 GROS, P. «Le bois sacré du Palatin: une composante oubliée du sanctuaire augustéen d'Apollon» dins *Rev.Arch.* 1, 2003, pàg 51-66.

280 GROS, P. Ob. Cit, 2003, p. 63.

Fig. 44: Monedes augustals amb la representació de la porta de la casa d'August, l'escut honorífic d'or que li oferí el Senat i el basament amb l'estàtua d'Apol·lo col·locada en la cel·la del temple. En l'última es distingeixen els llibres sibil·lins dipositats per ordre d'August sota l'estàtua d'Apol·lo portador de la cítara que presidia el culte en el temple palatí.

Al conjunt palatí dedicat a Apol·lo s'hi afegí una biblioteca dividida en dues seccions, decorada amb una estàtua gegant d'August amb els atributs d'Apol·lo (Suet. *Aug.* 29.3 i Dió Cass. 53.1.3). Segurament, els canvis de les cotes i dels nivells durant l'època de Domicià van cobrir completament l'edifici augustal. L'arqueologia i la planta marmòria ens han permès de conèixer la planimetria i la ubicació de la biblioteca «*ad apollinis*» durant l'època flàvia. Segurament es mantenia a la ubicació primitiva.²⁸¹ Unes excavacions realitzades en profunditat a la zona oriental de la terrassa inferior descobriren uns murs d'*opus reticulatum* i de grans carreus que es podrien relacionar amb la biblioteca primitiva.²⁸²

Sabem que les parets de la biblioteca eren decorades amb retrats de poetes i oradors ficats en escuts («*imagines clipeatae*»). També sabem el nom dels primers directors del recinte: *Pompeius Macer*, que fou succeït per *Iulius Hyginus*, gromàtic i llibert d'August.

L'edifici sovint s'utilitzava per a les reunions del Senat, sobretot durant els últims anys del govern d'August.²⁸³ Aquest fet es fa palès quan Tàcit fa servir el terme *curia* per fer referència a la biblioteca.²⁸⁴ El conjunt de terrasses que emmarcava el temple d'Apol·lo era, alhora, la casa del déu i d'August. Per això, el fet que el Senat de Roma es reunís en un espai que, en definitiva, formava part de la casa d'August constituï un canvi d'un rerefons polític molt profund.

La intenció d'August era que el temple d'Apol·lo esdevingués un dels llocs principals de la religió oficial i de la política d'estat. Per això es va construir com un conjunt de places i d'edificis integrats en un esquema de composició unitari. Les grans dimensions de la plaça que ocupava la terrassa inferior es van justificar amb motiu dels jocs seculars que August celebrà l'any 17 aC per commemorar el centenari de la fundació de Roma. Coneixem el *Carmen Saeculare*, compost per Horaci, i el comentari de l'historiador Zòsim, però

281 CASTAGNOLI, F. «Sulla biblioteca del tempio di Apollo Palatino» dins *RendLinc*, 4, 1949, pàg. 379 i seg.

282 Documentats per LUGLI, G. Ob. cit, 1953.

283 THOMPSON, D.L. «The Meetings of the Roman Senate on the Palatine» dins *AJA*, 85, 1981, pàg. 335 i seg.

284 PALOMBI, D. veu «Curia in Palatio» dins *LTUR I*, pàg. 334.

Fig. 45: Rodella decorativa de marbre, apareguda a Arles, que reproduceix l'escut d'or que dedicà el Senat en honor d'August a la cùria de Roma.

sobretot tenim una bona part de les actes de la festa, conservades en una sèrie de grans plaques de marbre rescatades del Tíber l'any 1890. Durant les dues primeres nits, i segons el model de les tradicions seculars, es van fer els sacrificis i els festeigs corresponents al *Tarentum*, situat a l'extrem nord del Camp de Mart, dedicats a les divinitats ctòniques. Tanmateix, el tercer dia de clausura de les festes l'escenari principal va ser el temple d'Apol·lo Palatí, la casa del déu solar que August convertí en la seva pròpia divinitat dinàstica. Es va constituir una processó solemne al voltant del temple del Palatí i, des d'allà, la processó es va desplaçar fins al Capitoli amb el desplegament de tota la *pompa* imaginable. Al llarg del sacrifici que precedí els actes del tercer dia es van fer ofrenes incruentes a Apol·lo, a la seva germana Diana i a la mare Letona. El santuari palatí emergeix amb una força comparable a la del Capitoli, de manera que la tríade apol·línica es contraposa a la capitolina.

La reconstrucció del conjunt palatí

Com ja hem dit, sabem que la residència d'August era quelcom més complex que el palau que va descobrir Carettoni al costat del temple d'Apol·lo. Devia incorporar una part extensa del turó que integrava cases que havien estat comprades successivament. Incloua monuments enigmàtics, com ara l'anomenada *Roma Quadrata*, un bosc sagrat dedicat a Apol·lo (*silva Apollinis*) i tenia un accés monumental presidit per un arc tetràstil dedicat al pare d'August (Octavi *pater*). De tots aquests elements només en coneixem, amb seguretat, algunes parts de les cases republicanes integrades en el palau, que van romandre en ús fins que es van destruir en l'incendi de l'any 64 dC.

Sabem que algunes cases republicanes havien estat incloses al palau d'August.²⁸⁵ Concretament, les cases antigues de Càtul i els Metel.

285 Per a la bibliografia dels darrers propietaris privats coneguts de les cases republicanes del Palatí, vegeu, en general, ROYO, M. *Domus Imperatoriae*, Ob. cit., les veus respectives del *Lexicon Topographicum Urbis Romae* (M. Steinby ed.) i el capítol precedent, «Les cases de l'aristocràcia republicana en el Palatí».

Sabem que les dues cases havien confluït en la propietat única del tribú Clodi quan aquest, després de provocar l'exili de Ciceró, va intentar consolidar una gran propietat immobiliària en el turó. El fracàs va concloure amb l'adquisició i el trasllat del tribú a la casa d'Escaure. No sabem què succeí amb la primitiva residència dels Claudi Pulcre. Una possibilitat és que Clodi s'hagués venut la casa per fer front a l'exorbitant preu que havia pagat per la nova residència. Tanmateix, una altra possibilitat és que, d'alguna manera, l'antiga casa hagués acabat en mans de Fúlvia, la vídua de Clodi, casada en segones núpcies amb Marc Antoni. De fet, el triumvir i la seva muller apareixen més tard vivint en el Palatí (App. *BC IV*, 19). En qualsevol cas, el cert és que no sabem si Fúlvia heretà l'antiga casa familiar del seu marit difunt, Metel, o la nova, comprada per Clodi a Emili Escaure. També hi ha una tercera possibilitat: Fúlvia no heretà cap propietat en el turó. Quan apareix amb residència en el Palatí és com a muller de Marc Antoni. El triumvir, mitjançant l'aprofitament de les proscripcions després de la batalla de Filipos, es podria haver apropiat d'una casa noble en el Palatí, tal com va fer August amb la casa del proscrit i executat Hortensi Hòrtal. Segons el testimoni de Ciceró (*Phil.* 2.62), Marc Antoni s'aproprià de la casa de M. Pupi Pisó, pretor de l'any 44 aC. Tanmateix, el text no indica la posició d'aquesta propietat immobiliària. En qualsevol cas, la casa palatina de Marc Antoni la va requisar, finalment, August, que la va lliurar a dos partidaris seus dels més notables: Agripa i M. Valeri Messala Corví (Dió Cass. *LIII*, 27.5). L'incendi de l'any 3 aC la va destruir i les restes es van incorporar en el palau d'August. Valeri Messala va rebre una suma de diners i Agripa se n'anà a viure a la casa del príncep. Resulta seductor pensar que aquest conjunt ocupava part de les illes III i IV que hem descrit en el capítol anterior. La casa que havia pertangut a Marc Antoni podria haver estat sacrificada, després que el foc la destruís, per ampliar la plaça (*area palatina*) que s'havia de situar davant l'entrada principal de la residència d'August.

L'immens atri d'Escaure, decorat amb les cèlebres columnes de marbre importat, va servir de marc adient per exposar el cadàver del tribú Clodi davant la gran quantitat de clients que tenia (Ascon. *Mil.* pàg. 28). Probablement, els deutes que tenia per haver adquirit la casa van obligar els seus hereus a vendre part de la propietat. En l'època julioclaudia, una part era propietat de C. Cecina Largus, cònsol de l'any 42 dC, a qui pertanyia el jardí amb els arbres de lotus que havien estat de Cras (Plin. *NH* 17.1.5). D'altra banda, el 17 aC, August va col·locar les columnes del gran atri d'Escaure en l'escena del teatre de Marcel. És probable que P. Claudi Pulcre, hereu del tribú i cònsol entre els anys 21 i 22 dC, continués vivint a la resta de la casa.

No cal dir que la casa de Q. Lutaci Càtul seguí un destí diferent. Suetoni explica que era contigua a la casa d'Hortensi Hòrtal, el proscrit executat després de la batalla de Filipos, i que era una casa palatina de la qual s'aproprià August. Les dues cases van convergir en la propietat del príncep. Suetoni també explica que la casa de Càtul es va destinar a l'educació dels hereus de l'emperador. Per a això es va contractar un cèlebre gramàtic: «Verri Flac, fill d'un llibert, es va fer famós pels mètodes educatius que utilitzava [...] És per això que August el va escollir perquè eduqués els seus néts. El preceptor va passar al *Palatium* tota la seva escola amb la condició de no admetre alumnes nous. Ensenyava en l'atri de la casa de Càtul, que aleshores era una part del palau, i va rebre 100.000 sestercis cada any» (Suet. *Gramm.* 17).

La casa de Ciceró (vegeu el capítol anterior) no es va incloure en la residència imperial, perquè sabem que en l'època augustal l'ocupaven els particulars. Podem seguir-ne l'evolució al llarg de diverses generacions. Després de l'assassinat de l'orador, van lliurar la casa a un partidari de Marc Antoni: L. Marcial Censorí. La victòria final d'August va comportar un nou canvi de propietat. Van lliurar la casa a un dels lloctinents d'August: T. Estacili Taure, que havia estat cònsol l'any 37 aC. El darrer ocupant de la casa que es coneix és el nét Sisenna Estacili Taure, que va ser cònsol l'any 16 dC.

El sector oriental del turó, a l'altre costat del *clivus Palatinus*, tampoc no el van ocupar les propietats d'August. En les excavacions arqueològiques de la *Vigna Barberini*, sota els jardins imperials de Domicià,²⁸⁶ ha aparegut una rica casa patricia en què es va trobar un conducte de plom amb el segell de propietat de C. Licini Mucià, un personatge citat contínuament en les *Historiae* de Tàcit com un dels col·laboradors més propers a Vespasià. De fet, va assumir el poder de Roma en nom del nou emperador després de la mort de Vitel·li. La seva brillant carrera va concloure en morir, entre els anys 75 i 77 dC. Les excavacions franceses han documentat el luxe i la riquesa que devien envoltar a finals del segle I dC l'entorn immediat de l'emperador. Era un cercle privilegiat al qual, excepcionalment i pels vincles amb el poder, se li permetia de conservar una gran residència palatina en el Palatí.

En conclusió, l'extensió del complex d'August hauria de quedar restringida a la meitat sud del turó estès tot al llarg del front que dominava el Circ Màxim. S'han conservat alguns elements de les cases republicanes que August havia comprat, com ara l'anomenada *casa dei Griffi* i l'*aula Isiaca*. Tots dos elements van perdurar fins que els va destruir el foc l'any 64 dC. Per tant, hem

286 RIZZO, G. «La fistula di C. Mucianus». *Il giardino dei Cesari* (F. Villedieu ed.). Roma, 2002. Pàg. 54-55.

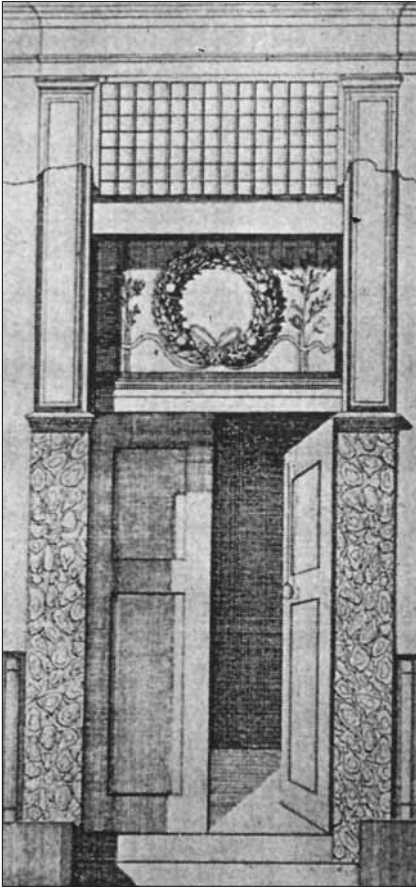

Fig. 46: Porta d'una casa de Pompeia decorada amb la corona que ofereix una imatge aproximada de l'aspecte que devia tenir la porta i el fastigium de la casa d'August.

d'imaginar que es van integrar en el conjunt del palau d'August. Alguns palaus de Pompeia, com ara la casa del Citarista, formada per diverses cases d'atri i peristil unides en una sola propietat, podrien donar la idea d'aquesta successió heterogènia d'atris i jardins porticats associats a un únic palau.

En les excavacions efectuades sota el paviment del saló del tron del palau de Domicià, han aparegut restes de la urbanització posterior a l'incendi de l'any 64 dC (*domus Aurea*). S'hi superposen dues fases monumentals que l'aula domiciana va cobrir.²⁸⁷ Es poden interpretar com a salons de recepció que haurien de tenir una cronologia vespasiana. En realitat, són l'indici de la continuïtat d'aquesta zona com a àrea representativa del palau. Molt probablement, l'*aula Regia* o saló de representació principal del saló imperial es trobava en aquesta zona des de començaments del segle I, i es va reconstruir successivament en el mateix lloc i amb la mateixa orientació. El fet que una part del palau flavi, més endavant, fos anomenat *domus Augustiana*,²⁸⁸ es podria interpretar com un resultat de la continuïtat de la part representativa del palau.²⁸⁹

Aquests salons es van succeir en aquest lloc a partir de l'època neroniana. Des del nostre punt de vista, cal suposar que aquesta zona estava relacionada des de l'època augustal amb un vestíbul d'accés al palau des del *clivus Palatinus*. Tal vegada era la porta principal on es van col·locar després de l'any 27 aC els símbols de la nova autoritat de l'Estat (fig. 44-46). Ho explica el mateix August: «Per aquest mèrit (la restitució dels poders de la República) el Senat acordà nomenar-me August. Els pujants de la porta de casa meva es van decorar oficialment amb llorer, sobre la porta es va col·locar la corona cívica (corona de fulles d'alzina) i en la *curia Iulia* es va instal·lar l'escut d'honor daurat (*clipeus virtutis*) que em va concedir el Senat i el poble en reconeixement del valor, la clemència, la justícia i la pietat que tinc, tal com es pot llegir en la inscripció de l'escut» (*Res Gestae*, 34).

Les branques de llorer constituïen des de feia temps el símbol de la victòria i del vencedor. Tanmateix, en la tradició romana tenien un simbolisme religiós molt més explícit. Les portes de les cases dels principals sacerdots de la religió de l'Estat les flanquejaven dos arbustos de llorer. Passava així en la Règia, seu del

287 GIULANI, C. F. «*Domus Flavia*, una nuova lettura». RM 84, 1977. Pàg. 93 i seg. Id. «Note sull'architettura delle residenze imperiali dal I al III secolo d. Cr.», ANRW, II. 12.1, 1982. Pàg. 233 i seg.

288 *Augustiana* a CIL IV, 8640, 8647-9 i *augustana* a CIL IV 2271, 8651, fan referència molt probablement a la part del palau construïda per Domicià; *domus Flavia* i *domus Severiana* són termes moderns.

289 JORDAN, O. H. *Topographie der Stadt Rom im Altertum*. 1906, 1.3, 90.

Pontífex, davant el temple de Vesta i en la porta de les residències dels flàmins i els pontífexs. En la ideologia augustal el llorer estava, a més, dedicat a Apol·lo, la divinitat tutelar del nou príncep. En paraules de Paul Zanker, «els arbustos de lorer atorgaven a l'entrada de la casa d'August una aura sagrada i feien referència a forces religioses primitives».²⁹⁰

La corona de fulles d'alzina (corona cívica) tenia un caràcter diferent. Era l'arbre dedicat a Júpiter i constituïa un honor concedit per haver salvat un conciutadà en el camp de batalla. En aquest sentit, August apareix com el salvador de tots els ciutadans gràcies a la restauració de l'Estat després de la cruel guerra civil.²⁹¹ El missatge s'utilitza sovint en la propaganda augustal, sobretot en la iconografia de les emissions de moneda. Hi ha la porta de la casa d'August, flanquejada pels arbustos de lorer i presidida per la corona cívica. Perquè no hi hagi dubtes, darrere l'àliga hi ha els arbustos de lorer. La porta d'una casa de Pompeia apareix decorada amb el motiu de la corona cívica i ens il·lustra clarament la imatge de l'entrada principal de la casa d'August (fig. 46).

Queda per resoldre la ubicació precisa d'aquesta entrada principal de la casa d'August. Amb les dades arqueològiques que hem examinat fins ara, pensem que només hi ha dues possibilitats. La primera és que la porta en qüestió s'obris en la part posterior de l'edifici compacte que formaven les tres terrasses del temple d'Apol·lo. Des del punt de vista urbanístic, podria ser un accés obert a la façana de darrere del palau. D'aquesta manera, la porta seria perfectament visible des del *clivus Palatinus*, que constituïa l'accés natural a la part alta del turó. Hi ha, tanmateix, una segona possibilitat que ja hem esmentat. Si entenem la residència d'August com un conjunt molt més extens que no pas el temple d'Apol·lo amb les terrasses, estem obligats a suposar que hi havia un accés unitari. El ja esmentat arc d'Octavi *pater* es podria considerar com l'accés al conjunt monumentalitzat. A més, sabem que davant la porta de la casa hi havia una plaça pública (*area palatina*) en què fins i tot es van instal·lar teatres temporals i que diverses fonts citen amb relació als esdeveniments que van envoltar la mort de Calígula. El nostre punt de vista, que coincideix amb el d'altres investigadors, és que l'arc se situava al final del *clivus Palatinus* i que s'utilitzava com a accés monumental a l'àrea palatina. En el fons d'aquesta plaça pública, i en coincidència amb la façana del vestíbul que hem comentat i que fou descobert sota el saló del tron

domicilà, se situaria la porta oficial d'entrada amb els llorers i la corona cívica.

Plini el Vell explica en la seva *Història natural* que August erigí un arc en el Palatí per honrar la memòria del seu pare natural, C. Octavi. L'autor llatí, quan parla de l'obra de l'escultor Lísias, explica que «la consideració que se li atribueix procedeix del prestigi de l'obra de Lísias que el Diví August va fer col·locar i consagrà en un edicle decorat amb columnes sobre l'arc del Palatí que va fer construir en memòria del seu pare Octavi, vull parlar de la quadriga, del carro d'Apol·lo i de Diana esculpits en un sol bloc» (Plin. *NH* 36.36). Les excavacions de Boni en el *clivus Palatinus*, en la zona de l'arc domicilà, van descobrir les restes d'un basament que s'interpretaren com a part de la pavimentació d'aquest arc.²⁹² L'arc de Domicilà podria haver substituït l'arc d'August després de l'incendi de Neró, quan es va traçar el nou *clivus Palatinus*, aquesta vegada com una via porticada.²⁹³ Aquesta hipòtesi coincidiria amb una notícia de l'antiquari Flamini Vacca, que en el segle XVI diu haver vist una porta monumental decorada amb fornícules en aquesta zona.²⁹⁴ Tal com suggereix Manuel Royo, és probable que Vacca fes referència a l'entrada monumental de la *Vigna Barberini*.²⁹⁵ En qualsevol cas, la porta que va construir August podria haver desaparegut en l'incendi de l'any 64 dC.

Davant aquesta interpretació, altres investigadors han proposat diverses alternatives per ubicar l'arc d'Octavi *pater*. Kleiner considera que és possible que fos un propileu d'accés al recinte del temple d'Apol·lo.²⁹⁶ Tanmateix, la darrera terrassa del temple (*area Apollinis*) és, en realitat, un mirador que dominava el circ Màxim. Per això és molt difícil de col·locar l'arc davant el temple com a accés principal, perquè es trobaria a la vora d'una terrassa situada sobre les grades del circ. Aquest inconvenient el resol M. A. Tomei, que imagina un arc d'accés al recinte d'Apol·lo des del darrere, en l'eix de la façana posterior del temple.²⁹⁷ Ja hem esmentat aquesta hipòtesi en relació amb el pòrtic de les Danaïdes. En realitat, l'intent de Kleiner d'associar l'arc directament amb el temple, només és possible si considerem que l'arc era un monument lliure situat en el centre de la terrassa inferior del recinte d'Apol·lo i no d'una porta d'accés. En aquest cas, el tetràstil d'August que citen les actes dels jocs seculars del 204 dC seria l'arc d'Octavi *pater*. El text de Plini indueix a descartar aquesta possibilitat, perquè fa referència al monument com si fos un arc aixè-

290 ZANKER, P. *El poder de las imágenes*. Ob. cit. Pàg. 118.

291 KIENAST, D. *Augustus*. Darmstadt, 1982. Pàg. 67 i seg.

292 CARETTONI, G. «Excavations and discoveries in the Forum Romanum and on the Palatine during the last fifty years», dins *JRS*, 50, 1960. Pàg. 199.

293 VAN DEMAN, «The Neronian Sacra Via», *AJA*, 27, 1923. Pàg. 500. «The Sacra Via of Nero», *MAAR* V, 1925. Pàg. 120.

294 ROYO, M. *Domus Imperatoriae*. Ob. cit. Pàg. 138-139.

295 ROYO, M. *Domus Imperatoriae*. Ob. cit. Pàg. 138. Núm. 91.

296 KLEINER, F. S. «The Arch in Honor of C. Octavius and the Fathers of Augustus». *Historia*, 37, 1988. Pàg. 347-357.

297 TOMEI, M. A. «Nuovi elementi per la localizzazione del portico delle Danaide al Palatino». *I marmi colorati della Roma Imperiale*. Roma, 2003. Pàg. 441 i seg.

cat en el turó del Palatí i no pas en el palau de l'emperador. Tal com subratlla Manuel Royo, «la indicació *in palatio* és, efectivament, topogràfica, i n'exclou la localització dins la casa d'August». ²⁹⁸

En realitat, la ubicació resta sense solució objectiva. Des del nostre punt de vista, la solució més plausible continua sent la seva col·locació en el *clivus palatinus*, en el lloc que després ocuparia l'arc de Domicià. L'urbanisme del turó, com també la topografia, converteixen aquesta via en l'accés natural al conjunt palatí d'August. Recordem que ja en vida d'August circulaven llegendes que en relacionaven la concepció amb la serp d'Apol·lo. ²⁹⁹ Es tracta d'una referència evident als prodigis que van envoltar la concepció d'Alexandre Magne. ³⁰⁰ En aquest sentit, l'arc evocaria la doble naturalesa de l'origen humà i diví d'August. ³⁰¹ Alhora, la quadriga que guien Apol·lo i Diana constituïria un reflex de la que hi havia situada dalt el mateix temple d'Apol·lo (Propert., II, 31, 11). Recordem que en una de les biblioteques públiques hi havia una imatge gegant d'Apol·lo amb les faccions d'August. ³⁰² Una vegada més, el programa iconològic del conjunt palatí d'August gira entorn d'Apol·lo, el déu vencedor d'Actium, garant, per tant, de la nova edat d'or. Recordem que, en la tradició grega, Apol·lo és la divinitat fundadora (*archegetes*) per excel·lència.

Antecedents tipològics de la residència d'August

En conclusió, podem afirmar que en els darrers anys d'August la residència imperial estava formada per una sèrie de pavellons situats entorn el temple i la *silva nobilis* d'Apol·lo que cita Varró. Gràcies a una vil·la del mateix August, a la rodalia de Nàpols, ens podem fer una idea de com s'organitzava aquest conjunt. Es tracta del cèlebre *Pausilypum* (*sanssouci*) o vil·la d'esbarjo de Vèdi Pol·lió que va passar, per herència, a la propietat d'August l'any 15 aC (Plini *NH* 9, 167; Dió Cass. 54, 23, 5). Aquest cavaller, que era un famós amic de Pompeu, citat en les cartes de Ciceró (*Att.* 6, 1, 25), va ocupar un lloc rellevant en la política asiàtica del final de la República. ³⁰³ El conjunt residencial desenvolupat entorn de la propietat de Vèdi, el formaven pavellons dispersos en la vall d'un turó a la vora de la mar. Tot i que no ha estat excavat sistemàticament, ³⁰⁴ es coneixen prou elements perquè ens fem una idea del conjunt durant els

darrers anys d'August. A partir del bloc residencial originari, la vil·la es va ampliar mitjançant una sèrie d'edificis representatius. ³⁰⁵ Entre aquests edificis hi ha un teatre, un nimfeu-odèon i un petit hipòdrom de 20 x 50 m. Aquest hipòdrom el delimitava un porticat sostingut per pilastres decorades amb semicolunnes, i es conclou en un hemicicle amb graderies per als espectadors. ³⁰⁶ És, doncs, un antecedent dels hipòdroms que Domicià i Adrià construïran més endavant en els seus palaus. La vil·la es completa amb salons triclinics, jardins i termes que urbanitzen una extensió de més de 300 metres lineals de costa.

Els horti de l'Esquilí i «el tranquil sojorn dels déus»

El model del *Pausilypum* també hi era a Roma, en els cèlebres horti que envoltaven la perifèria de la ciutat, particularment els de propietat imperial estesos sobre l'Esquilí. Els luxosos jardins d'aquesta zona, els horti de l'Esquilí, s'havien començat a formar poc després que morís Cèsar, quan Mecenes procedí a enterrassar i enjardinar una àrea extensa situada entorn de la porta esquilina. Els jardins de Mecenes els va heretar el mateix August. Sabem de la mà d'Horaci (*Satir.* 1, 8, 14) que l'antiga necròpolis republicana i el fossat de la muralla arcaica es van descobrir en una ampliació del parc precedent, fet que permet situar amb una certa precisió tant el parc inicial com l'ampliació del mateix parc. ³⁰⁷ El límit nord d'aquests jardins era el *clivus suburanus*, la principal artèria d'unió entre el Fòrum republicà i la porta esquilina. Cap a l'oest termenejaven, probablement, amb la casa de Vèdi Pol·lió. El ric propietari del *Pausilypum* napolità tenia una luxosa residència que també heretà August. El príncep va voler donar exemple de moderació, per la qual cosa va fer arrasar la luxosa casa de Vèdi per deixar espai a un mercat públic: el pòrtic de Lívia (Ovid. *Fast.* VI, 637-648; Suet. *Aug.* 29, 4; Dió Cass. LIV, 23, 1-6). El luxós parc de Pol·lió, que també limitava al nord amb el *clivus suburanus*, el va unir, tanmateix, al de Mecenes. Amb això es constituïa el nucli inicial dels jardins imperials. Uns quants anys després —probablement en l'època tiberiana— L. Eli Làmia, un ric propietari de latifundis a l'Àfrica i cònsol l'any 3 dC, donà els seus jardins esquilins (*horti Lamiani*) al seu gran amic Tiberi. ³⁰⁸ Estaven situats a l'est de la gran propietat de Mecenes i confrontaven amb les propietats de la gens Maiana (*horti Maiani*), que van seguir el mateix pro-

298 TOMEI, M. A. «Nuovi elementi per la localizzazione del portico delle Danaide al Palatino». *I marmi colorati della Roma Imperiale*. Roma, 2003. Pàg. 441 i seg.

299 GAGÉ, J. *Apollon Romain*. Ob. cit. Pàg. 94 i seg. ZANKER, P. *El poder de las imágenes*. Ob. cit. Pàg. 54-58.

300 GRANDET, P. «Les songes d'Atia et d'Octavius. Note sur les rapports d'Auguste et de l'Égypte». *RHR*, 203, 1986. Pàg. 367-368.

301 KLEINER, F. S. «The Arch in Honor of C. Octavius and the Fathers of Augustus». Ob. cit.

302 Pel que fa a la identificació d'August amb Apol·lo, vegeu SIMON, E. *Die Portlandvase*. Magúncia, 1957. Pàg. 30 i seg.

303 Vèdi va ser cèlebre pel luxe que l'envoltava (Tac. *Ann.* 1, 10, 5) i per la crueltat, en el mateix *Pausilypum* alimentava les seves morenes amb carn d'esclaus (Plin. *NH*, 9, 167; Dió Cass. 54, 23, 1).

304 NEUEBER, N. *L'architettura delle fontane e dei ninfei nell'Italia antica*. 1965. Pàg. 138.

305 GÜNTHER, R. T. *Pausilypon. The imperial Villa near Naples*, 1913.

306 GIERÉ, A. *Hippodromus und Xistus*. Zürich, 1986. Pàg. 17.

307 GRIMAL, P. *I giardini di Roma Antica* (ed. francesa. Paris, 1984). Pàg. 148-151.

308 GRIMAL, P. *I giardini di Roma Antica*. Ob. cit. Pàg. 148-151.

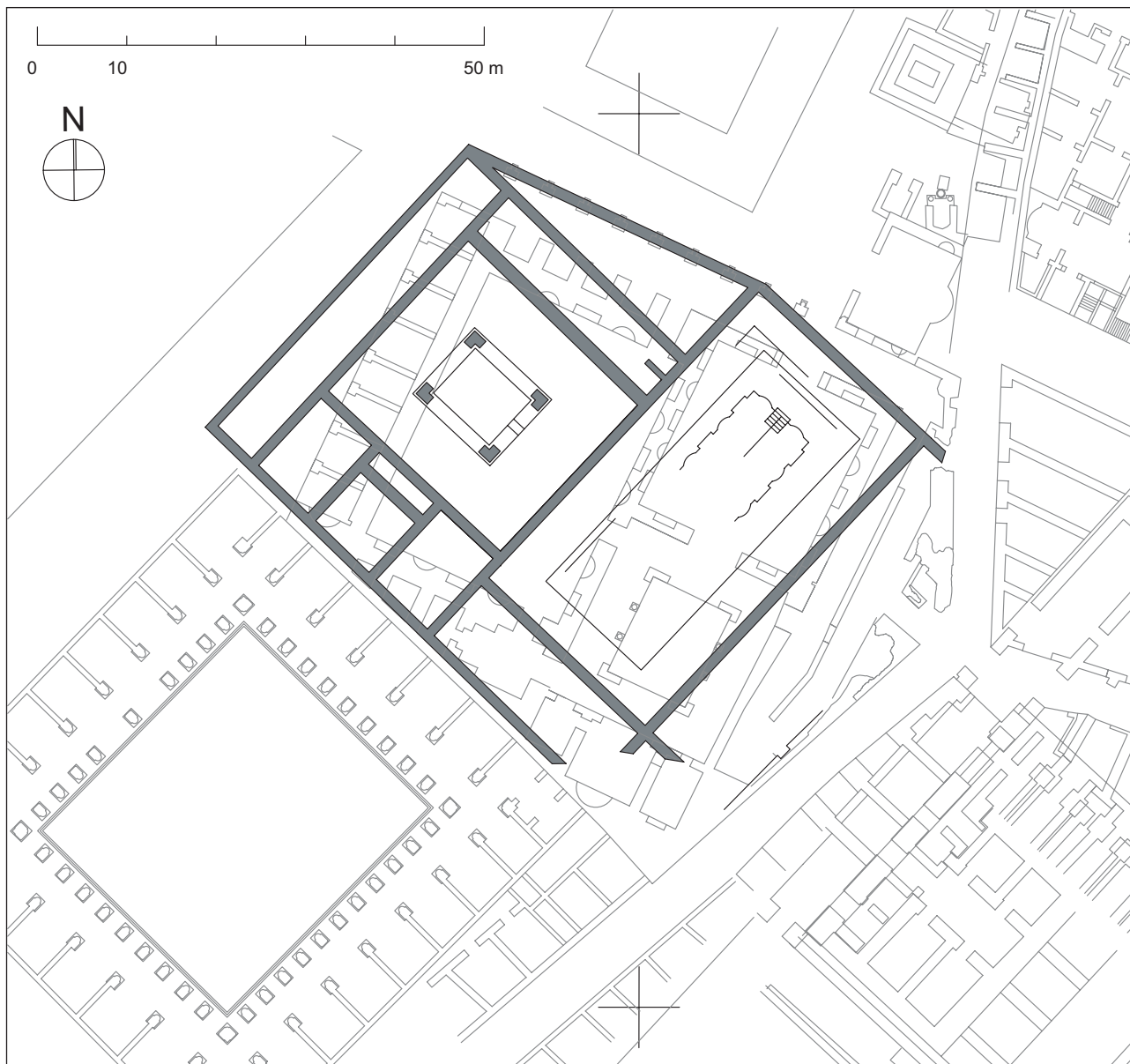

Fig. 47: *Reconstrucció de l'atri monumental del palau de Calígula. Les excavacions fetes sota les dependències de recepció des del Fòrum republicà fins al complex administratiu imperial, construïdes per Domicià, han documentat les restes del monumental atrí que féu construir Calígula a l'esquena del temple dels Dioscurs. Els dos edificis, el que construí Calígula i el posterior de Domicià, jugaren un paper similar en l'urbanisme del Palatí: servir d'accés des del centre cívic i polític de Roma (fòrum Republicà) al complex administratiu i residencial dels palaus imperials.*

cediment. Gràcies a un text de Filó d'Alexandria (*Phil. Leg. ad Gaium* 351 i seg.) sabem que en l'època de Calígula tots aquests jardins formaven un conjunt unitari i que fins i tot hi va haver un funcionari imperial que s'encarregava de tenir-ne cura: el *procurator hortorum Maianorum et Lamianorum* (CIL IV, 8668).

La urbanització que va patir tota aquesta zona de Roma a finals del segle passat va descobrir els fragments discontinus dels jardins imperials. Hi van aparèixer restes de pavellons, peristils i jardins que ocupaven tota la zona. De l'antiga riquesa dels edificis que es van descobrir, n'eren testimoni els paviments de marbres preuats, les estàtues, les pintures murals i fins i tot les restes de

decoracions parietals en bronze daurat amb aplics de gemmes. En resta poc, d'aquesta arquitectura, només l'anomenat *auditori de Mecenes*, conservat a poca distància de Sta. Maria Maggiore, amb les seves pintures de jardins, ens permet d'intuir que hi havia un parc complex i articulat en què els pavellons i els edificis s'alternaven amb jardins i terrasses ben luxosos.³⁰⁹

Els palaus imperials en les èpoques de Tiberi, Calígula i Claudi

August morí a Nola, a la Campània, el 19 d'agost de l'any 14 dC, i el succeí Tiberi. Les vestals van lliurar al Senat els documents del testament d'August que

309 Catàleg de l'exposició «Le tranquille dimore degli dei». CIMA, E. M. La Rocca (ed.). Roma, 1886.

incloïen les *res gestae* i les recomanacions per al successor. En realitat, la consolidació del nou règim ja s'havia completat i Tiberi es va limitar a continuar amb la política augustal. Als 56 anys, el nou príncep feia tota la vida que esperava el moment de ser-ne, però abans havien hagut de morir molts hereus designats.

Tiberi va néixer l'any 42 aC a la casa paterna, situada en el Palatí. Va tenir una infància agitada, que va transcórrer darrere el seu pare, Tiberi Neró, el primer marit de Lívia. Era partidari de Cèsar des de la Guerra d'Alexandria, després ho va ser de Sext Pompeu i, finalment, de Marc Antoni. La família va tornar a Roma l'any 40. Dos anys després, amb Lívia encinta del segon fill, August la va reclamar com a esposa. El segon fill de Lívia, Drus, va ser educat a la casa d'August mentre que el seu germà, Tiberi, va roman-dre amb el seu pare natural fins a l'any 33 aC, data en què Tiberi, amb 9 anys, va haver de pronunciar l'elogi fúnebre del seu pare.

Suetoni explica que Tiberi havia nascut en el Palatí després de la batalla de Filipos (*Tib.* 5). Podria haver rebut la casa natal com a herència quan va morir el seu pare. Tanmateix, les fonts escrites apunten una altra cosa. Tot i que Suetoni primer afirma que Tiberi va néixer en el Palatí, després el situa en l'antiga casa de Pompeu, situada a les Carines i, més tard, en els jardins de Mecenes a l'Esquilí (Suet. *Tib.* 15). Per tant, la propietat de la casa de Tiberi Neró (el pare de Tiberi) en el Palatí devia passar, per herència, al seu fill petit, Drus, fins que va morir l'any 9 aC. Devia ser la casa en què visqué la seva vídua, Antònia, amb els fills, Germànic (com a fill més gran, en qualitat de pare de família), Claudi i Livilla. El matrimoni dels fills mascles, Germànic amb Agripina i Claudi amb Plàucia, degué implicar que sortissin de la casa familiar i que ocupessin noves cases, probablement a la part alta del turó. Un comentari de Flavi Josep introduït en la narració de l'assassinat de Calígula il·lustra l'evolució del palau d'August després que morís: «A través d'un altre camí (els assassins de Calígula) van atènyer la casa de Germànic, el pare de l'home que acabaven d'assassinar. Era contigua a la seva (casa de Calígula), perquè tot i que el palau (de l'emperador) era un tot unitari, havia crescut progressivament amb les contínues construccions dels membres de la família imperial, anomenades amb el nom dels que les havien construïdes o dels que havien emprès la construcció d'alguna part de la residència» (*AJ* 19, 117).

Suetoni també explica que Tiberi a penes va efectuar obres en el palau. D'altra banda, després d'ascendir al

poder, només va viure 12 anys a Roma. L'any 26 dC es va desplaçar a l'illa de Capri, des d'on governà l'Imperi fins que morí. L'any 37 morí Tiberi, i va pujar al poder el nét Calígula (fill de Germànic). El text de Flavi Josep que hem citat mostra que la casa del seu pare, Germànic, havia confluït en el palau imperial però en conservava la denominació original. L'antiga casa natal de Tiberi (la casa que havia pertangut a Tiberi Drus, primer marit de Lívia) després de la mort d'Antònia, també podria haver confluït en la propietat imperial. Només devia quedar com a propietat privada la casa de Claudi, darrer membre viu de la família imperial a part de l'emperador.

Una inscripció de l'època de Calígula ens mostra que una part del palau imperial rebia el nom de *domus Tiberiana* i comptava amb funcionaris específics per tenir-ne cura.³¹⁰ Els esdeveniments que envoltaren la mort de Calígula ens permeten de situar-la aproximadament. Es trobava a dalt del turó, a la zona que més tard es conegué amb el topònim de *domus Tiberiana*. En l'època de Calígula, la casa del *princeps* era una successió d'edificis tardorepublicans units entre si i combinats amb construccions noves.³¹¹ La *casa dei Griffi* o l'*aula Isiaca*, descoberts sota els fonaments del palau de Domicià, constitueixen testimonis puntuals d'una realitat que sens dubte ja ocupava gran part del turó.³¹²

El conjunt incloïa, a més, alguns edificis d'escala monumental, com ara l'enorme vestíbul situat a la zona de Santa Maria Antica. D'esquena al Fòrum republicà, al costat del temple dels Dioscurs, es construï, en l'alta edat mitjana, l'església de Santa Maria Antica, amb la reutilització de construccions romanes conservades en més de 10 metres d'alçada. Es tractava d'un vestíbul que va construir Domicià com a accés a la part administrativa del seu palau. Les noves excavacions a la zona han descobert, sota aquest vestíbul, les restes d'un atri monumental i d'un peristil que ocupaven l'espai delimitat pels *horrea* d'Agripa, el *Vicus Tuscus* i el podi del palau neronià (fig. 47). El conjunt d'atri i peristil és constructivament posterior als *horrea* d'Agripa, de manera que és impossible d'interpretar-lo com una part d'una casa tardorepublicana. Les dimensions i la monumentalitat de l'edifici obliguen a pensar en una part dels palaus imperials. Sabem, gràcies a Suetoni, que en aquesta zona se situava el palau de Calígula, que va arribar a incloure el temple dels Dioscurs³¹³ (fig. 47).

El govern de Calígula va ser breu, ben just si va durar tres anys. El va succeir el seu oncle Claudi, el darrer membre descendent directe de la família d'August i

310 CIL VI, 8654. *Albanus Caesaris a suppellectile de domu Tiberiana*.

311 Mitjançant una referència de Flavi Josep (*Ant. Jud.* XIX, 11, 71) sabem que el palau era de Calígula.

312 Ovidi (*Met.* 1, 175 i seg.) inventa el terme *palau* a partir del topònim del turó. VIARRE, S. "Palatium-Palais", dins *Rev. Phil.* 35, 161, pag. 241-248.

313 Suet. *Cal.* 22. Vegeu, a més, Dió Cass., 59, 28 i Josep AJ 19.11, 71.

Lívia. El seu govern va durar 13 anys i és poc probable que dugués a terme grans canvis en el palau imperial. Aquest palau degué continuar sent un palau heterogeni de cases republicanes que s'havien anat incorporant progressivament al palau d'August. L'única construcció que es devia presentar com un bloc de construcció compacte era el santuari d'Apol·lo, amb el sistema de terrasses.

Conclusió

La residència d'August en el Palatí apareix com una estructura poc rígida. És probable que inclogués diverses illes de cases del turó que en seguien la delimitació, de l'època republicana. La presència de vies de circulació subterrània permetia el desplaçament entre els diferents conjunts. El temple d'Apol·lo, amb les terrasses i el seu programa decoratiu, il·lustra clarament la funció ideològica que s'assignava a aquest palau. La part pública reservada al príncep devia estar limitada a alguns llocs simbòlics com ara el vestíbul, amb l'entrada decorada amb els llorers i la inscripció dedicada al pare de la Pàtria, la biblioteca-cúria, etc., i, segurament, als grans *oeci* (*salons cerimonials*). Ens podem preguntar fins a quin punt ens trobem davant una residència aristocràtica més o si, per contra, som davant un organisme nou. En el fons, August s'havia limitat a utilitzar l'arquitectura del temple per dignificar la part pública de la seva residència. Tanmateix, l'estructura general encara pertany a la tradició de grans vil·les. En certa manera, l'estructura poc rígida

de la composició general és l'element dominant. No es pot deixar de pensar en l'arquitectura de les grans vil·les com a model general. «No només la casa que va rebre August no es pot considerar una residència oficial de la mateixa naturalesa que la *domus publica* (aquesta és, sobretot, un do del poble) sinó que, a més, no era una *domus aristocratiae* qualsevol, perquè utilitzava l'arquitectura religiosa amb la finalitat de magnificar-ne l'espai de representació».³¹⁴

En morir Claudi, les residències imperials en el centre de Roma estaven organitzades al voltant de dos nuclis: la zona del Palatí com a residència oficial i els *horti* de l'Esquilí com a parc d'esbarjo i descans. El primer objectiu urbanístic del nou emperador, Neró, va ser la integració de tots dos conjunts en un únic recinte palatí. L'instrument va ser la construcció d'una *domus Transitoria*, que s'estenia des del Palatí fins a l'Esquilí. D'aquest primer palau neronià només en coneixem amb seguretat les referències de Suetoni. En realitat, des del punt de vista arqueològic només podem parlar de petites intervencions com ara de l'anomenat *Nimfeu o Bany de Lívia*, aparegut en el Palatí quatre metres per sota del gran Triclini que va construir Domicià.³¹⁵ En realitat, l'únic palau de Neró de què tenim molta informació arqueològica és la *domus Aurea*, la gran construcció en què l'emperador va deixar a regna solta les ambicions urbanístiques que tenia. Aquest nou palau es va construir en els darrers anys del regnat, després d'un paorós incendi que va destruir dues terceres parts de la ciutat.

314 ROYO, M. *Domus Imperatoriae*. Ob. cit. Pàg. 164.

315 Sota el gran triclini de Domicià (*cenatio lovis*) va aparèixer un luxós nimfeu, l'anomenat convencionalment *Nimfeu de Lívia*. És datat dels primers anys de Neró, inclou un sèrie d'habitacions decorades amb paviments de marbre excepcionals, distribuïdes al voltant d'un pati porticat en què se situa una font decorada amb jocs d'aigua. MORRIGONE, M. L. *Mosaici antichi scoperti in Italia: Roma, Regio X, Palatium*. Roma, 1967. Per la cronologia, hauria de formar part del primer palau de Neró (*domus transitoria*). Aquestes habitacions inclouen la més antiga sèrie de paviments amb entàrsies que superen la tradició tardorepublicana i augusta de *secilia pavimenta* formats amb llosetes (*piastrelle*).

6. AUGUST I LA TRADICIÓ ANTIQUÀRIA DEL PALATÍ

Un dels aspectes més fascinants de la política d'August a Roma va ser la manera com va combinar el respecte formal a les tradicions més antigues de la ciutat amb la renovació de les seves principals institucions. Això també s'aprecia en la col·locació del temple d'Àpol·lo i l'organització de la residència palatina. Particularment, amb la invenció d'una tradició antiquària que dotés d'antecedents les innovacions radicals que es produïen en la *res publica* i en l'espai urbà. Efectivament, molts aspectes dels procediments religiosos que degueren envoltar el programa massiu de construccions que havia desenvolupat August s'escapen al nostre coneixement. Tanmateix, l'increment progressiu de la documentació arqueològica posa de manifest certes coincidències que només s'expliquen amb l'existència de rituals i prescripcions cerimonials, els detalls dels quals no s'han conservat en les fonts escrites. La definició dels límits sagrats del Palatí (*pomerium*) a partir del text de Tàcit és un bon exemple d'interpretació urbanística en què es barregen l'arqueologia, les fonts escrites, la religió i la tradició antiquària.

El *pomerium* constituïa la definició de la natura sagrada de la ciutat. En les noves fundacions el traçava el fundador, amb el cap velat, amb un aladre que estiraven dos bous, de manera que feia caure la terra cap a l'interior de la ciutat. En la posició de les portes s'havia d'alçar l'aladre per interrompre el *sulcus primigenius*. La violació d'aquest solc, tal com consta en el retrat mític de la fundació de Roma, constituïa un delictes capital: Rem fou mort perquè el va saltar. Tàcit descriu el *pomerium* que va traçar Ròmul amb una observació prèvia:

«Tanmateix, no considero que sigui absurd d'intentar reconèixer l'inici de la fundació i el recorregut del pomeri que va traçar Ròmul. Des del fòrum Boari, on hi ha l'estàtua àuria del bou, perquè aquest tipus d'animals està subjecte a l'aladre, començà a marcar el solc de la ciutat de manera que inclogués l'altar d'Hèrcules; des d'allà, mitjançant pedres col·locades a distàncies regulars al llarg del pendent del turó Palatí, va atènyer l'ara de Consus i, just després, les *curiae*

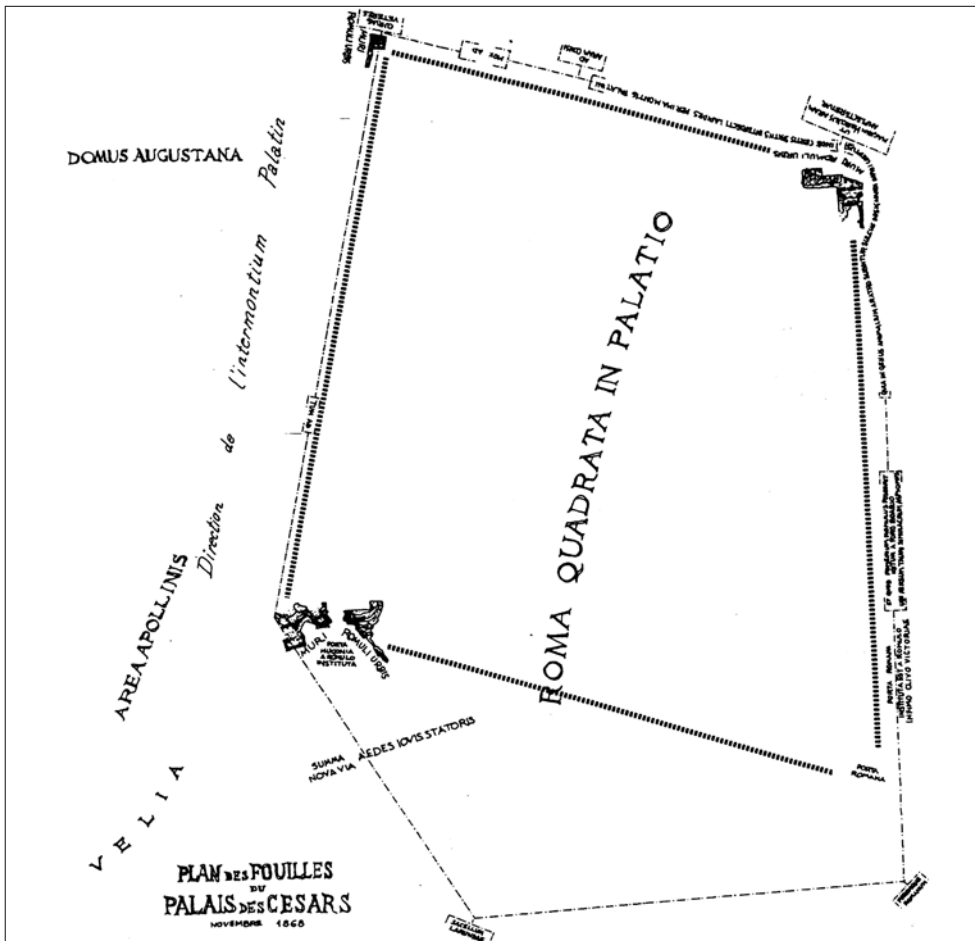
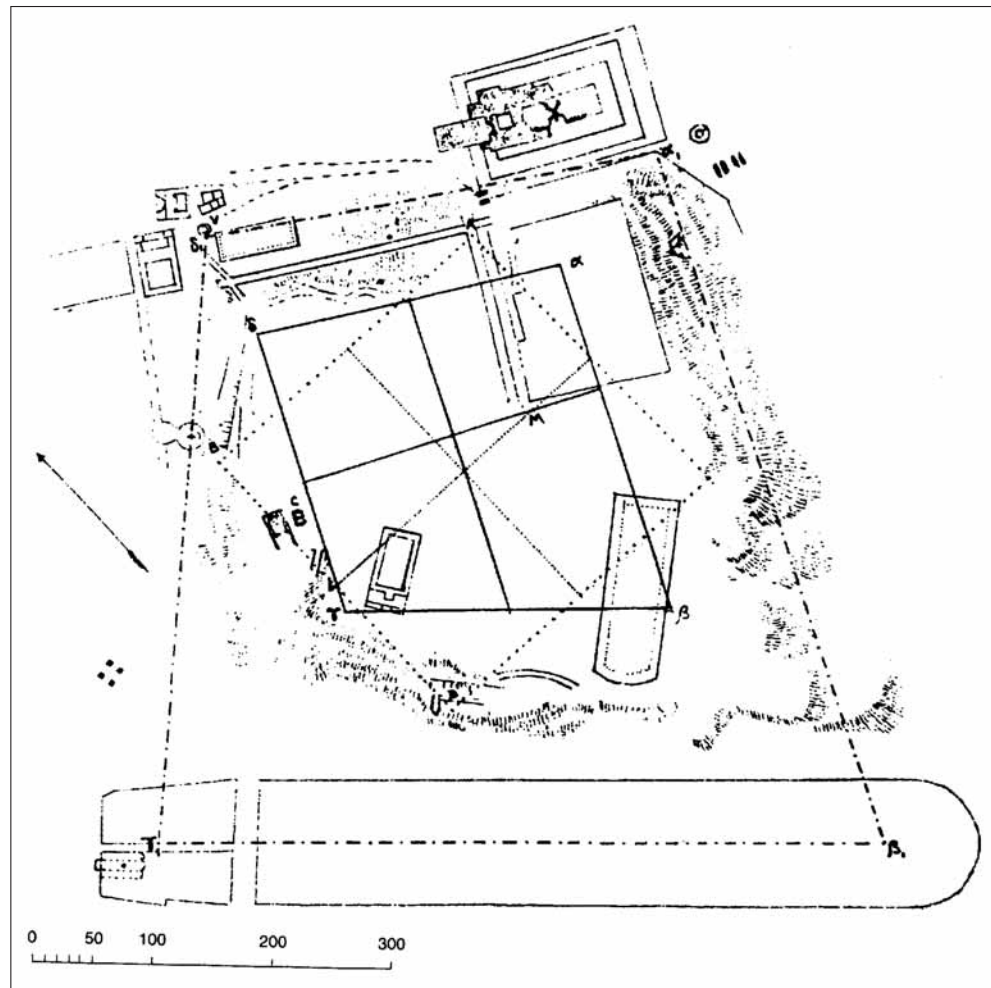

Fig. 48: Esquema de Rosa del traçat del pomerium de Tàcit. Napoleó III encarregà a l'arqueòleg romà Rosa l'excavació del «palau dels Cèsars» entre 1861 i 1870. El treball intens del savi italià permeté de conèixer millor els monuments que havien recobert el turó durant tot el període imperial. També permeté d'avançar en la definició de la descripció que fa Tàcit del perímetre de la ciutat fundada per Ròmul (TOMEI, 1999).

Fig. 49: Esquema del traçat del pomerium de Tàcit per V. Bassanoff. Les referències transmeses per les fonts escrites en referència al perímetre de Roma després de la fundació de Ròmul es confonen amb les cites a un enigmàtic monument (Roma Quadrata) relacionat amb el mite dels orígens. Bassanoff proposa l'estat de la interpretació a mitjans del segle XIX, abans de les campanyes d'excavació franceses (BASSANOFF, 1939).

veteres i, després encara, el *sacellum* dels Lars. Es pensa que va ser Tit Taci i no pas Ròmul qui afegí el fòrum romà i el Capitoli a la ciutat» (Tac. *Ann.*, 12, 24).

És la *Roma Quadrata* dels orígens, els vèrtexs de la qual s'uneixen en dues línies perpendiculars, l'*auguraculum* originari, que té un rigor topogràfic que reflecteix una tradició augural molt antiga, possiblement d'arrel etrusca, ja present en la fundació de la ciutat. Fa més d'un segle, Hülsen ja anotava que la *Roma Quadrata* es reconeixia en els vèrtexs d'aquest traçat primigeni; tanmateix, només recentment s'ha reconegut la importància que han mantingut aquestes orientacions al llarg de la història de Roma. Piero Meogrossi, en revisar el possible significat astronòmic d'aquests eixos, ha comprovat que l'*spectio* (línia visual i per tant recta) que unia l'ara màxima d'Hèrcules amb la posició de les *curiae veteres* coincidia amb l'orientació de línia equinoccial que recorre el Sol el dia de la fundació mítica de Roma: el dia 3 d'abril, festa de les *Parilia*. Una coincidència que no podem ignorar.

Varró explica la definició tècnica de *pomerium* en l'antiguitat: «[...] Després de junyir dos animals vacus [...] traçaven un solc amb l'aladre [...] el cercle que

s'obtenia era el començament de la ciutat i, com que se situava darrere la muralla, s'anomenava *pomerium* (*post moerium*). Fins aquí arribava el lloc en què es podien prendre els auspicis de la ciutat» (Varr. *LL.* V, 143). A Roma, el primer *pomerium* va ser el del Palatí, el traçat del qual descriu Tàcit (*Ann.* XII. 24). El text de Tàcit descriu amb precisió topogràfica el traçat del *pomerium* inicial, quan la ciutat es restringia al turó Palatí. Probablement, aquest traçat es perpetuà en el recorregut d'algunes cerimònies romanes, com ara la dels *Luperci*, o en el mateix recorregut del triomf. En tots dos casos, les comitives giraven entorn del turó des de la zona del fòrum Boari, per prosseguir al llarg del circ Màxim, que ocupava el vessant meridional del turó, i per recórrer la *Sacra via* fins a envoltar completament el Palatí. No és difícil d'interpretar aquestes cerimònies com a ritus de purificació (*Iustratio*). En el cas de les *Lupercals*, Varró informa que «el rei, quan en les *nonas* de febrer anuncia les festes del mes, anomena *febratum* aquest dia» (Varr. *LL.* VI. 13). Evidentment, es tracta del *rex sacrorum*, un dels magistrats que heretaren les funcions religioses dels reis originals. El nom de les *Lupercals* deriva de l'acció dels *Luperci*, tal com el mateix Varró especifica en el seu text. Més endavant, en tractar l'origen del nom dels mesos, en el llibre sisè de *De Lingua Latina*, afe-

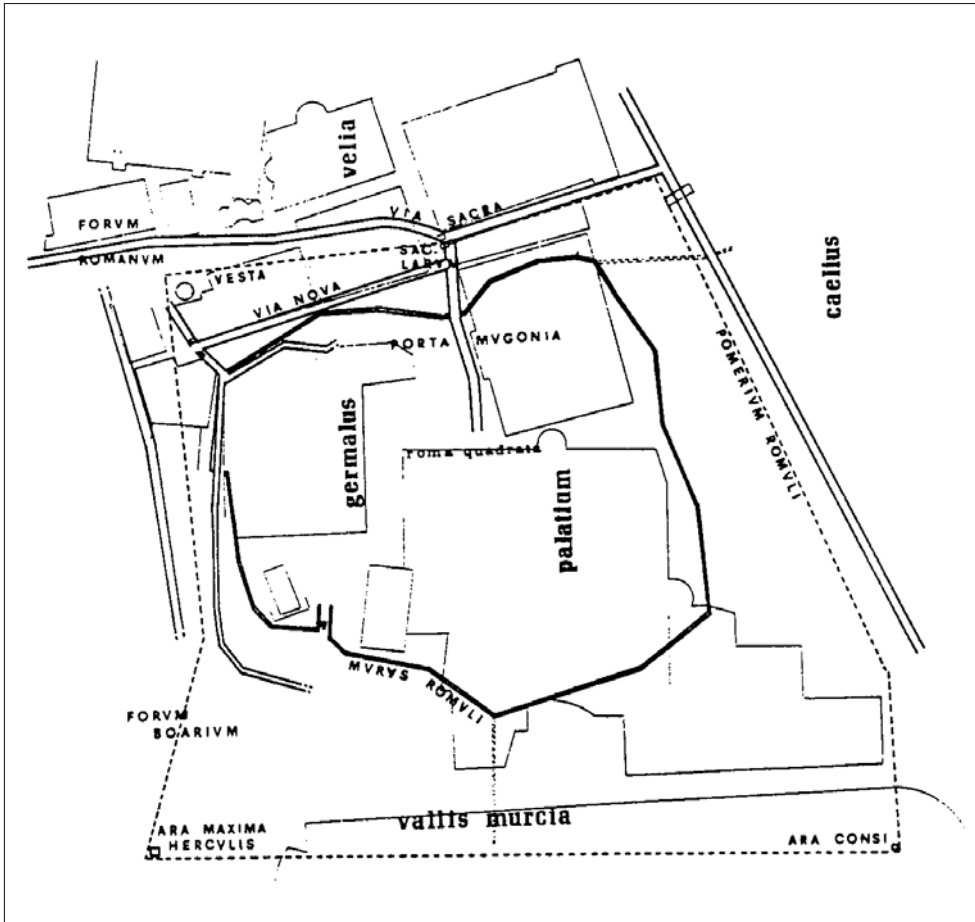

Fig. 50: Esquema de Castagnoli del traçat del pomerium de Tàcit. Plantejada l'any 1964, la proposta de l'especialista en la topografia de Roma recull un dels problemes fonamentals de la descripció de Tàcit: el recorregut descrit literàriament recorre la falda del turó mentre que les restes escasses de fortificacions construïdes amb blocs de pedra se situen al capdamunt del pendent, lògicament des d'una perspectiva purament militar. En la interpretació del manuscrit, Castagnoli eludeix la consideració de les curiae Veteres com a tercer vèrtex del recorregut i opta pel Sacellum Larum per a la lectura del quart vèrtex, tot ubicant-lo a tocar de l'arc de Tit, al costat de l'inici del clivus Palatinus (CASTAGNOLI, 1964).

geix que «*februarius*» (febrer) deriva de «*dies februatus*» (dia de purificació) perquè durant aquest mes es purifica (*februatur*) el poble»; és a dir, «els Luperci despullats purifiquen l'antic enclavament (*oppidum*) del Palatí, envoltat per una munió de gent» (LL. VI, 35). En el cas del *trionf*, el caràcter del recorregut, que comença en el Velabre i conclou amb l'ascens al Capitoli, mostra ben clarament el sentit de recorregut de purificació (*lustrum*) d'aquesta cerimònia.

Les dues tradicions (les Lupercals i el *trionf*) il·lustren la importància que al llarg de la història de Roma es va acordar al perímetre del Palatí. Això, sens dubte, confereix un valor particular a la descripció topogràfica de Tàcit (fig. 48-50).

Ara Màxima d'Hèrcules

Situada, possiblement, sota Santa Maria in Cosmedin, tal com es dedueix de tres línies argumentals que coincideixen: la seva posició topogràfica es trobava al costat del fòrum Boari (Dion. Hal. I, 40.6; Tac. *Ann.* XII. 24) o en el mateix fòrum Boari (Solin I, 10); d'altra banda, les referències a una ubicació darrere les *carce-*

res del circ (*post ianuas circi Maximi*. Serv. *Ad Aen.* VIII, 271) o, en termes més genèrics, *iuxta circum* (Schol. Iuv. VIII, 13. 4), i, finalment, les referències a una ubicació al peu de l'Aventí (*sub Aventino*. *Origo gentis Romanae*, 6). L'espai disponible es redueix a la posició de Santa Maria in Cosmedin. És ben conegut que hi ha un gran massís de carreus de 4 metres d'altura sota l'església esmentada. La documentació més detallada ha estat publicada per Giovenale.³¹⁶ Coarelli identifica aquest podi amb el basament d'un monumental altar hel·lenístic en la línia dels de Pèrgam o Magnèsia.³¹⁷ En realitat, Giovenale i Hülsen l'identifiquen amb el basament d'un temple. El primer suposava que es tractava del temple de Ceres, Líber i Líbera;³¹⁸ el segon pensava, en canvi, que es tractava del temple d'Hèrcules *pompeianus*.³¹⁹ Hülsen, a més, col·loca l'ara Màxima davant la façana de l'església. Com bé observa Coarelli, l'altar no podia estar situat davant la plaça, perquè el *pomerium* passava per davant mateix de la façana de l'església. Només ens queda la possibilitat de col·locar l'ara sota l'església o darrere l'església, segons si es prefereix la hipòtesi de Hülsen o la de Coarelli.

316 GIOVENALE, G. B. *La basilica di Santa Maria in Cosmedin*. Roma, 1927.

317 COARELLI, 1988. Pàg. 70 (vegeu l'annex I d'aquest volum).

318 GIOVENALE, G. B. *La basilica di Santa Maria in Cosmedin*. Roma, 1927.

319 HÜLSEN, CH. «Il Foro Boario e le sue adiacenze nell'antichità», *Dissert. Pont. Acc.* II.6, 1986.

Ara de Consus

La segona referència topogràfica que subministra Tàcit és la posició de l'ara de Consus. Es tracta de la divinitat protectora dels sils per conservar el gra. La tradició literària romana el considerava un monument antiquíssim que van fundar els arcadis d'Evandre (Dion. Hal. 1.33.2), mítics habitants del Palatí abans de la fundació de Roma i que fou redescobert per Ròmul (Dion. Hal. 1.31.2-3; Varró *LL*, 6.20; Plut. *Rom.* 14.3; Serv. *Aen.* 8.636; Tert. *Spec.* 5.5, 7).³²⁰ Amb aquest motiu es van instituir les festes de les *Consualia*, durant les quals s'esdevingué el rapte de les Sabines. Al principi, el seu altar es trobava a la vall que separava el Palatí de l'Aventí. Amb l'ampliació definitiva del circ Màxim, el santuari s'incorporà en l'*espina*, de manera que se situà a prop de la segona *meta*.³²¹ Segons Dionisi d'Halicarnàs, es venerava en un altar subterrani.

Curiae Veteres

Quan hem fet referència a la topografia arcaica del Palatí ja hem tractat les *curiae Veteres*. Probablement, en l'època augustal se situaven a la zona que actualment ocupa l'arc de Constantí.

Sacellum Larundae (o sacellum Larum segons la lectura del manuscrit)

La identificació del quart vèrtex del *pomerium* és un dels problemes fonamentals de la interpretació del text de Tàcit. El problemàtic paràgraf del manuscrit principal que ha conservat el text de Tàcit (*Codex Mediceus*) ha estat transcrit, en general, de la manera següent: «*Tum ad sacellum Larum deforunque Romanum*». Tal com observa Filippo Coarelli,³²² en l'escriptura contínua del manuscrit, en realitat es llegeix «*Larumdeforunque*». Per això, davant la lectura més simple de *Sacellum Larum*, Coarelli, d'acord amb el primer editor del text, que es basà directament en el *Codex Mediceus* i no pas en les còpies del segle XV,³²³ proposa de llegir *Sacellum Larunda*. La diferència topogràfica és rellevant perquè les fonts escrites situen el lloc del culte dels Lars en la *Summa Sacra via*,³²⁴ mentre que el de Larunda s'hauria de situar en el Velabre; és a dir, darrere el temple dels Dioscurs.³²⁵ El mite del naixement dels Lars el narren els *Fasti* d'Ovidi (*Fast.* 2.583-616).

Lara, la nimfa loquaç, va cometre l'error d'explicar els amors il·lícits de Júpiter amb Juturna, per la qual cosa fou castigada mitjançant la pèrdua de la veu i la van enviar a l'Infern. Mercuri, encarregat de conduir la nimfa a l'inframón, l'assetjà, i de la unió en nasqueren els Lars. A Ovidi, el nom de Lara correspon a Larunda, la mare dels Lars. El culte a Larunda s'associa al de Juturna (deessa muda), *Aius*, *Locutius* i Angerona (una altra deessa muda), cultes de l'època arcaica que es van situar en el Velabre. El caràcter infernal de les divinitats ha fet pensar que la zona pantanosa del Velabre es considerava com una introducció al món silenciós dels inferns.³²⁶

Conclusió

Per tant, és molt possible de determinar amb una certa precisió el traçat que descriu Tàcit pel que fa a la investigació topogràfica moderna. Contra allò que es podria esperar, la figura que s'obté ens allunya de la imatge usual d'un quadrat de la *Roma Quadrata*. Això ja ho va observar Hülsen, que interpreta la planta del *pomerium* de Tàcit com una figura diagonal. Efectivament, si unim els vèrtexs del quadrilàter que determina el *pomerium*, veiem que es tracta de dues diagonals que es tallen en angle recte (fig. 51). El punt significatiu és, precisament, la posició topogràfica del lloc de la intersecció. S'ha argumentat també que el terme *Roma Quadrata* correspon a dos fets diferents.³²⁷ Pel que fa a la doctrina augural, el terme podria correspondre a una invenció antiquària tardana que fa referència al *templum* augural originari del Palatí. Pel que fa al territori, es podria tractar dels límits del *pomerium*. Una altra vegada, el text fonamental l'ha transmès l'antiquari per excel·lència, Varró: «Al començament es va anomenar *Roma Quadrata*, perquè estava col·locada en equilibri. Començava al bosc que hi ha a la plaça d'Apol·lo i acabava a la part superior de les escales de Caco, on hi havia hagut la cabana de *Faustulus*» (Varr. *Ap.* Solin. I.17).

Hem fet esment abans del Lupercal,³²⁸ situat a la falda del turó a la vora de les *carceres* del circ Màxim, i de les *Scalae Caci*,³²⁹ la identificació arqueològica de les quals té el consens dels investigadors. El *tugurium Faustuli*, que només esmenta Solí (1.8), caldria reconèixer-lo a la casa de Ròmul,³³⁰ que ha estat identificada convincentment gràcies a les excavacions de

320 CIANCIO ROSSETO, P. veu «*Consus Ara*», *LTURI*. Roma, 1993. Pàg. 322.

321 HUMPHREY, J. *Roman Circus* 1986. Pàg. 61-63 i 258.

322 COARELLI, F. *Il Foro Romano I*. Ob. cit. Pàg. 262-266, amb la bibliografia anterior.

323 ORELLI, en l'edició de 1846. Vegeu COARELLI, F. *Il Foro Romano I*, ob. cit. Pàg. 264.

324 COARELLI, F. veu «*Lares, aedes*», *LTUR III*. Roma, 1996. Pàg. 174.

325 ARONEN, J. «*Iuturna, Carmenta e Mater Larum*», *Opuscula Finlandiae*, 4. 1989. Pàg. 65-88.

326 ARONEN, J. veu «*Larunda, Sacellum, Ara*», *LTUR III*. Roma, 1996. Pàg. 176-177.

327 PLATNER-ASHBY, 1929. veu «*Roma quadrata*».

328 COARELLI, F. veu «*Lupercal*» dins *LTUR III*. Roma 1996, pàg. 198.

329 PENSABENE, P. veu «*Scalae Caci*» dins *LTUR IV*, pàg. 239.

330 COARELLI, F. veu «*Tugurium Faustuli*» dins *LTUR I*, pàg. 241. Només citat per Solí (1.8).

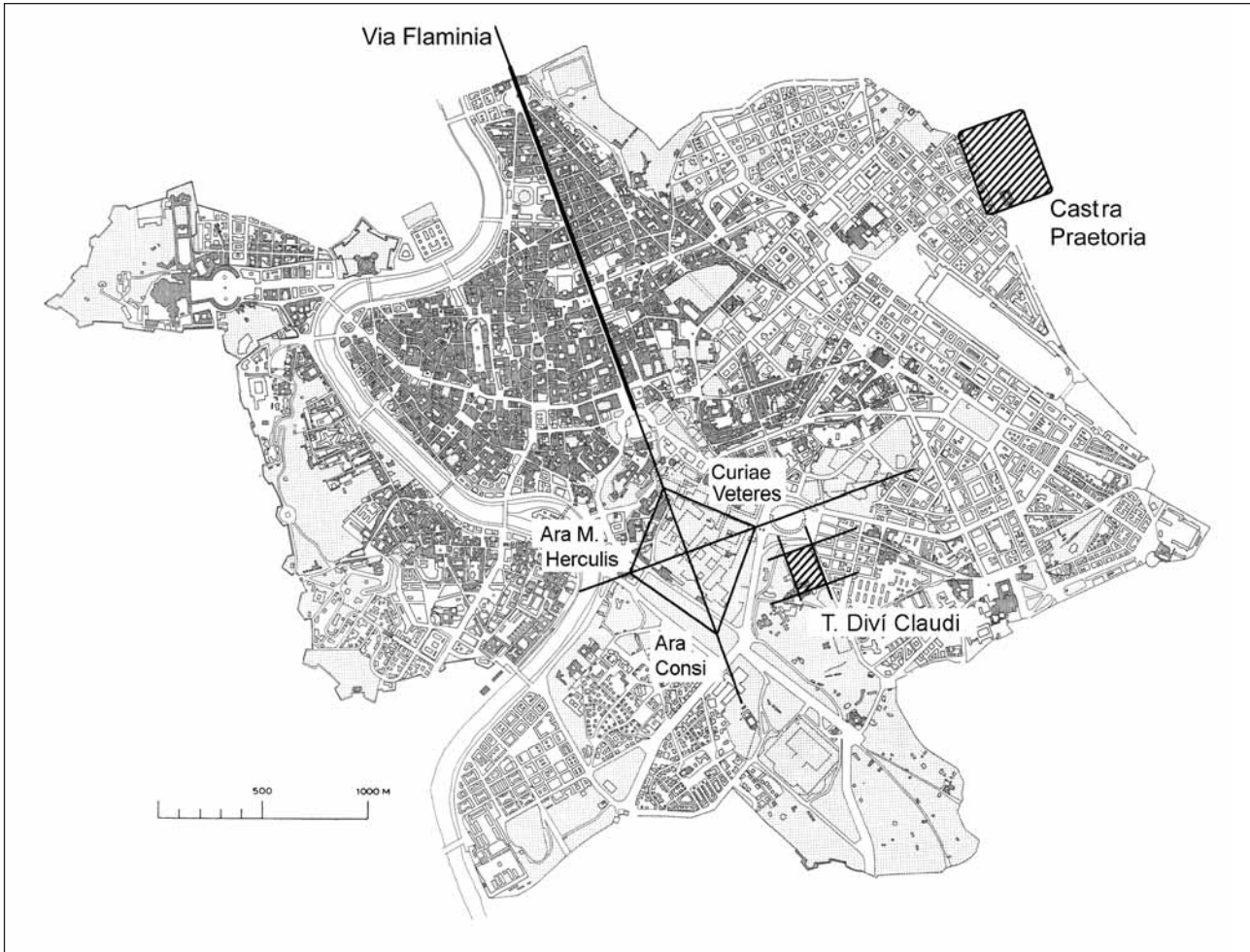

Fig. 51: Orientacions significatives en la planimetria de la Roma Antiga.

Una circumstància aparentment inexplicable de la topografia de l'antiga Roma és que tres elements amb una cronologia molt diferent, distanciat en l'espai, presenten exactament la mateixa orientació geogràfica: la via Flaminia (segle III aC), els castra Praetoria (a l'època de Tiberi) i el temple del Diví Claudi (a l'època de Neró). D'altra banda, aquesta orientació coincideix amb les línies que uneixen els quatre vèrtexs principals del perímetre del Palatí que descriu Tàcit. El centre de tot el sistema se situa precisament davant el temple d'Apol·lo Palatí. És probable que la descripció de Tàcit fos una invenció del cercle d'antiquaris (Varró, Fest, Verri Flac, etc.) que van recolzar l'obra de renovació religiosa començada per August. Si això fos cert, el temple d'Apol·lo shavia ubicat en el Palatí a partir d'un sistema de referències espacials que el relacionava amb alguns indrets efectivament associats als orígens de Roma. Aquest sistema es podria haver utilitzat durant els anys successius per decidir les orientacions dels castra Praetoria (Tiberi) i la plataforma del temple del Diví Claudi (Neró). Vegeu MEOGROSSI, 1988.

Pensabene (*vid. supra* p. 57). Més polèmica resulta la identificació de la fossa excavada per recollir les ofrenes fundacionals de Ròmul (el *Mundus*), ja que no la coneixem des del punt de vista arqueològic. Les fonts en fan referència a dues de diferents: el *mundus Cereris*, situat al fòrum Romà, i el *mundus* del Palatí, que correspondria a la fundació de l'aldea delimitada per la muralla del segle VIII que vorejava el Palatí. El *mundus Cereris* citat en relació amb el Fòrum Romà podria correspondre a la ciutat del segle VII que abraçava tots els turons. L'existència de dos *mundi* diferents a les fonts escrites és un indicatiu que assenyalava cap a una doble fundació de Roma. En un primer moment la ciutat restringida al Palatí (al segle VIII) i en un segon moment la que es va

estendre a tots els turons (al segle VII). Un altre element arcaic esmentat a l'entorn del Palatí és l'*auguraculum* des d'on Ròmul observà el vol dels voltors. Tanmateix, les fonts parlen d'un *auguratorium* ubicat al Palatí que torna a aparèixer en una inscripció de l'època adriana.³³¹ La *Roma Quadrata* constitueix un dels monuments més enigmàtics del Palatí,³³² tot i que potser és una invenció antiquària de l'època augustal.

La difícil interpretació literal d'aquestes referències topogràfiques ha comportat que sovint es considerin una invenció dels antiquaris tardorepublicans.³³³ Es van inventar un topònim circumscrit, *ante templum Apollinis* (Fest pàg. 310), que només havia de fer refe-

331 PENSABENE, P. «Auguratorium e tempio della Magna Mater» dins *Archeologia Laziale*, 2, 1979, pàg. 68-72.

332 COARELLI, F. veu «Roma Quadrata» dins *LTUR II*, pàg. 207.

333 CASTAGNOLI, F. «Note sulla topografia del Palatino e del Foro Romano». *ArchClass*, 16, 1964. Pàg. 42-81.

rència a la proximitat als símbols més vetustos de l'origen de l'urbs. Tanmateix, roman encara una circumstància fonamental: les dues referències topogràfiques fonamentals marquen el començament i el final de l'*area* del temple d'Apol·lo, inclosos la casa d'August i la resta d'elements del conjunt sacre (*porticus danaidum*, tetràstil, etc.).

S'han conservat alguns fragments de la planta de marbre de Roma («*Forma Urbis Marmoria*»), que es va construir durant l'època severiana, corresponents a la plaça que s'estenia davant el temple d'Apol·lo (fragments 468 i 469)³³⁴ (fig. 42). Naturalment, s'hi representa la forma que tenia després de les reformes de Domicià. Es pot llegir la inscripció amb l'antiga denominació: «*area Apollinis*». Als fragments s'hi representa una plaça envoltada de columnes al centre de la qual se situa una estructura cruciforme. Segurament es tracta de l'altar monumental del temple que citen les fonts escrites. La representació de la planta marmòria indicaria que, durant l'època flàvia, el vell altar tetràstil augustal es traslladà a una nova ubicació. Properci (2.31.7-8) fa referència a un altar, decorat amb unes famoses escultures bovines fetes per l'escultor Miró («*agmenta Myronis*»), que podria correspondre a l'estructura dibuixada sobre la planta marmòria. Una informació epigràfica ulterior ha complicat la interpretació de l'altar del temple.

La narració dels jocs seculars de l'any 204 dC,³³⁵ una part dels quals se celebrà a la plaça del temple de l'Apol·lo Palatí, fa referència a un altar temporal de fusta que es construï a l'*area Apollinis*, davant el tetràstil d'August. D'altra banda, sabem que el complex palatí d'August comptava amb un gran arc, probablement d'accés al conjunt, dedicat a Octavi *pater*.³³⁶ L'arc era decorat amb una *aedicula* que allotjava una quadriga amb Apol·lo i Diana. Les paraules ambigües de Plini en descriure l'arc, «*aedicula columnis ornata*» (*Nat.* 36.36), han fet pensar que era una porta sobre la qual se situava un petit temple *in antis*, un *monopteros* i també un arc tetràstil monumental sobre el qual s'alçava la quadriga.³³⁷ La interpretació de l'arc d'Octavi *pater* es podria confondre amb el tetràstil d'August esmentat als jocs seculars de l'any 204 dC. De fet, no coneixem del cert la forma de l'arc d'Octavi *pater* ni tampoc el lloc on s'ubicava antigament. La hipòtesi que el descriu com una via d'accés a tot el complex augustal és poc compatible amb la ubicació davant el temple d'Apol·lo. El nostre parer és que l'arc d'Octavi, com a accés a tot el complex, es devia situar darrere el temple, al *clivus Palatinus*, i que el tetràstil d'August citat als jocs seculars de l'any 204 dC era un altre de diferent. Si imaginem que l'altar representat a

la planta marmòria era una estructura quadrada articulada mitjançant escalons superposats, amb les escultures de Miró i quatre columnes als cantons, podríem entendre la denominació de «*tetrastylum Augusti*» que cita el text epigràfic. Naturalment, caldria situar el tetràstil davant el temple, probablement al seu eix.

El *pomerium* de l'antiga ciutat palatina adquireix més significat en projectar-lo sobre la planta de tota la ciutat. El primer descobriment que sorprèn és la relació que té amb l'orientació d'una de les artèries més importants de la ciutat: la via del Corso, antiga *via Flaminia*. Una simple verificació topogràfica permet de descobrir la direcció d'aquesta via tan coneguda. En l'espai que creua el Camp de Mart, es desvia 19 graus respecte del nord. La mateixa orientació geogràfica de les diagonals del *pomerium* palatí. La coincidència és massa excessiva per poder considerar-la fruit de l'atzar (fig. 51). Això significa que la *via* i el *pomerium* formen part del mateix sistema d'orientació. Una segona coincidència entre tots dos elements permet d'intuir una explicació possible: la *via* és una prolongació de l'eix que relaciona l'ara de Consus amb el *sacellum* de Larunda (eix N-S del sistema). Això implica, necessàriament, la utilització d'una tècnica *visual* en el traçat d'aquesta via. És a dir, l'*auguraculum* palatí es va emprar com a lloc d'*spectio* per traçar la via. Tanmateix, la situació topogràfica és més complexa: la unió entre el Quirinal i el turó del Palatí es va eliminar per deixar espai al fòrum de Trajà. Aquest canvi es narra en la base de la cèlebre columna còclide de Trajà, l'altura de la qual correspon, a més, a la del turó eliminat. És per això que abans de l'any 112 de l'era, l'Arx constituïa un obstacle material i visual en l'observació del Camp de Mart des del Palatí. En realitat, la pràctica gromàtica de l'antiguitat, similar en molts aspectes a la pràctica topogràfica contemporània, no devia utilitzar l'*auguraculum* palatí com a lloc d'observació per prolongar cap al nord l'eix del *pomerium*. El problema pràctic es resol quan l'observador se situa, amb l'instrument topogràfic, en una altura intermèdia entre les referències originals i la zona sobre la qual es pretén projectar l'eix visual. En el nostre cas, no és difícil intuir que l'altura significativa que se situa entre el Palatí (*sacellum Larunda* i *Auguraculum*) i el Camp de Mart és, precisament, l'*auguraculum* de l'Arx.

És per tot això que sembla possible de deduir que per traçar la *via Flaminia* o un camí anterior que creués el Camp de Mart en direcció sud-nord, el canejador es va situar sobre l'Arx amb un instrument topogràfic, de manera que visualitzava el Palatí. Una vegada es va haver orientat l'instrument, es va fixar un punt llunyà a partir del qual es va poder traçar el camí.

334 RODRÍGUEZ ALMEIDA, E. *Forma Urbis Marmorea. Aggiornamento generale 1980*. Roma, 1981.

335 «*Apud aram ligneam temporalem constitutam in area Apollinis ante tetrastylum Augusti*» (CIL VI).

336 DE MARIA, S. *Gli archi onorari di Roma e dell'Italia Romana*. Roma, 1988, pàg. 80-81, 103-105, 268.

337 KLEINER, F.S. «The Arch in Honor of C. Octavius and the Fathers of Augustus» dins *Historia*, 37, 1988, 347-357.

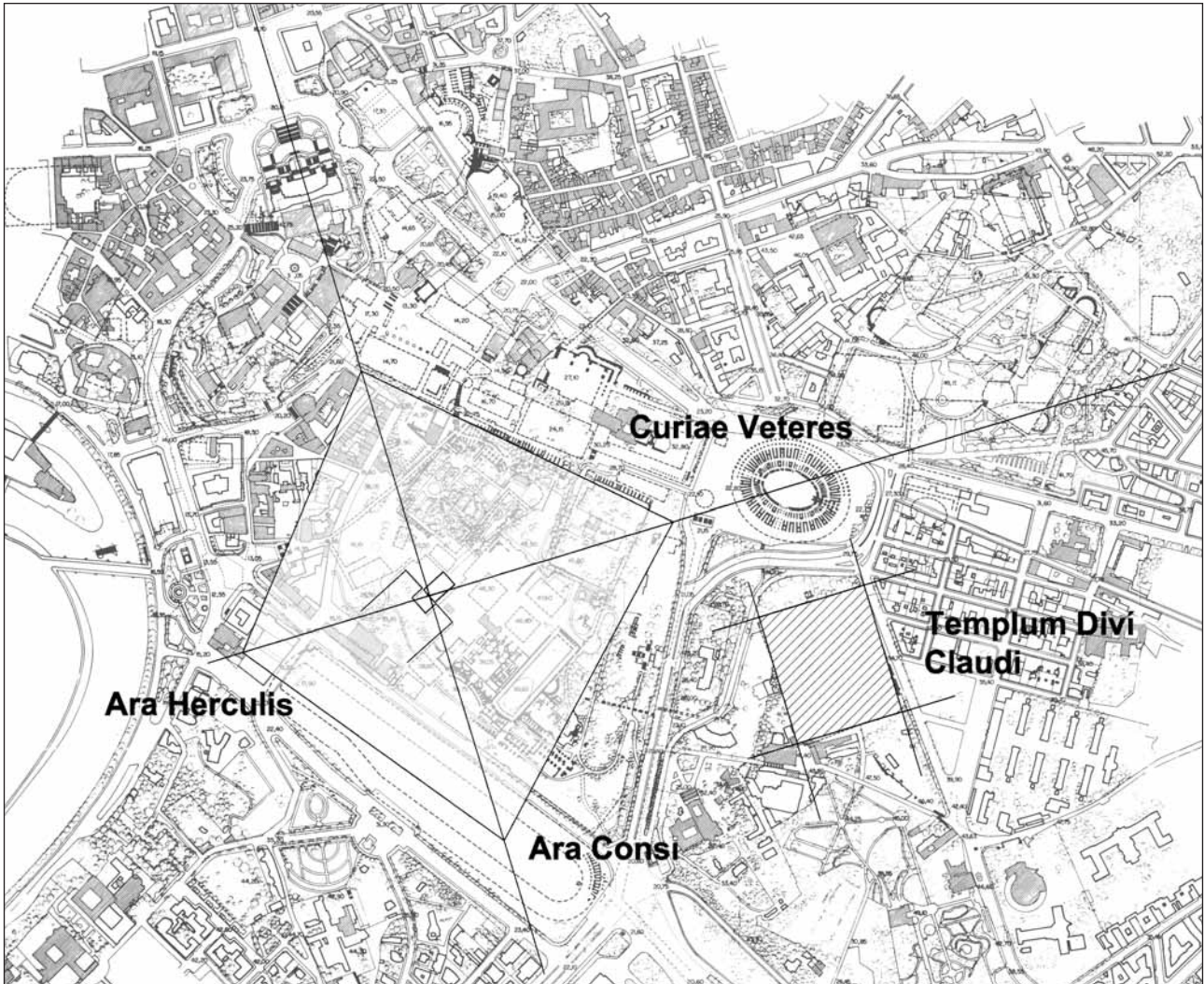

Fig. 52: *Reconstrucció del traçat del pomerium palatii segons Tàcit.*

Coneixem amb certesa la posició de l'altar d'Hèrcules i de les curiae Veteres. La línia que uneix ambdós punts és perpendicular a la prolongació visual de la via Flaminia. Cal recordar que aquesta via és una de les primeres (segle III aC) que els romans van traçar en rigorosa línia recta. Per aconseguir-ho es col·locà un instrument topogràfic (groma) sobre l'observatori religiós (auguraculum) situat al capdamunt del turó de l'Arx, tot arrenjerant-lo visualment amb l'auguraculum del Palatí. El que és sorprenent és que la prolongació visual de la via Flaminia talla en angle recte la línia que uneix l'ara d'Hèrcules i les curiae Veteres i ho fa, precisament, en un punt situat en el vestibul del temple d'Apol·lo. Aquestes coincidències fan pensar que, per justificar la posició del temple d'Apol·lo al Palatí, s'inventà un sistema d'eixos que incorporava en una xarxa virtual alguns dels indrets relacionats amb l'origen i la fundació de Roma (MEOGROSSI, 1998). El pomerium de Tàcit deuria formar part d'aquest sistema augustal que es va utilitzar novament durant l'època de Tiberi (castra Praetoria) i durant l'època de Neró (temple de Claudi).

La *via Flaminia* és una via traçada amb vista llunyana des d'una posició elevada. El paral·lel més proper és la *via Appia* quan creua l'esplanada Pontina. El punt de referència de l'*Appia* era, probablement, el temple de Diana Aventina.³³⁸ Fausto Zevi, en analitzar la via d'Òstia, l'encerta quan considera que som davant el mateix tipus de procediment. La datació de la via d'Òstia com a tal s'associa a la construcció del primer castell fortificat construït a la desembocadura del Tiber. La seva datació podria ser del segle IV, i podria marcar el sistema de construcció d'aquest tipus de vies.

Si tornem a la *via Flaminia*, en destaca la correspondència exacta de la posició i l'orientació amb la prolongació

d'un dels eixos diagonals del *pomerium* palatii. Podríem pensar que la utilització de l'*auguraculum* palatii inicial com a lloc de l'*spectio* per traçar l'eix viari produí aquesta coincidència. Tanmateix, cal anar més endavant perquè, a més, l'orientació del traçat coincideix amb precisió (19 graus) amb dos importants edificis del segle I dC (fig. 51).

Els *castra praetoria*. Els murs dels *castra praetoria* se situen d'acord amb el sistema d'orientació dels eixos diagonals del *pomerium* palatii (19 graus). El traçat d'un campament militar, entre els romans, adquiria unes clares connotacions augurals. Això ho defineixen amb seguretat les precaucions necessàries per traçar i

338 VENDITELLI, L., «Diana Aventina», dins *LTUR*. II. Roma 1995, 11-13.

orientar la *via Decumana*. Pensem, per exemple, en la posició de la groma i en la dels edificis centrals en el campament *Lambaesis*.³³⁹

El *temple del Diví Claudi*. És sorprenent que uns quants anys després de la construcció dels *castra Praetoria*, Neró construí un edifici nou i important a l'altra banda de la ciutat, però amb el mateix sistema d'orientació. El caràcter de *templum* del conjunt l'accentuen diverses fonts, que en diferents llocs fan referència a la disciplina que n'havia de presidir la inauguració.

Tres elements amb una cronologia molt diferent, distanciat en l'espai, presenten exactament la mateixa orientació geogràfica: la via Flamínia (segle III aC), els *castra Praetoria* (a l'època de Tiberi) i el temple del

Diví Claudi (a l'època de Neró). D'altra banda, aquesta orientació coincideix amb les línies que uneixen els quatre vèrtex principals del perímetre Palatí que descriu Tàcit (fig. 52). El centre de tot el sistema se situa precisament davant el temple d'Apol·lo Palatí. És probable que la descripció de Tàcit fos una invenció del cercle d'antiquaris (Varró, Fest, Verri Flac, etc.) que van recolzar l'obra de renovació religiosa començada per August. Si això fos cert, el temple d'Apol·lo es devia ubicar en el Palatí a partir d'un sistema de referències espacials que el relacionava amb alguns indrets efectivament associats als orígens de Roma. Aquest sistema es podria haver utilitzat durant els anys successius per decidir les orientacions dels *castra Praetoria* (Tiberi) i la plataforma del temple del Diví Claudi (Neró).

339 RAKOV, E., *RM* 42, 1978, «Lambaesis», 312-364.

7. LA *DOMUS AUREA* DE NERÓ I LA RECONSTRUCCIÓ DE ROMA DESPRÉS DE L'INCENDI DE L'ANY 64

L'evolució dels palaus imperials va experimentar un tomb radical amb la construcció de la *domus Aurea* de Neró. Cal recordar la difícil situació en què s'havia situat el govern del *principat* al llarg del segle I dC. Ni August ni els successors immediats que va tenir van definir constitucionalment els poders de l'emperador, tot i que el sistema polític funcionava, a la pràctica, com una monarquia mai no declarada. Els emperadors governaven per virtut d'una *auctoritas* basada en la seva pertinença a la família d'August. A mesura que els llaços de sang es desdibuixaven calia emprar noves vies de legitimitat jurídica per al règim imperial. És el cas de Neró, nascut l'any 37 dC en el si d'una família de la noblesa d'origen plebeu: els Domici Enobarb. El besavi de Neró, Cneu Domici Enobarb, era almirall de la flota de Marc Antoni i, en un acte de gran intel·ligència, es va passar al bàndol d'August abans de la batalla d'Actium. El seu fill Luci Domici es va casar amb Antònia, la filla de Marc Antoni i Octàvia, la germana d'August. El seu nét, Cneu Domici, va créixer en l'entorn restringit de la família imperial i es va casar amb Agripina, la filla de Germànic i per tant besneta de Livia. Després del matrimoni entre Agripina i l'emperador Claudi, el fill de la nova emperadriu, Luci Domici Enobarb, fou adoptat per l'emperador, i es convertí en el virtual hereu. L'adopció li va atorgar els noms de Neró i Claudi, propis del nou grup familiar. El jove hereu va ascendir al poder després de la mort de Claudi el 13 d'octubre de l'any 54 dC. La seva història política està marcada per l'intent final de convertir el règim en una autèntica monarquia de caire oriental. Acusat de dèspota, se suïcidà l'any 69 dC en el marc d'una rebel·lió militar. Cinc anys abans de morir, va iniciar la transformació radical dels palaus imperials per convertir-los en un símbol explícit del nou règim. La *domus Aurea* va ser, en realitat, un instrument polític estroncat per la mort prematura de l'emperador.

Les propietats de la família natural de Neró, els Enobarb, es concentren històricament a la Vèlia i van servir per unir en un únic recinte els palaus del Palatí i els *horti* de l'Esquilí (jardins de Mecenes). L'operació es va fer abans de l'incendi de l'any 64, com recorda Suetoni en la biografia de Neró (*Nero* 31). El primer palau de Neró va rebre el nom de *domus Transitoria* perquè enllaçava els dos nuclis de la residència imperial (Palatí i *horti* de l'Esquilí). L'extensió progressiva dels palaus imperials s'accelerà amb l'incendi que va

arrasar gran part de la ciutat, inclosa la *domus Transitoria*, el juliol de l'any 64 dC. Els arquitectes de Neró van aprofitar-se'n per reurbanitzar gran part del centre de la ciutat. La Vèlia coincidia pràcticament amb l'epicentre del nou palau: a la Vèlia es va construir el gran vestíbul, que contenia el Colós amb l'efígie de Neró. Tot i que la *domus Aurea* va ser un conjunt de vida efímera, els traçats van perviure integrats en el desenvolupament urbanístic de la zona.³⁴⁰

La narració detallada de l'incendi, transmesa per Tàcit, precisa que «Neró, que aleshores era a Antium, no tornà a la ciutat fins que el foc s'aproximà a casa seva, amb què havia unit el *palatium* i els jardins de Mecenes. Tanmateix, no es va aconseguir aturar el foc sense que abans devorés el *Palatium*, la casa i la rodalia» (Tàc. *Ann.* 15, 39). Els efectes d'aquell incendi van facilitar la renovació urbana de Roma i la construcció d'una de les *residències* més espectaculars del món antic: la *domus Aurea*. Tàcit (*Ann.* 15 i 38) detalla generosament els nous principis racionals que van guiar la construcció de la nova Urbs, mentre que Suetoni, en un llenguatge molt més sobri, evocà la ciutat amb poques frases: «Pensà a donar una forma nova als edificis de Roma i va voler que davant les cases de lloguer i les cases particulars es construïssin pòrtics amb terrasses per poder combatre els incendis» (*Nero* 16, 1).

Suetoni també descriu, breument, la construcció del nou palau de Neró: «Es feu construir una casa que s'estenia des del Palatí fins a l'Esquilí, i l'anomenà, en principi, *Transitoria*. Després, destruïda per l'incendi, la reconstruí i l'anomenà *Aurea*. Per donar-ne a conèixer l'extensió i l'esplendor, només cal dir que en el vestíbul s'havia pogut erigir una estàtua monumental de Neró, de cent vint peus d'alçada (35,52 m); la mansió era tan vasta que contenia pòrtics de tres files de columnes (*triplex*) i de mil passos de longitud (1.478 m); un estany similar a una mar, envoltat de cases que formaven ciutats i, a més, una extensió de camp en què es veïen alhora horts, vinyes, pastos i boscos que contenien una gran quantitat d'animals domèstics i salvatges de tot tipus. La resta de l'edifici estava cobert de daurats i fet amb pedres precioses i nacre. El sostre dels menjadors estava fet amb tauletes de vori mòbils i foradades, per poder escampar, des de dalt i sobre els convidats, flors o perfums. La sala principal (*coenatio*) era rodona i girava contínuament sobre si mateixa, de

340 Aquest capítol és una ampliació de l'article MAR, R., «Los palacios imperiales. Nerón y la *Domus Aurea*», *Butlletí Arqueològic*, 16, 1994. Pàg. 45-84.

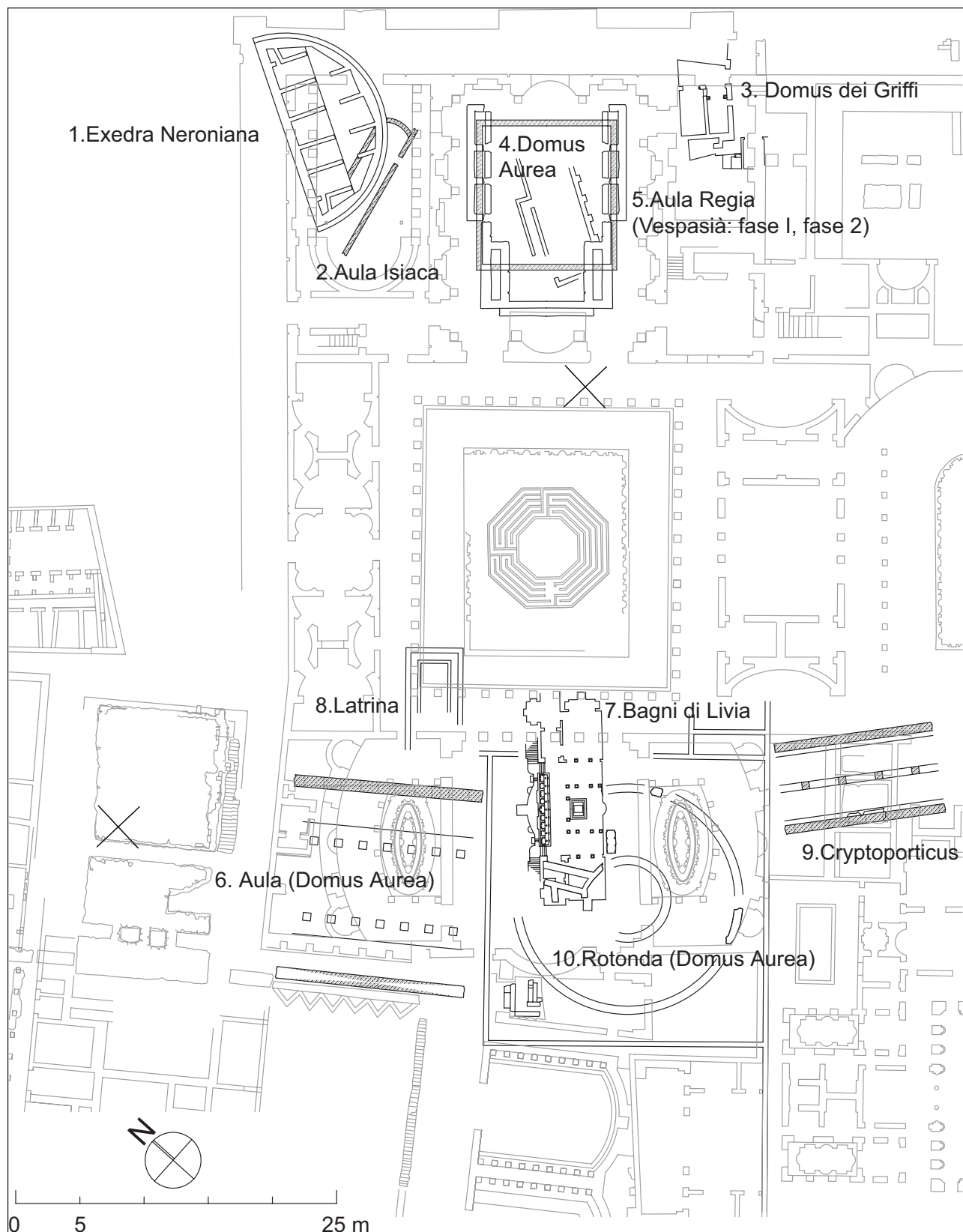

Fig. 53: Estructures anteriors a Domicià en la zona de la domus Flavia.

Planta de la zona representativa del palau de Domicià amb les restes de palaus anteriors descoberts sota els paviments o englobats en els murs de l'edifici flavi. 1. Gran exedra semicircular situada sota la basilica; 2. Salons de representació situats sota el saló de tron; 7 i 10. Construccions situades sota el gran triclinium i murs neronians englobats en els murs del palau de Domicià. Les estructures neronianes trobades sota el saló de tron de Domicià es poden reconèixer fàcilment perquè totes s'alineren en l'orientació del clivus Palatinus reconstruït per Neró. Entre l'any 69 (acabament de la domus Aurea de Neró) i l'any 81 (ascens al poder de Domicià) en el mateix indret s'hi construï un gran saló cerimonial que destruí una part de les estructures de la domus Aurea. Probablement, el saló cerimonial fou obra de Vespasià, renovat almenys una vegada i finalment Domicià el substituï pel saló de tron del gran palau flavi.

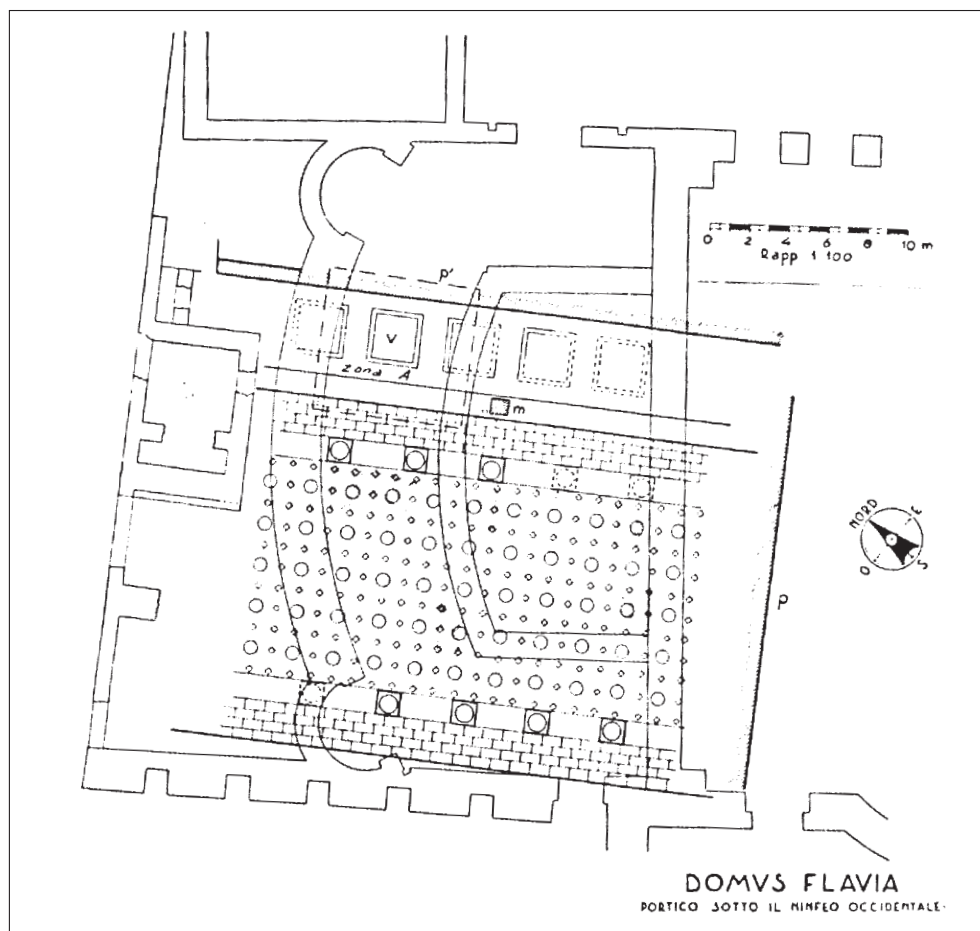

Fig. 54: *Planta del paviment del porticat situat sota un dels ninfes del gran triclini de la domus Flavia. Es tracta d'una aula porticada que devia formar part de la domus Aurea de Neró. Aquest gran saló cerimonial relacionava el temple d'Apol·lo amb la rotunda neroniana situada sota el triclini de Domicià (MORRICONE, 1967).*

dia i de nit, com el món. En les cambres de bany corria l'aigua de la mar i les aigües d'Albula. Quan es va acabar de construir el palau i Neró l'inaugurà, tot l'elogi que va fer d'ell mateix es va reduir a les paraules següents: «Per fi començaré a viure com un home» (Suet. *Nero* 31).

El palau de Neró, reconstruït després de l'incendi, s'estenia sobre tres dels set turons de la ciutat: les altures del Palatí, de l'Opi i del Celi relacionats entre si mitjançant el que més tard serà la vall del Coliseu. Aquesta vall, abans de la construcció de l'amfiteatre, l'ocupava un estany enorme —l'*Stagnum*—, que després el van reomplir per construir-hi el Coliseu. Des del *mons Oppius*, el parc del palau es prolongava cap a l'est, de manera que enllaçava amb l'Esquilí, en què se situaven els *horti* de propietat imperial des de l'època augustal (jardins de Mecenes).

Els estudis clàssics sobre aquest palau, que van publicar C. C. Van Essen, l'any 1954; Ward-Perkins, l'any 1956, i A. Boethius, l'any 1960,³⁴¹ han quedat antiquats per la quantitat de noves dades que han aportat

les excavacions més recents del centre de Roma.³⁴² Els treballs que s'han articulat a l'entorn dels turons Palatí, Esquilí i Celi i dels fòrums ens permeten traçar l'esquema precís del gran projecte neronià.

Les restes de les construccions situades sota la *domus Flavia* (fig. 53-56)

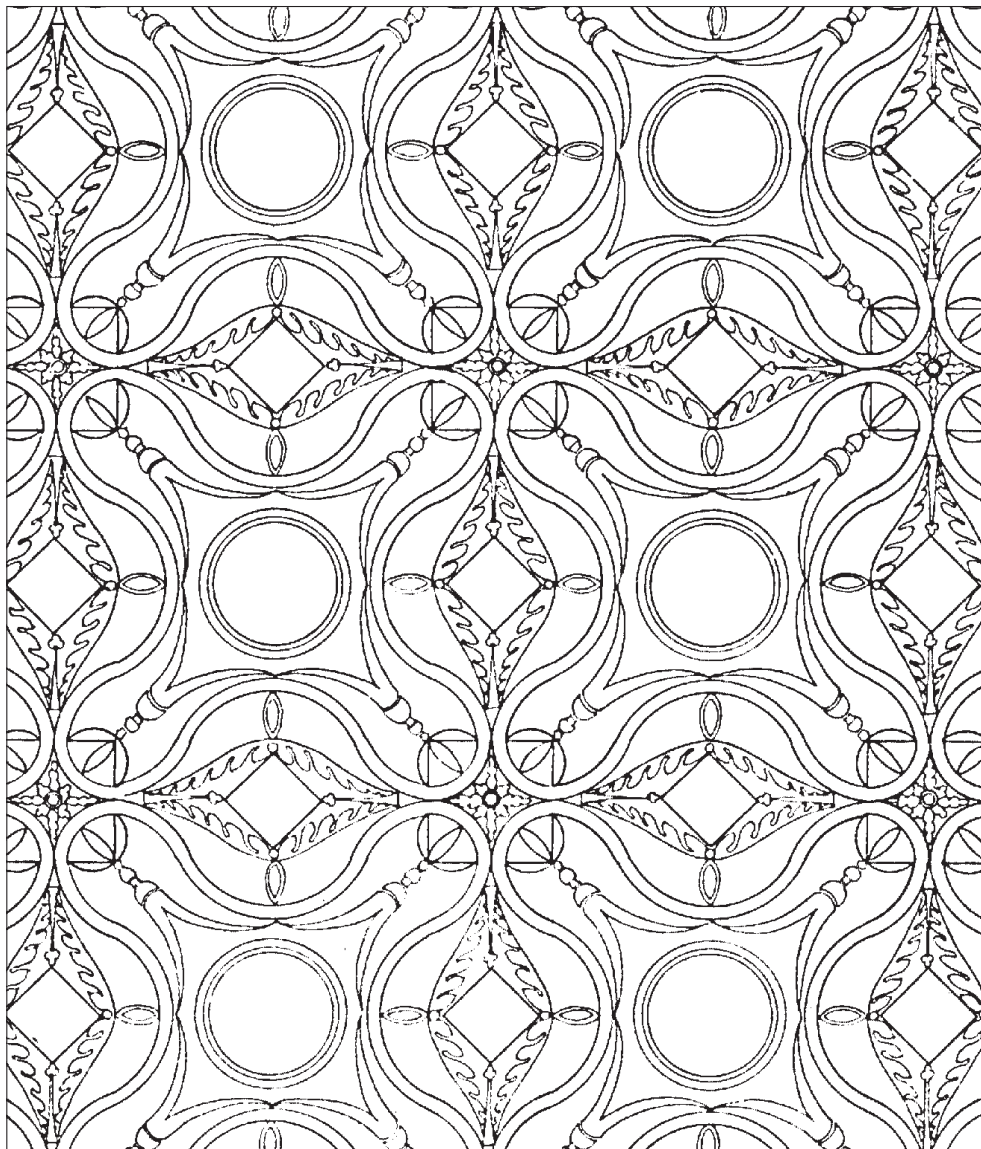
La primera actuació dels arquitectes de Neró després de l'incendi va ser la reconstrucció del centre representatiu del poder. L'elecció del Palatí era obligada per la mateixa evolució del principat. Bona part del turó pertanyia d'una manera o d'altra a l'emperador, la qual cosa facilità una remodelació completa de la zona per integrar-la en el projecte unitari del nou palau. Les dades que van aparèixer en les excavacions arqueològiques dels darrers anys permeten proposar una explicació orgànica a l'evolució de la zona a mitjan segle I dC, malgrat la complexa estratigrafia que cobreix les restes arqueològiques. En aquest sector es documenta la superposició general de tres nivells de construccions:

1. El nivell superior, visible en l'actualitat, està format per les restes del palau flavi, que va començar Domicià

341 VAN ESSEN, C. C. «La topographie de la *domus Aurea Neronis*», *Medelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, 12, 1954, Pàg. 371-398. WARD PERKINS, J. «Nero's Golden House», *Antiquity*, 30, 1956, Pàg. 209-219. BOETHIUS, A. *The Golden House of Nero*. Ann Arbor, 1960.

342 La darrera síntesi que s'ha publicat sobre la *domus Aurea*, amb les dades de les darreres excavacions i els nous punts de vista que es comenten en les pàgines següents, els podreu trobar dins PANELLA, E. (ed.) *Meta Sudans*. I. Roma, 1996.

Fig. 55: *Detall del paviment neronià de l'aula porticada situada sota el nímfeu del triclini de Domicià (MORRISON, 1967).*

a partir dels anys 81 i 83 i que, en morir, encara s'estava construint.

2. El nivell intermedi el formen els edificis dispersos, arrasats per construir-hi el palau de Domicià. Els fonaments d'aquests edificis se sustenten sobre un terraplè de fins a sis metres de potència. Aquests farciments de runa pertanyen, probablement, al sanejament de la zona després de l'incendi de l'any 64. En els pocs casos en què han estat estudiats,³⁴³ el material arqueològic que contenen es pot datar a mitjan segle I dC. Les construccions d'aquest nivell intermedi se situen, per tant, entre els anys 64 i 83 dC (darrers anys de Neró i durant el govern de Vespasià i Tit).

3. El nivell inferior el formen els edificis que es van cobrir amb els terraplens neronians. Es tracta de construccions tardorepublicanes i julioclaudies que formaven part dels palaus imperials (banys de Lívia, *casa dei*

Griffi i aula Isíaca). Tot i que sabem, per l'obra de Tacit (*Ann. XV, 39*), que el foc va arrasar completament el *Palatium*, no totes aquestes construccions tenen petjades d'incendi. No és un fet sorprenent. Es tractava de parts semisoterrades que no van arribar a cremar directament. En l'estat original es podrien definir com a salons d'aparat subterranis com els que van aparèixer en algunes cases de Pompeia (casa del Laberint) o de *bulla Regia* (Tunísia).

La interpretació històrica dels edificis de la fase intermèdia (anys 64-82 dC) té com a problema fonamental la fixació cronològica de cada edifici. Arqueològicament no tenim dades que permetin de distingir entre els darrers anys de Neró i el govern de Vespasià. Els segells de fabricació d'alguns maons que van aparèixer en aquests murs porten el nom de fabricants documentats en el Coliseu, tot i que aquest fet no és determinant per poder considerar aquestes restes

343 Agramm a Claudia Cechamora la dada de la cronologia del rebliment que curullava la *casa dei Griffi*, un rebliment que va estudiar i que va situar entre els anys 50 i 70 dC.

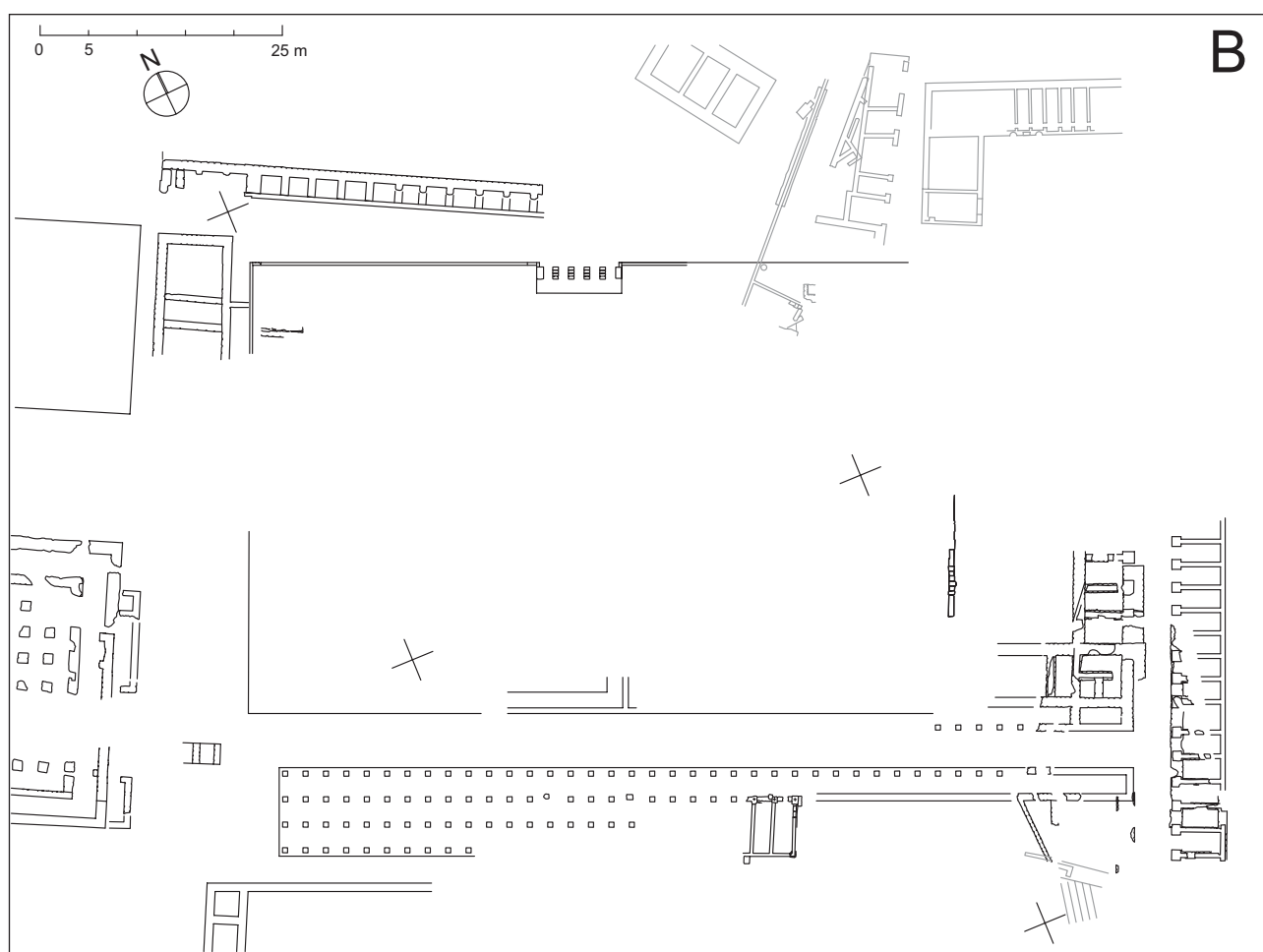
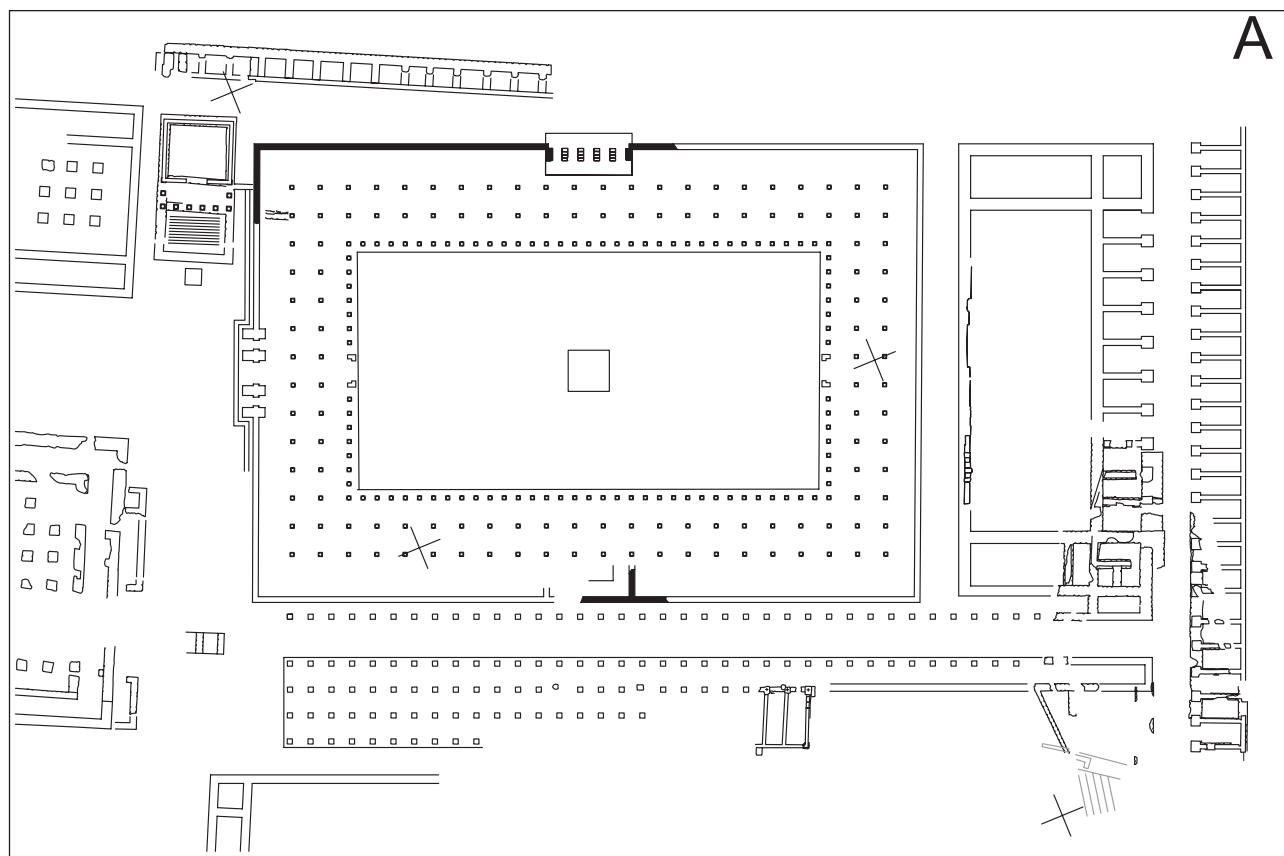

Fig. 56: *Reconstrucció del vestibul porticat del palau (porticus triplex miliarensis).*

com a obres de l'emperador Vespasià. En realitat, la importància i el volum de les noves construccions i que s'articulin en un planejament unitari només es pot associar a un projecte de reconstrucció generalitzat com el que ens consta per a la *domus Aurea* de Neró. Per altres fonts, sabem que la reordenació de la producció de material constructiu, especialment la constitució de grans fàbriques de maons (*figlinae*) i la renovació de les xarxes d'aprovisionament de marbre, comença ja amb Neró i prossegueix sense cap tipus d'interrupció sota els primers flavis.³⁴⁴

La gran rotonda (fig. 56, B)

Sota el gran saló de banquets del palau de Domicià (*cenatio Iovis*) i de manera que talla els murs del Nimfeu de Livia, s'estén una sèrie de fonaments, alguns amb un traçat corb (fig. 53). Les excavacions que va fer la Soprintendenza Archeologica di Roma sota l'antiquari del Palatí i sota la vil·la Matei-Mills han permès de completar la planta d'aquests murs corbs i de proposar-ne la interpretació com a fonamentació d'una gran rotonda de 35 metres de diàmetre, centrada enmig d'un recinte quadrat.³⁴⁵ Com a reflexió pel que fa a les dimensions de l'edifici, cal tenir en compte que el Panteó que construï Adrià té 30 metres d'amplada. Els fonaments del monumental edifici circular es van construir amb *caementicium* vessat en encofrats de fusta, situats en trinxeres excavades en els rebles de terra que formen el terraplè de la zona després de l'incendi de l'any 64 (la cronologia d'aquests murs corbs és, per tant, posterior a l'incendi i anterior a la construcció domiciana del palau).

Aula porticada (fig. 56, C)

Sota una de les fonts el·líptiques que flanquegen la *cenatio Iovis*, destruïda per les estructures flavies, va aparèixer una sala porticada, decorada amb un dels paviments més rics de tot el Palatí (fig. 54-55). La cota d'aquesta cambra se situa aproximadament un metre per sota dels fonaments flavis i dos metres per sobre del nivell de circulació augustal (anterior a l'incendi del 64). Tant M. L. Morricone, editora dels paviments del Palatí, com Caretoni, excavador de les restes,³⁴⁶ consideren, a partir de criteris estilístics, que aquesta cambra correspon a la *domus Aurea* i que no es pot relacionar amb l'anomenat *Nimfeu de Livia* (que se situa a pocs metres de distància) que devia formar part de la *domus Transitoria*. Les noves troballes fan pensar que aquesta cambra porticada (amb paviments d'incrustacions de marbre) està relacionada amb la gran rotonda que destrueix l'anomenat *Nimfeu de*

Livia. L'eix de la cambra coincideix amb l'eix del quadrat que envolta la gran rotonda. Això malgrat que els dos edificis no coincideixen plenament en l'orientació. El paviment de la gran rotonda queda situat un metre per sobre del mosaic d'incrustacions, una alçada que equivaldria a cinc esglaons. Si es compara la posició dels dos edificis, es veu que la cambra porticada era en realitat el passadís d'accés a la gran rotonda des de l'àrea del temple d'Apol·lo. La diferència de cota es podia salvar amb la suposada existència d'una escalinata de cinc esglaons que, a més, devia accentuar la diferència jeràrquica dels espais. El lleuger canvi d'orientació que es produeix entre els dos edificis correspon a la diferència d'orientació entre el temple d'Apol·lo i el quadrat que envolta la gran rotonda.

Salons i terrasses (fig. 58)

Englobats en l'interior de les estructures del palau domicià, de vegades conservats en una altura de 6 metres, i durant força temps ignorats de mans dels estudiosos, recentment s'han identificat i s'han fet públics un seguit de murs de *lateritium*.³⁴⁷ Aquestes estructures delimiten una sèrie de cambres que plantegen els mateixos interrogants cronològics que l'edifici circular. En aquest cas, es delimita una forma de gran saló rectangular obert, molt possiblement cap al front que forma el circ Màxim.

La gran àbsida (fig. 57)

Sota la basílica del palau de Domicià,³⁴⁸ s'ha documentat un edifici de forma absidal, que respon molt de prop als interrogants cronològics dels edificis neronians que analitzem: aquest edifici de forma absidal es va destruir per construir el palau flavi i, alhora, destrueix una cambra voltada decorada amb pintures de temàtica isíaca. La seva cronologia s'ha situat, sovint, en l'època de Calígula (*aula Isiaca*). En aquest cas, l'estat de conservació de les restes fa difícil de plantejar una hipòtesi funcional; tanmateix, sembla probable, des del punt de vista de la cronologia, que es pugui adscriure a un moment neronià.

Estructures sota el saló del tron de Domicià

(fig. 56, n. 4)

Sota el saló del tron de Domicià, unes excavacions antigues van descobrir les restes superposades de dos salons axials. Hem fet al·lusió a aquests salons en parlar del palau d'August. Se sobreposen a un conjunt d'estructures que s'orienten d'acord amb els eixos del traçat neronià de la *Sacra via*. És probable, per tant,

344 BLOCH, H. *I bolli laterizi e la storia edilizia di Roma*. Roma, 1947.

345 Excavacions antigues reinterpretades i completades, vegeu CASSATELLA, A., dins *Boll. d'Archeologia*, 3. 1990 i *id.* dins les actes del col·loqui *Gli Orti Farnesiani sul Palatí*. Roma, 1990.

346 MORRICONE, Ob. cit., 1967. CARETONI, Ob. cit., 1958.

347 CASSATELLA, Ob. cit., 1990.

348 LUGLI, G. *Roma antica, il centro monumentale*. 1946. Pàg. 493-498.

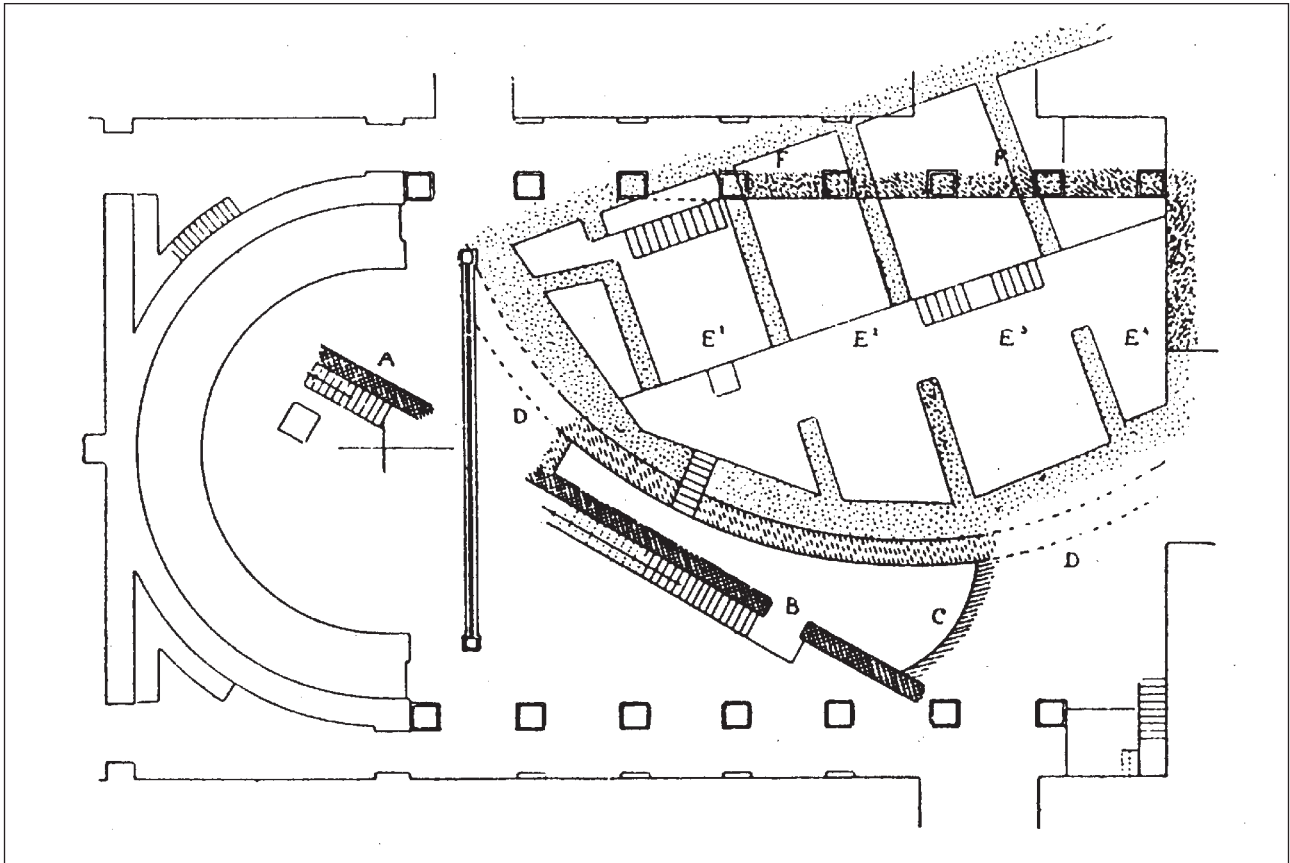

Fig. 57: Gran exedra neroniana sota la basilica de la domus Flavia (LUGLI, 1946).

Sota la basilica de Domicià van aparèixer dues fases constructives superposades. La primera construcció, datada en època julioclaudia, correspon a un gran saló decorat amb pintures referides a Isis (A, B i C). El saló es destruí després de l'incendi de l'any 64 dC per poder construir-hi un edifici de planta semicircular que formava part de la domus Aurea (D i E).

que les estructures cobertes pels salons siguin dependències de la *domus Aurea*. Els grans salons de representació organitzats axialment es podrien datar, per tant, entre l'any 69 i la construcció del palau de Domicià (*vid. supra* fig. 80). Possiblement aquestes construccions delimitaven el parc que s'estenia al darrere de la filera d'edificis situats en el front del turó.³⁴⁹ La fase neroniana va suposar, possiblement, la destrucció de la *domus dei Griffi* (fig. 53, n. 3).

Les termes del *Palatium*

La tercera zona del Palatí que va rebre una nova sistematització com a part de la *domus Aurea* s'estén des de les anomenades arcades severianes fins a la *Vigna Barberini*. Uns treballs recents de la Soprintendenza (arcades severianes) i de l'École Française (*Vigna Barberini*) aporten alguns elements per poder comprendre la topografia del projecte neronià. En primer lloc, cal que citem una sèrie d'estructures que van aparèixer sota el sistema de subestructures (galeries volta-des) que sostenen elevat el gran conjunt termal de cro-

nologia severiana (arcades severianes). Els resultats, fins ara limitats, permeten deduir que les termes severianes es recolzen sobre un sistema de subestructures domicianes que, alhora, cobreixen una sèrie d'estructures neronianes. D'època neroniana només s'ha documentat una gran sala absidal, possiblement d'ús termal.³⁵⁰ Hem de pensar que som a la zona d'arribada de l'aqüeducte claudi al Palatí; en aquesta zona (el punt més alt del turó) hi ha una gran cisterna, que es coneix fonamentalment a través de dibuixos renaixentistes, que devia funcionar com a dipòsit de pressió de la instal·lació hidràulica de tot el palau. La recerca de la Soprintendenza ha permès de localitzar un enorme sistema de circulació i d'escalfament d'aigua que cal relacionar amb la posició dels banys del palau en aquest sector. En qualsevol cas, subsisteix l'interrogant cronològic de la datació del tram final de l'*Aqua Claudia*. Segons Frontí (*De Aquaed.* 19. 20. 22), Domicià va prolongar l'aqüeducte claudi des del Celi fins al Palatí.³⁵¹ Així, en l'època domiciane, l'aqüeducte claudi, amb el gran dipòsit situat en el punt més alt del turó, devia arribar fins a aquesta zona.

349 GIULIANI, Ob. cit, 1985.

350 IACOPPI, I; TOMEI, M. A. «Indagini al complesso severiano sul Palatino», *Arch Laz*, IX, 1988. Pàg. 69 i seg. i *BullCom*, 1986-2. Pàg. 486 i seg. i MEOGROSSI, P. *BullCom*, 1986-2. Pàg. 493.

351 LANCIANI, R. *I comentari di Frontino intorno le acque e le acquedotti*. Roma, 1981.

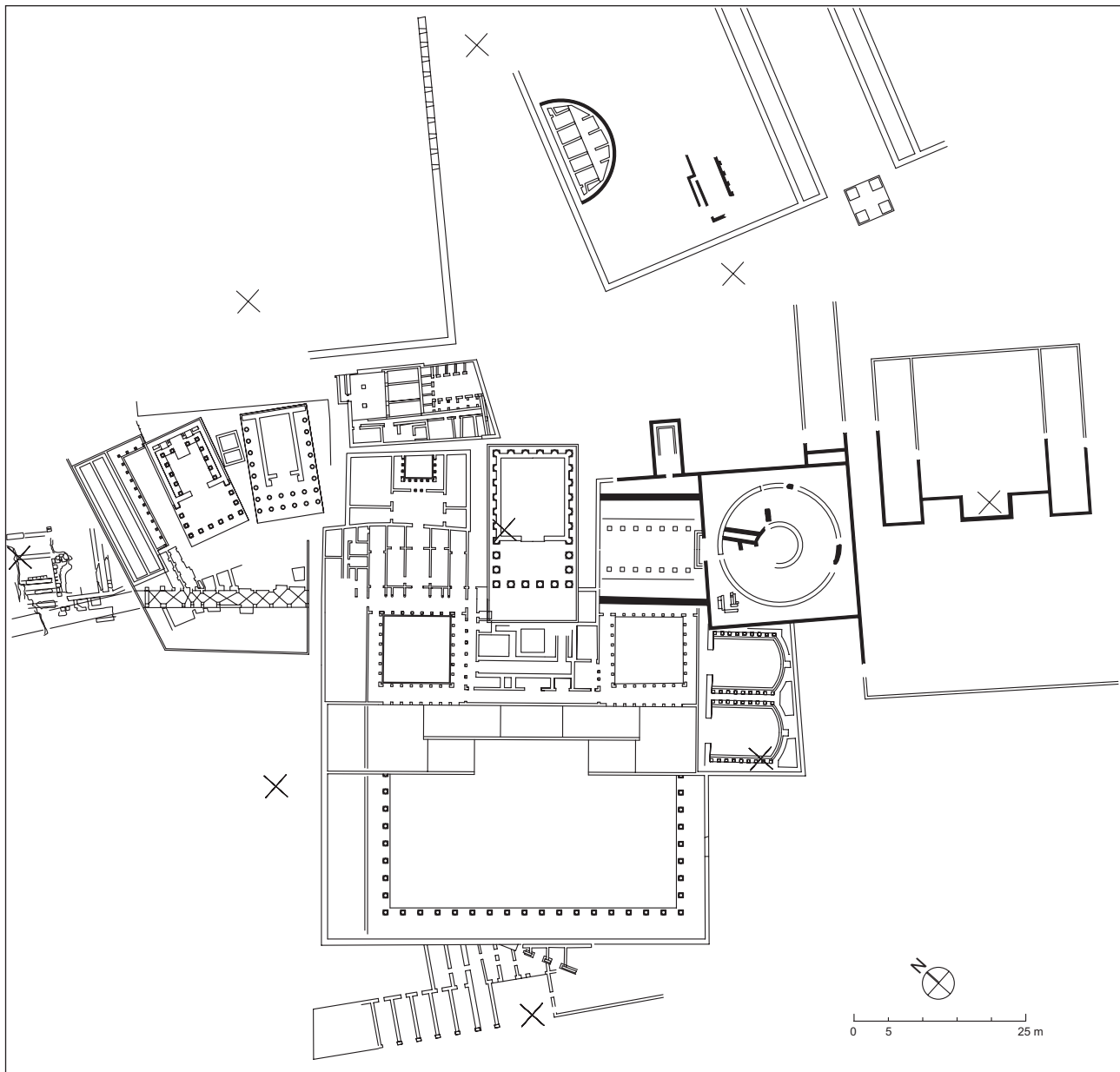

Fig. 58: Restitució del sector sud del Palatí amb la domus Aurea.

L'incendi de l'any 64 dC va malmetre considerablement la residència imperial que August havia construït i els palaus aristocràtics que s'havien incorporat progressivament al conjunt al llarg del segle I dC. Els arquitectes de Neró van intentar treure partit de la situació i atorgar una unitat més gran al conjunt. A més del projecte de la domus Tiberiana, els arquitectes de Neró van intervenir en el front del Palatí cap al circ Màxim. L'ala sud del palau d'August i alguns dels antics palaus d'origen republicà se substituïren per una gran aula porticada, una immensa rotonda, pòrtics i salons cerimonials. Tot aquest seguit de construccions neronianes foren cobertes després pel gran palau de Domícia.

La façana de la *domus Aurea* cap al circ Màxim (fig. 58)

El projecte de la *domus Aurea* va plantejar de substituir els antics edificis dispersos del palau d'August per unes construccions noves i més luxoses. Tanmateix, l'organització de les construccions va respectar i, a més, va conservar intacta la part del palau d'August situada més enllà del temple d'Apol·lo (casa de Livia, casa d'August). Amb aquest nou projecte els arquitectes de Neró van intentar redefinir el perfil paisatgístic del turó amb una successió de grans blocs que

dominaven les graderies del circ: temple de Cíbele, temple de la Victòria, temple d'Apol·lo, gran rotunda, gran saló, etc.

La identificació de la gran rotonda que hem esmentat més amunt obre una línia interpretativa a un dels edificis més famosos de la *domus Aurea*: la cèlebre *cenatio*, dotada d'una esfera mòbil. Fins ara se l'havia identificat amb el saló octogonal del pavelló del Celi (*vid. supra. fig. 65*). Tanmateix, la coberta del saló del Celi és una volta de pavelló difícilment compatible amb la secció circular d'una maquinària esfèrica en moviment

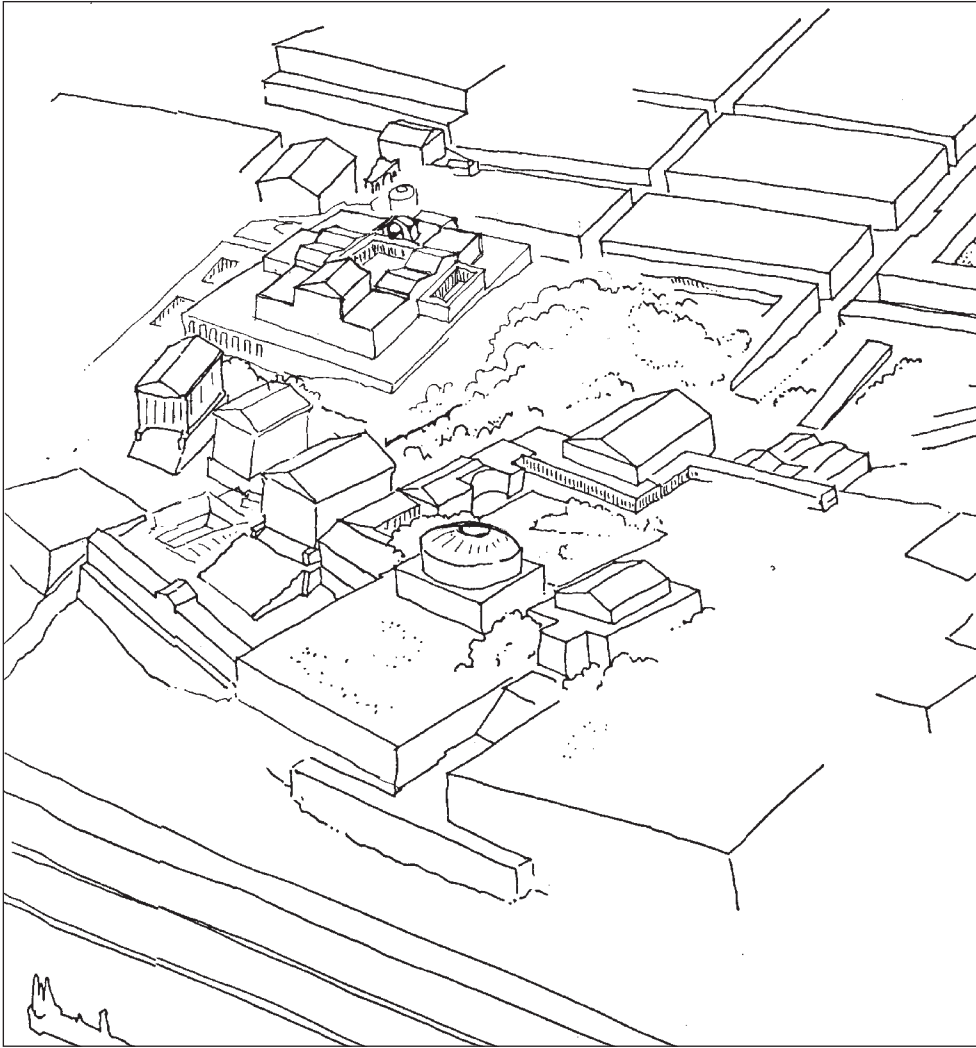

Fig. 59: La domus Aurea i el Palatí. Reconstrucció.

continu. En realitat, les restes del Palatí s'adapten més a la idea d'una *tholos* coberta amb una volta semiesfèrica amb la maquinària mòbil inclosa.³⁵²

La *cenatio* de Neró constituïa un dels trets representatius del palau, amb un simbolisme cosmològic molt marcat. Sabem que aquesta sala estava sempre en rotació. El text de Suetoni confirma que la sala constituïa una forma de *triclinium* i no pas una sala d'audiència o de tron. S'han plantejat diverses hipòtesis que expliquen l'origen d'aquesta sala,³⁵³ en qualsevol cas, romanen ocults els termes *vice mundi* i *circumageretur* que utilitza Suetoni per descriure la *cenatio*.

Així doncs, la part sud del Palatí la van ocupar una sèrie d'edificis aïllats en el context d'un parc que s'estenia cap a la Vèlia i la *Sacra via*. Aquests edificis, units al gran basament que després s'anomenà *domus Tiberiana*, constituïen la part administrativa i repre-

sentativa del nou palau. El vestibul administratiu, abocat cap al centre cívic de la ciutat (el Fòrum) es contraposa amb els salons representatius (*cenatio*, rotonda, aules, etc.) orientats cap al circ. En certa manera, es consolida la imatge de la residència de l'emperador com a escenografia que corona el pulvinar del circ (la tribuna d'honor), un aspecte que va constituir, sens dubte, un element intencionat en la composició del conjunt (fig. 59).

La *domus Tiberiana* i la *domus Aurea*

La zona nord-est del Palatí està ocupada per un sistema de voltes que va aixecar el turó més de 10 metres d'altura, de manera que el va convertir en una terrassa regularment plana. Aquesta terrassa panoràmica l'ocupen des del segle XVI els *horti farnesiani*. Sota aquests jardins, una sèrie de galeries subterrànies creuen el turó d'una part a l'altra. Les excavacions

352 L'epigrama (II, 59) de Marcial fa referència a un *Caesareus tholus*, i dona a entendre que era una *cenatio*.

353 L'ORANGE, H. P. «*Domus Aurea*, der Sonnenpalast», *Serta Eitremiana*, «*Symbolae Osloenses*». 1942. pàg. 68 i seg. proposa la *rotunda* neroniana com un antecedent de la sala del tron de Cosroes II, que es coneix mitjançant la crònica bizantina de Kedrenos, *Bekker Corpus script. Hist. Byz.* 1920. Pàg. 412; Vegeu HERZFELD, E. «*Der Thron des Khosro*», *Jahrb. Preuss. Ku. Samm.* XLI. 1920, pàg. 1 i seg.; la imatge de Cosroes, situada sobre la cúpula, podia fer ploure i llampar, uns efectes que, lligats a la rotació de la sala, presenten el monarca com a *kosmokrator*.

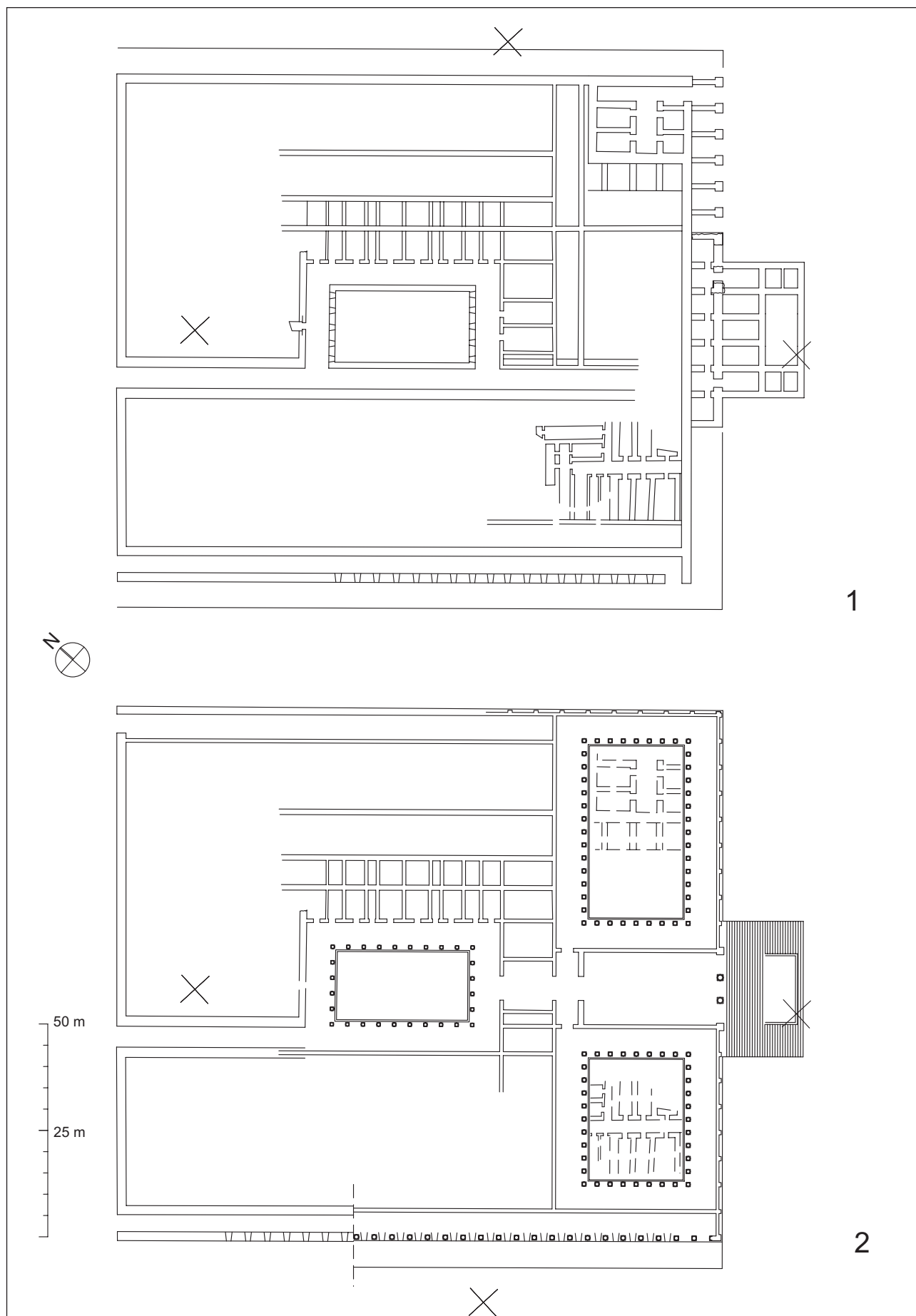

Fig. 60: Restitució del projecte neronià de la domus Tiberiana.

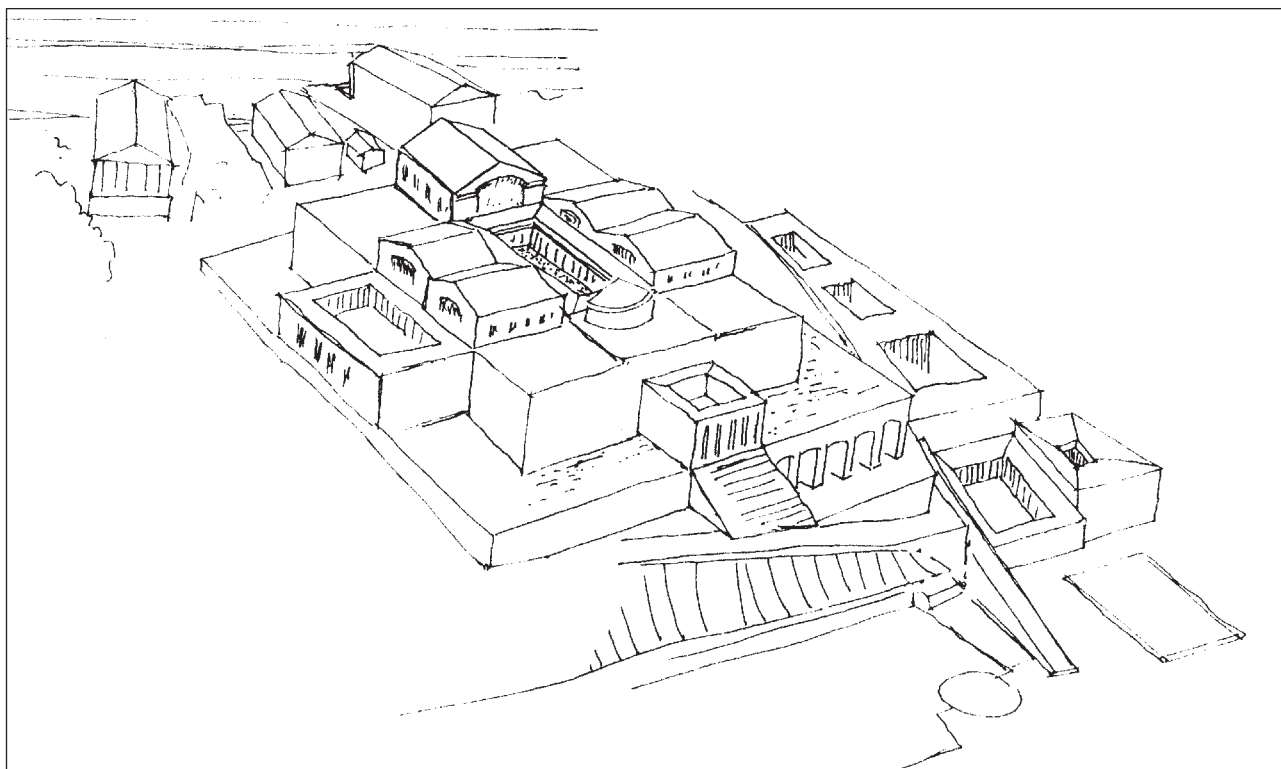

Fig. 61: *El projecte neronià de la domus Tiberiana.*

dutes a terme en aquesta terrassa han descobert que es tracta del basament d'un palau amb jardins, que per la seva posició topogràfica es pot identificar com l'anomenada *domus Tiberiana* (fig. 60).

Una bona part de les construccions visibles actualment sobre la terrassa les va construir Domicià. Tanmateix, sota les construccions flàvies es conserva un primer palau neronià: un gran basament de planta rectangular que elevava una terrassa. El conjunt es pot definir com un gran podi elevat sobre un malla de profunds pilars de travertí combinats amb una filera de tavernes perimetral. Alguns segells en els maons del sistema de desguàs permeten demostrar que aquest nucli inicial es va construir durant els darrers anys del principat de Neró.³⁵⁴ El monument no es va concloure i Domicià i Adrià el van transformar notablement.

S'ha documentat un sistema d'impermeabilització que recobreix les voltes del pis superior. Són el suport de jardins suspesos elevats a dalt de la terrassa. La posició de les boques de llop que permeten il·luminar les galeries que s'estenen sota els jardins, unides a dades provinents de les excavacions, permeten intuir la topografia d'un palau format per pavellons exempts combinats amb jardins. El centre de l'edifici el forma un

pati porticat precedit d'un gran saló triclinar (fig. 61). És una composició que recorda les grans vil·les republicanes elevades sobre un podi compacte, sobretot l'anomenada *vil·la de Pompeu* a Albano i la primera fase de la *villa dei Misteri* (Pompeia).³⁵⁵

El vestibul del palau representatiu (Santa Maria Antiqua)

Aquest gran palau aixecat sobre una terrassa es va construir perquè fos accessible des del Fòrum republicà, a la zona de Santa Maria Antiqua.³⁵⁶ Sabem que aquesta església va reutilitzar un edifici romà de cronologia domiciana, identificat tradicionalment amb el *templum novum* d'August. En realitat, no es tracta de cap temple, sinó del vestibul del palau de Domicià, combinat amb una rampa helicoidal per accedir fins a la terrassa superior.³⁵⁷ La posició d'aquesta zona, al costat del Fòrum i al costat del Palatí, fa que el lloc esdevingui un punt estratègic per accedir als locals administratius allotjats en el subsòl del palau elevat sobre la terrassa. Entre d'altres, les *mensae nummulariae* del fisc.³⁵⁸

En el capítol anterior, en referir-nos al del palau de Caligula, hem fet al·lusió al vestibul (gran atri del

354 KRAUSE, C. «Ricerche sulla storia edilizia, rapporto preliminare», (Krause, C., ed.) *Domus Tiberiana*. Zurich, 1985. Pàg. 127 i seg.; Id. «La domus Tiberiana e il suo contesto urbano», *URBS*. Pàg. 781 i seg.

355 LUGLI, G. «Albano Laziale, scavo dell'Albanum Pompei», *NSc*. 1946; TORTORICI, E. «Castra Albana», *Forma Italiae* I. 11. 1974; MAIURI, A. *La Villa dei Misteri*. Roma, 1933.

356 VAN DEMAN, E. B. «The House of Caligula», *AJA*. 28. 1924. Pàg. 368-398.

357 DELBRÜCK, R. «Der Südortbau am Forum Romanum», *JDAI*, 36. 1921. Pàg. 8 i seg.

358 CASTREN, P. «I Graffiti del Palatino II: La domus Tiberiana», *Acta Inst. Rom. Finlandiae*, IV. 1970. Pàg. 102 i 103.

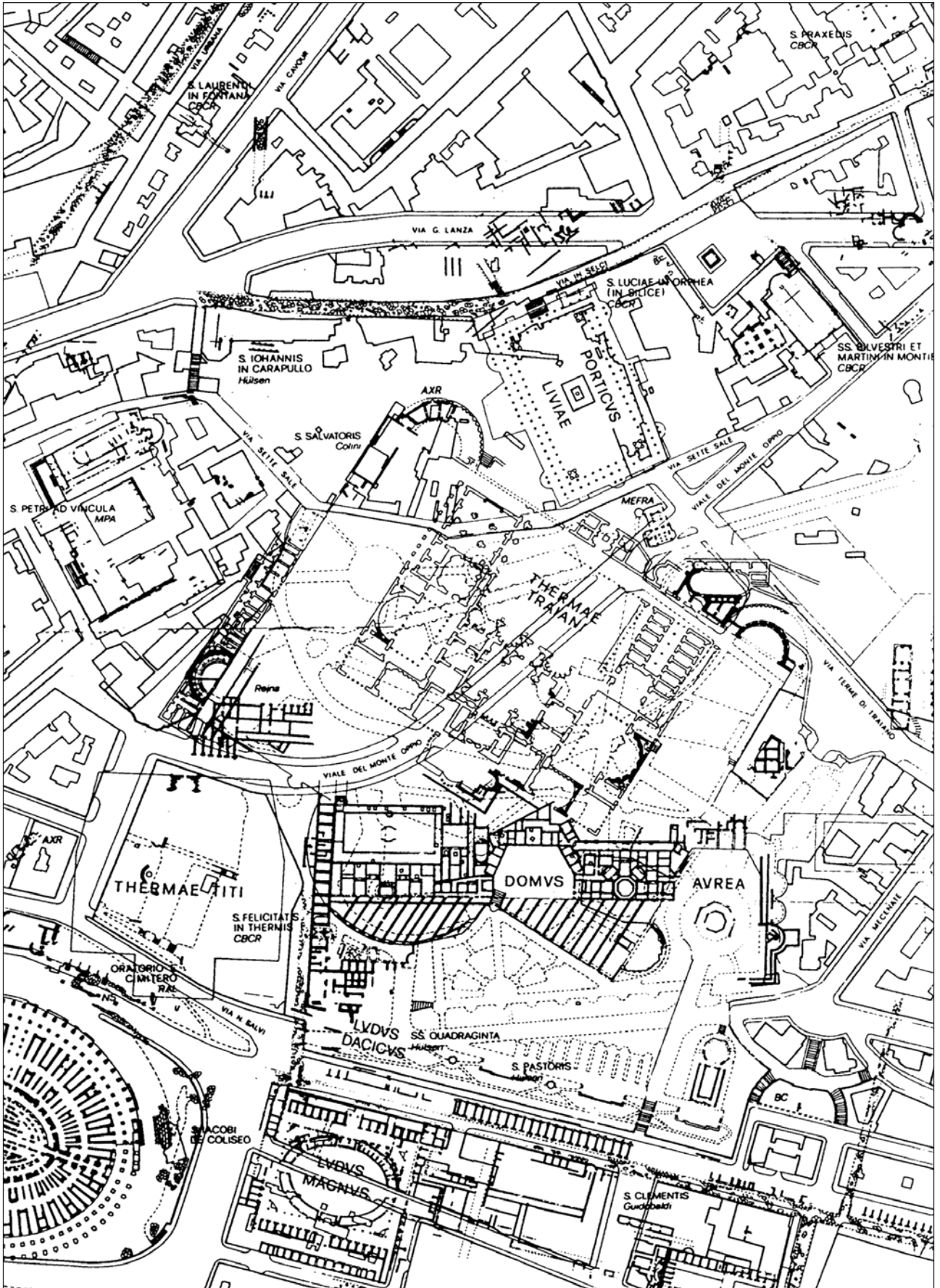

Fig. 62: *El mons Oppius i la domus Aurea.*

palau de Calígula) que va documentar la missió anglesa sota Santa Maria Antiqua. Aquestes mateixes investigacions n'han documentat la destrucció, que va ser només en època de Domicià, per la qual cosa esdevé versemblant de suposar que, amb la *domus Aurea*, aquest vestíbul monumental va conservar les funcions d'accés al turó des del Fòrum. Per tant, podríem completar la façana cap al Fòrum de la *domus Aurea* amb un doble sistema: el gran palau aixecat sobre el podi elevat, accessible des d'un gran atri, situat darrere el temple dels Dioscurs.

La residència allunyada dels déus: els *horti* de l'Esquilí i el pavelló del *colle Oppio*

Les importants construccions del Palatí no corresponien, en la mentalitat de Neró, a la idea de la seva residència permanent. Per a això es reservava el parc de l'*Oppius* (figs. 62-63), una zona de jardins que enllaçava amb les luxoses residències imperials que des d'August ocupaven els vessants de l'Esquilí.³⁵⁹ En realitat, el gran pavelló que va construir Neró a la part més baixa d'aquest conjunt de propietats imperials (l'anomenada *domus Aurea*, situada sota les termes de Trajà) és l'únic edifici que ens pot donar una certa idea d'aquella «*tranquilla dimora degli Dei*».³⁶⁰

Les excavacions recents sota els jardins que cobreixen l'edifici neronià (en l'actual parc de les termes de Trajà) han descobert la planta del pis superior de l'edifici, que restitueix, a més, el traçat complet del pavelló originari (fig. 63).³⁶¹ Fins ara es pensava que la gran exedra constituïa l'eix compositiu de tot l'edifici; tanmateix, les darreres excavacions han demostrat que més enllà de la cèlebre rotonda s'inicia una segona exedra simètrica a l'anterior (fig. 62). El front de l'edifici, després d'aquestes recerques, s'estendria com una façana articulada amb dues grans exedres (a l'estil d'un *iwan* oriental) separades mitjançant un cos sobresortint que inclou la gran rotonda. En el pis superior, l'espai d'aquesta rotonda l'ocupa un pati petit envoltat de galeries en què s'obren unes dependències. El pis superior es perllonga escalonadament tot seguint el pendent del terreny cap a la *porticus Liviae* (fig. 63).

La documentació dels paviments de marbre del pis superior té una rellevància especial (fig. 64-67). L'ex-

cavació ha posat de manifest el *rudus* sobre el qual recolzaven les peces de marbre. Aquestes peces van desaparèixer en l'època de Trajà, quan es va destruir l'edifici. Mitjançant les empremtes, Laura Fabbrini ha pogut reconstruir el dibuix dels paviments que corresponen a composicions de *piastrelle* (petites plaques geomètriques de marbre) incloses en esquemes de retícula. La presència de petits sospedrats de marbre inserits en l'argamassa fa pensar que aquests paviments es componien de plaques de marbre simple i no pas d'incrustacions muntades.³⁶² Per tant, som davant uns paviments d'*opus sectile* que responen encara als patrons vitruvians,³⁶³ lluny dels sofisticats sistemes de pavimentació documentats en els edificis del Palatí situats sota la *cenatio Iovis* (*domus Transitoria*, *domus Aurea*). En les construccions del Palatí coexisteixen els dos sistemes de composició,³⁶⁴ fet que ens obliga a relativitzar el valor cronològic de cadascun dels dos sistemes de pavimentació. La construcció de la *domus Aurea* va constituir una empresa de tal envergadura, realitzada amb tanta rapidesa, que no es va poder utilitzar la luxosa tècnica d'incrustacions en el sòl de cada edifici.

L'*stagnum* de Neró

Entre el conjunt representatiu del Palatí i el residencial de l'*Oppius* s'estenia una depressió cap a on convergien les panoràmiques del parc del palau (fig. 68). Es tracta de la sortida natural de l'aigua que prové de la vall Labicana, en direcció cap al Tíber. Aquesta zona baixa que després ocupà l'amfiteatre flavi es va utilitzar per construir el cèlebre *stagnum*.³⁶⁵ Les dimensions del Coliseu han fet pensar molts estudiosos que qualsevol resta de l'estany es va destruir per construir l'amfiteatre. Aquesta perspectiva ha canviat radicalment després que s'excavés la zona de la *meta Sudans*³⁶⁶ i quedessin al descobert els fonaments dels porticats que envoltaven el cèlebre *stagnum*.

Davant el lloc en què més tard es va ubicar l'arc de Constantí, es va construir, en l'època flàvia, una font monumental (*meta Sudans*) les restes de la qual van sobreviure fins als anys trenta d'aquest segle (Chron. 146). El sortidor en forma de con recordava les *metae* del circ. En la distribució de regions republicanes de la ciutat és molt probable que, en aquest punt (o en un

359 GRIMAL, Ob. cit. Pàg. 148 i seg.; LA ROCCA, E. «Il Lusso come espressione di potere», *Le tranquille dimore degli dei*, catàleg de l'exposició. Roma, 1986. Pàg. 3 i seg.

360 Sobre l'arquitectura del gran pavelló del *colle Oppio* es poden trobar referències en les obres generals dedicades a la *domus Aurea*, especialment en els treballs de Boethius, Ward Perkins i McDonald, que han estat citats en notes anteriors. Altres treballs més recents han aportat dades noves sobre l'estructura principal del palau i sobre els edificis del parc: ZANDER, G. «Nuovi studi e ricerche sulla *domus Aurea*», *Palladio* NS, 15. 1965. Pàg. 157 i seg. PRÜCKNER, H.; STORZ, S. «Beobachtungen im Oktogon der *domus Aurea*» *RM*, 81. 1974. Pàg. 326 i seg.

361 FABBRINI, L. «*Domus Aurea*, il piano superiore del quartiere orientale», *MemPontAcc*, 14. 1982. Pàg. 5 i seg.; ID. «*Domus Aurea*. Una nuova lettura planimetrica del palazzo sul colle Oppio». Dins: *Città e Architettura*. Pàg. 169 i seg.

362 VEGETIUS COZZA, L. *RendPontAcc*, 47. 1974-1975. Pàg. 96 per obtenir informació sobre la construcció de les *formelle* en paviments d'*opus sectile*.

363 Vitruvi (VII.1.4) descriu els motius decoratius per a les *sectilia* (*scutulis, trigonis, quadratis, favis*, etc.) que coincideixen amb el repertori augustal.

364 MORRICONE, M. L. *Palatium* Ob. cit. Pàg. 64, n. 63, fig. 24, Tav. XXIX, habitació B (composició d'unes petites peces de tipus vitruvi). Pàg. 64-66, n. 62-64, fig. 24, Tav. XXIX habitacions A-C (entasis organitzades amb *formelle*).

365 «[...] *hic ubi conspicui venerabilis amphitheatri / erigitur moles, stagna Neronis erant* [...]» (Mart. *de spect.* II, 5-6). «[...] *stagnum maris instar, circumsaepitum aedificiis ad urbium speciem* [...]» (Suet. *Nero* 31).

366 PANELLA, C. «La valle del Colosseo nell'antichità», *Bull. di Archeologia*, núm. 1 i 2. 1990. Pàg. 34 i seg.

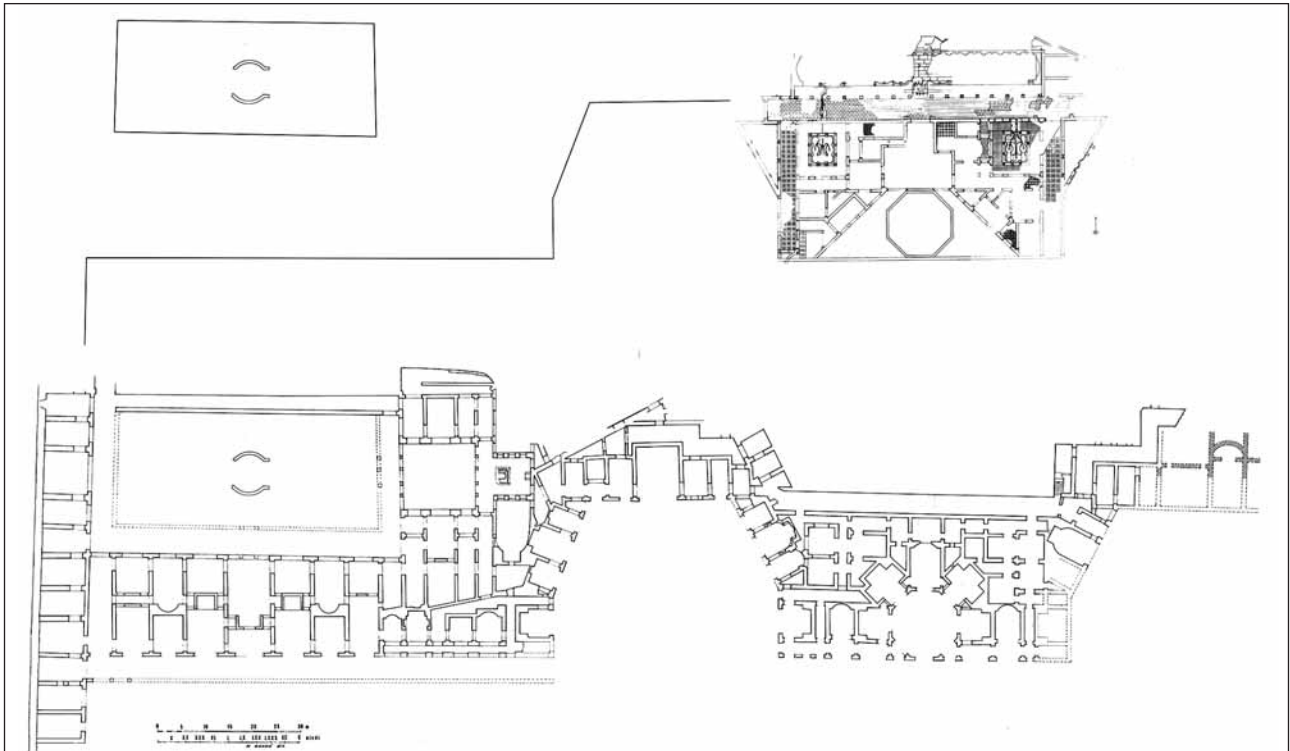

Fig. 63: Planta del pavelló del colle Oppio de la domus Aurea (FABBRINI 1982).

altre de situat ben a la vora), s'arribessin a tocar els quatre districtes en què es dividia la ciutat. Després de la reforma augustal, la importància d'aquest punt es va mantenir com a lloc de contacte entre les regions I, II, III, IX i X. La dada fonamental pel que fa a la *domus Aurea* és el descobriment de fileres de cambres, de dimensions regulars, construïdes amb paraments de maons. Els fonaments d'aquestes cambres són de *caementicium* vessat en encofrats de fusta situats en trinxeres excavades en els rebls posteriors a l'incendi de

Neró. No hi ha dubte, per tant, a l'hora d'adscriure aquestes construccions al període que s'estén entre els anys 64 (incendi) i 69 (mort de Neró).

Els murs tardoneronians documentats sota la *meta Sudans* flàvia corresponen a quatre estructures diferenciades (fig. 69):

1. Grans cambres que ocupen la plaça del Coliseu i que segurament delimitaven l'*stagnum*.
2. Llarga filera de petites cambres paral·lela al temple de Venus i Roma, possible subconstrucció d'un porticat.
3. Cambres tancades que delimiten una terrassa a mitjana altura entre la Vèlia i la plaça del Coliseu, sota el podi del temple de Venus i Roma.
4. Inici d'una via porticada que ascendeix cap a la Vèlia en direcció cap a l'arc de Tit.

El turó del Celi (fig. 70)

El sector sud del palau estava constituït per una part del turó Celi. El temple del Diví Claudi ocupava la part nord del turó i tenim prou elements per deduir la integració del *temenos* com a part de la *domus Aurea*. El conjunt es coneix amb poca precisió arqueològica; només els dibuixos d'I. Gismondi, que publicà Colini, aporten alguna idea sobre què va poder constituir el conjunt després de l'incendi de l'any 64. Molt probablement, després d'eliminar el temple central i de

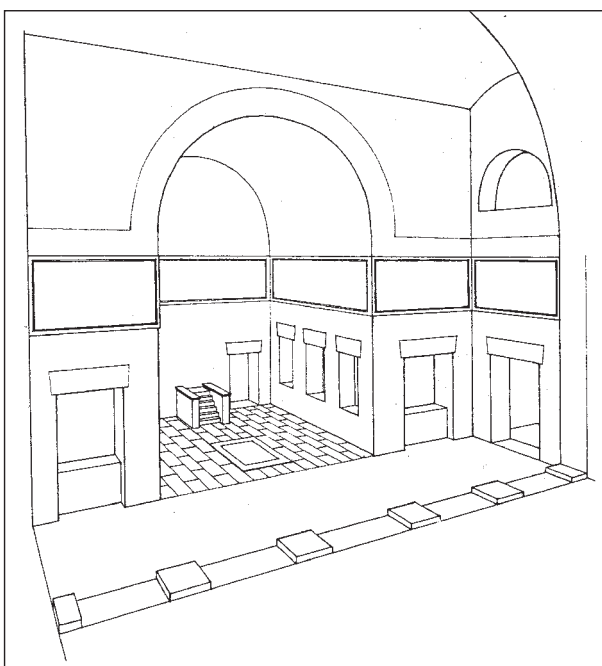

Fig. 64: Nymfeu de Polifem (MACDONALD 1982).

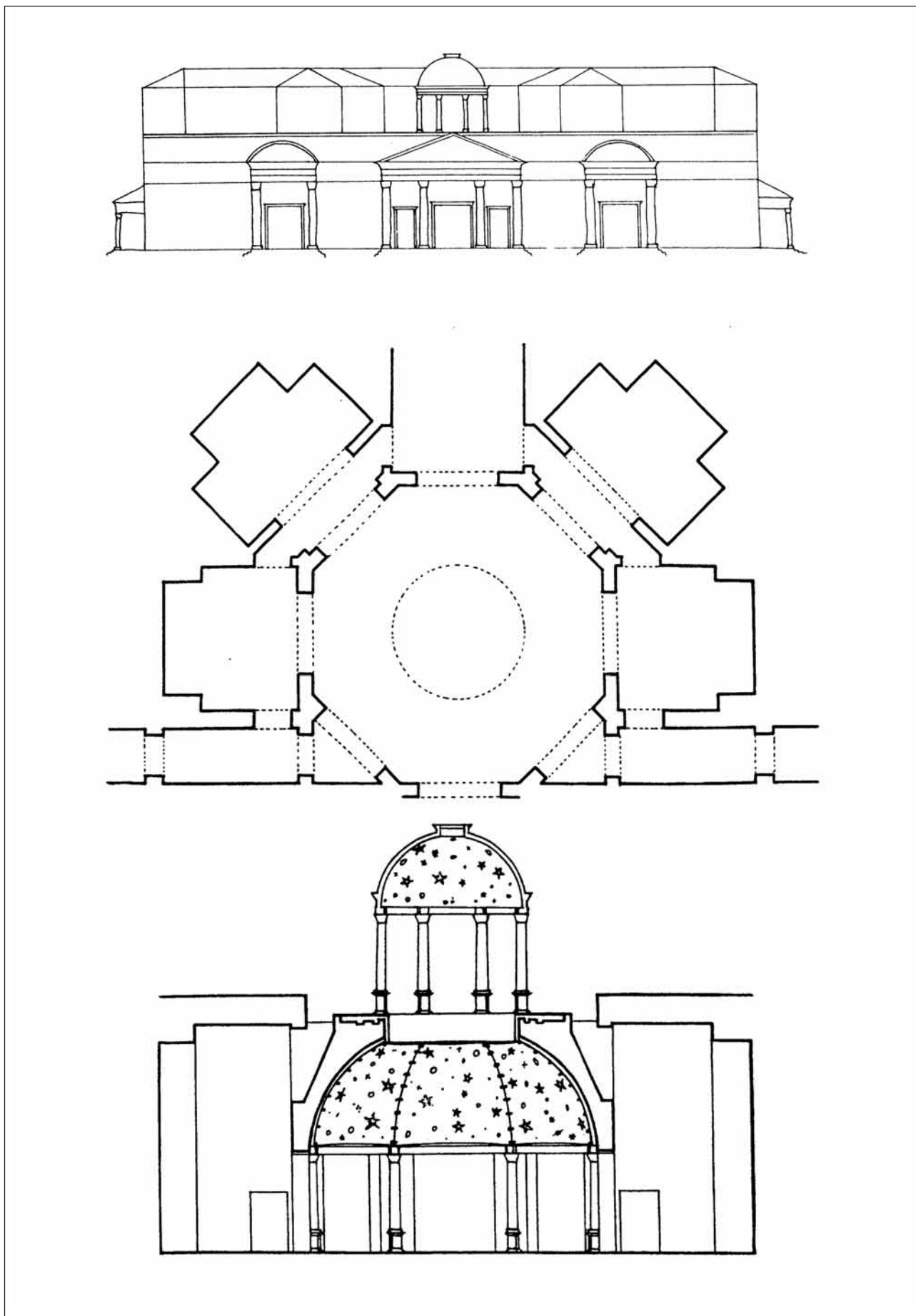

Fig. 65: La rotonda del pavelló de l'Opi. Restituïció de l'alçat del pavelló de l'Opi (HEMSOLL 1989).

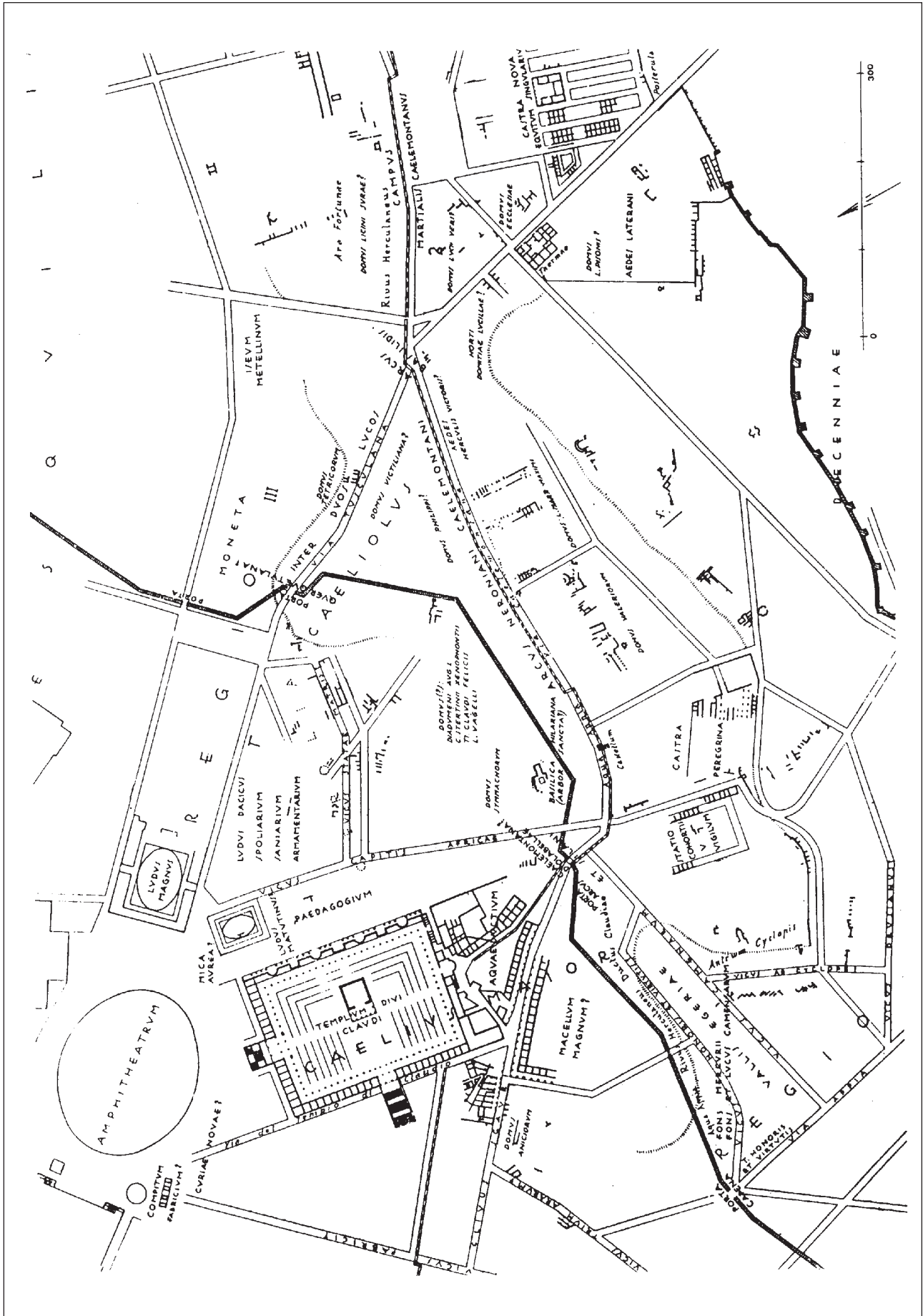

Fig. 66: Planta arqueològica del Celi (COLINI, 1994).

resoldre el pas de l'aqüeducte al Palatí, es va conservar una gran terrassa amb jardins, envoltada de porticats. Un dels costats, obert cap a l'estany, disposava d'una vista panoràmica cap a l'Opi; l'altre costat, obert cap al Palatí, permetia d'observar els edificis del turó.

El temple l'inicià Agripina i, d'acord amb Suetoni (*Vesp.* 9), Neró el va destruir completament i Vespasià el va reconstruir. El basament del recinte del temple que es pot veure actualment està format per una terrassa recolzada en un sistema de subestructures que s'estén sobre la part nord del Celi.³⁶⁷ La major part d'aquest sistema de subestructures és de cronologia neroniana i correspon probablement a l'obra d'Agripina. És probable, per tant, que la destrucció de Neró només afectés el temple situat al centre del conjunt. Molt probablement, la terrassa es va mantenir intacta i es va incloure com un jardí elevat en el conjunt del palau. Sabem, de mans de Frontí (1.20, II.76), que Neró va construir un nou *castellum aquae* (per a l'*aqua Claudia*) en el Celi, dada que possiblement cal relacionar amb l'abastament d'aigua al Palatí, a l'*stagnum* de la *domus Aurea* i amb la destrucció del temple de Claudi que cita Suetoni.³⁶⁸

El turó del Celi l'ocupa la gran terrassa del temple de Claudi. Al darrere s'estenia un barri important que arribava fins a la muralla serviana. El travessava l'aqüeducte claudi que incloïa en el seu recorregut una de les portes que va construir August en els límits del districte: l'arc de Dolabel·la. Van Essen pensa que el palau de Neró s'estenia fins a la muralla serviana;³⁶⁹ tanmateix, no hi ha prou dades. Investigacions recents permeten de replantejar el problema. Les excavacions de Carlo Pavolini a l'entorn del *vicus Caput Africae* demostren que després de l'incendi de l'any 64 es va urbanitzar la zona situada a l'est del basament del temple de Claudi.³⁷⁰ En les excavacions hi han aparegut murs de contenció de cronologia neroniana, que segueixen el traçat del *vicus Caput Africae*. Sobre aquests murs, en l'època flàvia es van edificar illes de patis amb tavernes en el front de carrer i escales per accedir a pisos superiors amb habitatges de lloguer. L'orientació d'aquests murs que segueixen l'eix del carrer demostra que el *vicus Caput Africae* es mantenia en funcionament en el moment en què es van construir els murs neronians

esmentats (posteriors a l'incendi). La conclusió més probable és que la zona no formava part del parc de la *domus Aurea*. Aquest punt de vista coincideix amb una nova hipòtesi que ubica en el sud del *Claudianum* el *Macellum Magnum*, el gran mercat de queviures que va reconstruir Neró.³⁷¹ Si aquesta proposta és encertada, el turó del Celi no devia haver format part del gran palau de Neró.

Fins ara s'havien esgrimit dues hipòtesis fonamentals per ubicar el *Macellum Magnum*. La més antiga identifica l'església circular de S. Stefano Rotondo amb la *tholos* central de l'edifici neronià. La idea original va ser de Nardini, i la va reemprendre primer Lanciani i després altres autors.³⁷² L'excavació sota el paviment de l'església va permetre que es pogués descartar aquesta hipòtesi.³⁷³ Després, Colini, en la seva monografia general sobre el Celi, va proposar una nova ubicació al sud del *Claudianum*.³⁷⁴ Davant aquestes dues hipòtesis, De Ruyt planteja que es col·loqui el fragment de la FUM (planta de marbre de Roma) amb la representació del *Macellum Magnum*³⁷⁵ al nord de la plaça Celimontana (al sud del *Ludus Magnus*).³⁷⁶ Si fos certa la interpretació de De Ruyt, disposariem de la prova definitiva per demostrar que tot el barri residencial s'estén entre el *Claudianum* i la via Labicana; és a dir, la depressió que separa el Celi de l'Opi es va urbanitzar en l'època neroniana, fins i tot abans de l'incendi del 64, sense arribar a formar part del recinte del palau.

Com hem vist, en el sud de l'*aqua Claudia*, encara dins l'àrea del *mons Caelius*,³⁷⁷ s'estén un sistema d'il·les envoltades de porticats. Aquest conjunt d'il·les porticades se sustenta sobre el traçat irregular de les antigues vies de l'època republicana, de manera que intenten regularitzar el teixit urbà. És un sistema de carrers perpendiculars i paral·lels a les vies *Appia* i *Tuscolana*, que formen un barri que ocupa la part sud del Celi. Aquesta urbanització s'inicia en l'època flàvia i es desenvolupa durant el segle II dC.

Totes aquestes noves dades arqueològiques fan pensar que, a la zona del Celi, l'àrea del palau es devia limitar a la gran plataforma del *Claudianum* i a la connexió amb l'*stagnum* (fig. 69). En aquesta hipòtesi, el

367 L'estudi més detallat que es pot esmentar sobre el gran basament del temple de Claudi l'ha publicat COLINI, A. M.; GISMONDI, I. dins *Storia e Topografia del Celio nell'antichità*. 1994. Id. dins *Mnemosyne*, 1906. Pàg. 83 i 84.

368 *Mnemosyne*. 1906. Pàg. 83-84.

369 VAN ESSEN, C. C. «La Topographie de la *domus Aurea Neronis*», *Mendelingen der koninkliche Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, núm. 12. 1954. Pàg. 371-398.

370 PAVOLINI, C. «Scavi nell Celio», dins *URBS*.

371 DE RUYT, *Macellum*. 1983. Pàg. 183 i seg.

372 LANCIANI, R. *MonLincei* I. 1980. Pàg. 502-507.

373 KRAUTHEIMER, *Riv. Arch. Crist.* XII. 1975. Pàg. 51-102.

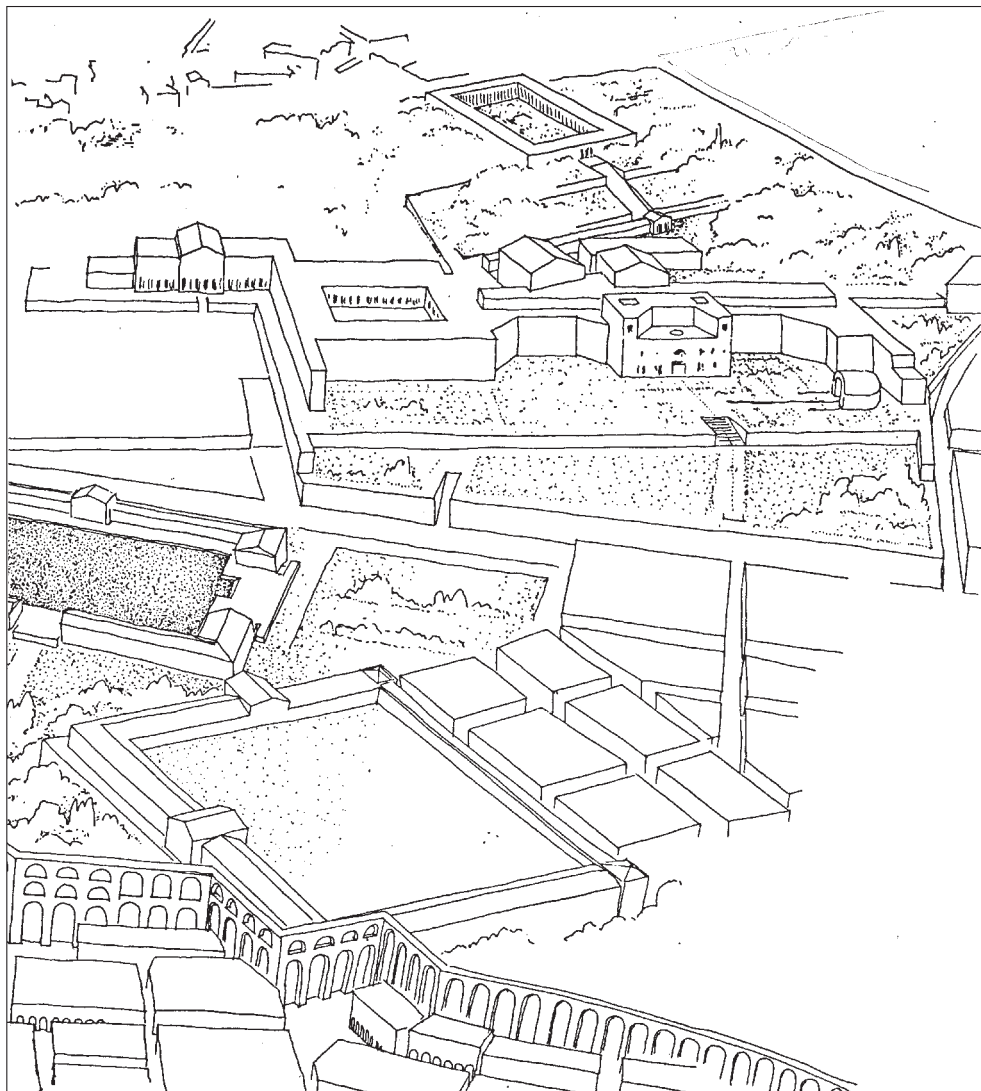
374 COLINI, *Il Celio*. Ob. cit. Pàg. 246-248.

375 Fragment núm. 157. Vegeu RODRÍGUEZ-ALMEIDA, «Aggiornamento», Ob. cit. Pl. XL, 18.3.

376 El fragment amb la planta d'un *macellum*, a causa de les dimensions i la tipologia, coincideix amb el *macellum magnum* que Neró va inaugurar l'any 59 (Dió Cassi LXI, 18, 3), que es coneix per la representació numismàtica. Sabem que l'edifici estava situat en el Celi perquè l'esmenta el catàleg regionalari (vegeu NORDH, A. *Libellus de Regionibus Urbis Romae*. 1949. Pàg. 75); a més, el fragment de marbre té un revers rugós, cosa que en la zona del Celi només correspon a la llosa que inclou el *Ludus Magnus*. Totes aquestes característiques fan que la proposta de De Ruyt sobre la situació del *macellum* neronià sigui probable.

377 COLLINI, *Il Celio*. Ob. cit.

Fig. 67: *Reconstrucció de la Vèlia-mons Oppius amb la domus Aurea.*

traçat urbà de l'època imperial en el *colle Oppio* seria simplement la projecció de la *noua urbs* que van idear els arquitectes de Neró. És sorprenent la semblança d'aquesta situació topogràfica amb la que es veu en parlar de les illes de la *sacra Via*. En tots dos casos, els primers trams d'urbanització se situen en una cronologia neroniana i els edificis es construeixen en l'època flàvia. És un problema que es relaciona amb el fet que després de la catàstrofe que va destruir més de la meitat de Roma (incendi de l'any 64) i la mort de Neró (any 69) van transcórrer només cinc anys.

En general, el límit del palau s'ha situat en la muralla serviana, és a dir, en el *pomerium* republicà; tanmateix, no hi ha arguments per sostenir la validesa d'aquesta dada. En aquesta hipòtesi tradicional, la *porta Capena* es devia convertir en el gran punt d'accés del conjunt. Tenint en compte que la urbanització de la ciutat ja s'havia estès més enllà de la muralla republicana (recordeu la posició de la casa dels *Laterani* i la dels *castra* del

Celi) aquesta podria haver perdut la seva funció original de límit urbà. D'altra banda, hi ha un element urbà important que va desenvolupar un paper rellevant en la configuració del límit sud del palau neronià: la construcció del gran *castellum* del Celi per a l'aqüeducte claudi que va ordenar Neró. La valoració de l'arc de Dolabella com a element urbà, integrat en les arcades de l'aqüeducte, reflectiria en aquest sentit el caràcter de *ciutat* que es va mantenir fins i tot amb l'ampliació de la conducció d'aigües fins al Celi.

El barri residencial de la *Sacra via* (fig. 71)

Al costat dels edificis del palau, les excavacions han documentat barris residencials urbanitzats en l'època neroniana després de l'incendi. Per a això es va crear un model tipològic nou: una casa de pati, de quatre o cinc pisos d'altura, precedida de porticats, sense murs mitgers (*paries communis*).³⁷⁸ Al mateix temps es van organitzar nous sistemes de producció edilícia i es va

378 BOETHIUS, A. «Appunti sul carattere razionale e sull'importanza dell'architettura domestica di Roma imperiale», *Scritti B. Nogara*. Roma, 1937. Pag. 21-32; ID. *The Golden House of Nero*. Ann Arbor, 1960.

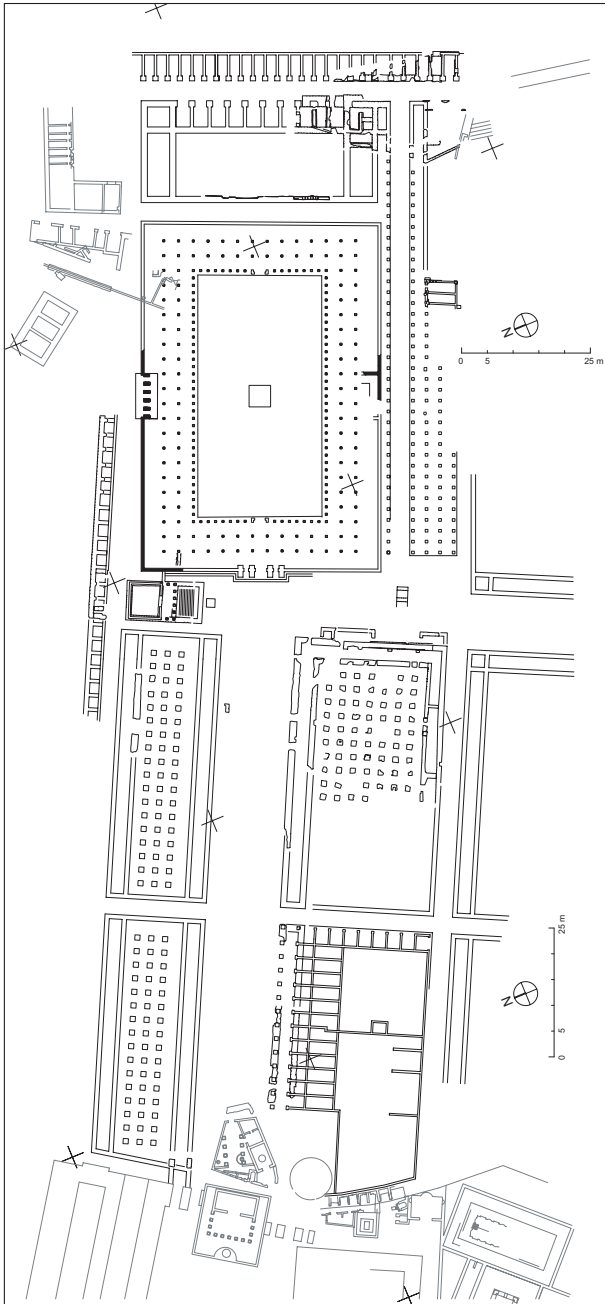

Fig. 68: Via porticata i estructures neronianes de la zona de la meta Sudans.

reordenar la fabricació de maons per facilitar l'obra d'una arquitectura basada en murs i voltes de *caementicium*, revestides de maons. Les alineacions d'habitacions de dimensions regulars (*tabernae tabulatae*), un instrument normal en la construcció de les grans terrasses panoràmiques dels santuaris del Laci republicà, es van utilitzar com a instrument de composició de les noves tipologies. Aquest sistema d'*insulae* es pot definir principalment en quatre zones diferenciades:

1. Entre el Palatí i la Vèlia (al voltant de la nova *Sacra via*)

2. Al llarg de les vies Labicana i Tusculana

3. En la part meridional del *mons Caelius* (*vicus Caput Africae*, *villa Celimontana*, *clivus Scauri*)

4. En la franja de terreny que s'estén des de la via *Appia* fins al Laterà

En general, són l'intent de regularitzar un traçat anterior particularment irregular. Les grans vies es mantenen (*Appia*, Tusculana, Labicana, Celimontana), en tant que es defineix un gran sistema d'*insulae*, precedides de porticats, organitzades al voltant d'un pati. El traçat inicial de les *insulae* se situa en una època flavio-neroniana. Efectivament, en aquest punt subsisteix el problema de definició topogràfica dels límits de la *domus Aurea*: no sempre és fàcil de determinar la zona que abans formava part del palau i que Vespasià restituí a la ciutat. Pensem, en aquest punt important, valorar els termes que va utilitzar Marcial en fer referència a la devolució dels terrenys del parc després de la mort de Neró: «Ara és una delícia del poble allò que abans ho fou del senyor» (II, 12). Uns termes que no es poden interpretar com una simple cessió del sòl a persones privades per utilitzar-lo per construir residències especulatives.

La construcció de la *Sacra via* neroniana

La zona residencial més ben documentada en el projecte de reconstrucció de la ciutat després de l'incendi és la *Sacra via*. Des de les excavacions de final del segle passat, se sap que en la zona que s'estén entre l'arc de Tit i el Fòrum romà (*Sacra via*) hi ha el traçat de dues vies superposades. L'enllosat de la via superior es va interpretar com a medieval, per la qual cosa es va demuntar en el moment de fer les excavacions. L'any 1999, Giacomo Boni va començar l'excavació de la zona a partir de la pavimentació superior del carrer que ja es coneixia; sota aquest enllosat van aparèixer restes d'un edifici connectat amb l'enllosat del carrer inferior. L'edifici es va identificar com els *horrea Piperataria* que esmenten les fonts a partir de l'època flàvia.³⁷⁹ En aquesta hipòtesi, l'enllosat superior seria medieval. Aquesta interpretació es va mantenir fins a Van Deman,³⁸⁰ que va aclarir que la pavimentació superior corresponia, en realitat, al traçat de la via, després de l'incendi de l'any 64, i que la pavimentació inferior era el carrer de cronologia augustal. L'edifici preneronià descobert en l'enllosat inferior (augustal) no correspon, per tant, als *horrea Piperataria*.

En la interpretació de Van Deman, l'enllosat superior es relacionava amb una via rectilínia flanquejada per illes de pati que incloïen, a més, la reconstrucció de

379 LANCIANI, R. *BC*, núm. 28. 1900. Pàg. 8-13; Th. Ashby, *CI. R.*, 14, 1900. Pàg. 239.

380 VAN DEMAN, E. B. «The Neronian Sacra Via», *AJA*, 27. 1923. Pàg. 383-424; Id. «The Sacra Via of Nero», *MAAR*, 5. 1925. Pàg. 115-126.

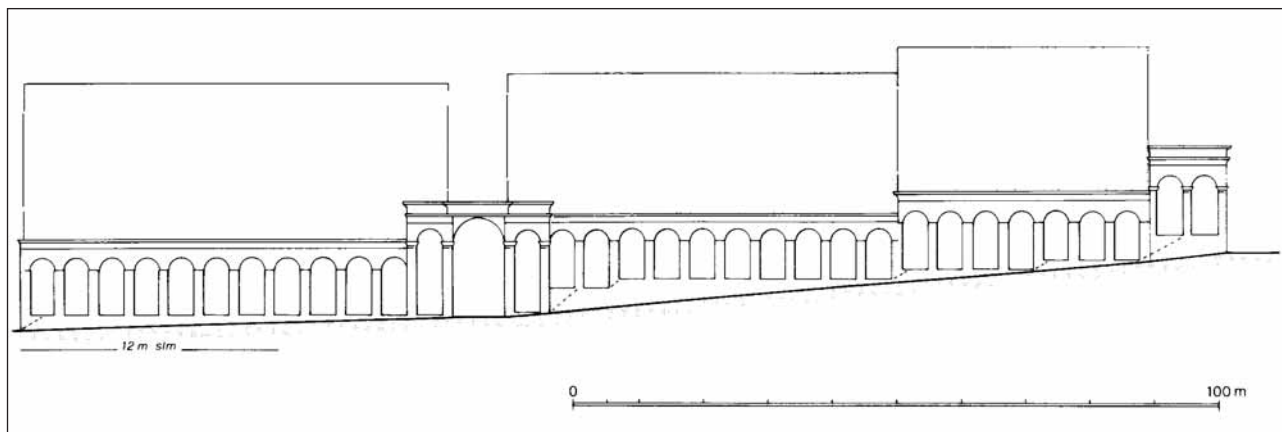

Fig. 69: Reconstrucció dels porticats neronians de la Sacra via (MEDRI, 1996).

l'atrium *Vestae*. Era una gran avinguda porticada, de cronologia neroniana, que ascendia fins a la Vèlia. En aquesta hipòtesi, els porticats de la via estaven flanquejats per una sèrie de sales hipòstiles interpretades com a part del cèlebre vestíbul de la *domus Aurea*. Aquestes sales hipòstiles es relacionaven amb una retícula de pilars de fonamentació amb travertí o amb *caementicium*, col·locats en unes distàncies regulars i que cobreixen tota la superfície d'aquestes illes.³⁸¹

Les excavacions de l'equip de Carandini s'han desenvolupat sobre dues d'aquestes illes que flanquegen la gran via neroniana.³⁸² Els fonaments dels murs perimetrals de les illes enllacen amb els fonaments dels porticats de la via i, cronològicament, s'associen al traçat del gran sistema de pilars amb blocs de travertí (unes dades que observa Van Deman). L'alçat dels edificis sembla, tanmateix, d'una fase successiva. Podem imaginar, per tant, una primera ocupació de les illes en correspondència amb el traçat urbà dels carrers i els porticats (en una cronologia que oscil·la entre neroniana i vespasiana), en tant que el farciment actual dels edificis, construïts com a blocs de tres, quatre o cinc plantes, organitzats al voltant de patis, correspon a una fase domiciana (en alguns casos amb afegits adrians i severians).

Disposem d'un terme *post quem* per designar aquesta retícula de pilars: els estrats de terraplenament de la zona després de l'incendi de l'any 64, en els quals es van obrir les trinxeres per construir-hi els fonaments. El problema cronològic sorgeix de l'absència de termes *ante quem* per fixar una datació precisa (Vespasià o Neró). Alguns indicis que va recollir l'equip de Carandini fan pensar en una datació vespasiana per a la primera fase de l'edificació de les illes, concretament, per als murs de façana (aquesta dada significaria que la retícula dels pilars es remunta a una crono-

logia vespasiana). Tanmateix, les excavacions de F. Pallares en un *vicus* secundari que s'inicia a la *Sacra via* i de R. Volpe a la via Nova³⁸³ suggereixen, per a aquest sistema de pilars, una cronologia neroniana. En una zona tan transformada per les excavacions medievals i renaixentistes és difícil d'establir una estratigrafia precisa que fixi la cronologia d'aquests elements amb una precisió de cinc anys. Per això, el nucli del problema s'ha de traslladar a l'examen arquitectònic i urbanístic del conjunt.

Quan s'observa detingudament aquest sistema de pilars, es pot notar que els fonaments no corresponen al traçat dels murs de *laterizio* que actualment formen l'alçat de les illes i que, a més, no hi ha cap resta de mur que pogués haver constituït l'alçat original de l'edifici. Els fonaments de travertí corresponen a un projecte totalment diferent de les illes de pati que han estat edificades. Podem suposar, per tant, que aquesta retícula de pilars (fonaments de travertí) es va construir per fer un altre tipus d'edifici que mai no es va arribar a construir. Una situació com aquesta, en què es construeix un sistema imponent de fonaments i el projecte no es conclou, no es pot imaginar en l'època de Vespasià. El més probable és que el sistema de pilars de fonaments en travertí es duigués a terme durant els cinc anys que transcorren des de l'incendi de Roma fins a la mort de Neró. Amb Vespasià, aquesta zona va rebre una solució transitòria (probablement els pòrtics, com a escenografia urbana, ja estaven construïts des de l'època neroniana) i només es va plantejar una solució definitiva en l'època domiciana.

Abans de l'incendi hi havia un carrer amb un enllosat de cronologia augustal, que seguia un traçat lleugerament corb i que ascendia des del Fòrum fins a la posició de l'arc de Tit. Almenys en el tram inferior, aquest carrer s'anomenava *Sacra via*. Després de l'in-

381 Aquest sistema de pilars de fonamentació s'inicia en els dos costats de la *Sacra via* (darrere la casa de les Vestals i a l'alçada del temple d'Antoni i Faustina) i es prolonga fins a atènyer el *clivus Palatinus*.

382 En aquesta zona s'identifiquen els grans murs de fonamentació que delimiten la base dels sistema urbà i s'hi localitza, a més, la continuació de la retícula dels pilars que flanqueja els dos costats de la via porticada.

383 L'excavació de F. Pallares encara roman inèdita.

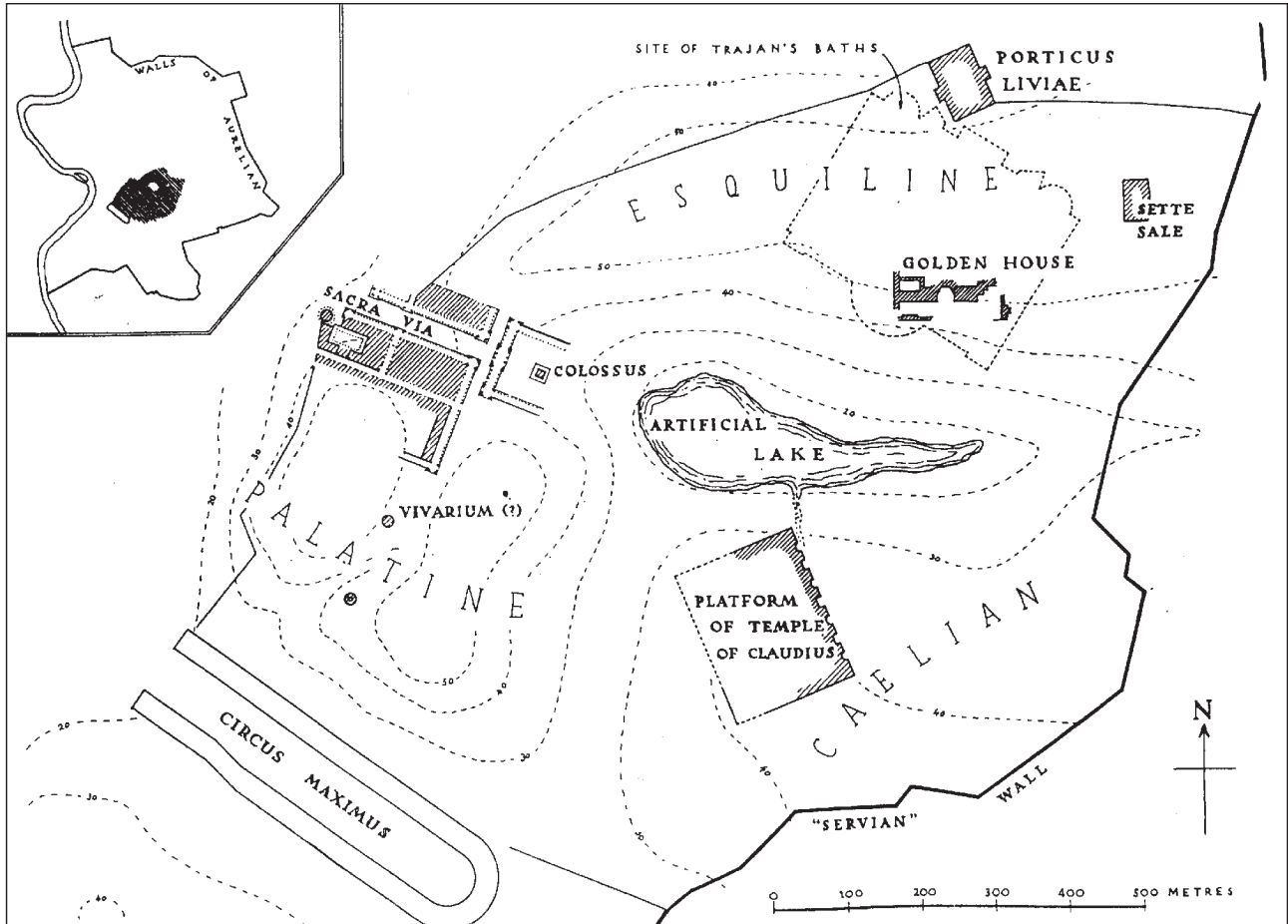

Fig. 70: *Reconstrucció de la domus Aurea segons WARD-PERKINS, 1956.*

cedi de l'any 64, aquest carrer es va substituir per una via porticada rectilínia. Flanquejada per *insulae*, es va convertir en un *dromos* d'accés al vestíbul del palau. El monumental vestíbul estava, ben possiblement, situat en l'eix de l'avinguda, sota el que ara és el podi del temple de Venus i Roma. A partir d'un punt situat al voltant de l'actual arc de Tit, s'entrava al palau. Una segona avinguda porticada descenia lateralment fins al podi del vestíbul, a través de l'interior del parc de la *domus Aurea*, per permetre la circulació entre el sector sud de la ciutat i l'àrea dels fòrums.

Al sud de l'arc de Tit i amb una extensió que arriba fins pràcticament la cota de la vall del Coliseu, s'han dut a terme les excavacions de l'Escola Espanyola.³⁸⁴ S'ha identificat una via porticada neroniana que ascendeix des de la vall en direcció cap a l'arc de Tit. Aquesta via es prolonga fins a l'excavació de C. Panella, a la zona de la *meta Sudans*.³⁸⁵ Es tracta de quatre murs paral·lels que ascendeixen des de la vall i inclouen, en distàncies regulars, blocs de travertí que servien de fonaments per a un sistema de pilastres. Aquests fonaments es van abocar en encofrats de

fusta situats en trinxeres excavades en els estrats posteriors a l'incendi de l'any 64 (terraplenament de la zona després de l'incendi). Una dada rellevant és que aquests porticats es van destruir en l'època domiciana per construir la *meta Sudans*, fet que ens permet de deduir que la via porticada és una estructura de cronologia neroniana, posterior a l'incendi i que, per tant, forma part de la *domus Aurea*.

Conclusió: la ciutat palau de Neró (fig. 72-74)

Les vil·les palau republicanes, els *horti* de l'Esquilí, la *domus Aurea*, la vil·la Adriana o fins i tot la gran vil·la de Piazza Armerina, a Sicília, il·lustren la progressiva concepció del palau del príncep com un paradís hel·lenístic (*paradeisos*) en el qual s'escenifica, d'una manera ritual, l'exaltació semidivina. La peça històrica que ens permet entendre la conclusió d'aquest procés és la *domus Aurea* de Neró, precisament pel valor ideològic que l'emperador va pretendre donar a la seva nova residència.

El palau de Neró ocupava un immens parc sobre el qual es dispersaven pavellons, peristils i edificis. Els termes de la descripció de Suetoni que hem citat en la

384 L'informe amb els resultats de la primera campanya d'excavació es pot trobar dins ARCE, J.; MAR, R.; SÁNCHEZ-PALENCIA, J., 1989.

385 PANELLA, C. Ob. cit. Pàg. 35 i seg.

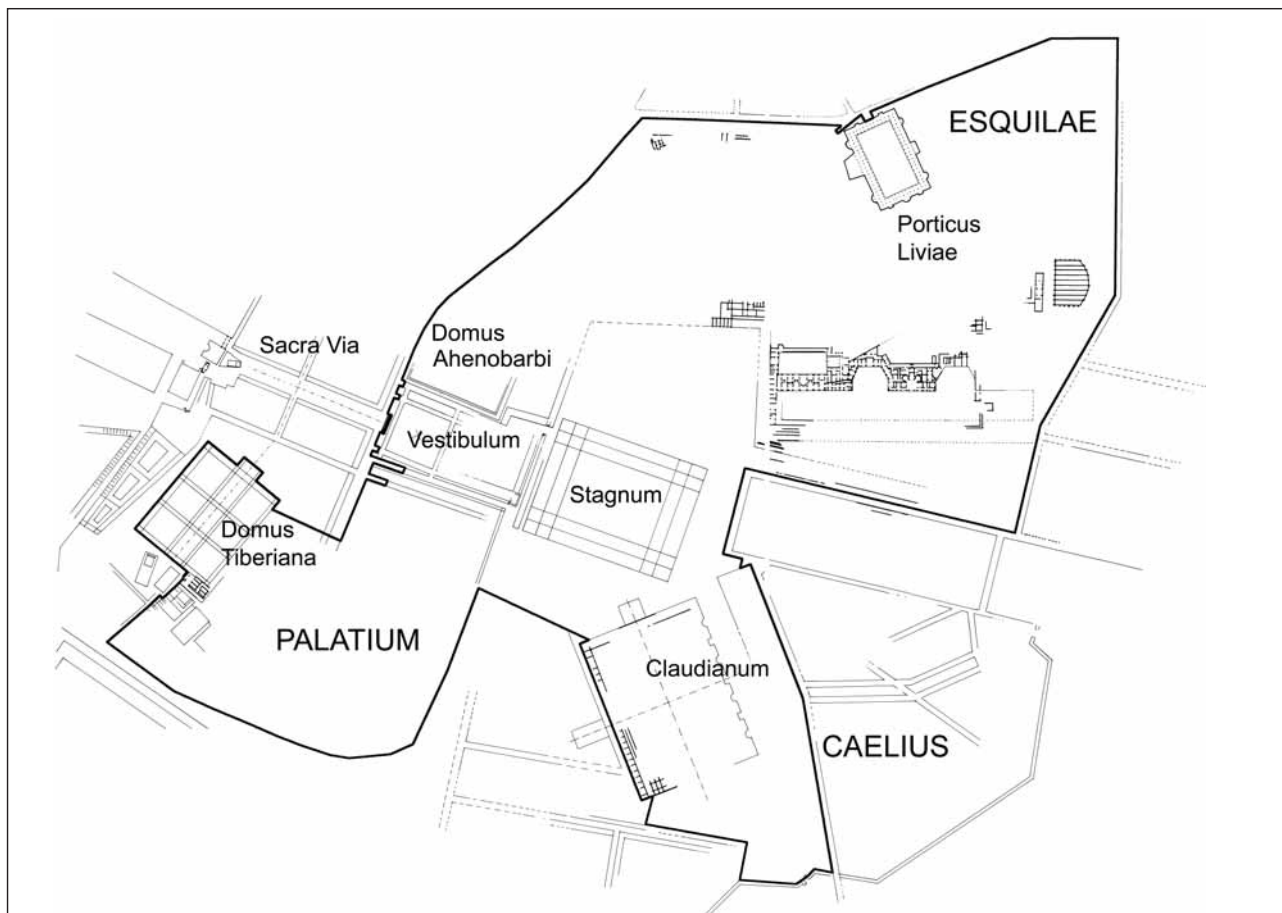

Fig. 71: Reconstrucció de la domus Aurea.

introducció són clars en aquest sentit (Suet. *Nero* 31) i confirmen el text de Tàcit (Tac. *Ann.* XV. 42). La propaganda antineroniana va culpar directament l'emperador de construir un palau que semblava que devorés Roma. Tanmateix, no cal oblidar que es tractava, senzillament, de l'enorme concentració de propietats que havien sorgit al llarg del segle I dC. La successió de parcs i edificis que va permetre constituir la *domus Aurea* és la conclusió d'un procés de concentració immobiliària que s'inicia amb August. A través d'herències, requises i compres, aquest procés va deixar en mans imperials un impressionant patrimoni que en morir Claudi es concentrava en dos blocs principals: la zona del Palatí i els vessants de l'Esquilí cap a la vall del Coliseu. Les possessions familiars dels Enobarb, la família de Neró, se situaven precisament al mig dels dos blocs (la Vèlia).

La *domus Transitoria*, primer palau de Neró, va tenir com a missió la unió funcional d'aquests dos conjunts. Tanmateix, sabem poca cosa sobre la seva definició concreta. Tot i així, les poques dades materials de què disposem ens donen la clau per entendre'n la reconstrucció després del foc de l'any 64. La idea que domi-

nava en reconstruir el Palau va ser la solució unitària dels problemes d'un conjunt d'edificis fraccionat i dispers. El model utilitzat per conferir unitat en aquest projecte va ser la definició d'un gran parc urbà, *rus in urbe*, el camp a la ciutat,³⁸⁶ lògicament integrat en el sistema preexistent de recorreguts urbans.

La iniciativa de Neró no es pot separar, tanmateix, del context històric en què es mou el Principat. August havia basat el seu poder en el consens que va generar la seva persona com a vencedor de les guerres civils. La pèrdua de prestigi personal dels seus successors va provocar la crisi d'un sistema polític justificat pel caràcter *excepcional* del *princeps*. Això va conduir, en els anys centrals del segle I dC, a una relativa crisi institucional on es desdibuixava el paper que cada institució representava en l'Estat. Neró va intentar superar aquest problema proposant-se com un monarca hel·lenístic. L'any 64, va aprofitar la destrucció que el foc va provocar a bona part de la ciutat per remodelar Roma com una capital hel·lenística. El seu palau, la *domus Aurea*, havia de ser el nou cor de la ciutat. A imitació dels palaus d'Alexandria o d'Antioquia, no es tractava d'un simple edifici, sinó d'un immens parc que incloïa els

386 La primera persona que va utilitzar l'expressió *rus in urbs* va ser WARD-PERKINS dins ob. cit.; podeu consultar el desenvolupament sistemàtic d'aquesta idea a ZANKER, P. «Die Villa als Vorbild des späten pompejanischen Wohngeschmacks», *JDAI*, 94. 1979. Pàg 460-523, reprès dins Id. *Pompei*. Torí, 1993.

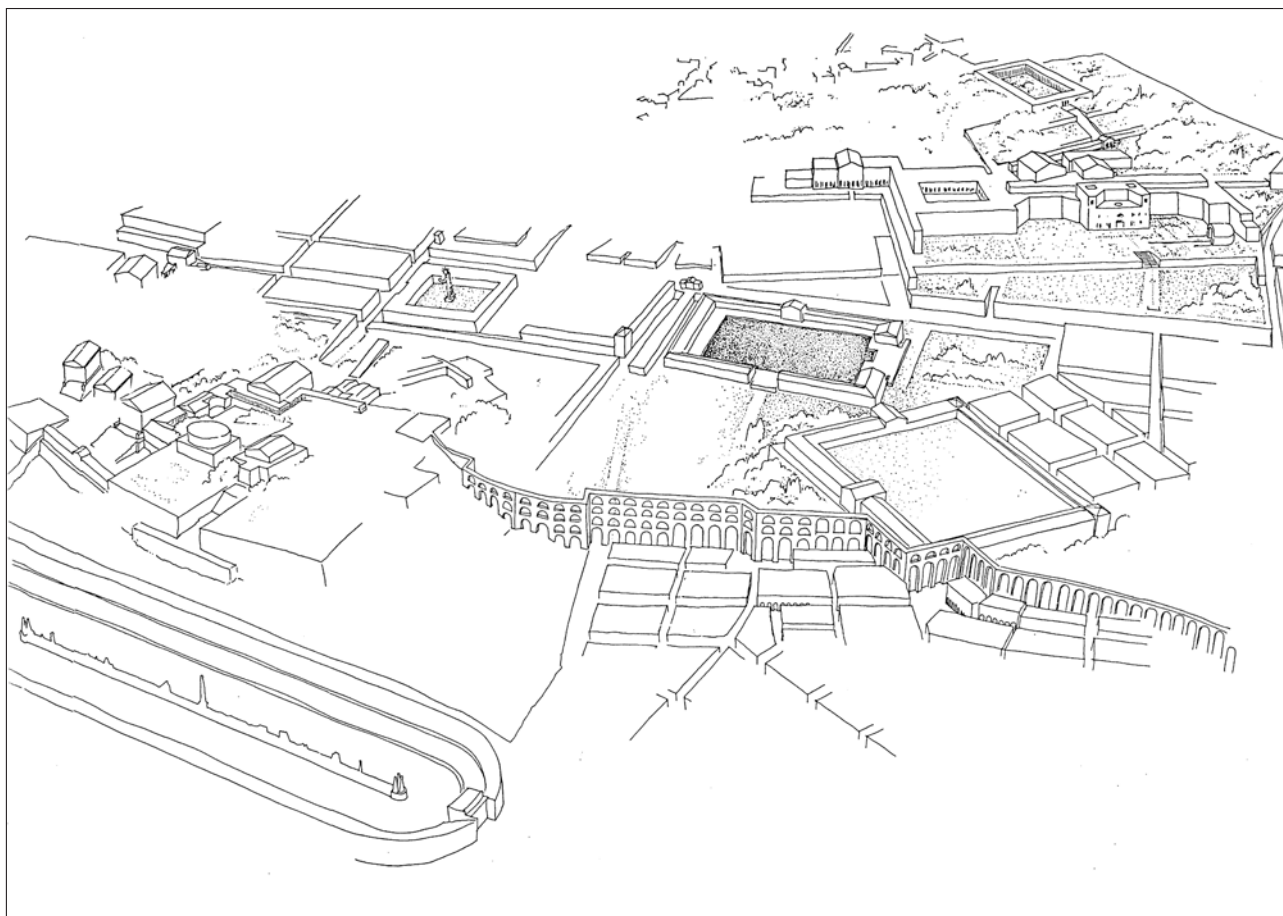

Fig. 72: *Reconstrucció de la domus Aurea. Perspectiva.*

principals serveis del nou Estat. Els barris residencials es van reconstruir sobre la base d'una urbanística nova i revolucionària: illes de pati de tres, quatre o cinc pisos d'altura que albergaven residència intensiva.³⁸⁷ Neró responia, així, a les exigències d'una classe mitjana de lliberts enriquits que progressivament controlaven els engranatges de les finances imperials i de l'economia de l'Imperi. Amb la crisi de l'any 69, l'aristocràcia senatorial va reaccionar contra Neró. La seva mort va implicar la fi de la *domus Aurea* com a instrument polític. Tanmateix, les grans implicacions urbanístiques de l'acció de Neró es poden intuir com a autèntiques llavors que van germinar amb els Flavis i els Antonins en una nova manera de concebre l'espai urbà i l'arquitectura palatina, és a dir, de veure la residència del príncep com a símbol de l'Estat i del seu poder.

La nova Roma que imaginaven els arquitectes de Neró es proposava en una perfecta simbiosi entre el palau i els barris residencials que l'envoltaven. La racionalitat de les noves *insulae*, alineades en carrers porticats, constituïa el complement natural al virtuosisme tècnic dels arquitectes Sever i Cèler,³⁸⁸ probablement utilitzat

per construir la cèlebre *rotonda* i per concebre arquitectònicament els diferents edificis.

En realitat, la ciutat de Neró va constituir l'intent de desenvolupar sobre l'*urbs* una nova concepció urbanística amb noves regles tecnològiques.³⁸⁹ Tàcit, en el capítol 43 del llibre XV dels *Annales*, aporta prou dades per fer-nos una idea de conjunt:

«Però les cases que havia cremat el foc no es van reedificar sense distingir-les i potser, tal com es va fer després de l'incendi dels gals, abans es van amidar i es van partir els carrers segons el nivell, de manera que van deixar els carrers amples i amplis, mitjançant la taxació de l'altura que havien de tenir els edificis, l'eixamplament del circuit dels barris i l'afegiment de galeries o porxos que guardessin el front de les *insulae*. Neró va prometre que construiria aquestes galeries i que n'assumiria el cost i lliuraria als amos els solars nets i desenrunats. Va assenyalar els premis d'acord amb la qualitat i la hisenda dels que edificaven, amb la finalitat que s'acabessin les cases i les illes en el termini establert» (*Ann.* XV, 43).

387 BOETHIUS, A. *The Golden House of Nero. Some Aspects of Roman Architecture*. Ann Arbor, 1960. Pàg. 129 i seg.

388 *Ingenium i audacia*, Tac. *Ann.* XV, 42.

389 BALLAND, M. «Nova urbs et Neapolis. Remarques sur les projets urbanistiques de Néron», *MEFRA*, 77. 1965. Pàg. 349 i seg.

El caràcter de la nova ciutat es va controlar amb el traçat de nous carrers i amb un reglament que precisava les normes constructives dels nous edificis. L'emperador va intentar garantir una reconstrucció ràpida dels barris residencials, i fins i tot va oferir premis (*addidit praemia*) a les persones que construïen més ràpidament. L'Estat va assumir el cost de l'eliminació de runes i, a més, va netejar l'espai necessari per construir vials porticats. Així s'aconseguia un terreny ràpidament edificable i es facilitava la intervenció dels inversors privats.

Per construir els edificis es va establir una reglamentació precisa que definia els materials utilitzables, les altures d'edificació i certes especificacions estructurals. Per exemple, es prohibia l'ús de bigues de fusta en algunes parts dels edificis i es prohibia que edificis contigus compartissin la mitgera.

La base tecnològica per construir aquesta nova ciutat s'identifica amb l'evolució de l'arquitectura romana des de l'època republicana mitjana (*opus caementicium*, *lateres*, voltes, etc.); tanmateix, el model ideològic que explica la generalitat del projecte fa referència

a la tradició urbanística de les grans capitals hel·lenístiques, com ara Alexandria, Antioquia o Pèrgam.

Més enllà de l'orientació política que Neró va intentar donar al seu projecte, la personalitat particular de l'emperador va influir, sens dubte, en el resultat.³⁹⁰ Tanmateix, un disseny com el que s'amaga darrere la *nova urbs* no respon simplement a la patologia d'un simple individu, sinó que s'estructura en el sistema de tensions polítiques que s'havien anat accentuant i que mai no s'havien resolt completament amb l'evolució del principat julioclaudi: particularment, la definició jurídica del sistema, que només amb Vespasià i la *lex imperii* es conclourà.

El projecte polític de Neró passava per la transformació del sistema polític romà en una monarquia d'estil hel·lenístic. En aquest projecte, accelerat després del descobriment de la conjura dels Pisons, la *domus Aurea* va jugar un paper important. No la podem definir simplement com el palau més sumptuós ni com la *villa* més rica que es pot imaginar. En el projecte nero-nià, la *domus Aurea* va ser l'instrument de propaganda més efectiu.

8. ROMA, EL PALATÍ I LA DINASTIA FLÀVIA

L'anomenada *domus Flavia*,³⁹¹ el palau construït per Domicià, el tercer emperador de la dinastia flàvia, és sens dubte la residència imperial que coneixem millor de tot el Palatí. Convé començar recordant que el terme és una invenció moderna. El palau, tal com va quedar establert amb les obres de Domicià, des d'aleshores es va anomenar *domus Augustana* o *Augustiana*,³⁹² fet que no és gaire sorprenent. Independentment de les successions de les dinasties imperials, la casa albergava la seu oficial dels *augusti*, els emperadors de Roma, tal com es reflecteix, per exemple, en les conduccions de plom que s'han descobert en el turó o en el nomenament del personal de servei que se cita en diferents inscripcions.³⁹³

Tres segles d'excavacions arqueològiques han posat al descobert un edifici aparentment compacte, organitzat entorn de grans patis i peristils monumentals, que ocupa el centre del turó tot integrant les construccions anteriors que l'envolten en un únic sistema arquitectònic. Per unificar visualment el conjunt, els arquitectes de Domicià van alçar els nous edificis sobre farciments de terra i terrasses artificials que van modificar la topografia del turó. Així, el nou palau dinàstic es va poder construir verticalment en el mateix cor de Roma perquè els habitants el veiessin com «un domicili alt com el cel», tal com el descriuen els versos, sens dubte exagerats, però no per això menys expressius, del poeta Marcial (*Epigr.* VIII, 36.12).

Tots els estudis moderns que s'han ocupat de l'evolució i el desenvolupament de l'arquitectura romana coincideixen a adjudicar a aquest edifici un paper central en la formació d'un llenguatge arquitectònic pròpiament romà.³⁹⁴ Tanmateix, és sorprenent que la reconeguda importància del monument no es correspongui amb els estudis i la documentació que s'han publicat fins ara. En realitat, per conèixer material-

ment les restes del palau flavi només disposem d'unes quantes publicacions de caràcter parcial. En particular, els treballs d'Helge Finsen (1962 i 1969),³⁹⁵ la monografia de Gisella Wataghin Cantino (1966)³⁹⁶ i la publicació de la planta del nivell de circulació inferior de Lucca D'Elia i Susana Le Pera.³⁹⁷ A aquestes obres bàsiques hem d'afegir alguns estudis que s'han ocupat de qüestions puntuals de l'alçat de l'edifici.³⁹⁸ Aquesta bibliografia contribueix, sens dubte, a aclarir aspectes significatius del palau, però evidencia la falta d'una documentació arqueològica adequada de tot el conjunt. En aquest sentit, el nostre treball només ha volgut reflectir en una planta única les documentacions parcials que s'han anat publicant. Això, naturalment, no substitueix la publicació necessària d'una planta nova, completa i actualitzada, de les restes arqueològiques que encara s'ha de dur a terme.

Cal subratllar, a més, un segon aspecte. Els límits exactes de les construccions de Domicià constituïen, fins fa poc, una gran incògnita. No obstant, les darreres investigacions que s'han dut a terme en diferents punts del turó permeten deduir que l'obra dels arquitectes de Domicià s'estenia més enllà de l'anomenada *domus Flavia*. Les excavacions arqueològiques a la *Vigna Barberini* (École Française de Rome)³⁹⁹, al costat de l'arc de Tit (Escola Espanyola i Universitat Rovira i Virgili, Tarragona)⁴⁰⁰ i en el sector de les anomenades *arcade Severiane* (Institut Arqueològic Germànic)⁴⁰¹ ens dibuixen la imatge d'un complex conjunt d'edificis, construïts d'una manera coordinada, que ocupava el nucli central del turó. Si a això afegim les conclusions de l'estudi de la *domus Tiberiana* (Istituto Svizzero),⁴⁰² on emergeix la transformació que va fer Domicià de l'edifici de Neró, veiem que l'obra dels Flavis s'adreçava a definir la fisonomia definitiva del turó.

391 Per fer una actualització bibliogràfica, vegeu SASSO D'ELIA, L. veu «Domus Augustana», *LTUR II*. Roma, 1995. Pàg. 40-45.

392 ROYO, M. *Domus Imperatoria*. Ob. cit. Pàg. 303 i seg.

393 Hi ha moltes inscripcions (CIL VI 2271, 8649-8652, 33736, CIL XV 7246) que citen expressament lliberts i serfs de la *domus Augustana* o *Augustiana*, com també dos conductes hídrics de plom (CIL XV 7246). En el mateix sentit, els catàlegs regionaris del segle IV mostren la presència, en la Regió X (Palatí), de la *domus Augustiana* i de la *domus Tiberiana*.

394 CREMA, L. *L'architettura romana*. Torí, 1959. Pàg. 305 i seg. BOETHIUS, A.; WARD-PERKINS, J. B. *Etruscan and Roman Architecture*. Pàg. 232 i seg. MACDONALD, W. L. *The architecture of the Roman Empire*. New Haven-London, 1965. Pàg. 69 i seg. GROS, P. *L'architecture romaine, vol. II. Maisons, Palais, villas et tombeaux*. París, 2001. Pàg. 252 i seg.

395 FINSEN, H. «Domus Flavia sur le Palatin; Aula Regia-Basilica», *Analecta Romana Instituti Danici*, II supl. Roma, 1962. ID. «La résidence de Domitien sur le Palatin», *Analecta Romana Instituti Danici*, V supl. Roma, 1969.

396 WARAGHIN CANTINO, G. *La domus Augustana*. Torí, 1966.

397 D'ELIA, L.; LE PERA, S. «Rilievo del peristilio inferiore della domus Flavia», *Roma, archeologia nel centro*. Vol. 1. Roma, 1985. Pàg. 176 i seg.

398 GIULIANI, C. F. «Domus Flavia: una nuova lettura», *RM* 84. 1977. Pàg. 91 i seg. GIBSON, S.; DELAINE, J.; CLARIDGE, A. «The Triclinium of the domus Flavia: a new reconstruction», *PBSR* 62. 1994. Pàg. 67-97.

399 Recollides en els informes anuals d'excavació publicats en els *Melanges* de l'École Française de Rome i en el catàleg de l'exposició «Il giardino dei Cesari. Dai palazzi antichi alla Vigna Barberini, sul monte Palatino. Scavi dell'École Française de Rome, 1985-1999. Guida alla Mostra» (F. Villedieu, ed.). Roma, 2001.

400 Annex I, dins aquest mateix volum.

401 HOFFMAN, A.; WULF, U. «Vorbericht zur bauhistorischen dokumentation der sogenannten Domus Severiana auf dem Palatin in Rom», *RM* 104, 2003, pàg. 123 i seg.

402 KRAUSE, C. «Domus Tiberiana I», *Bolletino di Archeologia*, 25-27. Roma, 1994.

Aquesta visió de l'obra de Domicià constitueix, per si mateixa, una novetat. No és un fet estrany, ja que moltes de les construccions flàvies en el Palatí van quedar cobertes per les reformes de les èpoques adriana i severiana. La construcció del temple més gran de Roma (*templum Urbis* o de Venus i Roma) va alterar la topografia de la Vèlia; la construcció severiana del temple d'Heliogàbal pràcticament va cancel·lar els jardins del palau flavi i, finalment, la construcció del *Septizodium*, a la zona de les arcades severianes, va donar peu a la remodelació completa de l'extrem meridional del turó. Tanmateix, per sota de les construccions adrianes i severianes, els edificis domicians semblen el producte d'una completa planificació urbana. L'eix format per l'arc de Tit i la *meta Sudans*, o les avingudes porticades que enllaçaven la *domus Flavia* amb la *Sacra via*, reflecteixen amb el seu traçat l'existència d'un acurat projecte urbà, una obra probablement dels arquitectes de Domicià que, no obstant, es va construir sobre els antecedents de Neró i Vespasià.⁴⁰³

En els capítols precedents hem vist el naixement dels palaus imperials a partir de l'agrupament d'habitatges aristocràtics republicans i de l'associació amb un monumental santuari dedicat a Apol·lo, construït amb terrasses, les subestructures del qual albergaven les parts més privades de la casa d'August.⁴⁰⁴ Els trets principals d'aquesta superposició arquitectònica es van mantenir fins que l'any 64, després del famós incendi, els arquitectes de Neró van reorganitzar completament el turó, de manera que s'integressin en un únic recinte els *horti* de l'Esquilí i el turó de la Vèlia. La *domus Aurea* va incloure, per primera vegada en la història de la residència imperial, un edifici compacte dedicat a funcions representatives que s'expressava en el paisatge urbà de Roma sense buscar com a excusa la construcció d'un temple.⁴⁰⁵ L'obra de Neró va ser efímera, perquè l'emperador es va suïcidar cinc anys després de l'incendi i els seus edificis van quedar inacabats. Va ser la dinastia següent, en particular el tercer emperador, Domicià, qui va executar completament el disseny unitari d'un gran palau imperial sobre la totalitat del Palatí. L'actuació de Domicià va ser, en molts aspectes, una continuació de la política urbana del seu pare, Vespasià. Els Flavis es van plantejar el desmem-

brament de la *domus Aurea* mitjançant la recuperació de la continuïtat de l'espai urbà en el centre de l'*Urbs*, sense renunciar als èxits urbanístics de la reconstrucció de Roma després de l'incendi de l'any 64.⁴⁰⁶ En aquest sentit, l'obra de Domicià va ser una lògica continuació dels projectes iniciats pels arquitectes de Neró durant els darrers cinc anys del seu regnat. Com a resultat, el poder imperial a Roma es va configurar a partir de dos pols urbans ben definits: el *Palatium*, com a seu de les decisions polítiques, i els jardins de l'Esquilí, com a habitatge tranquil i apartat.⁴⁰⁷

L'obra dels Flavis marca, a més, una cita ideològica fonamental. Entre la construcció de la *domus Aurea* i la del palau de Domicià, es consolida el protagonisme urbà assignat a la residència imperial. Implica un canvi no només urbanístic, sinó també ideològic i polític. Al començament, la ciutat de Roma, en el concepte més ampli, era l'única seu imaginable del poder.⁴⁰⁸ Aquesta identitat quedava fixada en el paisatge urbà mitjançant l'atenció que la comunitat prestava a determinats llocs de la vida cívica, com ara el *comitium*, l'Arx o la cúria del Senat.⁴⁰⁹ Aquests llocs constituïen l'escenari de les litúrgies cíviques garants de la cohesió social de la població,⁴¹⁰ les arrels de la qual eren sobretot religioses. La progressiva consolidació del règim imperial amb els successors d'August canvià el rerefons ideològic assignat a la ciutat (*urbis*) com a seu exclusiva de la sobirania. Cal recordar que el cercle antiquari de l'entorn d'August va haver de reinventar la topografia arcaica del Palatí per donar una significació més àmplia al protagonisme assignat a una divinitat, Apol·lo, que fins aleshores havia estat relegada a l'exterior del *pomerium* de Roma. Així doncs, el nou palau dels Flavis reflecteix el canvi polític que es va produir a Roma al llarg del segle I dC. De l'originària idea nobiliària del Principat, com a «govern del més bo» passem a la concepció de l'*Imperium* com a «magistratura».⁴¹¹ Els esdeveniments de l'any 69 ens mostren que en la mentalitat col·lectiva s'havia produït un canvi subtil però significatiu. La seu del poder ja no era la ciutat (*urbis*) sinó el *Palatium*, de manera que, per primera vegada, a Roma s'estableix la dialèctica entre la ciutat i el palau del sobirà, que coneixem des del IV mil·lenni aC en les ciutats d'Orient o en les capitals dels regnes hel·lenís-

403 Cal que destaquem, en aquest sentit, la importància de les reflexions de Mario Torelli pel que fa a la planificació urbanística flàvia, que va presentar en el congrés científic «L'urbis, espace urbain et histoire, I siècle avant JC – III siècle après JC». Roma, 1985. TORELLI, M. «Culto imperiale e spazi urbani in età flavia. Dai rilievi Hartwig all'arco di Tito», *URBS*. Roma, 1987. Pàg. 563-582.

404 Vegeu el capítol 4 d'aquesta obra.

405 Fem referència a l'anomenada *domus Tiberiana*. Vegeu KRAUSE, C. veu «Domus Tiberiana», *LTUR* II. Roma, 1995. Pàg. 197-199.

406 ROYO, M. *Domus Imperatoriae*. Ob. cit. Pàg. 304-317. («Un héritage embarrassant»).

407 LA ROCCA, E. «Il lusso come espressione di potere», *Le tranquille dimore degli dei. La residenza imperiale degli horti Lamiani* (Cima, M.; La Rocca, E. Eds.). Roma, 1986. Pàg. 3-36.

408 HINARD, F. «Rome dans Rome, la ville définie par les procédures administratives et les pratiques sociales». *Rome, l'espace urbain et ses représentations*. Paris-Tours, 1991. Pàg. 46.

409 ZACARÍA RUGGIU, A. *Spazio privato e spazio pubblico nella città romana*. Roma, 1995. Sobretot, el capítol 1: «Pubblico-privato a Roma: sintassi e semantica dello spazio» (pàg. 9 i seg.) i «Il simbolismo del centro e il rapporto città-casa» (pàg. 21 i seg.).

410 CLAVEL-LÉVEQUE, M. *L'empire en jeux, espace symbolique et pratique sociale dans le monde romain*. Paris, 1984. Id. «L'espace des jeux dans le monde romain: hégémonie, symbolique et pratique sociale», *ANRW* II, 16.3. 1986. Pàg. 2406-2563.

411 LUCREZI, F. *Leges super principem. La monarchia costituzionale di Vespasiano*. Nàpols, 1982. Vegeu, sobretot, les pàgines 220 i seg.

tics. Efectivament, davant les ambigüitats que expressen les successives residències d'August, Tiberi, Calígula i Claudi, les decisions extremes de Neró havien consolidat una idea concèntrica de l'entorn del poder: el palau imperial s'havia convertit en el centre de la ciutat i aquesta, alhora, en el centre de l'Imperi. En els moments d'agitació política, les multituds ja no es reuneixen davant el temple Capitoli ni a la plaça del Fòrum, sinó a les portes del palau de l'emperador.

Una dinastia nova

La dinastia flàvia va aconseguir el poder enmig d'una sagnant guerra civil.⁴¹² Neró es va suïcidar el 9 de juny de l'any 68, després de la revolta de Servi Sulpici Galba a la ciutat hispana de Clúnia. A mitjan octubre, el nou emperador va entrar a Roma i va trobar-hi un clima polític poc favorable.⁴¹³ L'acompanyava M. Salvi Otó, governador de la Lusitània i antic favorit de Neró. Otó havia estat enviat a l'extrem occidental de l'Imperi per allunyar-lo de l'emperadriu Popea. L'agitació política no deixà de créixer durant els últims mesos de l'any 68. Neró, malgrat la imatge de tirà que ens han transmès les fonts escrites, gaudia de popularitat entre el poble i els pretorians. És per això que la política prosenatorial de Galba va deixar espai a la formació de conjures i conspiracions en contra seva. El gener de l'any 69, les legions acantonades a la Germània Inferior es van revoltar per proclamar Vitel·li com a emperador, que aleshores era llegat imperial a Colònia. El 15 de gener, els pretorians van assassinar Galba en el Fòrum romà i van proclamar Otó emperador. Amb la proclamació, de mans de l'exèrcit, de dos emperadors, esclatà la guerra civil.

Els esdeveniments que van envoltar la mort de Galba il·lustren indirectament l'estat en què es trobava la residència imperial en el Palatí. «El divuitè dia abans de les calendes de febrer, Galba ofería un sacrifici davant el temple d'Apol·lo; l'*haruspex Umbricius* li va comunicar que les entranyes eren sinistres i li va predir paranys ja preparats i un enemic domèstic; Otó, en escoltar la predicció (perquè assistia al sacrifici), la va interpretar com un bon auguri favorable a les seves idees. Tot seguit, el seu llibert, Onomastus, li va anunciar que l'esperaven l'arquitecte i els constructors, era el senyal que havien acordat per indicar-li que els soldats s'havien reunit i que la conjura estava preparada. [...] Després, amb el llibert al darrere, va creuar la *domus Tiberiana* per arribar al mil·liari auri situat sota el temple de Saturn» (Tac. *Hist.* I, 27, 3). Els historiadors Suetoni (*Otho*, 6, 2) i Plutarc (*Galba*, 24, 7) coincideixen a narrar uns esdeveniments que inclouen la

primera menció topogràfica a una anomenada *domus Tiberiana*.⁴¹⁴ Com ja hem observat en els capítols precedents, el palau alçat sobre una compacta i monumental terrassa que dominava el Fòrum romà, encara que l'havia construït Neró, es va anomenar *domus Tiberiana* en la terminologia de la residència imperial. El text n'il·lustra clarament la ubicació, entre el temple d'Apol·lo i el Fòrum romà, i mostra, a més, la connexió directa que hi havia, des de l'època de Calígula, entre el Fòrum i la *domus Tiberiana*.

Després de l'assassinat de Galba, el Senat va confirmar emperador Marc Salvi Otó, la tarda del 15 de gener de l'any 69. El seu govern només va durar 95 dies. El 15 d'abril, després que el derrotessin les tropes de Vitel·li, es va suïcidar a Brixellum, una petita localitat al sud del riu Po, propera al lloc de la batalla. Tal com recorda Tàcit, «només quedava un emperador».

Durant els tres mesos que va romandre en el poder a Roma, Otó va haver d'ocupar-se de la conclusió de les obres que la mort de Neró havia deixat per acabar. De fet, Suetoni explica l'actitud proneroniana d'Otó: «Va permetre el restabliment de les estàtues d'aquest emperador, va recol·locar en els seus càrrecs els seus intendents i lliberts, i la primera vegada que va utilitzar l'autoritat va ser per dedicar 50 milions de sesterkis per acabar la *domus Aurea*» (*Otho*, 7). No és difícil d'imaginar que els tres mesos transcorreguts fins a la seva mort només van permetre prosseguir amb els treballs, probablement amb el manteniment de la idea d'un únic recinte palatí que incloïa el Palatí i l'Esquilí. El seu successor, Vitel·li, va prosseguir la mateixa política a Roma. Durant els vuit mesos que va aconseguir mantenir-se en el poder (Vitel·li va ser mort el 22 de desembre), d'acord amb el que diuen les fonts, va gastar 900 milions de l'erari públic.⁴¹⁵

La victòria de Brixellum, malgrat deixar Roma a les mans de Vitel·li, no va acabar amb la guerra civil. Dos mesos després, l'1 de juliol de l'any 69, el prefecte d'Egipte, Tiberi Juli Alexandre, va proclamar a Alexandria emperador T. Flavi Vespasià, que aleshores era legat imperial (governador) de Judea, encarregat de suprimir la rebel·lió dels hebreus. La decisió va provocar l'alçament de les legions que protegien la frontera d'Orient sota el comandament del governador de Síria, C. Muci Lucià, i les que protegien el *limes* del Danubi (Mèsia, Panònia i Dalmàcia).

L'acabament de la guerra es va produir amb la victòria, a Itàlia, dels partidaris de Vespasià contra Vitel·li. Començava una nova dinastia. La lluita va començar

412 Per obtenir una visió general del paper del primer emperador flavi, vegeu HOMO, L. *Vespasien, l'empereur du bon sens*. París, 1949. BENGSTON, H. *Die Flavien: Vespasian, Titus, Domitian*. Munic, 1979. Podeu trobar-ne un estat de la qüestió i bibliografia recent dins LEVI, M. A. «I flavi», ANRW II.2. 1975. 177-207.

413 FABRICOTTI, E. *Galba*. Roma, 1976.

414 KRAUSE, C., *Domus Tiberiana. Gli Scavi*, Roma 1994.

415 Suet. *Vitel·li*, 17.2.

a Roma amb una primera victòria de Vitell. La ciutat va patir directament l'efecte dels enfrontaments, les destruccions van ser enormes. La lluita entre els seguidors vitel·lians i el prefecte del Pretori, Tit Flavi Sabí, germà gran de Vespasià, es va saldar amb la mort d'aquest últim, l'incendi del Capitoli i la destrucció de l'edifici reconstruït feia menys d'un segle. Domicià, fill petit de Vespasià i futur emperador, va salvar la vida en fugir del Capitoli disfressat de sacerdotessa d'Isis (Suet. *Dom.* 20). Vespasià ja tenia objectius urbans fins i tot abans d'obtenir el poder. La narració de Suetoni sobre aquests darrers esdeveniments mostra la importància que havia adquirit la *domus Tiberiana* com a seu del poder imperial: «Vitell va atacar Sabí i les tropes flàvies de sobte, mentre estaven confiades, i les va empenyar fins al Capitoli, on les va vèncer amb l'incendi del temple de *Iupiter Optimus Maximus*, mentre ell mateix contemplava el combat i l'incendi des de la *domus Tiberiana* i celebrava un banquet» (Suet. *Vitell.* 15. 3).

La victòria definitiva es va saldar amb l'arribada de Muci, governador de Síria i lloctinent de Vespasià. Aquest darrer no es va afanyar en el seu programa de reformes. Una vegada Muci va haver entrat a Roma, al front de l'exèrcit victoriós, el nou *princeps* va esperar a Egipte l'extinció de tots els focus de resistència abans de tornar a Itàlia. De fet, la gran fase de reformes urbanes que van marcar la projecció urbanística de la dinastia flàvia s'associa amb els anys 73 i 74, en què Vespasià, juntament amb el seu fill Tit, va assumir el càrrec de censor, magistrat encarregat tradicionalment de l'activitat constructora.⁴¹⁶

L'obra de Vespasià va començar amb una reforma de l'administració i, sobretot, es va promulgar la cèlebre *lex de imperio Vespasiani*,⁴¹⁷ que definia per primera vegada el marc jurídic del principat.⁴¹⁸ Els límits sagrats de Roma, el *pomerium*, es van ampliar en correspondència amb l'annexió de Judea.⁴¹⁹ La *lex de imperio* li va concedir permís per fer-ho (CIL VI 930, 14-16). La troballa de tres esteles pomerials en diferents llocs de Roma confirma aquesta dada (CIL VI 31538a, 31538b i 31538c). L'ampliació del sòl urbà de Roma va coincidir amb la definició de nous límits administratius, la redacció d'un nou cadastre urbà i la revisió del règim de propietats de tota la ciutat. Aquesta ocasió es va aprofitar per definir el *pomerium* com una frontera duanera de més de 19 km, controlada per 37 portes. Segons Plini el Vell, exactament

13.200 passos, (*NH* 3, 5, 66-67). Sens dubte, som davant les escasses notícies d'una gran reordenació administrativa que anava acompanyada de treballs cartogràfics importants. Aquests es van haver de reflectir en una monumental planta de marbre, antecedent de la planta severiana (*forma urbis marmorea*: FUM) i que devia estar col·locada en les dependències de l'edifici més gran que havia construït Vespasià: el temple de la Pau.⁴²⁰

Totes aquestes mesures responien a la necessitat de restaurar el prestigi de l'*urbs*, profundament trencat pels disturbis civils. L'objectiu, naturalment, era la consolidació de la dinastia. Tot això es va sustentar en la idea que Vespasià era l'home providencial capaç de salvar l'Estat. En el cas d'August, un segle abans, ja s'havien invocat oracles i auguris sobrenaturals. Amb Vespasià es van afegir nous prodigis i signes màgics de la providència divina. A diferència d'August, el nou príncep no podia basar els seus drets en la pertinença a una família antiga i molt noble, d'origen heroic. Vespasià va haver de buscar la legitimitat de la dinastia en altres virtuts més misterioses, com ara els signes que mostraven els déus que l'havien escollit. La idea no era nova, en realitat havia estat Neró el primer a reivindicar l'origen diví dels seus drets. És una idea forjada en els ambients alexandrins que es va fer particularment evident a Roma durant les cerimònies que van envoltar la coronació de Tirídates, de mans de Neró, com a rei d'Armènia l'any 66 (Dió Cassi, 62.3.4 - 62.6.2).⁴²¹ Recordem que en època neroniana el mag alexandri Querènio ja havia subratllat els prodigis divins que havien de revelar la personalitat del millor dels *principes*.⁴²² L'any 69 van ser els *mathematici* (mags) els que van anunciar a Otó la conquesta de l'Imperi, de manera que el van incitar a actuar contra Galba (Tac. *Hist.*, 2.78.1). A l'ascens de Vespasià el van acompanyar portents, prodigis, miracles i prediccions màgiques ràpidament difosos en els ambients proflavis. El general revoltat, a penes proclamat emperador pel prefecte d'Egipte, havia acudit al temple de Serapis, a Alexandria, on va ser revestit d'una aura semidivina.⁴²³ Les cerimònies que van envoltar el seu ingrés a Roma (*adventus*) intentaven reforçar el prestigi d'una nova dinastia que no tenia la tradició nobiliària dels julioclaudis.

La instauració flàvia es va haver de moure en una ambigua i contradictòria actitud respecte a la política neroniana. D'una banda, la propaganda del nou

416 CASTAGNOLI, F. «Politica urbanística di Vespasiano in Roma», *Atti del Congresso Internazionale Vespasiano*. Rieti, 1981. Pàg. 261-276.

417 FIRA 12, 15; BRUNTI, P. A. «Lex de Imperio Vespasiani», *JRS* 67. 1977. Pàg. 95-116. PANI, M. *Principato e società a Roma dai Giulio Claudi ai Flavi*. Bari, 1983.

418 PARSY, B. *Désignation et investiture de l'empereur romain*. Paris, 1963. Pàg. 127 i seg. LUCREZZI, F. *Leges super principem. La monarchia costituzionale di Vespasiano*. Ob. cit. Pàg. 143 i seg.

419 Els límits religiosos de la ciutat només es podien ampliar quan augmentava la superfície de l'Imperi. Vegeu HINARD, F. «L'élargissement du pomerium. L'Italie et l'espace urbain de Rome», dins *Actas del XIV Congreso Internacional de Arqueología Clásica (1993)*. Tarragona, 1994. Vol. 1. Pàg. 233 i seg.

420 RODRÍGUEZ-ALMEIDA, E. *Topografía e vita Romana: da Augusto a Constantino*, Roma 2001.

421 GATTI, G. «Culto imperiale ed inclinatio imperii in età neroniana», *Neroniana III*. Dins *Actas del II Coloquio Internacional de Estudios Neronianos*. Roma, 1987. Pàg. 179 i seg.

422 GAGE, J. Basilea. *Les Césars, les Rois d'Orient et les Mages*. Paris, 1968. Pàg. 3 i seg.

423 MONTEVECCHI, O. «Vespasiano acclamato dagli Alessandrini», *Atti del Congresso Internazionale di Studi Vespasiani II*. Rieti, 1981. Pàg. 483 i seg.

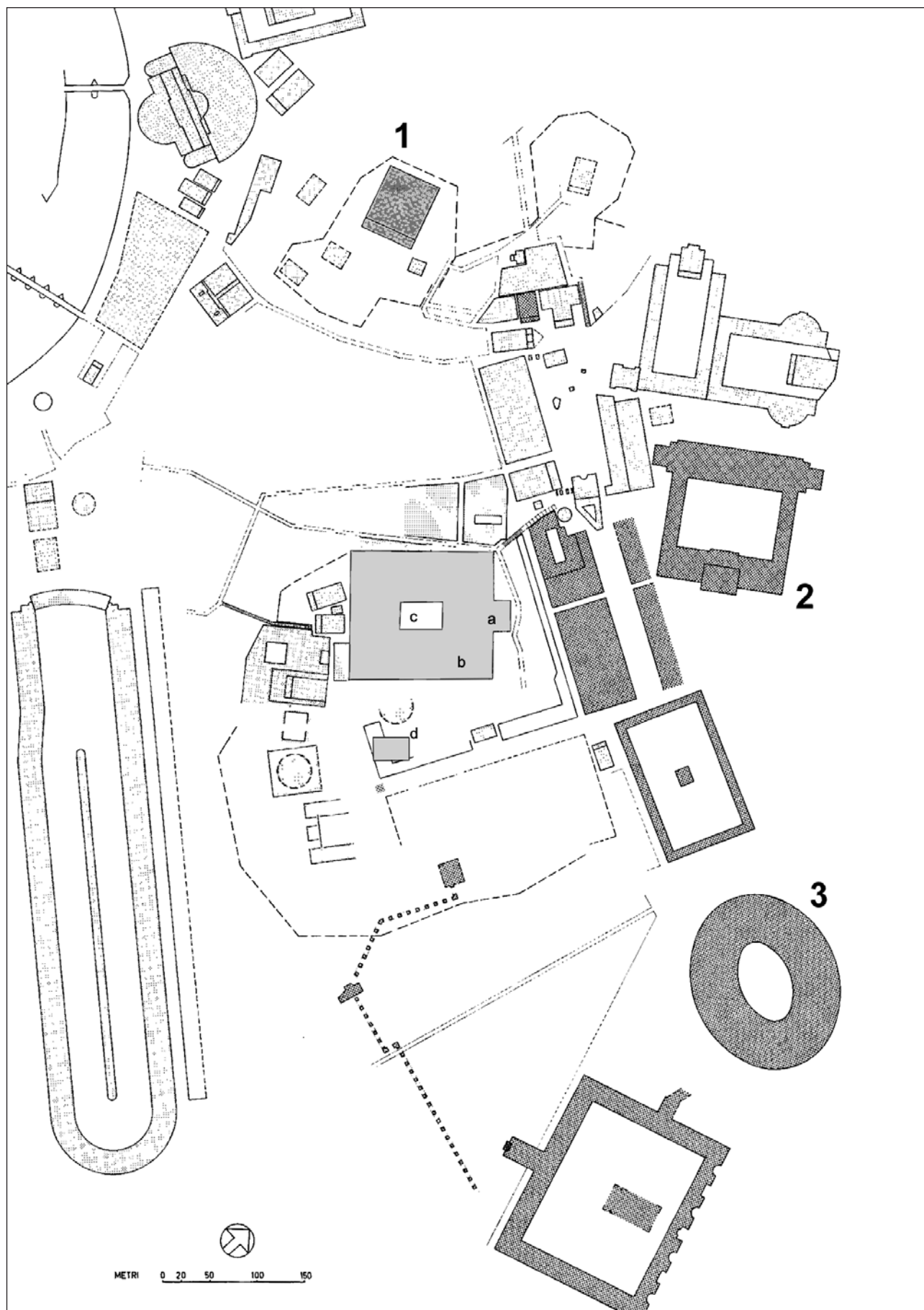

Fig. 73: *Planta de l'àrea central amb els grans projectes de Vespasià (KRAUSE, 1986).*
1. Reconstrucció del temple de Júpiter Capitolí; 2. Fòrum de la Pau (fòrum de Vespasià); 3. Amfiteatre flavi (Colosseu).

règim no va dubtar a utilitzar el record del primer emperador. August havia hagut de vèncer Antoni i Cleòpatra per salvar Roma, de la mateixa manera que Vespasià es proclamava vencedor de Neró i, per tant, salvador de l'*urbs*.⁴²⁴ D'altra banda, la ideologia neroniana va ser la premissa política que, en la pràctica, acompanyà la nova dinastia. Aquesta contradicció marca els eixos de la campanya propagandística de Vespasià i del seu pla d'acció a Roma per refermar la nova dinastia: el rebuig a la memòria de Neró, la superació de la guerra civil i una decidida voluntat d'aprofitar les condicions que van envoltar el Principat durant els últims anys de Neró. Una calculada ambigüitat que es reflecteix, per exemple, en la mancada repressió dels personatges que havien representat un paper polític amb el govern de Neró. Recordem que l'exponent més gran de l'oposició antineroniana, el senador Helvidi Prisc, va veure rebutjades les seves pretensions contra els *delators* d'època neroniana. Des de l'entorn del nou emperador, se'l va convidar a «oblidar la rancúnia del passat».⁴²⁵ La línia de l'oposició radical a Neró aviat es va aïllar. No és sorprenent, Helvidi Prisc representa la reivindicació dels poders del Senat i el retorn a la constitució republicana basada en el consens de les antigues famílies nobiliàries. En conseqüència, l'any 69, Helvidi Prisc reclama per al Senat la iniciativa de la reconstrucció del Capitoli. Vespasià, en canvi, assumeix personalment la despesa de la reconstrucció i, a més, encarrega la responsabilitat dels treballs a un simple cavaller.⁴²⁶ En la pràctica, la política del nou príncep és la continuació de la política de Neró. Tanmateix, en les formes, Vespasià es presenta com un restaurador de la ciutat, allunyat dels excessos urbans de Neró. En boca de la propaganda *antineroniana*, la ciutat havia estat segrestada pel palau del tirà. La superació de la guerra civil se simbolitzava amb la restauració de l'antic temple capitolí que havien destruït els enemics: la seva arribada aportava, per tant, la *salus* de la mateixa Roma i la *Pax*. Les escenes representades en les encunyacions de moneda il·lustren amb claredat aquests objectius ideològics.⁴²⁷

El programa edilici de la dinastia flàvia: Vespasià i la *domus Aurea* (fig. 75)

El 22 de desembre de l'any 69 va tenir lloc una històrica sessió del Senat de Roma, en què Domicià, en nom del seu pare, encara absent a la ciutat, va assenyalar, entre els primers propòsits del nou règim, la restauració de l'arxiu capitolí, danyat en l'assalt dels vitel·lians (Suet. *Vesp.* 17-18). Flavi Josep ens recorda

que en total es van restituir 3.000 documents que havien estat destruïts. Es van recuperar de les col·leccions d'altres arxius. El *tabularium* capitolí constituïa «la col·lecció més important i venerable de documents oficials del romanisme, on es conservaven els textos dels senatconsults des del temps de la fundació de Roma i les actes dels plebiscits sobre les aliances i els tractats amb els privilegis acordats en cadascun» (Suet. *Vesp.* 8. 5). Domicià va aprofitar la solemnitat de l'anunci per proclamar un programa d'intencions més ampli: restaurar «les lleis que el temps havia convertit en il·legibles» i depurar «els *fasti* corruptes a causa del servilisme dels anys precedents» (Tac. *Hist.* 4, 40, 2).

Uns mesos més tard, ja amb Vespasià a Roma, una altra sessió històrica va confirmar aquesta declaració d'intencions. Amb una imponent cerimònia, l'emperador va efectuar el *votum*, un solemne anunci amb què prometia als déus la reconstrucció del Capitoli (Tac. *Hist.* 4, 53). La decisió no va estar exempta de polèmica. Alguns importants personatges de l'orde senatorial van plantejar que la reconstrucció del temple l'havia de fer el Senat. Els treballs durarien fins a l'any 75, data en què es va procedir a la consagració de l'edifici.⁴²⁸ La importància de l'esdeveniment es reflecteix en una anècdota ben coneguda. En la cerimònia inaugural, el mateix Vespasià va abocar el primer cabàs de materials, procedents de l'edifici destruït, a la fossa de fonamentació del nou temple. El temple es va reconstruir sobre la seva mateixa planta, tal com exigia la tradició. En aquest punt, el conservadorisme de Vespasià s'explica com el retorn a la política religiosa d'August. La reconstrucció del Capitoli es va presentar com la restauració de la *maiestas* de l'*urbs*. El cerimonial de la dedicatòria es va convertir en la proclamació de l'inici d'una nova era,⁴²⁹ amb la celebració de certàmens, encara que no coincidís amb una data secular (aniversari centenari de la fundació mítica de Roma).⁴³⁰

La reconstrucció del temple de Júpiter no va ser l'única actuació urbanística que va imposar la nova situació política. La *damnatio* de la memòria de Neró obligava a distanciar-se propagandísticament de la seva imatge. Conseqüentment, calia desmantellar públicament els aspectes més evidents de l'èxit urbanístic més gran del seu regnat: la *domus Aurea*. Després de cinc anys de treballs intensos, el palau de Neró s'havia convertit en el cor d'una nova Roma. Concebuda a la manera de les *regiae* de les capitals hel·lenístiques, el palau de l'emperador era, a més de la seva residència, una enorme infraestructura que albergava els princi-

424 PANI, M. «Lotte per il potere e vicende dinastiche. Il principato fra Tiberio e Nerone»; «Il principato dai flavi ad Adriano»; *Storia di Roma* (A. Scivone, dir.), 2.2. Torí, 1991. Pàg. 221-252 i 265-286.

425 MALITZ, J. «Helvidius Priscus und Vespasian. Zur Geschichte der stoischen Senatsoption», *Hermes*, CXIII. 1985. Pàg. 231 i seg.

426 PANI, M. «Il principato dai Flavi ad Adriano». Ob. cit. Pàg. 272.

427 LEVI, M. A. «I principi dell'imperio di Vespasiano», *Riv. Di Filol. Class.*, 16. 1938. Pàg. 1 i seg.

428 Pel que fa al programa edilici de Vespasià, vegeu CASTAGNOLI, F. «Política urbanística di Vespasiano in Roma». Ob. cit. Pàg. 261 i seg.

429 CLAVEL-LÈVEQUE, M. *L'empire en jeux, espace symbolique et pratique sociale dans le monde romain*. Ob. cit.

430 Per saber com es va reconstruir, vegeu BRUNT, P. A. «Free Labour and Public Works at Rome», *JRS*, 70-71. 1980 i 1981. Pàg. 81-100.

pals serveis de l'Estat. D'altra banda, integrava al seu voltant els nous barris residencials de la ciutat reconstruïda després del foc.⁴³¹ Les excavacions arqueològiques han demostrat que quan Vespasià va pujar al poder encara no s'havien construït la majoria de les illes que delimitaven la *Sacra via*. Tan sols hi havia els porticats que emmarcaven l'accés al vestíbul de la *domus Aurea*, on s'exhibia el cèlebre colós de Neró. El mateix succeïa amb el *vicus Caput Africae*, una avinguda que descendia des del Celi, emmarcava la perspectiva de l'*stagnum* de Neró i definia els límits d'un barri residencial. Vespasià va desarticlar el sentit unitari de tot el conjunt urbà neronià amb la construcció d'un gran amfiteatre públic sobre l'*stagnum* de Neró.

La solució que van aportar els arquitectes de l'emperador a aquest programa ideològic va ser simple però efectiva: es tractava de transformar el missatge de la gran obra de Neró, cancel·lant-ne els aspectes més significatius mentre es mantenien les millores en el traçat urbà de la ciutat. Eren gestos que formaven part de la *damnatio memoriae*. Segurament, l'any 69 hi va haver altres canvis en estàtues i en inscripcions de les quals la història no n'ha conservat memòria.

El nou règim va recórrer a operacions de *maquillatge* polític, aparentment no gaire importants però a les quals es va concedir un gran valor polític. El rostre del colós de Neró el va substituir la imatge d'Hèlios i és probable que fóra desplaçat del lloc original.⁴³² Per celebrar-ho es van emetre monedes amb la representació del nou colós. Una gran quantitat de fonts literàries recullen l'esdeveniment (Plin. NH 34. 45; Suet. *Vesp.* 18; Mart. *de spect.* 2.1; *Epigr.* I,70.7; Dió Cass. LXV.15)⁴³³ i recorden que es va substituir el rostre de Neró en tant que es mantenia el simbolisme d'Apol·lo-Hèlios.⁴³⁴ De fet, la *corona radiata*, símbol d'Hèlios, constitueix un element freqüent en les monedes de Vespasià.⁴³⁵ Encara que la seva utilització apareixia ja en les encunyacions de moneda de Neró, com a al·legoria de caràcter diví, les emissions de Vespasià incorporen la imatge de l'emperador amb la corona esmentada.⁴³⁶ Més que una literal reivindicació de la naturalesa divina del mateix emperador, l'ús de la *corona radiata* s'ha d'interpretar com una referència a l'Apol·lo-Sol mantingut com a protector de la ciutat. Roman el problema de saber si el colós va ser remogut de la seva posició original. Hülsen considera que el

text grec de Dió Cassi (65, 15, 1) s'hauria de traduir per un *refectus est*,⁴³⁷ fet que no implica necessàriament el moviment de l'estàtua. L'índici més consistent que tenim d'un trasllat de lloc del colós procedeix d'un epigrama del poeta Marcial, que, en realitat, es podria referir a una altra escultura situada en el Palatí.⁴³⁸ Les ambigües paraules del poeta (Mart. *Spec.* 2.1-2): «*Hic ubi sidereus propius uidet astra colossus / et crescunt media pegmata celsa via*» («en el lloc en què el colós radiat contempla els astres tan de prop / s'eleven enmig la via les bastides»). La referència a una *media via* hauria de significar que el colós no era en el vestíbul del Palau sinó que havia estat traslladat a la *Sacra via*.⁴³⁹

L'arqueologia ha estat, tanmateix, més explícita pel que fa a l'actuació de Vespasià a la zona de la Vèlia. Particularment, pel que fa a la construcció de les illes que delimiten la *Sacra via* i que havien estat traçades amb la construcció dels porticats de Neró. Tal com apuntàvem en el capítol precedent, alguns indicis arqueològics situen en una fase vespasiana la construcció íntegra dels porticats.⁴⁴⁰ Aquests es recolzen sobre murs continus de fonamentació que delimiten les façanes d'aquestes illes i que integren una malla de fonaments puntuals de travertí, d'uns quants metres de profunditat, que s'estenen des del Fòrum romà fins a la vall del Colosseu. Els pilars són constructivament anteriors al sistema de fonamentacions corregudes que defineixen les façanes amb pòrtics; tanmateix, aquests dos elements (pilars i murs perimetrals) són funcionalment parts constructives d'un mateix edifici. Som, probablement, davant uns sistemes regulars de *tabernae tabulatae* projectades i parcialment construïdes en l'època neroniana, transformades en l'època vespasiana en edificis porticats de baixa altura. En l'època domiciana es reconstrueixen, incloent-hi escales de més de tres pisos (segurament aixecaven 4 o 5 plantes). Es tracta, sens dubte, d'una operació especulativa per augmentar el volum de l'edificació d'unes illes que en el seu estat original no incloïen escales per accedir fins a un tercer pis.⁴⁴¹

Tanmateix, aquestes operacions de petita escala no podien, per si mateixes, eliminar de la memòria col·lectiva el record esplèndid d'una *domus Aurea* extraordinària. Es feia necessària una mesura de més impacte urbà. Es va decidir construir un immens

431 Vegeu el capítol anterior: *La domus Aurea de Neró*.

432 BERGMANN, M. *Der KoloB Neros, die Domus Aurea und der mentalitätswandel im Rom der frühen Kaiserzeit* (13, Trierer Winkelmannsprogramm). Mainz, 1993. Pàg. 6 i seg.

433 Vegeu BERGMANN, M. *Der KoloB Neros*. Ob. cit. per fer un recull exhaustiu de les fonts escrites.

434 VOGT, *Die alexandrinischen Münzen*. 1924. Pàg. 4; NISSEN, «Die Stadtgründung der Flavien», *Rheinisches Museum*, 40. 1984. Pàg. 296-287.

435 MATTINGLY, *BMC II*. Pàg. XVIII.

436 CESANO, L. «Di un nuovo medaglione aureo di Costantino I e del princeps iuventutis», *Rassegna Numismatica*. 1911. Pàg. 36-43. LEDERER, PH. «Beiträge zur römischen Münzkunde IV», *Zeitschrift für Numismatik*, 40. 1930. Pàg. 51 i seg.

437 JORDAN, H. *Topographie der Stadt Rom im Altertum*. Berlín, 1906. Pàg. 321.

438 PAILLER, J. M. «Martial et l'espace urbain», *Pallas*, 17. 1981. Pàg. 81 i seg.

439 BOETHIUS, A. «Et crescunt media pegmata via», *Eranos*, 50. 1952. Pàg. 129-137.

440 CARANDINI, A. «Domus e insula sulla pendice settentrionale del Palatino», *BC*, 91. 1986. Pàg. 263-277.

441 PAPI, E. veu «Horrea Piperataria», *LTUR III*. Roma, 1996. Pàg. 45-56.: ID. veu «Horrea Vespasiani», *LTUR III*. Roma, 1996. Pàg. 49-50.

amfiteatre sobre un dels elements més representatius del palau i de la personalitat del *tirà*: l'*stagnum*. És senzill de reconstruir el procés que va guiar l'elecció del punt just d'intervenció. El llac constituïa una mena de ròtula que articulava el gran parc urbà construït per Neró; en la pràctica, era l'autèntic centre en què confluïen els accessos als tres turons ocupats pels dominis imperials: el Palatí, el Celi i la vall de l'Esquilí prolongada pel turó de l'Opi. La diagonal del gran estany rectangular coincidia amb l'eix compositiu que relacionava entre si l'orientació dels edificis dels tres turons.⁴⁴² Recordem que l'orientació de l'estany i el seu eix de simetria coincidia, a més, amb el traçat del podi del cèlebre vestíbul de Neró. La utilització d'aquest lloc geomètric i la substitució de l'*stagnum* per un edifici que servís per reunir tot el poble significava un canvi important en el missatge ideològic: aquell lloc en què havia regnat la tirania d'un sol home es consagrava ara a la reunió ordenada del poble. La propaganda antineroniana va posar l'accent en el caràcter compensatori d'aquesta monumental construcció: es restituïa a la ciutat el seu espai i amb això la sobirania es tornava simbòlicament a la ciutat.⁴⁴³

No podia ser d'una altra manera. Vespasià descendia d'una família de l'aristocràcia municipal d'Itàlia i el seu ascens al poder representava el final del monopoli de l'Estat de les grans famílies patrícies romanes.⁴⁴⁴ Amb la revolució augustal s'havia consolidat l'ascens econòmic d'una classe mitjana, en contrast amb les velles famílies senatorials.⁴⁴⁵ Es creava una subtil contradicció entre la classe dominant (econòmicament i socialment) i la classe de govern (famílies patrícies). Mitjançant noves mesures administratives, Vespasià va impulsar definitivament la solució d'una contradicció que s'arrossegava des del final de la República. La censura conjunta de Vespasià i del seu fill Tit durant els anys 73 i 74 va ser l'ocasió per procedir a una renovació del Senat i de l'orde eqüestre.⁴⁴⁶ D'aquesta manera s'obria l'espai a noves *carreres* administratives que reflectien la situació *real* de la societat. En la pràctica, Vespasià va reordenar tot l'aparell de l'Estat, de manera que ofería als diferents estaments noves possibilitats d'ascens administratiu i social. Mitjançant el sanejament de la cambra alta, un gran nombre de famílies plebees es va incloure en el patriciat. A més, el nou emperador va conferir el títol de nobles a un gran nombre de ciutadans, de manera que facilitava l'accés al Senat a molts dels seus partidaris procedents de l'or-

de eqüestre. Els estudis prosopogràfics de tots aquests canvis demostren que la selecció no es va limitar a l'aristocràcia municipal itàlica,⁴⁴⁷ de la qual descendia la família de Vespasià, sinó que va incloure-hi notables de les províncies més antigues de l'Imperi, com ara Hispània, la Gàl·lia Narbonesa, l'Àsia i l'Àfrica. L'orde eqüestre, alhora, va rebre noves incorporacions, com ara les dels antics *primipili*, els centurions de més rang, i els *praefecti castrorum*, comandants dels campaments militars estables.⁴⁴⁸ És important subratllar l'atenció que es va prestar a les províncies. En el cas d'Hispània, es va concedir el dret llatí a tota la població. Això va implicar la reordenació jurídica de molts assentaments, que es van considerar com a municipis per primera vegada.⁴⁴⁹ Sabem que al mateix temps es va constituir el consell de la província de la Hispània *Citerior*. Són unes reformes que, sens dubte, van facilitar la integració de les elits provincials en l'organització de l'Imperi.

Una matisació ens obliga a distingir entre *classe dominant* (*ceto dominant*) i *classe de govern*.⁴⁵⁰ Qualsevol canvi revolucionari implica una fase de transició prèvia en què les condicions econòmiques i socials fan que el poder econòmic es centri en les mans d'un cert estament que no disposa del govern material. Es tracta d'un fenomen que es repeteix en diferents moments de la història. Per exemple, és particularment evident en el procés d'afirmació de la burgesia que va desembocar en la Revolució Francesa. La *cultura* burgesa havia assumit el paper preponderant en la societat i en l'economia francesa sota l'*Ancien Régime* i, de fet, la Revolució només va representar un procés traumàtic d'ajust entre la classe dominant i la classe de govern. La causa és simple, la generació d'una classe de govern (*ceto di governo*) implica la creació d'una cultura del poder, que es concreta en unes tradicions, una simbologia, etc. Desenvolupar tot això implica un temps i el manteniment d'una situació prèvia en què l'estament emergent hagi aconseguit el domini econòmic de la societat. L'ajustament de la situació es pot produir d'una manera cruent, com en el cas de França de l'any 1789, o d'una manera gradual, com en el cas de Roma al llarg del s. I dC. En el nostre cas, l'estament mitjà que des del final de la República dominava en la gestió econòmica de la República Imperial es va infiltrar progressivament en les classes de govern al llarg del segle I dC.⁴⁵¹

442 MEOGROSSI, P. «Allineamenti topografici tra Palatino e Valle del Colosseo. Ragioni e regole del disegno reale della Forma Urbis», *La ciudad en el mundo romano*. Actas del XIV Congreso Internacional de Arqueología Clásica, Tarragona, 1993. Tarragona, 1994. Pàg. 277 i seg.

443 REA, R., vegeu «Amphitheatrum», dins *LTUR I*, Roma 1993, 30.32.

444 LUCREZI, F. *Leges super principem*. La monarchia costituzionale di Vespasiano. Ob. cit.

445 SERRAO, F. «Il modello di costituzione. Forme giuridiche, caratteri politici, aspetti economicosociali», *Storia di Roma*. Pàg. 59-60.

446 ECK, W. «La riforma dei gruppi dirigenti. L'ordine senatorio e l'ordine equestre», *Storia di Roma*. Pàg. 73 i seg.

447 HOUSTON, G. W. *Roman Imperial administration personnel during the Principate of Vespasian and Titus*. Chapel Hill, 1971.

448 PANI, M. *Principato e società a Roma dai Giulio Claudi ai Flavi*. Bari, 1983. Pàg. 28 i seg.

449 GONZÁLEZ, J. «El ius latii i la lex irmitana», *Athenaeum*, 65. 1987. Pàg. 317 i seg.

450 SYME, R., *The Roman Revolution*. Ob. cit.

451 ECK, W. «La riforma dei gruppi dirigenti. L'ordine senatorio e l'ordine equestre». Ob. cit. Pàg. 73 i seg.

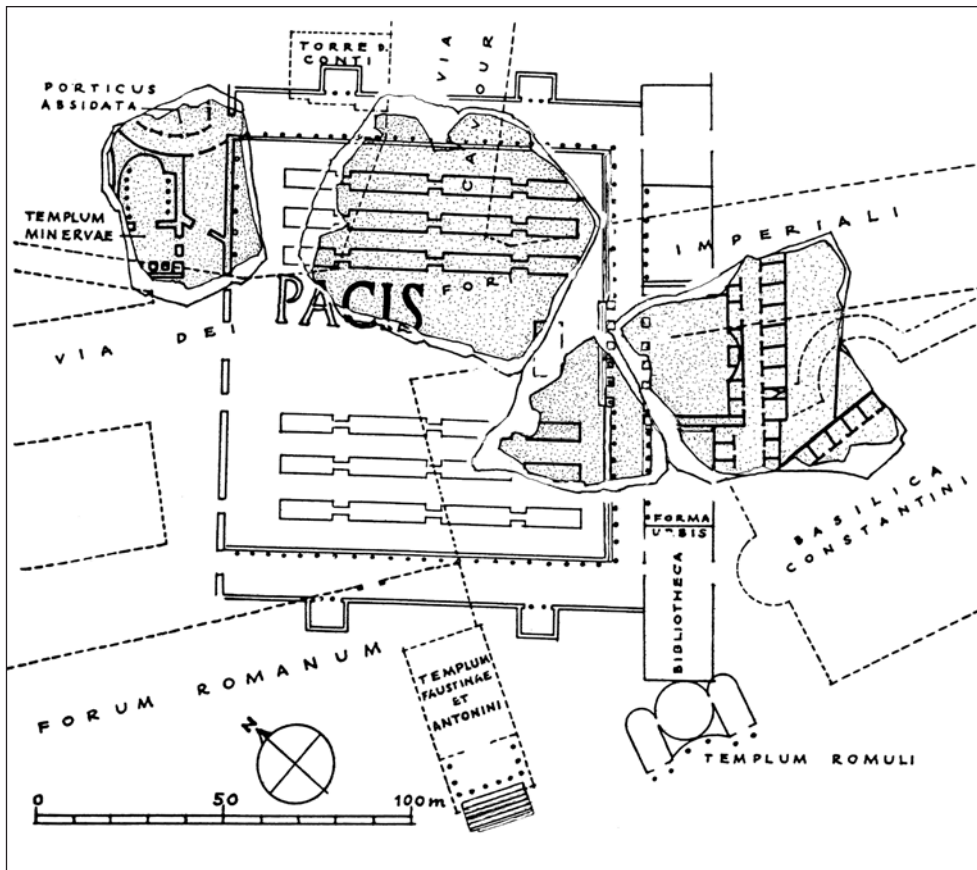

Fig. 74: El fòrum de la Pau. Hem representat amb punts els fragments del plànol de Roma fet de marbre per Septimi Sever (FUM) amb la planta del fòrum de la Pau. Amb línia contínua, la reconstrucció completa de l'edifici.

La *provincialització* del Senat, amb el suport del desenvolupament d'una burocràcia imperial, va conduir irremissiblement a la desaparició de les tradicions familiars que durant la República havien sustentat el poder dels diferents vessants polítics. D'altra banda, el desenvolupament de la burocràcia imperial com a premissa d'una evolució *capitalista* de l'economia conduïa a un canvi inexorable en els fonaments del mateix concepte de *principat*.⁴⁵² La figura del *princeps* ja no podia ser simplement un *optimatus* amb el suport d'una prestigiosa tradició familiar i revestit d'una singular *autoritas* personal. Aquests criteris els havia establert August com a únic element reconegut de legitimitat del poder, o, més aviat, eren els únics mecanismes polítics que el Senat i l'aristocràcia havien admès per superar les guerres civils: el govern d'un del grup dels *millors* (*optimatus*). Amb la *lex de imperi Vespasiani* es passava a una concepció del «principat» com a «magistratura».⁴⁵³ Aquesta llei que havia promulgat Vespasià delimitava el poder entre el *princeps* i el Senat i donava la llista de deures i obligacions que tenia cadascú, mitjançant l'establiment de les relacions entre aquests dos.

En el fons, que Vespasià construís el Colosseu consagra el triomf d'una classe *mitjana* que rebia el seu

monument, l'amfiteatre flavi,⁴⁵⁴ alhora que restituïa el centre de Roma als ciutadans. Hem de reconèixer que la mesura va ser, primer de tot, propagandística. Vespasià va haver de renunciar a una petita part de les propietats imperials: només es van restituir al domini públic el Colosseu i el *Claudianum*. El Palatí va romandre per sempre més en mans imperials, com els *horti* de l'Esquilí.

La reconstrucció de la inscripció dedicatòria del Colosseu ha permès que Geza Alföldy pugui revisar el cost econòmic de la construcció. Es van utilitzar els fons obtinguts en la guerra judaica (*ex manubiis bellum judaicum*). Això va implicar també l'hereu Tit en la dedicatòria de l'edifici.⁴⁵⁵ D'altra banda, la victòria sobre els jueus l'any 71 va permetre que es proclamés la pau a l'Imperi i que es tanquessin les portes del temple de Janus (Tac. *apud* Orosius, VII 3, 7 i VII, 19, 4). Per Vespasià, va ser l'oportunitat d'incloure una altra de les temàtiques augustals a la propaganda de la seva dinastia: la pau. D'aquesta manera es completava el programa dinàstic flavi: Vespasià havia restituit la *pax augusta*. Els símbols i les llegendes de les emissions de bronze de l'any 71 són explícites,⁴⁵⁶ en aquest sentit. Les inscripcions amb la llegenda *Pax*

452 FEARS, J. R. «*Princeps a diis electus*»: the Divine election of the Emperor as a Political Concept at Rome. Roma, 1977.

453 LEVI, M. A. «I Flavi», ANRW, II, 2. 1975. Pàg. 177-207.

454 VEYNE, P. *Panem et Circenses*. París, 1956.

455 REA, R., «*Amphitheatrum*». Ob. cit.

456 MATINGLY, BMC, XLVI-XLVII. Vegeu els núm. 553 i 771 i la pàg. 132.

P(opuli) R(omani) fan al·lusió a la nova situació i celebren l'esdeveniment. En la simbologia imperial romana, la *pax augusti* constituïa una virtut específica de l'emperador, la deessa mostrava la seva preferència pel *princeps* que la providència divina havia convertit en *pacifer* (*peacemaker*). Una encunyació de monedes carregada d'un simbolisme particular i datada en els primers anys del govern de Vespasià il·lustra amb una claredat especial el punt de vista del nou ordre. La moneda imita un tipus de Claudi que havia celebrat la victòria sobre una revolta gal·la i la restauració de la *pax augusta*.⁴⁵⁷ En l'emissió de Vespasià, la deessa Nèmesi (la venjança) destrueix els enemics de l'emperador i castiga la seva insolència, mentre la Victòria lliura la Pau com a fruit.⁴⁵⁸ Tot un programa polític que s'havia de materialitzar grandiosament en el paisatge urbà de Roma. El mateix any 71, es va iniciar la construcció d'un immens temple per fer vot a aquesta pau venjadora (fig. 76). La consagració de l'edifici es va poder dur a terme l'any 75 (Dio. LXV, 15 i Josephus BI, VII, 158). Una altra vegada les monedes van ser les encarregades de celebrar la consagració del temple. En concret, una encunyació de l'any 75 amb la representació d'una pau asseguda.⁴⁵⁹

El *templum Pacis* es va enriquir amb obres mestres de la pintura i de l'escultura, com ara la cèlebre vaca de bronze de Miró, recuperades de la *domus Aurea*. Aquesta cèlebre escultura, que Plini va citar en el fòrum de la Pau (NH. XXXIV 57 i 84), també es va representar en algunes emissions de moneda.⁴⁶⁰ Tanmateix, els objectes més celebres exposats en el recinte de la Pau de Vespasià van ser els *expolia* procedents del temple de Jerusalem: l'Arca de l'Aliança, el canelobre dels set braços, les trompes d'or i la vaixel·la del temple (Flav. Jos. *B.I.* VII, 159-162).

Per construir el recinte monumental, es va utilitzar el solar que havia ocupat el *macellum*, situat al costat de l'*Argiletum*. D'aquesta manera es va reordenar la zona urbana de contacte entre dos importants barris: la Suburra i el Fagutal. Abans de les darreres excavacions de la *via dei Fori Imperiali*, l'edifici es coneixia a partir d'unes quantes estructures arqueològiques que s'havien descobert a l'esquena de l'església de Sant Cosme i Sant Damià, combinades amb el nucli romà d'una torre medieval situada al costat de la via Cavour. Aquestes dades completaven la informació

procedent de la planta de marbre de Roma, aconseguida a finals del segle II.⁴⁶¹ La identificació dels fragments que corresponen al fòrum de la Pau (fig. 76) és segura perquè inclouen la inscripció ACIS (*forum o templum... Pacis*). Les noves excavacions confirmen el que ja se sabia, alhora que aporten nous detalls de les estructures arquitectòniques. El conjunt es defineix com una gran plaça porticada de 110 x 135 metres, en el costat sud del qual s'obre la gran aula de culte. És important notar que la planta d'aquesta aula només es coneix a través dels fragments de la planta marmòria de Roma: un gran espai interior amb una àbsida a l'eix.⁴⁶² Una hipòtesi lleugerament diferent va ser la que va proposar H. Bauer en els seus estudis,⁴⁶³ que ara ha estat desmentida per les excavacions actuals. L'investigador alemany suposava la ubicació d'una basílica enfrontada transversalment a l'aula de culte. L'argument de Bauer era que els grans fustos de columna que havien aparegut en la zona sobrepassaven les dimensions normals d'un porticat del Fòrum i que, per tant, havien de correspondre a un edifici més desenvolupat verticalment, com ara una basílica. Un altre investigador, Anderson,⁴⁶⁴ tanmateix, ja havia imaginat una solució diferent que s'aproxima més a les dades de l'excavació actual: havia imaginat un porticat monumental, de més altura, que s'obria cap al fòrum Transitori com un propileu monumental, potser en una primera fase de l'edifici. Molts d'aquests aspectes arquitectònics s'aclariran en el moment en què es concloguin les excavacions actuals i se'n publiquin els resultats.

La planimetria de les restes proporciona directrius molt clares a l'hora de proposar la reconstrucció dels alçats del conjunt. El front de la gran sala axial que contenia l'estàtua de culte (la cella del temple) devia estar ocupat per una façana de columnes de mida gran, en tant que els porticats de la plaça eren decorats amb columnes de mida més petita. Ambdues columnates s'articulaven a través de pilars que podien permetre l'enllaç entre dos ordres monumentals de diferent mida. Aquesta és una solució que coneixem perfectament en la pràctica arquitectònica d'altres fòrums d'època làvia. El fòrum de Brescia, el fòrum provincial de Tarragona i el temple de culte imperial d'Aventicum (*temple du Cigognier*), aporten paral·lels d'aquest tipus de solució compositiva.⁴⁶⁵

457 ROSTOVITZEF, «Pax Augusta Claudiana», *Journ. Egypt. Archaeology*, 12. 1926. Pàg. 24-29.

458 DEUBNER, L. «Eine unbekannte Ara Pacis», *RM*, 45. 1930. Pàg. 37-42.

459 MATTINGLY, *BCM*, XXXIX. Núm. 161-164.

460 MATTINGLY, *BCM*, XXXVIII-XXXIX.

461 Pel que fa a les restes arqueològiques, fins als darrers anys, en què hi ha pocs estudis, vegeu COLINI, A. M. *BC*, 65. 1937. Pàg. 7-40. Pel que fa als fragments de la planta de marbre vegeu CAREITONI, G.; COLINI, A. M.; COZZA, L.; GATI, G. *La pianta marmorea di Roma antica*. Roma, 1960. Més recent és RODRÍGUEZ-ALMEIDA, E. *Forma urbis marmorea. Aggiornamento generale* 1980. Roma, 1981.

462 COLINI, A. M. Ob. cit. fig. 2.

463 BAUER «Porticus Absidata», *RM* 90. 1983. Pàg. 111-184.

464 ANDERSEN «Domitian, the Argiletum and the Temple of Peace», *AJA*, 86. 1982. Pàg. 101 i seg.

465 MAR, R. «El recinte del culte imperial de Tarraco i l'arquitectura làvia», *Els monuments provincials de Tarraco*, dins R. MAR, ed. *Documents d'Arqueologia Clàssica*, núm. 3. Tarragona, 1993. Pàg. 107-156.

Fig. 75: El Palatí amb Vespasià.

Les construccions neronianes de la domus Aurea en el Palatí es modificaren ràpidament. Cal destacar les transformacions de la domus Tiberiana (es construí un edifici termal i uns grans salons cerimonials) i la construcció d'un gran saló de representació al final del clivus Palatinus. Aquestes construccions se superposen a les obres neronianes i, alhora, seran recobertes pel palau de Domicià. Per tant, només poden correspondre als regnats efímers d'Otò i Vitel·li (l'any 69) o, més probablement, al de Vespasià.

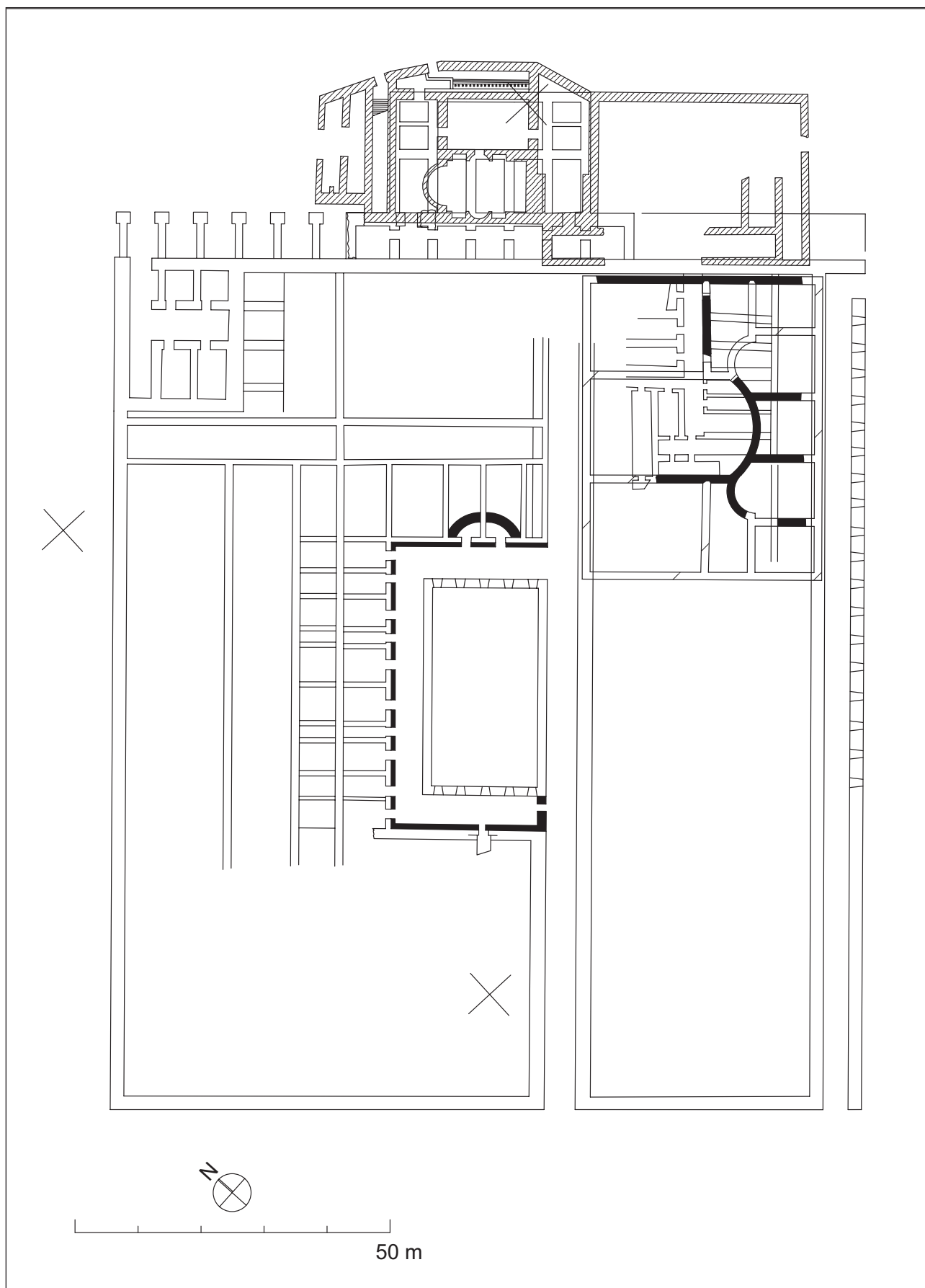

Fig. 76: *La domus Tiberiana amb Vespasià.*

Restes documentades arqueològicament: a la part superior, les termes; a la dreta, els fonaments dels salons del conjunt cerimonial; en el centre, la transformació del peristil central de l'edifici neronià.

Pel que fa a l'aula de culte, situada en un dels costats de la plaça fins on no s'arribarà durant aquesta fase d'excavació, és difícil precisar-ne les dimensions exactes. Només podem deduir-les a partir del pla de marbre, que és relativament poc precís. L'escala gràfica de la planta marmòria, segons els càlculs de Caretoni,⁴⁶⁶ és d'1:240, cosa que significa que l'amplària de l'aula se situa per sobre dels 30 metres. De l'esquemàtic dibuix, es dedueix que la sala presentava dues alineacions interiors de columnes com a element decoratiu (es tracta de dos petits rectangles allargats). Això suposa que l'amplària de les cintres de fusta que cobrien el sostre era una mica més petita (potser de 25 metres). L'eix de la composició el marcava l'absida interior esmentada, que contenia l'estàtua de culte (a la planta s'aprecia el rectangle del basament). L'entrada a aquesta gran sala es produïa a través d'una sèrie de sis columnes que interrompien la continuïtat del mur de delimitació del porticat. Aquests coincidien amb una façana hexàstila que marcava la presència d'un ordre monumental a la plaça, en el qual s'imbricaven els porticats perimètrics. Tot això mostra la flexibilitat de composició que adquiria l'arquitectura pública romana (Vid. fig. 74).

El centre de la plaça l'ocupava un altar de grans dimensions (12 x 6 metres), envoltat de jardins. Aquests s'han descobert en les darreres excavacions i estan formats per podis baixos longitudinals decorats amb jocs d'aigua i vegetació. Els podis devien servir de suport a les estàtues del museu a l'aire lliure que indiquen les fonts escrites. La planta de marbre descriu amb precisió la forma geomètrica de divisió dels parterres; coincideix amb les dades arqueològiques, que marcarien una esplanada central a l'altar, flanquejada per jardins. La importància de l'àrea no edificada d'aquest recinte, situada precisament en el centre més congestionat de l'antiga Roma i ocupada simplement per jardins, s'associa amb la idea d'un recinte consagrat a la Pau i decorat amb les bel·leses més extraordinàries de l'art (Flav. Jos. *B. I.* 7.5.7). Plini, en la *Història Natural*, cita el *templum Pacis* entre els tres edificis més bells de la Roma de la seva època (Plin. *H. N.* 36.102.), els altres dos eren la basílica *Aemilia* i el fòrum d'August. No sorprèn, per tant, que el fòrum de Vespasià a Roma esdevingués un model tipològic en la urbanística d'època flàvia.

Vespasià i el Palatí

Dió Cassi (65, 10, 4-5) explica que Vespasià, després d'instal·lar-se a Roma quan ascendí al poder, preferia habitar els *horti Sallustiani* abans que el Palatí. L'autor grec precisa que «les portes del palau estaven obertes tot el dia, sense cap guàrdia que les vigilés». L'actitud de Vespasià respon una vegada més al seu distanciament propagandístic en relació amb la figura de Neró

i amb l'intent de tornar al model d'August com a príncep moderat i just. La idea d'un sobirà tancat en el seu palau inaccessible és la d'un tirà arbitrari,⁴⁶⁷ tal com la propaganda dibuixava Neró en la *domus Aurea*. En realitat, les fonts escrites no s'estenen sobre la política de Vespasià pel que fa a la residència imperial en el Palatí. No passa el mateix amb l'arqueologia. Els treballs dels últims anys identifiquen en el Palatí una sèrie de construccions que se superposen als edificis de la *domus Aurea* i que, alhora, són cobertes pel palau de Domicià. L'única interpretació possible és que es tracta de construccions que havien promogut els emperadors de l'any 69 (Otó o Vitel·li) o, més probablement, d'edificis construïts durant el govern de Vespasià.

En primer lloc, en la zona de la *domus Tiberiana*, els arqueòlegs suïssos han identificat tres sectors en què es pot identificar un nivell de construccions intermedi entre Neró i Domicià:⁴⁶⁸

1. La zona de la façana cap a la *Sacra via*, on s'han descobert les restes arrasades d'un conjunt termal (fig. 77, n.1).
2. La zona del peristil central, on es va construir una gran exedra (fig. 77, n. 2).
3. El sector nord-oest de la gran plataforma, on s'hi construï una sèrie de salons tancats amb absida que tallen els fonaments dels murs neronians (fig. 77, n. 3).

En segon lloc, les excavacions dutes a terme en l'interior del saló del tron de Domicià han descobert sota el paviment les restes superposades de dos grans salons de representació, que es van construir successivament en el mateix lloc (fig. 77, n. 4). Les restes d'aquests dos salons successius cobreixen un conjunt de construccions que van formar part de la *domus Aurea* de Neró.

A aquestes dues intervencions dins el palau, cal afegir l'actuació de Vespasià en els pòrtics que els arquitectes de Neró van traçar en els accessos al Palatí esmentats més amunt. Aquestes construccions constitueixen intervencions de mida reduïda, si es comparen amb els tres grans monuments que va fer construir Vespasià (reconstrucció del Capitoli, del *templum Pacis* i del Colosseu) per consolidar la dinastia.

La *domus Tiberiana* amb Vespasià

El gran basament rectangular que formava la *domus Tiberiana* de Neró va haver de quedar inacabat en morir Neró. Probablement, va ser Vespasià qui, després del pas efímer d'Otó i de Vitel·li, s'encarregà de

466 CARETONI *et al.* Ob. cit. Pàg. 206.

467 MILLAR, F. *The emperor in the Roman World*. Londres, 1977.

468 KRAUSE, C. «Domus Tiberiana I. Gli scavi», *Bollettino di Archeologia*, 25-27. Roma, 1994.

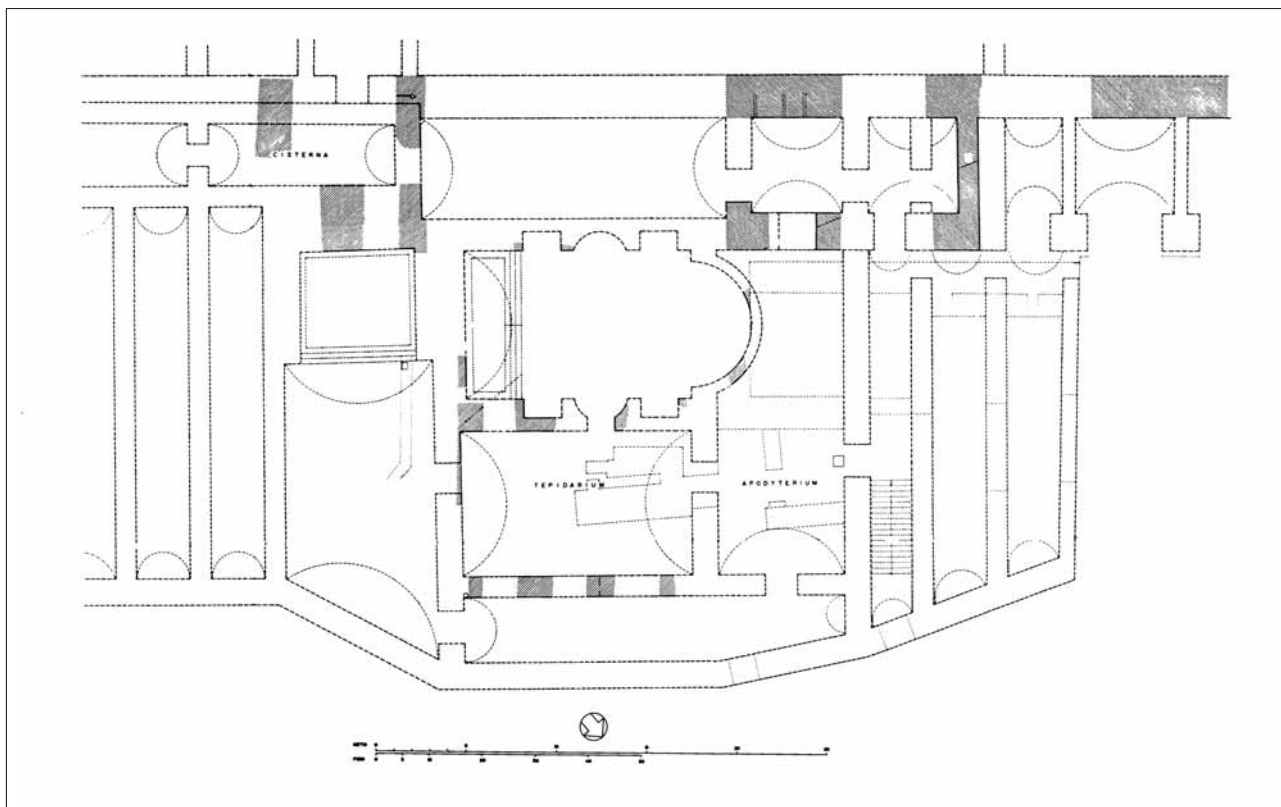

Fig. 77: Les termes vespasianes construïdes a la domus Tiberiana (KRAUSE, 1994).

Fig. 78: Les termes vespasianes construïdes a la domus Tiberiana. Paviments de mosaic tallats per una claveguera domiciana (KRAUSE, 1994).

concloure'l i de donar-li un nom nou, d'acord amb la situació política. Recordem que la *domus Tiberiana* que va fer construir Neró estava formada per una enorme plataforma alçada sobre sistemes voltats, centrada entorn d'un peristil i envoltada de jardins. Com hem observat en el capítol precedent, l'edifici es va reformar radicalment durant l'època de Domicià. Tanmateix, els treballs de Clemens Krause i de l'Institut Suís han detectat una sèrie de transformacions en l'entorn del peristil que són precedents als treballs que va ordenar Domicià. L'única interpretació possible és que es tracta dels treballs de conclusió de l'edifici que va dur a terme Vespasià.

Els murs dels criptopòrtics del peristil es van reforçar mentre es construïa una gran àbsida semicircular en l'eix del costat més petit del peristil i se cegaven part de les finestres en boca de llop que il·luminaven les galeries soterrades.⁴⁶⁹ Són dues intervencions que apunten cap a una radical transformació arquitectònica del peristil. És probable que fóra transformat en una gran aula basilical mitjançant la cobertura de l'originari espai lliure del jardí porticat. Si tenim en compte que la superfície que envoltava aquest nucli central de la *domus Tiberiana* estava ocupada per jardins, sembla coherent de suposar la transformació del peristil originari en una sala coberta. D'aquesta manera, s'ampliaria la reduïda superfície construïda sobre la terrassa de l'edifici inicial, de manera que es facilitaria la utilització del conjunt.

469 KRAUSE, C. *Domus Tiberiana I*. Ob. cit. Pàg. 28.

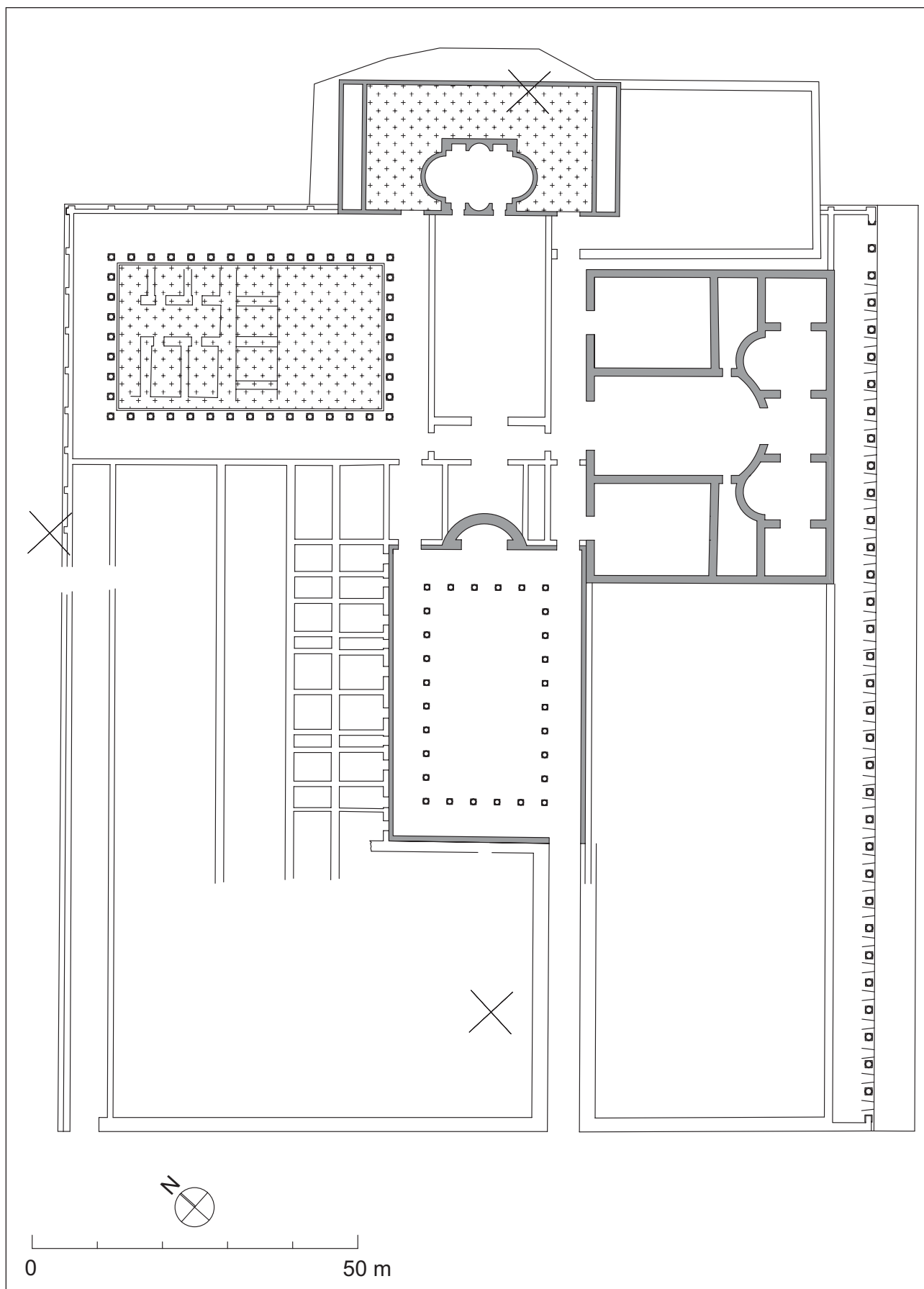

Fig. 79: La domus Tiberiana amb Vespasià.

Reconstrucció del nivell superior del palau amb els jardins porticats i els edificis de representació i cerimònia edificats en època de Vespasià. Per tant, abans de la transformació radical del conjunt amb Domicià.

En línia amb la intervenció en el peristil, els arqueòlegs suïssos han detectat la construcció d'una sèrie de salons decorats amb grans àbsides situades en l'extrem nord-oest de la plataforma. En realitat, es tracta de fonamentacions en formigó que tallen els murs precedents de l'edifici neronià.⁴⁷⁰ És probable que estiguem davant una sèrie de salons destinats a funcions representatives o cerimonials, edificats per amortitzar part dels originaris jardins neronians. Les construccions domicianes inutilitzen aquests salons, per la qual cosa es poden interpretar com a part de les construccions que va ordenar Vespasià.

Finalment, la tercera intervenció vespasiana en l'àmbit de la *domus Tiberiana* és la construcció d'un complex termal en la zona de les escales principals d'accés a dalt del basament.⁴⁷¹ Aquestes termes (fig. 78-79) les van arrasar completament els arquitectes de Domicià, per la qual cosa la seva cronologia s'ha de situar entre el projecte inicial (Neró) i la transformació final (Domicià). S'han conservat els paviments en mosaic de dues de les sales. Una habitació, decorada amb nínxols i una gran àbsida, podria correspondre al caldari. L'altra, menys definida arquitectònicament, podria ser una sala temperada. A una cota inferior dels paviments termals s'han conservat restes del *prae-furnium* i una gran latrina pública. De manera fragmentària, s'han conservat alguns murs que ajuden a restituir la planta completa del conjunt termal. Destaca la posició central del caldari decorat amb nínxols i el gruix dels murs. Són dos indicis que han fet pensar als arqueòlegs suïssos que aquest conjunt termal era, simplement, el subsòl sobre el qual s'assentaria un gran saló col·locat a una cota superior. Es repeteix, per tant, la dinàmica que perfilen les intervencions de Vespasià en la resta de zones de la *domus Tiberiana*. Al capdamunt de la terrassa se situarien grans salons de representació alternats amb jardins i pòrtics, mentre que les voltes situades en els nivells inferiors, construïdes per elevar en altura la terrassa superior, servirien per albergar funcions més quotidianes, com magatzems, arxius o, en aquest cas, un establiment termal.

En resum, les tres intervencions degudes a Vespasià van contribuir a dotar d'un sentit funcional les construccions que s'estenien sobre la terrassa enjardinada de la *domus Tiberiana*. No podem deixar de pensar que, almenys en part, les voltes sobre les quals es recolzaven els salons de representació i els jardins elevats al capdamunt del turó es van projectar, des del comen-

çament, com una part dels sistemes administratius lligats a la casa imperial (fig. 80-81).

El saló del tron de Vespasià en el Palatí

El segon sector que va ser objecte d'intervencions al cim del Palatí en l'època de Vespasià correspon a la zona en què més tard es va edificar el saló del tron de Domicià. Com ja hem esmentat, sota el paviment del saló del tron del palau de Domicià van aparèixer construccions que formaven part de la *domus Aurea* (alineades amb el traçat neronià del *clivus Palatinus*) a les quals se superposaven les restes de dues grans aules de representació edificades successivament en la mateixa orientació i sobre el mateix eix de simetria. Convé, en primer lloc, recordar que les restes descobertes es troben actualment recobertes de terra. Per això, per estudiar-les només disposem dels informes de les excavacions i de les fotografies que es van fer quan encara es podien veure.

La primera campanya d'excavació en la zona del saló del tron de Domicià es va dur a terme entre els anys 1912 i 1915 i la va dirigir Giacomo Boni.⁴⁷² Una segona intervenció es va fer 35 anys més tard, en el context d'una revisió més general dels treballs de Boni.⁴⁷³ Encara que el tema central que interessava en aquesta revisió del treball de Boni era la *casa dei Griffi*, la intervenció sobre el terreny es va estendre sota el paviment del saló del tron. El treball de camp es va fer durant els anys 1949 i 1950 i el va dirigir M. Marella Vianello.⁴⁷⁴ Les restes es van oblidar després que les recobrissin de terra. Tan sols l'any 1982 es va publicar la interpretació de les restes com a salons successius de representació imperial.⁴⁷⁵ El treball de Cairoli Fulvio Giuliani, basat en la documentació gràfica dels excavadors i en la interpretació de les fotografies, va permetre identificar un primer gran saló, gairebé quadrat, de més de 20 metres de costat. L'eix de simetria d'aquesta primera aula coincidia amb el del saló de tron de Domicià.⁴⁷⁶ Aquesta primera construcció de planta simple es va arrasar per construir-hi un nou edifici, amb la mateixa orientació i amb el mateix eix de simetria. Els fonaments del segon saló permeten intuir alguns traços de l'alçat de l'edifici. L'extrem sud de l'edifici l'ocupava una gran exedra oberta cap a l'espai principal. Aquest podria haver tingut columnes decoratives adossades a les parets interiors seguint l'esquema de composició dels porticats del fòrum Transitori. N'hi ha prou amb un simple examen de la planta per identificar aquests edificis superposats com a antecedents de l'*aula Regia*

470 KRAUSE, C. *Domus Tiberiana I*. Ob. cit. Pàg. 27.

471 KRAUSE, C. *Domus Tiberiana I*. Ob. cit. Pàg. 190-191. Fig. 234 i 235, planta reconstruïda de les termes.

472 BONI, G. «Recent Discoveries on the Palatine Hill», *JRS*, 3, 1913, pàg. 243-252.

473 MARELLA VIANELLO, M. «Resoconto circa la ricomposizione del lavoro di scavo compiuto da Giacomo Boni nella zona della Domus Flavia», *Antichità I.3.*, 1947, pàg. 3-34.

474 MARELLA VIANELLO, M. «Di alcuni dati e problemi suggeriti da nuove indagini intorno alla Casa dei Griffi», *Antichità III*, 1950, pàg. 21-32.

475 GIULIANI, C. F. «Note sull'Architettura delle residenze imperiali dal I al III secolo dC», *ANRW*, II.12.1, 1982, pàg. 233 i seg.

476 GIULIANI, C. F. «Domus Flavia, una nuova lettura», *RM 84*, 1977, pàg. 91-158.

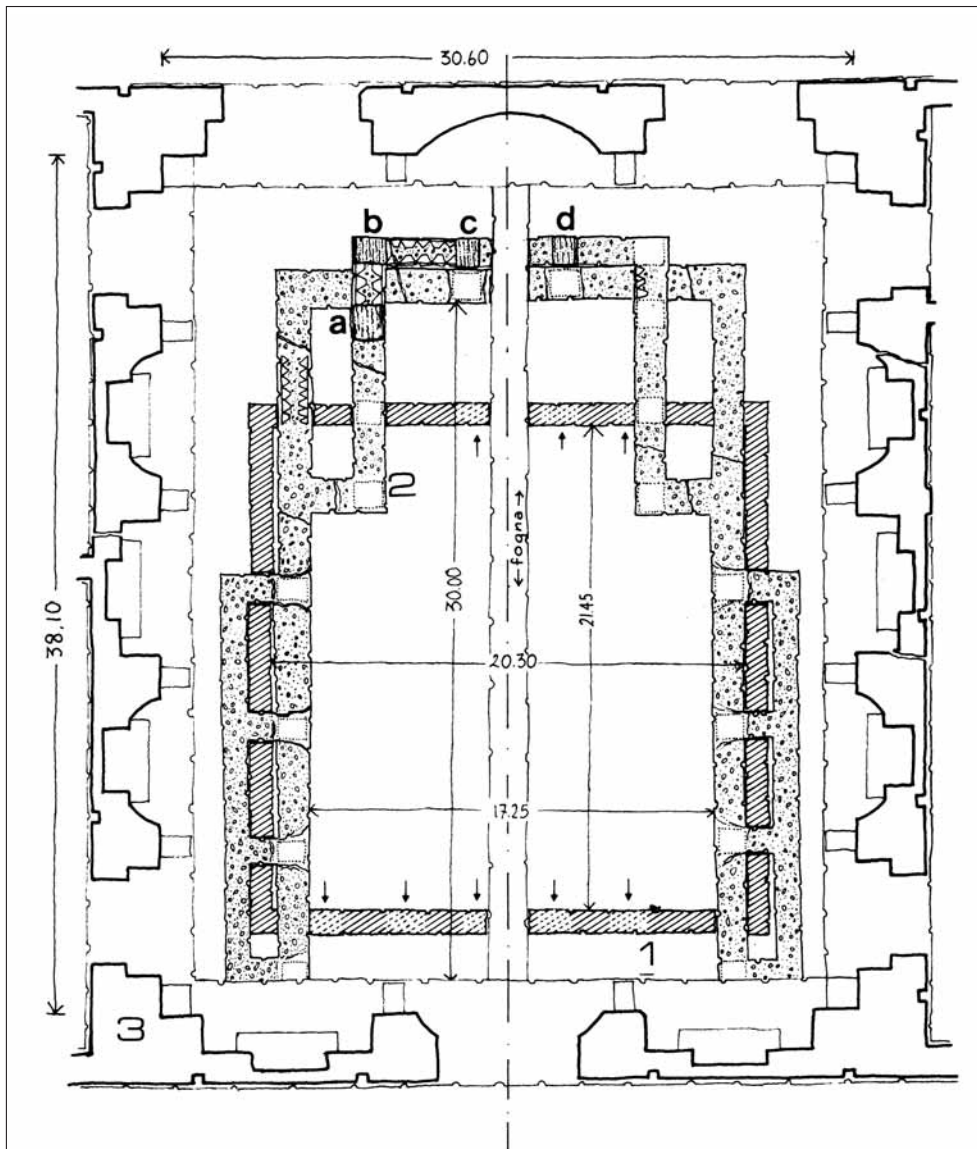

Fig. 80: *El saló ceremonial de Vespasià* (GIULIANI, 1977).

del palau de Domicià.⁴⁷⁷ El traç més interessant és que, en les dues fases, el gran saló havia de constituir un bloc d'edificació aïllat enmig d'un paisatge més o menys obert. Això hauria de constituir un indicatiu que es mantenia l'organització d'edificis aïllats enmig dels jardins del gran palau de Neró.⁴⁷⁸ Les restes d'aquestes aules anteriors al palau de Domicià són, en el fons, l'indici de la continuïtat d'aquesta zona com a àrea representativa del palau, potser fins i tot des de començaments del segle I. El palau, a partir dels Flavis, s'anomenarà *domus August(i)ana*,⁴⁷⁹ cosa que es podria interpretar com a resultat de la continuïtat de la part representativa del palau.

La nova política urbana: Domicià

La brevetat del govern de Tít, que únicament va durar dos anys en el poder, no va permetre que aquest príncep flaví pogués dur a terme una activitat edilícia planificada. La seva obra es va limitar a algunes obres puntuals que, en general, va deixar inacabades en morir. Entre aquests treballs destaquen el començament del gran temple projectat per al culte del Diví Vespasià en el Fòrum republicà⁴⁸⁰ i les anomenades «termes de Tít»,⁴⁸¹ en la vall de l'Opi. Aquests dos monuments els va haver d'acabar el seu germà i successor.

477 BOETHIUS, A. «The Reception Halls of the Roman Emperor», *ABSA*, 46, 1950, pàg. 25-31. GIULIANI, C. F. «Note sull'Architettura delle residenze imperiali dal I al III secolo dC», ob. cit., pàg. 248.

478 TAMM, B. «Aula Regia, aulè and aula», *Acta Univ. Stockholmsensis* (Opuscula V), 1968, pàg. 135-242.

479 *Augustiana* a CIL IV, 8640, 8647-9 i *augustana* a CIL IV 2271, 8651 fan referència, molt probablement, a la part del palau que va construir Domicià. *Domus Flavia* i *domus Severiana* són termes moderns.

480 Vegeu l'excel·lent edició del monument de ANGELI, S. *Templum divi Vespasiani* (LSA, núm. 18). Roma, 1992.

481 Fins ara, la planta es coneixia només mitjançant dibuixos renaixentistes; unes excavacions recents, que van començar l'any 1996, han permès de verificar la correcció de la documentació. Vegeu CARUSO, G. «Terme di Tito». Dins «Relazioni su scavi, trovamenti, restauri in Roma e suburbio 1990-91», *BC XCIV*, 1991-1992, pàg. 81-83. CARUSO, G.; CECCHERELLI, A.; GIUSBERTI, P.; MAESTRI, L.; VANNICOLA, C. «Scavi alle Terme di Tito», *ArchLaz*, 10, 1990, pàg. 58-67. CARUSO, G. Veu «Thermae Titi/Titiane», *LTUR* V, 1999, pàg. 66-67.

Domicià va arribar al poder l'any 81 dC,⁴⁸² després d'un gran incendi (any 80) que havia destruït barris sencers d'entre el Capitoli i el Camp de Mart, com ara el Capitoli, que havia restaurat el seu pare. La finalització dels edificis que havia iniciat el seu germà, unida a la reconstrucció de la zona que va destruir l'incendi, va obligar el jove emperador a desenvolupar una gran activitat edilícia des del començament del regnat. Així mateix, Domicià va haver de plantejar un programa de construccions que serviren d'expressió de *pietas* pel que fa a la seva família: l'Arc de Tit, el *templum Gentis Flaviae* i la finalització del temple del Divo Vespasià.⁴⁸³ Si a això s'uneix la circumstància que el seu govern va durar el llarg període de 16 anys, no ens sorprendrà que el cronògraf anònim de l'any 354 dC el distingeixi dels altres emperadors amb la més llarga llista d'edificis construïts.

Si s'examina el conjunt de les nombroses obres que va dur a terme Domicià a Roma, sorprèn la qualitat i el rigor amb què es van plantejar els projectes urbans.⁴⁸⁴ Tal vegada foren l'experiència i la disposició excepcionals dels seus arquitectes, o potser es tracta de la maduració natural de l'herència de l'urbanisme neronià o, simplement, que la intuïció del nou emperador li permeté d'entendre les noves vies que s'havia de donar a la política urbana precedent. En qualsevol cas, les fonts citen el nom del prestigiós arquitecte Rabiri associat a la seva obra.⁴⁸⁵ Amb Domicià, la ciutat va ser tractada com una escena manipulable en funció d'un projecte urbà, gestionat, naturalment, des de la lògica exclusiva del poder. És significativa la multiplicació dels arcs monumentals (Suet. *Dom.* 13, 5) que havien de marcar els límits dels nous districtes urbans que havia establert Vespasià,⁴⁸⁶ o la construcció d'una font monumental, la *meta Sudans*, en el punt de contacte de quatre sectors administratius.⁴⁸⁷ La propaganda senatorial, hostil a Domicià, va reaccionar en contra d'aquesta apropiació completa del paisatge urbà. La tradició literària presenta amb ironia l'emperador com un nou tirà que multiplica *arcs de triomf* que havien d'exaltar victòries mai obtingudes.⁴⁸⁸ Tanmateix, enfront del caràcter absolut del projecte urbà neronià, on la ciutat sencera se centrava en el palau del príncep, els arquitectes del jove emperador van ajudar a donar unitat a una ciutat laberíntica i caòtica, mitjançant l'articulació funcional dels dife-

rents barris monumentals. Podem afirmar sense gaires dificultats que l'obra de Domicià, amb la reelaboració, en part, del projecte de Neró, va contribuir notablement a donar la forma definitiva a l'esquelet urbà de la Roma imperial.⁴⁸⁹

Nous criteris en l'organització del paisatge urbà

El jove emperador, des del mateix moment en què va ascendir al poder, va haver d'afrontar la reconstrucció del Camp de Mart, molt danyat a causa de l'incendi de l'any 80 (Suet. *Tit.* 8). Domicià va utilitzar una estratègia semblant a la que havia fet servir Neró amb la *Nova urbs*, va aprofitar les destruccions de l'incendi per promoure una planificació urbana innovadora. L'aplicació dels nous models urbanístics per part de Domicià té l'origen, precisament, en la reconstrucció dels edificis que va destruir el foc en el Camp de Mart. Els arquitectes de Domicià havien recollit les teories de l'obra neroniana i, a més, en van corregir els errors: calia incidir globalment en la ciutat, però també entendre els límits de la innovació. Per a un experiment d'aquest tipus, el Camp de Mart constituïa el marc idoni: un barri no central, geogràficament ben definit, caracteritzat per una funció representativa i amb una densitat de població relativament baixa.⁴⁹⁰

Segons la tradició romana, el Camp de Mart havia format part de les propietats privades dels Tarquins i constituïa el lloc d'enterrament dels reis (App. *Bell. Civ.* I, 106). Després de l'expulsió del darrer rei, aquesta zona va passar a ser propietat de la República i dedicada a Mart. La importància que tenia es confirma a través de la creació, l'any 435 aC, del *Tarentum* en l'extrem occidental de Camp i de la *villa publica* i l'*ara Martis* en la zona oriental. El Tíber, fins que Mussolini hi va construir els grans marges de contenció, inundava periòdicament aquesta part de la ciutat. De fet, abans d'urbanitzar-lo, una part del *Campus* ocupaven zones pantanoses, com ara la *palus Caprae*, que l'alimentava un torrent (*amnis Petronia*) que descendia del Quirinal. De la mateixa manera, en l'extrem occidental del *Campus*, on es va fundar el *Tarentum*, els pantans eren cèlebres per les emanacions de gasos combustibles. No sorprèn, per això, que des d'època immemorable en aquesta zona hi hagués un santuari dedicat als déus infernals.⁴⁹¹

482 Per obtenir una visió general del personatge, són fonamentals els treballs de JONES, B. W. «Preparation for the Principate», *PP*, 139, 1971, pàg. 264-270. ID «Domitian's attitude to the senate», *AmJournPhil* 94, 1973, pàg. 79-91. ID. *Domitian and the Senatorial Order*, Philadelphia, 1971.

483 WATERS K. H. «The Character of Domitian», *Phoenix*, 18, 1964, pàg. 49-77.

484 MACDONALD, W. L. *The Architecture of the Roman Empire*, 2a ed. New Haven-London, 1982, pàg. 69 i seg.

485 WATAGHIN CANTINO, G. *La domus Augustana*. Torí, 1966. Vegeu, sobretot, el capítol III: «L'architetto della domus Flavia: Ravirio», pàg. 65 i seg.

486 SOMMELLA, P.; MIGLIORATI, L. «Il segno urbano», *Storia di Roma* (A. Schiavone, dir.) ob. cit.

487 PANELLA, C. (ed.) *Meta Sudans* I, Roma 1996.

488 JONES, B. W. *Domitian and the Senatorial order*, ob. cit.

489 GROS, P.; TORELLI, M. *Storia dell'Urbanistica. Il mondo Romano*. Roma-Bari, 1988, 187.

490 La topografia del Camp de Mart constitueix una temàtica complexa en què subsisteixen molts punts de debat. Com a referència general, és fonamental l'obra de COARELLI, F. *Il campo Marzio. Dalle origini alla fine della Repubblica*. Roma, 1997. Pel que fa als monuments construïts durant els dos darrers segles de la República, és fonamental l'actualització bibliogràfica de les veus del *Lexicon Topographicum Urbis Romae* (M. Steinby, ed.).

491 LA ROCCA, E. *La riva a mezzaluna. Culti, Agoni, monumenti funerari preso il Tevere nel Campo Marzio occidentale*. Roma, 1984.

Va adquirir un protagonisme renovat en època imperial, amb els rituals subterranis de les celebracions *saeculares*. La part oriental del *Campus* apareix definida com a *villa publica* des del segle v aC. En aquesta zona, fora del pomeri (simbòlicament a l'altre costat de *l'ammis Petronia*), es reunia el poble armat per assistir als *comicia centuriata* i al *lustrum* dels censors.

L'activitat edilícia en el Camp de Mart es va mantenir amb un perfil baix al llarg dels segles IV i III aC.⁴⁹² Només amb la conquesta d'Itàlia i l'expansió cap a Orient, algunes divinitats estrangeres, que l'*evocatio* incloïa en el panteó romà, van trobar la seu en aquesta part de la ciutat.⁴⁹³ Com a conseqüència de la conquesta de la Sabina per Mani Curi Dentat, la deessa Ferònia va ser traslladada a Roma. És probable que li fos construït el temple C del *largo* Argentina.⁴⁹⁴ La dedicació es devia produir entorn del 290 aC i va constituir el punt de partida de la formació d'una gran àrea sacra connectada amb divinitats aquífères. Així, veiem com se succeeixen el temple de Juturna,⁴⁹⁵ dedicat per Q. Lutaci Càtul després de la batalla naval de l'any 241 aC en les illes Egades, el dedicat als *Lares Permarini*,⁴⁹⁶ unes divinitats misterioses de Samotràcia (els Cabirs de Samotràcia) protectores de la navegació, que va votar L. Emili Regili l'any 190 aC durant una batalla naval contra Antíoc III de Síria i que tal vegada construï Lèpid en la seva censura de l'any 179 aC. Una mica allunyat d'aquest grup de tres temples i amb la mateixa vocació aquàtica, es va construir el temple de les Nimfes,⁴⁹⁷ on es custodiaven les llistes de ciutadans que tenien dret al repartiment de gra. Era una funció lògica a causa de la proximitat del temple amb l'ara de Mart, el lloc on els censors compilaven aquestes llistes. La creixent importància que a finals del s. II aC van anar adquirint els repartiments de gra a la població, van augmentar la rellevància d'aquesta zona central del Camp de Mart. Durant l'any 107 aC, M. Minuci Rufi va construir la *porticus Minucia*,⁴⁹⁸ que servia de marc arquitectònic als repartiments de gra.

La part meridional del Camp va quedar lligada a la seva funció com a punt de partida extramurs de les processons triomfals.⁴⁹⁹ Sobre la *prata Flaminia*, que ocupava la vora del riu davant l'illa Tiberina, C. Flamini Nepot, censor de l'any 221 aC, hi va cons-

truir el circ Flamini. Coneixem la finalitat política d'aquest important edifici. Acollia uns jocs plebeus en competència als *ludi* celebrats en el circ Màxim. El lloc triat servia, a més, per organitzar la *pompa triumphalis* abans de l'entrada a la ciutat. Al llarg del segle I aC, els generals triomfadors van construir, en aquesta zona, els seus monuments: la *porticus Metelli*, el temple d'Hèrcules i les Muses, el temple de Neptú, de Mart i d'Hèrcules *Custos*.

La zona central del Camp de Mart va romandre fins a l'època pompeiana menys congestionada que el sector meridional centrat en la propaganda triomfal. Això va permetre que Pompeu disposés d'una extensa superfície per desenvolupar un enorme programa monumental: un gran teatre per a 17.000 espectadors, associat a una immensa plaça porticada col·locada darrere l'escenari.⁵⁰⁰ El conjunt enllaçava amb la *porticus Minucia* i el flanquejava la *porticus Lentulorum*, també anomenada *porticus ad Nationes* pel fet que contenia les estàtues colossals de catorze nacions que Pompeu va sotmetre.

August es va trobar amb un Camp de Mart sobrecarregat de funcions simbòliques i importants monuments de mitjan República. Tanmateix, la part nord encara ofería possibilitats a l'activitat edilícia.⁵⁰¹ Es va construir el mausoleu d'August, un immens rellotge de sol (l'*horologium Augusti*) i dos altars monumentals, un dedicat a la pau i l'altre a la providència. Agrippa, com a lloctinent d'August, es va encarregar de la construcció d'un temple dedicat a tots els déus (el Panteó) concebut, en realitat, com un monument de culte imperial, obert cap a una plaça que incloïa una gran basílica dedicada a Neptú. A més, va edificar l'anomenat *Pòrtic dels Argonautes*, per les obres d'art que contenia, i el *Diribitorium*.⁵⁰² Al costat d'aquestes obres, hem de citar la construcció d'un teatre associat a una plaça porticada, tancada axialment amb una gran exedra semicircular, finançat per un privat de l'entorn imperial, el gadità Balb. Amb la dinastia julioclaudia va prosseguir l'activitat constructora: Calígula va edificar els temples d'Isis i Serapis, i Neró, un nou complex termal.

Sabem que l'incendi de l'any 80 va destruir els temples de Serapis i d'Isis, els *Saepta* i el *Diribitorium*, el *Posidonion* d'Agripa i el Panteó, el teatre de Balb i l'es-

492 Podeu trobar una llista de tots els monuments que s'han construït en el Camp de Mart, amb les referències literàries que els pertocuen, dins WISEMAN, T. P., veu «Campus Martius», *LTUR* I. Roma, 1993, pàg. 220-224.

493 CASTAGNIOLI, F. «Il Campo Marzio nell'antichità», *MAL* 8.1, 1974, pàg. 93-193.

494 COARELLI, F. veu «Feronia, aedes», *LTUR* II. Roma, 1995, pàg. 247-248.

495 COARELLI, F. veu «Iuturna, templum», *LTUR* III. Roma, 1996, pàg. 162-163.

496 COARELLI, F. veu «Lares Permarini, aedes», *LTUR* III. Roma, 1996, pàg. 174-175.

497 MANACORDA, D. veu «Nymphae, aedes», *LTUR* III. Roma, 1996, pàg. 350-351.

498 ZEVI, F. «Per l'identificazione della *porticus Minucia frumentaria*», *MEFRA* 105, 1993, pàg. 661-708. Vegeu, a més, MANACORDA, D. veu «Porticus Minucia Frumentaria», *LTUR* IV. Roma, 1999, pàg. 132-137 i COARELLI, F. veu «Porticus Minucia Vetus», *LTUR* IV. Roma, 1999, pàg. 137-138.

499 COARELLI, F. *Il Campo Marzio. Dalle origini alla fine della Repubblica*, ob. cit. Vegeu, sobretot, el capítol III, «In Circo Flaminio», pàg. 363 i seg.

500 GROS, P. veu «Theatrum Pompei», *LTUR* V. Roma, 1999, pàg. 35-38.

501 RAKOV, F. «Die Urbanisierung des nördlichen Marsfeldes: neue Forschungen im Areal des Horlogium Augusti», *L'urbs*. Roma, 1987, pàg. 687-712.

502 ZANKER, P. *El poder de les imàgenes*, ob. cit.

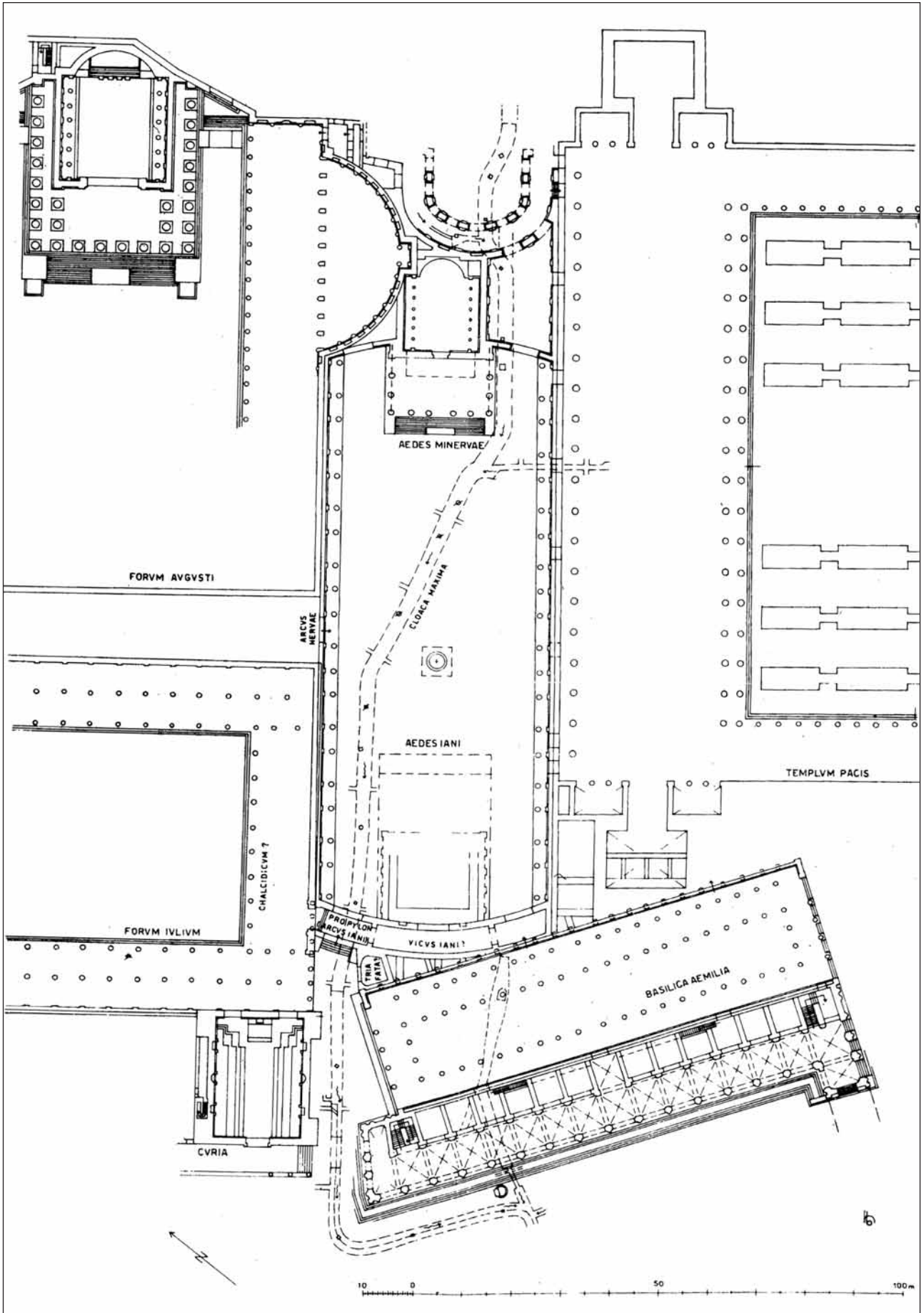

Fig. 81: El forum Transitorium (BAUER, 1995).

Fig. 82: *Les Colonnacce del forum Transitorium* (foto de Mar).

cena del teatre de Pompeu a més del pòrtic d'Octàvia i el Capitoli.⁵⁰³ La reconstrucció de tots aquests edificis la va aprofitar Domicià per conferir unitat al que fins aleshores era una successió de monuments inconnexos. L'àrea afrontada en el programa domicià s'estenia des de la *via del Corso* (*via Flaminia*) fins als monuments més occidentals del Camp. La façana oest del nou barri monumental es va regularitzar amb la construcció d'un estadi per a jocs atlètics i d'un

odèon. Aquests dos edificis s'alineen amb el teatre de Pompeu i presenten una façana contínua monumental cap al *Tarentum* i la vora del riu. Des d'aquesta façana occidental, un sistema continu de monuments s'estenia fins a la *porticus Minucia Frumentaria*, incloent-hi els *Saepta* i el *Diribitorium*. Els veïns temples d'Isis i Serapis els havia destruït l'incendi. El projecte domicià va ser molt hàbil: es va reconstruir el santuari a les divinitats egípcies associant-lo a una gran plaça

503 MANACORDA, D. veu «Theatrum Balbi», dins *LTUR* V, 1999, pàg. 30-31.

porticada, la *porticus Divorum*, consagrada a la memòria de Vespasià i Tit divinitzats.⁵⁰⁴ En les portes del conjunt es va situar el temple de Minerva *Chalcidica*, la divinitat personal de Domicià amb l'epítet de la seva funció de «portera». La utilització d'arcs de triomf com a solucions de continuïtat monumental i la valoració dels recorreguts processionals que travessaven aquests arcs aporten una de les claus interpretatives del projecte domicià.⁵⁰⁵ Els arquitectes de Domicià van transformar un conjunt desordenat de monuments aïllats en un *continu* organitzat i delimitat. Per primera vegada es tenien en compte els ensenyaments de l'obra planificadora dels arquitectes de Neró.

Un projecte, inacabat a la mort de Domicià, mostra fins a quin punt s'havia aconseguit un extraordinari nivell en el desenvolupament dels espais urbans. A finals dels anys 80 dC, es va emprendre la monumentalització d'una via romana antiga i important, l'*Argiletum* (fig.82). Aquesta via comunicava el barri de la Suburra amb el Fòrum romà a través de la franja de terreny que quedava lliure entre el fòrum d'August i el fòrum de la Pau. L'espai residual que quedava entre els dos fòrums, malgrat l'amplària reduïda que tenien, es va transformar en una autèntica plaça. El nom del nou espai (*forum Nervae* o *forum Transitorium*) es deu a la *damnatio* de Domicià i al fet circumstancial que la construcció la va concloure Nerva. Un epigrama de Marcial (1.2.7-8), datat entre els anys 85 i 86, el cita amb el terme poètic de *forum Palladium*, en al·lusió al temple de Minerva, que el presidia.⁵⁰⁶ El sofisticat disseny urbà del fòrum Transitori reuneix l'experiència acumulada en els llargs anys del govern de Domicià.

El fòrum d'August i el fòrum de la Pau havien estat concebuts com a monuments autònoms tancats per grans murs. El tancament del fòrum d'August cap al barri de la Suburra es conserva, fins i tot avui, en tota la seva altura. Es considera que constituïa una protecció contra els incendis; tanmateix, es va projectar com una negació evident de l'espai urbà. La construcció del fòrum Transitori, en monumentalitzar l'*Argiletum*, va unificar en un sol conjunt urbà el fòrum d'August, el fòrum de la Pau, el Fòrum romà i la Suburra.⁵⁰⁷ Malgrat l'espai reduït de què disposaven, els arquitectes de Domicià van ser capaços d'ajustar el projecte per integrar en un únic espai urbà un gran temple envoltat de porticats virtuals (fig. 83) i un sistema d'accessos monumentals que sorprèn per l'habilitat

del seu disseny.⁵⁰⁸ Amb el fòrum Transitori es resumeix tota l'experiència urbanística del segle I dC. Tot i que la percepció de l'espai urbà com un teixit continu es troba ja, d'una forma embrionària, en la construcció dels arcs de triomf d'August en el Fòrum romà,⁵⁰⁹ només amb Domicià es convertirà en un dels criteris fonamentals que guiarà l'organització dels nous espais urbans i, per descomptat, la reordenació de la nova residència imperial en el Palatí.

La creació d'un nou llenguatge arquitectònic

Paral·lelament a la reconstrucció del Camp de Mart, Domicià es va ocupar dels edificis que la mort del seu germà havia deixat inacabats. És particularment important el temple del Diví Vespasià per comprendre el naixement d'un nou estil decoratiu en el treball del marbre. Les *officinae* imperials que des d'August treballaven els materials procedents de les pedreres imperials es van sotmetre a una reordenació general que es reconeix en l'estil vegetallitzat que cobreix els detalls de tota la decoració arquitectònica.

La identificació d'aquesta decoració arquitectònica típicament flàvia sorgeix a Roma l'any 1940, amb l'estudi de Blanckenhagen centrat en el fòrum de Nerva.⁵¹⁰ La comparació entre les cèlebres *Colonnacce* (fòrum de Nerva), la decoració de la *domus Flavia* en el Palatí, el temple del Diví Vespasià i l'arc de Tit va permetre que aquest autor alemany definís unes característiques molt homogènies de decoració arquitectònica. No cal subratllar la importància d'aquesta comparació, perquè som davant edificis molt ben datats, que Domicià va encarregar directament o indirectament i que podem atribuir sense dubtes a l'*officina* imperial. Seixanta anys d'investigació han permès de prosseguir l'anàlisi detallada d'aquest material arquitectònic, en especial gràcies a la publicació exhaustiva d'alguns monuments.⁵¹¹ Fruit d'aquests nous estudis és el reconeixement d'una complexitat més gran en la definició de l'estil flavi de decoració arquitectònica, sobretot quan es consideren les relacions internes entre els diferents elements arquitectònics.⁵¹²

El nou estil es reconeix ja en la primera època domiciàna en la decoració del temple de Vespasià. Aquest edifici presenta nombrosos punts de contacte amb la decoració del temple dels Dioscurs, datat en època de Tiberi. Recordem que es tracta d'una construcció que

504 GATTI, G. «Topografia dell'Iseo Campense», *RendPont Acc*, 20, 1943-1944, pàg. 117-163. COARELLI, F. veu «Iseum et Serapeum in Campo Martio; Isis Campensis», *LTUR III*. Roma, 1996, pàg. 107-110.

505 LAURENTI, M. C. veu «Iseum: Arco di Camigliano», *LTUR III*. Roma, 1996, pàg. 110.

506 BAUER, H.; MORSELLI, C. veu «Forum Nervae», *LTUR II*. Roma, 1995, pàg. 307-311.

507 ANDERSON, J. C. «Domitian, the Argiletum and the Temple of Peace», *AJA*, 86, 1982, pàg. 101 i seg.

508 BAUER, H. «Porticus Absidiata», *RM*, 90, 1983, pàg. 111-184.

509 DRERUP, H. «Bildraum und Realraum in der römischen Architektur», *RM*, 66, 1959, pàg. 147 i seg.

510 VON BLANCKENHAGEN, P. H., *Flavische Architektur und ihre Dekoration, untersucht am Neroforum*. Berlín, 1940.

511 LEON, C. *Die Bauornamentik des Trajansforums*. Wien, 1971. PFANNER, M. *Der Titusbogen*. Mainz am Rhein, 1983. DE ANGELI, S. *Templum Divi Vespasiani*. Roma, 1992.

512 DE ANGELI, S. *Templum Divi Vespasiani*, ob. cit. Pàg. 149 i seg.

va començar Tit i que només va concloure el seu germà. Naturalment, els tallers d'època de Domicià no van inventar el nou estil del no-res. Les primeres experiències d'aquest procés de vegetització són exemples julioclaudis, com ara el temple dels Dioscurs en el fòrum Romà o el temple de la Concòrdia, també en el fòrum Romà. En el temple dels Dioscurs, de cronologia tiberiana, és significativa la decoració dels plafons de l'arquitrà amb una rica composició vegetal estructurada sobre les diagonals del rectangle que delimiten les columnes. El paral·lel per a aquest motiu decoratiu el trobem en els plafons del temple del Diví Vespasià. Aquests indicis de cronologia tiberiana suggereixen que el procés de vegetització decorativa té les seves arrels en una evolució interna dels tallers imperials de tradició augustal. La impressionant activitat constructiva de Neró va jugar un paper ben important en l'afirmació de les noves formes decoratives. Paradoxalment, no disposem d'elements de marbre proveïts de decoració arquitectònica atribuïbles als edificis que va construir Neró, per la qual cosa la mediació neroniana roman com una hipòtesi. Menys dramàtic es planteja el coneixement de la situació vespasiana a Roma: disposem d'un capitell atribuït al fòrum de la Pau que va aparèixer en les estructures medievals de la *Tor dei Conti* i que avui es conserva en el *largo Corrado Ricci* i potser d'un capitell enorme (reconstruïble entorn dels 2 m d'altura) de la restauració del temple de Júpiter Capitolí.

A partir del temple del Diví Vespasià, podem seguir el desenvolupament de l'estil amb les successives obres de Domicià. La decoració vegetitzada s'incorpora a les diferents parts de l'orde, com ara en les cornises, els arquitrans, etc., tractada d'una manera naturalística.⁵¹³ Això hi hem d'afegir altres elements de la decoració, com ara entaulaments i cornises en què destaca la utilització d'*anthemia* vegetitzats, d'elaboració molt detallada. Això s'esdevé, per exemple, en la coronació dels arquitrans i les cornises de l'entaulament del fòrum de Nerva, del temple del Diví Vespasià o en els *disiecta membra* de la *domus Flavia* en el Palatí. De la mateixa manera, els cimacis lèsbics recuperen part dels contorns vegetitzants que havien estat l'origen d'aquesta composició ornamental. Aquesta visió de la decoració flàvia ha estat presentada amb una connotació *metàlica*, fruit de la utilització del trepà, tant en la definició del perfil dels motius vegetals com en la realització de les canaletes que marquen els fulls d'acant dels capitells. En el cas dels capitells, la situació és igualment clara. Els grans exemplars que produeixen les oficines imperials de Roma al llarg de tot el perío-

de domicilià es redueixen a un limitat nombre de variants,⁵¹⁴ la utilització de les quals en diferents edificis respon a un model unitari. Per exemple, les cornises d'acants tenen unes fulles amb limbes perforats mitjançant profundes canals verticals i una sèrie d'entalles obliqües breus i marcades als costats. Igualment, els lòbuls inferiors de les fulles s'acaben amb quatre dits petits i el tronc dels caulicles estan treballats amb dues perforacions verticals llargues. Això significa que la producció de capitells es devia assignar a un únic taller, independentment de l'edifici a què es destinés. Les *officinae* de producció urbana estarien especialitzades per tipus de peces, no pas per edificis.

Finalment, C. Leon identifica una tradició decorativa tardodomiciana quan relaciona alguns elements de la decoració de la *domus Flavia*,⁵¹⁵ en concret els fragments procedents de l'*aula Regia*, en especial els *tropaea Farnese*, amb la reconstrucció del temple de Venus *Genitrix* en el fòrum de Cèsar.⁵¹⁶ Això coincideix amb la datació del palau de Domicià, entre els anys 81 i 92, que són els darrers del seu regnat. Els trofeus Farnese esmentats, que són probablement la decoració de l'*aula Regia* i constitueixen un indicatiu cronològic segur, fan al·lusió al triomf de Domicià sobre els Dacis (any 86), amb el qual tenim un terme *ante quem* que permet datar-los entre el 86 i el 92.⁵¹⁷ La decoració d'aquests dos edificis (Venus *Genitrix* i *domus Flavia*) es pot relacionar amb el fòrum de Nerva, l'últim edifici de Domicià. A partir d'aquesta situació, Leon intenta identificar una *officina* tardodomiciana, que s'identificaria mitjançant el tractament *individualitzat* dels detalls decoratius.

En conclusió, tots aquests detalls tècnics ens permeten de concloure que, des del començament del govern de Domicià, es va procedir a una reordenació general dels tallers imperials encarregats de produir els elements de marbre de les construccions que promocionava l'emperador.

El mercat edilici amb Domicià

Per afrontar aquest ambiciós programa de construccions no n'hi havia prou amb el desenvolupament dels instruments urbanístics i la revitalització dels equips encarregats de produir els elements de marbre dels edificis. Calia una reordenació de la producció de la resta de materials de construcció. Ignorem quins són els canvis que es van poder produir en el proveïment de marbres i d'altres materials petris. No ocorre el mateix quan es té en compte la fabricació de materials

513 BLANCKENHAGEN, P. H. *Flavische Architektur*, ob. cit. Pàg. 90-92.

514 FREYBERGER, K. S. *Stadtrömische Kapitelle aus der Zeit von Domitia bis Alexander Severus*. Berlín, 1990. Vegeu la definició dels tipus de capitell flavis en els n.ºs 5 a 7 i 40.

515 LEON, C. *Die Bauornamentik des Trajansforums*, ob. cit. Pàg. 106 i 129.

516 El taller que va dur a terme la reconstrucció del temple de Venus *Genitrix* es va incloure en les *officinae* que van construir el fòrum de Trajà, tal com es dedueix de la continuïtat dels models decoratius que hi ha entre els dos edificis. LEON, C. *Die Bauornamentik des Trajansforums*, ob. cit. Pàg. 89.

517 DURRY, M. «Les trophées Farnèse». *MEFRA*, 39, 1921-1922, pàg. 303-318.

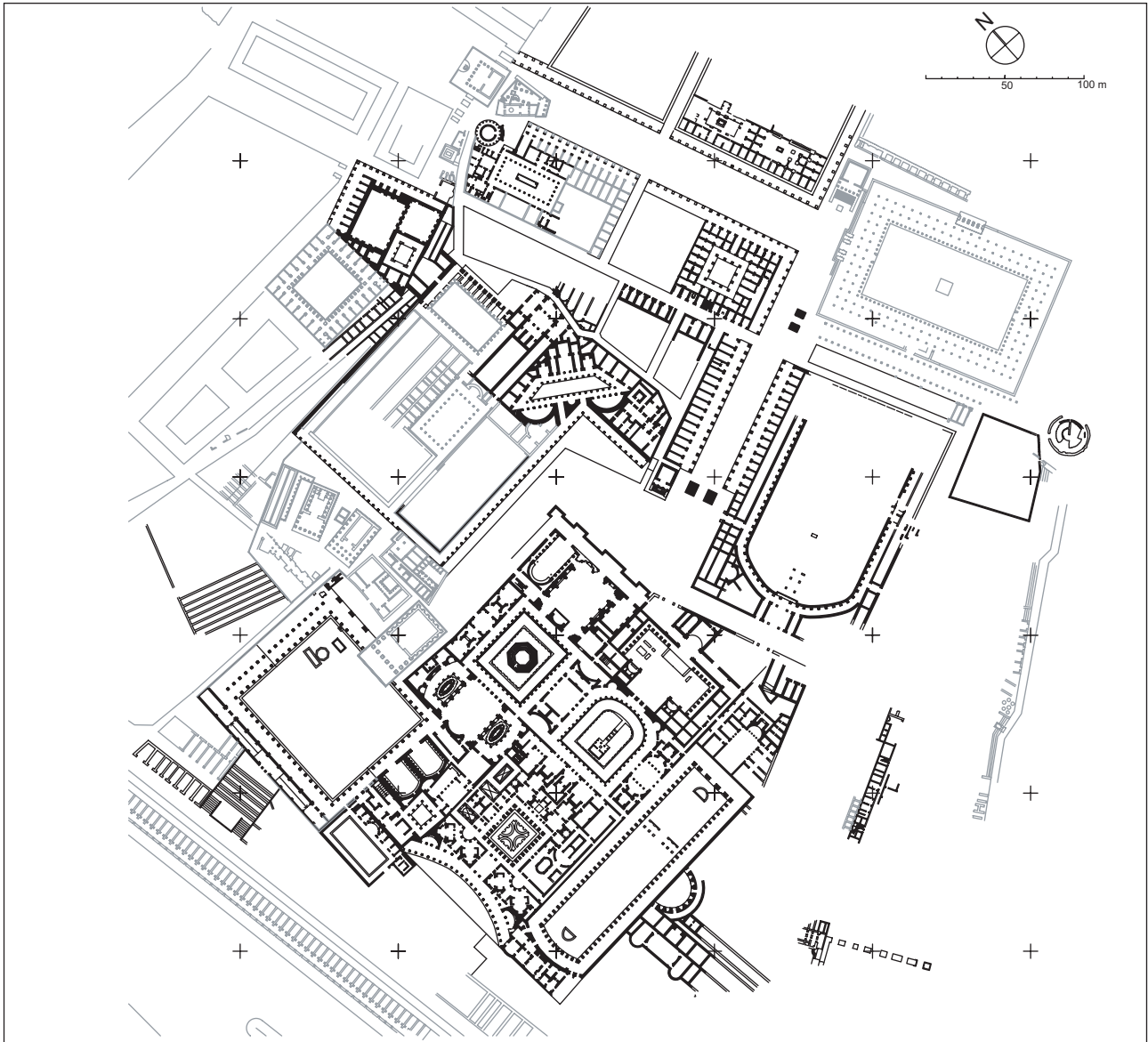

Fig. 83: Construccions domicianes en el Palatí.

ceràmics. Les immenses quantitats de maons que es necessitaven per proveir el creixent mercat edilici van conduir al redimensionament de les fàbriques (*figlinae*) i a la concentració de les produccions. Precisament per controlar el volum de la producció, els propietaris dels terrenys d'on s'extreia l'argila van establir, d'una manera gradual, la norma d'estampar en els maons un segell amb la indicació del fabricant. Gràcies a això ara podem seguir el desenvolupament de les produccions en el temps i l'evolució del mercat edilici.

El costum d'aplicar marques de fabricació als materials ceràmics dedicats a la construcció es remunta al segle I aC.⁵¹⁸ En aquestes dates primerenques ens trobem ja amb *tegulae* i maons petits (*besales*) proveïts dels carac-

terístics *bolli* que es generalitzen en el segle II dC.⁵¹⁹ Aquests mateixos segells es començaran a aplicar, en l'època de Claudi, sobre els maons grans, de 60 x 60 cm (*bipedales*). En general, dominen els petits productors independents, entre els quals destaquen, perquè subministraven la casa imperial, tres famílies que treballen en les *figlinae Marcianae* (els *Statii Marcii*, els *Satrinii* i els *Calpetani*). Els seus segells apareixen entre els materials constructius dels pavellons de recreació de la primera de les naus de Nemi (Calígula).⁵²⁰ Sembla que en aquest període primerenc domina el petit industrial lliure amb produccions que es prolonguen al llarg de generacions. La reconstrucció de Roma després de l'incendi de l'any 64 i les noves normes constructives que va impulsar Neró van augmentar notablement l'activitat productiva fins a arribar a la implicació de

518 LUGLI, G. *La tecnica edilizia romana*. 1958, pàg. 553 i seg.

519 FRANCK, T. *An Economic Survey of Ancient Rome*. Vol. V: Rome and Italy of the Empire, 1940.

520 BLOCH, H. *I bolli laterizi e la storia edilizia romana*. 1947, pàg. 334 i seg.

grans latifundistes, ara d'alt rang senatorial.⁵²¹ De fet, només amb el regnat de Domicià els segells es fan habituals en els maons de les construccions imperials i mostren que hi ha grans productors capaços de gestionar l'ingent mercat de materials de construcció, necessari per cobrir un programa edilici com el que s'havia proposat Domicià. Els nombrosos estudis al respecte, en particular els d'Herbert Bloch, permeten de posar nom propi als agents d'aquesta creixent activitat productiva. Destaca, en particular, C. Domici Afer,⁵²² originari de Nemausus (Nîmes) en la Gàl·lia narbonesa, que va ser cònsol *suffectus* l'any 39 dC; i des de l'any 49 fins al 59, en què morí, va ser *curator aquarum* (responsable del proveïment d'aigua a Roma). Quintilià, Tàcit, Plini i Dió Cassi l'esmenten com un cèlebre orador del Fòrum. En l'època de Calígula ens apareix ja com un productor a petita escala. Tanmateix, seran els seus dos fills adoptius, Domici Lucà i Domici Tul·lus, després d'heretar les propietats paternes, els que van aprofitar la reconstrucció de Roma després de l'incendi de Neró. Aquests dos ofereixen el perfil típic i la carrera dels grans personatges de rang senatorial.⁵²³ Domici Lucà, el gran dels dos germans, va aconseguir el consolat durant la dècada dels setanta i després va ser governador de província i legat imperial a l'Àfrica. El germà petit, Domici Tul·lus, va ser dues vegades cònsol, a més de governador i legat imperial, entre altres càrrecs. Aquests dos germans van crear un complex format per nombroses empreses que van acabar formant la base de la immensa activitat industrial de Domicià Lucil·la Menor, néta de Domici Lucà i hereva d'aquests dos germans. Les propietats de Domicià Lucil·la Menor van acabar confluint en les propietats d'Antoní Pius, en el segle II.⁵²⁴

Durant el govern de Domicià es van incrementar notablement les produccions i s'assisteix a l'homogeneïtzació del mercat. Els grans latifundistes de rang senatorial desembarquen en la producció de maons com una manera complementària d'obtenir recursos econòmics a la possessió de la terra. L'extraordinari èxit industrial d'aquests dos germans, que van dominar el mercat durant els darrers quatre decennis del segle I, es va haver de basar en l'adopció de criteris racionals en la producció, sens dubte estimulat des del propi poder imperial. Domicià necessitava disposar de produccions àgils i de qualitat i, sens dubte, això és el que li van oferir els germans *Domitii*.⁵²⁵

L'exemple d'aquests productors precoços aviat el van seguir altres nobles de l'entorn imperial. Recordem que la producció de maons formava part de l'exploració de les propietats agràries i, com tal, no resultava

mal vist que un senador participés en aquesta activitat. De fet, encara que Domicià es va mantenir al marge de la producció, durant el segle II dC s'assisteix al pas progressiu de les fàbriques en mans del domini imperial. Amb els Severes, a finals del segle, l'emperador es convertirà en el propietari del monopoli de la producció de maons.

La reordenació del Palatí i el seu entorn: la *domus Flavia* (fig. 84)

L'experiència edilícia dels primers anys de govern va posar a punt una poderosa maquinària de construcció que es va concloure amb la radical transformació del turó del Palatí. En tractar-se de construccions la funcionalitat de les quals estava estrictament associada a la casa imperial, els arquitectes de Domicià van poder desplegar les capacitats creatives sense les limitacions que havia de plantejar qualsevol intervenció en l'espai públic de la ciutat.

Vespasià havia tornat a la ciutat bona part dels terrenys acaparats per Neró. Com hem vist, va ser una mesura *política*, una mesura dirigida a la classe mitjana, d'on havia sortit la nova dinastia. Com bé sabem, les proclames demagògiques de Marcial en els seus epigrames responen a un fons de realitat històrica. El Colosseu va ser construït sobre l'antic *stagnum* del palau; les termes de Tit es van situar en el parc annex al pavelló del Celi de la *domus Aurea*, i el temple del Diví Claudi, que havia estat transformat en una terrassa panoràmica del palau de Neró, es va restaurar com a temple públic. A més de la construcció d'aquests edificis monumentals, amb els Flavis es va continuar l'urbanisme de la ciutat en el punt que l'havien deixat els arquitectes de Neró. Es van completar les illes de cases que la mort de Neró va deixar incompletes. El que resulta particularment interessant és comprovar que els Flavis, en especial Domicià, encara que van trencar amb la idea de la *règia* hel·lenística del palau neronià, van mantenir l'estructura urbana del projecte de la nova *urbs*. Van ser els arquitectes de Domicià els que van fer l'esforç de donar un nou esquema orgànic al Palatí, mitjançant la incorporació de les adquisicions revolucionàries dels urbanistes de Neró.

Podem enumerar almenys vuit grups d'edificació datats en l'època domiciàna que van transformar completament el turó i van donar una forma gairebé definitiva a les residències imperials:

1. Construcció de les *insulae* que flanquegen la *Sacra via*

521 STEINBY, M. «I senatori e l'industria laterizia urbana», *Epigrafia e ordine senatorio* (Tituli, núm. IV), 1982, pàg. 227-237.

522 SETÁLÁ, P. *Private Domini in Roman Brick Stamps of the Empire*, Roma 1977, pàg. 34-35.

523 SETÁLÁ, P. *Private Domini in Roman Brick Stamps of the Empire*, ob. cit. pàg. 35-36.

524 SETÁLÁ, P. *Private Domini in Roman Brick Stamps of the Empire*, ob. cit. pàg. 108-109.

525 STEINBY, M. «I senatori e l'industria laterizia urbana», ob. cit. pàg. 230.

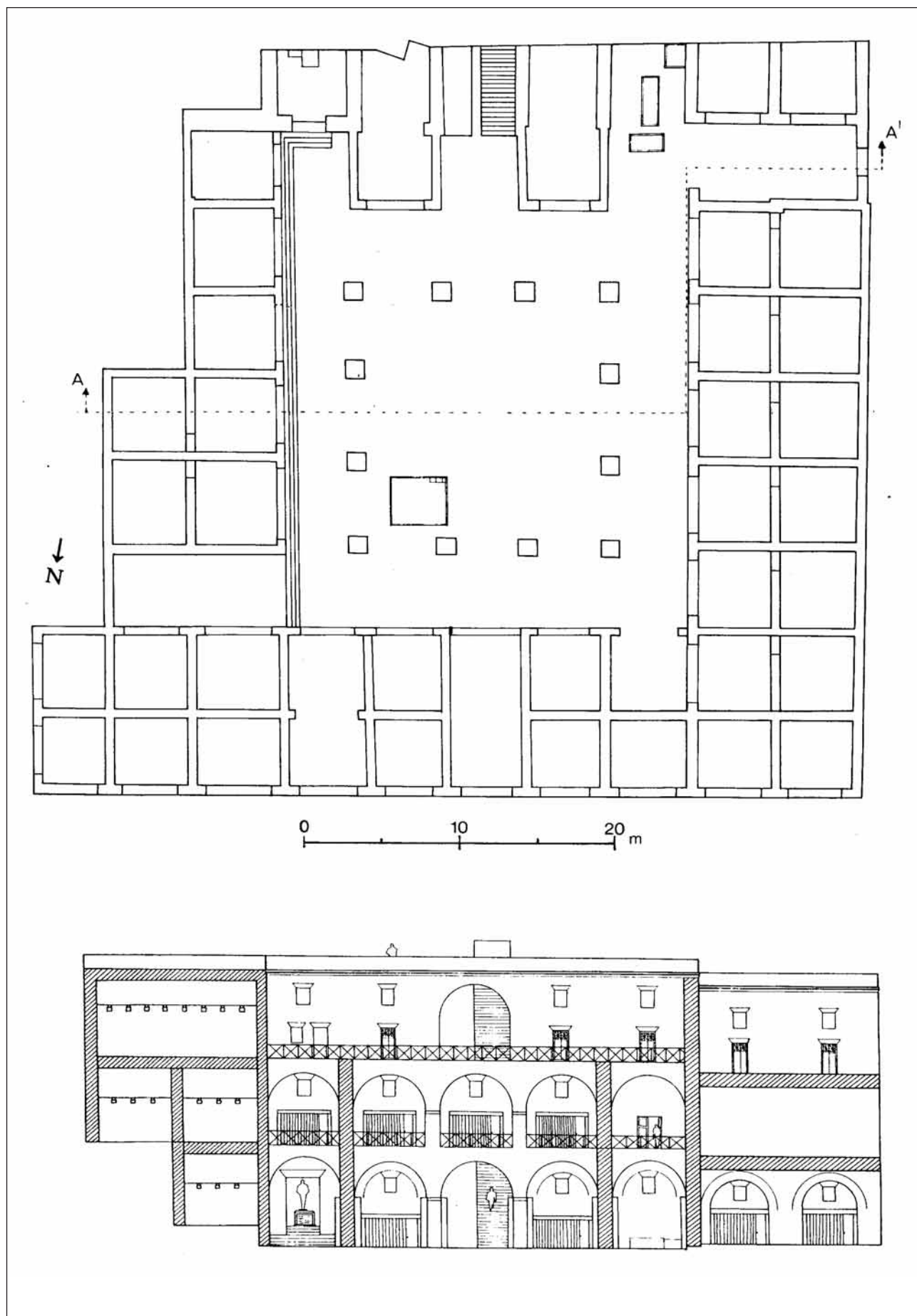

Fig. 84: Horrea *domitiana* de la Sacra via (restitució de Pappi).

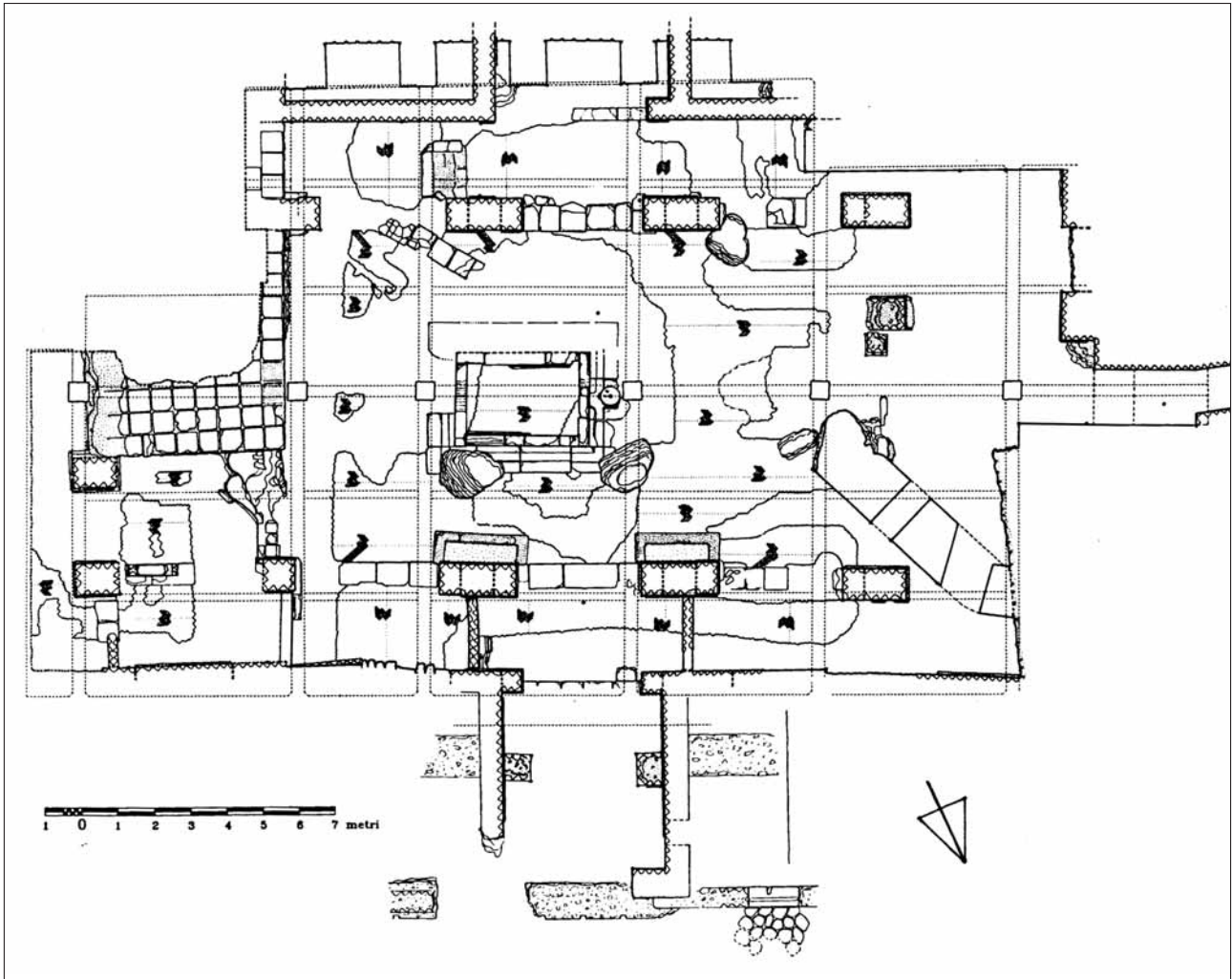

Fig. 85: Horrea domicians sota la basílica de Magenci. Planta de les restes documentades arqueològicament.

2. Delimitació del *clivus Palatinus*
3. Arcs de triomf
4. Construcció de la *meta Sudans*

Aquests primers quatre grups responen a la lògica urbanística de donar continuïtat al teixit urbà del turó i de connectar-lo orgànicament al sistema del Fòrum romà, els fòrums imperials i la vall del Colosseu. Es tracta, en resum, de la mateixa estratègia urbana que hem pogut reconèixer en la reconstrucció del Camp de Mart després de l'incendi de l'any 80.

5. Remodelació de la *domus Tiberiana*
6. Reforma de l'àrea del temple d'Apol·lo
7. Construcció de la *domus Flavia*
8. Sistema de jardins (sota la *Vigna Barberini*)

Aquests quatre darrers grups d'edificació responen, tanmateix, a una lògica diferent. Es tracta de la construcció gairebé completa d'un nou palau representatiu, destinat a cobrir les necessitats pròpies del centre del poder imperial.

La integració dels palaus imperials en la ciutat

Les quatre primeres intervencions corresponen a la definitiva ordenació del paisatge urbà i dels recorreguts viaris entre la regió dels fòrums, la vall del Colosseu i el Palatí. El principi de composició que guia el projecte és l'establiment d'una complexa i articulada seqüència urbana. La *meta Sudans*, col·locada en l'eix de l'arc de Tit, crea un primer recorregut visual que flanquegen els porticats neronians que condueixen fins al capdamunt de la Vèlia. La *meta Sudans* no fa sinó insistir en un reforçament de l'ordenació administrativa que havia fixat August. Una vegada que es travessa l'arc de Tit, la via porticada gira cap al capdamunt del Palatí (*clivus Palatinus*), flanquejada també per blocs d'edificació ocupats per *tabernae tabulatae* de diversos pisos d'altura. Els pòrtics culminen en l'arc de Domicià, que substitueix, probablement, l'arc d'Octavi *pater* i que servia d'ingrés monumental de la part representativa dels palaus imperials. Des de l'arc de Tit, i si es gira cap a la dreta, s'accedeix a la *Sacra*

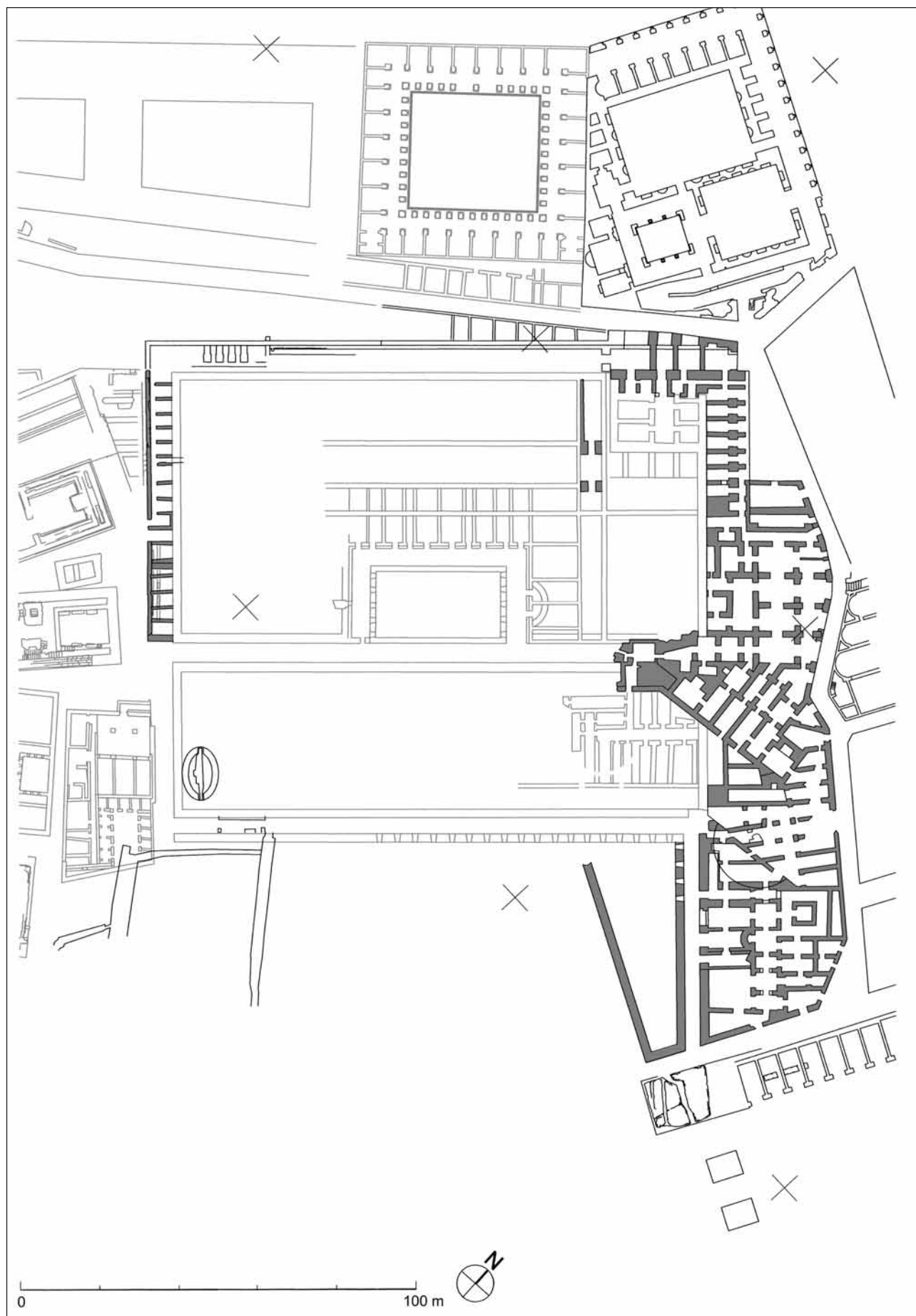

Fig. 86: Domus Tiberiana amb Domicià.

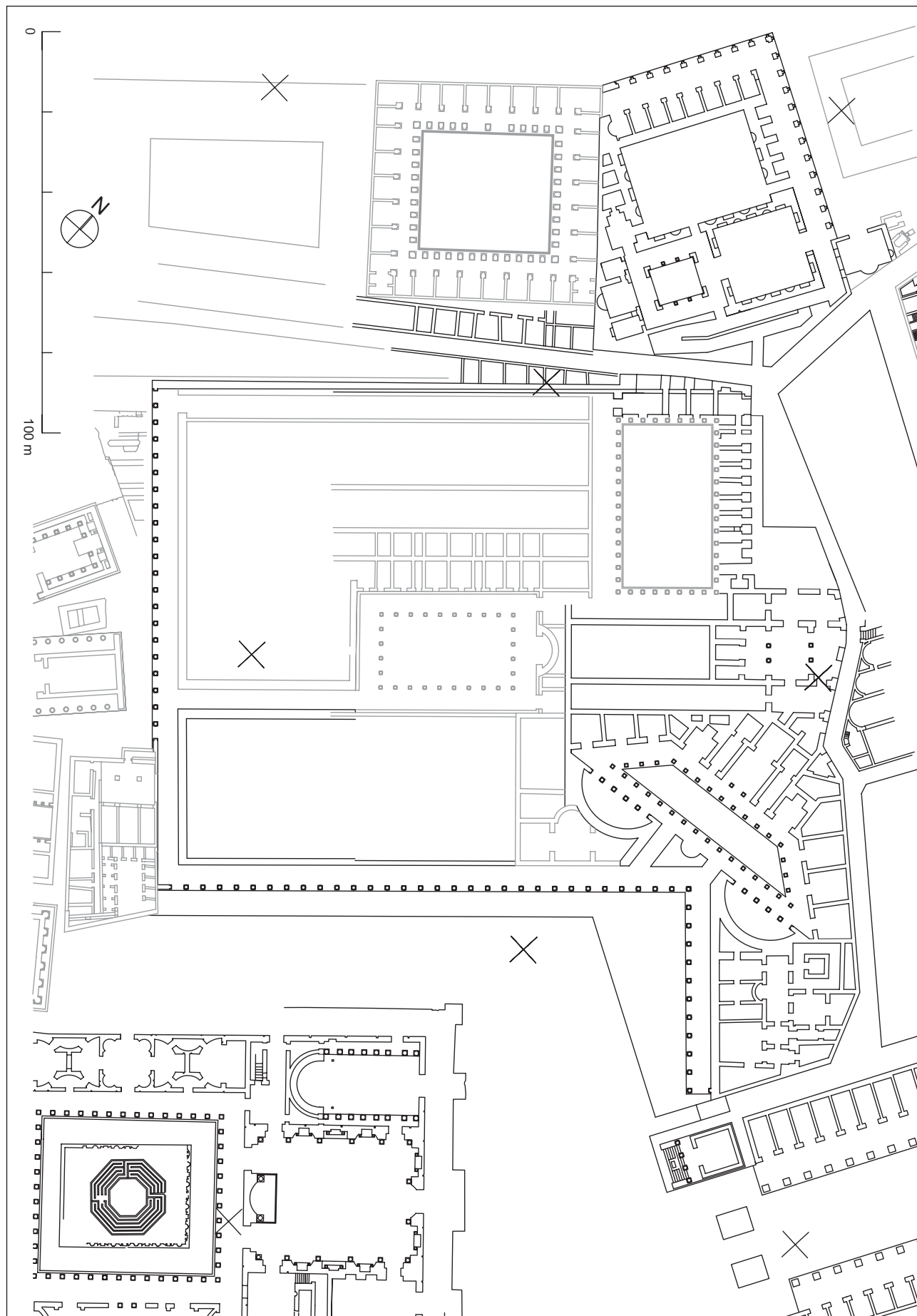

Fig. 87: Domus Tiberiana amb Domicià. Reconstrucció.

via. Amb Domicià es van reconstruir amb més altura les illes de cases (fig. 85-86) que flanquejaven la via porticada (*via Sacra*). És probable que en el punt culminant d'aquesta, i en coincidència amb l'accés al vestíbul de Neró, se situés un tercer arc de triomf, ara dedicat al fundador de la dinastia: Vespasià.⁵²⁶ Aquest grandios projecte d'intervenció va suposar l'aplicació d'un projecte urbà global, que inclou la redefinició de les *insulae* neronianes. Domicià va intentar imprimir un caràcter molt més enèrgic a la intervenció urbanística. La renovació amb més altura de les *insulae*, delimitades prèviament en el projecte de Neró, reflecteix la continuïtat de les noves obres amb el projecte de Neró i la probable primera materialització de mans de Vespasià.

Remodelació de la *domus Tiberiana* (fig. 87-88)

Íntimament relacionada amb les illes que flanquegen la *Sacra via* apareix la remodelació de la *domus Tiberiana*. L'actuació que va promoure Domicià va afectar íntegrament l'edifici neronià. A esquena del temple dels Dioscurs, es va construir un vestíbul d'accés al turó des del Fòrum republicà. Disposava d'un atri porticat i d'un gran saló cerimonial. Inclou, a més, una monumental rampa que ascendia fins als nivells més alts del turó. Aquesta rampa s'integra amb les circulacions urbanes preexistents: el *clivus* de la Victòria, la rampa de la font Juturna, la *Nova via* i un carrer paral·lel a aquesta darrera que, mentre envolta el podi de l'edifici neronià, ateny el *clivus Palatinus*. Com ja hem observat més amunt, és probable que l'edifici julioclaudi que substitueix el vestíbul domicià ja tingués la funció de vestíbul d'accés al conjunt dels palaus imperials d'ençà que s'havia construït.

La façana de la *domus Tiberiana*, que s'obria cap a la *Nova via*, també es va transformar completament. Seguint el front del turó, es construeix una llarga sèrie de dues plantes d'habitacions amb un traçat complex i laberíntic. El desenvolupament en altura d'aquestes cambres estava destinat a sostenir al capdamunt de la terrassa els jardins neronians modificats. El traçat laberíntic d'aquestes cambres permet intuir la forma dels porticats i els pavellons enjardinats que s'alçaven sobre la terrassa entorn de la gran aula que va construir Vespasià en el lloc del primitiu peristil neronià. Probablement aquestes subestructures es van utilitzar per ubicar part de les oficines administratives que des de la casa imperial s'ocupaven de l'administració de l'Imperi. Escales i corredors elevats integrats en la mateixa façana de l'edifici permetien que el públic accedís als diferents nivells. La via que hem citat abans, paral·lela a la *Nova via* i que envolta el podi de la *domus Tiberiana* fins a atènyer el *clivus palatinus*,

servia d'accés públic a aquesta sèrie de cambres. L'edifici domicià passa per sobre d'aquesta via per ocupar també l'illa que delimita la *Nova via*. Amb el temps, les construccions de la *domus Tiberiana* integraran la casa de les Vestals en una construcció contínua.

Amb tot, la intervenció més decidida que va emprendre Domicià en el turó va afectar la part representativa de l'antic palau: el front que s'estén cap al circ Màxim entre el temple d'Apol·lo i la vall del Colosseu. Es reconeixen en aquesta zona tres grans actuacions integrades en un únic projecte: la remodelació de l'àrea del temple d'Apol·lo, la construcció de la *domus Flavia* i la *domus Augustana*, i els jardins de la *Vigna Barberini*.

Reforma de l'àrea del temple d'Apol·lo (fig. 89)

La reforma del *temenos* d'Apol·lo va implicar, primer de tot, un notable canvi en els nivells de les terrasses que envoltaven el temple i que incloïen la casa d'August. Les excavacions de Carettoni van descobrir una sèrie de grans fonamentacions en formigó que se superposen a les estructures augustals i que dibuixen perfectament el traçat dels nous pòrtics que van envoltar la plaça situada davant el temple. El cèlebre mur de fonamentació amb *anterides* correspon al fonament d'una de les ales del porticat. Una part del nivell inferior de la casa d'August es va mantenir en ús, gairebé com una relíquia subterrània accessible mitjançant una escala. La zona de l'atri del segon pis de la casa d'August, situada al costat de la casa de Lívia, es va integrar a la paret posterior d'un dels nous porticats. La plaça va quedar definida, d'aquesta manera, com un gran quadrat al qual s'adossava, en el fons, el podi emergent del temple. En aquesta nova organització espacial es pot reconèixer un eco llunyà de l'esquema de composició del temple de la Pau de Vespasià. El límit exterior de la nova plaça es va portar fins a les escales de Cacus.

Les biblioteques es van reconstruir íntegrament en el nou projecte, dintre els límits del recinte que va establir August. Decorades interiorment amb columnates, disposaven, a més, de tres grades allargades per tal que hi poguessin seure els senadors quan eren convocats en el temple d'Apol·lo.

El santuari d'Apol·lo l'havia construït August i estava organitzat en un sistema de terrasses. Sabem que la part inferior de l'antiga *area Apollinis* es trobava pràcticament a la cota superior del circ Màxim. Sabem també que els dos peristils bessons de la casa d'August se situaven en un nivell intermedi i que el podi del temple dominava el conjunt des d'una terrassa supe-

526 TORELLI, ob. cit.

rior. Les evidències arqueològiques suggereixen que els arquitectes de Domicià van decidir soterrar els peristils de la casa d'August mitjançant la unificació de la cota de tota la plaça, a l'altura del segon pis dels peristils bessons. Una operació d'aquesta envergadura justifica el gruix i l'altura de les fonamentacions en formigó que es van construir en l'època domiciàna. En l'interior de la plaça, configurada amb un sol nivell, es van alçar alguns elements exempts que van necessitar una altíssima fonamentació que les excavacions han deixat completament a la vista. Podem citar un pou sacre situat en l'eix de l'antic peristil occidental de la casa d'August, un templet perpendicular a l'eix del temple d'Apol·lo, col·locat exempt en el centre de la plaça, i una font monumental, també exempta.

Darrere les biblioteques hi ha una sèrie d'espais delimitats per grans murs, dels quals no en coneixem la distribució interior. Sortosament, els fragments esmentats de la planta marmòria severiana ens permeten restituir-ne la distribució interna. Un dels fragments constitueix una gran caixa d'escaleres que permetia accedir als diferents nivells de la plaça, tal com havien quedat després de la reforma domiciàna. La resta d'àmbits els ocupaven, si s'ha de jutjar per la informació que aporta la planta de marbre, dependències segregades de la part representativa del palau. El dibuix esquemàtic del fragment de la planta suggereix una sèrie de patis porticats als quals s'obren diferents habitacions. És important subratllar que aquest conjunt de dependències era accessible tan sols des dels nous pòrtics de l'*area Apollinis*, estan situades de manera que dominen l'anomenat *Pedagogium* i és probable que s'obrissin amb finestres cap al circ Màxim. En la planta general de la situació domiciàna hem intentat restituir-hi la possible planta.

La construcció de la *domus Flavia* (fig. 90-91)

L'extensa zona que ocupaven els grans edificis neronians, situats entre les biblioteques i el final del *clivus Palatinus* que hem descrit en el capítol anterior, va ser íntegrament reconstruïda. Només es van respectar les principals alineacions que marcaven els murs de contenció que havia construït Neró. De fet, aquests van quedar, en bona mesura, englobats en les construccions de Domicià. Les petites irregularitats que es reconeixen en el traçat d'aquesta part del palau procedeixen precisament de l'adaptació al sistema estructural que va construir Neró. Aquest sector és el que la literatura arqueològica anomena habitualment *domus Flavia*. Aquesta part del palau es va destinar a les funcions representatives i cerimonials. És probable que, primer Neró, i després, Domicià, es limitessin a reconstruir, d'una manera cada vegada més luxosa, els edificis que des de l'època d'August s'havien destinat a funcions representatives.

La residència d'August, com ja hem observat, estava concebuda d'acord amb el patró d'alguns complexos palatins dels reis hel·lenístics: un parc urbanitzat sobre el qual es desplegaven edificis més o menys aïllats. Els arquitectes de Domicià mantindran la continuïtat funcional d'aquesta zona, construiran un nou vestíbul, grans sales de recepció i una enorme *cenatio*. Com en la tradició hel·lenística, cadascuna d'aquestes peces arquitectòniques seran definides com a volums compactes. Tanmateix, cada bloc no es presentarà aïllat en la composició general. La *domus Flavia* serà concebuda com un sistema integrat de peristils i pòrtics que s'estendran sense solució de continuïtat des de les biblioteques del temple d'Apol·lo fins a atènyer pràcticament la vall del Colosseu. La gran habilitat dels arquitectes de Domicià raurà precisament en el desenvolupament d'un llenguatge de composició que permeti d'integrar diferents peces arquitectòniques en la composició general sense que aquestes perdin la caracterització pròpia. Així, apareixen eixos de composició marcats per exedres, nínxols, triples portes, etc., que condueixen els recorreguts a través d'un espai cerimonial flexible, a vegades poc definit funcionalment, però molt coherent per la seva qualitat espacial i arquitectònica.

No insistirem en aquesta seu, en una anàlisi detallada de cada espai que forma part de l'edifici. Només ens interessa subratllar alguns dels elements més significatius de la composició. Per exemple, que hi hagi un eix de composició principal format per la gran exedra que s'obre cap al circ Màxim, el peristil de dos pisos que la segueix, el gran peristil central, el pati de recepció i l'entrada al conjunt del palau. Entorn d'aquestes quatre unitats perfectament alineades, veiem com es multipliquen les cambres sense caracterització funcional, però dotades d'uns espais interiors d'una rica elaboració plàstica. Una gran quantitat de portes garanteix l'accés simultani a diferents espais. D'aquesta manera, es permetia una gran flexibilitat d'ús, molt útil per al funcionament de les diferents oficines que envoltaven l'alta gestió de l'Estat.

A cada costat d'aquest eix principal se situen dos conjunts ben definits, cadascun amb el seu propi eix de composició. Cap a l'oest i darrere les biblioteques se situa un gran peristil al qual s'obren el saló del tron, amb les seves dependències, i el saló de banquets principal. Cap a l'est se situa l'anomenat *hipòdrom*, equipat amb una monumental exedra, l'eix principal de la qual es prolonga cap al nord amb un conjunt cerimonial organitzat entorn d'un nimfeu monumental. Darrere el nimfeu se situen una sèrie de dipòsits d'aigua que nodria directament un ramal nou de l'aqüeducte claudi. Darrere la gran exedra de l'hipòdrom es van situar les termes del palau. Alguns indicis permeten suposar que aquesta part del turó es destinava, en l'època neroniana, a la funció termal. Més tard, pri-

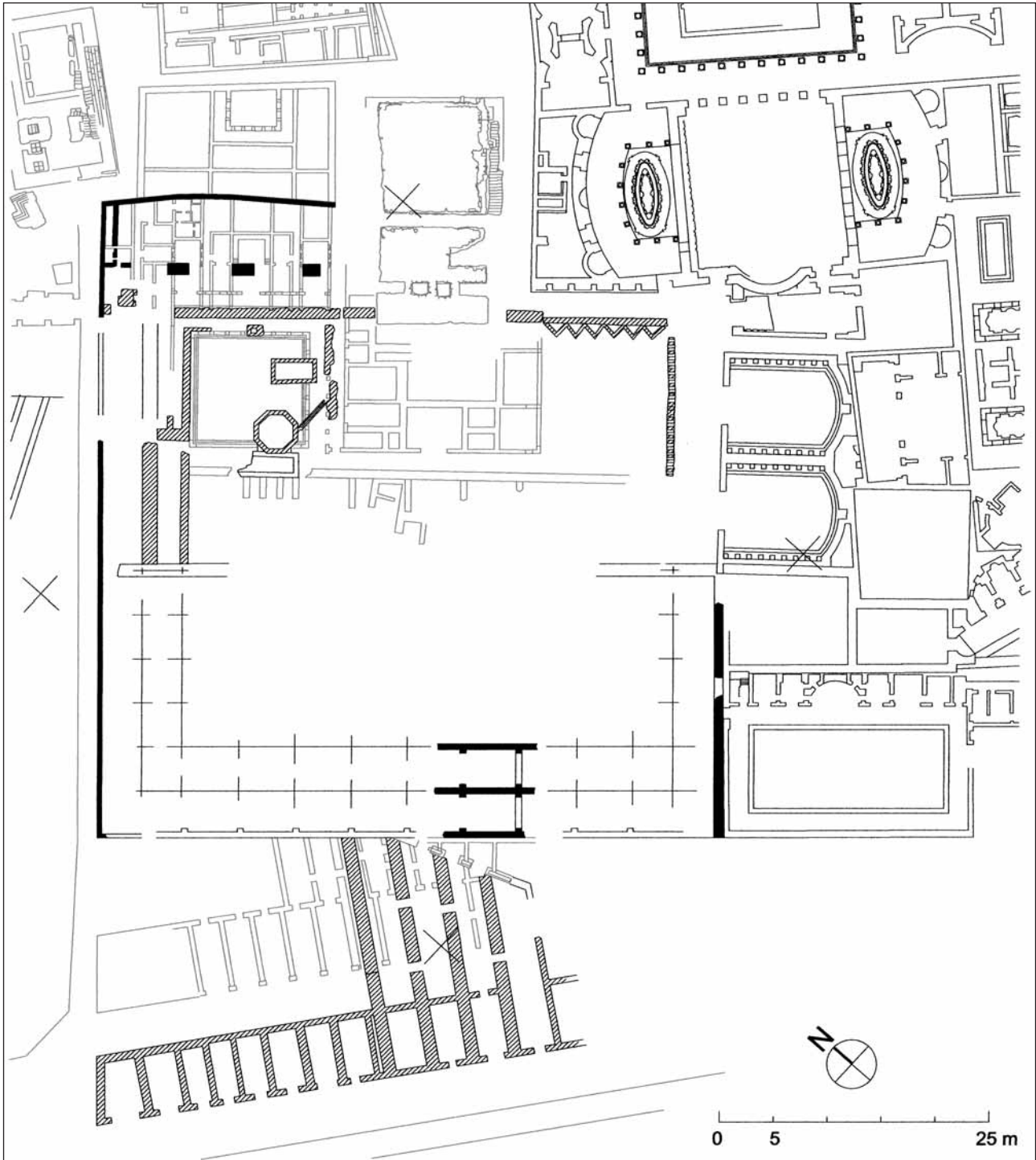

Fig. 88: Area Apollinis. Restes domicianes.

mer en l'època severiana i després amb Magenci, es construïran nous edificis termals en aquesta zona.

La part del palau que s'orienta cap al circ Màxim, en concret l'entorn del peristil quadrat associat a la gran exedra, es va concebre amb un desenvolupament escalonat ordenat en dos nivells superposats. Hem descrit el nivell superior; a sota i a l'entorn del peristil quadrat s'estén un conjunt d'habitacions clarament segregat de la resta del palau. S'hi accedia mitjançant una única escala fàcilment controlable. Habitualment, els estu-

dis anomenen aquest conjunt *domus Augustana* i s'associa amb les estances privades de l'emperador. Els espais interiors d'aquest conjunt inferior sobresurten per la riquesa espacial i plàstica que presenten.

La *domus Augustana* s'organitzava entorn del peristil quadrat (fig. 92), l'interior del qual l'ocupava un sistema de jardins i de fonts. L'eix de simetria que ordena la composició coincidia amb l'eix principal del palau. En el fons del peristil i enfrontat amb el saló que dona accés a la gran exedra oberta cap al circ Màxim, se situa un

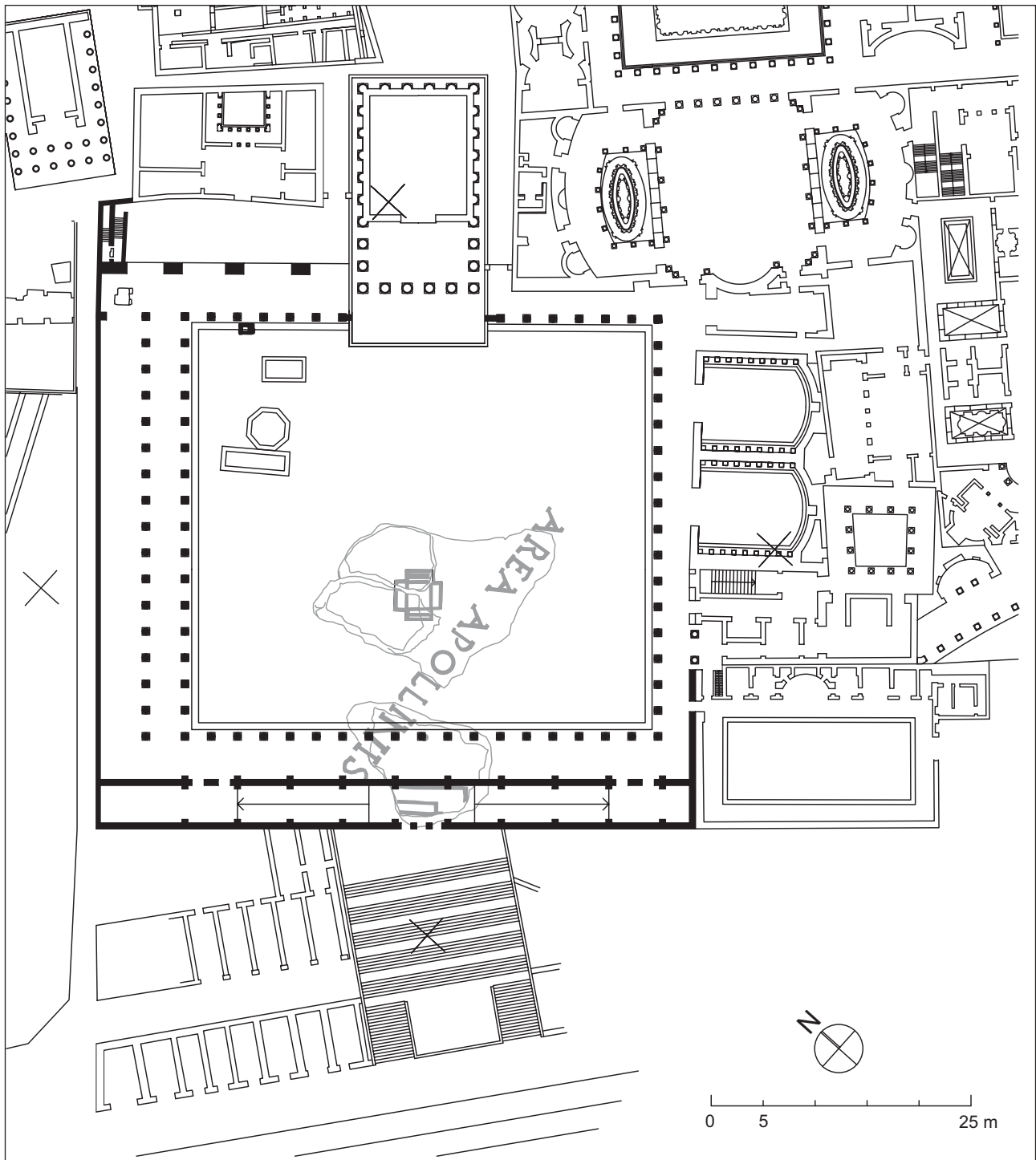

Fig. 89: *Reconstrucció de l'àrea Apollinis.*

conjunt d'habitacions intercomunicades que sobresurten per la riquesa dels espais interiors. Els arquitectes de Domicià van concentrar en aquest punt les seves capacitats creatives. Mitjançant la reelaboració d'algunes solucions espacials que s'havien creat per construir la *domus Aurea* van aconseguir plasmar el potencial d'un nou llenguatge arquitectònic que prefigura els millors èxits de l'arquitectura romana del segle II dC, en particular les parts més barroques de la Villa Adriana, a Tivoli. Tres pous de llum de planta rectangular il·luminaven part de les habitacions. Els fons d'aquests pous

són concebuts com a petits estanys mixtilinis, de tal manera que la làmina d'aigua es converteix en un autèntic mirall capaç de reflectir la llum. Entre les dependències es reconeixen alguns dormitoris i almenys un gran saló triclini obert directament al pis inferior del peristil. A través d'una habitació col·locada en l'eix de simetria del conjunt s'accedeix a la gran exedra oberta cap al circ Màxim.

S'han conservat només els murs de fonamentació del traçat de l'exedra. Corresponen al traçat de la colum-

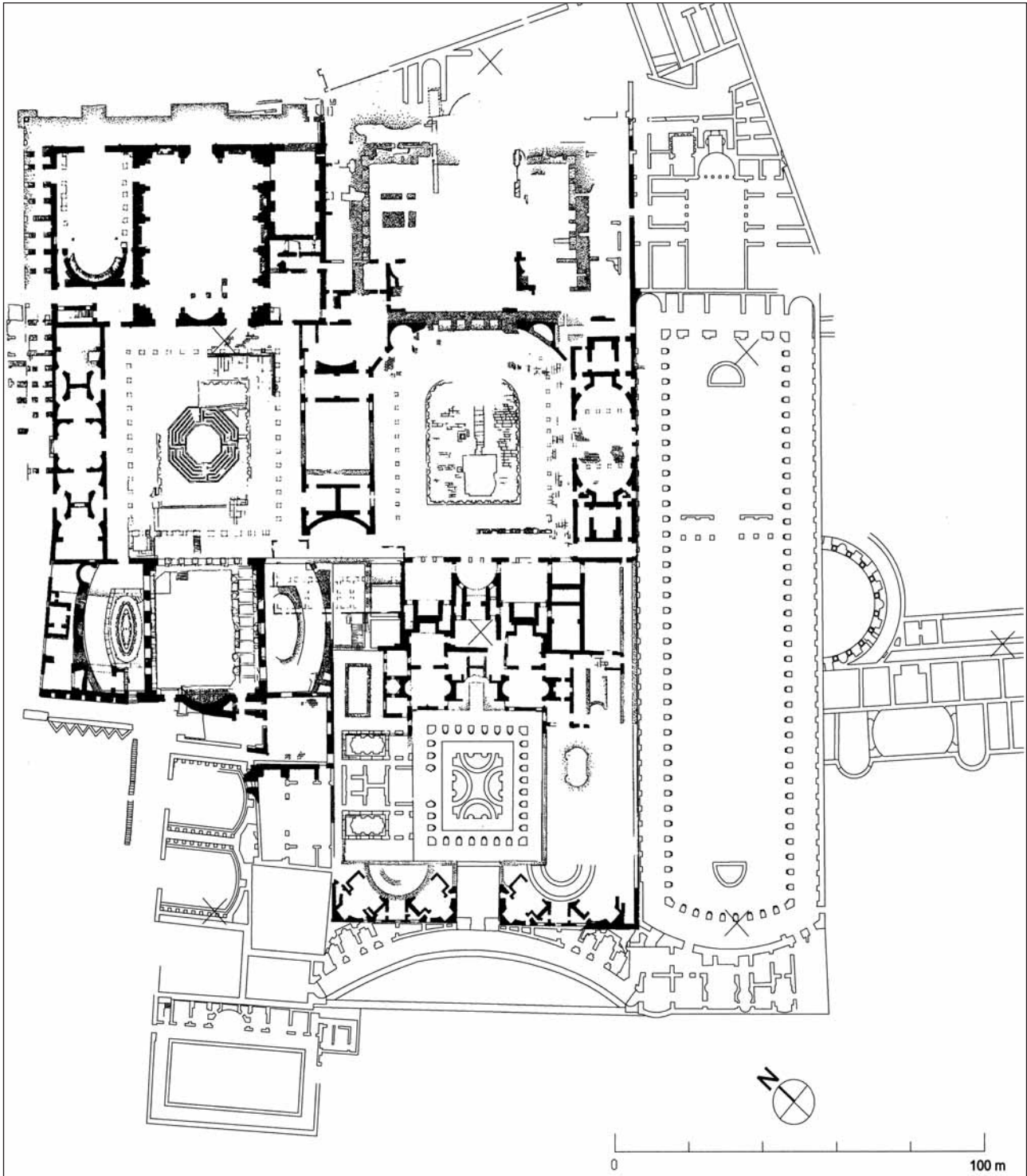

Fig. 90: *La domus Flavia (palau de Domicià). Restes conservades.*

nata que apareix dibuixada en el fragment conservat de la planta de marbre severiana. Tanmateix, la paret posterior de l'exedra aporta alguns elements importants per reconstruir-la. En el nivell inferior es dibuixen dues sèries simètriques d'habitacions intercomunicades, accessibles des de la *domus Augustana*. En el nivell superior, l'espai d'aquests dos grups d'habitacions l'ocupen dues grans àbsides semicirculars decorades amb nínxols. La planta severiana (FUM) restitueix els detalls del pis superior. Les dues àbsides

apareixen obertes a la galeria de la gran exedra a través de sengles triforis. El ritme de les columnes del porticat corb de la gran exedra coincideix amb el de les columnes dels triforis que donen accés a les àbsides. La gran habitació que connecta el pis superior del palau amb el pis superior de la gran exedra apareix en la FUM com un simple espai de pas entre el peristil quadrat i el gran ambulacre corb. Aquesta sala ens apareix en la FUM estructurada mitjançant columnes que reproduïxen l'esquema de triple

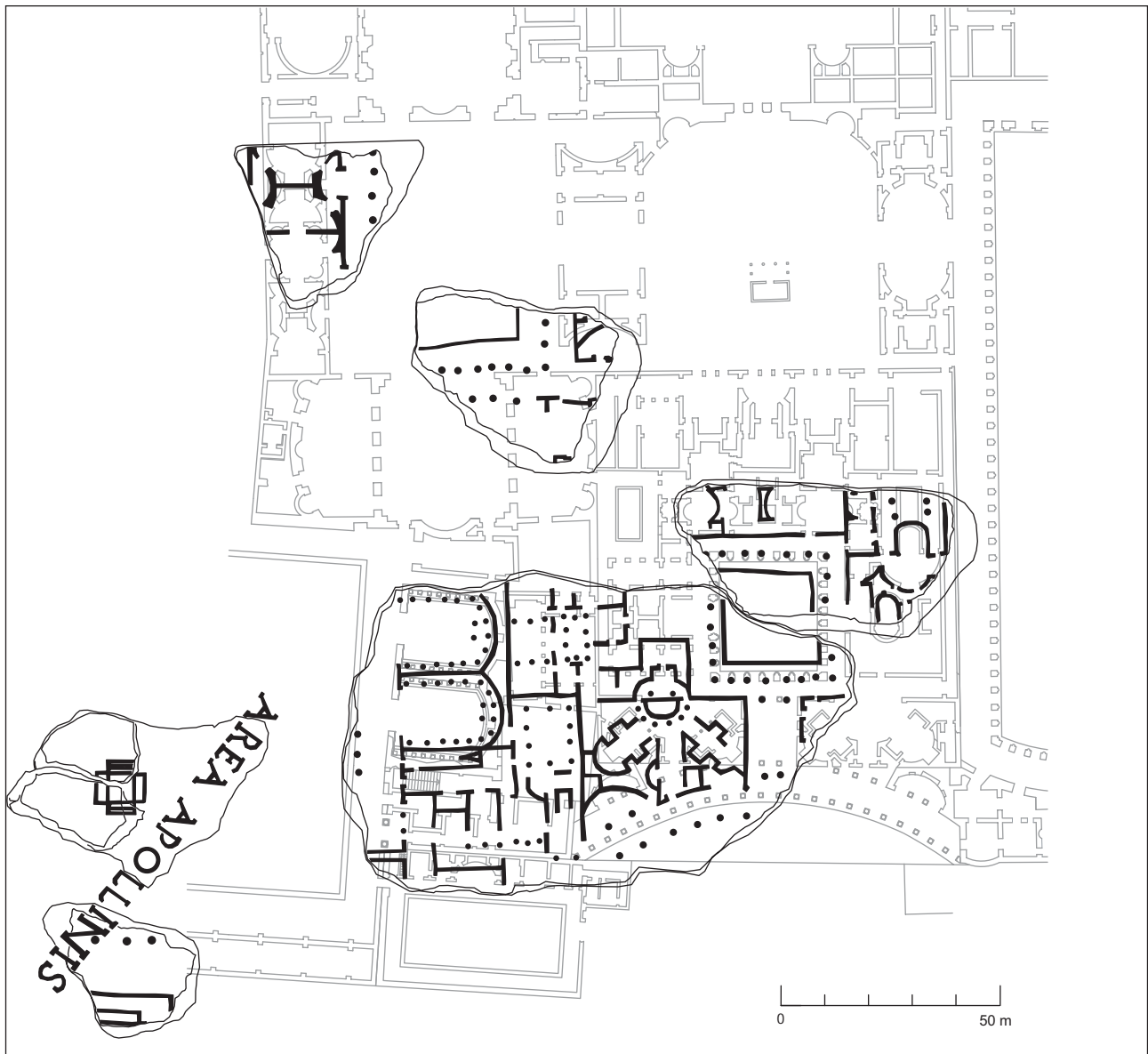

Fig. 91: Fragments de la FUM amb la planta de la domus Flavia.

porta (trifori) que hem vist en les dues àbsides del pis superior de la gran exedra.

Els jardins del palau (fig. 93)

El quadrant nord-est (NE) del Palatí actualment l'ocupa el recinte dels *horti* que posseïen els Barberini. Aquesta propietat incloïa l'església de Sant Sebastià i s'estén sobre un recinte monumental romà organitzat entorn d'un gran temple. La crítica arqueològica identifica unànimement aquest temple amb el d'Heliogàbal, construït al començament del segle III dC. En parlarem en el capítol centrat en l'obra de la dinastia dels Severs. Ara ens referirem a les construccions flàvies descobertes en les excavacions de l'equip arqueològic de l'École Française de Rome, sota el temple d'Heliogàbal. Hem citat ja en els capítols precedents les restes d'una gran residència privada identificable com la *domus* dels *Licinii* que s'estenia en aques-

ta zona. Les excavacions franceses han documentat la destrucció d'aquesta casa en l'època flàvia i la substitució per un immens jardí construït al mateix temps que la resta de construccions domicianes que descrivim. Una observació addicional es fa necessària: les construccions flàvies de la *Vigna Barberini* es van transformar radicalment en les èpoques adriana i antonina. Per això, bona part dels edificis que delimitaven els jardins de Domicià van quedar completament arrasats i actualment és difícil de reconstruir-los. En molts casos només s'han conservat petits fragments de fonamentacions que permeten intuir els traços generals del conjunt però que deixen moltes incògnites obertes.

La part més ben conservada del conjunt flavi és una gran exedra porticada que en planta dona l'esquena a la *domus Flavia*. Les restes documentades permeten suposar que els pòrtics d'aquesta exedra es prolongaven cap al nord, en direcció a la Vèlia i defi-

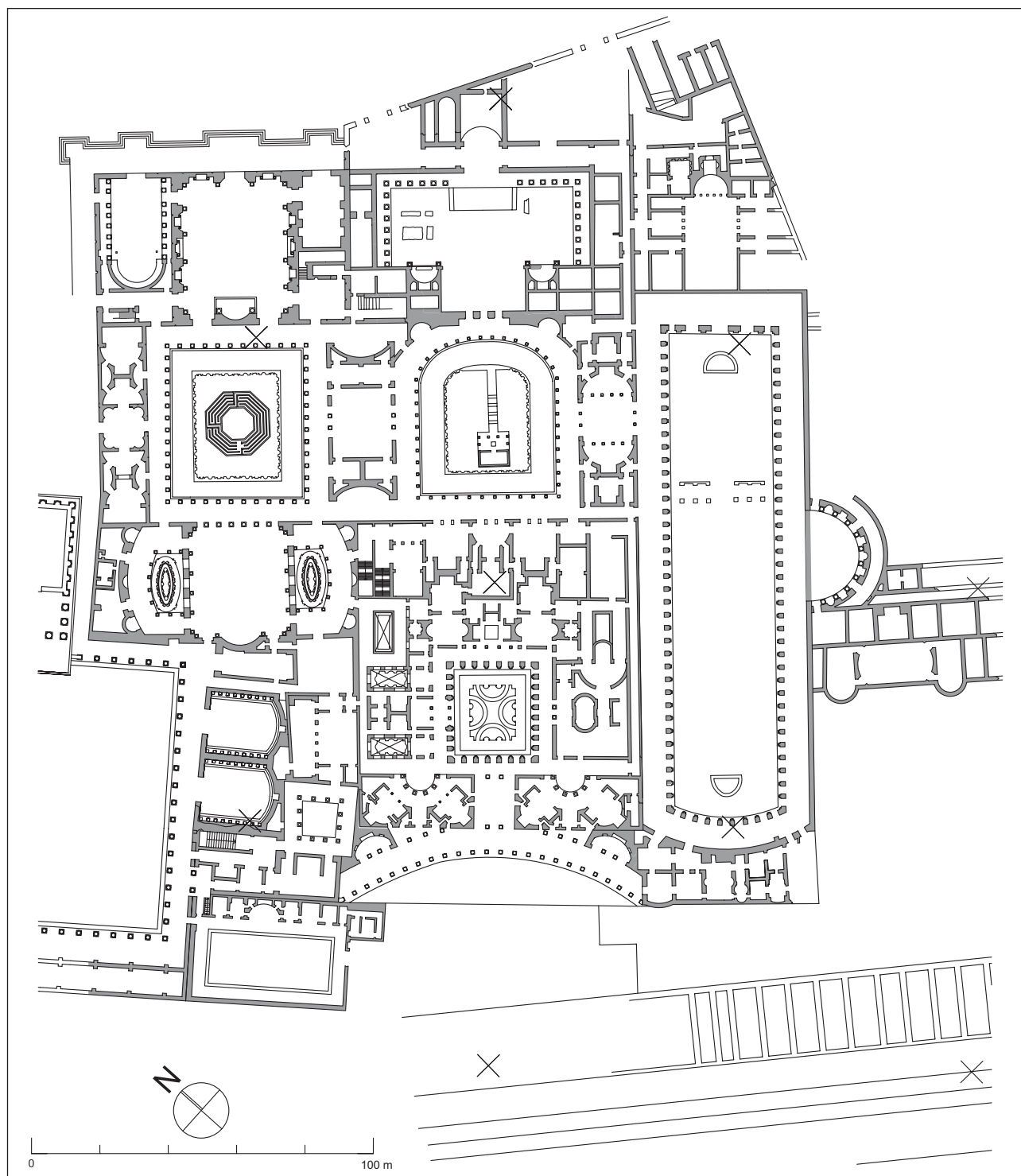

Fig. 92: Restitució de la domus Flavia.

nien un jardí escalonat que havia d'atènyer la prolongació de la *Sacra via* cap al Colosseu. L'eix de l'edifici l'ocupa un gran propileu amb triple porta i vestíbul que havia de connectar el jardí amb el palau imperial.⁵²⁷ Les excavacions franceses han documentat només una gran porta central, situada en l'eix de l'hemicicle i una petita porta lateral. Així mateix, s'ha descobert, associat a aquestes portes, l'inici de

tres murs paral·lels, perpendiculars al mur de tancament del pòrtic i que es dirigeixen cap al sud. L'eix de simetria del jardí permet restituir aquests elements com un sistema de triple porta centrada respecte a la columnata corba. És cert que es podria tractar d'una aula tancada, oberta al jardí i sense relació amb la *domus Flavia*. Tanmateix, si considerem el paper d'aquests jardins en relació amb el con-

527 VILLEDIEU, F. (ed.) *Il giardino dei Cesari. Dai palazzi antichi alla Vigna Barberini sul monte Palatino* (guida alla mostra). Roma, 2001.

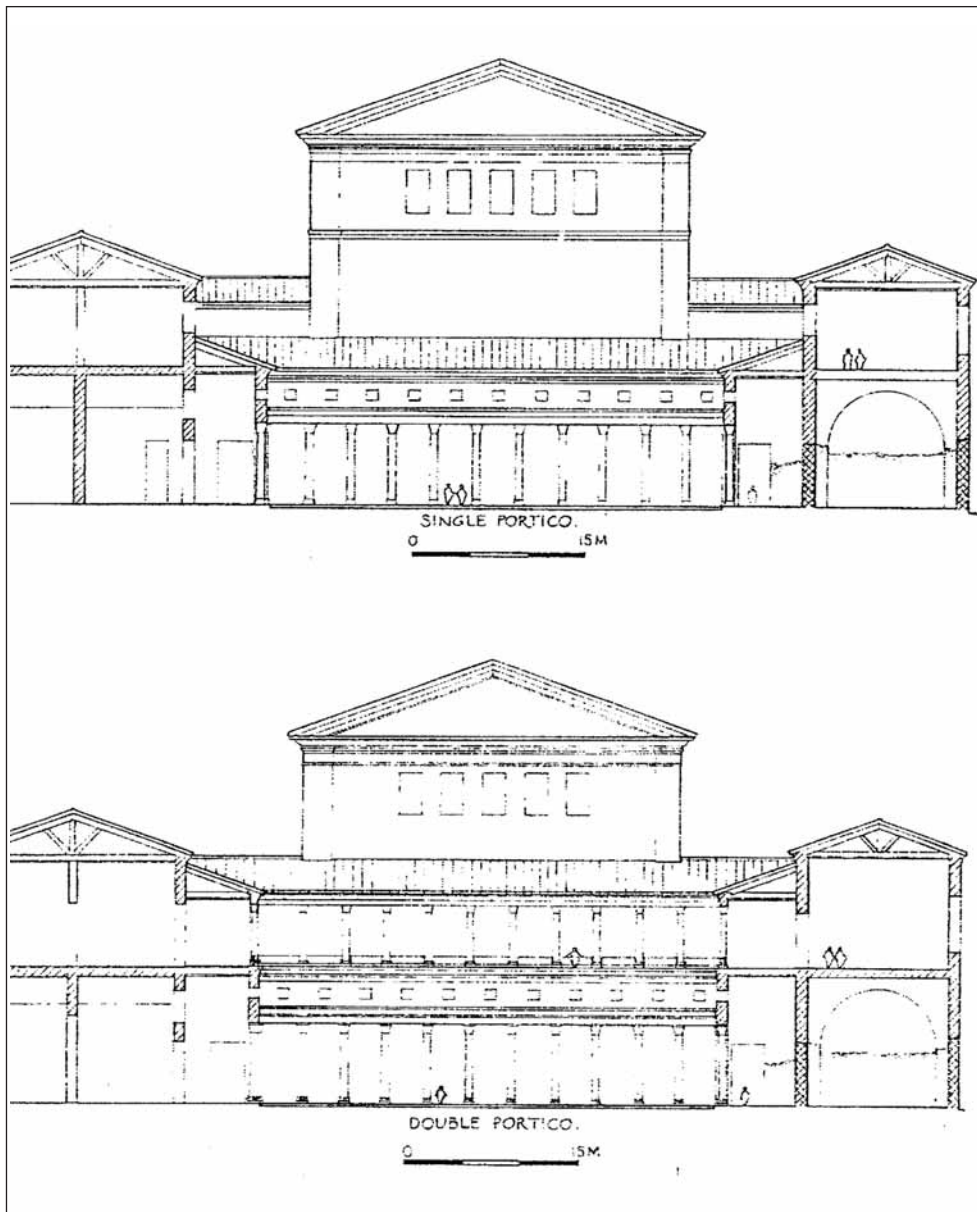

Fig. 93: Domus Flavia. Zona de la cenatio Iovis. Alçats restituïts (GIBSON 1999).

junt del palau, sembla més probable d'interpretar aquests elements com el sistema d'accés principal des del sector cerimonial i representatiu de la *domus Flavia*.

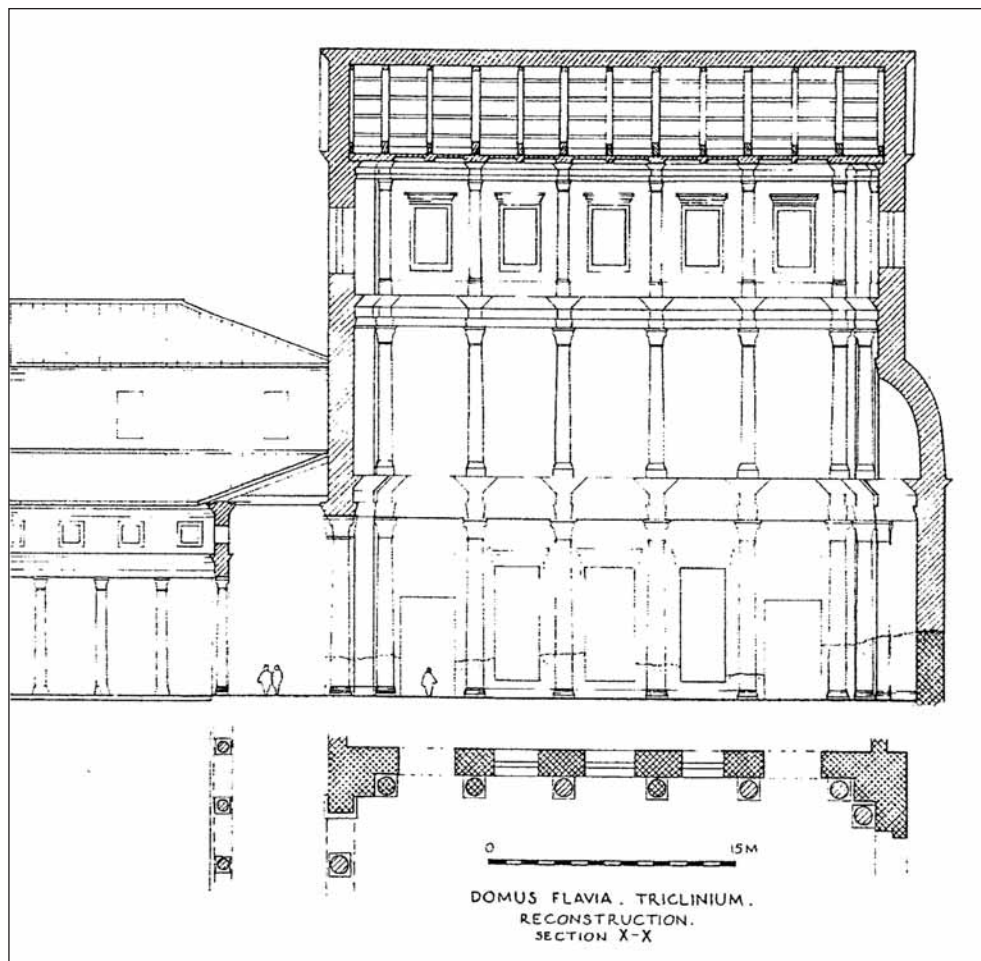
Darrere del sector occidental del mur de tancament de l'ambulacre s'han documentat les restes d'un petit conjunt termal que va quedar completament arrasat per les construccions antonines i severianes. No és possible restituir-ne una planta coherent.

El jardí estava delimitat lateralment pels pòrtics del *clivus palatinus* i és molt probable que el bloc allargat d'edificació que delimita el jardí constituís una única construcció amb les tavernes que s'estenien darrere el porticat del *clivus*. Volem subratllar que les restes de fonamentacions flàvies documentades en aquesta part del jardí es redueixen a uns pocs trams d'escassa entitat. Probablement definien una entrada directa al jardí

des del *clivus Palatinus*, situada a l'altura de l'arc de Domicià. És probable, a més, que aquesta entrada coincidís amb el final dels pòrtics del *clivus*. Pel que fa a l'altura dels edificis que envoltaven el jardí, l'escassa entitat estructural de les restes conservades fa difícil pensar que sobrepassaren la planta baixa més un pis. En realitat, si restituïm els pòrtics del *clivus* amb una sola planta superior aconseguim la cota de l'interior del jardí; en aquest cas, el porticat de l'hemicicle es resoldria amb una columnata simple sense que se li superposi ni un àtic ni un pis superior.

El límit est del jardí, orientat cap a la vall del Colosseu, ha estat documentat en el sector d'excavació situat darrere el temple construït durant l'època severiana. Presenta una definició arquitectònica diferent. Les estructures flàvies documentades corresponen a diversos murs longitudinals i inserir-les en el conjunt resulta relativament fàcil. El primer mur correspon a la

Fig. 94: Domus Flavia.
Zona de la cenatio Iovis.
Alçats restituïts (GIBSON,
1999).

fonamentació dels pòrtics; el segon era el tancament de l'ambulacre i el començament del cos d'edificació que delimita exteriorment el porticat; el tercer és la façana exterior del cos d'edificació i el començament d'un carrer paral·lel al *clivus Palatinus* i, finalment, el quart mur constitueix l'altra façana que delimita el carrer. El cos d'edificació que delimiten els murs dos i tres estava cobert amb voltes de *caementicium*.

No tenim prou elements per definir l'extrem nord del jardí, en la part oposada a l'hemicicle. Les reformes adrianes associades a la construcció del temple de Venus i Roma van alterar de tal manera aquesta zona que pràcticament no s'han conservat evidències de l'època flàvia. L'excavació efectuada per l'equip espanyol en una de les tavernes adrianes va descobrir, sota el paviment del segle II, les restes d'un paviment en *opus spicatum* de datació flàvia. Tanmateix, el paviment esmentat estava tallat per les trinxeres de fundació dels murs adrians, per la qual cosa no va aparèixer cap mur flavi que hagués pogut aportar alguna llum a la reconstrucció d'aquesta part del jardí de Domicià.

La imatge literària del palau de Domicià (fig. 94-97)

«Bé et pots riure, Cèsar, de les reials meravelles de les Piràmides; ja la bàrbara Memfis no parla d'aquests

monuments orientals: ¿què representa l'obra d'Egipte al costat del palau bastit damunt el turó d'Evandre? El dia no veu una cosa tan magnífica en tot l'orbe. Creuries que els set turons s'aixequen l'un damunt l'altre; no es va fer tan alt l'Òssa, quan li posaren damunt el Pèlion de Tessàlia. El teu palau penetra tan pregonament l'atzur, que la seva cúspide, perduda entre els astres brillants, fa ressonar en plena serenitat els trons que roden pels núvols ajaguts als seus peus, i s'associa del poder secret de Febus abans que Circe s'adoni de la presència del seu pare. I tanmateix aquest casal, August, que toca els estels amb el front i és tan alt com el cel, és inferior encara al seu amo» (Mart. VIII, 36, 1-12).

La imatge és d'un epigrama de Marcial. S'hi barregen metàfores mitològiques amb la idea d'un palau tan alt que ascendeix fins al cel. Més enllà de les hipèrboles d'un poeta cortesà, es pot captar la idea topogràfica que es reconstrueix amb l'arqueologia. El palau dels Flavis implica un canvi transcendent en la relació de la casa del príncep amb la ciutat. August havia col·locat el temple d'Apol·lo de manera que dominés el conjunt. És un fet comprensible donada la moderació amb què el primer emperador es pretenia presentar davant els conciutadans. Com hem vist en el capítol precedent, Neró intentarà elevar la seva residència

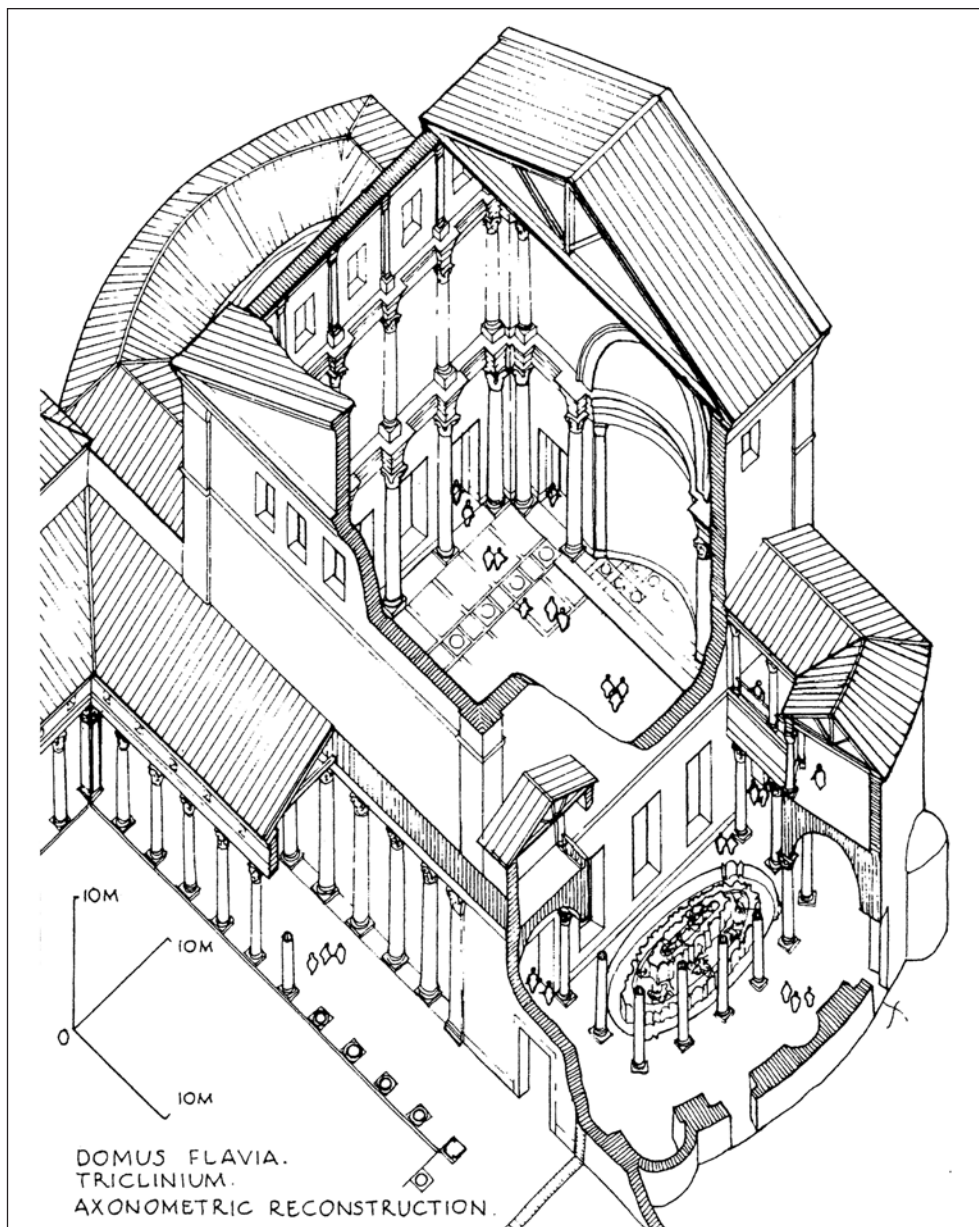

Fig. 95: Domus Flavia.
Zona de la cenatio Iovis.
Axonometria restitutiva
(GIBSON, 1999).

Fig. 96: Peristil inferior de
la domus Augustana.

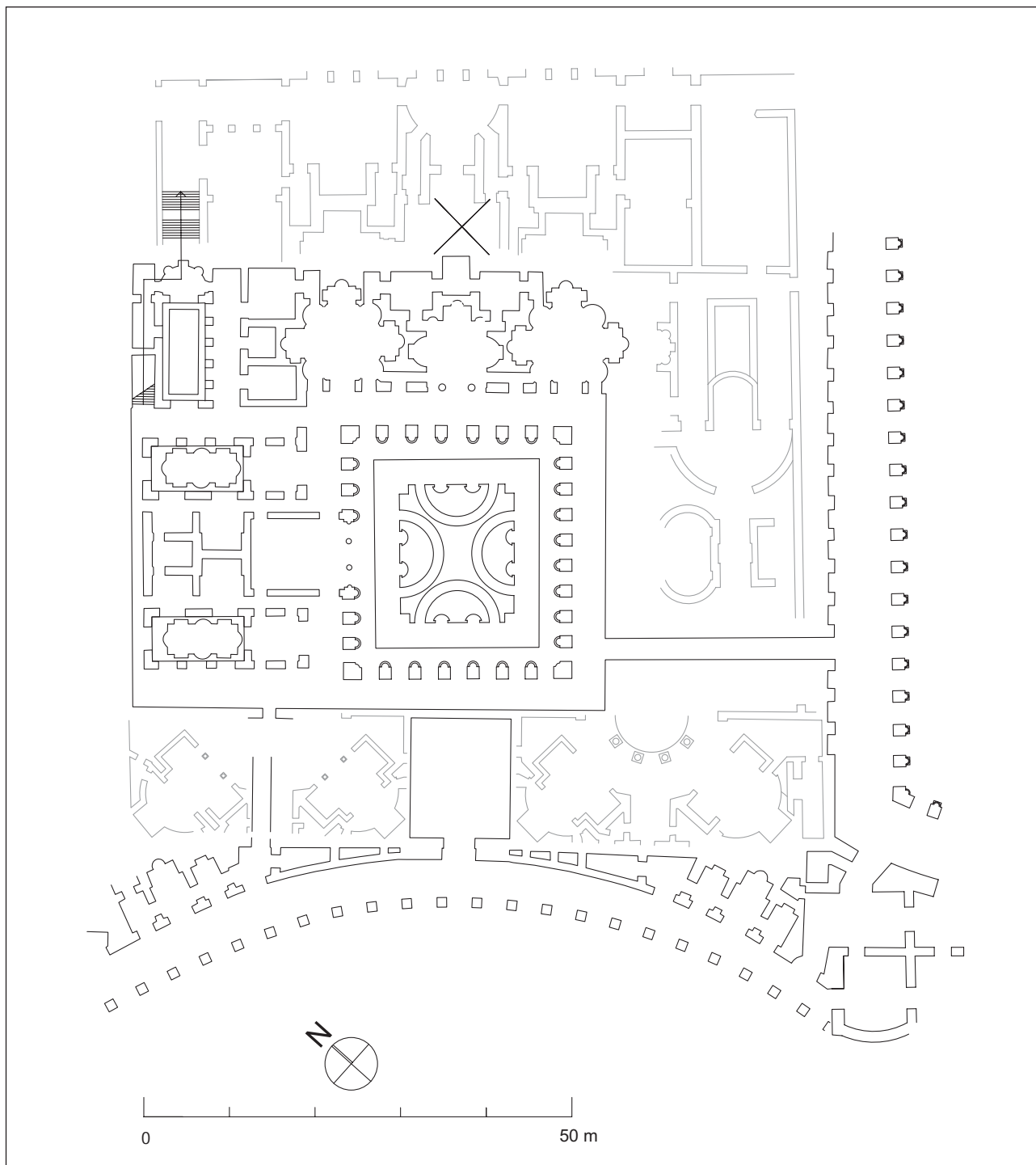

Fig. 97: Peristil inferior de la domus Augustana.

físicament i materialment sobre l'horitzó dels mortals comuns. La mort de Neró va avortar l'intent i va deixar l'espai als Flavis per construir un domicili celest. Són els poetes del règim els encarregats d'il·lustrar les pretensions divines de la casa de l'emperador, com es pot veure en el poema de Marcial. Les construccions que s'estenien escalonades, des del nivell del Fòrum fins al del Celi, són el reflex d'un nou model d'organització del palau imperial. On abans dominava l'habitatge d'un aristòcrata més de Roma (*primus inter pares*), domina ara el domicili d'un déu. Així ho descriurà Estaci:

«Un casal august, immens, que sobresurt no per un centenar, ans per un nombre tal de columnes que podrien sostenir els déus i els cels si Atlant defallia. S'en meravella el palau veí del déu Tonant, i les divinitats s'alegren que posseeixis un estatge igual al seu. No t'apressis, doncs, a sobrepujar l'altura del cel: tan lluny s'estenen la mola de les construccions i l'impuls irresistible del palau espaiós, abraçant tant de sòl i tant d'aire, més petit però, que el seu senyor; és el Senyor (Domicià) qui omple la casa i l'alegra amb el seu geni poderós. En competència brillen allí les roques de Líbia i de Frígia, i aquí, en abundancia, els marbres de Siene i de Quios, i

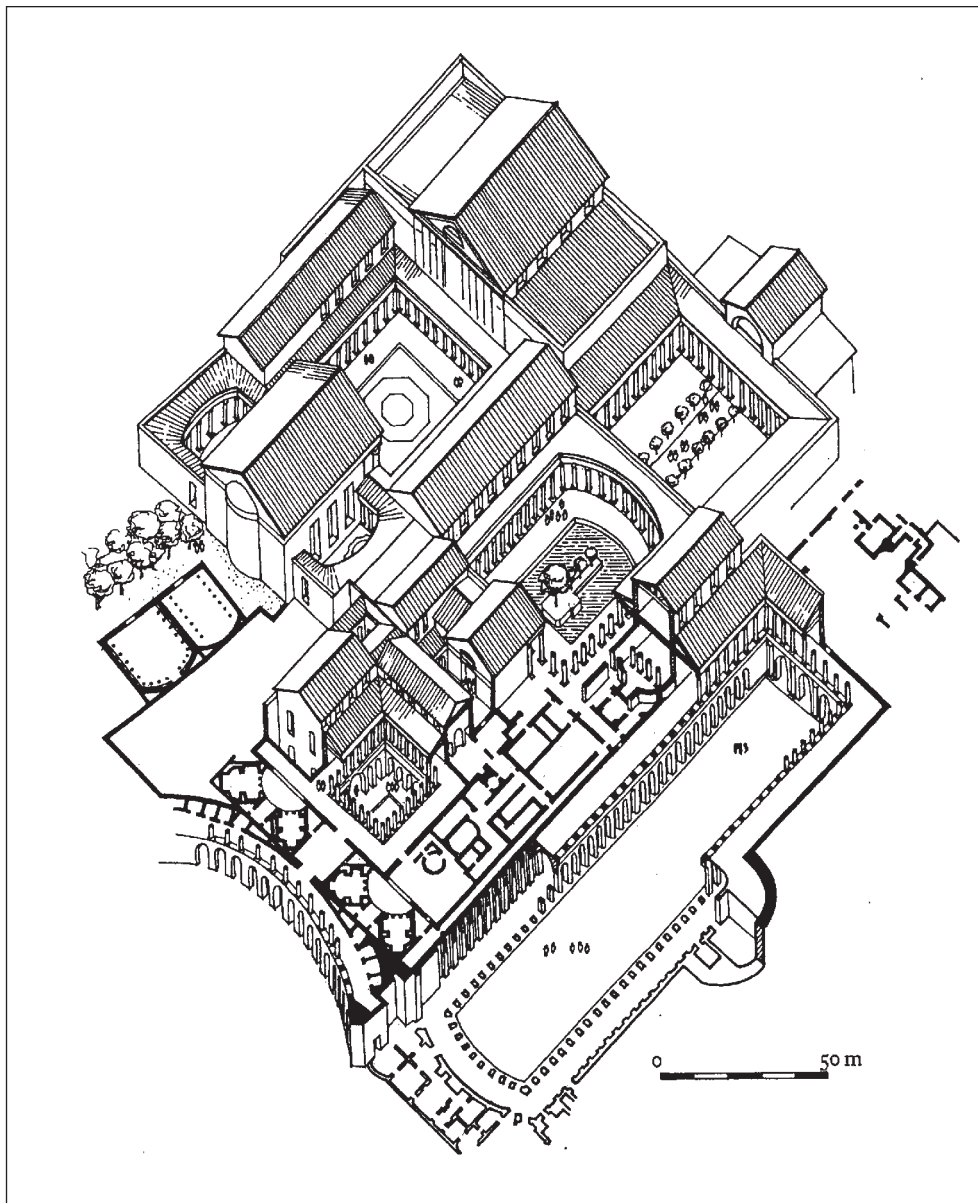

Fig. 98: *Axonometria restitu-
tiva de la domus Flavia*
(WARD-PERKINS, 1956).

Fig. 99: *La domus Flavia en
la topografia general del
Palati* (maqueta de Roma de
Gismondi, foto de Rifa).

el que se las heu amb la glauca Doris, i la pedra de Luna (marbre de Carrara) emprada només per a suportar les columnes. Es perd, cap a dalt, la vista: els ulls se't cansen per assolir el sostre, i el creuries el teginat d'or del cel» (Stat. *Silv.* IV, 2, 18-31).

La imatge és la del centre d'un imperi que gira entorn del palau d'un dinasta. Els marbres preats provenen de tots els punts de la Mediterrània. Sembla més aviat la descripció d'un temple que no pas la d'una casa.

9. DES DELS FLAVIS FINS ALS ANTONINS: ADRIÀ I EL PALATÍ

La darrera etapa del govern de Domicià i el seu abrupte final van deixar dos edificis inacabats: el fòrum Transitori i el temple de Venus *Genitrix*. L'últim formava part de la reconstrucció del fòrum de Cèsar. Com hem vist, la construcció del fòrum Transitori presidit pel temple de Minerva, la divinitat personal de Domicià, va suposar un meditat exercici de projecció urbanística i una genial solució arquitectònica. El conjunt només es va concloure en els dos anys del govern de Nerva. Pel que fa al fòrum de Cèsar, la seva renovació definitiva va haver d'esperar la posada en marxa del projecte del Fòrum i els mercats de Trajà. El nou emperador, *optimus princeps*, coherent amb els pressupostos de la seva política imperial, va projectar el cor simbòlic de la capital del món. La seva política urbana es va centrar en la construcció del més prestigiós centre politicorepresentatiu: el seu propi Fòrum. La personalitat de l'arquitecte, Apol·lodor de Damasc, va tenir, sens dubte, un paper central en aquesta opció urbanística. Coneixem bé alguns detalls del projecte: es va retallar l'altura del turó que impedia l'expansió dels fòrums imperials cap al nord. Amb això, la ciutat s'equilibrava en obtenir una connexió racional entre el Camp de Mart i la zona dels fòrums. El punt d'equilibri simbòlic entre ambdues parts de la ciutat va passar a ser la columna coclear que servia de lloc d'enterrament al mateix Trajà.

Des del punt de vista urbanístic, després de la proesa del fòrum de Trajà, encara calia dotar d'equipament els barris del sud de Roma i aquesta va ser la direcció en què van mirar els arquitectes de Trajà una vegada van concloure el nou Fòrum. L'emperador Tít, a penes vint anys abans, havia construït un primer conjunt termal a l'Opi. El problema va ser la capacitat limitada, suficient per a la població de la Suburra, però que no permetia de cobrir les necessitats de la població del Celi i de l'Aventí. Amb Trajà cadascun d'aquests dos barris va rebre un conjunt termal. En un primer moment, Apol·lodor va construir les termes de Trajà, mitjançant l'obstrucció del gran pavelló de la *domus Aurea* que se situava en els jardins de l'Opi. En l'Aventí, Licini Sura, col·laborador de l'emperador, va construir-hi un altre conjunt termal. Així, s'inaugurava una nova manera d'actuar dels cercles imperials, que havia de durar tot el segle II. La política de l'emperador no sempre s'aplicava directament, sinó que, en diferents graus, la propiciaven els col·laboradors més estrets del *consilium principis*. En certa manera, l'emperador ja no temia la competència dels personatges d'alt rang de l'Imperi.

El Palatí va quedar en general al marge dels projectes trajans. La mort de Domicià havia deixat pendent, en particular, la relació del conjunt dels palaus imperials amb la vall del Colosseu. D'altra banda, en morir Trajà, faltava encara reordenar l'accés cap als barris del sud de la ciutat. Calia reomplir el buit que encara deixava l'antic vestíbul de la *domus Aurea*. Serà en realitat Adrià qui intervindrà sobretot en l'àrea del turó resolent els dos problemes urbanístics. Aquest va ser, precisament, el còmput que es va plantejar des del començament del seu govern. Les actuacions adrianes van modificar la topografia del Palatí, en la zona dels jardins (*Vigna Barberini*) i en la Vèlia. El punt focal va ser la construcció del temple de Venus i Roma (*templum Urbis*) sobre les restes del vestíbul de Neró a la Vèlia. Les dimensions colossals del podi del temple van obligar a transformar radicalment la façana del Palatí cap a la Vèlia. De fet, es va alterar profundament la topografia de l'extrem oest del Palatí. L'amplitud dels treballs que es van dur a terme en aquesta zona del turó va ocultar bona part del que havia estat el projecte urbà de Domicià. Només l'arc de Tít i la *meta Sudans* van continuar visibles com a restes d'un programa que les noves construccions havien cancel·lat completament. La magnitud de les obres de construcció del nou temple s'han pogut precisar gràcies a les dades procedents de les excavacions arqueològiques que hi ha fet l'equip espanyol (vegeu la part 2 d'aquest volum).

El *templum Urbis*

Adrià va prendre el poder l'any 118 i, dos anys després, va iniciar un programa de renovació politicoreligiosa amb la institució de la festa del natalici de Roma. La celebració d'aquesta data tenia una llarga tradició en la ciutat, anterior, per descomptat, al mateix Adrià. El 21 d'abril se celebraven les *parilia*, una festa rústica que commemorava el naixement de Roma sense que fóra inclosa en el calendari oficial (Varr. *RR* II, 1, 19; Cic. *Div.* II, 98 ss.). Un primer intent d'oficialitzar la festa es va produir amb Cèsar. Amb una intencionalitat política evident, Juli Cèsar va celebrar la victòria de Munda en el circ Màxim un 21 d'abril, malgrat que la batalla s'havia esdevingut un 17 de març. Aquests jocs no van tenir continuïtat perquè Cèsar va morir abans del següent aniversari.

Hem d'esperar l'encunyació adriana de l'any 121 per veure aparèixer la referència al *Natalis Urbis* en encunyacions: «*Annis DCCCLXXIII natalis urbis parilibus cir-*

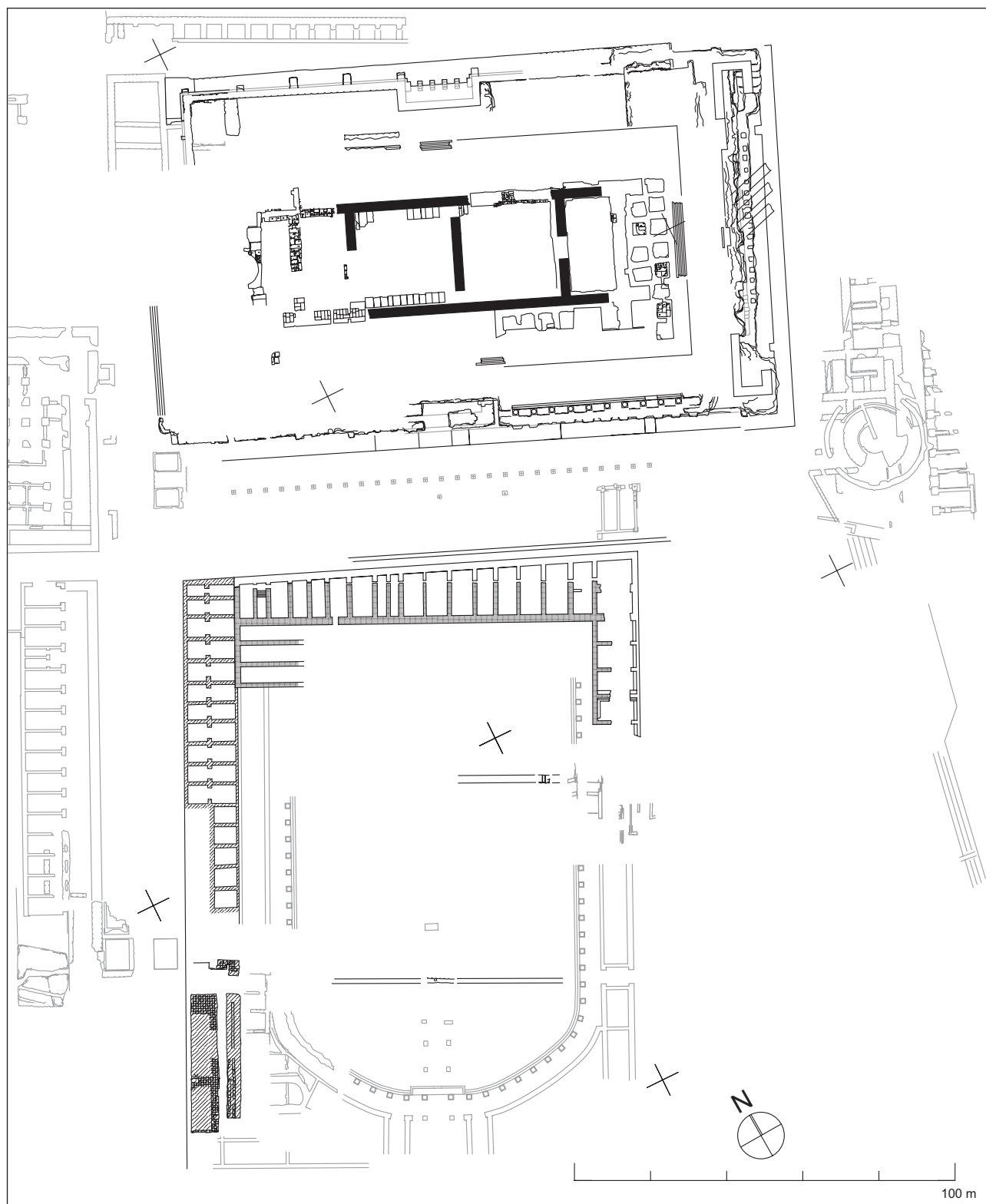

Fig. 100: Vigna Barberini i Vèlia. Construccions adrianes i antonines.

censes constituti» amb un geni del circ a l'anvers.⁵²⁸ La dada és important i cal relacionar-la amb una cita d'Ateneu, que explica que amb motiu dels *rhomaia* (jocs romans) Adrià va consagrar el «temple de la ciutat» (*templum Urbis*) (Ath. 8.361). Tanmateix, segons

Dió Cassi, l'any 134 es va produir la inauguració de l'edifici (Dió Cass. 49, 4, 4).

El rerefons ideològic de tot aquest procés urbanístic ens el subministra la relació entre els *circenses* del *nata-*

528 MATTINGLY, H. *Coins of the Roman Empire in the British Museum*. Londres, 1923. Emp. III, pàg. 282. Núm. 333, pl. 53.5, pàg. 422-423, núm. 1.242-1.243.

lis Urbis i els sacrificis commemoratius en el *templum Urbis* amb el culte de Roma *aeterna*. En la política adriana es va assignar un paper indubtablement central a l'establiment d'aquest culte.⁵²⁹ El culte de Júpiter Capitolí durant la República, i especialment durant la dinastia flàvia, havia estat la divinitat que va monopolitzar la tutela de la ciutat, fet natural per a un romà, però problemàtic per a un provincial. La instal·lació del culte a Venus i Roma per part d'Adrià reflectiria, en certa manera, una provincialització de la ciutat.⁵³⁰

La creació d'aquest culte va haver de generar oposicions i incomprensió inicial. La *dea Roma* no correspon a un concepte abstracte, sinó que es tracta d'una entitat material amb cases i carrers. Això podia ser causa de perplexitat per a un romà, perquè la *dea Roma* era la seva ciutat. *Genius Senatus, Aquae, Genius Populi Romani*, etc., són conceptes abstractes que podien ser divinitzats; tanmateix, *dea Roma* és una ciutat concreta, físicament material que no correspon específicament ni a l'Estat (*res publica*), ni a la col·lectivitat de ciutadans (*civitas*), ni a la potència política romana (*res romana, imperium romanum*). Tanmateix, per un provincial, Roma era, en el fons, una entitat abstracta intangible. En aquest sentit, la política religiosa d'Adrià s'emmarca perfectament en el procés de provincialització del Senat,⁵³¹ que havia iniciat Trajà i que es justifica a través de la visió *ecumènica* de l'Imperi. No podem oblidar el sentit polític dels viatges d'Adrià, la seva política *panhel·lènica* o el desenvolupament de la burocratització de l'administració. Amb Adrià s'accentua la *cognitio* amb la importància creixent de la jurisprudència burocratitzada, la multiplicació dels documents escrits i la creixent importància dels cavallers en el consell imperial.⁵³² Tot això reflecteix, en definitiva, una unitat d'actuació política que converteix la construcció del temple de Venus i Roma en el símbol urbà d'una nova visió de l'Imperi.

El temple de Venus i Roma es va construir sobre el solar que havia ocupat el vestíbul de la *domus Aurea* de Neró. Cal recordar que el vestíbul havia allotjat l'estàtua colossal de Neró representat com el déu sol (Hèlios). Amb els flavis es va canviar el rostre del colós i potser la ubicació. Amb el desmembrament del palau de Neró, el vestíbul es va adreçar a d'altres funcions que desconeixem. Amb Adrià les estructures del vestíbul es van cobrir d'un podi immens adreçat a

suportar una plaça delimitada amb grans columnates, l'espai central de la qual va ser quasi totalment ocupat pel temple més gran que mai s'havia construït a Roma.

Les festes que van acompanyar la creació del nou culte van servir per proclamar l'inici d'una nova era. La institució d'un *saeculum aureum* (edat d'or) es relaciona amb el fet que el regnat d'Adrià no coincidia amb cap festa secular (festes que commemoraven els centenaris de la fundació de Roma). Com veurem tot seguit, cent anys després de l'establiment del nou culte, l'emperador Sever Alexandre va celebrar el centenari del *segle d'or*, l'inici del qual havia celebrat Adrià amb la construcció del temple de Venus i Roma.

En aquest punt, la data de construcció del temple es converteix en una precisió cronològica important. Ja hem comentat l'encunyació de l'any 121 que commemora la constitució dels jocs del *natalis* de Roma, confirmada per la cita d'Ateneu que associa l'establiment dels *rhomaia* (jocs romans) amb la consagració del temple de la ciutat (*templum Urbis*). D'altra banda, Dió Cassi recorda la data de l'any 134 (Dió Cass. 49, 4, 4). A més, disposem d'una referència indirecta subministrada per una sèrie monetària de Sever Alexandre (s. III dC). L'encunyació correspon a la seva setena *tribunicia potestatis* (any 228) i compareix l'emperador que sacrifica davant el temple de Venus i Roma. Aquesta emissió s'interpreta com la culminació del *saeculum aureum* i podria commemorar una cerimònia desenvolupada per Adrià l'any 128.⁵³³

L'arqueologia, al seu torn, aporta la dada complementària de les marques de fabricació dels maons utilitzats en la construcció. Tant en els murs de l'edifici com en els bipedals de les cobertes de les clavegueres de desguàs, els segells documentats corresponen, explícitament, al consolat d'Apronià i Petinià, és a dir, els maons es van fabricar l'any 123 dC.⁵³⁴

Per explicar la presència d'aquestes tres dates (els anys 121, 128 i 134 dC) i fer-les coincidir amb els *bolli* (123 dC) cal fer una distinció entre les diferents fases de la consagració religiosa d'un temple. S'ha de distingir entre *votum*, quan es fa la promesa formal de construcció; la *inauguratio*, quan el terreny es dedica a la divinitat, i la *consecratio*, quan se celebren els primers sacrificis. Per dedicar el terreny, probablement es va haver de traslladar el colós de Neró.⁵³⁵ Si tenim en

529 BEAUJEU, J. *La religion romaine a l'apogée de l'empire. La politique religieuse des Antonins*. París, 1955, pàg. 96-192.

530 BEAUJEU, 1955, ob. cit, pàg. 135.

531 HAMMOND, H. «Composition of the Senate 68-235», *JRS*, 47, 1957, pàg. 77 i seg.

532 PFLAUM, G. H. *Essai sur les procurateurs équestres sous le Haut empire romain*. París, 1960-1961. ID. «Tendances politiques et administratives au II siècle de notre ère», *REL*, 42, 1964, pàg. 118 i seg.

533 TURCAN, 1939; GAGÉ, 1936; GRANT, 1962.

534 Herbert Bloch, dins *I bolli* (BLOCH, H., 1947, pàg. 250-253) cita la presència d'alguns *bolli* del 123 en el podi i només un del 134 a la rodalia de l'arc de Tit.

535 Vegeu STAMBAUGH, J. «The Functions of Roman Temples», *ANRW*, 16.1, 1978, pàg. 554 i seg. S'ha de distingir entre *votum*, quan es fa la promesa formal de construcció; *inauguratio*, quan el terreny es consagra a la divinitat, i *consecratio*, quan se celebren els primers sacrificis.

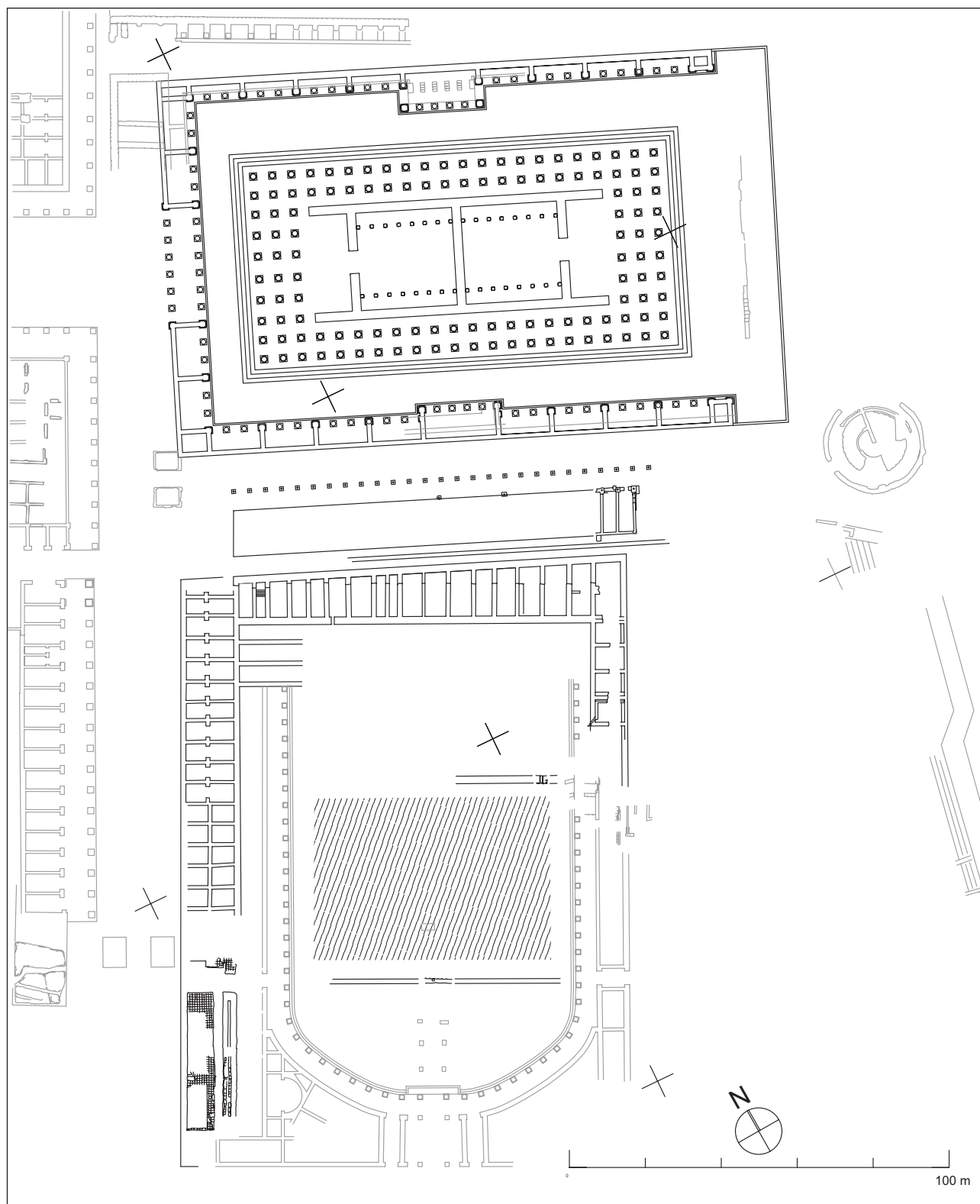

Fig. 101: *Planta general de la Velia en època d'Adrià. Reconstrucció.*

compte els terminis del treball que va requerir tota l'operació, podem suposar que l'any 121, com a màxim, es va poder proclamar el *votum*. Aquesta seria l'opinió de J. Gagé,⁵³⁶ que subratlla la importància dels *romania* en relació amb la institució del culte a Roma per

primera vegada en l'*urbs*. La citada sèrie monetària, corresponent a la setena *tribunicia potestas* (any 228) de Sever Alexandre, devia commemorar una cerimònia duta a terme l'any 128. Probablement l'entrega del terreny a la divinitat preparat ja per a l'inici de les

536 GAGÉ, J. «Le templum Urbis et les origines de l'idée de Renovatio», *Melanges F. Cumont*. Paris, 1936, pàg. 151.

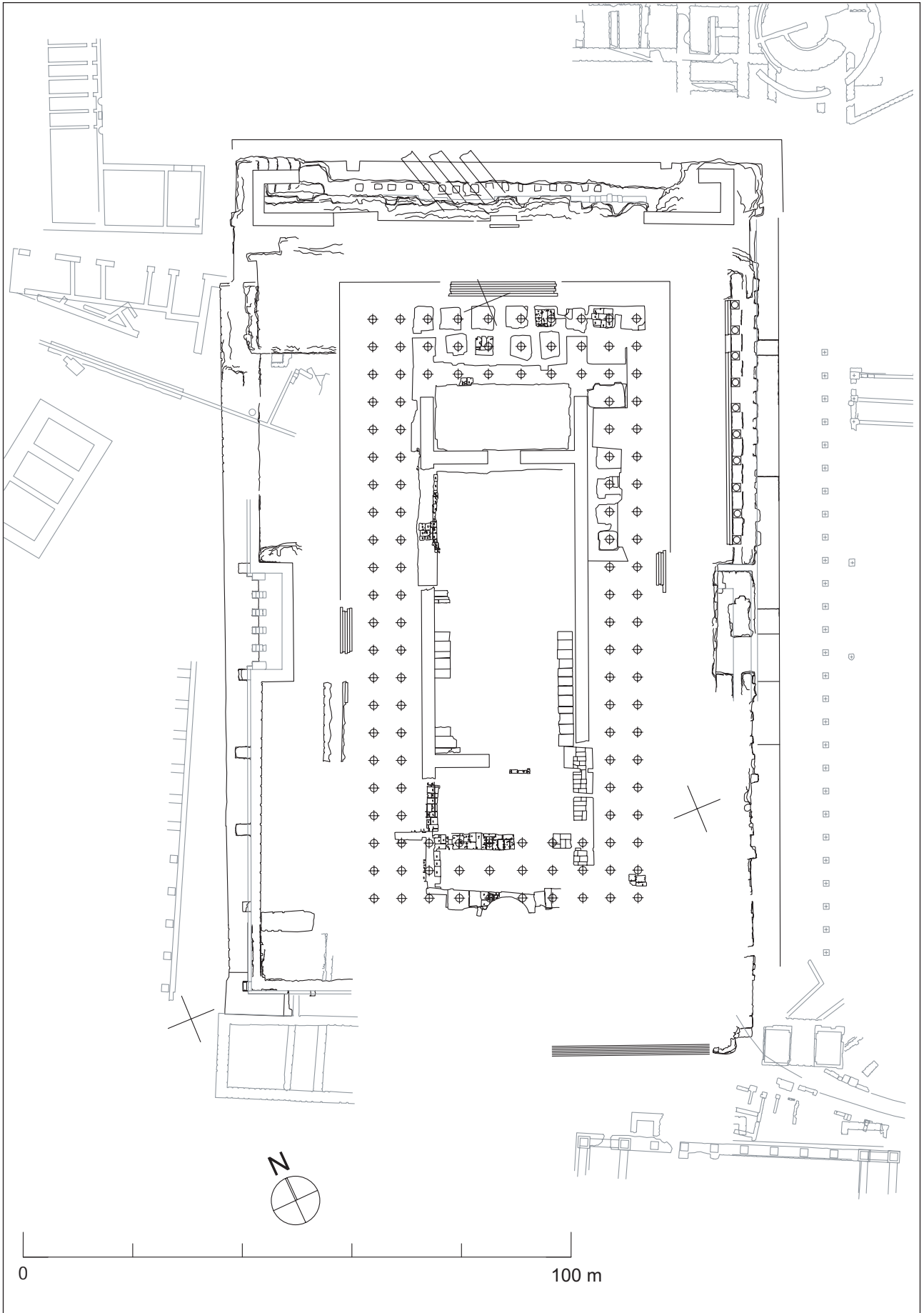

Fig. 102: *El temple de Venus i Roma. Planta de les restes arqueològiques.*

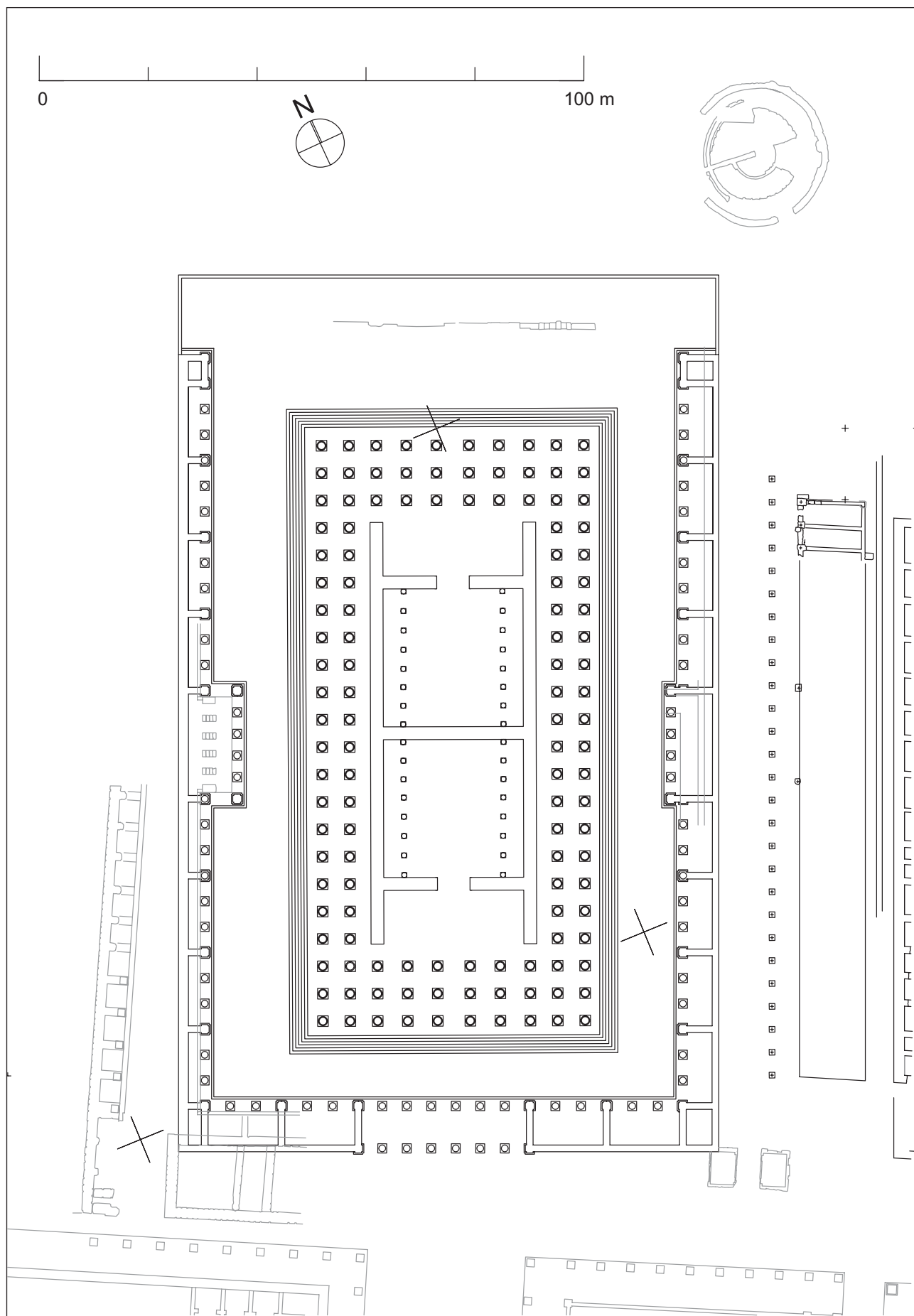

Fig. 103: *Reconstrucció del temenos del temple de Venus i Roma.*

Fig. 104: Monedes d'Antoní Pius amb la façana del temple de Venus i Roma.

obres. Aquesta hipòtesi és la que plantegen Turcan i Gagé.⁵³⁷ Finalment, els primers sacrificis amb la consagració de l'edifici i amb les obres gairebé acabades van ser l'any 134 si acceptem la informació que va transmetre Dió Cassi (49, 4, 4). En conclusió, creiem, com Turcan i Gagé, que l'establiment del culte de Venus i Roma va seguir un procés escalonat entre els anys 121, 128 i 134 dC.

Una opinió diferent és la que planteja la investigadora M. Tagliaferro.⁵³⁸ En un recent treball sobre Adrià i Roma considera que en el cas del temple de Venus i Roma no s'ha de distingir entre un *votum* inicial i una *consecratio* posterior. Segons ella, les dues cerimònies es devien dur a terme l'any 121. És evident que Adrià no va tenir temps, en poc més de tres anys de govern (els anys 118-121), de traslladar el Colós i construir el temple, tal com pensa Tagliaferro. Això, a més, entra en contradicció amb la data dels *bolli* documentats en els maons que van servir per a la construcció del podi. El trasllat de l'estàtua va haver de ser, per força, una operació anterior al començament dels treballs en el podi del temple.

La descripció del trasllat de l'estàtua gegantina en la *Història Augusta* (*Hadr.*: 19, 12) és simbòlica: el Colós és traslladat en posició vertical (*suspès sobre una gran maquinària*) i traginat per vint-i-quatre elefants.⁵³⁹ L'elefant és el símbol d'*aeternitas* i el número vint-i-quatre presenta moltes connotacions cosmològiques, la qual cosa coincideix amb el projecte (citada a la *Història Augusta*) de construir un Colós simètric que representés la Lluna. La transcendència que les fonts assignen a aquest trasllat estava, sens dubte, relacionada amb la importància del lloc ja des de l'època nero-

niana.⁵⁴⁰ Per descomptat, Adrià no va poder construir el temple i molt probablement ni tan sols va poder fer les operacions prèvies a la *consecratio* abans del trasllat de la monumental estàtua. L'any 121, com a màxim s'hauria pogut proclamar el *votum*.⁵⁴¹ Sens dubte, la institució dels *rhomaia* s'ha de posar en relació amb el *votum*. Cal recordar que per a la reconstrucció del Capitoli, cinquanta anys abans, hi va haver una cerimònia semblant, prèvia al començament de les obres. Tàcit (*Hist.* 4.53) narra que l'any setanta una imponent cerimònia va servir per anunciar (*votum*) la reconstrucció del Capitoli; les tasques van durar fins a l'any setanta-cinc quan es va procedir a la *consecratio*. El cas de la reconstrucció del Capitoli de mans de Vespasià no requeria una *inauguratio* (l'indret ja pertanyia a la divinitat), però sí que requeria un *votum* i una *consecratio*. En el cas del temple de Venus i Roma, com que és un edifici de nova planta, calia, a més, la *inauguratio* del sòl a la divinitat.

El primer viatge, Adrià el duu a terme entre els anys 121 i 128. Podríem imaginar que Adrià, l'any 121 i amb motiu de la institució dels *rhomaia*, va proclamar solemnement el *votum*. A la tornada del seu primer viatge i abans de partir cap a l'Àfrica (any 128), es va celebrar un solemne sacrifici sobre un altar provisional, corresponent a la *inauguratio*, amb el Colós ja traslladat i els treballs del podi acabats (*bolli* de l'any 123). Hem de pensar en un ritual de tipus lustral que devia requerir un cert terraplenament de la zona. Aquesta cerimònia es commemoraria un segle més tard, l'any 228. Una dada important és que l'any 128 Adrià fou proclamat *pater patriae*. Per tant, entre l'any 121 i fins al 128 es construeix el basament i s'assenten els fonaments. L'any 134, amb un Adrià

537 TURCAN, *Temple de Venus et de Rome, Grant Anniversary*. GAGÉ, J. Ob. cit. i *Jeux saeculares...*

538 TALIAFERRO BOATWRIGHT, M. *Hadrian and the City of Rome*. Princeton, 1987, pàg. 122.

539 HOWEL, «The Colossus of Nero», *Athenaeum*, 46, 1968, pàg. 297.

540 TURCAN, R. «Litterature astrologique et astrologie litteraire dans l'Antiquité Classique», *Latomus*, 27, 1968.

541 GAGÉ, J. «Le Templum Urbis et les origines de l'idée de Renovatio», *Melanges F. Cumont*, 1936, pàg. 151 i seg.

Fig. 105: La domus Tiberiana. Construccions adrianes. Restes.

envellit en tornar de Judea, es degué consagrar a l'edifici, quan probablement la decoració encara no estava completa.⁵⁴²

El temple de Venus i Roma reflectia en la planta el seu títol doble. Efectivament, d'ençà que s'havia construït, va disposar de dues cel·les contraposades. Un autor tardà (Prudentius, *c. Sym.* 1.217 s.) recorda que la cel·la oberta cap a l'oest estava dedicada a la deessa Roma, mentre que la cel·la est albergava el culte de Venus. Exteriorment es recolzava sobre una grada de set esglaons que mesurava 107 m de longitud i 50 m d'amplària. Aquestes dimensions sobrepassen les del temple de Zeus Olímpic d'Atenes. Cal recordar que l'*Olympieion* atenès s'havia iniciat en el segle VI aC i l'acabà Adrià amb motiu de l'establiment dels jocs panhel·lènics. Tenia la mateixa longi-

tud que el temple de Venus i Roma (107 m). Tanmateix, l'amplària era menor (40 m). La reconstrucció al detall de la planta de l'edifici que construï Adrià va ser estruncada pels treballs que va haver d'emprendre Magenci en el segle IV. En efecte, el temple fou pastura de les flames en l'incendi de l'any 307, i després es reconstruí amb murs de formigó revestit de maons, els quals van transformar completament l'interior: les cel·les van ser dotades d'absis semicirculars i cobertes amb voltes decorades amb cassets. La planta originària de l'edifici adrià era molt més simple. L'interior estava format per dues habitacions rectangulars contraposades, dividides interiorment en tres naus mitjançant dues columnetes properes a les parets laterals. Les façanes exteriors de l'edifici adrià no van ser alterades per les transformacions de Magenci.

542 LEON, CH. *Die Bauornamentik des Trajansforums*. Wien, 1971, pàg. 224 i 231. STRONG, «Late Hadrianic Architectural Ornament in Rome», *PBSR*, 21, 1953, pàg. 127-129 i 136-138.

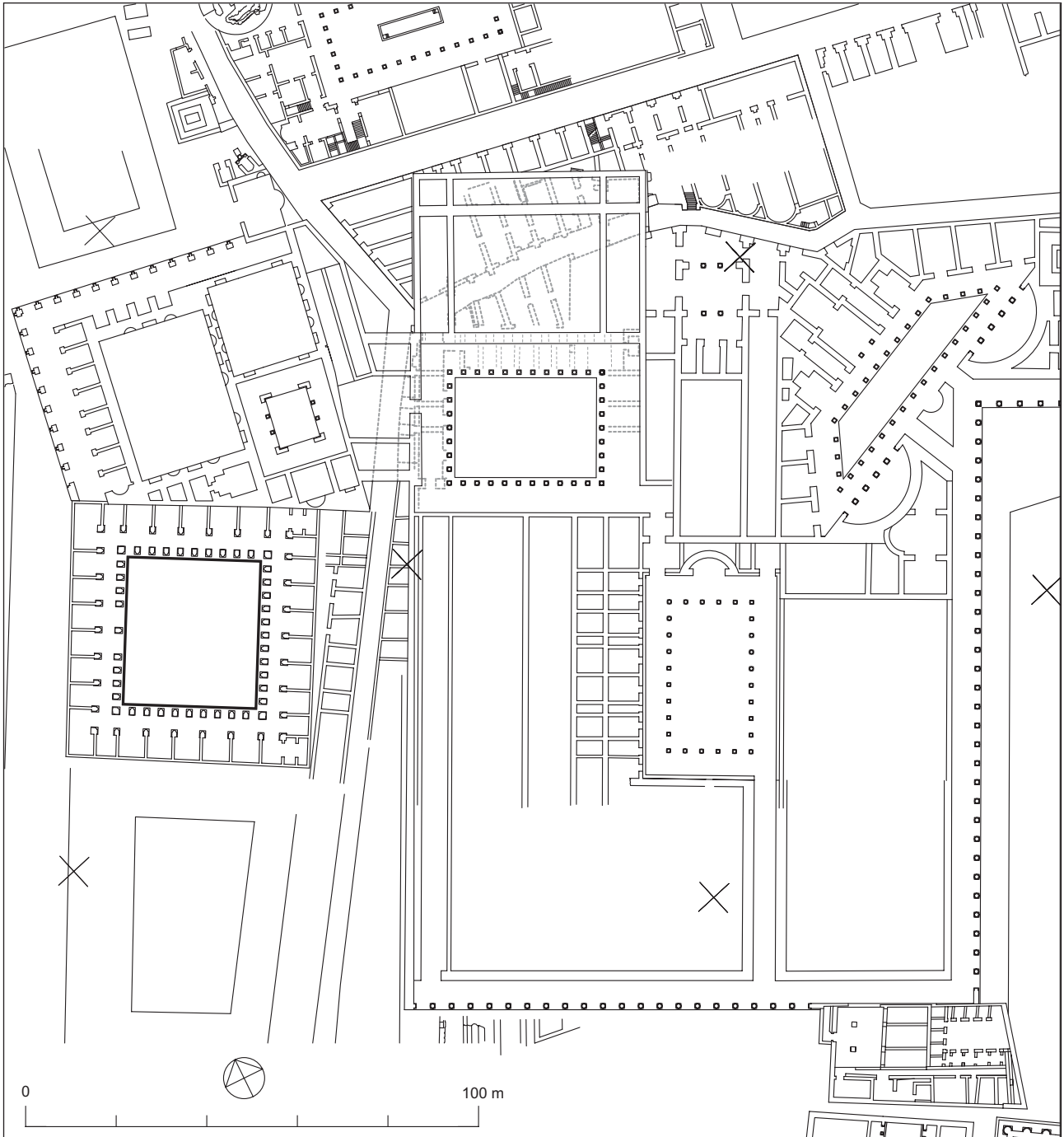

Fig. 106: La domus Tiberiana. Construccions adrianes. Reconstrucció.

Des de l'inici del Renaixement, molts artistes han quedat impressionats per les restes imponents de l'edifici. Tenim dibuixos de Fra Giocondo, Francesco di Giorgio Martini, Giuliano i Giovanni Battista da Sangallo, Baldassarre Peruzzi, Pirro Ligorio i Andrea Palladio. Aquest material gràfic, a més de l'examen de les restes arqueològiques, ha fet que en general es reconstruís la planta exterior de l'edifici com un temple *pseudodípter*. És a dir, amb una única filada de columnes al voltant de les parets de la *naos* i un ambulacre exterior de dimensions enorme. Els treballs recents d'A. Cassatella han permès de demostrar que en realitat l'ambulacre no era tan gran com es pensava, ja que el

temple tenia una doble columnata exterior (dípter). Per fer-nos una idea de les dimensions del projecte només cal considerar que la *peristasis* tenia un total del 124 columnes amb uns fusts monolítics de granit que arribaven a fer 12 m de alçada. La façana frontal comptava amb 10 columnes i les laterals amb 22.

El temple era situat en el centre d'una gran plaça de 145 m de longitud per 100 m de costat, envoltada de columnates i decorada amb dos pavellons situats en el centre dels costats llargs. El costat curt de la plaça tenia dues escales cap al Colosseu i un accés monumental cap a la *Sacra via*. Un aspecte important que

evidència el procés de construcció del conjunt és que la planta del temple i la dels porticats de la plaça no coincideixen exactament. Això és perquè, per construir el podi que sosté el conjunt, es van reutilitzar les restes del vestíbul de Neró. En particular, els dos pavellons situats en el centre dels dos costats llargs semblen recolzar-se sobre construccions anteriors. L'estat actual de les restes fa difícil d'afirmar amb encert la forma i la funció dels elements anteriors a la construcció d'Adrià. No obstant, és evident que s'associava amb les construccions neronianes que ocupaven la zona. Cal fer un apunt especial sobre les restes de l'edifici cobert amb una volta que va aparèixer soterrat sota l'angle nord del podi adrià. Decorat amb uns sofisticats paviments de marbre, es considera en general que formava part d'un important palau del segle I dC. Hem parlat del mateix en referir-nos a la *domus Aurea* de Neró. Es podria tractar d'una part de la residència de la família de sang de Neró, els Domici Enobarb, transformada posteriorment en la *domus Transitoria* que es va cremar en l'incendi de l'any 64. En tot cas, aquestes estructures, i les que van formar part del vestíbul de Neró, van quedar englobades amb Adrià en l'immens podi del temple de Venus i Roma.

Les construccions d'Adrià en el Palatí

L'obra de Adrià en el Palatí no es va limitar a la construcció del temple de Venus i Roma. L'emperador va intervenir en molts altres punts del turó, tot ajustant aspectes que havien romàs inacabats en el gran projecte de Domicià. El desenvolupament d'una complexa burocràcia quant a l'administració de l'Imperi necessitava nous espais per ubicar-hi oficines i arxius. La mateixa naturalesa del poder de l'emperador, tal com havia quedat establerta amb Vespasià, feia que, d'una manera natural, s'associessin les estructures representatives dels palaus imperials amb la força administrativa de l'Estat. Podem afirmar que Domicià va donar la forma definitiva al palau com a seu representativa i Adrià el va convertir en la seu administrativa de la maquinària de l'estat.

Intervencions a la vall del Colosseu

En primer lloc, podem fer referència a la col·locació, a la vall del Colosseu, d'un important sistema de drenatges en direcció cap al circ Màxim. Aquest fet no hauria de sorprendre'ns si pensem en l'escala dels treballs afrontats per a la construcció del temple de Venus i Roma i en la topografia de la mateixa vall, un canal natural per evacuar les aigües. La cronologia d'aquestes intervencions és posterior a la inauguració del temple de Venus i Roma: els *bolli* apareguts ja fan referència als anys 40 i 50 del segle II.⁵⁴³

La *domus Tiberiana*

A l'altre costat de l'arc de Tit es continua amb el sistema d'*insulae* projectat en l'època flàvia a partir dels traçats neronians. Tanmateix, en aquesta zona les intervencions més importants es produeixen en relació amb la *domus Tiberiana*. Podem documentar la reorganització del vestíbul domicià amb la desaparició dels espais monumentals i la seva substitució per un sistema de petites cambres, la construcció de noves rampes d'accés als pisos superiors de la *domus Tiberiana*, la construcció d'un vestíbul elevat i el cobriment d'una part de l'anomenada *Nova via*. Totes aquestes intervencions s'expliquen com un mecanisme per facilitar el funcionament *civil* d'aquesta part del palau. La *domus Tiberiana*, des de l'època de Domicià, quan es construeix la gran residència a l'altre costat del turó, es va haver de destinar preferentment a funcions de tipus administratiu. Només d'aquesta manera es justifiquen les successives construccions en les èpoques domicià i adriana quan ja no hi ha en aquesta zona una activitat cerimonial pròpiament dita. Els grans vestíbuls construïts en l'època domicià sembla que tenen com a origen una funció estrictament representativa. La creació de noves rampes d'accés vertical que dupliquen i tripliquen els elements verticals de circulació només s'entén en funció d'una massa d'usuaris que devien accedir a les diferents *officinae* de la burocràcia imperial allotjades en les cambres que s'estenen sota els jardins i pavellons situats sobre la terrassa.

El santuari de Victòria i Cíbele

És significatiu que en aquest mateix moment adrià es reconstrueixi la via que permetia accedir a l'àrea de la Magna Mater (*clivus Victoriae*), al mateix temps que es monumentalitza un dels murs de contenció que delimita el santuari.⁵⁴⁴ Això només s'explica en la lògica d'aquesta reordenació adriana dels sistemes de circulació del *Palatium*.

Les construccions de la *Sacra via*

En la zona de la *Sacra via* cal destacar l'ampliació i la reforma de la casa de les Vestals i la construcció de nous magatzems. La primera obra va suposar, senzillament, una reforma de l'edifici preexistent. La segona, en canvi, va significar la construcció completa d'un nou edifici.

L'excavació arqueològica espanyola en el Palatí

La nostra excavació ha documentat davant el podi del temple de Venus i Roma una sèrie de construccions adrianes que continuen sota la *Vigna Barberini*, en les

543 PANELLA, C. «La valle del Colosseo nell' Antichità», *Boll. Di Archeologia*, 1-2, 1990, pàg. 82. La cronologia d'aquestes intervencions és posterior a la inauguració del temple de Venus i Roma; els *bolli* que hi apareixen ja fan referència als anys quaranta i cinquanta del segle II. Vegeu la pàgina 83.

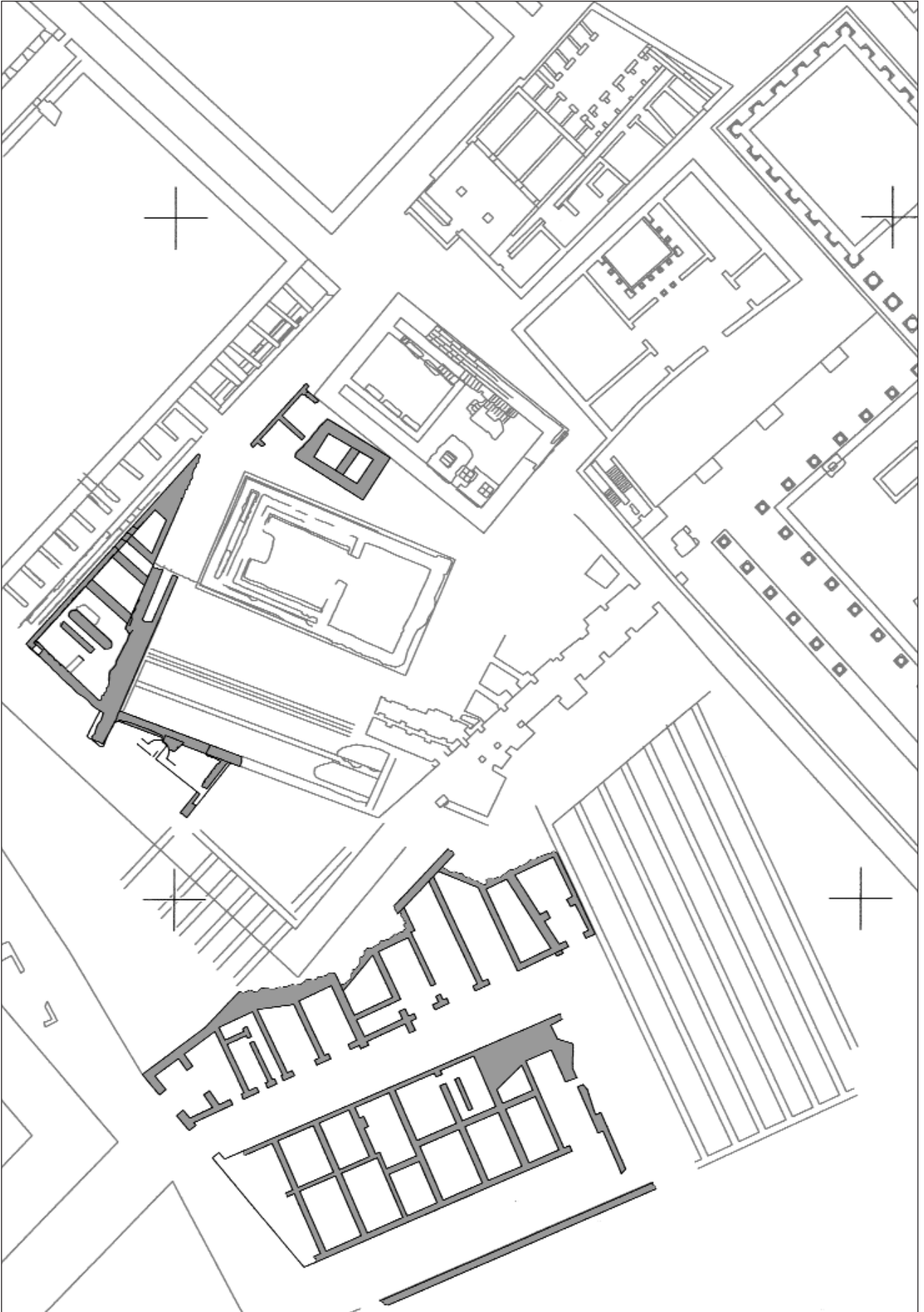

Fig. 107: *El santuari de Cibele. Construccions adrianes. Restes.*

excavacions de l'Escola Francesa. Es tracta d'un edifici que flanquejava la via neroniana que descendia des de la Vèlia (des de l'arc de Tít) cap a la vall del Colosseu, i que feia de *pendant* del massís podi del temple de Venus i Roma, situat a l'altre costat de la via. Aquests dos conjunts de construccions formaven part d'un únic programa edilici. Els sondatges 1, 2 i 3 (vegeu, més endavant, la memòria d'excavació) ens han subministrat les dades que permeten proposar la cronologia de l'edifici, al mateix temps que aporten detalls fins ara desconeguts.

L'edifici constava d'una sèrie regular d'habitacions (*tabernae tabulatae*), organitzades en tres pisos superposats i que s'estenia al llarg del Palatí, enfront del temple de Venus i Roma. La datació d'aquest edifici es pot precisar sobre la base de les dades estratigràfiques de la zona 2 (farcit situat entre els dos paviments d'*opus spicatum*) i sobre la base de la important sèrie de maons i *tegulae* segellats documentats *in situ*.

En primer lloc, destaquen els segells identificats en les parets de les *tabernae*; es tracta de segells rectangulars amb lletres en relleu documentats sobre *tegulae fractae*, utilitzades com a parament dels murs. La seva datació no ofereix cap dubte, ja que els segells inclouen la data consular de fabricació (any 123 dC):

S-326: PAET ET APRON COS EX PR IUNI SULPICIANI CLAUDI CH HERC

266a: ANICETI DOMIT LUCILL PAETIN ET APRON COS DOL

563: SUL M VINI PANTAGA PAETI ET APRONIA COS

Un segon lot important el formen els segells de les *tegulae mammatae*, utilitzades en la coberta «a caputxina» de la petita claveguera adriana, descoberta en la zona 3, en l'eix de la taverna. Es tracta de segells circulars amb orbicle central:

126 (8 ex.): L M C (Lucius Munatius Crescencens)

S-274 (6 ex.): EX PRAEDIS DOMITIAE LUCILLAE OPUS DOLIARE MUNATI

1029 (18 ex.): OP D DIONYS DOMITIAE P F LUCILLAE PAET ET APRON COS

1033(3ex): OP D DORYPHOR DOMITIAE P F LUCILLAE PAET ET APRON COS

Finalment hem de citar un tercer lot, que el formen les *tegulae mammatae* utilitzades en la coberta «a

caputxina» de la gran claveguera adriana, descoberta en les prospeccions 1 i 3. Es tracta de segells circulars amb orbicle lateral:

187 (1 ex.): EX FIGIL DOMIT VETERI OPUS DOL AUXIM

725 (2 ex.): EX PRAED FAUST OP DOLIAR A CALPETA CRESCENTE QU R TL A

1046 (1 ex.): P IUVE II EX F DOMI P F LUCIL OPUS DL Q OP IUSTI

1089 (3 ex.): OPUS DOL PRAED LUCILL VERI ULPIUS ANICETIA

En conjunt, destaquen les produccions de *Domitia Lucilla Maior*, dutes a terme per diferents fabricants i la presència d'abundant material produït per *L. Munatius Crescens*. En menor mesura, es documenten els segells de *C. Domitius Trophimus* i *Iunius Sulpicianus*. La simple comparació d'aquest llistat amb els segells que ha recollit Herbert Bloch en el temple de Venus i Roma⁵⁴⁵ aporta una immediata conclusió topogràfica. Bloch recull, de diferents fonts, la presència de material constructiu fabricat per *offinatores* de *Domitia Lucilla* (Mirtill, Dionisi...), per *L. Munatius Crescens* i per *C. Domitius Trophimus*. La data consular que recull part d'aquest material és, precisament, la de l'any 123 dC: Petinià i Apronià cònsols.

Com veiem, l'edifici adrià, situat sota la *Vigna Barberini*, i el temple de Venus i Roma es van construir al mateix temps i es va utilitzar material constructiu que havien fet els mateixos fabricants.

El front de tavernes esmentat delimita, juntament amb el podi del temple de Venus i Roma, la depressió que des de la vall del Coliseu permetia la pujada fins a la Vèlia. El mur de fons de les cambres té, fins i tot, 15 metres d'altura i conserva els carregaments dels sòls i dels sostres superposats de les cambres. Aquest mur presenta, en algunes zones, grans forats com a resultat d'operacions de saqueig del material constructiu. A través dels orificis del mur es pot veure una poderosa fonamentació abocada contra pals de fusta verticals. Sovint s'ha considerat que aquesta fonamentació constitueix, des d'un punt de vista constructiu, un element anterior a l'edifici de les *tabernae*, tal vegada el primer mur de contenció de terres construït en aquesta part del turó.⁵⁴⁶ L'argument bàsic és l'alineació del mur esmentat amb el traçat de la *Nova via* neroniana, tal com la va restituir E. B. van Deman. Aquest mur constituïria, en aquesta interpretació, un residu de la continuació de la *Nova via* neroniana. Des d'un punt

544 PENSABENE, P., Vent'anni di studi e scavi, dins *Il Palatino. Area sacra Sud-Ouest*, Roma 1998, 1-154.

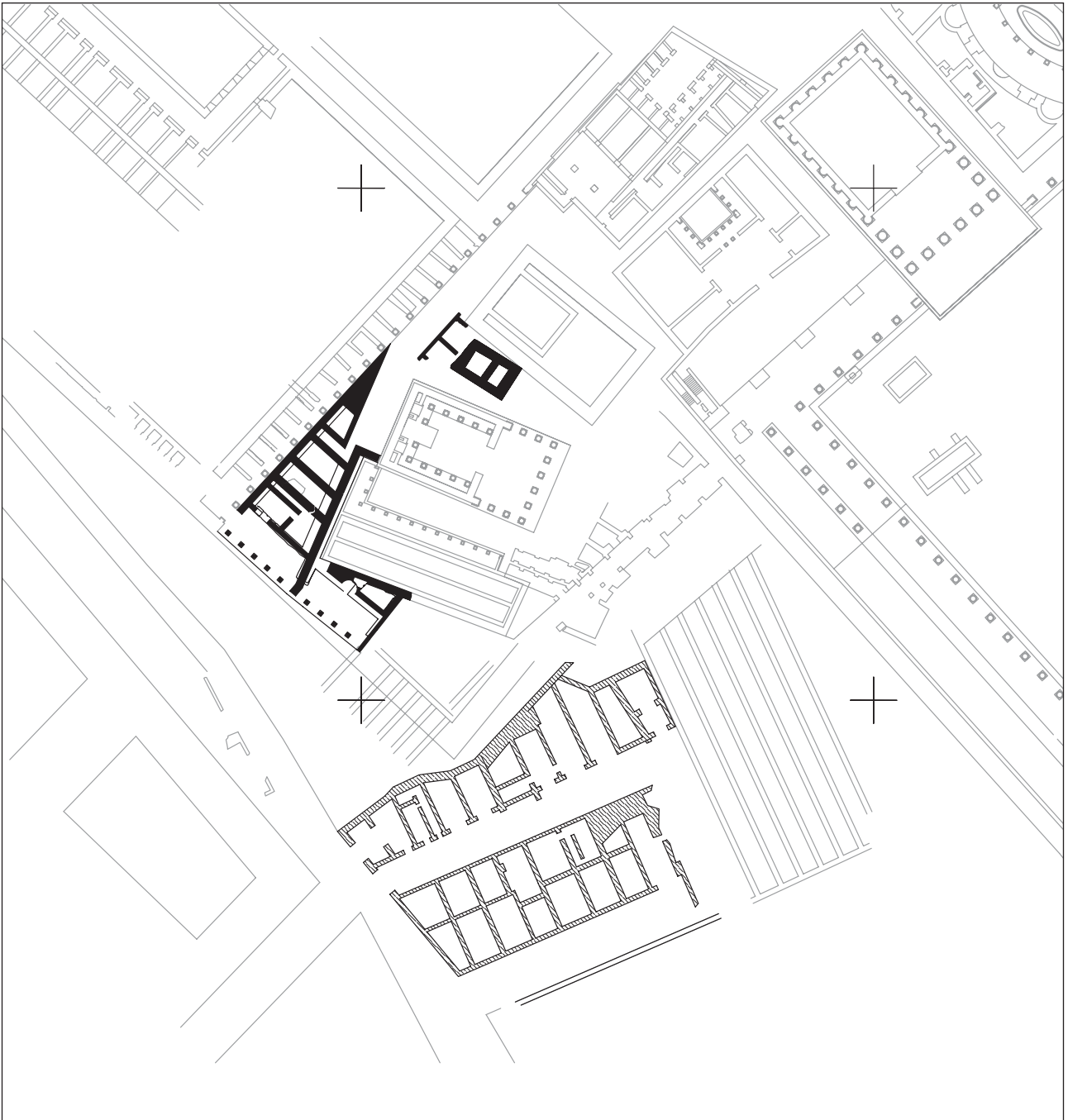

Fig. 108: *El santuari de Cibele. Construccions adrianes. Restitució.*

de vista constructiu, aquesta hipòtesi se sustentava en la similitud d'aquesta fonamentació de *caementicium* amb algunes estructures de la *domus Transitoria* o de la *domus Aurea*. Per exemple, els grans murs de fonamentació descoberts darrere de la basilica de Maxenci, amb l'obertura de la *via dei Fori Imperiali*. D'acord amb aquesta interpretació, s'ha suposat que el mur de maó del fons de les tavernes era més modern que la fonamentació de *caementicium* (presumptament neroniana) i possiblement de cronologia flàvia.⁵⁴⁷ Pensem, tanmateix, que no s'han tingut en compte dues circumstàncies: la primera, que el mur considerat com *el*

més modern (mur de maons) presenta un parament posterior de *lateres*, per la qual cosa va haver de ser construït quan al darrere no hi havia encara el massís de *caementicium*. Per això la seqüència cronològica s'ha d'invertir: el mur de *lateres* és més antic que el massís de *caementicium*. La segona consideració és que els *bolli* identificats en el mur de *laterizio* són adrians (concretament, els que cita *Paet. et Apr. Cos.=123 dC*), una cronologia que coincideix plenament amb l'estratigrafia que aporta la zona 2 de les nostres excavacions. En particular, fem referència als materials que contenen les trinxeres de fundació dels murs laterals de la

545 BLOCH, H. *I Bolli Laterizi e la storia edilizia romana*. Roma, 1947, pàg. 250 i seg.

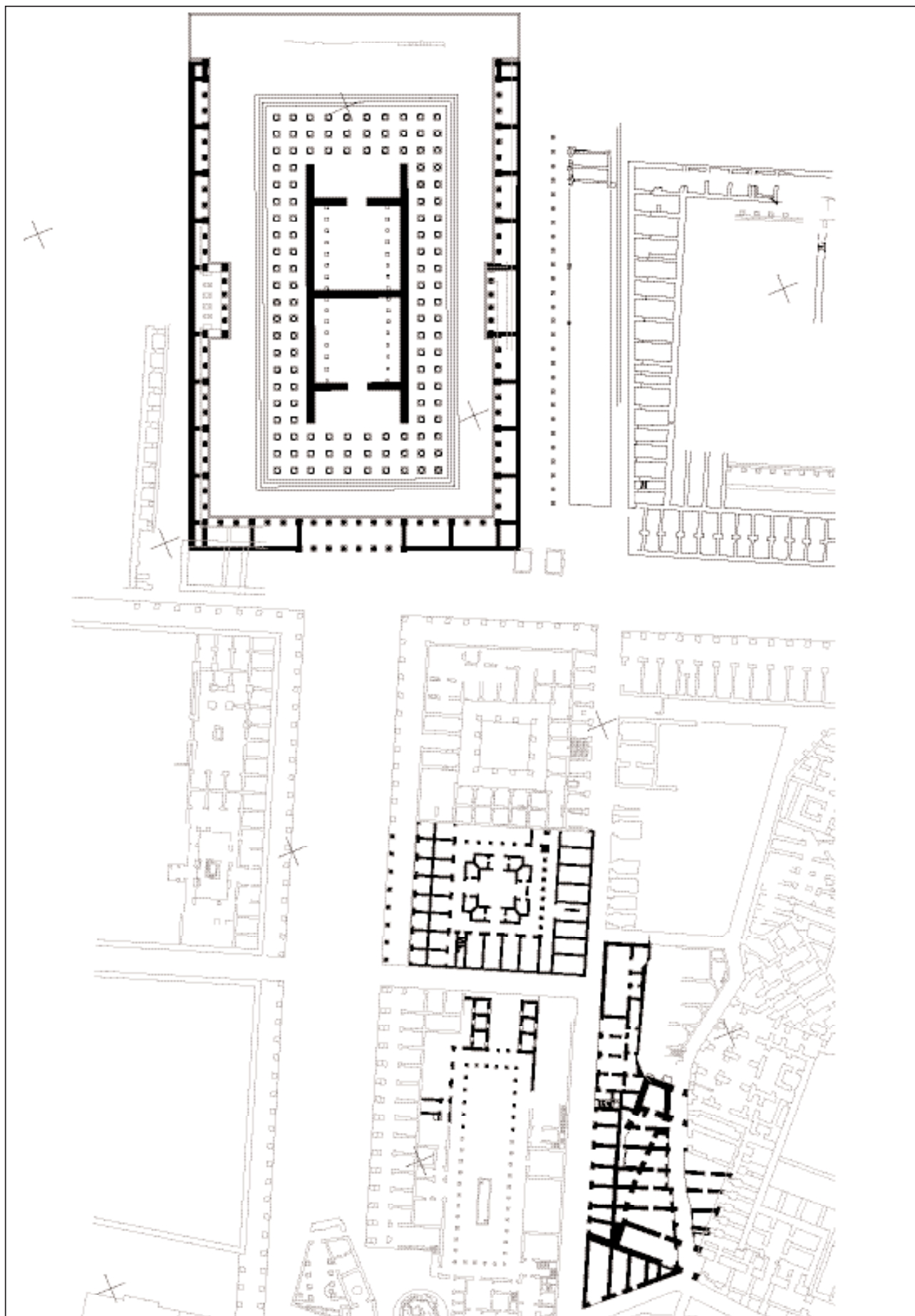

Fig. 109: *La Sacra via. Construccions adrianes.*

taverna. Això implica que el massís de *caementicium* és de cronologia postadriana. En certa manera, el gran mur adrià, de maó, devia servir d'encofrat perdut per a l'abocament de la fonamentació de *caementicium*. Una simple comprovació planimètrica n'aporta l'explicació fàcilment: el massís de *caementicium* que apareix després del mur adrià és la fonamentació de la columnata severiana que envoltava el gran temple de la *Vigna Barberini*.

En l'excavació de la zona 2, hem pogut identificar les trinxeres de construcció dels murs d'una de les tavernes i el paviment de *spicatum* que es va col·locar en aquell moment. Els fonaments dels murs adrians tallen un paviment flavi i aconseguen els farciments de sorres estèrils utilitzats per terraplenar la zona després de l'incendi de l'any 64. Tant el paviment flavi com el paviment adrià que se li superposa s'han construït en *opus spicatum*.

El parament posterior del mur adrià és visible a través dels nombrosos forats practicats en el mateix mur. Com ja hem fet constar, la presència d'un parament posterior de *lateres* en el mur esmentat significa que es va construir com una obra exempta, amb les dues cares vistes. Això demostra que almenys en l'altura del segon pis no constituïa un mur de contenció. Aquesta dada, a la qual ja s'ha fet referència en parlar de la cronologia del conjunt, s'ha de posar en relació amb una sèrie de portes que s'obren en el mur i que es van tapiar a causa de les fonamentacions dels porticats de la terrassa alta. Aquestes portes impliquen que l'edifici adrià disposava d'una segona filera de cambres a l'altura del segon pis. Podem afirmar que aquesta part de l'edifici es caracteritzava per una secció enterrassada.

Aquesta sèrie de deduccions coincideix amb les dades que aporta Bartoli de l'excavació de darrere la zona nord de l'edifici i amb les conclusions de les excavacions franceses. En coincidència amb les portes tapiades, Bartoli va descobrir grans cambres pavimentades amb un mosaic de dibuix geomètric, blanc i negre que se sosté amb *suspensurae*. Almenys un dels *bipedals* de la *suspensura* presentava un segell de l'any 123 dC.⁵⁴⁸ El mur de *caementicium*, segons Bartoli, és medieval. Aquesta excavació es va cobrir novament; tanmateix, aquesta dada es pot posar en connexió amb alguns indicis de murs preverians que s'intueixen sota les grans subestructures voltades que s'estenen sota la via de Sant Bonaventura i amb els mateixos resultats de les excavacions d'H. Broise i I. Thebert en el front de la *Vigna Barberini* cap a la via de Sant Gregori. En realitat, la filera de tavernes que considerem és només la

part emergent d'un edifici adrià que es va projectar contemporàniament a la construcció del temple de Venus i Roma. Aquest edifici s'estén sota tota la *Vigna Barberini*.⁵⁴⁹ Grans cambres interconnectades, pavimentades amb mosaics bicromats (en blanc i negre) i dotades de *suspensurae*. Es tracta d'un conjunt que s'ha d'interpretar per la posició topogràfica, com a element annex al complex palatí.

En definitiva, podem afirmar que aquesta sèrie de cambres constitueix la part davantera d'un edifici adrià que es terraplenarà més tard per fer de subestructura de la gran terrassa amb porticats que envoltava el gran temple situat a la *Vigna Barberini*. Amb tot, i per ara, la part més ben coneguda de l'edifici adrià és la filera de cambres situada davant el temple de Venus i Roma. Fins i tot coneixem els detalls del sistema estructural, adoptat per suportar els paviments superposats de la filera de cambres: embigats de fusta recolzats en cornises de maó construïts amb la mateixa obra dels murs. L'estructura, tal com la reconstruïm, correspon al sistema de *tabernae*.

Per entendre la magnitud de l'edifici que considerem cal recordar la superposició complexa d'edificis que afecten la zona des de l'inici del segle I dC. Les excavacions franceses a la *Vigna Barberini* han descobert les restes del palau familiar dels *Licinii*, formats sobretot per un luxós peristil envoltat de dependències. L'edifici va ser arrasat durant la segona meitat del segle I dC i substituït per un monumental jardí decorat amb una gran exedra porticada que hem examinat en parlar del palau de Domicià. El jardí flavi era delimitat lateralment per la via porticada que menava cap al cor del palau imperial (*clivus Palatinus*). És probable que el jardí descendís tot formant una sèrie de terrasses que seguien el perfil inclinat del *clivus Palatinus*. Dos llargs porticats delimitaven lateralment les terrasses escalonades. Els pòrtics s'ajuntaven en la part més elevada del jardí tot creant una escenografia corba a l'eix de la qual hi devia haver l'accés principal del conjunt. L'edifici adrià de què parlem va transformar completament la part més baixa dels jardins. És probable que es volgués convertir els jardins escalonats en un jardí horitzontal, per anivellar-lo amb la terrassa més elevada. La part corba dels porticats del jardí flavi, situat per sobre de la nova cota, va poder mantenir-se en ús amb la reordenació del conjunt. No passa el mateix amb la part més baixa, situada davant les restes del vestíbul de Neró. El nostre edifici adrià és en realitat un gran mur de contenció destinat a sostenir els farciments que van anivellar el jardí. La dada important és que amb Adrià els jardins encara conservaven la mateixa funció.

546 VAN DEMAN, E. V. «The Neronian Sacra Via», *AJA*, XXVII, 1923, pàg. 383 i seg. LUGLI, G. *Roma Antica, il centro monumentale*. Roma, 1946, pàg. 240. POPESCU, A. «Le cosidette Terme di Eliogabalo in Via Sacra», *Ephemeris Dacoromana*, IV, 1930, pàg. 1-28.

547 POPESCU, 1930. Ob. cit. Pàg. 3.

548 BARTOLI, «Avanzi di fortificazioni medievali del Palatino», *RAL*, 1909, pàg. 527.

549 BARTOLI, 1909, pàg. 529. THEBERT, I; BROISE, H. «Informe de excavación», *MEFRA*, 100, 1988, pàg. 506.

Adrià i la transformació del Palatí

L'examen de les tècniques constructives i la consideració global d'aquestes construccions permeten delimitar un gran projecte urbà adrià, que coincideix, a més, amb la reorganització dels sistemes de clavegueram de la vall del Coliseu.⁵⁵⁰ D'altra banda, hi ha intervencions adrianes en altres punts del Palatí, que ja hem comentat, documentades per les noves excavacions en la zona: les *insulae* que flanquegen la *Sacra via*,⁵⁵¹ el santuari de Victòria i Cíbele,⁵⁵² la *domus Tiberiana* i,⁵⁵³ sobretot, les excavacions franceses sota la *Vigna Barberini*. La importància de les noves dades i la rellevància de la situació topogràfica que presenta permeten de plantejar sobre noves bases arqueològiques els projectes urbans d'Adrià per renovar el centre de Roma.⁵⁵⁴

Des d'aquesta perspectiva, resulta particularment significatiu que amb el podi del temple es rectificui el perfil del turó cap al palau imperial. Podem afirmar que aquests dos edificis (l'edifici adrià sota el temple d'Heliogàbal i el temple de Venus i Roma) es van construir d'acord amb una planificació unitària que modificava completament la configuració del paisatge urbà d'aquesta part del turó. Significativament a partir de l'època adriana la via d'accés a la regió del Fòrum des de la vall del Coliseu quedava definida per les façanes paral·leles d'aquests dos edificis.

La construcció del temple de Venus i Roma va alterar profundament el paisatge urbà d'aquesta part de la ciutat. En aquest punt, hem de fer una precisió important: treballem en la zona de contacte de dos sistemes urbans condicionats per una diferència d'orientació de 6 graus d'un sistema respecte de l'altre. El traçat neronià de la *Sacra via*, les illes que la flanquegen (incloent-hi l'*Atrium Vestae*), l'anomenada *Nova via*, el *clivus Palatinus* i les estructures que delimiten el gran rectangle, que després s'anomenarà *temple d'Heliogàbal*, corresponen rigorosament a una mateixa orientació. En canvi, el temple de Venus i Roma, amb el podi del *Temenos* i l'eix principal de l'amfiteatre flavi, determina un sistema diferent. La diferència entre aquests dos sistemes és de sis graus, i es posa especialment de manifest en les zones de contacte. Atès que treballem precisament en una d'aquestes zones de contacte, aquests sis graus de diferència són d'una gran rellevància. En la nostra zona, aquesta petita divergència es tradueix en una variació de vuit metres, d'un extrem a l'altre de la zona de treball. Per tot

això, resulta important la dada que un edifici construït rigorosament d'acord amb la primera orientació, que des d'ara identificarem amb la *Sacra via* neroniana, presenta la línia de façana d'acord amb la segona orientació, és a dir, l'eix del temple de Venus i Roma.

El traçat del nostre edifici es va projectar, en part, per resoldre un problema d'orientació: la façana se situava paral·lela al podi del temple de Venus i Roma, de tal manera que la pujada a la Vèlia des de la vall del Coliseu s'havia de fer a través d'una avinguda regular, en tant que el cos de l'edifici (mur de fons de les *tabernae*) continuava el sistema d'eixos que havia servit per traçar la *Sacra via*, la *Nova via* i el *clivus Palatinus*. Aquesta serà la problemàtica topogràfica de la nostra zona al llarg dels segles II i III dC; es tracta de la franja de contacte entre dos sistemes ortogonals no exactament coincidents. El que resulta molt significatiu és veure en cada moment com els projectistes urbans miren d'ajustar-se a unes o altres alineacions, en funció de l'orientació política específica del projecte que es pretén implementar. És una situació que resulta particularment evident quan es parla de la intervenció adriana. L'edifici de *tabernae* és projectat en relació amb el podi que sostenia el *temenos* del temple de Venus i Roma, de manera que respecta el pas cap als fòrums (anomenat *Sacra via*) i soluciona, al mateix temps, la relació amb els jardins flavis annexos al palau imperial. D'aquesta manera, es reconstruiria la continuïtat de la façana sud del Palatí després de la interrupció que havia representat la *domus Aurea*. El projecte d'Adrià s'entén des de la lògica global de resoldre paisatgísticament el perfil de tot el turó. En conclusió, els elements adrians identificats en la nostra zona d'excavació s'han evidenciat com a peces clau per comprendre la complexa organització urbanística de tota la zona. Pràcticament podem parlar d'un gran projecte, que per ara només comencem a conèixer, que afectava tot el front sud del Palatí i que configurava un nou paisatge urbà en el vessant nord de la vall del Coliseu.

Conclusió: subestructures i tavernes en l'arquitectura romana

La construcció de grans sèries de tavernes com a subestructura de sistemes de terrasses ocupades per places porticades comença, a gran escala, en els santuaris tardorepublicans del Laci. La necessitat de mantenir una cota regular per a la plaça que envoltava el temple d'Hèrcules Víctor a Tívoli o de la Fortuna

550 PANELLA, C. «La valle del Colosseo nell'antichità», *Bolld'Arq*, 1-2, 1990, pàg. 35 i seg. ID. (ed.), *Meta Sudans I*. Roma, 1996.

551 CARANDINI, A. «Domus e Horrea in Palatio», *Schiavi in Italia*. Roma, 1988, pàg. 360 i seg. ID. «Domus e Insulae sulla pendice settentrionale del Palatí», *BC*, 91-92, 1986, pàg. 263 i seg.

552 PENSABENE, P. «Area Sud-Occidentale del Palatino». Roma. *Archeologia nel centro* (LSA, 6.1), 1985, pàg. 179 i seg.

553 KRAUSE, C. «Ricerche sulla storia edilizia, rapporto preliminare», *Domus Tiberiana* (C. Krause, ed.). Zurich, 1985, pàg. 127 i seg. ID. «La Domus Tiberiana e il suo contesto urbano», *URBS*, pàg. 781 i seg.

554 TAGLIAFERRO, M. *Hadrian and the city of Rome*, ob. cit., pàg. 122.

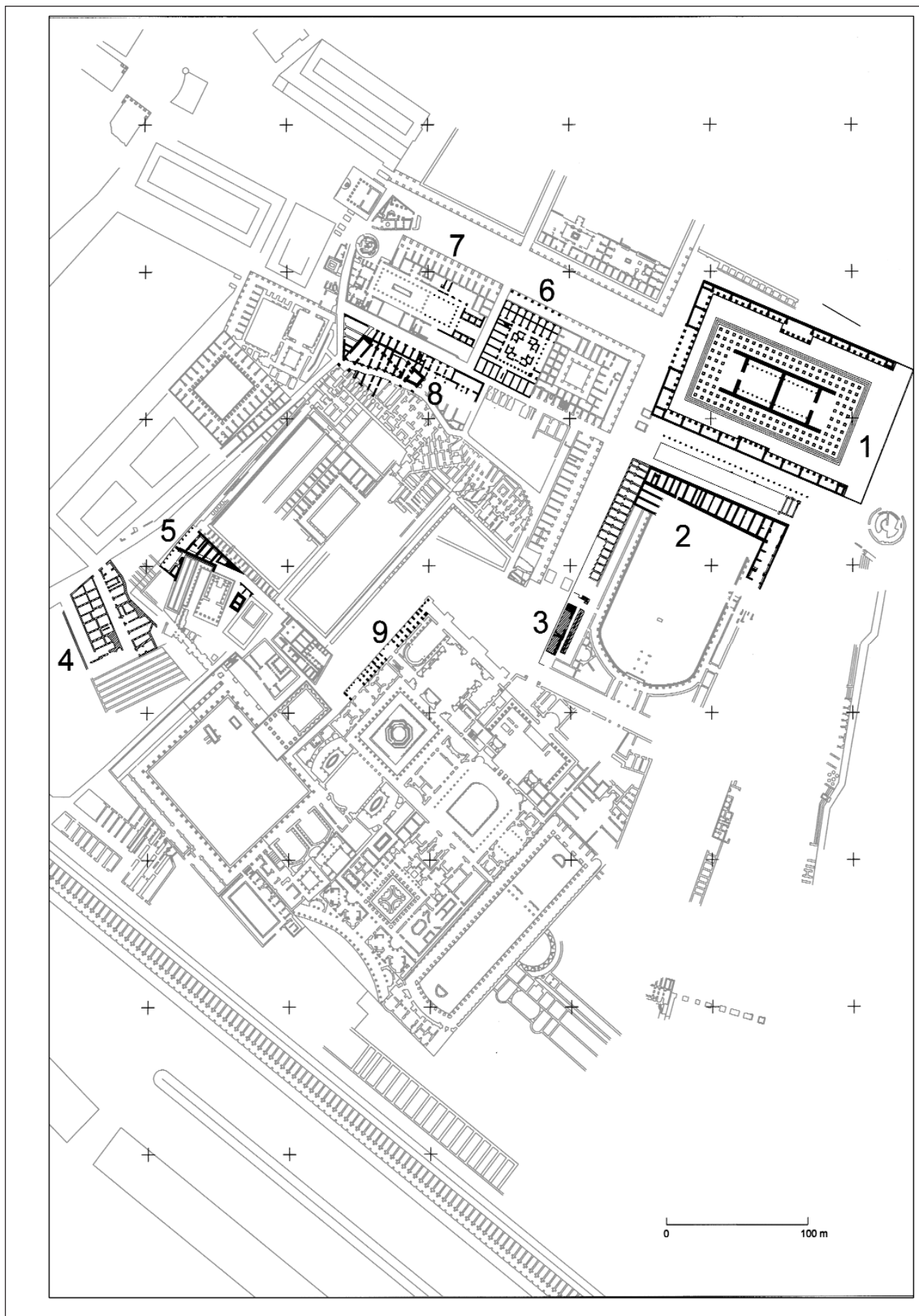

Fig. 110: Construccions adrianes i antonines en el Palatí.

Primigènia en l'antiga Preneste,⁵⁵⁵ va obligar a edificar formidables sèries de cambres voltades. L'ús dels sistemes de tavernes o de criptopòrtics es mostren com els dos instruments fonamentals en la configuració en altura dels volums edificats. L'equivalència entre els criptopòrtics i els sistemes de subestructura a través de cambres voltades es fa especialment evident en la configuració dels conjunts *forum-basilica-templum* tardorepublicans i augustals,⁵⁵⁶ tal com es fa palès en els fòrums republicans de Minturno, Luni i Empúries, per als criptopòrtics, i en el fòrum de Terracina, per a la sèrie de tavernes; en aquest sentit, són fonamentals reflexions com ara les de Rakow (1976) o les aportacions del col·loqui de Roma de 1973.⁵⁵⁷ En aquests dos casos, la funcionalitat que es destinà a l'instrument arquitectònic (criptopòrtic o sèrie de tavernes) és secundària en relació amb el paper de composició que duu a terme en el conjunt.

Els grans santuaris de Preneste i *Tibur* marquen la consolidació d'una tecnologia flexible per a l'ús del *caementicium* en la repetició d'un mòdul regular i unes dimensions estandarditzades: cintres de fusta reutilitzades en cada volta i el recurs a sistemes industrialitzats de producció del material de construcció. La difusió de la tècnica del *reticulatum* reflecteix l'estandardització dels sistemes de producció del material de construcció. Després de l'incendi de l'any 64 comença la substitució a gran escala del material de construcció: els *lateres* substitueixen els *cunei* del *reticulatum*. El final d'aquest procés el constituirà l'anomenat *brick faced concrete* (construccions de maons amb nucli de formigó), juntament amb l'expansió de les grans *figlinae* de producció industrialitzada de maons. Les noves maneres de concebre l'arquitectura privada, desenvolupades en les èpoques neroniana i flàvia, produiran noves tipologies i nous tipus de construcció que perduraran fins a l'època bizantina. Exemples com ara el de les illes de cronologia flàvia, que flanquegen la *Sacra via*, amb murs construïts mitjançant paraments de *lateres*, nucli de *caementicium* i associats a sistemes voltats que es combinen amb sòls intermedis de fusta recolzats en mènsules o en cornises de maó o, en el cas de l'edifici adrià que ens ocupa, responen perfectament a uns models arquitectònics sorgits cinquanta anys abans i que en l'any 123 dC es trobaven en plena maduresa d'utilització.

No és difícil, en l'època adriana, trobar paral·lels a aquesta manera de construir edificis; citarem un monument adrià excepcional com a exemple característic: la vil·la Adriana. En concret, fem referència al sistema d'habitacions en sèrie, *cento camarelle*, que serveix de subestructura als anomenats *poecile* i *pretori*.⁵⁵⁸

En el cas del *poecile*, es tracta dels quatre pisos superposats de cambres que contenen la càrrega de les terres que formen la part sud-oest de la gran terrassa. La funcionalitat d'aquesta terrassa, probablement cal associar-la a un tipus obert d'hipòdrom, lligat al cerimonial del palau. Es tracta d'un tipus d'associació desenvolupat a partir de l'època neroniana i que es reflecteix en molts exemples de palaus imperials: la *domus Aurea* i l'*Augustana*, amb el circ Màxim, el palau Sessori a Roma o els palaus imperials de Constantinoble, Milà i Salònica. En aquest exemple de la vil·la Adriana, les diverses cambres que permeten la materialització d'una terrassa horitzontal tan gran s'entenen com a estructures polifuncionals (alberg, magatzem, petits tallers, etc.) sense cap relació amb el que succeeix en la terrassa superior. El que resulta particularment significatiu és que es tracti de quatre pisos superposats en què només es cobreix el darrer amb un sistema voltat. Els altres tres pisos intermedis se solucionen amb embigats de fusta recolzats en cornises i mènsules. A aquests pisos intermedis s'accedeix des d'escalles situades en els extrems de la sèrie d'habitacions combinades amb passadissos de fusta recolzats sobre mènsules de façana.

El cas de l'anomenat *pretori* de la vil·la Adriana ofereix un exemple de més complexitat: es tracta d'una filera doble d'habitacions, que funciona igualment com a mur de contenció de terres adaptant-se a la topografia del terreny. El paviment dels pisos intermedis és de fusta i es recolza sobre mènsules de travertí. Aquests dos exemples confirmen la flexibilitat que aconsegueix el llenguatge de composició de l'arquitectura adriana.⁵⁵⁹

En el fons, els projectes adrians en la zona del Palatí i la Vèlia actuen sobre dos plans diferenciats. El primer pla és l'aspecte simbòlic; es construeix la massa d'un dels temples més grans de l'antiguitat per destacar l'inici d'un *saeculum aureum*, una refundació de la ciutat. No oblidem que, en algunes emissions, Adrià és Ròmul *conditor*. El segon aspecte és la resolució d'un sistema viari funcional que durant la gran etapa domiciàna no s'havia arribat a resoldre. Els projectes domicians tenen una base fonamentalment simbòlica que s'explica per la necessitat d'una dinastia d'imposar-se sobre el paisatge urbà de la ciutat. La fase trajana, tenyida d'un marcat conservadorisme, s'havia centrat en la resolució de l'accés al Camp de Mart mitjançant l'edificació d'un conjunt monumental en el fons poc innovador. Només en la zona dels mercats, Apol·lodor va mirar d'articular, des d'una perspectiva arquitectònica original, un sistema d'espais i circulacions. Hem

555 GIULIANI, C. F. *Tibur 1966-1970*. FASOLO, F.; GULLINI, G. *Il santuario della Fortuna Primigenia a Palestrina*, 1953.

556 WARD-PERKINS, J. B. *JRS*, 60, 1970, pàg. 1-19.

557 A. V. *Les Cryptoportiques dans l'architecture romaine*. Roma, 1973.

558 AURIGEMMA, S. *Villa Adriana*. Roma, 1961. Centro Camarelle: pàg. 58-61; Pretorio: pàg. 147.

559 CREMA, L. *L'architettura romana*. Torí, 1959. LYTTELON, M. *Baroque Architecture in classical Antiquity*, 1974.

de destacar que en morir Domicià el problema urbanístic més urgent de la ciutat era la connexió de la regió dels fòrums cap al nord. Cap a l'est, la situació urbanística s'havia resolt amb la construcció del *forum Transitorium* i cap al sud el desmantellament de la *domus Aurea* havia deixat lloc a un buit. Per tot això, l'actuació adriana s'insereix en una política més general destinada a solucionar els problemes urbanístics de la ciutat. Una vegada resolt l'accés a la zona del Camp de Mart i l'articulació de la Suburra amb el Fòrum i amb el Quirinal, el gran problema circulatori que subsisteix és la connexió dels districtes sud amb el centre. En aquest punt actua la política urbana adriana, amb un projecte ambiciós per enllaçar la regió dels fòrums i la vall del Coliseu, tot unificant els diferents sistemes urbans que havien anat operant en la zona. Un d'aquests és el sistema ortogonal, que va permetre plantejar, ja en l'època neroniana, el traçat de les *insulae* que flanquegen les vies *Sacra* i *Nova* i el *clivus Palatinus*, un altre sistema que correspon als eixos del temple de Venus i Roma (que ocupa la zona del vestíbul neronià del Colós), i que es prolonga en el traçat de l'amfiteatre flaví (que ocupa el lloc de l'*stagnum* de la *domus Aurea*). En definitiva, les bases del planejament urbà es van traçar després de l'incendi de l'any 64, en dissenyar la posició dels diferents blocs que componien la *domus Aurea* (vestíbul, *Sacra via*, *stagnum*, etc.) amb la qual cosa es condiciona el futur urbanístic d'aquesta zona de l'àrea central. La impressió general és que el traçat inicial dels blocs es remunta a l'original projecte neronià de la *domus Aurea*. En aquest sentit, les recents aportacions de P. Meogrossi pel que fa als traçats originals de tot el conjunt nero-

nià resulten extremadament clarificadores, la identificació d'un gran eix transversal des del Palatí fins a l'Opi rigorosament perpendicular a l'orientació de la *Lata via (Flaminia via)* ens remunta a les idees de *spec-tio, templum* i refundació d'una ciutat. Pensem que es pot afirmar que la ciutat projectada després de l'incendi de l'any 64, *nova urbs*, es va recolzar en sòlids sistemes d'orientació astronòmica.

Trajà havia actuat en molts aspectes com a continuador de la política domiciana. Naturalment, la propaganda del seu regnat denigra la figura de tirà del darrer Flavi; tanmateix, tal com hem vist, la seva política urbanística no és més que la lògica continuació del projecte urbà del darrer Flavi. Naturalment, el beneficiari en primera persona del projecte de Trajà és el mateix emperador, soterrat sota la seva columna triomfal en el centre d'una nova Roma, exaltat com un nou Ròmul. Un nou centre que enllaçava els dos sectors monumentals de l'*urbs*: la zona dels fòrums i el Camp de Mart.

Amb tot aquest panorama, el programa adrià de *renovatio* es torna molt més lògic. Es resol, d'aquesta manera, la sortida de la profunda crisi que planteja la *domus Aurea* de Neró. Adrià es va plantejar la definitiva conversió del Palatí en un centre administratiu, amb uns apèndixs ben articulats i un nou centre simbòlic de la religiositat. El nostre edifici, en definitiva, articula l'espai que s'estén entre el *templum* de Venus i Roma i la residència imperial, que és el testimoni que ens permet parlar, almenys, d'una política urbana significativa.

10. LA DINASTIA DELS SEVERS I EL PALATÍ

La dinastia dels Severs va ser l'última capaç d'emprendre canvis substancials en la fisonomia urbana de Roma. Va governar l'Imperi durant 24 llargs anys, entre el 193 i el 235 dC, i va intervenir en una llarga llista d'edificis que coneixem gràcies a les fonts escrites i a la documentació arqueològica.⁵⁶⁰ Poques vegades eren edificis construïts *ex novo*. En general van ser obres de reconstrucció, de reparació o de manteniment. El llarg segle d'estabilitat imperial que va suposar el govern de Trajà, Adrià i els Antonins, havia consolidat l'espai urbà de Roma com una ciutat museu el prestigi de la qual depenia més de la *maiestas* de la seva imatge que de la força real de les legions.⁵⁶¹ D'alguna manera, la política urbana a Roma reflectia directament la situació en què es trobava l'Imperi. Per descomptat, a les acaballes del segle II dC, malgrat el poder aparent, ja era evident que l'organització imperial tenia les llavors d'una futura disgregació. La guerra civil que va envoltar l'ascens al poder de Septimi Sever demostra clarament aquest fet.⁵⁶²

L'emperador Còmmode, el darrer representant de la dinastia antonina, va ser estrangulat el 31 de desembre del 192 dC per un atleta a les ordres de Q. Emili Let, prefecte del pretori. Així, d'una manera abrupta, s'acabava l'etapa de major estabilitat política de l'Imperi Romà. La *Història Augusta*, Dió Cassi i Herodià, quan expliquen els detalls de la conjura, naturalment en clau propagandística,⁵⁶³ subratllen el caire tirànic de la figura de Còmmode. La data de l'assassinat, l'últim dia de l'any, es devia triar perquè Còmmode volia desfer-se dels còsols electes que havien de prendre possessió del seu càrrec l'endemà amb l'objectiu de proclamar-se cònsol únic. D'aquesta manera, el cop d'estat hauria estat el resultat, imprevist, de la maldat de Còmmode. A partir d'aquest guió, l'elecció de Pèrtinax com a successor fou presentada com un retorn a la línia marcada pels *bons principes* (Antoní Pius i Marc Aureli) que havia estat temporalment interrompuda. Avui sabem que aquest no va ser exactament el desenvolupament dels esdeveniments. La causa última de la mort de Còmmode va ser l'enfrontament del senat i dels alts càrrecs de l'administració amb les tendències autocràtiques de l'emperador.⁵⁶⁴ La conjura per pujar Pèrtinax al

poder va ser preparada minuciosament tot introduint persones de confiança en els càrrecs vitals de l'administració del poder⁵⁶⁵. L'elecció d'un senador que, tot i que en aquell moment ocupava el càrrec de prefecte de l'urbs, ja tenia 66 anys d'edat, recorda, en efecte, l'elecció de Nerva després de l'assassinat de Domicià. Els dos anys que va durar el seu govern van ser en realitat una preparació per a l'autèntic hereu: Trajà. En el cas de la successió de Pèrtinax, els esdeveniments no van seguir les passes que els conjurats havien previst. Malgrat els esforços per guanyar els favors del senat, el nou emperador no va aconseguir un suport decisiu per ser elegit. D'altra banda, la dramàtica situació de les arque imperials⁵⁶⁶ no el va deixar acontentar les aspiracions econòmiques concretes que els pretorians havien posat en el canvi polític. El 28 de març, és a dir, després de vuitanta-set dies de govern, va ser assassinat per tres-cents pretorians instigats per Let, el mateix prefecte del pretori que havia organitzat el seu ascens al poder. S'esdevingué aleshores un espectacle que fa palès fins a quin punt s'havia deteriorat la noció d'autoritat.⁵⁶⁷ Un cop que els pretorians van haver retirat cap al campament, amb els carrers de Roma a les mans de la plebs i amb el senat colpit pel tomb dels esdeveniments, es va produir la subhasta de poder. Va guanyar Didi Julià, que va oferir un donatiu de 25.000 sestercis als pretorians. El nou govern encara va ser més curt que el de Pèrtinax: amb prou feines no va durar 66 dies. Des de l'inici va haver d'afrontar sublevacions militars: Pescenni Níger, legat a Síria, Septimi Sever en la Panònia i Clodi Albí a la Britània. Va esclatar aleshores una cruenta guerra civil que va durar 4 anys fins a la victòria completa de Septimi Sever. El resultat final ens demostra que el poder es trobava a les mans dels exèrcits de frontera.⁵⁶⁸ Pescenni Níger va tenir el suport del sistema defensiu oriental mentre que Septimi Sever va ser ajudat per les legions que defensaven l'eix Rin-Danubi dels bàrbar. No es podia haver esdevingut d'una altra manera. Adrià havia renunciat a la política agressiva de conquestes exteriors que s'havia mantingut fins a Trajà. Això va deixar els successors amb la difícil responsabilitat de conservar un sistema administratiu tremendament costós sense l'aportació de botins procedents de l'exterior.⁵⁶⁹ Com que la pressió de les

560 BENARIO, H.W. «Rome of the Severi», *Latomus* 17, 1958, 712-722.

561 GUIDOBALDI, F. «Architettura e urbanistica: dalla città-museo alla città santa», dins (E. Lo Cascio ed.) *Roma Imperiale, una metropoli antica*, Roma 2000, p. 315 i seg.

562 Es pot consultar una bibliografia actualitzada a LETTA, C., «La dinastia dei Severi», dins *Storia di Roma* 2.1, Torí 1991, pàg. 639 i seg.

563 BIRLEY, A.R. «The Coup d'Etat of the year 193» dins *BJ CLXIX*, 1969, p. 247 seg.

564 RUBIN, Z. *Civil-War Propaganda and Historiography*, Brussel·les 1980.

565 BIRLEY, A.R. 1969, ob. cit. p. 247 seg.

566 CRAWFORD, M. *Finance, Coinage and Money from the Severans to Constantine*, dins *ANRW* II,2, 1975, p. 591 seg.

567 GROSSO, A. *La lotta politica al tempo di Comodo*, Torí 1964.

568 BIRLEY, A. *Septimius Severus. The African Emperor*, Londres 1981.

569 LO AUTORS, E. «Fra equilibrio e crisi», dins *Storia di Roma* 2.1, Torí 1991, pàg. 701-731.

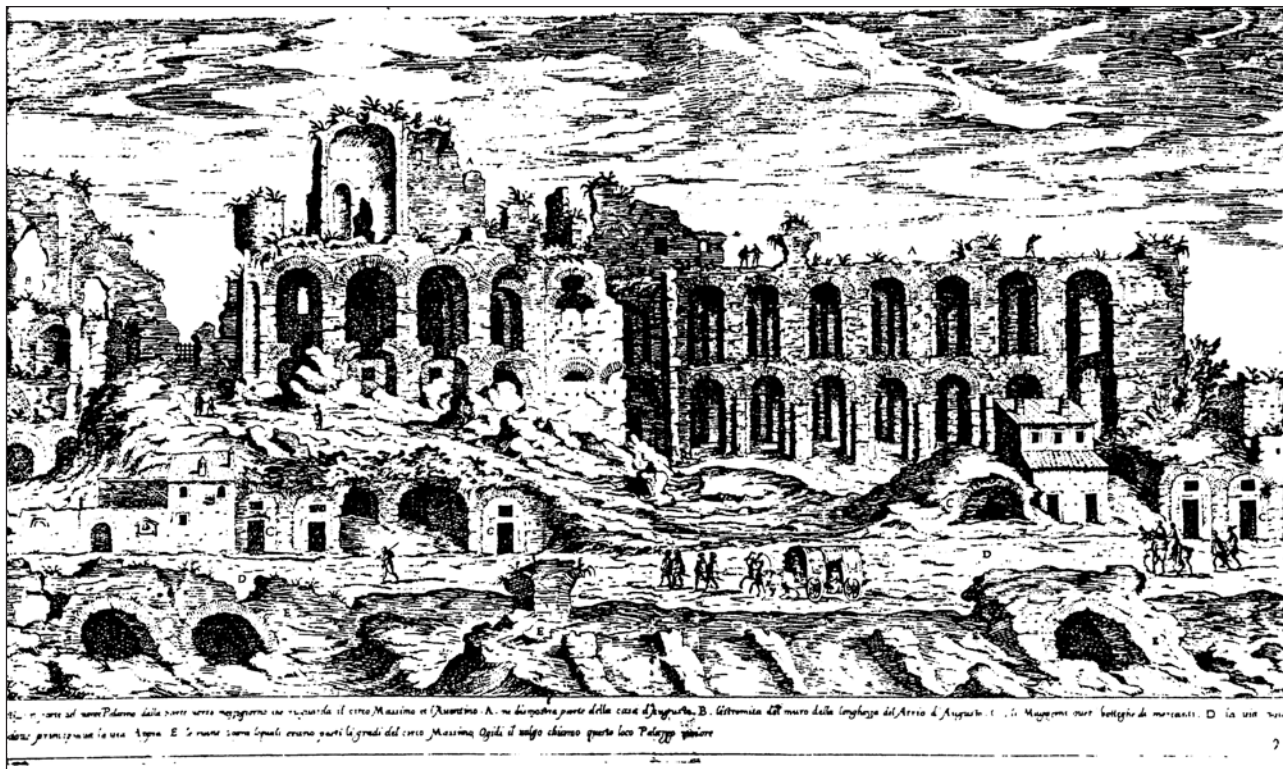

Fig. 111: Gravats renaixentista d'E. du Perac (1575).

Les arcades severianes, com en la domus Tiberiana, constitueixen uns sistemes de volta destinats a mantenir en alçat les dependències principals dels palaus imperials. Ambdós conjunts s'han mantingut a la vista al llarg de la història. Per això, a partir del Renaixement, se n'han fet nombrosos dibuixos i gravats.

poblacions exteriors mai no havia cessat, els antonins van haver d'organitzar la defensa de l'Imperi mitjançant una extensa frontera estable, el manteniment de la qual agreujava irremeiablement la supervivència del sistema imperial. Més ben situat que els seus rivals, Septimi Sever va afanyar-se a ocupar Roma i a dissoldre la guàrdia pretoriana. El febrer del 197, vençuts i morts els darrers rivals, Septimi Sever inaugurava una nova dinastia. El poble i el senat, l'aristocràcia i els quadres que administraven l'Imperi ja sabien que el poder efectiu es trobava fora de Roma.⁵⁷⁰ Un autèntic provincial, la família del qual gairebé no parlava llatí, havia ascendit al poder amb el suport de les legions de frontera. Nascut a Leptis Magna (Libia), procedia d'una família equestre d'origen libicopúnic que fins al segle I dC no va assolir la ciutadania romana.⁵⁷¹

La política urbana de Septimi Sever i els seus descendents

El nou sobirà va governar l'Imperi durant 14 anys, fins al dia de la seva mort, el 4 de febrer del 211. Tanmateix, durant aquest període, va restar gairebé durant quatre anys a Roma. Mentre a Occident s'esdevenien els últims episodis de la guerra civil, els perses van envair l'Imperi. Així, tres mesos després de la

vitòria sobre Claudi Albí, tota la família imperial es va traslladar a Orient per seguir de prop una enèrgica campanya ofensiva contra els invasors (197 dC). Tot i que els atacants foren derrotats l'any següent, l'emperador va preferir romandre a Orient i visità Egipte (durant els anys 199 i 200) i les províncies asiàtiques (l'any 201). El retorn a Roma va ser calculat acuradament per tal que coincidís amb el desè aniversari del seu nomenament com a emperador. El 9 d'abril de l'any 202, cinc anys després de l'inici del seu viatge, Sever i la seva família es trobaven a Roma per celebrar-hi, amb una extraordinària solemnitat, els seus *decennalia* i la cerimònia del triomf per la *Victoria Parthica maxima*. Quasi immediatament van tornar cap a l'Àfrica, on van restar-hi durant dos llargs anys. Van retornar a Roma l'abril del 204, per celebrar-hi els jocs seculars, l'aniversari centenari de la fundació de Roma. Quatre anys després (el 208), l'emperador va tornar a anar-se'n cap a la guerra. Una altra vegada es tractava d'una expedició defensiva. Ara cap a la Britània, d'on ja no tornaria. Septimi Sever va morir a Eboracum (York) l'any 211, en la defensa de les fronteres de l'Imperi.

Hem vist com Sever va haver d'absentar-se de Roma durant uns llargs períodes per tal de garantir la defen-

570 LUTTWAK, E.N. *The Grand Strategy of the Roman Empire*, Baltimore-Londres 1976, pàg 171 i seg.

571 BIRLEY, A. *Septimius Severus. The African Emperor*, Londres 1981.

sa de les fronteres. Unes circumstàncies que van condicionar la seva política urbana. Amb tot, l'emperador es va esforçar a anar a l'*urbs* amb motiu de dues dates assenyalades. La primera per celebrar-hi les *decennalia* de l'any 202 i la segona en ocasió dels *ludi saeculares* de l'any 204.

Herodià (III, 10, 2) i Dió Cassi (76, 1,3) recorden els solemnes jocs que es van oferir durant el desè aniversari del seu ascens al poder. Afegeix que també s'hi va celebrar el triomf per la *Victoria parthica maxima*.⁵⁷² En aquella ocasió el senat va decidir la construcció de l'arc de triomf que encara podem admirar intacte en el Fòrum de Roma.⁵⁷³ Els dos autors ens recorden alguns aspectes significatius de la processó triomfal que va recórrer el perímetre del Palatí abans d'ascendir cap al Capitoli. Segons la biografia de Septimi Sever (S.H.A., *Sev.*, 16.7), l'emperador va rebutjar el triomf que li oferí el senat, objectant que no hauria pogut realitzar el recorregut dempeus sobre el carro triomfal a causa de la malaltia que li afectava els genolls (la gota). Va ser el seu fill i el seu successor Caracal·la qui va rebre l'honor de presidir la processó des del carro triomfal. Per aconseguir-ho va haver de magnificar els perills afrontats per l'exèrcit en la travessia de Palestina que, de fet, havia estat un passeig militar. Durant les celebracions a Roma, Septimi Sever es devia limitar a recórrer el *clivus Capitolinus* a peu.⁵⁷⁴ Per justificar aquest fet el senat va atorgar-li l'honor d'una *ovatio*. Cal recordar que el cerimonial dels dos premis era diferent. L'entrada a Roma, així com el recorregut i l'ascens al Capitoli, es feia sobre un carro per als generals *triomfadors*, tot solemnitzat amb música de trompetes. En canvi, per a la ovació, el vencedor entrava a Roma a peu o a cavall. A més, el seguici era menys espectacular: els soldats només portaven rams d'olivera i la música es limitava a les flautes. La celebració de les *decennalia* va incloure grans jocs i naturalment l'emissió de monedes commemoratives.⁵⁷⁵

Dos anys més tard (204) es van celebrar els jocs seculars que commemoraven el centenari de la fundació de Roma tot i que només n'havien passat cinquanta des de la darrera celebració secular.⁵⁷⁶ Efectivament, l'any 148 Antoní Pius havia renovat els vots per la prosperitat de Roma, amb motiu del novè centenari de la fundació. Tanmateix, els esdeveniments que van precedir l'ascens de la nova dinastia demostraven que els sacrificis de l'any 148 no havien estat efectius. De fet, l'últim emperador que havia arribat al poder després d'una guerra civil cruenta havia estat Vespasià l'any

69. Per tant, calia una solemne restauració de l'estat romà.⁵⁷⁷

Ambdues celebracions (els anys 202 i el 204) es van fer coincidir amb la consagració dels temples i monuments restaurats o reconstruïts després de l'incendi de l'any 191. La propaganda de la dinastia va voler convertir les dues ocasions en un moment especial en la història de Roma.⁵⁷⁸ L'incendi de l'any 191, quan Còmmode encara era emperador, va afectar molts dels monuments de l'*urbs*, entre els quals hi havia la part oriental del Palatí. L'incendi es va originar en una casa propera al fòrum de la Pau i es va estendre a la *Sacra via*, on va destruir-hi magatzems, el temple de Vesta i la casa de les Vestals. Finalment va arribar fins al Palatí, on va afectar molts dels edificis dels palaus imperials (Dió Cass. LXXII, 24.1; Herodià I, 14, 2-4). El gran llistat d'edificis que es van restaurar posteriorment indica que el foc va tenir unes dimensions considerables. És probable que les obres massives de restauració no comencessin fins al final de la guerra civil (any 197). Els treballs degueren ser accelerats amb l'arribada de l'or persa obtingut en el saqueig de Ctesifont.

Sabem que també es va cremar parcialment el *templum Pacis* (fòrum de Vespasià) amb la biblioteca que tenia. La restauració va ser utilitzada per refer la planta cadastral de Roma col·locada en una sala del conjunt foral amb motiu de la construcció de l'edifici.⁵⁷⁹ La nova planta (*Forma Urbis Marmorea*: FUM) va ser incisa, com l'anterior, en grans lloses de marbre subjectades a la paret de maó de l'edifici a través de grapes metàl·liques. Va ser col·locada en coincidència amb la conclusió dels treballs de restauració (205-208 dC). Segurament la seva funció principal era el control administratiu i fiscal de la ciutat. Per això el document gràfic es va realitzar amb una atenció especial envers els detalls arquitectònics. L'escala gràfica escollida (aprox. 1:250) il·lustra fins a quin punt van ser complicats els treballs de cartografia necessaris per realitzar-la. Hem emprat alguns dels seus fragments en la reconstrucció de la planimetria del Palatí. Però, més enllà de l'estricta interès que té com a document arqueològic, l'execució de la planta de marbre severiana evidencia la preocupació del cercle dirigent de l'administració per conèixer l'estat real dels carrers, dels barris i de l'edificació de tot Roma. Efectivament, al llarg del segle II la ciutat s'havia densificat amb la construcció intensiva de cases de veïns. Cal no oblidar que mentre es multiplicaven els

572 CHASTAGNOL, A., «Les fêtes décennales de Septime-Sévère» dins *BSAF* 1984, 91-107.

573 BRILLANT, R., *The Arch of Septimius Severus in the Roman Forum* (MAAR 29), Roma 1967.

574 CHASTAGNOL, A., «Aspects concrets et cadre topographique des fêtes des empereurs» dins *L'URBS. Espace urbain et histoire*, Roma 1987, pàg. 491 seg.

575 CHASTAGNOL, A., «Les jubilés décennaux et vicennaux des empereurs sous les Antonins et les Sévères» dins *RN* 26, 1984, pàg. 104-123.

576 GORRIE, H., «The Severan Building Programme and the Secular Games» dins *Athenaeum* 91.2, 2002, pàg. 461-481.

577 TURCAN, R., «Le culte impérial au III siècle» dins *ANRW* II, 16.2, Berlín-Nova York 1978, pàg. 1004.

578 DESCENIER, J., «*Omina et realia*. Naissance de l'*urbs sacra* sévérienne (193-204 ap. J.-C.)» dins *MEFRA* 105.2, 1993, pàg. 547-620.

579 RODRÍGUEZ ALMEIDA, E., *Forma Urbis Marmorea*. *Aggiornamento* 1980. Roma 1982.

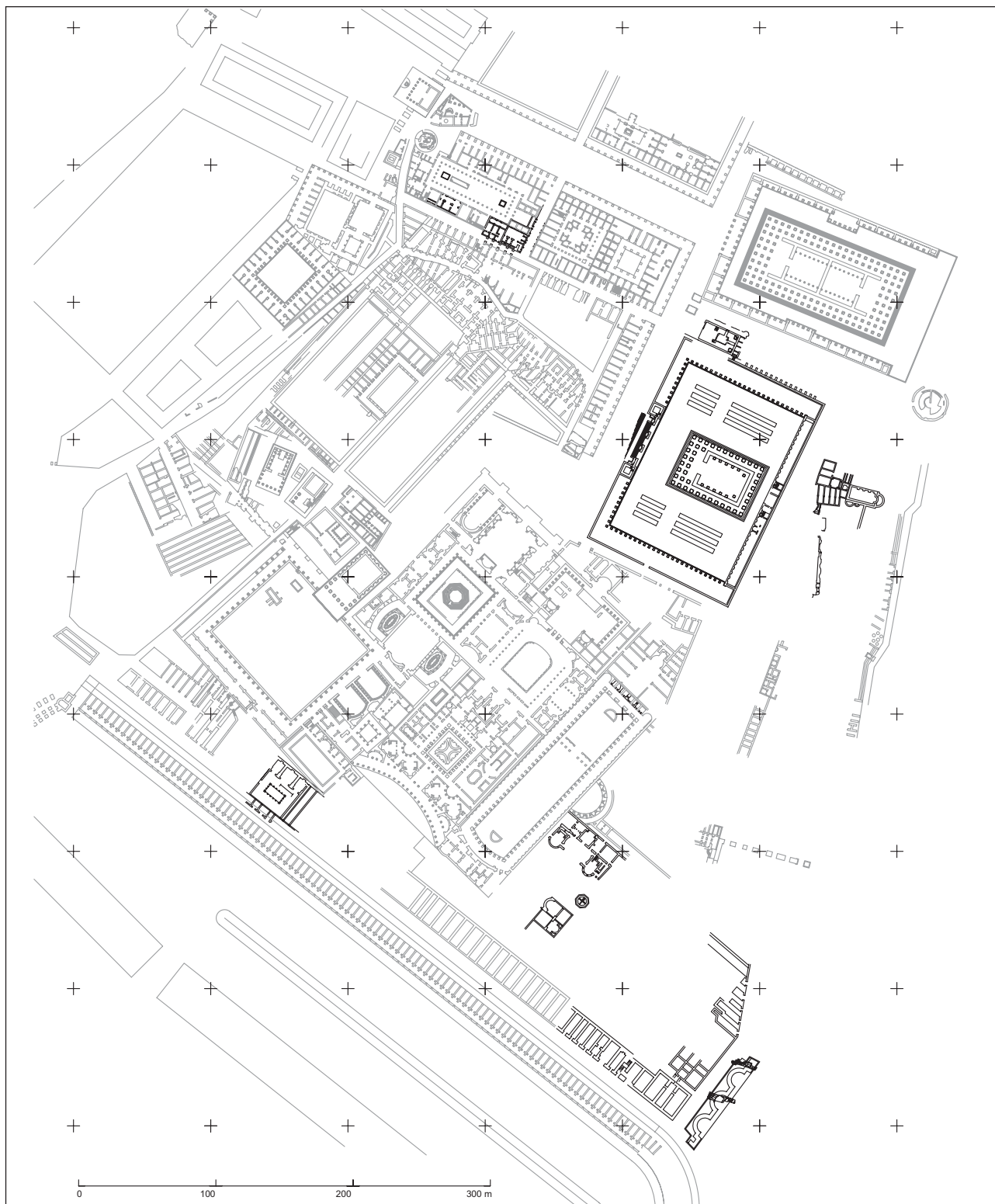

Fig. 112: *El Palatí entre Septimi Sever i Magenci.*

Les construccions d'època severiana es concentren en el vessant est del Palatí. Corresponen a dos moments diferents. Durant el govern de Septimi Sever, el primer emperador de la dinastia, l'extrem sud del palau imperial es transformà completament amb l'ampliació de les termes palatines (arcades severianes) i la construcció, al costat de la capçalera del circ Màxim, d'un nimfeu monumental anomenat Septizodion. Algunes dècades després, durant el govern d'Heliogàbal, el penúltim emperador de la dinastia, es construí el temple del Sol invicte d'Heliogàbal sobre els antics jardins del palau (Vigna Barberini). A més, s'han documentat unes altres construccions més petites que es poden datar a principis del segle III dC. Davant del circ Màxim es van edificar noves dependències palatines, com ara l'anomenada domus Gelotiana, que va convertir el carrer que separava el circ del palau en una via tecta (carrer cobert). Al costat del temple de Venus i Roma es construí un edifici d'habitacions en sèrie al voltant d'un pati, potser uns horrea. Les úniques obres de Magenci en el Palatí són, d'una banda, la construcció d'un nou conjunt termal sobre les arcades severianes de la basilica de Magenci, al costat de la Sacra via, i, de l'altra, la reconstrucció interior del temple de Venus i Roma (dibuix de Mar).

monuments públics en el centre, encara calia allotjar una població de més d'un milió d'habitants. En el fons, per poder realitzar la FUM va caldre un document previ equivalent en alguns trets a un modern Pla General d'Ordenació Urbana. De manera que Septimi Sever es va ocupar del proveïment hídric de Roma, tot augmentant el cabal dels antics aqueductes⁵⁸⁰ i construint-ne un de nou⁵⁸¹.

El foc també va arribar a la zona de la *Sacra via*. Va restar-ne afectat el temple de Vesta i la casa de les Vestals adjacent. Herodià (I, 14.3-6) explica que el *Palladium* va quedar a la vista pública quan les mateixes vestals, amb les seves mans, el van treure del temple. La restauració va tenir el suport del patronat de l'emperadriu Júlia Domna, com a muller del Pontífex Màxim i primera matrona de l'estat. Per tant, en les monedes que commemoren l'esdeveniment, apareix el temple reconstruït i el rostre de l'emperadriu amb l'epítet de *Vesta Mater*. La propaganda d'un règim que en el fons ja era monàrquic reservava un paper important a les mares dels prínceps hereus: durant el decurs dels jocs seculars, Júlia Domna, acompanyada de la Vestal Màxima, va ser l'encarregada de recitar la pregària pública a Juno Regina.⁵⁸² En la zona del Fòrum, també va quedar afectat el temple del Diví Vespasià, tal com ens indica la inscripció d'època severiana col·locada a l'arquitrà de l'edifici flavi.

Ignorem si aquest incendi o un altre de posterior va afectar el Camp de Mart. El foc va malmetre, en particular, la *porticus* d'Octàvia i els temples de *Iupiter Stator* i Juno Regina. Van ser reconstruïts i dedicats per Septimi Sever i Caracalla l'any 203 (*CIL* VI, 1034). La *porticus* va ser completament reconstruïda i es va anomenar, a partir d'aleshores, *porticus Severi*.⁵⁸³

Finalment, les fonts escrites ens indiquen que es va incendiar la residència de Còmmode en el Palatí, anomenada a la *Història Augusta* «*palatina Commodiana*» (*Com.* 12.7), i la zona de les termes imperials situades en l'extrem oriental del turó. Cap a aquesta zona del palau imperial es va dirigir l'atenció de Sever, com veurem tot seguit. Dió Cassi no especifica quins van ser els edificis destruïts en el palau, només remarca que els arxius del govern van estar a punt de cremar-se. Potser es tractava de la biblioteca de la *domus Tiberiana* a la qual fa referència Aulus Gel·li (XIII, 19.1).⁵⁸⁴

Septimi Sever i el Palatí

L'extrem oriental del conjunt dels palaus imperials va ser ocupat per establiments termals, primer amb la *domus Aurea* de Neró i més tard per les termes del palau de Domicià, les quals s'alçaven sobre una gran terrassa situada darrere de la gran exedra de l'*hipòdrom* del palau.⁵⁸⁵ Com passava amb els jardins de la *domus Tiberiana*, la terrassa es recolzava sobre dos pisos de voltes superposades. Amb els Severs la terrassa va ser ampliada fins a arribar a la via que separava el Palatí del circ Màxim.⁵⁸⁶ Les termes flàvies malmeses van ser restaurades i es va construir un segon conjunt termal més petit.⁵⁸⁷ En connexió amb aquestes obres va caldre reforçar les voltes que envoltaven els jardins de l'anomenat *hipòdrom* i restaurar la gran exedra que els presidia. Sabem l'entitat de les obres severianes gràcies a les marques de fabricació dels maons utilitzats.

L'ampliació del turó del Palatí cap a l'est va ser realitzada, com hem observat, tot construint una gran terrassa elevada sobre subestructures voltades. Per corregir l'impacte que causava en el paisatge urbà el volum de les noves construccions, va caldre cercar una solució decorativa d'acord amb la *maiestas* de l'*urbs*. La solució triada va ser col·locar una façana ornamental que ocultés a la vista la massa dels nous edificis. El model tipològic utilitzat va ser la façana de l'escena d'un teatre.⁵⁸⁸ La solució urbanística s'havia utilitzat sovint a les grans fonts nimfeu de les ciutats orientals. La trobem també a l'ampliació severiana de Leptis Magna (Líbia), ciutat de la qual procedia Septimi Sever. A Roma es va construir un monumental nimfeu de 90 m de llarg i 25 m d'altura la planta del qual dibuixava tres grans exedres. Estava decorat amb tres pisos de columnes superposades i nombroses estàtues. El monument va rebre el nom de *Septizodium* i es va conservar intacte fins al 1257, quan les lluites entre barons va malmetre'n la part central. Amb tot, la demolició massiva de l'edifici la va realitzar entre 1588 i 1589 Domenico Fontana sota les ordres de Sixt V.⁵⁸⁹ Els marbres romans recuperats van ser reutilitzats en diferents edificis.

L'últim capítol de la biografia de Septimi Sever en la *Història Augusta* ens aclareix les intencions de l'emperador en construir el monumental nimfeu:

«Amb la construcció del *Septizodium*, Septimi Sever volia que la seva obra fos la primera que veiessin els

580 *CIL* VI, 1247 (*aqua Marcia*); id. 1259 (*aqua Claudia*).

581 Els catàlegs regionaris documenten l'*aqua severiana*.

582 WILLIAMS, M.G., «Studies in the Lives of Roman Empresses I: Julia Domna», dins *AJA* 6, 1902, pàg. 259-305.

583 TORTORICI, E. «Porticus Severi», dins *BC* XCIII, 1989-90, pàg. 31-36.

584 MASSACCESI, V. «I restauri di Settimio Severo e Caracalla agli edifici palatini» dins *BC* 1939, 117-133.

585 Una breu descripció de l'àrea termal del palau es troba a LUGLI, G., *Roma Antica: il centro monumentale*, Roma 1946, pàg. 200.

586 HOFFMANN, A., WULF U., «Vorbericht zur bauhistorischen Dokumentation der sogenannten Domus Severiana auf dem Palatin in Rom» dins *RM* 107, 2000, pàg. 282 seg.

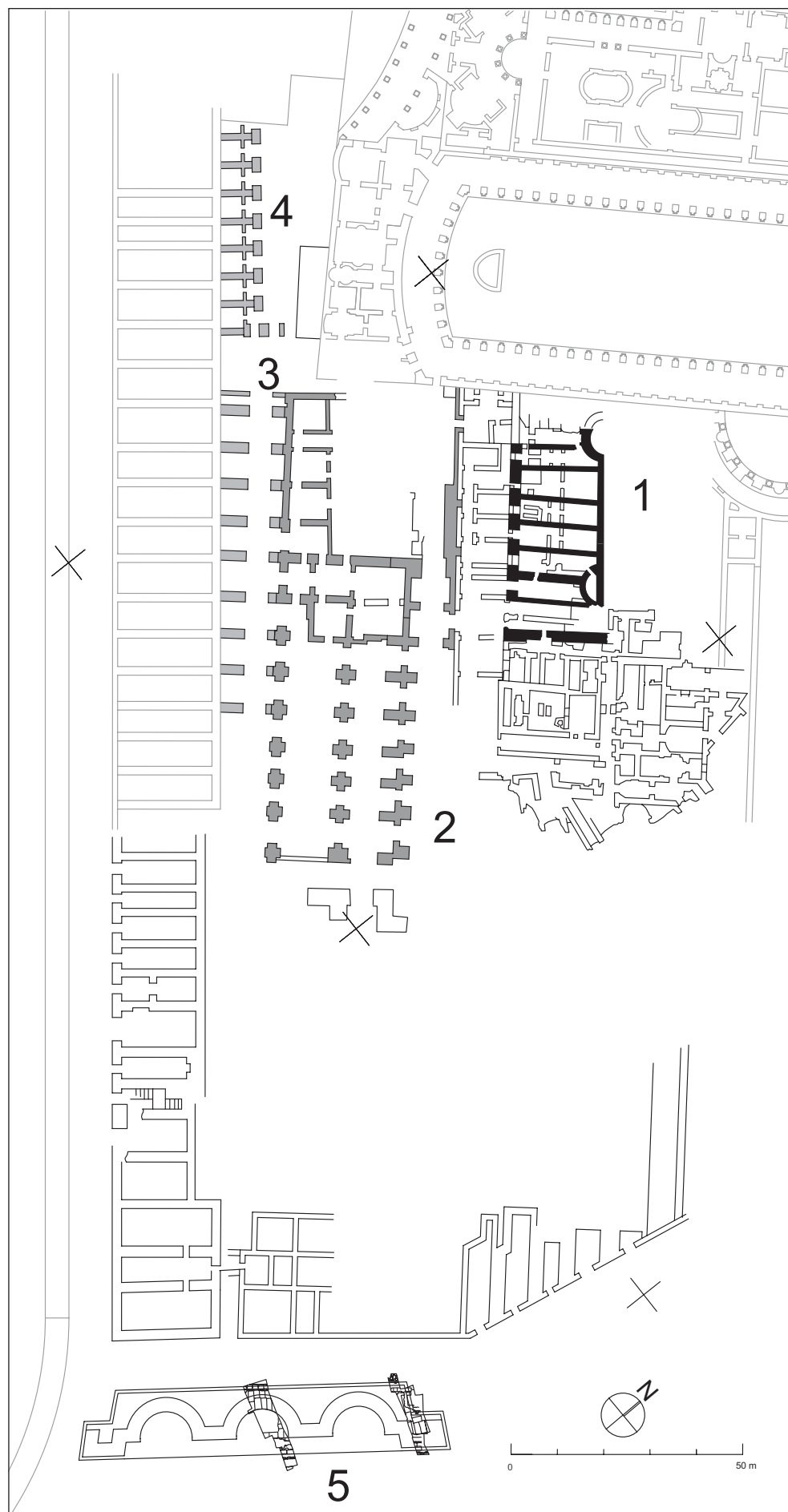
587 HOFFMANN, A., WULF U., ob. cit., fig. 10.

588 IACOPI, I., TEDONE, G. «La ricostruzione del Settizonio Severiano» dins *Bolletino di Archeologia* 19-21, 1993, pàg. 1-12.

589 IACOPI, I., veu «Septizonium, Septizodium, Septisolum» dins *LTUR* IV, Roma 1999, pàg. 269 seg.

Fig. 113: Restitució de l'angle sud del Palatí al nivell de les subestructures: la zona de les arcades severianes.

Planta general amb el primer nivell de les cambres inferiors que sostenen les estructures termals severianes. La terrassa superior, com que tenia una visió panoràmica, es reservava per a algunes de les funcions representatives dels palaus, en aquest cas l'activitat termal. Tanmateix, les cambres inferiors que sostenien la terrassa acollien magatzems, habitatges d'esclaus, tallers de producció o de reparació o fins i tot cisternes d'aigua. La planta és un laberint de petites habitacions voltades, poc il·luminades, que al llarg de 250 anys van sofrir nombroses reformes per adaptar-les a funcions diferents i poc convencionals (1: Domicià; 2: Sever; 3 i 4: Magenci).

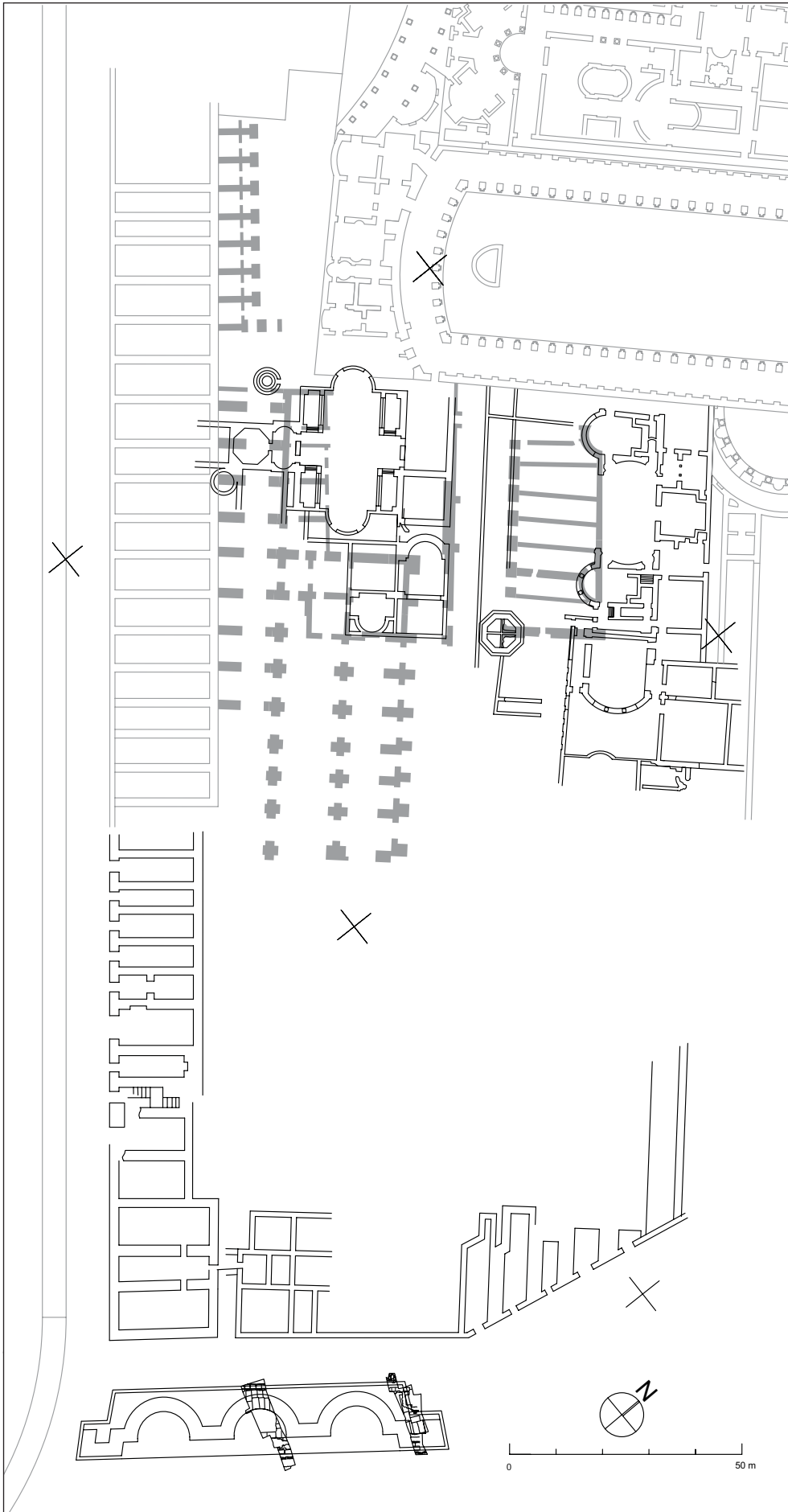

Fig. 114: Restitució de l'angle sud del Palatí al nivell de les subestructures (les termes dels palaus imperials amb Septimi Sever i Magenci). El primer gran conjunt termal dels palaus imperials el construí Domicià al sud de l'anomenat Estadi. S'alçava sobre una terrassa que es perllongava cap al circ Màxim, la cota més alta del turó. En el punt on el desnivell era més gran, la terrassa va necessitar 20 m de construcció per tal de poder mantenir el nivell horitzontal.

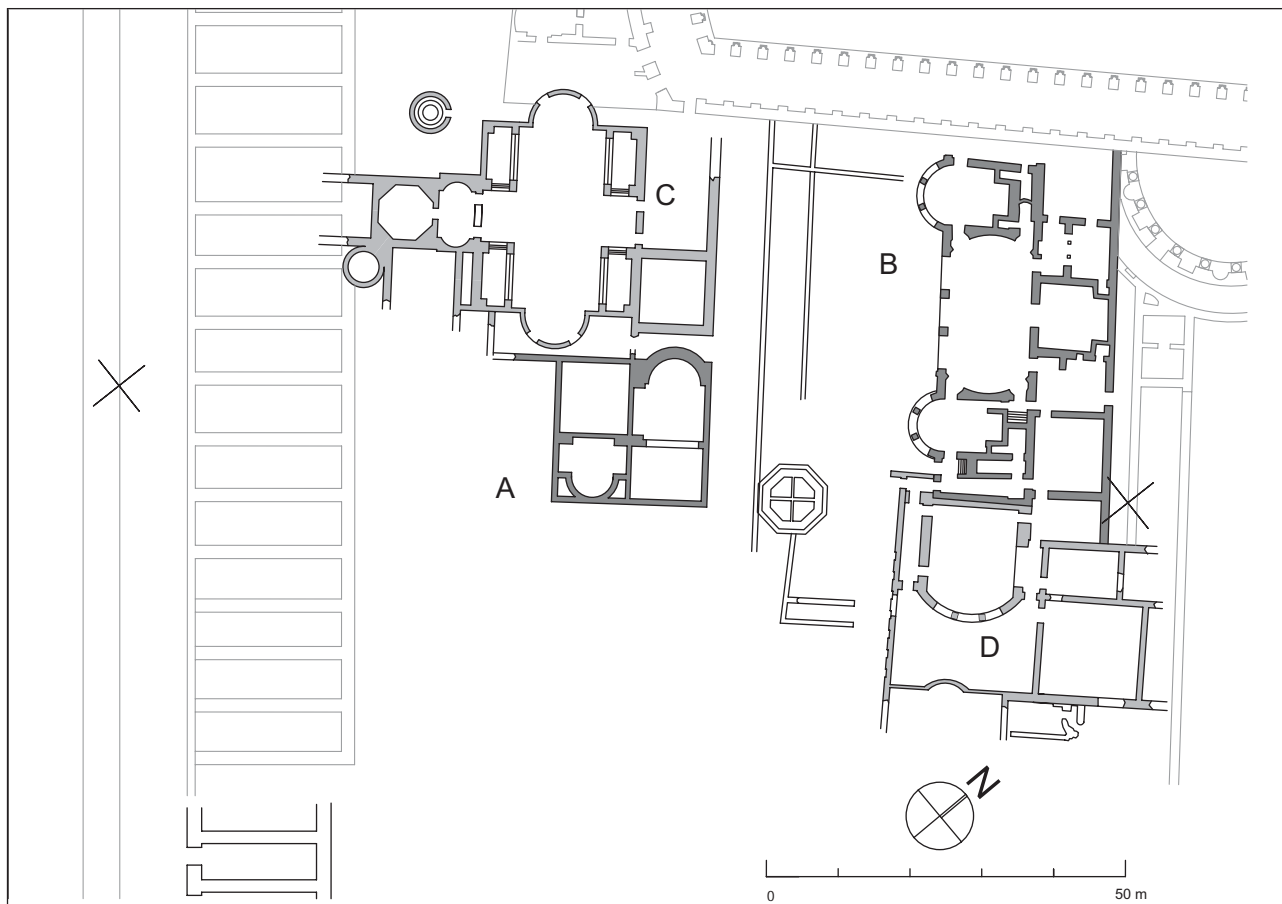

Fig. 115: Les termes dels palaus imperials amb Septimi Sever i Magenci.

L'arribada de la dinastia dels Severs va transformar radicalment les termes del palau. Les antigues termes domicianes es reconstruïren íntegrament tot conservant-ne la planta (B). A més, s'amplià la terrassa cap al sud i s'edificaren uns banys nous, que dominaven visualment el circ Màxim (A). Durant el govern de l'emperador Magenci les termes dels palaus imperials van transformar-se definitivament. S'amplià la terrassa fins a arribar a les antigues tavernes que s'alineaven amb la via del circ Màxim. És probable que aquest carrer quedés recobert per la prolongació de la terrassa. Es construï un complex termal nou i més gran, precisament en el punt que dominava les grades del circ (C). Al mateix temps, es van afegir nous salons a l'antic establiment termal domicià (D). Finalment, és probable que tot aquest seguit de construccions termals acabés integrat en un sistema de jardins panoràmics penjats tot dominant visualment el cor de Roma.

qui venien de l'Àfrica. I diuen que, si el prefecte de la ciutat no hagués col·locat en absència seva una estàtua al centre del *Septizonium*, el seu desig hauria estat fer per aquella banda l'entrada a les estances del palau, és a dir, l'atri reial.» (Sev. 24. 3-4)

L'estrany nom de l'edifici s'ha posat en relació amb una possible simbologia solar.⁵⁹⁰ Si això fóra encertat, coincidiria amb una curiosa notícia transmesa per Dió Cassi: la reparació dels danys de l'incendi va incloure, a més, la col·locació de l'horòscop de Sever en alguns sostres dels salons del palau de Domicià (Dió Cas.76.11.1). En la propaganda dinàstica, l'emperador assimilat al sol es converteix en garant de l'ordre còsmic i els signes que el precedeixen en arribar indiquen un paper providencial. Havia passat amb August, amb la *domus Aurea* de Neró, amb l'*adventus* de Vespasià i tornava a passar amb la dinastia severa.

Un cop més el palau imperial esdevenia el millor instrument propagandístic del règim.

L'arqueologia ha documentat algunes intervencions menors que provenen dels primers anys del segle III dC. Concretament, la transformació d'una part de la *via Nova* en un carrer cobert i la col·locació d'algunes instal·lacions industrials en els subterranis de la plataforma del temple de Cíbele.⁵⁹¹ Són canvis funcionals menors relacionats amb la vida quotidiana en el conjunt del turó.

En conclusió, l'activitat constructora de Septimi Sever a Roma responia a una voluntat conscient de renovació de l'*urbs*, la qual cosa, d'altra banda, constituïa l'objectiu declarat de la celebració dels jocs seculars. Els nombrosos monuments que van ser restaurats dibuixen la progressiva construcció de la imatge de

590 PICARD, CH.G. «Le septizonium di Cincari et le problème des Septizonial» dins *Monuments Piot* 53.2, 1962, 77-93; VERBOGEN, J. «Contribution à l'étude du Septizonium» dins *ActaAlov* 21, 1982, pàg. 127-140.

591 GORRIE, H. «The Severan Building Programme and the Secular Games» dins *Athenaeum* 91.2, 2002, pàg. 461-481.

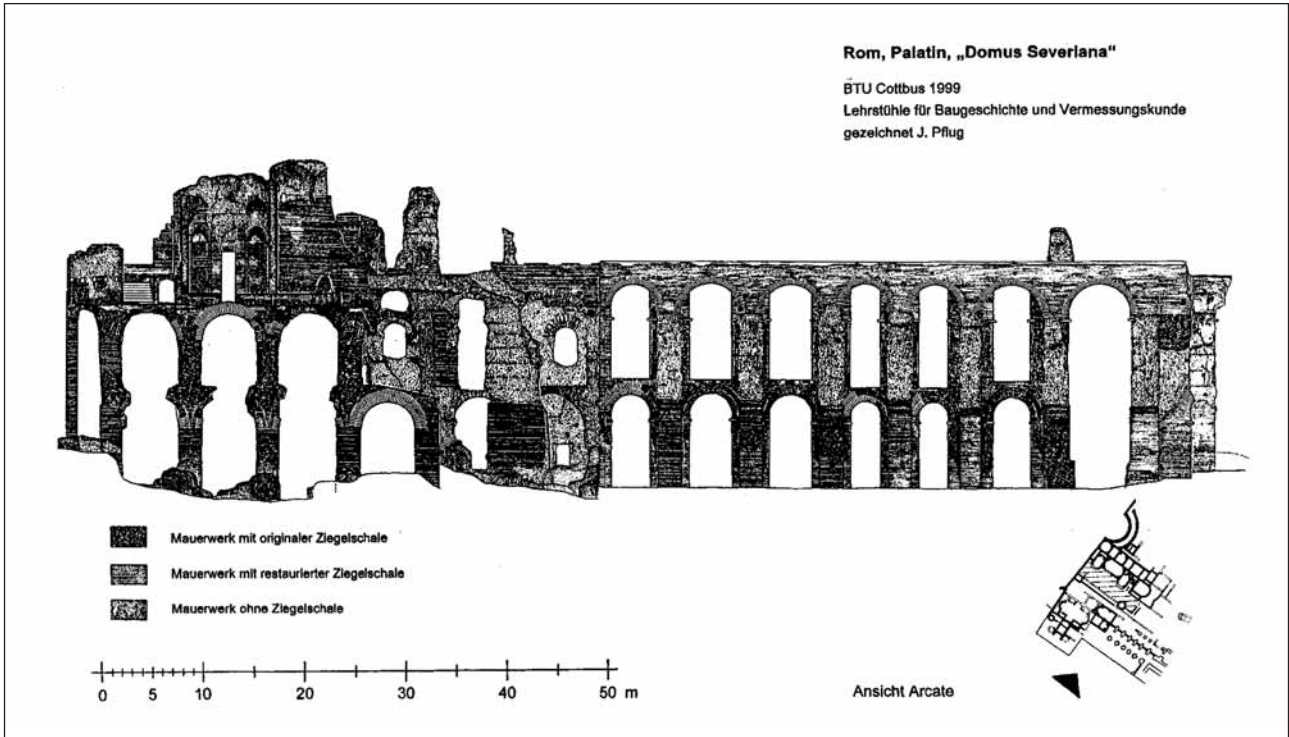

Fig. 116: Alçat de les arcades severianes (HOFMANN, 2002).

Alçat cap al circ Màxim amb els dos nivells de cambres subterrànies que sostenen les estructures termals dels palaus imperials. La construcció de dos nivells de voltes superposades va permetre de col·locar el terra de les termes a més de 20 m d'alçària en relació amb el circ Màxim. Això accentua la posició panoràmica del palau imperial, de manera que esdevenia la referència visual del centre de Roma.

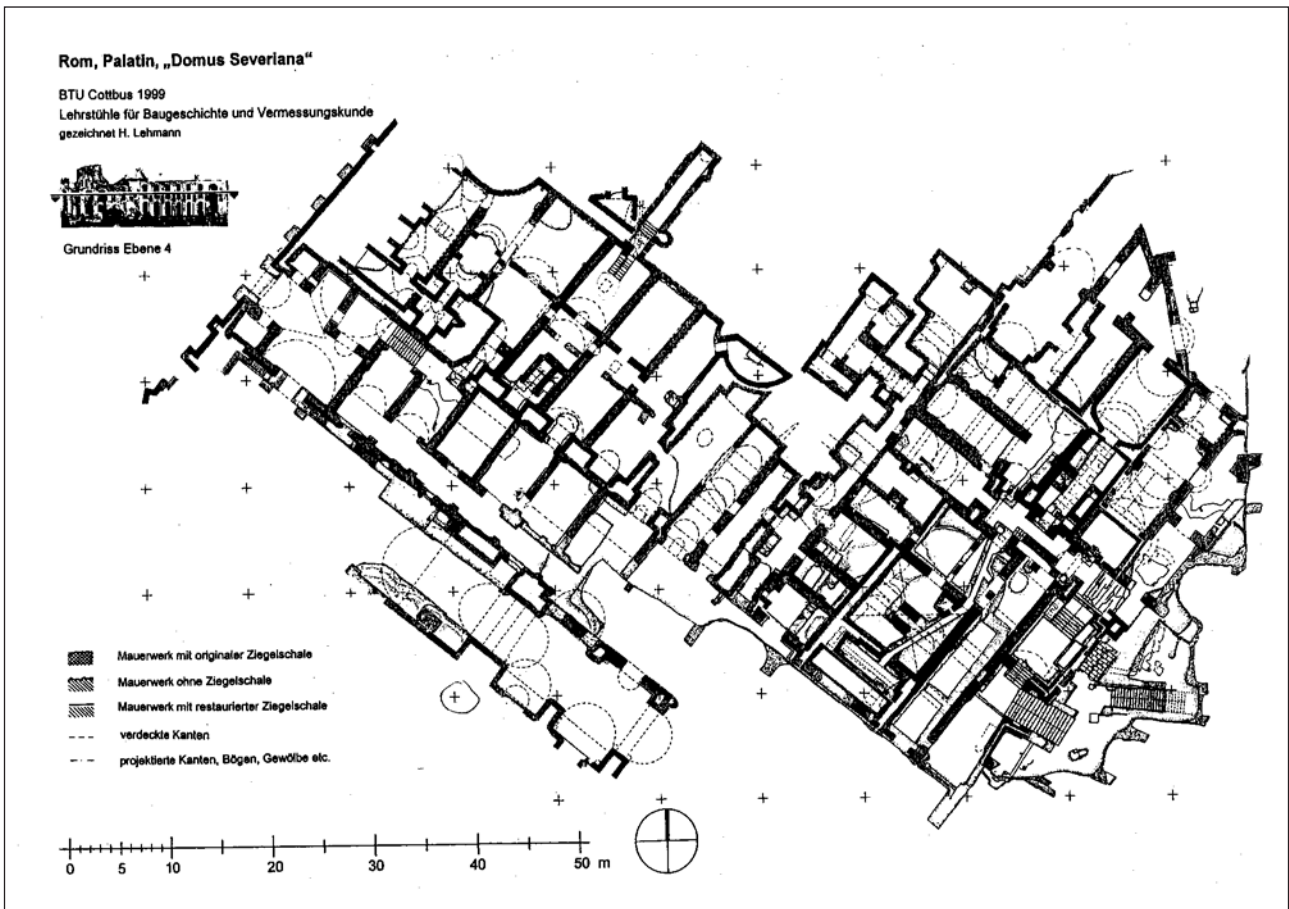

Fig. 117: La zona de les arcades severianes. Planta general amb el primer nivell de les cambres inferiors que sostenen les estructures termals severianes (HOFMANN, 2002).

Roma com una ciutat museu on s'hi concentraven les meravelles de l'univers. Per tant, resulta evident el papet assignat al conjunt dels palaus imperials tal com s'havien construït al llarg dels dos segles precedents: un museu adreçat a difondre el paper providencial de la nova dinastia en la història de Roma. Naturalment, l'emperador ja no vivia al turó. Septimi Sever va construir una nova vil·la palau adreçada a la residència de la família en un punt perifèric de Roma: els *Horti Spei Vêteris*. Amb això prosseguia una mena de tradició precedent: Vespasià va viure a Roma als *horti* de l'Esquilí i Adrià havia construït la seva vil·la residencial a Tívoli. Davant la grandiositat del palau museu es dibuixava el tranquil i retirat sojorn dels déus com l'indret idoni per a la residència domèstica de l'emperador.

Heliogàbal i Roma

Caracal·la, el fill i successor de Septimi Sever, va governar l'Imperi fins que fou assassinat el 8 d'abril del 217 per ordre de M. Opeli Macrí, el seu mateix prefecte del pretori. Macrí va aconseguir ser proclamat emperador per les tropes. Tanmateix va durar amb prou feines un any al poder. Morta Júlia Domna, muller de Septimi Sever i matriarca de la família, va ser la seva germana Júlia Mesa amb les seves dues filles, Júlia Soèmia i Júlia Mamea, les encarregades d'ordir una conspiració que va tornar el tron a la dinastia severa.⁵⁹² El 16 de maig de l'any 218, la legió III Pàrtica, acantonada en el campament de *Raphanae*, a prop d'Èmesa, a Síria, va aclamar emperador Vari Avit Bassià. La seva mare, Júlia Mesa, havia corregut la veu que Caracal·la era el pare dels seus dos fills. És per això que el nou emperador va assumir el nom de Marc Aureli Antoní. Tanmateix, històricament ha estat conegut amb el nom d'Heliogàbal, el Sol invicte, una gran divinitat d'Èmesa de la qual ell era el gran sacerdot. Mort l'usurpador Macrí i restaurada la dinastia, una vegada més, es va superar la crisi d'Estat.

El nou emperador va arribar a Roma a mitjan de l'any 219, on les seves idees religioses aviat van topar amb la tradició romana.⁵⁹³ El fet que algú actués obertament en contrast amb les idees religioses oficials i pogués romandre quatre anys en el poder dona una idea del canvi que des d'August s'havia produït en la tradició romana. Herodià transmet detalladament la complexa situació que va generar la política religiosa del nou déu. Podem intuir un disseny precís que convertia aquesta divinitat en la nova peça clau del panteó romà. Es van simular les bodes amb la deessa

púnica *Caelestis*.⁵⁹⁴ Probablement, en aquests excessos tenim una de les causes del final prematur d'Heliogàbal. En qualsevol cas, el nou emperador va entendre que només amb la materialització sobre la topografia de la ciutat de les seves idees religioses estaria en grau d'aconseguir transmetre un missatge eficaç als seus súbdits. El sistema d'aplicació va ser senzill, malgrat la crisi financera de l'estat i malgrat la saturació d'edificis que ocupaven sense solució de continuïtat tot el centre de la ciutat. La mateixa tradició religiosa del culte va donar les claus topogràfiques. El déu, com el Sol, necessitava dues residències, una d'estiu i l'altra d'hivern. Per això Heliogàbal va construir dos temples diferents.⁵⁹⁵ La litúrgia fonamental consistia en la processó que es feia per traslladar la pedra negra d'un temple fins a l'altre. La residència principal, el gran temple d'Heliogàbal, no podia tenir més ubicació que una pròxima al palau imperial. Els arquitectes d'Heliogàbal van saber trobar una ubicació de prestigi en els jardins situats en l'extrem meridional del turó. Per a la residència suburbana es va buscar un gran terreny de propietat imperial, el *fundus* de Varià. Es tracta d'una gran propietat del pare d'Heliogàbal, el cavaller Sext Vari Marcel, pròxima a la zona moderna del Laterà.

La construcció d'un gran temple en la zona del Palatí contigua a la Vèlia va produir una alteració important del sistema *horti-templum Urbis*, tal com l'havia construït Adrià. En aquest punt, les nostres excavacions han aportat noves dades que contribueixen a explicar millor aquest panorama urbanístic, en particular si considerem la datació de començaments del segle III que hem pogut assignar al massís podi situat al costat de l'arc de Tit (anomenat *temple de Iupiter Stator*).

Amb la construcció del *templum urbis* (temple de Venus i Roma) s'havia establert, finalment, un eix monumental des del Camp de Mart, a l'oest del Fòrum republicà, fins a la vall del Coliseu. A partir d'aquest moment va esdevenir difícil col·locar un edifici en l'àrea d'aquest extens eix. Les noves intervencions dels Antonins i els Severes es van veure relegades a zones menys centrals de la ciutat:⁵⁹⁶ el Camp de Mart septentrional i la zona de la *via Appia*-capçalera del circ Màxim.

El sistema que havia configurat Adrià no era un eix en sentit estricte, sinó un teixit continu de places i avingudes, enllaçades mitjançant un sistema continu de porticats, arcs, portes, etc. que feia difícil distingir

592 TURCAN, R. *Héliogabale*, París 1986.

593 HALSBERGHE, G.H. *The Cult of Sol Invictus*, Leiden 1972, pàg. 66 seg.

594 PIETRZYKOWSKY «Die Religionspolitik des Kaisers Elagabal» dins *ANRW II*, 16.3, pàg. 1806 seg.

595 HALSBERGHE, G.H. 1972, ob. cit.

596 Només Magenci, a causa de la seva política de renovació urbana, va arribar a intervenir massivament en aquesta zona central. Vegeu FIORE, F. P. «L'impianto architettonico antico», *Il tempio di Romulo nel Foro Romano*, Quaderno dell'Istituto di Storia dell'Architettura. Roma, 1981, pàg. 63-90.

entre un conjunt monumental i un altre. El paisatge urbà es controlava amb els grans monuments dedicats pels més prestigiosos emperadors del passat recent: l'arc de Tit, el temple d'Antoní i Faustina, el *templum Urbis* d'Adrià, etc. En certa manera, es tractava d'una reelaboració de la memòria històrica de la ciutat: s'eliminaven els símbols dels mals emperadors, com ara l'arc de Domicià en el *clivus Palatinus*, mentre es reivindicava una història seleccionada i parcial com a justificació de la política del present.

A partir de la massiva intervenció dels arquitectes d'Adrià en el conjunt Palatí-Vèlia, s'havia fet difícil plantejar canvis urbanístics de cert relleu.⁵⁹⁷ Només un lloc ofería encara possibilitats d'actuació: els jardins annexos al palau. Amb els Antonins s'havia continuat construint en aquests jardins, de tal manera que, a finals del segle III dC, la seva dilatada història pesava sens dubte en la memòria col·lectiva.

La *Vigna Barberini* i el temple d'Heliogàbal

La *Vigna Barberini* constitueix el centre d'un gran projecte arqueològic desenvolupat per l'Escola Francesa de Roma. Els resultats de les nombroses campanyes d'excavació dutes a terme s'han reflectit en una important sèrie d'articles preliminars, publicats en els *Mélanges* que edita la mateixa Escola. Falta encara l'edició definitiva del monument i la presentació completa de les interpretacions dels excavadors. Malgrat això, es pot utilitzar una part important de l'enorme massa de dades noves que aporta l'excavació francesa. La problemàtica central que afecta tota aquesta zona implica una de les qüestions més significatives per entendre la dinàmica urbanística del Palatí-Vèlia: la identificació dels jardins del Palau Imperial, la seva relació amb la part representativa de la residència de l'emperador, amb el temple situat a la *Vigna Barberini* i amb la construcció del temple de Venus i Roma.⁵⁹⁸

Les excavacions franceses en el subsòl de l'anomenada *Vigna Barberini*, a l'extrem sud del Palatí, a les quals hem fet referència en parlar de les fases Flàvia i Adriana, han aportat moltes dades que expliquen la continuïtat topogràfica d'aquest privilegiat lloc del Palatí. No insistirem sobre les fases Adriana, Flàvia i Julioclaudia en els resultats de l'excavació francesa. Recordem només que les estructures de jardí van persistir al llarg dels segles I i II en tot el procés de transformació que hem explicat.

El coneixement arqueològic del gran recinte de la *Vigna Barberini* comença molt abans de les excavacions franceses. Des dels primers decennis del segle XX se sabia que hi havia el basament d'un temple situat en el centre d'un gran recinte rectangular al qual s'accedia a través d'un propileu monumental obert cap al *clivus Palatinus*. Des del punt de vista historiogràfic, el punt de partida va ser la interpretació històrica i religiosa d'aquest temple i de la gran plaça porticada. Aquesta problemàtica es va complicar a partir de la identificació d'un fragment (conegut des de fa temps) de la *Forma Urbis* (FUM), es tracta del fragment número 46 de la FUM, amb la inscripció ADONA(EA), que Rodríguez-Almeida, en l'*Aggiornamento* de la FUM, proposa identificar amb les estructures situades en la *Vigna Barberini*.⁵⁹⁹

Les excavacions franceses han documentat una complexa seqüència arqueològica a la qual hem fet referència en els capítols precedents. Recordem que la base de l'estratigrafia està formada per les restes de la residència palatina dels Licini, identificada gràcies a una fístula de plom amb el nom del propietari. Domicià va construir-hi a sobre un extens jardí associat al palau imperial i caracteritzat arquitectònicament per un gran hemicicle porticat (extrem sud del jardí). En el costat oposat de l'hemicicle (costat nord) Adrià va construir l'edifici que fa de *pendant* al temple de Venus i Roma. Finalment, hem vist com en època antonina es va fer una reforma radical del jardí que va establir les bases del projecte severià. Els principals elements d'aquest últim, tal com es dedueix de les dades de la missió francesa, són el basament d'un gran temple central envoltat d'una plaça porticada, un accés monumental (el *pentapylon* conservat en tota la seva altura) accessible per mitjà d'una gran escalinata des del *clivus Palatinus*. La identificació del temple d'Heliogàbal amb aquest conjunt és generalment acceptada pels investigadors.⁶⁰⁰ Es dedueix de la ubicació de l'església de Sant Sebastià. Sabem que es va martiritzar el sant «*in gradis heliogabali...*» (*Acta S. Sebastiani AA. SS. Jan. 20, 642; Mirabilia, 10*) i l'església es troba precisament sobre la zona d'accés al recinte (escalinata del *pentapylon*). En general, s'ha suposat sempre que Heliogàbal va construir el seu temple en el Palatí sobre estructures d'un santuari precedent, la qual cosa és coherent amb la superposició que es pot observar en la *Vigna Barberini* de diversos complexos monumentals successius. En aquest sentit, Lugli va suposar que Heliogàbal només va transformar un edifici precedent identificable amb el san-

597 Aquests eren uns emperadors de prestigi reconegut a les darreries del segle II, per la qual cosa era difícil de plantejar la substitució dels edificis. Vegeu, en general, CHASTAGNOL, A. «Recherches sur l'Histoire Auguste, avec un rapport sur le progrès de la Historia Augusta-Forschung depuis 1963», dins *Antiquitas*, ser. 4, pàg. 112 i seg.

598 GRENIER, J. C. «L'emplacement de la Tombe d'Antinoüs d'après les textes de l'Obélisque Barberini», *MEFRA*, 98-1, 1986, pàg. 217 i seg. COARELLI, F. «La tomba di Antinoo», *MEFRA*, 98-1, 1986, pàg. 254 i seg.

599 E. Rodríguez-Almeida, dins *FUM, aggiornamento generale-1980*, 1981, pàg. 48-53, mentre reprèn una antiga hipòtesi (vegeu LANCIANI, R. *Ruins and excavations of Rome*, pàg. 167), proposa d'identificar el fragment 46 (Jordan 44) amb les restes que se situen sota la *Vigna Barberini*.

600 Vegeu l'argumentació més avall, quan es parla de la urbanística severiana.

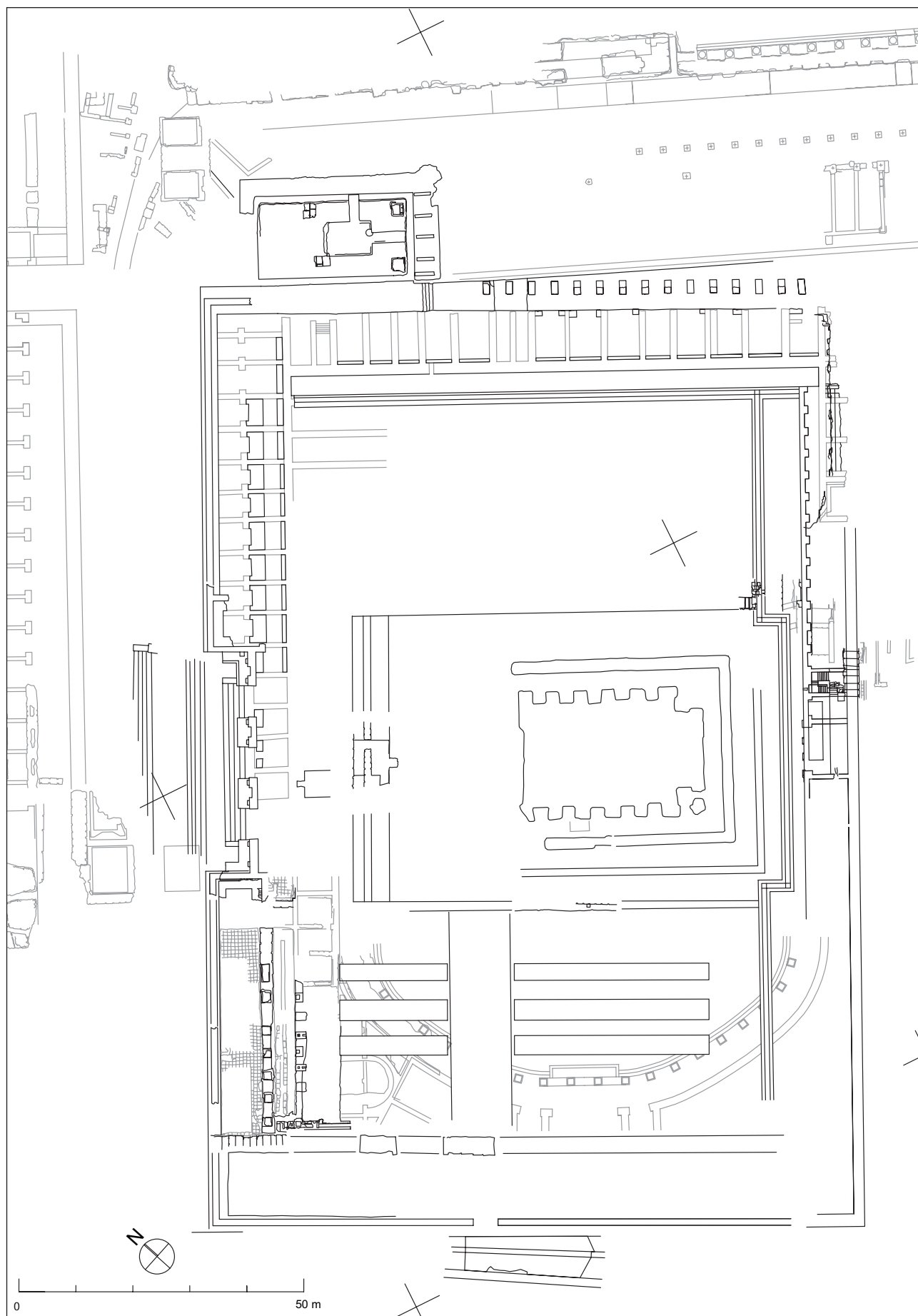

Fig. 118: *La Vigna Barberini. Planta general de les restes.*

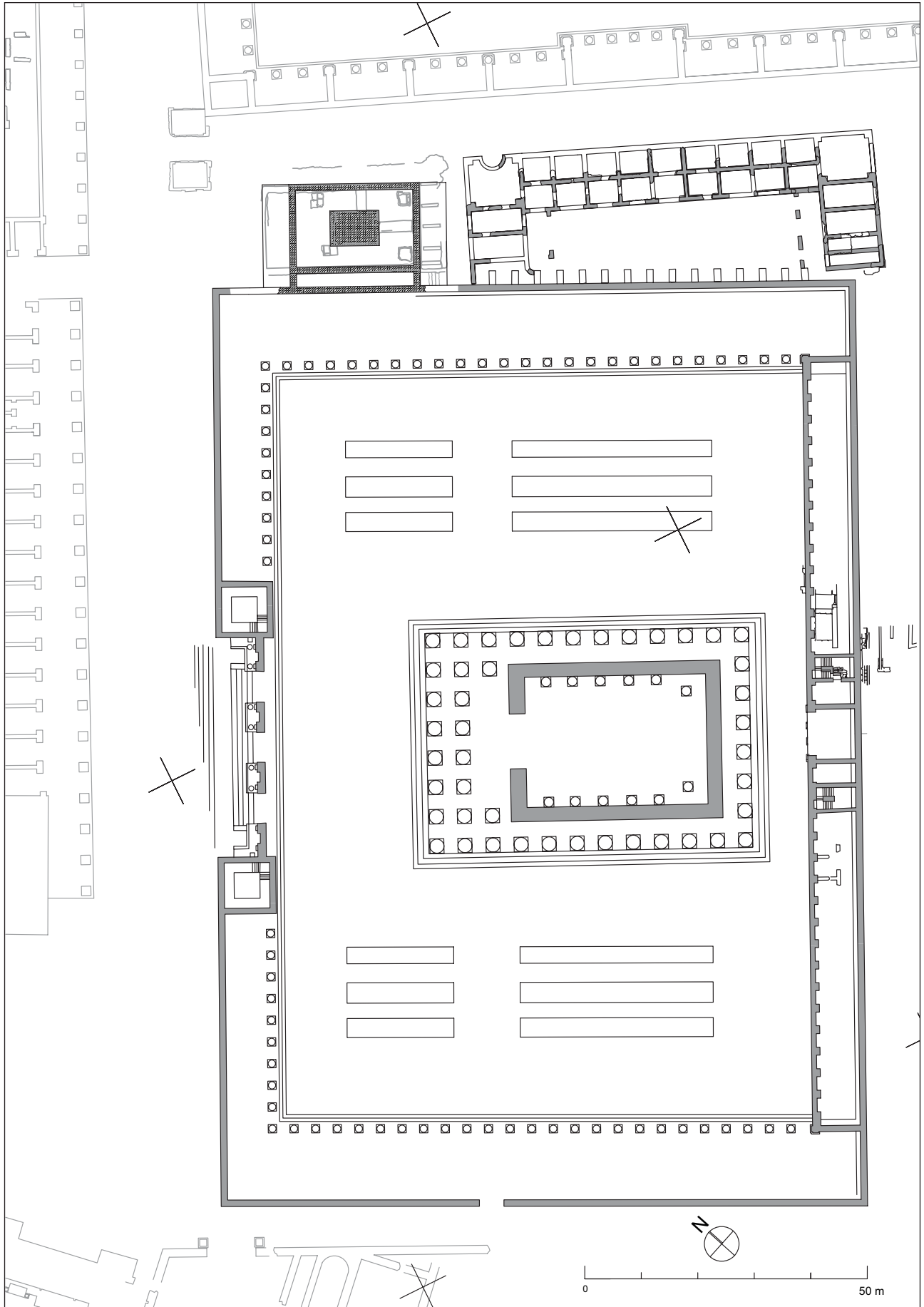

Fig. 119: *El temple d'Heliogàbal. Restitució del conjunt.*

tuari palatí dedicat al culte imperial.⁶⁰¹ Aquesta hipòtesi suposa la situació en aquesta zona (*Capita Bubula*) del lloc de culte a August més antic, la capella privada dedicada al lloc on va néixer (Suet. *Aug.* 5). Posteriorment es devia haver convertit en l'*Aedes Caesarum* o *Divorum in Palatio*; sota Heliogàbal es podria haver transformat en temple d'Heliogàbal i amb Sever Alexandre rededicat a *Iupiter Victor*. De fet, aquesta hipòtesi podria coincidir amb la complexa superposició de diferents fases constructives que s'escalonen sobre el monument; tanmateix, una sèrie de noves reflexions contradiuen la interpretació de Lugli.

En primer lloc, la proposta de Rodríguez-Almeida suposa que la fase precedent a Heliogàbal es podria identificar a través del fragment de la FUM, amb els *hortus Adonae* situats al costat del palau on Domicià va rebre Apol·loni de Tiana (Philost. *vit. Apoll. Tyan.* VII 32). El fragment de la vida d'Apol·loni fa referència a una *Adonidos aule* situada en els jardins del palau on Domicià va rebre el filòsof. La proposta de Rodríguez-Almeida la van reprendre Grenier i Coarelli a partir d'una revisió del text de l'obelisc, situat en els jardins del Pinci a Roma i de la relectura d'un passatge de la *Història Augusta*. Aquest obelisc és cèlebre perquè va decorar el cenotafi d'Antínous, com relata el mateix text jeroglífic. Per resituar-lo modernament en els jardins del Pinci es va retallar lleugerament per ajustar-ne dos dels blocs. L'operació de restauració va suposar la mutilació parcial del text originari, una circumstància que fins ara no s'havia tingut en compte en la lectura. Grenier va proposar un nou text on es fa al·lusió al cenotafi en el palau del Cèsar. La lectura de Grenier és la següent: «*L'Osiris Antinoüs, justifié, qui est dans l'au-delà et qui repose dans ce tombeau qui est situé a l'intérieur du jardin du domaine du prince dans Rome*».⁶⁰² Sobre aquesta base, Coarelli va revisar el passatge de la *Història Augusta* que fa referència al cenotafi d'Antínous. En la versió fins ara acceptada es llegia *Horci aedes* com el lloc del cenotafi: col·locat «*[...] in eo loco [...] quo prius aedes Horci fuit*». Filippo Coarelli, tornant al manuscrit original que ha conservat el text, dedueix que hi ha una corrupció en aquest punt. Per Coarelli, el text original s'hauria de llegir com a «*Adonae hortus*» (S.H.A. *Elag.* I. 6).⁶⁰³ El factor significatiu és que les dues hipòtesis (*hortus Adonae, aedes Caesarum in Palatio*) són excloents, com ha pogut demostrar Coarelli. L'*aedes Caesarum in Palatio* que va cremar l'any 69 (Plin. NH. XII. 94), el va refer Domicià i l'any 218 (principat d'Heliogàbal) encara existia perquè el citen les actes dels *fratres aruales* (CIL IV 2087-4 i 2104-4/6), la qual cosa estaria en contradicció amb el fet que Heliogàbal es construís el seu

temple. És important recordar que el temple d'Heliogàbal el va substituir el temple de *Iupiter Ultor*. El *dies natalis* del temple de *Iupiter Ultor* era el 13 de març, data que coincidia amb el *dies imperii* de Sever Alexandre (*Feriale Duranum*). Atès que la representació numismàtica del temple de *Iupiter Ultor* coincideix plenament amb la representació del temple d'Heliogàbal, no és difícil imaginar que Sever Alexandre, després de la mort d'Heliogàbal i després de reexpedir el cèlebre meteorit (representació anicònica del Déu) a Èmesa, rededicà el santuari a *Iupiter Ultor*, una divinitat adequada per reparar les ofenses religioses d'Heliogàbal.⁶⁰⁴

Finalment, Claudia Cecamore, en una revisió de les dades de les excavacions franceses, n'ha proposat una interpretació diferent. L'autora descarta directament que el fragment de la FUM amb la planta dels *Adonae* es pugui col·locar en el lloc que proposa Rodríguez-Almeida. Des d'un punt de vista topogràfic, la referència a la vida d'Apol·loni no té cap valor i, per tant, els *Adonae* representats en la planta de marbre se situaven en un altre indret de Roma. Com a alternativa proposa d'identificar el temple de la *Vigna Barberini* amb un temple dedicat a Faustina que amb Heliogàbal es podria haver dedicat al Sol Invicte. Aquesta hipòtesi solucionaria la presència de segells de cronologia antonina en una canalització de maó que envolta la cimentació del podi del temple. Malgrat el discurs articulat construït per Cecamore, subsisteixen alguns fets arqueològics que ens porten a descartar la hipòtesi que el temple, a l'origen, fos dedicat a Faustina. En primer lloc, els porticats amb la plaça que envolta el temple van ser construïts a l'època severiana tardana (al segle III dC), com es dedueix de l'excavació arqueològica. En segon lloc, la construcció del temple no es pot separar de la construcció de la plaça que l'allotja. Només cal observar la dimensió i la forma que tenia el jardí en l'època adriana i antonina per adonar-se que la massa d'un temple d'aquestes dimensions necessitava un espai porticat d'un volum considerable. Aquesta va ser realment la funció dels porticats: substituir l'organització precedent del jardí. Finalment, l'argument arqueològic fonamental, les marques de fabricació dels maons del canal adossat al podi del temple, no es poden emprar per datar el podi, ja que el canal va ser construït abans que el temple. Les dues cares vistes del canal (l'exterior al canal i l'interior, tapada pel podi del temple) van ser construïdes per obrers que podien veure l'obra que realitzaven. L'últim extrem es dedueix perquè el formigó del podi cobreix el parament de maons que forma la cara vista interna del canal. Des del nostre punt de vista, el canal amb els segells de *Faustina minor* era només una part d'un condicionament dels jardins fet durant l'època de Còmode.

601 LUGLI, G. *Bull. Com.*, 1941, pàg. 47 i seg.

602 GRENIER, ob. cit., *MEFRA*, 1986.

603 VEGEU COARELLI, ob. cit., *MEFRA*, 1986.

604 VEGEU COARELLI, ob. cit., *MEFRA*, 1986.

Encara que tota aquesta problemàtica correspon a una cronologia posterior a les obres de Domicià, no es pot deixar de banda, sobre la base dels resultats de les excavacions franceses, la continuïtat dels jardins del palau al llarg del segle II dC. La documentació de *kepoi* i d'*horti* sota la *Vigna Barberini*,⁶⁰⁵ malgrat que fins ara cal qualificar els resultats publicats de les excavacions de provisionals, es pot relacionar amb els palaus imperials des de l'època flàvia. En l'estat de publicació i l'estudi preliminar en què es troben les excavacions franceses, és difícil de formar una opinió conclusiva. Malgrat això, no es pot deixar de reconèixer una superposició d'*horti*, amb una probable connotació sacra, almenys des de l'època domiciàna i fins a la sistematització del gran temple severià. Si acceptéssim la ubicació en aquesta zona dels *horti Adonae* ens veuríem obligats a reflexionar sobre els possibles antecedents d'uns jardins sacres. Si acceptem la hipòtesi del temple de Faustina, les conclusions serien unes altres. En qualsevol cas, una hipòtesi com ara la de Coarelli per al cenotafi d'Antínous no es pot descartar directament sense fer una anàlisi profunda de les restes arqueològiques descobertes en les excavacions, i això només seria possible amb la publicació definitiva dels treballs de l'École Française.

L'estructura paisatgística d'aquests jardins era de caràcter més o menys obert fins a l'època adriana. Els edificis de tipus pavelló, enllaçats per sistemes de porçtics, es relacionaven amb masses vegetals controlades amb petites arquitectures. En l'època adriana, aquesta situació va canviar radicalment, tal com hem vist en el capítol anterior. És en aquest moment que la façana cap a la *Sacra via* és delimitada amb un monumental bloc lineal en forma d'edifici aterrat, que es va convertir en el tancament dels jardins. En lloc d'un descens escalonat cap a la *Sacra via* com el que tenien els jardins en l'època flàvia, es va construir una façana de tres pisos d'altura. Aquesta façana servia de *pendant* al massís podi del temple de Venus i Roma. Amb els Antonins es va fer la mateixa operació arquitectònica cap al *clivus Palatinus*. Es va construir un edifici longitudinal que formava una plataforma allargada sustentada, en part, mitjançant cambres voltades i, en part, mitjançant un massís continu de formigó. La datació d'aquest bloc es dedueix de la presència de molts maons amb el segell de Faustina la Menor.⁶⁰⁶

D'aquesta manera, els jardins originaris quedaren delimitats amb edificacions en dos costats. Al mateix temps, els murs corbs del jardí flavi els van arrasar (potser ja els havien arrasat en l'època adriana) perquè els substituís un monumental estany de planta rectangular que s'adaptés a l'ordenació adriana ortogonal del

conjunt enjardinat. La datació d'aquest estany se situa també en el període antoní gràcies als *bolli* de Faustina *Minor*.

En aquesta situació, haurem d'esperar fins a començaments del segle III per assistir a una remodelació revolucionària dels antics jardins: amb Heliogàbal es construeix un monumental accés des del *clivus Palatinus* (el *Pentapylon*), superposant-se a la intervenció antonina; creiem que el canal antoní va servir d'encofrat perdut a la fonamentació d'un temple monumental i el perímetre del jardí es decorà amb porçtics, de manera que mantingués la solució enjardinada de tota l'àrea descoberta de la plaça.

L'edifici situat al costat de l'arc de Tit (anomenat temple de Júpiter Stator)

Arribem finalment a la construcció del monument l'estudi del qual va iniciar aquesta investigació. Les nostres estratigrafies són unànimes en considerar-la una obra tardoseveriana. D'altra banda, l'estudi dels elements arquitectònics ens permet integrar-lo en la gran transformació severiana del conjunt de la *Vigna Barberini*. Tal com hem avançat en les pàgines anteriors, la controvertida figura de l'emperador Heliogàbal va ser, amb tota probabilitat, la responsable de la intervenció urbanística que va modificar tot el sector sud del Palatí. La construcció d'un gran temple envoltat de porçtics, del cèlebre *Pentapylon*, de les *plateiae antoninianae*, etc. va incloure, a més, la construcció d'un elevat monument al costat de l'arc de Tit.

En les nostres excavacions, la fase severiana té un paper determinant: la conclusió cronològica que sorgeix de l'estratigrafia de la Zona 1 és que el gran basament situat al costat de l'arc de Tit, que fins ara es considerava com el podi del temple de Júpiter Stator, forma part, en realitat, del gran projecte tardoseverià dut a terme en la zona de la *Vigna Barberini*. La continuïtat de les fonamentacions prova que al mateix temps que es construïa la nova façana de la gran terrassa que sostenia, al capdamunt, la plaça que envoltava el temple d'Heliogàbal, es va edificar un gran podi a dalt del pendent que marca la pujada fins a la Vèlia, al costat de l'arc de Tit. Es tracta d'un basament massís sobre el qual es va alçar un gran monument, en part solidari arquitectònicament amb el sistema de subestructura de la terrassa. Aquesta precisió és important: almenys en els primers sis metres d'altura el podi és solidari amb la façana de la terrassa; el problema sorgeix de l'absència d'elements fiables que permetin discernir amb seguretat si l'alçat de l'edifici que s'alçava sobre el podi era també solidari o era un edifici arquitectònicament exempt.

605 Vegeu els informes d'excavació de l'Escola Francesa: *BullCom*, 1986-2, pàg. 507 i seg. i els informes anuals de MEFRA.

606 Vegeu l'informe preliminar de l'excavació dins MOREL, J. P. MEFRA, 1987, pàg. 487.

La cronologia severiana d'aquest podi es dedueix de la continuïtat constructiva que hi ha entre els fonaments de la nova façana de la terrassa (façana de blocs, ara ja saquejada) i els fonaments d'aquest basament. Aquesta precisió cronològica és important: aquest *podium* monumental comparteix constructivament els sistemes de fonamentació del porticat del temple d'Heliogàbal.

Les restes de l'edifici

El primer cos del basament es recolza sobre un massís d'*opus caementicium* construït amb *caementa* de basalt (pedrenyera) vessat contra una primera caixa de blocs de peperí. S'utilitza per regularitzar la roca natural, de manera que suporti el primer nivell l'edifici. Sobre aquesta fonamentació se sustenta un sistema de tres filades de blocs de peperí que reserva un buit rectangular en el centre. Aquest buit rectangular —que no és resistent des d'un punt de vista estructural— es va reomplir amb *opus caementicium* fet amb *caementa* de marbre, vessat contra els blocs esmentats. El nucli de *caementicium* no resistent es prolonga cap al nord i cap a l'est mitjançant dos sortints del mateix tipus d'obra, que interrompen la continuïtat dels blocs. Per cobrir l'última filada de peperí, van posar dues fileres de travertí que delimiten, mitjançant un graó, les façanes exteriors de l'estructura superior del monument. Sobre l'escaló de la darrera filera de travertí, es disposa una obra de *caementicium* revestida de maó que conserva, alhora, l'empremta d'altres blocs de revestiment desapareguts. D'aquesta obra només s'ha conservat l'angle sud-est i, en el front oriental, presenta un bloc de marbre reutilitzat entre el travertí i el maó.

El conjunt d'elements conservats corresponen sense cap tipus de dubte al podi d'una construcció elevada en altura en relació amb el nivell de circulació entorn de l'arc de Tit. El caràcter tipològic de l'edifici que s'aixecava sobre aquest podi només es pot intuir a partir de la complexa estructura interna del podi i dels pocs elements de l'alçat que han sobreviscut. La planta de l'edifici superior es podria organitzar perimetralment i formar una estructura de doble simetria pel que fa al podi, ja que les discontinuïtats en les cadenes de fonamentació de blocs de peperí suggereixen discontinuïtats en la mateixa planta de l'edifici. En aquest sentit, és significativa la forma en L que adopta l'angle nord-oest del nucli resistent de blocs de peperí. Tot això ens porta a suggerir la interpretació de l'edifici com un tipus de monument urbà, tipològicament propera a la d'un arc quadrifont, més que a un temple amb *cella*.

La restitució de l'edifici

L'estructura interna del podi es pot descriure com un nucli no resistent envoltat d'un perímetre estructural de blocs de peperí. El problema fonamental a què ens enfrontem és al de saber si els elements de *laterizio* que han sobreviscut corresponen a l'obra inicial o són afegits posteriors.

En la primera hipòtesi (els elements de *laterizio* serien del projecte inicial), les dimensions del fragment d'*opus latericium* conservat en l'angle testimonien l'existència d'un massís de 2 x 2 m d'espessor mínima, una circumstància que pràcticament exclou pensar que es tracta del mur d'una cella d'un temple. Ara bé, de moment no es pot assegurar l'estricta contemporaneïtat entre aquesta obra amb parament de maó i el podi. El caràcter marcadament tardà del parament i la presència de l'esmentat bloc reutilitzat en l'obra són factors que cal tenir en compte per pensar en un possible afegit, posterior a la construcció original de l'edifici. Però només la datació del podi permetria una manifestació més clara sobre aquesta qüestió i, en darrer terme, sobre la contemporaneïtat o no que comparteixen. En aquest primer cas la presència dels murs de *lateres* que completen les finestres adrianes indicaria que el volum exempt de l'edifici s'ha d'entendre com una peça solidària del bloc de la terrassa.

En conclusió, podem parlar del podi, del basament, de les fonamentacions, etc., però a penes tenim elements per parlar de l'alçat i de la manera concreta com s'adossava a la façana severiana de les grans terrasses. En aquest sentit, la comparació amb altres estructures semblants pot ser un ajut. *Monumenta et arae honoris virtutisque*. l'anomenat *Memmiusbau*, de la plaça domiciàna d'Èfes, es coneix en diferents ciutats de l'Imperi. El va excavar la missió austríaca a Turquia i es va editar en la sèrie *Investigacions d'Èfes*. L'estudi estilístic i cronològic el va elaborar W. Alzinger,⁶⁰⁷ en tant que A. Bammer es va ocupar de la restitució arquitectònica.⁶⁰⁸ Aquest edifici constitueix un excel·lent paral·lel arquitectònic per la complexa articulació de volums alçats sobre un únic podi. Mario Torelli, en un estudi recent, interpreta aquest edifici com l'homenatge de la clientela dels *Memmi* a Èfes, que aconseguen que la *boulé* de la ciutat construeixi *ex pecunia publica*, un monument erigit en honor al jove fill mort del patró.⁶⁰⁹ En realitat, l'heroïtzació del jove estaria dirigida directament al seu pare, C. Memmi. Encara que el context social i històric sigui diferent del que trobem en el monument severià situat al costat de

607 ALZINGER, W. «Estilo y cronología», *Forschungen in Ephesos*, VII. Wien, 1971.

608 BAMMER, A. «Arquitectura», *Forschungen in Ephesos*, VII. Wien, 1971.

609 TORELLI, M. «Il monumento efesino di Memmius, un capolavoro dell'ideologia nobile della fine della repubblica», *Scienze dell'Antichità*, 2, 1988, pàg. 403-426.

l'arc de Tit, el *Memmiusbau* es pot utilitzar com a paral·lel arquitectònic. El monument d'Èfes és, certament, resultat d'un context social molt determinat i respon a un concret intent d'heroització personal, una circumstància que, fins ara, en el nostre monument no es dona en cap cas. Tanmateix, l'esmentat monument d'Èfes, juntament amb una àmplia sèrie d'edificis semblants, situats en fòrums i àgores, podria constituir un interessant paral·lel arquitectònic que aportés algun tipus d'informació sobre el desenvolupament en altura de l'edifici severià. D'altra banda, no podem deixar de notar que la restitució arquitectònica de l'alçat és complicada a causa de la presència d'alguns elements de *lateritium* sobre el podi, ja que fins ara no sabem amb seguretat si corresponen al projecte inicial o si es tracta d'afegits posteriors.

La façana severiana

La construcció de l'edifici adrià que feia de *pendant* al temple de Venus i Roma va transformar completament l'extrem nord dels jardins del palau imperial. Tanmateix, no va suposar el final de la seva història arquitectònica. En realitat, la fisonomia definitiva d'aquesta zona es va concretar al començament del segle III, amb la construcció d'un gran temple en el centre d'una plaça envoltada de columnates. Les dades arqueològiques i literàries suggereixen que es tracta del gran temple dedicat al Sol invicte Heliogàbal, que havia construït el penúltim emperador de la dinastia dels Severs. Dintre d'aquest espai s'hi va construir l'església de Sant Sebastià i, més tard, en el segle XVII, la *Vigna Barberini*.

Pel que fa a la nostra zona d'excavació, hem verificat que les estructures adrianes es van tallar per la construcció de dos murs de fonamentació paral·lels que s'estenen longitudinalment a través del front del turó. Les estructures adrianes han estat datades pels *lateres signati* i per les dades de les estratigrafies. Per datar aquests dos murs paral·lels en l'època severiana disposem, com a única evidència, de la cronologia dels farciments que inutilitzen la claveguera adriana de la Zona 1.

Com ja havíem avançat, es tracta dels fonaments que sostenien la columnata i el mur de fons del porticat de la gran plaça edificada, al capdamunt de la terrassa. Aquesta conclusió sorgeix, sense cap problema, de l'examen de la planimetria de la terrassa;⁶¹⁰ el temple constitueix l'eix de simetria del conjunt, els massissos de *caementicium* que identifica l'excavació francesa,⁶¹¹ de cronologia severiana, són, sens dubte, els fonaments dels porticats que envoltaven la plaça i se situen en una posició simètrica

exacta pel que fa als massissos que apareixen en la façana de la Vèlia i que tallen les estructures adrianes. És un porticat que apareix en rigorosa simetria pel que fa al costat oposat de la plaça i que utilitza com a eix la *cella* del temple.

El primer dels dos murs sostenia el fons del porticat. Es tracta del mur ja esmentat de blocs de travertí, que va tallar longitudinalment les tavernes adrianes. Aquest mur s'alçava quinze metres fins a aconseguir la cota alta de la plaça severiana. Naturalment, els blocs de travertí els han robat i només queda la fonamentació i les empremtes dels blocs en els fonaments i en la capçalera dels murs que es van construir adossats a la gran façana de blocs. Alguns blocs de gran dimensió s'han conservat dispersos per la zona; entre aquests destaca un fragment de gran motllura de cornisa en travertí de més de 40 cm d'altura; això ens fa pensar que un sistema d'ordres decorava aquesta gran façana. El que antigament va ser un gran mur de façana, actualment és un corredor de circulació. Recordem que la Zona 3 va permetre identificar el pla de suport dels blocs de travertí.

El segon mur és la gran fonamentació de *caementicium* situada després del mur de fons de les tavernes adrianes. S'ha conservat fins al pla de suport dels blocs de travertí (només se'n conserven les empremtes) que sostenien les bases de les columnes. Aquest pla de suport se situa al capdamunt del turó, a quinze metres d'altura (Zona 3). Aquest canvi de cota correspon, precisament, a l'altura del terraplenament artificial del turó.

La galeria adossada

Una segona fase severiana correspon a la col·locació d'una galeria externa adossada a la façana precedent. Es tracta d'una sèrie de pilars de planta rectangular construïts en *lateritium* i que s'adossen al mur de carreus que constituïria la gran façana. Aquesta sèrie de pilars s'ha conservat en altura i mostra les empremtes dels carreus del mur on es van adossar. Probablement correspon a la solució del problema d'accés als nivells intermedis de les tavernes una vegada que els afegits severians van modificar el sistema adrià d'accessos. No disposem d'elements estratigràfics per datar-los; tanmateix, es construeixen adossats a les estructures severianes i abans de la construcció del gran edifici de pati edificat probablement a mitjan del segle III dC. Hem de reconèixer la cronologia severiana de la construcció d'aquesta galeria.

Les *plateiae Antonianae*

Els nostres treballs han permès d'obtenir una segona conclusió important: en l'extrem nord d'aquest siste-

610 Vegeu MEFRA, 99, 1987, fig. 1.

611 PERGOLA, PH. MEFRA, 1987, pàg. 495, fig. 6, «Sondage E».

ma de murs paral·lels, el projecte severià incloïa un gran podi al capdamunt de la Vèlia, al costat de l'arc de Tít. Es tracta d'un basament monumental que es retallaria contra la façana posterior dels porticats severians. Aquest element era constructivament solidari i a sobre seu s'alçaria un gran monument, en part solidari amb el sistema de subestructura de la terrassa. Aquesta precisió és important: almenys en els primers sis metres d'altura, el podi és solidari amb la façana de la terrassa. El problema sorgeix de l'absència d'elements fiables que permetin discernir amb seguretat si l'alçat de l'edifici que s'alçava sobre el podi era també solidari o era arquitectònicament exempt. Aquest basament de *caementicium* és el que en la bibliografia tradicional s'identifica com el *podium del temple de Júpiter Stator*. És important la precisió cronològica: aquest basament monumental comparteix constructivament els sistemes de fonamentació del porticat severià. En definitiva, es conclou la datació severiana de les restes de l'anomenat *temple de Júpiter Stator*.

Conclusió: el Sol invicte d'Heliogàbal: processons i recorregut urbà

La construcció del temple d'Heliogàbal i l'ordenació del recorregut urbà de les processons marca el darrer gran episodi de la història urbana, amb majúscules, d'aquesta part de l'antiga Roma.

D'aquesta manera es completa la imatge monumental d'un dels últims grans programes edilicis materialitzats en l'entorn del Palatí. Fem referència al conjunt del santuari d'Heliogàbal. No cal repetir aquí la llarga argumentació que permet d'identificar el temple descobert sota la *Vigna Barberini* amb el temple d'Heliogàbal. Un excel·lent resum de la discussió, amb bibliografia exhaustiva, l'ha publicat Filippo Coarelli no fa gaire, en un estudi sobre la tomba d'Antinous a Roma.⁶¹² Aquest treball es va publicar al costat d'una nova lectura que va fer Grenier de les inscripcions jeroglífiques de l'obelisc del Pinci a Roma.⁶¹³ Només recordarem la coincidència del *dies imperii* de Sever Alexandre amb el *dies natalis* del temple de *Júpiter Ultor*.⁶¹⁴ Aquest temple es coneix, a més, per certes representacions monetàries que va emetre el darrer Sever (Brown, 1949, pàg. 35, tav. VII.6, tav. VIII.2), una imatge que coincideix plenament amb el conjunt descobert sota la *Vigna Barberini*. *Júpiter Victor* va substituir Heliogàbal en el gran santuari palatí.

Altres elements arquitectònics reforcen aquesta identificació. Per exemple, el cèlebre *pentapylon* o la portada

múltiple d'accés al recinte sacre, avui dia encara conservada i que presidia la cèlebre escalinata monumental (*gradus Heliogabali*) en la qual es va martiritzar Sant Sebastià. L'estudi encara inèdit de P. Gros i D. Teodorescu d'aquest accés monumental, materialment conservat en altura, permet reconstruir l'alçat de l'escalinata d'accés des del *clivus Palatinus*. Aquesta triple porta (*pentapylon*) se situava en el costat nord del recinte, cap al *clivus Palatinus*, com a accés monumental flanquejat per dues torres d'escala i una gran escalinata frontal que resolgués l'enllaç amb el pendent del *clivus*.

La reconstrucció d'aquest sistema d'accés al recinte severià ajuda a explicar la inserció urbanística del nostre monument en el projecte global severià. Es tracta, en definitiva, d'un problema de paisatge urbà: malgrat la monumentalitat de l'accés, la posició urbana del recinte d'Heliogàbal era de segon pla pel que fa a les principals vies que relacionaven el Fòrum republicà amb la vall del Coliseu, especialment si es tenen en compte certes peculiaritats de la litúrgia del culte que instituí l'emperador a Roma. Fem referència a la cèlebre processó que dues vegades l'any recorria els carrers de Roma i que desplaçava el déu des del santuari palatí fins al temple situat en el suburbi. Encara sense poder precisar amb seguretat la ubicació d'aquest segon santuari, els indicis que transmeten les fonts sembla que el situen a l'entorn dels *praedia*, de propietat imperial, situats al sud de la *via Praenestina*.⁶¹⁵ F. Coarelli reprèn la discussió general en referir-se al lloc de descobriment de l'obelisc del Pinci, a l'entorn del circ del *Sessorium*.⁶¹⁶ Això ens permet reconstruir el primer tram del recorregut esmentat, descendant el *clivus Palatinus* i girant cap a la dreta, entorn del nostre monument. Es podria imaginar la presència d'un altar, d'altra banda citat en la *Història Augusta*, o d'una important *cità* urbana en aquesta posició, pel que fa al desenvolupament d'aquesta cèlebre litúrgia processional.

La validesa de les referències topogràfiques citades en la *Història Augusta* ha estat posada en dubte reiteradament pels especialistes, dintre d'un procés crític que s'ha accentuat en els darrers anys. Malgrat això, es pot reconèixer una certa coincidència de les diferents fonts històriques (documentals, numismàtiques i arqueològiques) quan examinem els projectes edilicis d'Heliogàbal. Les fonts escrites parlen del santuari d'Heliogàbal com d'un conjunt articulat de diferents elements monumentals, com ara els altars, el temple, la columna, els porticats o les misterioses *plateiae*. La representació numismàtica del temple de *Júpiter Ultor*

612 COARELLI, F. «(Porticus) Adonaea, aedes Heliogabali, aedes Iovis Ultoris. La tomba di Antinoo». Dins GRENIER-COARELLI «La Tombe d'Antinoüs à Rome», *MEFRA*, 98, 1986.1, pàg. 223-253.

613 GRENIER «La inscripción del obelisco del Pincio». Dins GRENIER-COARELLI «La Tombe d'Antinoüs à Rome», *MEFRA*, 98, 1986.1, pàg. 223-253.

614 COARELLI, F., 1986, ob. cit., pàg. 233.

615 PLATNER-ASHBY, 1929, pàg. 199, veu «Elagabalus naos».

616 COARELLI, F., 1986, ob. cit., pàg. 246 i seg.

ens indica, a més, l'element vertebrador: la gran plaça porticada. Aquest darrer element, àmpliament documentat en les excavacions franceses sota la *Vigna Barberini*, es completaria, a més, amb la construcció d'un gran monument al costat de l'arc de Tit, en el punt precís de gir de les processons i amb una esplèn-

didada posició de domini topogràfic sobre bona part de l'àrea central de Roma. Malauradament, l'extremada destrucció de l'edifici ha fet que la seva funció precisa en el projecte global d'Heliogàbal se'ns escapi, probablement, per sempre més.

11. CONCLUSIÓ

El 18 de març de l'any 235 dC, Sever Alexandre, l'últim emperador de la dinastia dels Severs, fou assassinat. Havien transcorregut 220 anys d'ençà de la mort d'August a Nola. Durant aquests dos segles, el Palatí s'havia cobert d'un teixit continu constituït per les residències de l'emperador, temples, jardins i dependències administratives. L'arqueologia demostra que encara s'havien de realitzar algunes construccions, com ara les termes que Magenci erigí sobre les arcades severianes. Malgrat tot, amb el final dels Severs la imatge arquitectònica del Palatí havia acabat. En certa manera, els palaus imperials de Roma ja eren una referència per a les grans residències que, més enllà del segle III, apareixeran a totes les províncies de l'Imperi.

Per entendre funcionalment el conjunt dels palaus imperials cal tenir en compte, en primer lloc, el llarg procés de construcció que va tenir. Aquest procés coincideix amb les principals etapes de la consolidació de l'estat romà imperial. El paper polític que, a poc a poc, va assumir el príncep en cadascuna de les etapes va influir directament en la configuració funcional del palau. Per descomptat, no tenim documents que expliquin exhaustivament el procés que féu del Palatí l'escenari principal del poder imperial a Roma. Tanmateix, en podem dibuixar els grans trets ja que, com sabem, va començar amb el trasllat de la residència d'August al turó del Palatí.

El palau d'August

Quan August va decidir de situar la seva casa al capdamunt del Palatí, la resolució definitiva de la guerra civil encara era llunyana i el disseny del futur règim imperial era, en molts aspectes, una incògnita. Sabem que el règim polític es va anar modelant amb la pràctica de l'exercici del poder, primer d'August i després dels seus successors. Ben aviat es féu evident que el palau del Palatí era una eina important per a la propaganda. Sabem que, per ubicar-lo, fou determinant trobar un lloc proper a les relíquies de Ròmul, el fundador de Roma. D'altra banda, l'evolució arquitectònica que va tenir sempre va estar lligada estretament a les vicissituds històriques que van consolidar el principat com a sistema polític. Només cal observar els models que van guiar l'acció de govern d'August per trobar les referències urbanístiques que s'amaguen rere el disseny dels palaus imperials. La política del príncep va oscil·lar entre el respecte a l'antiga tradició romana i l'intent d'establir un règim monàrquic de caire hel·lenístic. De la

mateixa manera, la seva residència palatina es va concebre dintre els marges que la república romana imposava als nobles tot i la voluntat última d'esdevenir el palau d'un monarca absolut.

En els primers capítols d'aquest volum, hem seguit l'evolució del palau d'August, des dels antecedents republicans fins a l'intent de Neró de fer-ne una autèntica *regia* hel·lenística. Si comparem l'última, la *domus Aurea*, amb la residència del primer emperador, malgrat les diferències notables entre ambdós palaus, és evident el paper que tots dos van jugar com a instrument de propaganda del règim. La casa d'August, coronada pel temple d'Apol·lo, presidia i dominava visualment el circ Màxim (fig. 32). Es pot imaginar el poble reunit per assistir als jocs celebrats en el circ sota la presència dominant del santuari palatí, que era alhora la casa del príncep. Amb Neró, el palau es va estendre per tot el centre de Roma, fins al punt d'ocupar tres dels dos antics turons. Naturalment, moltes de les funcions del palau havien canviat. Tanmateix, el caràcter omnipresent que tenia en el teixit urbà es mantenia com una última justificació política. La *domus Aurea* havia esdevingut el cor ideològic de la ciutat.

La residència d'August era quelcom molt més complex que el palau descobert per Carettoni al costat del temple d'Apol·lo. Devia incorporar una extensa porció del turó, tot integrant-hi les cases que el príncep havia anat comprant. Es componia d'enigmàtics monuments, com ara l'anomenada *Roma Quadrata*, un bosc sagrat dedicat a Apol·lo (*Silva Apollinis*) i, a més, tenia un accés monumental presidit per un arc tetràstil dedicat al pare d'August. Dels elements que hem esmentat només en coneixem amb precisió l'edifici coronat pel temple d'Apol·lo i una part de les cases republicanes integrades en el palau, que es van mantenir en ús fins que foren destruïdes per l'incendi de l'any 64 dC (fig. 41).

Ja hem comentat que la construcció del temple d'Apol·lo es va decidir fins i tot abans de la victòria final d'Actium. El *votum* va respondre a la victòria marítima sobre el fill de Pompeu a Nàuloc. Per tant, quan el conjunt fou planificat, Octavià ignorava el desenllaç final de la guerra civil i la manera com s'organitzaria el nou estat imperial. És probable que l'extensió progressiva de la residència sobre el turó, amb l'annexió de cases republicanes, respongués a les funcions que a poc a poc va assumir la casa del príncep.

La intenció d'August era que el temple d'Apol·lo esdevingués un dels indrets principals de la religió oficial i de la política d'estat. Per això es va construir com un conjunt d'espais públics i edificis integrats en un esquema compositiu unitari. Les grans dimensions de la plaça que ocupava la terrassa inferior es van justificar amb els jocs seculars que August celebrà l'any 17 aC per commemorar el centenari de la fundació de Roma. Coneixem el *Carmen saeculare* que Horaci va compondre per a l'esdeveniment. A més, tenim el comentari de l'historiador Zòsim, però sobretot tenim les actes de la festa que, gravades sobre grans plaques de marbre, foren rescatades del Tíber l'any 1890. Les dues primeres nits, tot seguint la tradició, es van fer els sacrificis i festeigs en el *Tarentum*, un santuari dedicat al culte de les divinitats infernals situat en l'extrem nord del camp de Mart. Tot i això, durant els actes del tercer dia, que culminaven la festa, el temple d'Apol·lo va esdevenir l'escenari protagonista: la residència del déu solar que August va convertir en la seva divinitat dinàstica. Es va constituir una solemne processó al voltant del temple del Palatí amb el desplegament de tota la *pompa* imaginable. Des d'allà, en solemne processó, es va desplaçar fins al Capitoli. En el sacrifici que va precedir aquests actes finals es van fer ofrenes incruentes a Apol·lo, a la seva germana Diana i a la mare Letona. Així, el santuari palatí es presentava amb una força comparable a la del Capitoli, una comparació que igualava la triada apol·línica (Apol·lo, Diana i Letona) amb la triada capitolina (Júpiter, Juno i Minerva).

Per entendre els antecedents arquitectònics del palau d'August, cal que ens remuntem al naixement del concepte de palau del sobirà. Des de feia mil·lennis, la tradició política oriental coneixia la construcció de grans palaus com a seu ideològica del poder del sobirà i com a nucli administratiu i simbòlic de l'estat centralitzat. Un model que arribà a Roma amb la importació de l'arquitectura dels regnes hel·lenístics que s'havien repartit l'herència d'Alexandre. No obstant, alguns trets de l'escenografia del poder d'un monarca absolut eren incompatibles amb l'estructura política de la república aristocràtica romana. Efectivament, els nobles romans no van gosar construir res semblant als palaus d'Orient fins a la desintegració del sistema republicà, durant la fase final de les guerres civils. Coneixem arqueològicament la planta de la *Villa della Farnesina*, construïda en el Trastevere, i alguns dels trets dels jardins en terrasses que ocupaven el pendent del turó del Pinci. Malgrat això, l'exemple més espectacular havia de ser la vil·la de Pompeu al camp de Mart. Gràcies a les fonts escrites, sabem que en el seu parc s'hi construï un conjunt format per un teatre de pedra que s'associava a jardins públics decorats amb porticats que incloïen una cùria, tot presidit pel temple de Venus, deessa tutelar del mateix Pompeu. Ignorem els

detalls i la planta de la vil·la de Pompeu. Tanmateix, s'hi pot reconèixer fàcilment un antecedent del palau d'August al Palatí, sobretot si tenim en compte que ambdós estaven presidits pel temple de la divinitat protectora del propietari de la casa.

El problema substancial per comprendre el palau d'August és entendre el paper jugat per les grans vil·les aristocràtiques republicanes com a antecedent tipològic. Hem esmentat el *Pausilypon*, la vil·la de Vèdi Pol·lió a Nàpols, com a antecedent de l'organització de la residència palatina d'August. També podríem mencionar alguns palaus orientals contemporanis de la casa d'August, com ara les residències d'Herodes el Gran, rei de Judea, a Cesarea, Massada o Jericó. Totes il·lustren amb eloqüència la importància que tenia l'efecte escenogràfic de les construccions situades en el paisatge. L'*Herodium*, última de les *basileia* (residència reial) d'Herodes, construït a 15 km de Jerusalem a partir dels anys 23-20 aC, estava dominat per la gran fortalesa mausoleu del fundador. Era, per tant, un monument dinàstic. Algunes parts es van construir com a edificis compactes que, per la seva grandària, dominessin el paisatge. D'altres es van organitzar com a pavellons exempts associats amb jardins i peristils. Aquests palaus vil·la, com ara la de Vèdi, la de Pompeu i les construccions d'Herodes, forneixen el context que inspirà les construccions augustals del Palatí. Determinades parts de la residència d'August eren *domus* republicanes del Palatí incorporades al palau. Tanmateix, l'efecte escenogràfic s'havia reservat per a l'edifici compacte, construït al costat del circ Màxim, presidit pel temple d'Apol·lo. El basament de l'últim incloïa les dependències principals de la residència organitzades al voltant dels dos peristils bessons i descendia fins al nivell del circ en un sistema de terrasses escalonades, organitzades a partir de l'eix de simetria del temple d'Apol·lo. El bosc oracular d'Apol·lo devia ocupar la gran plaça porticada (*area Apollinis*) situada al peu del temple i devia tenir un accés monumental des del circ. Podem imaginar que el gran obelisc del sol, portat des d'Egipte, fou col·locat en l'espina del circ precisament sobre l'eix del temple d'Apol·lo.

Algunes notícies literàries, escasses però importants, il·lustren determinades funcions públiques assumides pel conjunt palatí. Les biblioteques i els pòrtics del temple d'Apol·lo van ser utilitzats amb finalitats jurídiques a partir de la malaltia d'August l'any 23 aC, i el seu ús es va generalitzar durant l'etapa final de la seva vida (Dió Cass., 55, 33, 5; 56, 41, 3-5; Suet. *Aug.* 29, 3). De fet, Tàcit fa referència a una de les biblioteques com a *curia* (*Ann.* 2, 37, 3) que, d'altra banda, són designades sota el nom de *templum* en el decret del Senat per als honors funeraris de Germànic (*Tabula Siarensis*, fr. 2, col. B, 1.21; *Tabula Hebana*, 94). Les diferents ambaixades jueves

a August, de les quals ens parla Flavi Josep (*A. J.*, 17, 229; 301; *B. J.*, 2, 25; 81), van tenir lloc en aquestes biblioteques (fig. 41).

És més difícil d'identificar els espais destinats a la presa de decisions de govern per part del príncep i dels seus consellers (*amici*). En primer lloc, cal considerar les funcions administratives de la casa. Des de l'organització del *consilium* del príncep com a consell de govern fins a la progressiva expansió de les atribucions del fisc en la gestió dels serveis de l'estat (abastament alimentari de Roma, finançament de l'exèrcit, obres públiques, etc.), les necessitats d'espai destinat a arxius, oficines i atenció al públic havien de jugar un paper significatiu en el creixement del palau. El règim que August proposà incloïa la responsabilitat del príncep quant als nous serveis de l'estat. En alguns casos les seves seves administratives estaven disperses arreu de la ciutat. Però si tenim en compte que el *consilium* del príncep se centrava en la família d'August, amb una participació particular dels lliberts i serfs de la casa, podem imaginar que el seu lloc de treball s'associava a la *domus Augusta*. Cal recordar que el consell imperial de Tiberi estava format per antics amics (*veteres amici*), familiars i vint dels ciutadans principals de Roma (Suet. *Tib.* 55). Claudi accentua aquesta tendència tot encarregant als seus lliberts l'administració de les diferents oficines imperials. No cal oblidar que, a l'origen, el fisc era la caixa privada d'administració de les propietats d'August. Per tant, el fet que s'instal·lés ben bé en el palau era un imperatiu lligat a la imatge d'August com a ciutadà providencial que garantia el funcionament de l'estat.

L'experiència de l'hel·lenisme romà va proporcionar els models arquitectònics que van permetre de crear aquests espais d'ús administratiu. Com si fossin santuaris del Laci republicà (Praeneste, Tívoli, Terracina), la superfície del turó es va ampliar amb sistemes de voltes, sobre les quals s'hi van situar jardins i edificis representatius que es devien veure des de tota la ciutat. És probable que la maquinària d'un estat en procés de creació s'allotgés en els espais útils de sota les terrasses. Aquesta afirmació és només una hipòtesi pel que fa al palau d'August. No obstant, és segura si tenim en compte les construccions de Neró, dels Flavis i, sobretot, les actuacions d'Adrià al Palatí.

En segon lloc, hem de considerar els espais cerimonials, centrats lògicament en les dues funcions públiques que coneixem bé per als palaus de l'aristocràcia republicana: la *salutatio* i el *convivium*.

La *salutatio* fa referència a les audiències públiques de l'emperador, en primer lloc als clients directes, però també a grups amplis de ciutadans. L'escenari es devia associar amb el vestibul del palau i probable-

ment amb la porta ornada amb el *fastigium* (fig. 44-46), la corona cívica i els llorers representats a les monedes. Ja hem comentat que la posició exacta és només una conjectura, però és versemblant que se situés al final del principal accés al turó, el *clivus Palatinus*. Del relat de l'assassinat de Calígula, transmès per Flavi Josep, se'n desprèn que a mitjans del segle I dC la porta estava precedida d'una plaça pública (*area Palatina*) on s'hi podia instal·lar un teatre temporal per a la celebració de festivals públics. A mesura que anava creixent el paper polític del príncep, també creixia la dimensió de la seva clientela. Amb Domicià, l'emperador era el *dominus* de tot Roma. Per això el fet de ser admès en la *salutatio* matinal del palau imperial era una premissa imprescindible per a qualsevol ciutadà amb ambicions polítiques. Com hem vist en el capítol corresponent, els salons cerimonials del palau de Domicià (*domus Flavia*) van ser dimensionats en relació amb una funció representativa tan important. El vestibul de la casa d'August, tot i que no en coneixem la ubicació i forma exactes, es projectà en relació amb la gran clientela que el príncep havia de rebre.

Els banquets públics requerien uns espais propis adaptats. En la tradició republicana, la invitació a participar en el banquet aristocràtic havia esdevingut el símbol de pertinença a la *nobilitas*. Per això el *convivium* era l'escenari privilegiat del luxe privat dels nobles (*luxuria privata*), oposat a l'acció política que exercien al Fòrum (*publica magnificentia*). El recel del Senat davant l'expressió individual d'opulència havia relegat l'escenari del banquet a la intimitat dels jardins privats. En realitat, la noblesa, conscient dels riscos derivats d'una exaltació excessiva de la riquesa individual a la ciutat de Roma, havia reservat aquesta faceta per a les vil·les suburbanes. Els jardins es concebien com a autèntics *paradeisoi* en els quals els grans salons (*oeci*), decorats amb columnes, mosaics, marbres i estàtues importades, s'integraven en un espai natural controlat per l'home. L'origen últim d'aquest tipus de jardins se situa en la tradició oriental de jardins penjats sobre terrasses. Alexandre els trobà a Babilònia i Pèrsia i, sens dubte, van ser directament introduïts en l'arquitectura dels palaus hel·lenístics. Els generals romans que conqueriren l'Orient els van contemplar a les grans capitals com ara Pèrgam o Alexandria. La manera com es van incorporar al tipus de vida aristocràtic es reconeix en les grans vil·les republicanes que l'arqueologia ha documentat al camp itàlic i, sobretot, al llarg de la costa tirrena.

En conclusió, el palau d'August va significar un intent de síntesi conscient de tots aquests antecedents. Un palau santuari, situat al costat dels orígens de Roma, que s'amplià progressivament tot incorporant-hi d'altres cases situades sobre el turó. No devia

constituir una construcció compacta. En el fons, aquesta concepció originària del palau va condicionar al llarg de tres segles les posteriors ampliacions i reconstruccions que se'n van fer.

La *domus Aurea* de Neró

Al llarg dels primers capítols d'aquest volum hem vist com van néixer els palaus imperials a partir de l'agrupament de residències aristocràtiques republicanes i com es van associar amb un monumental santuari dedicat a Apol·lo construït sobre terrasses, el basament del qual acollia la part més privada de la casa d'August. Aquests trets principals es van mantenir fins a l'any 64 dC. Després de l'incendi d'aquell any (l'incendi de Neró), els arquitectes de l'emperador van reorganitzar completament el turó tot incorporant els nivells de la Vèlia i els *horti* de l'Esquilí en el recinte del palau imperial. El palau reconstruït després de l'incendi s'estenia sobre tres dels set turons de la ciutat. Es tractava dels nivells del Palatí, de l'Opi i del Celi interrelacionats pel que, més tard, seria la vall del Coliseu.

El palau de Neró ocupava un immens parc sobre el qual es dispersaven pavellons, peristils i edificis. Els termes de la descripció de Suetoni citats a la introducció del capítol 7 són ben clars (*Nero*, 31) i confirmen el text de Tàcit (*Ann.* 15, 42). La propaganda antineroniana va culpar directament l'emperador d'un palau que semblava que devorés Roma. Tot i això, no ens hem d'enganyar, es tractava de les propietats que, al llarg d'un segle de nou règim, havien acabat a les mans imperials. La successió de parcs i edificis que van permetre constituir la *domus Aurea* és només la conclusió d'un procés de concentració immobiliària que començà August. A través d'herències, requisites i compres es va acumular un impressionant patrimoni que, després de la mort de Claudi, es concentrava en dos cossos principals: la zona del Palatí i els vessants de l'Esquilí cap a la vall del Coliseu. Al mig dels dos conjunts se situaven les propietats de la família natural de Neró, els Enobarbs. Gràcies a aquestes possessions, la *domus Transitoria*, el primer palau de Neró, va unir funcionalment els dos conjunts tradicionals del palau (fig. 55).

Les dades escasses que tenim sobre la *domus Transitoria* donen la clau per entendre què va significar la reconstrucció del palau després de l'incendi de l'any 64. La idea dominant era resoldre unitàriament els problemes d'un conjunt d'edificis que fins aleshores es presentava fraccionat i dispers. El model emprat per assolir aquest objectiu va ser la definició d'un gran parc urbà, «*mus in urbe*» (el camp a la ciutat), lògicament integrat en el sistema de recorreguts urbans.

El centre del palau de Neró coincidia amb la vall del Coliseu. Era una depressió natural on confluien les aigües pluvials dels turons que l'envoltaven. Els arquitectes de Neró van donar una forma rectangular a l'estany natural i el van emmarcar amb edificis, columnates i passeigs. Amb Vespasià, l'*stagnum* fou omplert per construir-hi l'amfiteatre flavi. Des del contigu *mons Oppius*, el parc del palau es perllongava cap a l'est, tot enllaçant amb l'Esquilí, on, des de l'època augustal, se situaven els *horti* imperials.

Alhora que s'unificaven en un únic recinte les dues zones de propietat imperial de Roma, es va procedir a la transformació radical del Palatí. Una de les grans innovacions urbanístiques de la *domus Aurea* va ser la construcció d'un gran edifici compacte dedicat a funcions representatives (*domus Tiberiana*) que s'expressava en el paisatge urbà de Roma sense buscar el pretext de construir un temple. L'edifici el degué acabar Vespasià que, a més, l'anomenà *domus Tiberiana* perquè en aquell indret s'hi havia situat la casa de Tiberi fins que fou destruïda pel foc de l'any 64 (fig. 59-61).

L'incendi de l'any 64 dC va arrasar una gran part de la ciutat. Els arquitectes de Neró van aprofitar l'avenç per urbanitzar amb nous criteris una gran part del centre de la ciutat. La Vèlia gairebé se situava a l'epicentre del nou palau: allà s'hi va construir el gran vestibul que acollia el colós amb l'efígie de Neró (fig. 56). Tot i que la *domus Aurea* va ser un conjunt de vida efímera, el seu traçat va perviure integrat en el desenvolupament urbanístic de la zona (fig. 70-72).

No obstant això, la iniciativa de Neró no es pot separar del context històric en què es mou el principat. August havia basat el poder en el consens que ell mateix generava com a vencedor de les guerres civils. La pèrdua de prestigi personal dels seus successors va provocar la crisi d'un sistema polític justificat pel caràcter excepcional del *princeps*. Durant els anys centrals del segle I dC, aquest fet va conduir a una relativa crisi institucional en què es desdibuixava el paper de cada institució en l'estat. Neró intentà de superar el problema tot proposant-se com un monarca hel·lenístic. Per això, l'any 64 aprofità la destrucció d'una gran part de la ciutat a causa del foc per modelar Roma com una capital hel·lenística. La *domus Aurea* esdevindria el nou cor de la ciutat. A imitació dels palaus d'Alexandria o d'Antioquia, no es tractava només d'un edifici, sinó d'un immens parc que incloïa els serveis principals del nou estat. Els barris residencials es van reconstruir partint d'una urbanística nova i revolucionària: illes de pati de quatre pisos d'alçada que acollien la residència intensiva. Així, Neró responia a les exigències d'una classe *mitjana* de lliberts enriquits que anaven controlant els engranatges de les finances imperials i de

l'economia de l'Imperi. Sabem com va concloure el procés. Amb la crisi de l'any 69, l'aristocràcia senatorial va reaccionar contra Neró. La seva mort va implicar el final de la *domus Aurea* com a instrument polític. Tanmateix, les implicacions profundes de l'acció de Neró es poden intuir com a llavors que van germinar amb els Flavis i els Antonins en un nova manera de concebre l'espai urbà i l'arquitectura dels palaus: la residència del príncep com a símbol de l'estat i del poder.

El caràcter de la nova ciutat es va controlar amb el traçat de nous carrers (fig. 68) i amb el reglament precís per a les normes constructives dels nous edificis. En primer lloc, l'emperador va intentar de garantir una reconstrucció ràpida dels barris residencials i fins i tot va arribar a oferir premis als ciutadans que construïssin més ràpidament. L'estat va assumir el cost de l'eliminació de runes i, a més, va alliberar l'espai necessari per construir vials porticats. Era una manera d'oferir terreny ràpidament edificable i, per tant, de facilitar la intervenció dels inversors privats.

Per construir els edificis es va establir un reglament precís que definia els materials utilitzables, les alçades d'edificació i algunes especificacions estructurals. Per exemple, es prohibia l'ús de bigues de fusta en algunes parts dels edificis i també que els edificis contigus compartissin la mitgera.

Més enllà de l'orientació política del projecte de Neró, la personalitat singular de l'emperador va intervenir sens dubte en el resultat. Malgrat tot, el disseny que s'amaga rere la *Nova Urbs* no respon només a la patologia d'un individu, sinó que s'estructura en el sistema de tensions polítiques que s'havien anat accentuant i que mai s'havien solucionat del tot amb l'evolució del principat julioclaudi, sobretot la definició jurídica del sistema, que no es resoldrà fins a la *lex imperii* promulgada per Vespasià.

El palau de Domicià

En realitat, la *domus Aurea* va ser una obra efímera, ja que l'emperador es va suïcidar cinc anys després de l'incendi i els edificis van quedar inacabats. Va ser la dinastia que el succeí, particularment el tercer emperador, Domicià, qui va executar completament el disseny unitari d'un gran palau imperial que ocupava tot el turó (fig. 83). L'actuació de Domicià era en molts aspectes una continuació de la política urbana que havia començat el seu pare, Vespasià, des del moment de la presa del poder de la nova dinastia. Els Flavis van plantejar-se desmembrar la *domus Aurea* i recuperar la continuïtat de l'espai urbà al centre de la ciutat però sense renunciar als èxits urbanístics de la reconstrucció de Roma després de l'incendi de l'any 64. En aquest sentit, l'obra dels Flavis va ser una

continuació lògica dels projectes endegats pels arquitectes de Neró en els darrers cinc anys del seu regnat. El que se'n derivà fou que el poder imperial de Roma es va configurar a partir de dos pols urbans ben definits: el *Palatium* com a seu de les decisions polítiques i els jardins de l'Esquilí com a residència tranquil·la i apartada.

La residència imperial que millor coneixem al Palatí és l'anomenada *domus Flavia*, construïda per Domicià, el tercer emperador de la dinastia flàvia, a la part sud del turó (fig. 88-98). En primer lloc, cal recordar que la denominació és una invenció moderna. El palau que va quedar després de les obres de Domicià es va anomenar *domus Augustana* o *Augustiana*. No és un fet sorprenent. Més enllà de la successió de dinasties imperials, la casa acollia la seu dels augustos, els emperadors de Roma, i això s'evidencia, per exemple, en les conduccions de plom que s'han descobert en el turó o en la denominació del personal de serveis citat en algunes inscripcions.

A partir d'aleshores, la residència palatina va quedar organitzada sobre la base de dos edificis compactes que rebien denominacions diferents. A la part sud hem esmentat la *domus Flavia*. A la part nord del turó se situava la *domus Tiberiana* iniciada per Neró i conclosa pels emperadors de la crisi de l'any 69: Galba, Otó i Vespasià, i que va ser completament remodelada per Domicià (fig. 86-87).

La reforma domiciana de la *domus Tiberiana* es va associar a la construcció d'un gran vestibul d'accés des del fòrum Republicà dotat d'una rampa helicoidal per arribar als diferents nivells del palau construït en alçada. Les restes que en conservem, fetes de maó, se situen al nivell del fòrum Republicà, rere el temple dels Dioscurs. A l'interior s'hi va construir l'església de Santa Maria Antiqua. En la història dels estudis, aquest edifici s'ha identificat sovint amb el temple del Diví August. Així, es jutjava que les dimensions considerables de l'edifici (arriba fins a la part superior del turó) només podien pertànyer al temple monumental que Tiberi construï després de la mort del primer emperador. Un seguit de dades arqueològiques fan descartar aquesta hipòtesi. La forma actual és la d'un vestibul associat a un grup d'habitacions adreçades a controlar l'accés del públic a les dependències situades a la *domus Tiberiana*. La rampa helicoidal, que tenia un pendent suau, permetia l'accés de carros i cavalls als diferents nivells de circulació del turó. La gran alçada de l'edifici era necessària per tal que la rampa pogués assolir el nivell de la terrassa superior del palau. Els segells dels maons emprats en l'obra evidencien que es va construir en l'època de Domicià. D'altra banda, les excavacions d'un equip arqueològic anglès sota els paviments domicians han descobert les restes d'un vesti-

bul precedent, també monumental, que probablement havia construït Calígula com a vestibul del palau (fig. 47). Amb les dades actuals cal definir l'edifici domicià de Santa Maria Antiqua com el conjunt vestibul-rampa-cos de guàrdia adreçat a un accés públic a les dependències de la *domus Tiberiana* des del nivell del fòrum Romà.

El sector sud del turó el va ocupar, com hem comentat, la monumental *domus Flavia*. Diversos segles d'excavacions arqueològiques han descobert un edifici compacte, organitzat al voltant de grans patis i peristils, que ocupa la zona sud del turó tot integrant les construccions anteriors que l'envolten en un únic sistema topogràfic. Per unificar visualment el conjunt, els arquitectes de Domicià van aixecar els nous edificis sobre farciments de terra i terrasses artificials que van modificar la topografia natural del terreny. Així, el nou palau dinàstic es va poder desenvolupar verticalment al bell mig de Roma per tal que els habitants el veiessin com «una residència alta com el cel», tal com en parlen els versos, sens dubte exagerats, però en tot cas expressius, del poeta Marcial (8, 36, 12).

Tots els estudis moderns que s'han ocupat de l'evolució de l'arquitectura romana estan d'acord a adjudicar a aquest edifici un paper central en la formació d'un llenguatge arquitectònic pròpiament romà. Tanmateix, és sorprenent que la importància reconeguda del monument no es correspongui amb els estudis i la documentació que fins ara s'ha publicat. En realitat, per conèixer materialment les restes del palau flavi tenim algunes publicacions parcials. En particular els treballs de Helge Finsen (1962 i 1969), la monografia de Gisella Wataghin Cantino (1966) i la publicació de la planta del nivell inferior de Luca D'Elia i Susana Le Pera (fig. 97). A això s'hi han d'afegir alguns estudis que s'han ocupat de qüestions puntuals de l'alçat de l'edifici. Aquesta bibliografia contribueix a aclarir alguns trets significatius del palau, però evidencia la manca d'una adequada documentació arqueològica de tot el conjunt. En aquest sentit, el nostre treball s'ha limitat a reflectir en una planta única les documentacions parcials que s'han anat publicant, la qual cosa, naturalment, no substitueix la publicació d'una planta completa i actualitzada de l'edifici que encara s'ha de realitzar.

Cal subratllar un segon aspecte científic. Fins fa ben poc els límits exactes de les construccions de Domicià eren una incògnita. Tanmateix, les noves investigacions realitzades en diferents punts del turó permeten de deduir que l'obra dels arquitectes de Domicià s'estenia molt més enllà dels límits de l'anomenada *domus Flavia*. Les excavacions arqueològiques a la *Vigna Barberini* (École Française de Rome), les que es van fer al costat de l'arc de Titus (Escuela Española de Arqueología i Universitat Rovira i

Virgili de Tarragona) i les tasques de documentació en el sector de les anomenades arcades severianes (Istituto Archeologico Germanico), estan dibuixant la imatge d'un conjunt complex d'edificis, construïts conjuntament i coordinada, que ocupava el nucli central del turó. Si hi afegim les conclusions de l'estudi de la *domus Tiberiana* (Istituto Svizzero), on sorgeix la transformació radical de Domicià d'aquest edifici iniciat per Neró, es fa palès que l'obra dels Flavis va ser essencial per definir la fisonomia definitiva del turó.

Aquesta visió de l'obra de Domicià al Palatí és, en molts aspectes, una novetat. Més endavant moltes de les construccions flàvies van quedar cobertes per les reformes d'època adriana i severiana. La construcció del temple més gran de Roma (*templum Urbis* o de Venus i Roma) va alterar completament la topografia de la Vèlia, la construcció severiana del temple d'Heliogàbal gairebé va cancel·lar els jardins del palau flavi i, finalment, la construcció del *Septizodium* a la zona de les arcades severianes va donar peu a la remodelació completa de l'extrem meridional del turó. Tot i això, per sota de les construccions adrianes i severianes, els edificis construïts per Domicià dibuixen una completa planificació urbana. L'eix format per l'arc de Titus i la *meta Sudans*, o les avingudes porticades que feien d'enllaç de la *domus Flavia* i la *Sacra via*, evidencien, a través de les alineacions que tenen, l'existència d'un projecte urbà acurat, una obra probable dels arquitectes de Domicià, però que es va construir bo i basant-se en els antecedents de Neró i Vespasià.

On vivia l'emperador

A l'hora d'analitzar funcionalment la situació del palau després de les obres de Domicià, cal començar pel component purament residencial del conjunt: on vivia i dormia l'emperador? Tradicionalment, s'han identificat els apartaments privats de Domicià amb el pis inferior de la *domus Flavia* que gira al voltant del peristil associat amb la gran exedra oberta cap al circ Màxim (fig. 97). Els arqueòlegs han anomenat *domus Augustana* aquest conjunt compacte de dependències, però sabem que aquesta denominació feia referència a tot el palau sud (*domus Augustana*), per diferenciar-lo del palau nord (*domus Tiberiana*). Els arguments fonamentals, i per descomptat convincents, per a aquesta identificació rauen en el fet que ens trobem davant les dependències més riques de tot el palau sud i que, d'altra banda, constituïen un conjunt segregat de la resta del palau, accessible només a través d'una única escala monumental, controlada des d'un cos de guàrdia.

Només cal observar l'espai reservat a la residència privada de l'emperador al Palatí per adonar-se que

tenia unes dimensions reduïdes. En podem extreure una conclusió immediata: és difícil que Domicià visqués exclusivament en aquest espai, especialment si comparem la superfície que té i la que tenen les zones residencials de les grans vil·les imperials. Podríem pensar que la residència de Domicià ocupava una part del pis superior del palau sud, però això no és gaire probable. Les dependències superiors del palau tenen una gran quantitat de portes que permetien la circulació a través dels dos grans peristils. Una situació incompatible amb la forçosa seguretat que envoltava l'entorn més privat de l'emperador. En realitat, no sembla que el palau sud fos concebut per acollir llargues estades de l'emperador. Potser trobem la solució en la narració de la vida de Tiberi. Suetoni ens explica que el primer emperador flavi, després de la victòria sobre Vitel·li, no vivia al Palatí sinó que ocupava els luxosos pavellons envoltats de jardins ubicats en els *horti* de l'Esquilí. El final tumultuós de Neró fou una lliçó ben apresada pels seus successors. Un palau al centre de Roma, exposat als ulls de tota la ciutadania, no podia ser l'escenari luxós de la vida del príncep com a déu vivent. Vespasià va emprar els jardins de l'Esquilí. Domicià va construir una vil·la immensa al costat del llac Gandolfo, a pocs quilòmetres de Roma. Adrià, al seu torn, construiria la vil·la de Tívoli. Els Severs viuran al palau Sessori, situat en el Laterà, i finalment Magenci construirà la seva vil·la residencial al costat de la *via Appia*.

En conclusió, sembla que la *luxuria privata* relacionada amb el paper semidiví de l'emperador després de la mort de Neró no es podia presentar en el centre del poder. Es va desplaçar als *horti* de l'Esquilí o fins i tot fora de la ciutat. Ja no era possible el *mite rus in Urbe* (el jardí paradisiac) que havia guiat el projecte neronià. Les grans vil·les de Domicià, sobretot la vil·la de Castelgandolfo, evidencien el camí que es prendria des d'aleshores. L'entorn cerimonial de la vida quotidiana del *dominus et deus* (termes emprats per Domicià) es trasllada fora de Roma. El conjunt del *palatium* es reserva als aspectes més públics de l'exposició del príncep als seus súbdits. Esdevé així, a partir d'aquell moment, l'escenari de l'autorepresentació imperial, un terme que encunyà la investigació alemanya (*Selbstdarstellung*) per fer referència a la imatge pública autoconstruïda per un individu o per una classe social. En aquest sentit, l'obra de l'últim dels Flavis marca una fita ideològica fonamental. Entre la construcció de la *domus Aurea* i la del palau de Domicià es consolida el protagonisme urbà assignat a la residència imperial. Es tracta d'un canvi no només urbanístic, sinó també ideològic i polític.

A l'origen, la ciutat de Roma, en un concepte ampli, era l'única seu imaginable del poder. Aquesta identitat quedava fixada en el paisatge urbà amb l'atenció

que la comunitat posava sobre determinats indrets de la vida cívica com ara el *comitium*, l'Arx o la cúria del Senat. Aquests llocs constituïen l'escenari de les litúrgies cíviques que asseguraven la cohesió social de la població i les arrels de les quals eren en primer lloc religioses. La consolidació progressiva del règim imperial entre August i els Flavis va alterar el rerefons ideològic de la ciutat com a seu exclusiva de la sobirania. Cal recordar que el cercle antiquari de l'entorn d'August va haver de tornar a inventar la topografia arcaica del Palatí per justificar en sentit ampli el protagonisme assignat a una divinitat, Apol·lo, que fins aleshores havia estat relegada a una posició exterior al *pomerium* de Roma (vegeu capítol 6). En el fons, la forma del palau dels Flavis reflecteix el canvi polític operat a Roma al llarg del segle I dC. De l'originària idea nobiliària del principat, com el govern del millor, passem a la concepció de l'*Imperium* com a magistratura. Els esdeveniments de l'any 69 fan palès que la mentalitat col·lectiva havia experimentat un canvi subtil però significatiu. La seu del poder ja no era la ciutat (*urbs*) sinó el *palatium*, i així per primera vegada s'establia a Roma la dialèctica fonamental ciutat-palau present a les ciutats d'Orient des del quart mil·lenni aC o a les capitals dels regnes hel·lenístics. En efecte, davant les ambigüitats de les successives residències d'August, Tiberi, Calígula i Claudi, les decisions radicals de Neró havien consolidat una idea concèntrica de l'escenari del poder: el palau imperial havia esdevingut el centre de la ciutat, la qual era alhora el centre de l'Imperi. En els moments d'agitació, les multituds ja no es congregaran davant el temple capitolí o a la plaça del Fòrum, sinó a les portes del palau de l'emperador. Domicià, després de l'episodi de Neró, donarà la forma gairebé definitiva als palaus imperials com a centre representatiu del poder.

Jardins i termes

El palau sud que Domicià construï al Palatí incloïa com a extensió un sistema de jardins escalonats que seguia el pendent del *clivus Palatinus*. Les excavacions franceses de la *Vigna Barberini* han descobert un monumental jardí flavi per sota les construccions severianes (fig. 101-102). Per bé que les restes documentades són molt fragmentàries, s'ha pogut reconstruir un jardí organitzat en terrasses, envoltat de portics i que, a la part més alta, acabava amb una exedra monumental que el comunicava amb la *domus Flavia* (la part representativa i residencial del palau).

La interpretació funcional dels jardins flavis és encara una qüestió controvertida en els estudis arqueològics. A principis del segle III, van ser coberts per un recinte sagrat envoltat de portics en el centre del qual hi havia el monumental temple d'Heliogàbal. En una publicació de 1941, Giuseppe Lugli identificava

aquest temple amb una continuació del santuari dedicat al culte d'August, edificat per la seva vídua Livia i reconstruït per l'emperador Claudi. Posteriorment, Filippo Coarelli (1986) va desmentir aquesta versió tot demostrant convincentment que el temple dedicat inicialment a Heliogàbal va rebre la dedicació de Júpiter Venjador amb l'últim emperador dels Severs (Sever Alexandre), la qual cosa demostra que mai no va poder ser un temple dedicat al culte imperial. D'altra banda, Coarelli utilitza la proposta de col·locació en aquesta zona del fragment de la planta de marbre de Roma (FUM) amb la inscripció «*Horti Adonae*» (vegeu Rodríguez Almeida, 1981). L'argument literari que afavoreix aquesta identificació és una referència inclosa en la vida del filòsof Apol·loni de Tiana, redactada per Filòstrat. L'autor explica que Domicià va rebre el filòsof en una «*aule Adonidor*» situada al palau (7, 32, 7). Aquesta interpretació (Coarelli) utilitza, a més, una nova lectura del text de l'obelisc del Pinci (Grenier, 1986) per deduir que Antínous, el favorit d'Adrià, havia estat enterrat en aquests jardins situats al Palatí. La *Història Augusta* fixa el lloc d'enterrament d'Antínous en el lloc on abans havia estat situat el temple d'Horcus («*in eo loco quo prius aedes Horci fuit*») [S.H.A. *Heliograb.*, 1, 6]. Coarelli analitza el manuscrit original i dedueix que hi ha un error paleogràfic. Segons l'opinió de Coarelli, en el text original s'hauria de llegir «*Adonae Horti*» en lloc d'«*aedes Horci*». Si això fos cert, els jardins de la *Vigna Barberini* serien la continuïtat històrica d'un hort sagrat (*kepos*) relacionat amb la successió d'Adonis, Antínous i Heliogàbal (fig. 118-119). Aquests jardins d'Adonis es troben presents a Orient com una forma arquitectònica associada a un culte ambigu a la fertilitat familiar expressada amb ofertes incruentes de gra i vegetals. Una nova hipòtesi presentada per Claudia Cecamore ha complicat encara més la interpretació dels jardins domicians situats a la *Vigna Barberini* i del temple que s'hi va construir a sobre. La investigadora ha posat èmfasi en els segells de fabricació de maons amb la marca de *Faustina Minor*, apareguts en algunes construccions descobertes per les excavacions franceses. Els segells es daten sens dubte en l'època antonina. Al seu parer són una prova que el temple es va construir en els primers decennis de la segona meitat del segle II dC. Una hipòtesi relacionada amb una obscura notícia transmesa per la *Història Augusta*, que fa referència a la dedicació d'un temple a Faustina, la dona d'Antoni Pius.

Actualment és difícil prendre partit per una de les dues hipòtesis. Tal com hem argumentat en el capítol 7 d'aquest llibre, des del nostre punt de vista els arqueòlegs francesos han demostrat que el temple es va construir al segle III dedicat al Sol Invicte Heliogàbal i que finalment es va consagrar a Júpiter

Venjador. Encara no sabem, emperò, la ubicació del *sacellum* dedicat al culte d'August per Livia i tampoc si els segells de Faustina la Menor formen part d'algunes reformes en els jardins flavis que de moment no podem valorar adequadament. En tot cas, es manté l'evidència que els jardins van ser construïts per Domicià, associats directament al palau sud. El dubte que ens resta és saber si en el centre d'aquests jardins hi havia un temple, i és una pregunta que, malauradament, no té resposta.

Un segon sector equipat amb jardins es va desenvolupar sobre la terrassa superior de la *domus Tiberiana* (palau nord). Sabem que aquests jardins tenien dimensions molt més reduïdes que els documentats sota la *Vigna Barberini*. Cal recordar que la *domus Tiberiana* fou projectada pels arquitectes de Neró com un monumental edifici compacte, de planta gairebé quadrada, que ocupava la part més alta del turó. La mort de Neró va deixar l'edifici inacabat. Galba, Otó i finalment Vespasià van concloure els treballs. Tanmateix, l'edifici fou transformat radicalment pels arquitectes de Domicià per integrar-lo en la reordenació general del turó. Sabem que, durant l'època augustal, els hereus rebien classes en algunes cases situades en aquesta part del turó. La notícia l'explica Suetoni en la vida del gramàtic Verri Flac (Suet. *Gramm.* 17): «August l'escollí per a l'educació dels seus néts i el preceptor passà al palau del príncep amb tota la seva escola però amb la condició de no acceptar-hi nous deixebles». Suetoni afegeix que les classes es feien a l'atri de l'antiga casa de Càtul, annexionada ara a la casa d'August. En el capítol 4, en parlar de la residència aristocràtica del Palatí, hem verificat que aquesta i d'altres cases van ser cobertes per les estructures del palau neronià que més tard s'anomenaria *domus Tiberiana*.

En el segle II dC, la *domus Tiberiana* encara conservava la funció de preparació intel·lectual i política dels hereus al tron. La *Història Augusta* explica que Luci Ver fou educat a la casa de Tiberi: «*Educatus est (Verus) in domo Tiberiana*» (S. H. A., *Verus*, 2.4). Era sens dubte una preocupació del príncep governant pel que feia a l'hereu oficial. Així ho verifiquen alguns detalls de la vida de Marc Aureli referits per les fonts escrites. Un cop més, el primer el recull la *Història Augusta* (*Ant. Pius*, 10,4): l'emperador Antoni Pius va fer venir el filòsof Apol·loni des de Calcis, a Grècia, per confiar-li l'educació del jove Marc Aureli, precisament a la *domus Tiberiana*. Aquesta notícia es confirma per una referència de Dió Cassi (71, 35, 4) en referència a Marc Aureli abans que l'emperador accedís al poder: «A Marc li agradava rebre els senadors a la casa de Tiberi, on vivia, abans d'anar a visitar el seu pare; però no amb les vestidures pròpies del seu càrrec, sinó vestit com un simple particular i a la cambra on ell mateix dor-

mia». Amb tot, la notícia més explícita la trobem en la narració de la joventut de Marc Aureli referida també a la *Història Augusta* (*Marcus*, 6,3): «Després d'aquests esdeveniments, Pius nomenà Marc cònsol com a col·lega seu, quan era qüestor, el guardonà amb el títol de Cèsar i, un cop havia estat designat cònsol, el nomenà *sevîr* dels esquadrons de l'ordre eqüestre, li ordenà traslladar-se a la casa de Tiberi, el va honorar amb l'ostentació pròpia de la cort malgrat que ell s'hi havia oposat i el va admetre en els col·legis atenint-se a la voluntat del Senat». Aquests indicis assenyalen una direcció concreta: és probable que, almenys en el segle II dC, una part de la *domus Tiberiana* tingués la funció representativa de residència oficial de l'hereu a la corona.

Espais administratius

Hem fet referència a l'arxiu que conserva les actes de govern. Els pocs indicis topogràfics disponibles indiquen una certa especialització entre els dos palaus (nord i sud) que van organitzar el turó a partir de Domicià. Les construccions situades sobre la terrassa superior del palau nord (*domus Tiberiana*) es dediquen a la custòdia dels actes de govern i a la residència i a l'educació dels hereus a la corona. El subsòl del palau, format per diversos pisos de voltes superposades, es destinava a les funcions administratives. En aquest cas disposem d'algunes dades arqueològiques. Els grafitis de les parets d'algunes d'aquestes cambres permeten de situar les *mensae nummulariae* del *fisco* en les subestructures de la *domus Tiberiana*. El vestíbul monumental de rampa helicoidal, situat al costat del fòrum Republicà (Santa Maria Antiqua), permetia que el públic accedís, controladament, als successius pisos d'oficines (fig. 86-87).

L'ordenació definitiva de l'estat entre August i els Flavis va multiplicar els espais funcionals destinats a allotjar les oficines de l'administració que depenia directament de l'emperador. Ja hem esmentat les escasses referències que s'han conservat dels *consilia* dels emperadors de la dinastia julioclaudia. Tanmateix, un fragment de la vida de Vespasià escrita per Suetoni ens pot il·lustrar en aquest sentit: «Des del seu adveniment al poder, s'alçava sempre abans de l'alba i començava a treballar. Després de llegir totes les cartes i d'examinar les comunicacions dels empleats de palau, feia entrar els seus amics (*amici* = consell de govern) i mentre rebia les seves salutacions es calçava i vestia ell mateix. Després de despatxar tots els assumptes, passejava en llitera; tornava més tard per descansar una mica, compartint el jaç amb alguna de les seves nombroses concubines. Des d'allà passava a la sala de bany i després al menjador; es diu que aquest era el moment en el qual estava de més bon humor i que intentaven d'aprofitar les persones al seu servei per fer-li les peticions» (Suet. *Vesp.* 21). Nosaltres

sabem que tot això s'esdevenia a la vil·la situada en els jardins de Sal·lusti i que formava part dels *horti* de l'Esquilí. La relació del consell amb el lloc on vivia l'emperador és evident al llarg de tot el segle I. D'altra banda, sabem que aquesta situació degué continuar amb Domicià (Tac. *Agr.* 45,1; Plin. *Epp.* 4,11,6; Juv. 4, 144) i els seus successors. Tanmateix, podem suposar que els actes de govern imperial requerien cada vegada més burocràcia administrativa. Hem parlat de les actes de govern que produïen els diferents departaments del consell imperial. També hem comentat que amb August el *consilium* del príncep estava dominat pel caire familiar dels seus amics (les fonts escrites els anomenaven *amici*), els seus clients i els seus serfs. Al llarg del segle I dC, amb els governs successius de Tiberi, Claudi i Neró, el consell del príncep es va anar organitzant sobre la base de lliberts imperials. Amb els Flavis observem l'ascens de la classe dels cavallers (*equites*) a l'administració imperial. En realitat es tracta d'una professionalització progressiva que culmina en el segle II. Per tant, podem imaginar que aquesta significativa funció del govern havia de tenir una seu pròpia en els palaus imperials.

Tenim dues possibilitat quant a la ubicació d'aquesta funció: la terrassa superior del palau nord (*domus Tiberiana*), on creiem que es guardaven les actes de govern, i l'àmbit del peristil obert cap al circ Màxim al palau sud. Cal recordar que el pis inferior del peristil acollia les dependències privades de l'emperador. La lògica funcional del consell requeria una estreta relació personal amb el príncep. Per això creiem que l'opció més versemblant és la que situa les dependències del *consilium* en el palau sud. Si a més recordem que les dependències que envolten aquest peristil posterior queden emmarcades en un rectangle tancat per tres de les parts de què està compost, podem plantejar que l'àmbit restringit de l'alt govern de l'estat imperial tenia com a escenari aquesta part del palau sud. Si això fos cert, els dos pisos que flanquegen el peristil serien l'escenari de la vida quotidiana de l'emperador al palau. A la planta baixa hi trobaríem la residència privada, i a la superior, les reunions del consell. Cinc portes arrencades, fàcilment controlables, permetrien l'accés a la zona del consell des de la part pública del palau, mentre que una escalinata única, associada a un cos de guàrdia, permetria baixar als apartaments privats des de la zona del consell.

En aquesta hipòtesi funcional del palau flavi encara cal analitzar els espais que s'havien d'associar a la presentació pública i cerimonial del príncep davant els súbdits.

Els espais representatius

Al llarg dels segles I i II es van formalitzar els tipus de cerimònies de presentació de l'emperador als seus

súbdits. Si recordem els relleus flavis apareguts a la cancelleria es fa evident la importància de les arribades, les partences o l'aparició pública de l'emperador. El palau imperial tindrà un protagonisme fonamental en aquest complex sistema de cerimònies. Les dimensions, la decoració i les estàtues que decoraven els espais principals de la *domus Flavia* ens permeten d'identificar sense gaires dubtes els grans salons de recepció dedicats a la presentació pública de l'emperador. Parlem de l'anomenat *saló del tron* i del palau adjacent. Ambdós espais tenien sengles portes que comunicaven directament amb l'exterior del palau. Malgrat tot, és poc probable que els convidats fossin conduïts en la presència de l'emperador sense passar un filtre a través d'un vestíbul. En tot cas, l'estat actual de les restes no permet d'identificar amb exactitud l'entrada principal del palau.

Des d'època immemorial, la recepció matinal dels clients i els familiars constituïa una de les bases fonamentals de l'estructura gentilícia de la societat romana. Com remarca Vitruvi en fer referència a l'estructura de la casa romana, l'atri forma part dels «llocs comuns amb els estranys» (*loca comuna cum extraneis*, Vitr., 6, 5, 1), on el patró rep l'homenatge dels clients. La cerimònia de la salutació matinal (*salutatio*) es reservava en principi als clients propis del grup familiar. Tanmateix, quan el senyor de la casa volia concórrer a una càrrega pública, les recepcions esdevien audiències obertes a un públic molt més ampli. Com que cada cop era més la multitud admesa en l'atri de la casa d'un noble republicà, va caldre establir criteris en l'organització de les recepcions. Sèneca (*Ben.*, 6, 34.1) explica que C. Grac i Livi Drus van ser els primers que van organitzar les *salutationes* matinals per grups, tot diferenciant els que es podien admetre en els espais més interns i privats («*in secretum recipere*»), els que s'acollien en grups selectes («*alios cum pluribus*») i els que es rebien amb l'anonimat de la multitud («*alios universos*»). Per acabar, Sèneca subratlla la munió de clients que s'apropava a les portes de la casa per ser distribuïda en primera i segona classe d'admissió. Tocar el lllindar, fer guàrdia honorífica a la porta, entrar a la casa abans que els altres, situar-se més o menys lluny del patró o, tal com acaba el text, travessar «un seguit de portes que impedeixen l'accés fins i tot als que han estat admesos», eren trets públics que expressaven una forma de jerarquia interna en el conjunt dels clients d'un grup familiar.

La casa d'August havia de reflectir el caràcter de *dominus* del propietari: «Els dies de recepció admetia fins i tot la gent del poble i rebia amb una gran afabilitat les sol·licituds que hom li dirigia; un dia renyà jovialment un ciutadà que tremolava mentre li feia un memorial tot dient-li que emprava tanta precaució com per presentar una moneda a un elefant»

(Suet. *Aug.* 53.2). El seus successors van continuar amb aquesta pràctica i fins i tot van habilitar els espais on s'havia de realitzar. Els documents literaris conservats ens recorden els atris de Calígula (Suet. *Cal.* 41.2), Claudi (Sèneca, *Cons. Pol.*, 14,33,2), Galba (Suet. *Galba*, 2) i Titus (Plin. *N. H.* 34,55). El de Claudi en particular constituïa una cambra monumental situada sobre la zona més alta del turó. Les estructures aparegudes sota el paviment del saló de tron de la *domus Flavia*, estudiades per C. F. Giuliani, podrien correspondre a l'evolució dels espais associats a les formes de recepció a la casa de l'emperador. Recordem que es tracta de dos salons superposats construïts successivament en el mateix lloc després de la mort de Neró i abans de la construcció de la *domus Flavia*. La grandària i forma que tenen evidencien sense cap dubte que eren salons de recepció.

La jerarquitzaació en grups de les persones admeses en presència de l'emperador va implicar necessàriament la multiplicació, i naturalment la diferenciació, arquitectònica dels espais reservats a aquestes cerimònies. Al llarg del segle I dC es multiplica el personal de la casa imperial adscrit a aquestes funcions. Gràcies a les inscripcions funeràries sabem de l'existència de funcionaris especialitzats: *ab admisione*, *nomenclator ab admisione*, *a cura amicorum*, etc. Durant l'època d'Antoní Pius, la *salutatio* matinal constituïa un cerimonial complex i força llarg, fins al punt que l'emperador havia de preparar-se bo i menjant pa sec abans de la recepció (S. H. A., *Ant. Pius*, 13.2; Aur. Vict., *epit.* 15.1). Probablement la construcció de la *domus Flavia* per Domicià va suposar la reglamentació definitiva del cerimonial de salutació matinal a l'emperador i la fixació en ambients específics del palau. Sembla que és la causa de la multiplicació dels espais dedicats a la recepció, la posició que tenien en el palau, el sistema de recorreguts que els relacionava i la seva monumentalitat.

El primer problema que cal afrontar és la identificació de l'accés principal i del vestíbul. Creiem que es troba a l'extrem nord-est de la *domus Flavia*, una zona que correspon a la culminació del *clivus Palatinus* (fig. 83). En aquest punt coincidim amb les propostes que Helge Finsen va fer l'any 1962. No sembla versemblant pensar que els convidats a la *salutatio* matinal accedien directament als salons d'audiència des del carrer, tot i que hi trobem una porta d'accés directe. La porta del saló del tron només s'emprava en esdeveniments extraordinaris per exposar l'emperador davant la multitud reunida a les portes del palau, en l'àrea palatina. L'únic que reuneix els trets d'un vestíbul monumental o d'un pati d'accés se situa en l'eix principal del palau. Ignorem si constituïa un pati a l'aire lliure o si tenia algun tipus de coberta. Al nostre parer, i d'acord amb

les restes conservades, es tractava d'un pati descobert. L'accés des del *clivus Palatinus* es feia a través d'un cos de guàrdia del qual desconeixem els detalls de planimetria. Les poques dades arqueològiques documentades sobre la porta suggereixen un accés en baioneta. L'element central del sistema era una sala decorada amb un absis col·locat en l'eix del vestíbul i connectat amb dos passadissos tangencials. L'un, orientat cap a l'est, permetia el pas cap als jardins de la *Vigna Barberini*; l'altre, orientat cap a l'oest, donava accés al palau des del *clivus Palatinus*. Significa això que no hi havia un accés monumental en forma d'arc de triomf? És el que se n'espera, del punt d'accés del públic admès a la salutació matinal. Malgrat això, la configuració de la zona d'accés sorgida de les fragmentàries dades arqueològiques sembla excloure aquesta possibilitat. En realitat, el *clivus Palatinus* estava configurat com una avinguda porticada d'accés al palau (*dromos*) culminada amb el gran arc de triomf dedicat a Domicià, el qual permetia l'accés a la plaça situada davant el palau (*area Palatina*) i estava associat a un temple obert cap a la plaça.

El vestíbul imperial reconstruït per Finsen estava decorat amb una gran columnata ornamental i acabava amb un monumental propileu, aixecat sobre una escalinata que donava accés a un dels peristils interiors (peristil semicorb). L'estructura de l'espai segons la reconstrucció arqueològica insinua que la recepció al vestíbul podia admetre una gran quantitat de gent. Se situaria en l'ampli pati d'ingrés i podria observar l'emperador traient el cap des del propileu situat en un nivell superior. El paviment del vestíbul es trobava a una cota inferior del peristil semicorb. Per això és versemblant que la multitud acumulada al vestíbul a una cota inferior observés l'aparició imperial a la porta central.

Disposem de dos salons identificables amb sales de recepció: el saló del tron i l'anomenada *basílica* (fig. 90-93). Ambdós estan intercomunicats per una porta i se situen al costat del vestíbul tot i que no hi comuniquen directament. Per accedir a aquests salons, calia travessar el gran propileu i recórrer els dos grans peristils del nivell superior del palau. Era llavors quan s'arribava als dos espais més prestigiosos del palau. En conseqüència, podem proposar una seqüència d'espais organitzada segons la grandària i la riquesa decorativa. El vestíbul, el saló del tron i la *basílica* constitueixen una seqüència espacial organitzada jeràrquicament. Tots tres estan interconnectats mitjançant un recorregut clar i responen a una successió en la qual una grandària menor correspon a una riquesa més gran de materials.

Les dades permeten de reconstruir l'itinerari imperial des de la sortida de les estances privades per dirigir-se a la més complexa de les audiències cerimo-

nials, la que havia d'incloure la recepció de tres grans grups de convidats. En primer lloc travessava el peristil semicorb per accedir al petit temple situat en una illa a l'interior de l'estany que ocupava tot el peristil (fig. 92). Si algun indret es pot anomenar larari imperial és precisament aquest. Sabem que en el temple Domicià retia culte a Minerva, la seva divinitat personal. Després de realitzar els actes corresponents de devoció familiar al temple, es dirigia cap al propileu que uneix aquest peristil amb el vestíbul. Podem imaginar que tot seguit l'emperador, des de la porta central del propileu, s'exposava a la contemplació dels seus súbdits. Segurament, després de saludar i, potser, d'escoltar les peticions d'aquest ampli grup, es dirigia cap al saló del tron per saludar un grup més restringit. Sabem que, en alguns esdeveniments assenyalats, el Senat era rebut corporativament. Les dimensions del saló ho permetien sense cap dificultat. Finalment, després de la recepció en el saló del tron, l'emperador es podia dirigir cap a la *basílica* per rebre-hi un grup encara més reduït de persones. Aquesta jerarquització dels espais dedicats a la recepció pública s'evidencia en una notícia recollida per Paul Zanker (2004) en un article recent sobre l'autorepresentació imperial a la *domus Flavia*. Es tracta d'una notícia de la vida de Sever Alexandre (segle III dC), aplegada en la *Història Augusta* (20,1), que fa palesa la divisió en grups dels convidats: «*Amici primi loci, secundi loci et inferiores*». És suggeritiu d'imaginar que les tres categories establertes d'aquesta manera trobaven un escenari precís en els tres espais representatius identificats a la *domus Flavia*: la dels *inferiors* en el gran vestíbul, els *amics de segon nivell* en el saló del tron i els *amics de primera línia* en l'anomenada *basílica*.

Els banquets públics

Una de les funcions del palau de Domicià amb un reflex més clar en les fonts escrites és l'organització de banquets monumentals per a centenars de convidats. Com en les altres funcions palatines, els antecedents els trobem en la tradició republicana. Els banquets públics (*epulae publicae*), organitzats en ocasions solemnes, sovint es feien a l'interior dels temples més prestigiosos o fins i tot a les places públiques. La celebració d'aquests esdeveniments es va perllongar durant el període imperial, tal com ho demostren reiteradament les actes del col·legi dels *arvales* o les festes sumptuoses organitzades regularment pel col·legi dels Salis. Els emperadors van mantenir la tradició, com es desprèn de les freqüents cites literàries. La inauguració del pòrtic de Livia es va celebrar l'any 7 aC amb dos banquets: mentre August en celebrava un de caire públic amb tot el Senat en el temple de Júpiter Capitolí, Livia convidava privadament les dones dels senadors (Dió Cass., 55.8.2). Sabem també que l'emperador Claudi

«organitzà sovint festins esplèndids en paratges immensos i, d'ordinari, hi havia fins a sis-cents convidats. Un dia, mentre jutjava en el fòrum d'August, li va arribar l'olor d'un festí que estaven preparant els sacerdots salis en un lloc proper, al temple de Mart. Claudi va abandonar immediatament el tribunal i es va asseure a taula amb ells» (Suet., *Claud.* 32-33). Calígula i Neró es van fer famosos pels seus banquets multitudinaris celebrats en espais públics (Suet. *Calig.* 32 i 37; Tac. *Ann.* 14.2, 15.16 i 37).

Suetoni, en la vida d'August, ens explica que la celebració de banquets d'estat era una pràctica normal des de l'inici del principat: «Hi convidava sovint (August). Però en aquests àpats, sempre regulars, diferenciava amb cura els rangs i les persones». Refereix Valeri Messala que a la seva taula mai hi va admetre cap llibert, llevat de Menas, a qui havia concedit tots els drets inherents al naixement lliure, per haver-li lliurat la flota de Sext Pompeu, «els seus àpats estaven formats sovint per tres serveis, i sis en les grans solemnitats. Hi feia anar músics, histrions, bufons i ballarins del circ» (Suet. *Aug.* 74). L'escenari precís d'aquestes celebracions era la casa del príncep. Sabem que una vegada August es presentà al banquet com a Apol·lo i els seus hostes s'havien vestit amb els atributs d'altres déus (Suet. *Aug.* 70). Eren sopars marcats per l'ambigüitat entre un sopar privat i un banquet públic. A la pràctica, va acabar esdevenint una forma de presentació pública de l'emperador. En certa manera, els aspectes cerimonials de la celebració van fer de la invitació a palau una obligació formal associada al càrrec que un noble podia ocupar en un moment concret de la seva carrera.

Els arquitectes del palau de Domicià van parar molt d'esment en l'organització d'un escenari adequat per als banquets públics. La investigació arqueològica ha reconegut el saló de banquets en la gran sala decorada amb un absis que es contraposa al saló del tron (fig. 94-95). La narració de l'assassinat de l'emperador Pèrtinax l'any 193, aplegada a la *Història Augusta* (*Pertinax*, 11.2), ens dóna el nom antic de la sala: «De sobte arribà al palau l'escamot esmentat de tres-cents soldats i ja no fou possible allunyar-los ni avisar l'emperador. Els soldats trobaren Pèrtinax en el moment que estava organitzant el servei palatí i depassaren els pòrtics del palau fins a arribar a l'indret que anomenen Sicília i menjador de Júpiter (*cenatio Iovis*)». L'organització del saló presenta els trets d'un *oecus* (saló) cíclic, tal com el descriu Vitruvi quan esmenta els tipus de sales de banquets (*triclinia*): amb finestres als costats que permeten de gaudir d'una natura humanitzada. Efectivament, les finestres laterals de la *cenatio Iovis* s'obren a dos patis simètrics, decorats amb sengles fonts. L'espai porticat dels patis comunica amb el gran saló a través de quatre portes. A la pràctica, ambdós patis funcionaven

com un espai auxiliar per facilitar el servei de les taules dels convidats. El paviment actual del gran saló fou col·locat en el segle II dC en instal·lar un sistema de calefacció per dessota el terra (*hypocaustum*). La zona de l'absis es troba al mateix nivell que la resta de la sala. Per tant, no es tracta d'un lloc destinat a la col·locació d'un baldaquí, com passa a l'absis del saló del tron. Per això l'única possibilitat és que el saló servia per celebrar-hi banquets i que el seu nom antic era precisament el menjador de Júpiter (*cenatio Iovis*).

Un element de la descripció de la mort de Pèrtinax que ha incidit històricament en la interpretació del palau és el terme *Sicília*, relacionat amb la *cenatio Iovis*. Suetoni fa referència a un indret del palau d'August anomenat *Syracusa*: «Quan havia de tractar algun assumpte secret o volia treballar sense que ningú no l'interrompés, es tancava a la part superior de la seva casa, en un gabinet que anomenava Siracusa o el seu museu» (*Aug.* 72.2). Els dos mots ens apropen a una idea de calma insular que reconeixem en les nombroses descripcions literàries de les grans vil·les suburbanes i marítimes. Segurament, els successius palaus imperials i, per descomptat, la *domus Flavia*, tenien denominacions pròpies d'alguns espais característics que, malauradament, no s'han conservat a través de les fonts escrites.

Giuseppe Lugli, en el seu famós volum compilador de les fonts escrites al voltant del Palatí, recull referències abundants sobre els grans banquets organitzats per Domicià al seu nou palau, un material refet per Paul Zanker (2004) en l'article citat en referència a l'autorepresentació imperial. Recollim en particular la cita d'Estaci (*Silv.* 4.2) pel que fa al llenguatge poètic en un banquet de palau per a més de mil convidats. Probablement es tracta d'una exageració, però, si tenim en compte la documentació escrita que parla sobre les invitacions col·lectives al Senat com a corporació, en les quals s'inclouïa, d'altra banda, una selecció de l'ordre dels cavallers, ens adonem que amb Domicià no n'hi havia prou amb les enormes dimensions de la *cenatio Iovis* per aplegar cents de comensals (només hi caben 180 jaços triclinars). Per resoldre el problema, Zanker proposa d'ubicar els altres jaços al saló del tron (216 places) i a la basílica (108 places). Així s'assoleix la xifra de 500 comensals. El problema d'aquesta interpretació rau en el fet que no tots els convidats podien contemplar l'emperador. No obstant, hi ha una distribució diferent dels jaços que permetria de visualitzar la unitat del banquet presidit per l'emperador. Implicaria utilitzar el gran peristil per col·locar-hi els jaços. Un índex arquitectònic assenyala cap a aquesta direcció. El gran peristil està decorat amb un estany central que no arriba fins als porticats. En efecte, hi ha una distància de 8 m entre els ambulacres i l'estany. Un espai que permet amb escreix distribuir-hi els jaços

conviviales necessaris per allotjar-hi més de cinc-centes persones. Si tenim en compte que, al seu torn, la comunicació entre la *cenatio Iovis* i el peristil és una columnata que cobreix tota l'amplària de la sala, els hostes acomodats en els jaços del peristil podrien contemplar l'emperador a cada moment durant el banquet. En certa manera, es pot definir la relació arquitectònica entre el peristil i la *cenatio* com una piràmide visual focalitzada en l'absis ocupat pel jaç imperial.

La ubicació d'una part dels hostes a l'aire lliure es podria considerar una objecció per a la distribució funcional que proposem. Tanmateix, sabem gràcies a Suetoni que en l'època d'August (Suet. *Aug.* 98,4), Calígula (Suet. *Calig.* 23,2) i Viteli (Suet. *Vit.* 15,3) alguns dels àpats es van celebrar als luxosos jardins imperials. Si encara restés algun dubte, els peristils de moltes cases pompeianes i les vil·les de la Campània inclouen triclinis estivals col·locats a l'aire lliure que evidencien la connexió originària del ritual del *convivium* amb una natura controlada i humanitzada. En definitiva, d'ençà dels orígens aristocràtics, el banquet com a forma de reciprocitat entre iguals va tenir com a escenari el *paredeisos* hel·lenístic entès com un jardí controlat i geometritzat (*hortus conclusus*).

Cuines i magatzems

El fet d'imaginar un banquet per a 500 persones ens obliga a situar les cuines i els magatzems de servei. No hi ha evidències arqueològiques segures per ubicar-los. Tot i això, si observem la planta general del palau ens adonem que rere les biblioteques del temple d'Apol·lo s'esdevé un circuit d'habitacions amb patis i dependències que forma un conjunt unitari. Aquest circuit no era accessible des del santuari d'Apol·lo i, d'altra banda, estava separat de les habitacions de la part privada del palau. Els fragments conservats de la planta marmòria del palau (FUM) reflecteixen la posició d'una gran escala que connectava aquest conjunt amb el sistema de voltes que s'estenia sota el paviment de la plaça porticada d'Apol·lo (fig. 91). Com que el conjunt segregat connecta directament per l'altre extrem amb la *cenatio Iovis*, sembla possible d'imaginar que es tracta de la zona de cuines del palau amb uns magatzems allotjats sota la plaça d'Apol·lo. Així, el canvi de cota que experimenta la plaça (*area sacra*) amb Domicià trobaria una justificació funcional associada amb els espais de servei del palau. Malgrat que no tenim proves segures per sustentar aquesta hipòtesi, el nostre coneixement de la planta completa del palau construït per Domicià exclou de moment una altra possible ubicació del sector de cuines i serveis.

L'autorepresentació imperial

La construcció del palau dels Flavis significà un canvi transcendent en la relació de la casa del prin-

cep amb la ciutat. August havia col·locat el temple d'Apol·lo dominant el conjunt. Un fet comprensible si tenim en compte la moderació amb què el primer emperador volia presentar-se davant els seus conciutadans. Com hem vist en el capítol 7, Neró va intentar d'elevat la seva residència físicament i material sobre l'horitzó dels mortals. La seva mort en va frustrar l'intent i va deixar l'espai als Flavis per construir-hi una residència celeste. Els poetes del règim, com ara Marcial, s'encarreguen d'il·lustrar les pretensions divines de la casa de l'emperador. En els poemes s'hi barregen les metàfores mitològiques i la idea d'un palau tan alt que arriba fins al cel. Més enllà de les hipèrboliques d'un poeta cortesà, podem captar la idea topogràfica que reconstruïm amb l'arqueologia. Les construccions que es desplegaven escalonades des del nivell del Fòrum fins al cel són el reflex d'un nou model d'organització simbòlica de Roma. Allà on abans hi dominava la residència d'un altre dels aristòcrates de Roma (*primus inter pares*), ara hi domina l'estatge d'un déu. Ja hem dit que les fonts escrites es refereixen al palau de Domicià com una residència alta com el cel. D'alguna manera, el Palatí substitueix el Capitoli com a símbol religiós de l'estat. Ara és el mateix emperador qui substitueix Júpiter. El creixement de la maquinària imperial, concentrada en els dos palaus del turó, arracona els vells santuaris i els redueix a relíquies d'una ciutat museu.

El segle II dC

Amb Adrià es conclou el procés d'interacció entre la residència de l'emperador i la residència de l'administració de l'estat. La construcció de la vil·la Adriana va consolidar un model residencial complex dissenyat d'acord amb l'exaltació gairebé divina de l'emperador i basat, naturalment, en una concepció de la cort com a àmbit selecte del príncep. En canvi, el *palatium* es va reservar per a un cerimonial obert i jerarquitzat de presentació de l'emperador al públic. Només cal recordar l'ampliació del circ Màxim que va fer Trajà i la construcció de la nova tribuna d'honor (pulvinar), per adonar-se del protagonisme renovat del Palatí pel que fa a la relació de l'emperador amb els habitants de Roma.

En el mateix sentit cal interpretar la construcció del temple de Venus i Roma per Adrià. Es construï sobre el solar que havia ocupat el vestíbul de la *domus Aurea* de Neró. Recordem que el vestíbul havia allotjat l'estàtua colossal de Neró representat com a déu sol (Hèlios). Amb els Flavis es canvià el rostre del colós i potser la ubicació que tenia. Segurament després del desmembrament del palau de Neró el vestíbul es destinà a funcions que ignorem. Amb Adrià les estructures del vestíbul es van cobrir amb un immens pòdium adreçat a suportar una plaça delimitada amb grans columnates, i en el seu espai cen-

tral s'hi construï el temple més gran que havia existit a Roma i que ocupava gairebé tota la plaça (fig. 102-103).

Les festes que van acompanyar la creació del nou culte van servir a més per proclamar l'inici d'una nova era: la institució d'un *saeculum aureum* (edat d'or), tot i que el regnat d'Adrià no coincidia amb cap festa secular (les festes que commemoraven els centenaris de la fundació de Roma). Cent anys més tard de l'establiment del nou culte, l'emperador Sever Alexandre va celebrar el centenari del segle d'or, l'inici del qual havia proclamat Adrià amb la construcció del temple de Venus i Roma.

Tanmateix, l'obra d'Adrià en el Palatí no es va limitar a la construcció d'aquest temple. L'emperador va intervenir en molts altres punts del turó per tal d'ajustar aspectes que havien quedat inacabats en el gran projecte de Domicià (fig. 110). El desenvolupament d'una burocràcia complexa per a l'administració de l'Imperi requeria nous espais per ubicar-hi oficines i arxius. El mateix tarannà del poder de l'emperador, tal com s'havia establert amb Vespasià, conduïa d'una manera natural a associar les estructures representatives dels palaus imperials amb la seua administrativa de l'estat. Podem afirmar que Domicià va donar forma al palau com a seua representativa i que Adrià el va convertir definitivament en la seua administrativa de la maquinària de l'estat.

El rerefons ideològic del procés urbanístic ens arriba a través de la relació entre els *circenses* del *Natalis Urbis* i els sacrificis commemoratius en el *templum Urbis* amb el culte de Roma *aeterna*. La política adriana va atorgar un paper sens dubte central a l'establiment d'aquest culte. Durant la República i especialment durant la dinastia flàvia el culte a Júpiter Capitolí havia monopolitzat la tutela de la ciutat, fet natural per a un romà tot i que problemàtic per a un província. La instal·lació per part d'Adrià del culte a Venus i Roma evidencia en certa manera una provincialització de la ciutat.

Inicialment la creació d'aquest culte degué generar oposicions i incomprensió. La *Dea Roma* no era un concepte abstracte sinó que es tractava d'una entitat material amb cases i carrers. Això podia provocar perplexitat a un romà, ja que *Dea Roma* era la seva ciutat. *Genius Senatus, Aquae, Genius Populi Romani* o *Genius Basilicae* són conceptes abstractes que podien ser divinitzats, però *Dea Roma* és una ciutat concreta, físicament material que no correspon específicament ni a l'estat (*res publica*), ni a la col·lectivitat de ciutadans (*civitas*), ni a la potència política romana (*res romana, imperium romanum*). Tanmateix, per a un província, Roma era en tot cas una entitat abstracta intangible. En aquest sentit, la

política religiosa d'Adrià s'enquadra perfectament en el procés de provincialització del Senat iniciat per Trajà i refet mitjançant la visió ecumènica de l'Imperi. No cal oblidar el sentit polític dels viatges d'Adrià, la política panhel·lènica que va fer o el desenvolupament de la burocratització de l'administració. Amb Adrià comença la *cognitio* amb la transcendència creixent de la jurisprudència burocratitzada, la multiplicació dels documents escrits i la importància dels cavallers en el consell imperial. En definitiva, això és una prova de la unitat d'actuació política que converteix la construcció del temple de Venus i Roma en el símbol urbà d'una nova visió de l'Imperi.

La configuració final del conjunt palatí

La dinastia dels Severs va ser l'última que va poder emprendre canvis substancials en la fisonomia urbana de Roma. Va governar l'Imperi durant vint-i-quatre llargs anys entre el 193 i el 235 dC i va intervenir en un gran nombre d'edificis que coneixem a través de les fonts escrites i de la documentació arqueològica. Rarament són edificis construïts *ex novo*. En general van ser obres de reconstrucció, reparació o manteniment. El llarg segle d'estabilitat imperial que constituï el govern de Trajà, Adrià i els Antonins havia consolidat l'espai urbà de Roma com una ciutat museu que fundava el seu prestigi més en la *maiestas* de la seva imatge que en la força real de les seves legions. D'alguna manera, la política urbana de Roma era el reflex directe de la situació de l'Imperi. Per descomptat, a les acaballes del segle II dC, malgrat tenir una puixança aparent, era evident que l'organització imperial ja tenia a l'interior les llavors de la seva disgregació futura. La guerra civil que va envoltar l'ascens al poder de Septimi Sever n'és una prova clara.

El nou sobirà va governar l'Imperi durant 14 anys, fins a la data de la seva mort, el 4 de febrer de l'any 211. Tanmateix, durant aquest període a penes va romandre quatre anys a la ciutat eterna. Mentre a Occident s'esdevenien els últims capítols de la guerra civil, els perses van envair l'Imperi. Així, tres mesos després de la victòria sobre Claudi Albí, tota la família imperial es va traslladar a Orient per seguir de prop una enèrgica campanya ofensiva contra els invasors (l'any 197 dC). Tot i que els perses van ser derrotats l'any següent, l'emperador preferí quedar-se a Orient tot visitant Egipte (els anys 199 i 200) i les províncies asiàtiques (l'any 201). El retorn a Roma es va calcular acuradament per tal que coincidís amb el desè aniversari del seu nomenament com a emperador. El 9 d'abril de l'any 202, cinc anys després de l'inici del viatge, Sever i la seva família eren a Roma per celebrar-hi, amb una solemnitat extraordinària, els *decennalia* de l'emperador i la cerimònia

del triomf per la *victoria parthica maxima*. Gairebé immediatament se'n van tornar a anar cap a l'Àfrica, on es van quedar durant dos anys. Van tornar a Roma l'abril de l'any 204 per a la celebració dels jocs seculars, l'aniversari centenari de la fundació de Roma. Quatre anys després (l'any 208), l'emperador va tornar a partir cap a la guerra. Una altra vegada es tractava d'una expedició defensiva, ara a la Britània, d'on mai no tornaria. Septimi Sever va morir a Eboracum (l'actual York) l'any 211 mentre defensava les fronteres de l'Imperi.

Hem vist com Sever va haver d'absentar-se de Roma durant llargs períodes per garantir la defensa de les fronteres. Unes circumstàncies que sens dubte van condicionar la política urbana que va fer. Amb tot, l'emperador es va esforçar a acudir a l'urbs en dues ocasions assenyalades. La primera amb motiu de la celebració de les *decennalia* de l'any 202 i la segona per celebrar-hi els *ludi saeculares* de l'any 204.

Herodià (III, 10, 2) i Dió Cassi (76, 1,3) recorden els solemnes jocs del desè aniversari de l'ascens al poder de l'emperador. Hi afegeixen que també s'hi va celebrar el triomf per la *victoria parthica maxima*. Amb motiu d'això, el Senat va decidir de construir l'arc de triomf que encara podem admirar intacte al fòrum de Roma. Els dos autors ens recorden alguns trets significatius de la processó triomfal que va recórrer el perímetre del Palatí abans de pujar al Capitoli. Segons la biografia de Septimi Sever (S.H.A., *Sev.*, 16.7), l'emperador va rebutjar el triomf que li oferia el Senat amb l'al·legació que no havia pogut fer el recorregut dempeus sobre el carro triomfal a causa de la malaltia que li afectava els genolls (la gota). Va ser el seu fill i successor Caracal·la qui va rebre l'honor de presidir la processó des del carro triomfal. Per a això va caldre magnificar els perills que l'exèrcit havia afrontat en la travessia de Palestina que, en realitat, només havia estat un passeig militar. Durant les celebracions a Roma, Septimi Sever es va limitar a recórrer el *clivus Capitolinus* a peu. Per justificar aquest fet, el Senat li va atorgar l'honor d'una *ovatio*. Recordem que el ceremonial dels dos premis era diferent. L'entrada a Roma, com també el recorregut i l'ascens al Capitoli, es feia sobre un carro per als generals triomfadors. Tot solemnitat amb música de trompetes. En canvi, per a l'ovació, el vencedor entrava a Roma a peu o a cavall. A més, el seguici era menys espectacular: els soldats només portaven rams d'olivera i només hi havia música de flautes. La celebració de les *decennalia* va incloure grans jocs i naturalment l'emissió de monedes commemoratives.

Dos anys més tard (l'any 204) es van celebrar els jocs seculars per commemorar el centenari de la fundació de Roma a pesar que només n'havien passat 50 des de l'última celebració secular. Efectivament, l'any

148, en ocasió del novè centenari de la fundació, Antoní Pius havia renovat els vots per a la prosperitat de Roma. No obstant, els esdeveniments que van precedir l'ascens de la nova dinastia demostraven que els sacrificis de l'any 148 no havien estat efectius. De fet, l'últim emperador que havia arribat al poder després d'una guerra civil cruenta havia estat Vespasià l'any 69. Calia, per tant, una restauració solemne de l'estat romà.

Les dues celebracions (en els anys 202 i 204) es van fer coincidir amb la consagració dels temples i els monuments restaurats o reconstruïts després de l'incendi de l'any 191. L'incendi s'havia produït quan Còmmode encara era emperador i havia afectat molts dels edificis de la ciutat, entre els quals hi havia la part oriental del Palatí. Es va originar en una casa privada veïna al fòrum de la Pau i es va estendre a la *Sacra via* on destruï cases, magatzems, el temple de Vesta i la casa de les Vestals; finalment, va pujar al Palatí i afectà molts edificis dels palaus imperials (Dió Cass., 72, 24.1; Herod., 1, 14, 2-4). L'extensa llista d'edificis que van haver de ser restaurats evidencia les grans dimensions de l'incendi. És probable que les obres no comencessin fins al final de la guerra civil (l'any 197). Segurament, els treballs es van accelerar amb l'arribada de l'or persa obtingut en el saqueig de Ctesifont.

Sabem que es va cremar parcialment el *templum Pacis* (al fòrum de Vespasià) amb la biblioteca que tenia. La restauració que se'n va fer s'aprofità per refer la planta cadastral de Roma que estava col·locada en una sala del conjunt foral. La nova planta (*Forma Urbis Marmorea*: FUM), com l'anterior, es va gravar en grans lloses de marbre. Es va col·locar coincidint amb la conclusió dels treballs de restauració (205-208 dC). Va servir sobretot per al control administratiu i fiscal de l'urbs. Per això, el document gràfic es va realitzar amb una atenció especial en els detalls arquitectònics. Ja n'hem emprat alguns fragments per reconstruir la planimetria del Palatí. Però, més enllà de l'interès que suscita com a document arqueològic, l'execució de la planta de marbre severiana il·lustra la preocupació del cercle dirigent de l'administració per conèixer l'estat real dels carrers, dels barris i de l'edificació de tot Roma. En efecte, al llarg del segle II la ciutat s'havia anat densificant amb la construcció intensiva de cases de veïns. No oblidem que mentre es multiplicaven els monuments públics al centre, calia encara allotjar una població de més d'un milió d'habitants. En el fons, per poder realitzar la FUM fou necessari un document previ equivalent en alguns aspectes a un modern pla general d'ordenació urbana. Per això Septimi Sever es va encarregar de l'aprovisionament d'aigua de Roma tot augmentant el cabal dels antics aqüeductes i construint-ne un de nou.

Les fonts escrites ens indiquen que es va cremar la residència de Còmmode al Palatí, anomenada en la Història Augusta *palatina Commodiana* (Com. 12.7), i la zona de les termes imperials situades a l'extrem oriental del turó. És a la zona del palau on es dirigí l'atenció de Sever. Dió Cassi no especifica els edificis destruïts del palau, només subratlla que van estar a punt de cremar-se els arxius del govern. És possible que es tractés de la biblioteca de la *domus Tiberiana* que esmenta Aulus Gel·li (13, 19.1).

L'extrem oriental del conjunt dels palaus imperials havia estat ocupat en primer lloc per establiments termals amb la *domus Aurea* de Neró i més tard per les termes del palau de Domicià, les quals s'aixecaven sobre una gran terrassa situada rere la gran exedra de l'hipòdrom del palau. Igual que els jardins de la *domus Tiberiana*, la terrassa se sostenia sobre dos pisos de voltes superposades. Amb els Severs, la terrassa es va ampliar fins que va assolir la via que separava el Palatí del circ Màxim (fig. 116-117). Les termes flàvies, malmeses, van ser restaurades i es va construir un segon conjunt termal més petit. En connexió amb aquestes obres va caldre reforçar les voltes que rodejaven els jardins de l'anomenat hipòdrom i restaurar la gran exedra que els presidia. Coneixem l'entitat de les obres severianes gràcies a les marques de fabricació dels maons utilitzats.

Com hem observat, l'ampliació del turó del Palatí cap a l'est es va fer amb la construcció d'una gran terrassa elevada sobre subestructures voltades. Per corregir l'impacte que causava sobre l'entorn urbà el conjunt de les noves construccions, va caldre buscar una solució decorativa d'acord amb la *maiestas* de l'urbs. La solució va ser col·locar una façana ornamental per amagar la massa dels nous edificis (fig. 113).

En conclusió, l'activitat constructora de Septimi Sever a Roma responia a una voluntat conscient de renovació de la ciutat, la qual cosa, d'altra banda, constituïa l'objectiu declarat de la celebració dels jocs seculars. La gran quantitat de monuments restaurats perfila la construcció progressiva de la imatge de Roma com una ciutat museu on es concentraven les meravelles de l'univers. En aquest sentit, és evident el paper assignat al conjunt dels palaus imperials tal com s'havien desenvolupat al llarg dels dos segles precedents: un museu adreçat a difondre el paper providencial de la nova dinastia en la història de Roma. Naturalment, l'emperador ja no vivia al turó. Septimi Sever construï una nova vil·la palau on vivia la seva família en un punt perifèric de Roma: els *horti Spei Veteris*. Amb això prosseguia una tradició precedent: Vespasià va viure a Roma als *horti* de l'Esquilí i Adrià havia construït la seva vil·la residencial a Tívoli. Enfront de la grandiositat del palau

museu es dibuixava la residència dels déus, tranquil·la i retirada, com el lloc idoni per a la residència domèstica de l'emperador.

Caracal·la, el fill i successor de Septimi Sever, fou assassinat el 8 d'abril de l'any 217. Després d'un any de crisi (govern de Macrí), Vari Avit Bassià fou aclamat emperador per la legió III Pàrtica acantonada en el campament de *Raphanea*, a prop d'Èmesa, a Síria. La seva mare, Júlia Mesa, havia fet córrer la veu que Caracal·la era el pare dels seus dos fills. Per això el nou emperador va assumir el nom de Marc Aureli Antoní. Tanmateix, la història el coneix com a Heliogàbal, el Sol Invicte, una gran divinitat d'Èmesa de la qual era el gran sacerdot. El nou emperador arribà a Roma a mitjans de l'any 219, on les seves idees religioses aviat van topar amb la tradició romana. El fet que algú actués obertament en contrast amb les idees religioses i restés quatre anys al poder ens dóna una idea del canvi que s'havia produït en la tradició romana des d'August.

Herodià ens transmet fil per randa la complexa situació que generà la política religiosa del nou déu. Podem intuir un disseny precís que convertia la nova divinitat en la peça clau del panteó romà. Es va simular el casament amb la deessa púnica *Caelestis*. Probablement aquests excessos van contribuir al final prematur d'Heliogàbal. En tot cas, el nou emperador va entendre que l'única possibilitat de transmetre un missatge eficaç als seus súbdits era materialitzar sobre la topografia de la ciutat les seves ànsies polítiques. Malgrat la crisi financera de l'estat i la saturació d'edificis que ocupaven, sense cap solució de continuïtat, tot el centre de la ciutat, Heliogàbal hi construï dos temples dedicats a la nova divinitat. La litúrgia fonamental consistia en una processó per traslladar el déu des d'un dels temples fins a l'altre. La residència principal, el gran temple d'Heliogàbal, només podia ubicar-se a prop del palau imperial. Els arquitectes d'Heliogàbal van saber trobar una ubicació de prestigi en els jardins situats a l'extrem meridional del turó. Per a la residència suburbana es va buscar un gran terreny de propietat imperial, el *fundus* de Varià. Es tractava d'una gran propietat del pare d'Heliogàbal, el cavaller Sext Vari Marcel, propera a l'àrea moderna de Letrà.

La construcció d'un gran temple a la zona del Palatí contigua a la Vèlia va ocasionar una alteració significativa en el sistema de jardins del palau (fig. 118-119). Les nostres excavacions a la zona del temple de *Iuppiter Stator* (vegeu annex 1) han aportat noves dades que contribueixen a aclarir aquest panorama urbanístic. Particularment si considerem la datació de principis del segle III que hem pogut assignar al massís situat al costat de l'arc de Titus (anomenat temple de *Iuppiter Stator*).

El temple d'Heliogàbal conclou la imatge monumental dels palaus imperials i els incorpora, en certa manera, al teixit monumental de l'urbs (fig. 112). Amb la construcció del *templum Urbis* (temple de Venus i Roma) finalment s'havia establert un eix monumental des del camp de Mart, a l'oest del fòrum Republicà, fins a la vall del Coliseu. No es tractava d'un eix en el sentit estricte, sinó d'un teixit continu de places i avingudes, enllaçades per un sistema de porticats, arcs, portes, etc. que feien difícil de diferenciar un conjunt monumental d'un altre. El paisatge urbà es controlava amb els grans monuments dedicats pels més prestigiosos emperadors del passat recent: l'arc de Titus, el temple d'Antoní i Faustina, el *templum Urbis* d'Adrià, etc. D'alguna manera es tractava d'una reelaboració de la memòria històrica de la ciutat. S'eliminaven els símbols dels mals emperadors, com ara l'arc de Domicià al *clivus Palatinus*, alhora que es reivindicava una història seleccionada i parcial com a justificació de la política del present.

Amb la construcció d'un temple públic monumental (Heliogàbal-Júpiter Venjador) al capdamunt del turó, el públic urbà era un altre cop admès en el territori del príncep. Ens trobem davant una consideració important, atès que el palau, com el règim polític, sempre havia tingut una relació ambigua amb la ciutat. Neró i Domicià, tot apropant-se a la imatge d'un sobirà absolut, havien estimulat la preeminència del palau sobre l'urbs. August en primer lloc i després Adrià havien intentat de construir una relació més equilibrada entre el Palatí i la ciutat. Per descomptat, l'instrument era la invocació d'una divinitat tutelar fixada sobre el turó. Paradoxalment va ser Heliogàbal, una divinitat aliena a la tradició romana, l'encarregada de reconstruir un últim equilibri. Sabem que el seu temple va acabar dedicat a Júpiter Venjador. Amb això es tancava el cicle vital dels palaus imperials. Magenci hi afegirà d'altres construccions que, tanmateix, signifiquen un simple epíleg que no va modificar la relació, ja establitzada, entre la ciutat i el palau.

ANNEXOS

Excavar en Roma y en particular excavar a los pies de Palatino, *in Palatii radice*, tal como se describe la posición del templo de Júpiter *Stator* en un texto atribuido a Cicerón (Ps. Cic. *Exil.* 24), es sin duda una gran responsabilidad profesional para un arqueólogo clásico. Pocos yacimientos como el Palatino constituyen un archivo de más de 2.500 años de densa historia urbana. Un material de estudio que permite recorrer la evolución de la ciudad desde una aldea de cabañas hasta una metrópolis que alcanzó en su momento de máxima expansión la cifra de un millón de habitantes.

Tenemos que agradecer, en primer lugar, la confianza depositada en el equipo español por la Soprintendenza Archeologica di Roma. En particular a Adriano La Regina, *soprintendente* durante la realización de los trabajos de campo. Asimismo, hemos de agradecer la ayuda prestada en todo momento por el personal de la Soprintendenza, en particular a la Dottsa. Irene Iacopi, arqueóloga responsable del conjunto Foro-Palatino.

En segundo lugar, hemos de reconocer que el proyecto fue posible solamente gracias al apoyo entusiasta de los dos directores de la institución arqueológica del C.S.I.C. en Roma, Arnau Puig y Javier Arce, que confiaron en todo momento en la buena marcha del proyecto. Con Javier Arce tenemos un débito particular, ya que además de ser director de la Escuela Española, fue el investigador principal de la primera fase del proyecto. Junto a ellos es necesaria una referencia particular a Javier Sánchez-Palencia. En los dos años que participó en el proyecto, fue la figura clave que articuló todo el trabajo sobre el terreno. Otros proyectos hispánicos reclamaron su atención y le hicieron alejarse del Palatino. En todos estos años hemos contado en todo momento con su amistad y ayuda científica.

Para entender la génesis del proyecto, es necesario recordar las peculiares circunstancias en las que se encontraba la representación arqueológica española en Roma. La vieja Escuela Española de Arqueología, fundada en los primeros decenios del siglo, había sido suprimida. Después de tres años de interrupción y tras el desplazamiento de la vieja sede de la Via Albani a la sede española de San Pietro in Montorio, se recomenzaba con un Instituto de investigación integrado en la Academia Española de Roma. Ésta modificaba para ello su nombre pasando a denominarse Academia Española de Historia, Arqueología y Bellas Artes. La concentración de recursos que supuso esta fusión permitió por unos años optimizar el uso de las instalaciones culturales españolas en Roma. Un efímero período en el que los becarios españoles de arqueología tuvieron resuelta la residencia y manutención desde el primer día de su llegada a Roma. Posteriormente, el C.S.I.C. decidió que su Instituto romano se debía separar físicamente de la Academia, situación que se mantiene actualmente. Arnau Puig, como primer director del Instituto de Arqueología en su etapa de integración a la Academia, entendió que era necesario retomar un proyecto de excavación en Roma como eje de la actividad arqueológica de la institución. Históricamente, la Escuela había dispuesto de un gran proyecto en el Santuario de Juno en Gabii. Dicho proyecto se concluyó en 1982 con la excelente monografía sobre el templo helenístico publicada por Martín Almagro-Gorbea¹.

En 1989 Javier Arce sucedió a Arnau Puig en la dirección del Instituto de Roma, lo que consolidó definitivamente el proyecto de intervención en la zona del Palatino. Finalmente, el Instituto cambió de nombre y de sede. Pasó a denominarse de nuevo Escuela Española de Historia y Arqueología, separándose de la Academia. Para entonces, se había concluido ya el programa financiado de las excavaciones españolas en el Palatino, pero proseguía la elaboración de los datos y los trabajos de análisis.

El equipo que puso en marcha el proyecto estuvo formado inicialmente por Javier Arce (investigador principal), Ricardo Mar, M. Ángeles Sánchez y Javier Sánchez-Palencia. En diferentes momentos de esta primera etapa del proyecto ligada al C.S.I.C. otros investigadores se fueron incorporando al programa de trabajo. Gloria Mora asumió el estudio historiográfico de la zona de trabajo, Ana Rodríguez se hizo cargo del estudio de la fase medieval de esta parte del Palatino, en particular del estudio de la familia Frangipane, Joaquin Caerols se ocupó del estudio de la *Sacra via*, Ramón Járrega colaboró en el estudio de los materiales cerámicos y Natàlia Alonso realizó el análisis y estudio carpológico de los sedimentos de la excavación. Aunque únicamente hemos podido contar con los manuscritos de A. Rodríguez y N. Alonso, a todos ellos hemos de agradecer su ayuda y también a cuantos cola-

¹ AA.VV. (M. Almagro-Gorbea ed.), *El Santuario de Juno en Gabii. Excavaciones 1956-69*, Roma 1982.

boraron en las cuatro campañas realizadas. Durante los trabajos de campo contamos con la inestimable ayuda de Carlos Márquez, Luis E. de Miquel, Miguel Ángel de la Iglesia, Idoia Camiruaga y Eva Subias, entonces becarios españoles en Roma. Asimismo ayudaron en los trabajos de excavación los arqueólogos David Vivó y Lluís Palahí, de la Universitat de Girona, y Francisco Brotons, Tomas Balta y Felipe González, de la Universidad de Murcia. A todos ellos va dirigido nuestro agradecimiento por el riguroso trabajo que realizaron y que ahora nos permite presentar este volumen.

En 1998 se retomaron los trabajos de campo, esta vez desde la Universitat Rovira i Virgili, a través de una financiación procedente de la Comunidad Europea, solicitada en coordinación con l'École Française de Rome y l'Università di Roma La Sapienza (Proyecto RITROVA). Agradecemos a Françoise Villedieu y Clementina Panella la cooperación y confianza depositada en el equipo español. En esta fase del proyecto se elaboró la documentación gráfica procedente de la excavación. Participaron en dicho trabajo Ricardo Mar, Àngel Rifà y David Vivó. Buena parte de los dibujos presentados en este volumen se realizaron gracias a la colaboración de estos dos últimos. El proyecto europeo se concluyó con un simposio organizado por l'École Française de Rome en torno al tratamiento informático de la documentación gráfica procedente de excavaciones arqueológicas.

Finalmente, en septiembre de 2001 se realizó un taller didáctico con estudiantes italianos, portugueses y españoles que permitió concluir la elaboración de los datos de campo. La coordinación de la parte española del programa fue realizada por los profesores Ricardo Mar (Univ. Rovira i Virgili), Joaquín Ruiz de Arbulo (Univ. de Lleida) y David Vivó (Univ. de Girona); la parte portuguesa fue coordinada por la prof. Manuela Martins (Univ. do Minho, Braga) y la participación italiana corrió a cargo del profesor Fausto Zevi (Univ. di Roma La Sapienza). El taller didáctico fue financiado por la Comunidad Europea a través del programa Cultura 2000. En esta campaña se realizó la carta arqueológica del Palatino que ha servido de base al estudio de la evolución arqueológica completa de la colina.

Con algunos años de retraso se publica aquí el resultado de la intervención sobre el terreno. Para la correcta valoración del texto es necesario tener en cuenta que la primera redacción de la memoria de excavación fue concluida y entregada a la dirección de la Escuela de Arqueología del C.S.I.C. en Roma en 1993. Problemas de financiación impidieron a ésta la publicación del manuscrito. Por ello y a pesar de los años transcurridos hemos decidido incorporar en este volumen dicha memoria de excavación en forma de anexo. Estas circunstancias no quieren decir sin embargo que hasta ahora no se haya presentado ningún resultado del proyecto. En 1989 se publicó un primer artículo preliminar en el Archivo Español de Arqueología y en las actas del X Congreso de Archeologia Laziale². Por su parte, Caerols ha publicado una reflexión general sobre la *Sacra via*³ y Arce presentó sus conclusiones personales en las Actas del XIV Congreso Internacional de Arqueología Clásica celebrado en Tarragona⁴. Finalmente, la fase neroniana del palacio (*domus Aurea*) fue objeto de un artículo en el *Bulletti Arqueològic de Tarragona*⁵.

Hablando en términos cronológicos, se han descubierto en primer lugar los restos de una vía porticada de época neroniana que formaba parte de la *domus Aurea*. Este elemento urbano fue integrado posteriormente en los sucesivos programas urbanísticos que afectaron la zona. En primer lugar, por la planificación urbana de la dinastía flavia, en particular los proyectos del emperador Domiciano para la reordenación de los palacios imperiales. Siguió la remodelación de todo el barrio por obra de los arquitectos de Adriano que construyeron el templo de Venus y Roma. Posteriormente, se produjo la actividad de los Severos centrada en esta zona en la construcción del templo de Heliogábalo y sus construcciones anexas. Finalmente, hemos podido seguir la dinámica de construcciones hasta el siglo VI d. C. Todo ello muestra la importancia ideológica que siempre tuvo este sector del área central de la antigua Roma.

Tarragona, mayo del 2005

Ricardo Mar
Profesor de Arqueología de la Universitat Rovira i Virgili

2 J. ARCE, R. MAR, J. SÁNCHEZ-PALENCIA, «Monumento presso l'arco di Tito nel Foro Romano: campagna 1989», *ArchLaz* X, 1989, 79-90.

3 J.J. CAEROLS, *Sacra via (la.C-Id.C.)*. Estudio de las fuentes escritas, Madrid 1995.

4 J. ARCE, «Júpiter Stator en Roma», *Actas del XIV Congreso Internacional de Arqueología Clásica*, Tarragona 1994, 79-90.

5 R. MAR, «Los palacios imperiales, Nerón y la Domus aurea», *Bulletti Arqueològic* 16, 1994, pp. 45-84.

Annex 1

**EXCAVACIÓN Y ESTUDIO DEL ENTORNO
DEL TEMPLO DE JÚPITER *STATOR* EN EL PALATINO
DE ROMA (EXCAVACIONES ESPAÑOLAS 1989-92)**

Ricardo Mar

1. EL PROYECTO ESPAÑOL DE ESTUDIO DE LA ZONA DEL TEMPLO DE JÚPITER *STATOR*

Este trabajo comenzó con el estudio arqueológico y excavación de los restos de un gran edificio situado en el área central de Roma y de la zona adyacente (fig. 1 y 2). El edificio aparece a los ojos de los visitantes de Foro-Palatino como un gran basamento de hormigón (*opus caementicium*) situado junto al arco de Tito y que es considerado generalmente como el podio del templo de Júpiter *Stator*¹ (ver las fig. 3 y 4 para la nomenclatura y terminología utilizada en esta publicación). La zona anexa se extiende unos cien metros en dirección al arco de Constantino y está ocupada por un edificio desarrollado en torno a un patio y un pequeño conjunto termal. Durante el mes de septiembre de 2002 se desarrolló un seminario didáctico en torno a la presentación y divulgación al público de este importante sector del centro de la antigua Roma. Se combinaron actividades de campo en la propia zona con sesiones de discusión en la Academia de España en Roma. Participaron estudiantes italianos,

portugueses y españoles. El seminario fue financiado gracias al programa Cultura 2000 de la Comunidad Europea. Esta memoria es la conclusión de los trabajos del seminario y en ella se resumen los principales resultados obtenidos por el equipo de trabajo que desde hace casi 15 años viene trabajando en esta zona.

El proyecto de investigar y presentar al público esta zona nació en 1988 como una recuperación de la actividad de campo de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma. Habían transcurrido casi 30 años desde la conclusión de las excavaciones españolas en la ciudad de Gabii² y la Escuela, bajo la dirección del prof. Arnau Puig, se planteaba iniciar un nuevo programa de excavaciones arqueológicas. Nuestro programa de investigación comenzaba en un momento particular del debate científico en la arqueología de Roma. Apenas hacía unos años que Filippo Coarelli había publicado una nueva interpretación del trazado

Fig. 1: Vista de los restos del podio situado junto al arco de Tito (denominado templo de Júpiter *Stator*) desde la Vigna Barberini. Al fondo se aprecia Sta. María Nova y el templo de Venus y Roma. Foto: J. Sánchez-Palencia.

1 La identificación de estos restos es propuesta ya por R. LANCIANI, *The Ruins and Excavations of Ancient Rome*, Londres, 1898, p.200; CH. HÜLSEN, en *Bollettino della Comm. Arch.* 1903, pp. 18 ss.; Id. *The Roman Forum*, Roma, 1909, pp. 250-52; T. FRANK, *Roman Building of the Republic*, Roma 1924, 88; H. JORDAN, *Topographie der Stadt Rom in Altertum*, Berlin, 1906. Más modernamente ver G. Lugli, *Roma Antica, il centro monumentale*, Roma 1946. Un estado de la cuestión con bibliografía exhaustiva se puede encontrar en A. ZIOLKOWSKY, «The Sacra Via and the temple of Iuppiter Stator», *Op. Rom.* 17, 1989, 225-239.

2 M. ALMAGRO-GORBEA (Ed.), *El Santuario de Juno en Gabii* o.c.

3 F. COARELLI, *Il Foro Romano*, I y II, Roma 1983. Es particularmente ilustrativa la introducción del tomo I.

Fig. 2: Vista de la zona de trabajo desde el podio del denominado templo de Júpiter Stator en dirección al Colosseo. A la derecha se aprecian las subestructuras adrianeas de la Vigna Barberini. Foto: R. Mar.

de una de las más importantes vías de la antigua Roma: la *Sacra via*³. Al cambiar su trazado se estaban proponiendo nuevas ubicaciones para los edificios que las fuentes clásicas citan en dicha vía, entre ellos el templo de Júpiter *Stator*. Además, Coarelli no se limitaba a sugerir unos simples cambios en el paisaje urbano de la Roma republicana. Su crítica se dirigía ante todo al método de análisis utilizado desde comienzos de siglo en el estudio de la topografía de la antigua Roma.

Las propuestas de Coarelli tuvieron rápido eco en los medios científicos. Por ejemplo, Mario Torelli, apoyándose en la teoría de Coarelli, propuso en 1987 que el citado basamento (el denominado templo de Júpiter *Stator*) era en realidad el templo de Júpiter «*Propugnator*», el que guía al asalto victorioso, cuya construcción se asociaría al contiguo arco de Tito construido precisamente para celebrar el asalto y conquista de Jerusalén por las tropas romanas. Arco y templo aparecerían de este modo integrados en la planificación flavia de esta zona de Roma⁴. Nuestras excavaciones han demostrado que el podio en cuestión fue construido a comienzos del siglo III d. C.; por ello, la hipótesis de Torelli puede ser descartada. Permanece en cambio como una visión acertada la

idea global que este autor presenta de la urbanización domicianea⁵.

El entusiasmo que las propuestas de Coarelli despertaron en algunos arqueólogos contrasta con el escepticismo con que fue recibida por otros. Autores tan autorizados como Castagnoli⁶ o Ziolkowsky⁷ continuaron considerando como válida la teoría tradicional respecto al trazado de la *Sacra via*. El debate no se puede considerar aún cerrado, de hecho se ha extendido a otras cuestiones de la topografía de la antigua Roma. Más allá de los argumentos utilizados en la discusión del trazado de la *Sacra via*, se ha abierto un proceso crítico dispuesto a cuestionar premisas de la interpretación arqueológica hasta ahora unánimemente aceptadas.

Nuestra aportación a este debate fue planteada desde su comienzo desde la arqueología de campo. Nos parecía que la excavación arqueológica y la documentación de los restos sobre el terreno constituía una fuente de información directa que se podía contrastar con éxito con las referencias más ambiguas de las fuentes escritas. Decidimos comenzar en torno al problema central del trazado de la *Sacra via*: la ubicación

4 M. TORELLI, «Culto imperiale e spazi urbani in età flavia», *URBS* 1987, 563 ss.

5 Véase el capítulo 8 de este volumen.

6 F. CASTAGNOLI, «Ibam forte via sacra (Hor.Sat.1.9.1)», *Topografía Romana. Ricerche e discussioni, QuadTopAnt.* X, 1988, pp. 99-114.

7 A. ZIOLKOWSKY, «The *Sacra Via* and the temple of Iuppiter Stator», o.c. pp. 225-239; Id., *The Temples of Mid-Republican Rome and their Historical and Topographical Context*, Roma 1992, pp. 87-91.

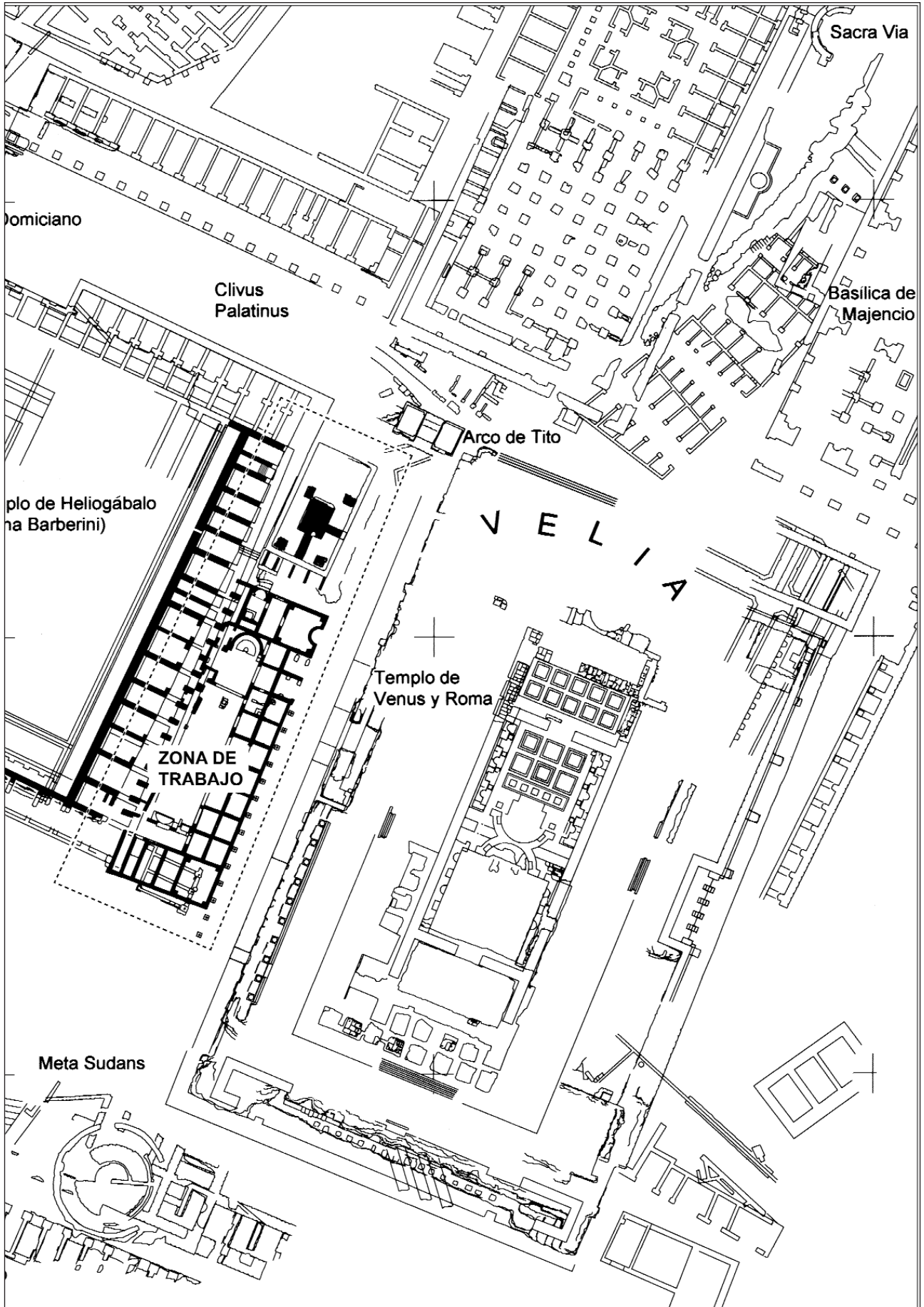

Fig. 3: Planimetría arqueológica de la Velia con la ubicación de la zona de trabajo. Dibujo: R. Mar.

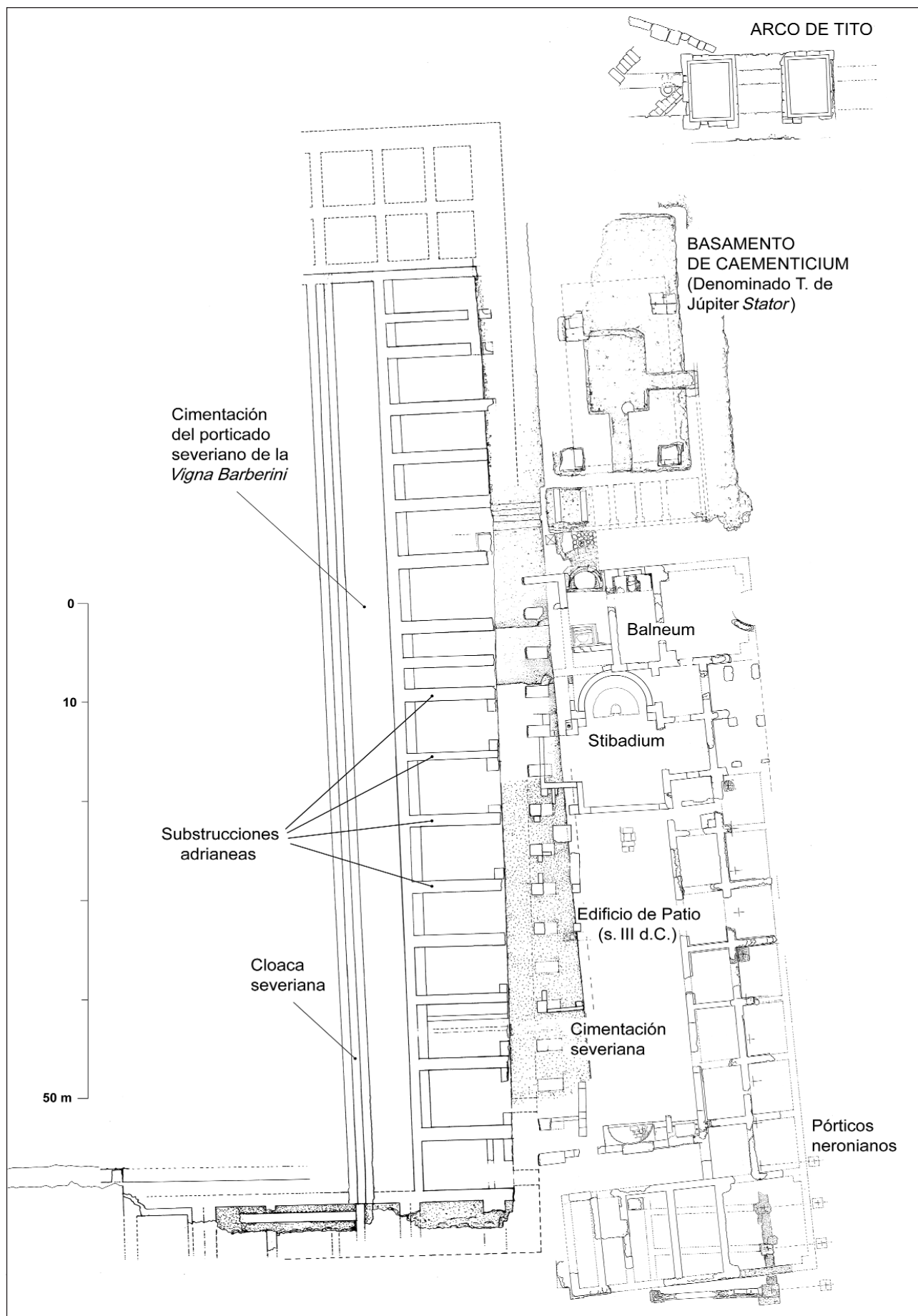

Fig. 4: Planimetría de la zona de trabajo del equipo español.

del Templo de Júpiter *Stator*. Como en muchas ocasiones, las premisas del trabajo arqueológico no siempre determinan el punto al que llega la investigación. Hemos de reconocer que no se ha logrado resolver el problema del templo de Júpiter *Stator*. Sin embargo, el trabajo realizado ha abierto un importante campo de investigación sobre la urbanística de época imperial en esta parte del área central de Roma.

El estudio del equipo español se centró en la franja de terreno que se extiende hoy en día entre el arco de Tito y el arco de Constantino (fig. 4). Esta zona está limitada hacia el sur por la colina del Palatino. Los enormes muros de cimentación romanos, de más de 15 metros de altura, que sostienen los jardines históricos de la familia de los Barberini (*Vigna Barberini*) han sido dejados a la vista en la pendiente y delimitan abruptamente nuestro sector de trabajo. Hacia el norte otra gran estructura romana sirve de frontera a la zona: el gran podio del templo de Venus y Roma. Coincide con las últimas estribaciones de la colina del Esquilino, unas pendientes relativamente suaves que iban ascendiendo por detrás del templo de Venus y Roma, hoy ocupado por Santa María Nova y la Basílica de Majencio (*basilica nova*).

Nuestro ámbito de trabajo corresponde por tanto al espacio que separa el Palatino de las últimas estribaciones del Esquilino. Esta depresión separa ambas colinas y ha sido siempre la vía natural de conexión entre el Foro y el Valle del Colosseo⁸. Las investigaciones modernas consideran que era recorrida por la *Sacra via* que ascendía desde el Foro hasta alcanzar un punto indeterminado en un pequeño promontorio que se erguía entre ambas colinas⁹. Dicho promontorio, que probablemente se denominaba la Velia, fue en gran parte desmontado en la moderna urbanización de toda la zona. Primero a finales del siglo XIX, en época umbertiana, para el trazado del barrio formado por las calles *Cavour*, *Lanza*, *degli Annibaldi*...¹⁰. Más tarde, esta vez de modo definitivo, en época fascista, para la apertura de la *Via dei Fori Imperiali*¹¹. Antes de ello, la Velia presentaba su mayor altura a espaldas de la basílica de Majencio. El arco de Tito constituye el extremo sur del promontorio y se sitúa dominando panorámicamente la vía que asciende desde el Foro republicano. Desde este lugar el camino debía rodear el promontorio para descender hacia el valle del

Colosseo¹². Los topónimos antiguos que se relacionan en esta zona son Palatino, Esquilino, Velia, Fagutal, Celio, Opio y Carinas.

El Palatino, el Valle del Colosseo y buena parte del Esquilino constituyeron a lo largo de gran parte de la Edad Media una zona de campos y huertas con edificaciones dispersas. Un escenario frecuente de las luchas entre las grandes familias nobiliarias romanas. Sabemos que el Colosseo llegó a formar parte del sistema de fortificaciones de la familia de los Frangipane que incluía parte del Palatino e incorporaba el arco de Tito. La formación de los grandes «horti» y «villas» del renacimiento y barroco confirió una nueva imagen a toda la zona, en la que dominaban las tapias de las huertas y la pequeña edificación dispersa.

Los trabajos arqueológicos masivos no comenzaron hasta el inicio del período de dominación napoleónica (1809-1814). Formaban parte del embellecimiento de la ciudad que había de ser la segunda capital del Imperio Francés¹³. El propio Napoleón se había comprometido a la conservación de los edificios antiguos de Roma, con cargo al erario público, a través de un decreto redactado el 17 de mayo de 1809 y publicado en el primer número del *Giornale del Campidoglio*¹⁴. El proyecto francés incluía la restauración del arco de Tito como un elemento más del programa de conservación de las antigüedades de la ciudad¹⁵. Las sucesivas guerras que tuvo que afrontar el emperador distrajeron los recursos que se habían previsto para los monumentos de Roma. Las investigaciones arqueológicas sistemáticas comenzaron en esta zona en 1820, cuando los restos del arco de Tito llegaron a tal punto de deterioro que el colapso del viejo monumento parecía inminente¹⁶ (fig. 5). Se inició entonces un proceso de intervenciones en el propio arco y en su entorno inmediato que cambió radicalmente la imagen romántica de toda la zona. El encargo de restauración para este arco había llegado en 1817, unos años después del retorno de Pío VII a Roma, cuando se confiaron los trabajos al arquitecto Stern. A la muerte de éste, el encargo pasó a las manos de Valadier, quien concluyó la restauración en 1824. Stendhal lamentaría más tarde la brutal transformación a la que fue sometido el edificio, sin embargo Quatremere de Quincy en su *Dictionnaire d'Architecture*¹⁷ presentó esta restauración como un modelo de la intervención en los monumentos antiguos (fig. 6).

8 La estructura hidrológica y la evacuación natural del agua de lluvia muestra con claridad el papel histórico que jugó esta franja en la formación de caminos entre las colinas y el Tiber, ver la reconstrucción original del sistema geomorfológico en U. VENTRIGLIA, *La Geologia della città di Roma*, Roma 1971, 68-73.

9 La identificación de esta vía constituye uno de los temas de mayor polémica en los estudios de topografía de Roma, *vid. supra*: «La Topografía de Roma y la *sacra via*».

10 I. INSOLERA, *Roma*, Bari 1985, 366-393, con bibliografía general y presentación del fenómeno en el contexto de la formación de Roma actual.

11 Realizada entre los años 1931-1932, L. BASRROERO, A. CONTI, A. M. RACHELI, M. SERIO, *La via dei Fori Imperiali. La zona archeologica di Roma: urbanistica, beni artistici e politica culturale*, Venecia 1983.

12 A. ARNOLDUS HUYEZENDVELD, C. PANELLA, «Inquadramento geologico e geomorfologico della Valle del Colosseo», *Meta Sudans I* (C. Panella ed.), Roma 1996, 9-19.

13 L. MADELIN, *La Rome de Napoléon. La domination française à Rome de 1809 à 1814*, París 1906, pp. 151; A. LA PADULA, *Roma e la regione nell'epoca napoleonica*, Roma 1969.

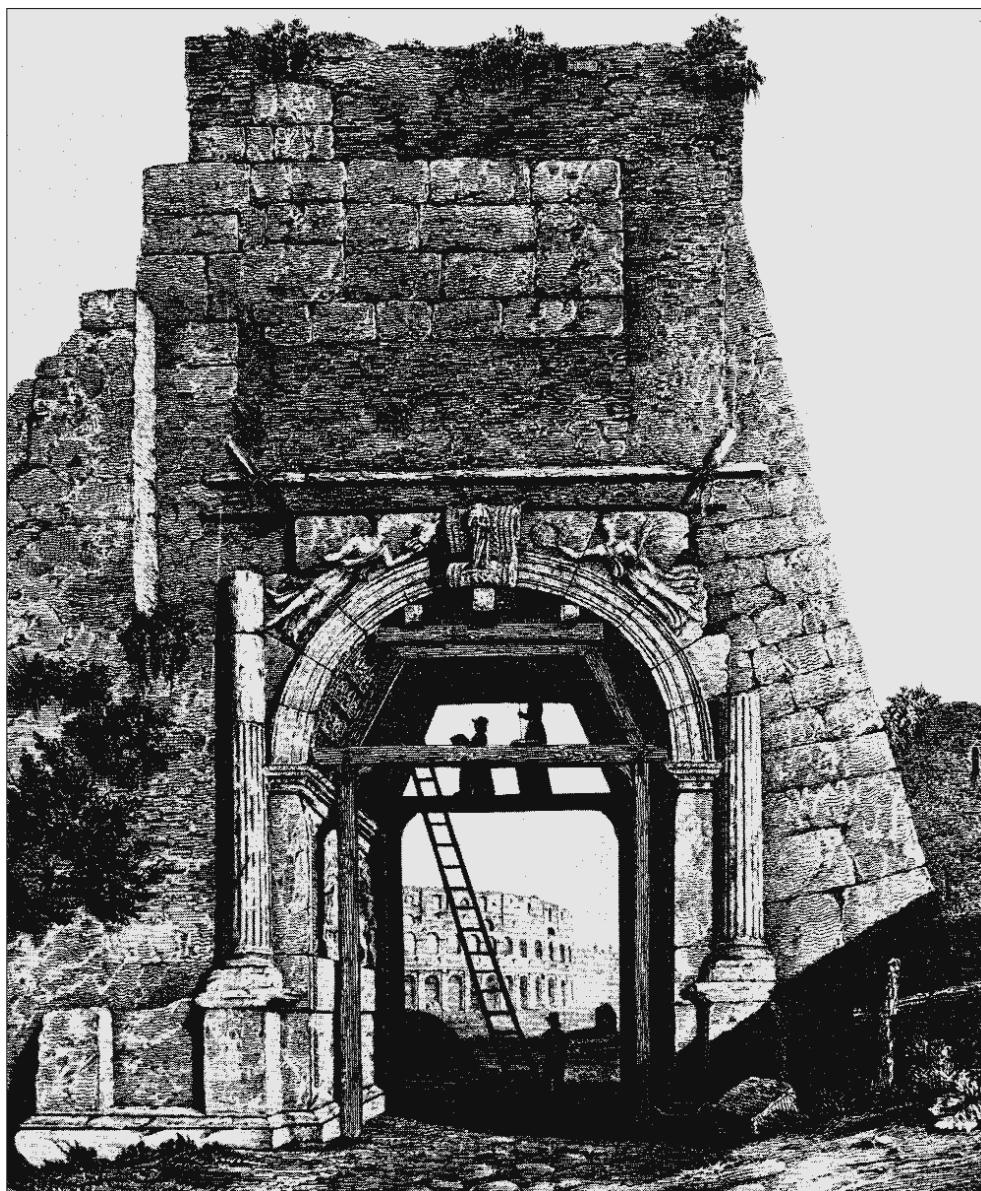
14 F. BOYER, «Rome sous Napoléon. Le projet d'un jardin du Capitole» *Bull. de la société de l'art français* 1932, pp. 202-215.

15 M. JONSSON, *La cura dei monumenti alle origini*, Estocolmo, 1986.

16 Sobre la restauración del arco de Tito ver en general, con bibliografía exhaustiva M. JONSSON, o.c.

17 A. QUATREMÈRE DE QUINCY, *Dictionnaire d'architecture*, París 1832, voz «restauration».

Fig. 5: Estado del arco de Tito antes de la restauración del siglo XIX (Taylor, The architectural antiquities of Rome).

Dejando de lado la discusión de método que desde entonces enfrenta a arquitectos y arqueólogos, nosotros hemos de lamentar con Stendhal que en el proceso de derribo de las estructuras que rodeaban este arco, se decidiese la apresurada destrucción de lo que había sido un antiguo polvorín y que incluía los restos de una torre considerada como medieval. Se suprimió entonces lo que quedaba de una llamada torre Cartularia, cuyo nombre se hacía provenir de un presunto archivo de documentos eclesiásticos¹⁸. Sabemos por las actas del Camarlengato Pontificio los esfuerzos y el dinero que se cobró el derribo del edificio¹⁹. Sabemos además, pues nos quedan los agujeros de los barrenos, que se tuvo que emplear la pólvora en el trabajo. Pero prácticamente no sabemos nada del estado en que se encontraron los presuntos restos medievales. En realidad, a la vista de lo que queda actualmente, debemos dudar del carácter medie-

val de las estructuras demolidas. Posiblemente el edificio que se destruyó fue un elevado podio de época romana, de muy compleja articulación en alzado, transformado en una torre fortificada medieval.

Con la progresiva afirmación de los estudios arqueológicos en Roma se reconoció finalmente la antigüedad de lo que había sobrevivido a la piqueta y a los explosivos. Sucesivos investigadores fueron aportando diferentes interpretaciones arqueológicas: *tetrapylon*, puente, templo, escalera, etc. Tal variedad de hipótesis se explica por la complejidad arquitectónica de las estructuras conservadas y por su extremo grado de destrucción.

Un importante descubrimiento en el suburbio de Roma, junto a la vía Casilina (la antigua *vía Labicana*),

¹⁸ Probablemente el nombre se debe asociar con el funcionario bizantino «*cartularius*» que tenía su sede en esta zona del Palatino, ver el anexo II (Ana Rodríguez) en este volumen.

¹⁹ C. FASELLA, «Il cosidetto Tempio di Iove Stator» *Italica* 18, 1990, 135-153.

Fig. 6: El arco de Tito a finales del siglo XIX después de la restauración (Archivo fotográfico INASA).

aportó nuevos argumentos a la discusión sobre la topografía de la zona. En mayo de 1848 se descubrió el sepulcro familiar de los *Haterii* decorado con una impresionante colección de esculturas que incluía los bustos de la familia y una serie de relieves decorativos²⁰. En 1970 fueron descubiertos de nuevo los restos del sepulcro con motivo de la construcción de una conducción de agua²¹. Uno de los relieves decorativos encontrados en 1848 representaba conjuntamente cinco monumentos, dos de ellos con una inscripción que los identificaba: *arcus ad Isis*, un anfiteatro, *arcus in summa Sacra via* y un templo con seis columnas en su fachada y una divinidad barbuda que asomaba por la puerta. Desde los primeros estudios, este relieve fue considerado como la representación de un paisaje de la antigua Roma. En concreto una vista hacia el Colosseo

(anfiteatro flavio) desde lo alto de la Velia. Se proponía así identificar el binomio arco *in summa Sacra via* y templo con divinidad barbuda, con el arco de Tito y el templo de Júpiter *Stator*. Según esta hipótesis, el podio del antiguo templo era un resto de la torre Cartularia. El problema de interpretación histórica surgió al transformar en un dato científicamente comprobado lo que en origen era solamente una hipótesis. A partir de esta injustificada transposición se produjeron algunos equívocos que complicaron la comprensión de la topografía de Roma antigua. Dado que el «*arcus in summa Sacra via*» era el arco de Tito, por tanto la *summa Sacra via* debía llegar hasta lo alto de la Velia (lugar donde efectivamente está ubicado el arco de Tito). No es difícil darse cuenta de que se trata de dos hipótesis encadenadas, que sin embargo la investiga-

20 A. GIULIANO, «La tomba degli Haterii», *MemLinc*, 1968, 449-482.

21 F. COARELLI, «La riscoperta del sepolcro degli Haterii», *A tribute to P.H. von Blanckenhagen*, Nueva York 1979, 255-269.

22 Esta identificación es dada por segura en el manual fundamental, Patner-Ashby, voz «*Sacra Via*», p. 456: «...the later arch of Titus (Haterii relief, *Mon.d.Ins. v. 7: Arcus in sacra via summa*)». Comentario por F. COARELLI, *Il foro Romano*, vol. I, Roma 1986, pp. 12-13.

ción aceptó inconscientemente como una deducción comprobada. La inclusión de esta teoría en 1929 en el diccionario topográfico de Samuel Platner y Thomas Ashby supuso en cierta manera su reconocimiento general²².

Esta opinión ha contado sin embargo con algunas voces discordantes. Por ejemplo Brunn²³ planteó la posibilidad de que el célebre relieve reflejase simplemente una enumeración de los monumentos situados en el recorrido de la *pompa* funeraria o Filippo Coarelli²⁴, quien en un trabajo ya antiguo consideraba que la excepcional tumba podría pertenecer a un contratista de obras de época tardoflavia que habría representado en su sepulcro los edificios célebres en los que había trabajado. Apoyaba esta teoría la suposición de que la cronología de los edificios era de época flavia²⁵.

Desde nuestro punto de vista, el relieve de los *Haterii* resulta un argumento difícilmente utilizable en la discusión sobre la funcionalidad del podio situado junto al arco de Tito. En primer lugar porque el arco representado en el relieve presenta notables diferencias con el alzado de dicho arco²⁶: se trata de dos arcos distintos.

Por otra parte, y como veremos más adelante, la excavación ha permitido demostrar que este podio es de cronología severiana. Por ello una documentación flavia difícilmente puede referirse a la forma de este edificio.

Aunque Coarelli ha descartado que el monumento pueda ser identificado con el templo de Júpiter *Stator*, no ha propuesto ninguna otra alternativa para el mismo. En cambio, si lo hizo Mario Torelli, quien en un interesante artículo sobre los proyectos urbanos de época flavia²⁷ sugiere una posible relación con el *aedes Iovis Propugnatoris*, de época domicianea. Hemos de subrayar que nuestro interés inicial acerca de estos restos arqueológicos surgió de la lectura de dicho artícu-

lo de Torelli y de su reflexión sobre la idea de proyecto urbano en la antigua Roma. Aunque nuestras conclusiones se alejan de las hipótesis concretas manejadas por Torelli para este edificio, permanece, sin embargo, la validez de la idea global de planificación urbana tal como es planteada en época domicianea.

Por todo ello nos pareció urgente una lectura arqueológica de los restos conservados de este célebre basamento. Una primera interpretación de los restos del basamento tal como se encontraban antes de nuestros trabajos es la *Tesi di Laurea* realizada por Caterina Fasella, donde se incluye documentación arquitectónica que hasta entonces no había sido considerada²⁸.

Por citar sólo un ejemplo de un material que es tratado *in extenso* en otros capítulos de este volumen, la documentación medieval ha resultado ser mucho más rica de lo que nos esperábamos. El conocido Anónimo de Einsiedeln, una guía de Roma para peregrinos redactada en torno al siglo X, basándose en fuentes del siglo VIII d.C., se refiere como *testamentum* a un edificio situado entre el arco de Tito y el arco de Constantino. Probablemente se trata de nuestro edificio. Esta hipótesis ya fue avanzada por Rodolfo Lanciani²⁹. Es posible que este edificio, objeto de nuestro estudio, que no está mencionado en documentos antiguos tales como los «catálogos regionarios» o descripciones de la ciudad, más tarde recibiese el nombre de *testamentum* (ver el anexo de la documentación medieval en este mismo volumen por A. Rodríguez).

Estas y otras consideraciones generales llevan claramente a la necesidad de abordar el estudio desde los aspectos menos practicados hasta ahora: la excavación y el estudio arquitectónico, únicos elementos capaces de proporcionar algún indicio acerca de la finalidad para la que fue construido y su cronología.

2. LAS EXCAVACIONES DE LA ESCUELA ESPAÑOLA DE ARQUEOLOGÍA (1989-92) EN TORNO AL DENOMINADO TEMPLO DE JÚPITER *STATOR*

En este volumen se presentan los resultados de las campañas de excavación realizadas por un equipo español en el entorno del denominado templo de Júpiter *Stator*³³. Los resultados del trabajo de campo

abarcan un arco cronológico de casi cuatro siglos de historia urbana en un punto clave del centro de Roma.

23 BRUN, 1956, 379.

24 F. COARELLI, «La riscoperta del sepolcro degli Haterii», o.c., pp. 255-269.

25 F. CASTAGNOLI, *BullCom* 69, 1941, 59-69.

26 El arco representado en el relieve incluye un frontón sobre el hueco central, que el arco de Tito en ningún caso pudo tener, ver M. PFANNER, *Der Titusbogen*, Maguncia 1983.

27 M. TORELLI, «Culto imperiale e spazi urbani in età flavia», *URBS* 1987, 563 ss.

28 C. FASELLA, «Il c.d. Tempio di giove Statore al Foro Romano», *Italica*, 18, 1990, 135-153.

29 R. LANCIANI, «L'itinerario di Einsiedeln e l'ordine di Benedetto Canonico», *MonAntLincei*, vol. 1, 1903, 438-552.

La continuidad topográfica de la ciudad de Roma a lo largo de 2500 años se refleja en un registro estratigráfico muy complejo y rico. Muestra de ello es la presentación que hacemos en estas páginas de un pequeño sector del área central, en el que hemos excavado únicamente la parte de la secuencia correspondiente al período imperial. En todos los sectores, hemos interrumpido la exploración al llegar al nivel del incendio del año 64. Pensamos que la única forma de comprender una secuencia estratigráfica tan compleja es trabajando en extensión y relacionando sincrónicamente el registro de todos los sectores a la vez.

Los resultados de la excavación han permitido construir un discurso continuo que se prolonga desde el año 64 d. C., fecha de un brutal incendio que destruyó dos terceras parte de Roma (el célebre incendio de Nerón) hasta las postrimerías del siglo V, cuando hemos constatado la construcción de una importante *schola*, sede religiosa o corporativa, sobre las estructuras de un edificio de patio (tal vez unos *horrea*) del siglo III d. C. que probablemente formaban parte de las dependencias públicas del Palatino. Los niveles posteriores al siglo VI d. C. habían sido ya eliminados por los trabajos de comienzos de siglo, cuando se descubrió el conjunto de restos actualmente visibles.

Desde el punto de vista científico, el aporte más notable han sido los datos nuevos que ayudan a comprender la compleja dialéctica que se produjo en Roma durante los siglos I -V d. C., entre transformación urbana, ideología y proyección del poder imperial. Se trata, en definitiva, del modo en que se fue formando el tejido urbano de una sociedad caracterizada por un aparato estatal centralizado y fuertemente burocratizado, pero con una gran conciencia de su memoria colectiva.

La idea de estudiar el entorno del arco de Tito nació de un debate científico entablado con Mario Torelli en la primavera del 1987. En dicho año se publicaron las actas del coloquio «*Urbis*» sobre la topografía de Roma, realizado el año precedente en la sede de l'École Française de Rome. Dichas actas nos aportaron el material de reflexión arqueológica necesario para desarrollar nuestras reflexiones topográficas. Algunas comunicaciones presentadas en dicho coloquio subrayaban la dependencia del desarrollo urbanístico de Roma respecto a la superestructura ideológica de cada fase de su historia. Una dinámica que naturalmente se acentuaba en el período imperial. La aportación de Torelli a dicho coloquio se centraba en el análisis topográfico del urbanismo flavio.

Convencidos de que el podio situado junto al arco de Tito correspondía a un templo construido por Domiciano, nos dispusimos a investigar el programa urbanístico flavio. Desde el comienzo de los estudios, fuimos conscientes de la necesidad de verificar sobre el terreno la reflexión histórica que se estaba desarrollando.

Las discusiones con Mario Torelli se enriquecieron con las aportaciones que hemos de agradecer al colega y amigo Piero Meogrossi. Algunas de sus intuiciones sobre el valor simbólico de la planificación urbana de Roma han jugado un papel importante en la génesis de este proyecto.

Con precedencia al comienzo de nuestras excavaciones, Caterina Fasella, bajo la dirección de Cairol Fulvio Giuliani, había realizado su tesis de *Laurea* sobre los restos del monumento que nos disponíamos a investigar. Hemos de agradecer a Caterina Fasella que nos brindase su manuscrito ya en la fase previa de los trabajos. Queremos subrayar que su trabajo fue publicado en los cuadernos científicos *Itálica*, antes de que se desarrollase nuestro programa científico.

El análisis de los restos que se encontraban a la vista en toda la zona permitió planificar la primera campaña de trabajo. Ésta consistió básicamente en la limpieza de los restos conservados y en la localización de algunos elementos arquitectónicos del monumento que no eran visibles (marzo 1989). Las conclusiones obtenidas de estos trabajos iniciales fueron incluidas en la memoria científica del primer año³⁴.

En esta primera campaña, pudimos ya proponer que el célebre «podio» (supuesto templo de Júpiter *Stator*) era difícilmente identificable con el basamento del templo que citan las fuentes. Por otra parte, se documentó por primera vez la existencia de construcciones adrianeas anteriores a nuestro edificio. En tercer lugar, se puso en evidencia la relación constructiva de este basamento con el recinto porticado del denominado santuario de Heliogábalo (= *Vigna Barberini*). Finalmente, en la publicación de 1989, se identificó la secuencia estratigráfica posterior a los Severos que incluía la construcción de una ínsula, tal vez un *horreum* (= *insula*) construido en torno a un patio y la posterior inserción de una *schola* en la planta baja del mismo. Todo ello tuvo un período de vida que se prolongó entre los siglos III y VI d. C.

Desde esta perspectiva pudimos programar para 1990-92 una campaña de excavación basada en inter-

33 Hemos de agradecer al *soprintendente* Adriano la Regina la confianza depositada en el equipo español al autorizar las excavaciones arqueológicas; igualmente, hemos de agradecer a los colegas, arqueólogos y arquitectos de la Soprintendenza las facilidades y ayuda brindada en todo momento, en particular la ayuda aportada por la Dott.ssa. Irene Iacoppi.

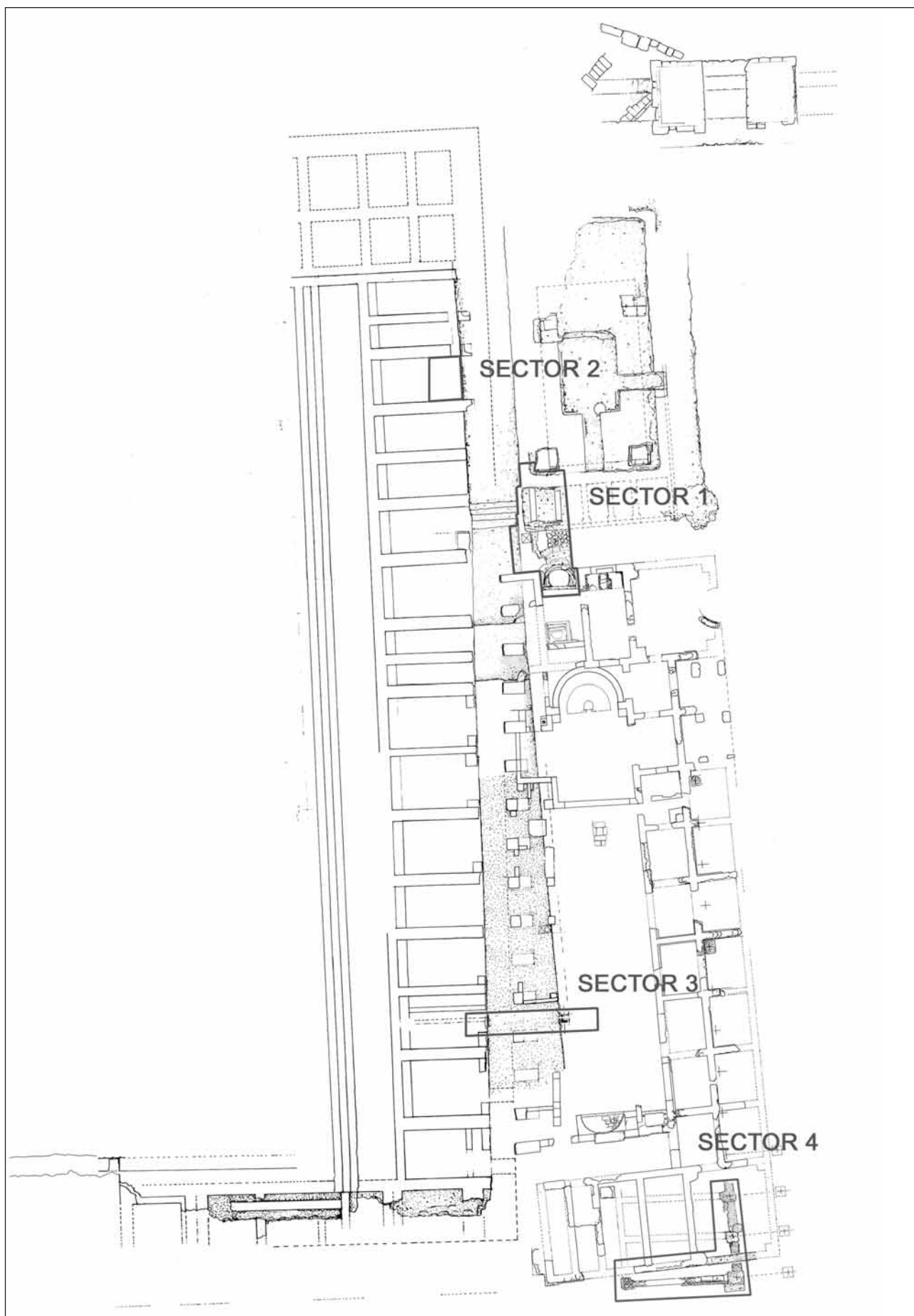

Fig. 7: *Planta de la zona de trabajo con la posició de los sectores de excavación. Dibujo: R. Mar.*

venciones limitadas a puntos particularmente significativos. Se realizaron cuatro excavaciones estratigráficas «limitadas», en el área que se extiende entre el arco de Tito y el arco de Constantino. Los resultados de estas excavaciones permiten explicar con cierta seguridad la evolución topográfica de toda una zona, hasta ahora poco definida, que se extiende entre el podio del templo de Venus y Roma y el límite norte de la *Vigna Barberini*. Desarrollaremos en este texto las principales conclusiones obtenidas: la evolución urbanística de la zona desde época neroniana, con el trazado de la *domus Aurea*, siguiendo con el proceso urbanístico de época adrianea, cuando se construye el templo de Venus y Roma, hasta alcanzar el siglo VI d. C., cronología correspondiente a los elementos más modernos de la estratigrafía.

El **sector 1** (ver ubicación en fig. 7) se planteó al sur del basamento de *caementicium* del gran monumento, en el espacio que se extiende entre los muros de ladrillo situados al sur del basamento y el edificio de patio que ocupa la parte sur de la zona de trabajo. Se trataba de localizar la posición de la fachada sur del basamento aclarando la relación del mismo con los pequeños muros de *lateritium*.

El **sector 2** (ver ubicación en fig. 7) fue planteado en el interior de una de las tabernas que forman parte de la hilera de habitaciones que define el frente del Palatino. Conocemos la cronología de esta serie de tabernas a través de los *lateres signati* identificados en obra, todos ellos de cronología adrianea. Por otra parte, ya desde los primeros trabajos de documentación pudimos apreciar cómo la parte delantera de las habitaciones fue recortada para la construcción de un macizo de cimentación de *caementicium*; este macizo se extiende longitudinalmente más de 80 m en dirección al arco de Constantino. En su extremo norte, este largo macizo es solidario con las cimentaciones del gran podio situado junto al arco de Tito, de tal modo que podemos afirmar que el largo macizo y el podio fueron construidos a la vez. En base a todo ello se planteó la excavación de una de las habitaciones, junto al macizo de *caementicium*. Se pretendía excavar la trinchera de fundación del gran basamento, identificada visualmente en superficie, y aclarar la relación estratigráfica del mismo con el sistema de *tabernae*. Aparecieron dos pavimentos de *opus spicatum* superpuestos (uno adrianeo y el otro flavio), por debajo de los que se identificó el relleno de arenas estériles que terraplena la zona tras el incendio del año 64. Se pudo identificar con toda claridad la trinchera realizada para la construcción del encofrado de madera del gran basamento de *caementicium* sobre el que se apoya el monumento. Esta trinchera recortaba toda la estratigrafía precedente.

Con el **sector 3** (ver ubicación en fig. 7) se pretendía identificar el final del largo macizo de cimentación de *caementicium* que corta la hilera de tabernas adrianeas. Para ello se realizó una trinchera transversal al edificio de patio, con una anchura de 1,5 m, que se extendía desde el inicio de una de las tabernas que se forma al frente del Palatino hasta la mitad del patio. Se documentó el sistema de desagües correspondientes al edificio adrianeo completamente cortado por la gran cimentación de *caementicium* cuyo final no se pudo localizar en este punto. Aparecieron improntas y restos de esquirlas de travertino de los bloques que habían formado parte de un gran muro, probablemente de fachada que se había apoyado sobre dicha cimentación de *caementicium*. La sección estratigráfica se prolongó en profundidad hasta alcanzar los niveles anteriores al incendio del año 64, y apareció una pequeña cloaca rellena con materiales augusteos. Se pudo documentar además el pavimento de uso del patio del *horreum* en el siglo V d. C.

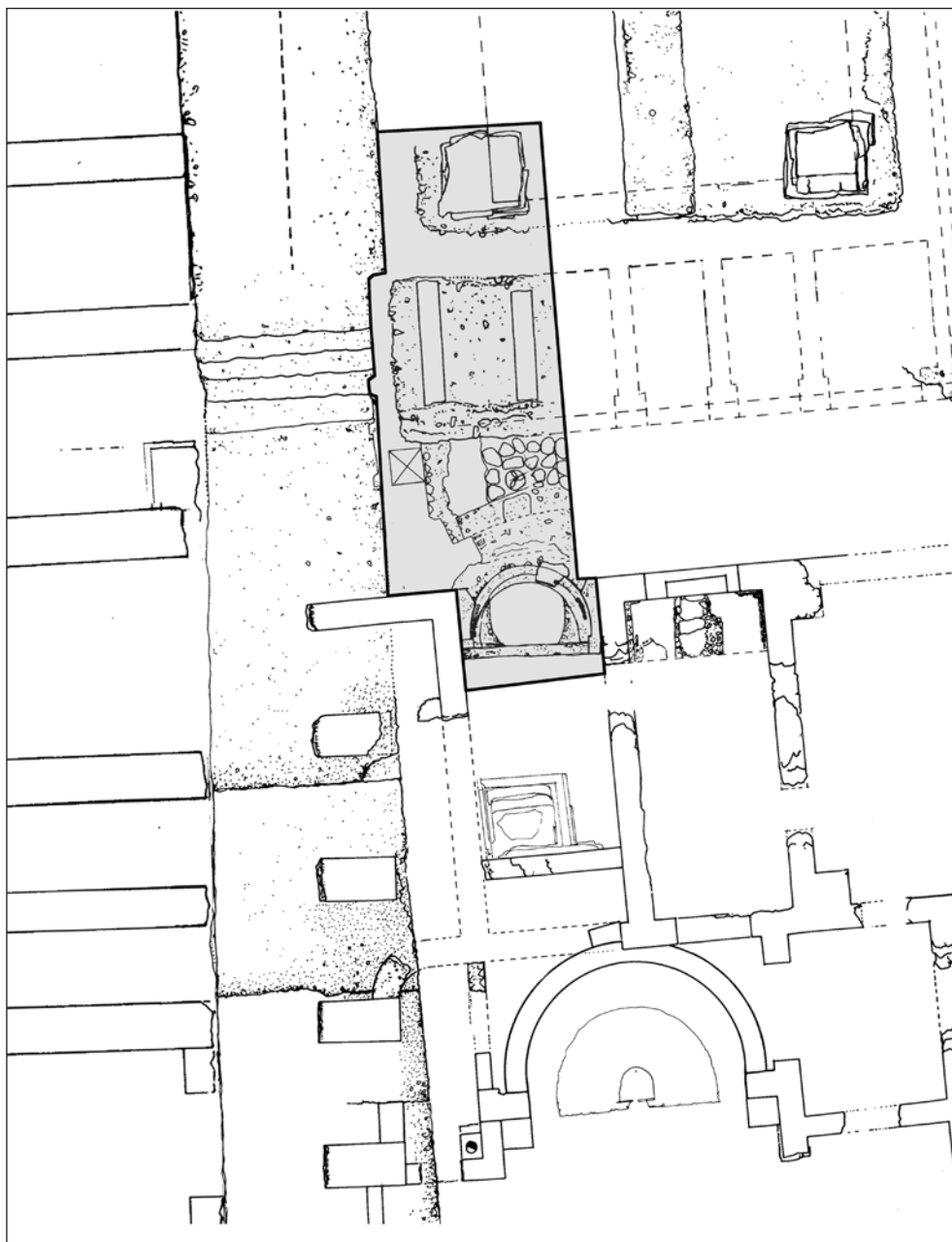
El **sector 4** (ver ubicación en fig. 7) constituyó una trinchera en «L» planteada para aclarar la posición estratigráfica de una serie de bloques de travertino que aparecían, en el extremo sur de la zona de trabajo, a un nivel más bajo que la cimentación de los muros del edificio de patio construido en el siglo III (INSULA). Aparecieron los muros que enlazaban entre sí los bloques de travertino. Se pudo identificar una serie de tabernas, precedidas por un porticado abierto hacia la *Sacra via*, que se extendía frente al podio del templo de Venus y Roma. Los cimientos de estas tabernas fueron construidos abriendo trincheras con encofrado directamente en los rellenos del incendio del año 64. Este estrato, identificado en la base de las cuatro catas, constituye el límite cronológico de nuestra excavación. Sobre los muros de cimentación se documentó la existencia de una segunda fase edilicia.

El sector de excavación núm. 1

El sector 1 se planteó para localizar y descubrir la fachada sur del *podium* del monumento junto al arco de Tito (= podio) que en la bibliografía tradicional se identifica con el templo de Júpiter *Stator*. Cinco muros de ladrillo se adosan en esta zona al macizo de *caementicium* que constituye el núcleo del podio. Se han conservado únicamente dos de estos cinco muros, los otros tres restantes fueron demolidos para la apertura de la vía que conduce a S. Buenaventura. Estos elementos, sin embargo, se hallan reflejados en la planta del Palatino realizada por Giamitti (1903) conservada en la Soprintendenza Archeologica di Roma (ver fig. 8) y en algunas fotos de la colección Parker (American Academy, Roma), la documentación disponible no deja ver con claridad los límites de la fachada del edificio original.

34 ARCE, J., SÁNCHEZ-PALENCIA, J., MAR, R., «Monumento junto al arco de Tito en el Foro Romano» *AEspA* 62, 1989, pp. 307-316.

Fig. 8: Posición del sector 1 de excavación en la planimetría general de la zona.

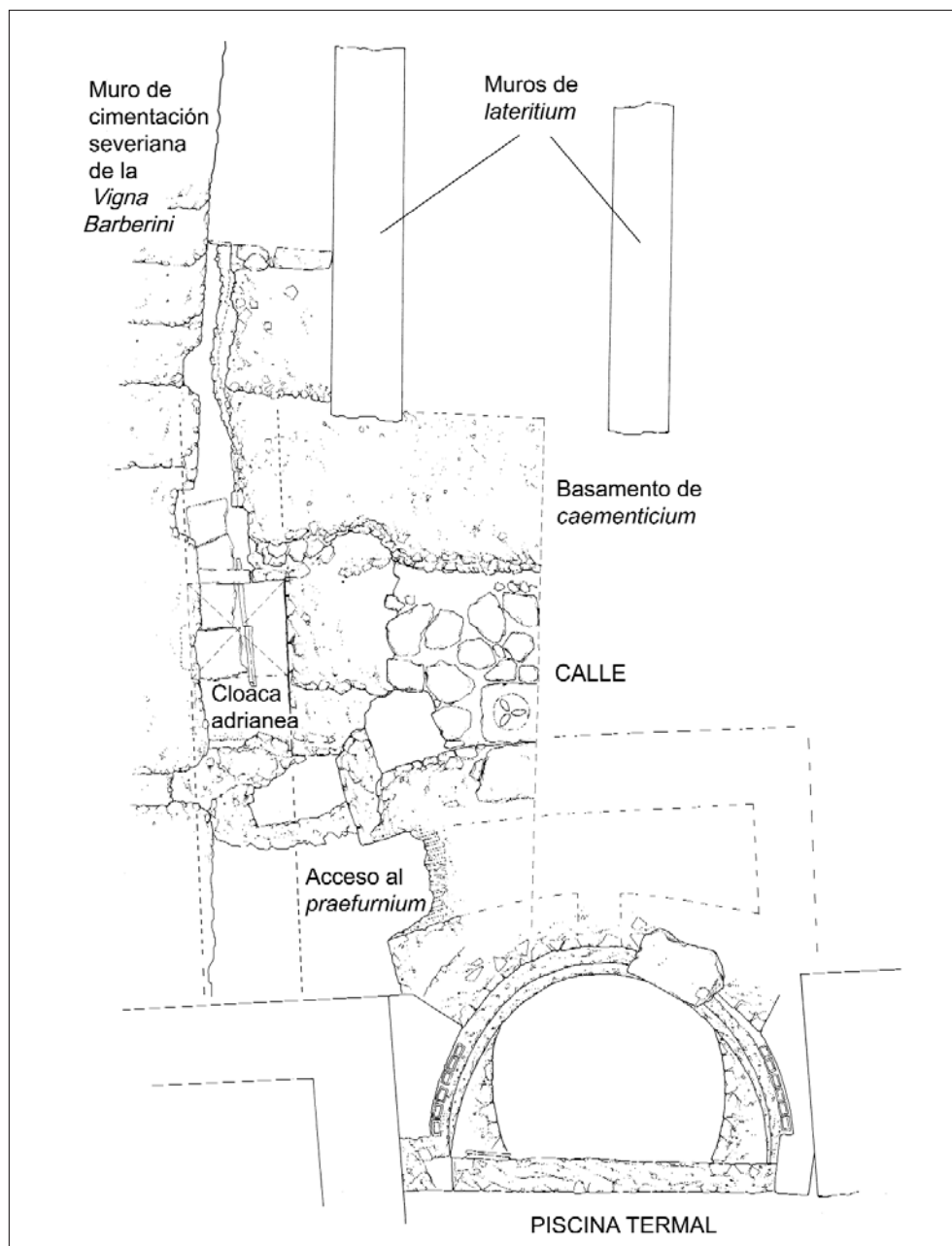

La excavación arqueológica comenzó en el espacio comprendido entre dos de estos muros (fig. 8), para extenderse posteriormente hacia el sur hasta alcanzar la ínsula de patio (=ínsula). Este edificio había sido publicada por Popescu en 1930³⁵, sin hacer mención alguna a los límites de nuestro monumento. Hacia el oeste se excavó hasta alcanzar los cimientos de la fachada de la terraza de *Vigna Barberini*. Eliminados los estratos superficiales, se pudo documentar que el muro de *caementicium* que sirvió de cimentación a la antigua fachada de *Vigna Barberini* fue construido a la vez que la cimentación del podio. Ello implica que nuestro monumento es contemporáneo a la construcción de dicha fachada y que se debe asociar por tanto a una de las etapas arquitectónicas del recinto monu-

mental de terrazas ocupado por la *Vigna Barberini* (fig. 8).

El sector 1 aportó además evidencias estratigráficas para datar estas construcciones monumentales. Apareció una cloaca adrianea, cortada por los cimientos del podio y por la cimentación de la fachada de *Vigna Barberini*, colmatada por rellenos constructivos (Fig. 9). La datación de la cloaca se deduce de la fecha consular de los *lateres signati*, en particular los sellos de fábrica marcados en algunas de las *tegulae* que forman la cubierta «de capuchina» del tramo de cloaca conservada intacta. Se trata de producciones adrianeas de *Domicia Lucilla Maior* (CIL XV 187, 1046 y 1090). Los muros de cimentación de la fachada de *Vigna*

35 A. POPESCU, «Le cosidette Terme di Eliogabalo in Via Sacra» *Ephemeris Dacoromana* IV, 1934, 1-28.

Fig. 9: *Planta detallada del sector 1 de excavación.*

Barberini y de nuestro monumento cortan la cloaca por diferentes puntos. Se trata de muros de *opus caementicium* vertido contra encofrados de madera. Los restos de la cloaca aparecían en el sector 1 cubiertos por dos estratos de colmatación vertidos tras la construcción de los citados muros de cimentación. Fueron denominados nivel 7 y 8 en el registro estratigráfico. Por su posición en la secuencia constituyen un término *ante quem* para datar el momento de realización de los cimientos de *caementicium* y por tanto de la construcción del podio y de la fachada de la *Vigna Barberini*. Ambos niveles incluían en su composición abundantes restos de cal y de material constructivo. El estudio de los materiales ceramológicos aportados por ambos estratos fue realizado por Mª Ángeles Sánchez, Ramón Járrega y Xavier Aquilué, en el marco del proyecto de investigación. A estos investigadores hemos

de agradecer las precisiones cronológicas que incluimos en el texto. El material que contenía los citados estratos 1007 y 1008 ha permitido datar la construcción de la gran cimentación de *caementicium*. En concreto la presencia en ambos estratos de T. S. Africana A (formas Hayes 5B, 6B, 9B y 14) y de cerámica común africana (forma Lamboglia 9), permite situar la formación de estos estratos a caballo entre los siglos II y III d. C. (SÁNCHEZ-JÁRREGA UE 1.7-8).

La estratigrafía documentada (fig. 10-11) permite deducir que la destrucción y colmatación de esta cloaca fue consecuencia directa del proceso de construcción de los macizos de *caementicium* del podio y del muro de fachada de la terraza de *Vigna Barberini*. La cronología de los materiales recuperados coincide con la cronología severiana que en general se atribuye a la principal

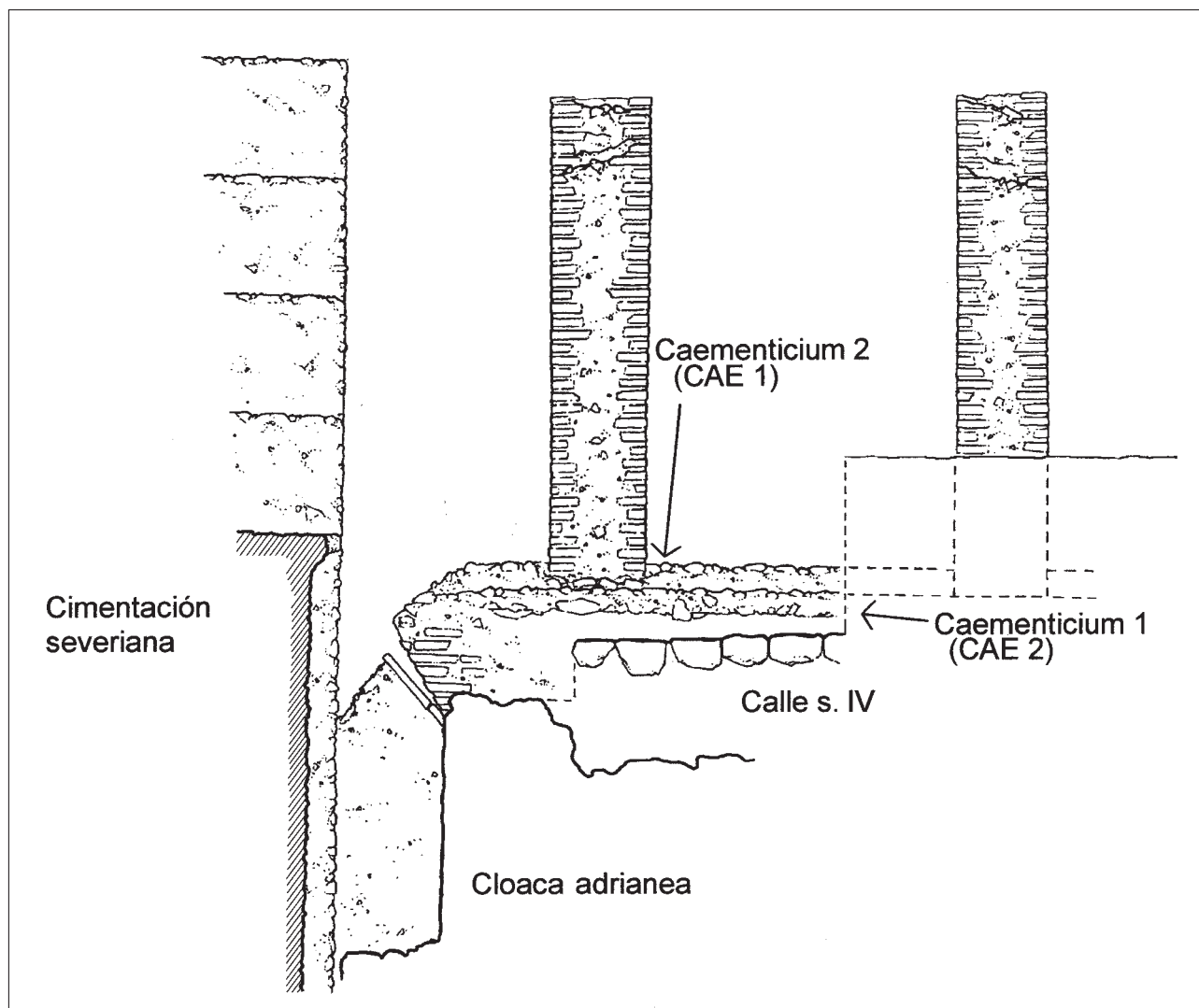

Fig. 10: Alzado oeste del sector de excavación 1.

fase edilicia de la *Vigna Barberini* (templo de Heliogábalo). Las excavaciones de l'École Française de Rome en los terrenos de la antigua *Vigna Barberini*, aún no completamente publicadas, han aportado informaciones fundamentales para la comprensión del monumento severiano, en especial los sucesivos informes preliminares publicados a partir de 1986 por J. P. Morel, F. Villedieu, H. Broise, I. Thebert y M. Royo, entre otros, en los *Melanges* de l'École Française de Rome³⁶. En conclusión, podemos deducir en base a los datos procedentes del sector 1 que el monumento junto al arco de Tito formaba parte de la fase severiana de la terraza de *Vigna Barberini*. Naturalmente, los datos procedentes de este sondeo no son conclusivos respecto a la funcionalidad del monumento.

En la excavación aparecieron además dos fosas rellenas con materiales del siglo VI (tal vez VII d. C.) y la pavimentación de losas de basalto de una fase tardía (siglo V d. C.) de la calle que separaba el podio y la Ínsula.

Esta calle estaba dotada de la correspondiente cloaca que pudo ser íntegramente explorada. El pavimento de losas se superponía a la galería de servicio de un *balneum* construido a comienzos del siglo IV en el interior de la Ínsula (denominado *Bagni di Nerone* o *Terme di Helogabalo*). Todos estos elementos aparecidos en la excavación se superponían a la construcción del «podio» y a la cimentación de la fachada de *Vigna Barberini*.

La estratigrafía del sector 1 (fig. 10-11)

Se delimitó la zona de excavación, tras una limpieza superficial de la zona, junto a la escalera moderna que permite la circulación de los turistas rodeando la *Vigna Barberini* (ver estos elementos en la planta general fig. 7). Inicialmente se extendía desde la verja de cierre del recinto arqueológico hasta alcanzar dicha escalera, incluyendo el espacio situado entre dos muros de *opus testaceum* que se adosan al «podio». En

36 MEFRA (Informes de excavaciones en *Vigna Barberini*).

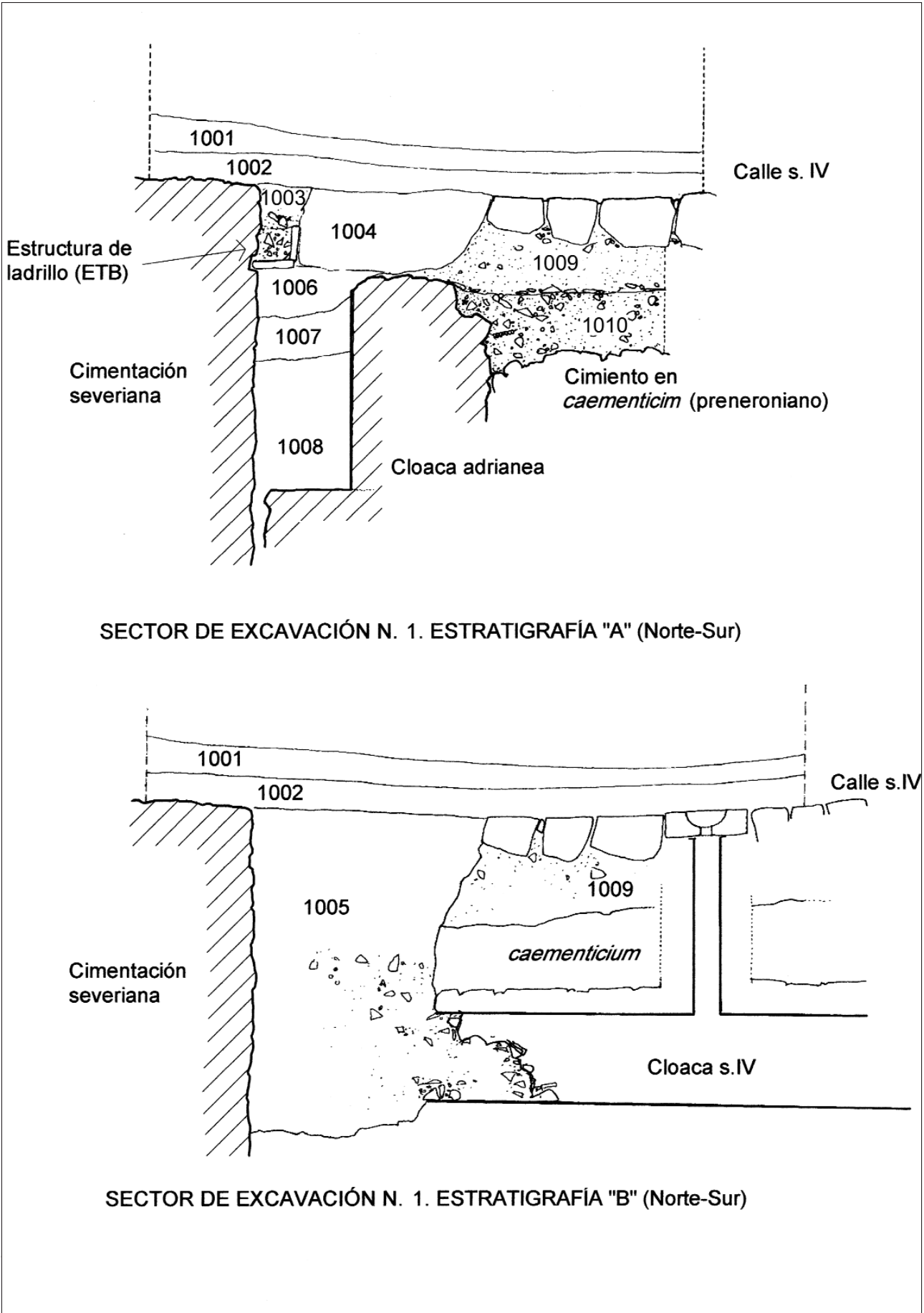

Fig. 11: Estratigrafía del sector 1 de excavación.

este sector se había realizado una limpieza en 1989 (sector 3 del informe 1989). La realización de esta excavación estaba pensada para aclarar la extensión, situación estratigráfica y cronológica de tres estructuras arquitectónicas:

A. Los muros de ladrillo (ML), dos de los cinco que se adosaban al «podio» (los tres restantes los conocemos a través de la planta del Giamitti y de las fotografías de Parker). Están situados en la parte NW de la cata. Se pretendía aclarar la relación de estos muros con el macizo de *caementicium*. Se trataba además de establecer su extensión exacta.

B. El macizo de *caementicium*, que se extiende a lo largo de más de 80 metros siguiendo el frente del Palatino, descendiendo en sucesivos escalones hacia el arco de Constantino, aumentando progresivamente de anchura (hasta alcanzar 8 metros en el sector 3) y que corta la hilera de tabernas adrianeas. Destacaremos que esta cimentación de *caementicium* presenta lateralmente improntas de sillares en la zona situada delante del núcleo de *caementicium* del «podio». Son improntas irregulares de un muro de grandes bloques que ha servido de encofrado perdido al macizo de *caementicium*. Ello implica que ambos elementos fueron construidos simultáneamente y se utilizó el muro de sillares como encofrado perdido en el vertido de *caementicium*. Actualmente la vía de S. Bonaventura recorre el espacio dejado por el saqueo de los sillares. Gracias a ello podemos ver, a lo largo de dicha vía, la pared lateral del largo macizo donde se han conservado claramente las improntas de los sillares en el *caementicium*.

C. La Ínsula o edificio construido en torno a un patio, con grandes arcos de descarga interiores a los muros. Se extiende a SW del «podio» en dirección al arco de Constantino.

Estratigrafía del sector 1:

Estrato 1001: Está formado por una tierra de color castaño oscuro (más grisácea al secarse) mezclada con abundantes inclusiones de grava y arena en bolsadas. Cubre toda la zona y su potencia alcanza casi 150 cm en el extremo W y se reduce hasta 50/70 cm hacia el extremo E. En la mitad más occidental alcanza hasta la misma base de los muros de ladrillo, cuyas últimas hileras quedan al descubierto, asentadas directamente sobre un primer vertido de cimentación. Esta primera capa de cimentación (CAE1) está caracterizada por una argamasa de tonalidad ocre grisácea y por la presencia heterogénea de *caementa* de tamaño mediano. También queda al des-

cubierto una segunda capa de la cimentación (CAE 2), muy similar a la anterior pero constructivamente claramente diferenciada: los muros de ladrillo (ML) apoyaban sobre dos vertidos superpuestos de *opus caementicium* (CAE1 y CAE2). En este sector occidental de la zona aparecieron, incluidos claramente dentro de este estrato y depositados sobre las cimentaciones CAE1 y CAE2, diversos fragmentos de mármol, entre ellos parte de una basa de columna de gran diámetro.

La continuación de la excavación puso al descubierto, en el lado sur del sector, uno de los grandes escalones que forma el largo macizo de *caementicium* (fig. 10). En último lugar, en la esquina NW, la excavación de este estrato deja al descubierto una serie de muretes realizados en *opus vitatum mixtum* que posteriormente se identificarán como parte de una instalación de carácter termal (TERMAS) construida en la planta baja del edificio de patio (ÍNSULA).

Dentro del estrato aparecen materiales arqueológicos de muy diversa filiación. No obstante, la abundancia de fragmentos de botellas de bebidas modernas permite deducir el carácter moderno de este vertido.

Estrato 1002: Prácticamente no aparece en el sector occidental de la cata. Únicamente en la mitad norte cubre en parte la segunda capa de cimentación CAE2, mientras que en el resto sólo se superpone ligeramente sobre su borde, sin afectar a la trinchera hecha para alojar el encofrado de madera que permitió la construcción del muro de cimentación de *caementicium* de *Vigna Barberini*. Se trata de un estrato formado por la misma tierra castaña oscura del estrato 1, mezclada con abundante *tegulae* y piedra menuda triturada. Alcanza muy poca potencia, entre 10 y 20 cm. Por su semejanza en composición con los dos siguientes estratos, parece tratarse simplemente de la capa más superficial de las mismas, que en su momento debió ser un suelo al descubierto y se pisó frecuentemente, de ahí su compacidad. Marca por lo tanto el estrato de suelo sobre el que se arrojó el relleno del estrato 1001 y pudo estar en uso hasta el mismo momento en que dicho relleno fue vertido.

Una vez excavado el estrato 1002, el espacio disponible quedaba limitado por cuatro estructuras arquitectónicas que delimitaban la cata: a) Superposición de CAE1 y CAE2 (lado NW) con los muros de ladrillo. b) Muro de cimentación de *caementicium* de

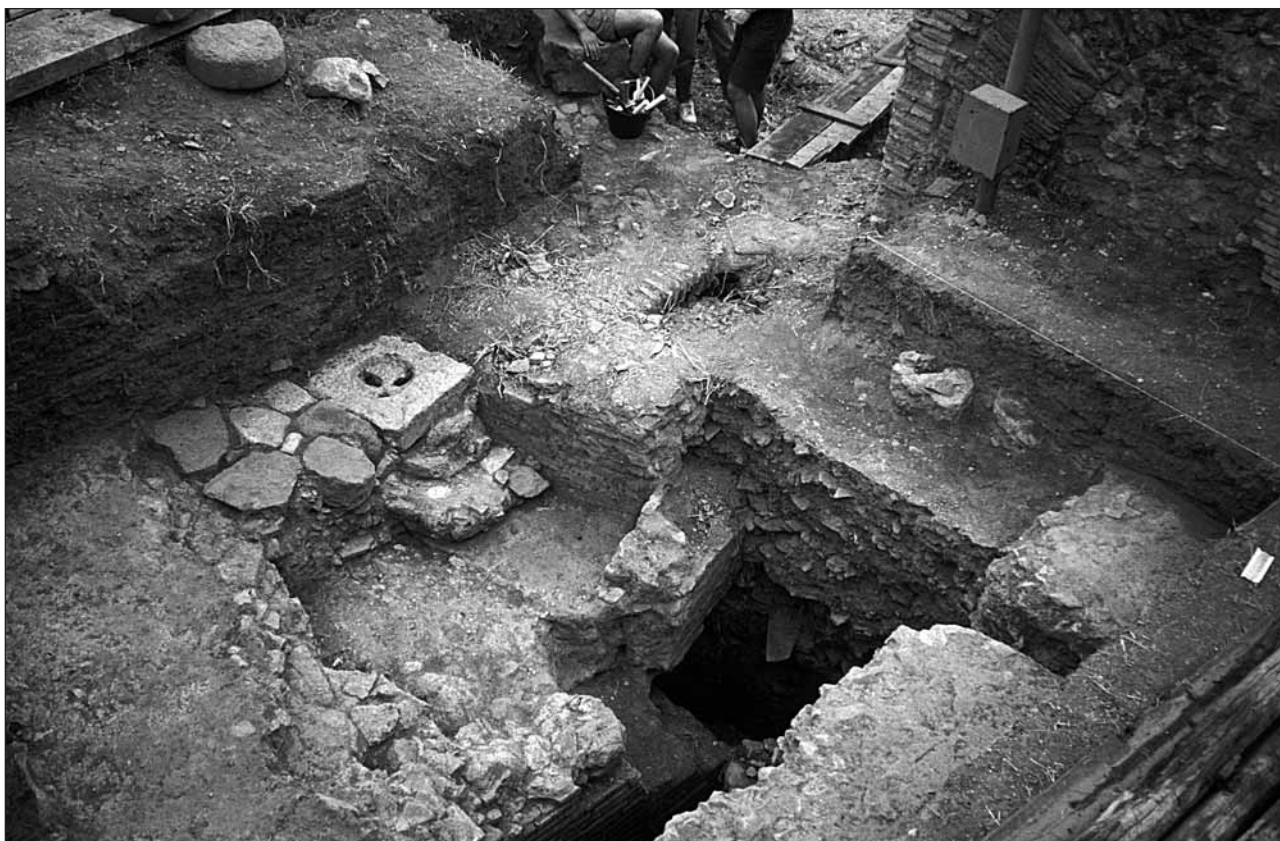

Fig. 12: Vista del sector de excavación 1. Foto: J. Sánchez-Palencia.

Vigna Barberini (lado SW). c) Estructura termal *TERMAS* (lado NE). d) Fachada de la *ÍNSULA* (lado SE).

Una vez eliminado el estrato 1002, la superficie presentaba dos tipos de tierras diferenciables exclusivamente por su grado de compactación: el estrato 1003 adosado a lo largo del muro de cimentación de *Vigna Barberini* y el estrato 1004 en el resto del corte.

Estrato 1003: Se trata de una capa de tierra castaña oscura (prácticamente igual en tonalidad que las anteriores UE), con abundantes fragmentos de piedra y ladrillo y muy poco compactada, de forma que a veces existen pequeños huecos, en especial en las inmediaciones del muro de cimentación en *caementicium*. Su potencia oscila entre los 50 y los 70 cm.

A continuación del hueco producido por la trinchera (TRM) de encofrado del largo macizo empieza a aflorar una estructura alargada (ETB), formada por elementos de ladrillo reaprovechados que forman una caja apoyándose contra el macizo de *caementicium*. Se trata probablemente de un sistema de desagüe construido con materiales reutilizados.

Estrato 1004: Ocupa toda la mitad oriental del corte y su composición es equivalente a la del anterior estrato, incluida la abun-

dante presencia de fragmentos de piedra y ladrillo, pero todo está mucho más compactado. Su potencia oscila según los sectores del corte, variando entre un mínimo de 2 a 20 cm sobre el perfil N y un máximo de 80 cm hacia el centro.

Al excavar este nivel, por debajo de las cimentaciones CAE1 y CAE2 empieza a aparecer un núcleo de argamasa con piedras que se distingue claramente por la tonalidad morada de la argamasa. Corresponde a una obra diferente, que se extiende hacia el SE y presenta un frente regular de *lateres*. Como se pudo comprobar posteriormente, se trata del muro lateral de una cloaca (CLOACA 1), que fue cortada e inutilizada al hacer la trinchera del encofrado para alojar el muro de cimentación de la fachada de *Vigna Barberini*.

Por otro lado, la excavación de este estrato dejó al descubierto la estructura de ladrillo (ETB) en su mitad más oriental. Se trata de una canalización muy tardía hecha a base de *tegulae* reutilizadas que usa como pared lateral el propio macizo de *caementicium*. Sobre el frente de dicho macizo se picó una gruesa e irregular roza que servía para encajar los elementos de la tapa de la canalización, apoyados en el lado opuesto directamente sobre las piezas de ladrillo hincadas en vertical. Sólo quedaba en posición uno de esos elementos de cierre, en concreto una losa de mármol reutilizado.

En la mitad septentrional del corte, entre la cimentación CAE2 y los restos de carácter termal (TERMAS), asociados a la ÍNSULA, la excavación del 1004 deja al descubierto unas losas de piedra negra basáltica que incluyen el registro de una atargea (fig. 12). Bajo las losas de basalto corre una cloaca (CLOACA 2), en sentido SW-NW, que se dirige hacia el frente del templo de Venus y Roma. Este enlosado corresponde a los restos de una vía de unos 2 m de anchura, delimitada entre las estructuras termales (TER) y los macizos superpuestos de *caementicium* (CAE 1 y 2). Su extremo W, donde debía contactar con la cimentación CAE2, ha sido destruido y quedó relleno por este mismo estrato 1004. Por otro lado, la vía se superpone al muro de la primera cloaca descubierta (CL 1) y a los cimientos de la construcción termal (TER).

A efectos de secuencia estratigráfica y cronológica, los estratos 1003 y 1004 han de considerarse correspondientes a un mismo momento. Hay que reiterar que su diferenciación sólo es de compactación, siendo su composición homogénea. El nivel 2 parece corresponder a la capa superficial de un conjunto formado por los estratos 1003 y 1004. Se trata probablemente de un vertedero que se deposita en esta zona tras la eliminación de parte de las losas de basalto de una calle que separaba el monumento y la ínsula. Al expoliar parte del enlosado de la calle se pusieron al descubierto los restos de una cloaca precedente (CL1: adrianea). El paquete de estratos 1002-1003-1004 cubrió los restos de la cloaca y el enlosado de la calle que no había sido robado. Una situación estratigráfica típica en procesos de degradación y abandono de vida urbana. La estructura de ladrillo «ETB» constituye probablemente los restos de una obra de acondicionamiento temporal, realizada a lo largo del proceso de formación de este basurero. De carácter probablemente temporal, su funcionalidad parece asociada a problemas de evacuación de aguas pluviales. En cualquier caso quedó cubierta en el mismo paquete de estratos de relleno.

Los materiales contenidos en el estrato 1002 actúan como término *post quem* para datar este proceso. Resultan especialmente significativos los fragmentos de las formas Hayes 105, 109 y 91 D, datables entre los siglos VI y VII d. C. (SÁNCHEZ-JARREGA UE 1.2). La UE 1003 presenta materiales un poco más antiguos que llegan únicamente hasta comienzos del siglo VI, en concreto las formas Hayes 61, 64, 67, 79, 80 y 99 (SÁNCHEZ-JARREGA UE 1.3). Sin embargo, el 1004, situado debajo de éste, contiene al igual que el estrato 1002 materiales algo más modernos: en concreto la forma Hayes 91 C que se sitúa en pleno siglo VI, la Hayes 104 C que corresponde a la segunda mitad del siglo o la Hayes 109 que se pro-

duce a finales del mismo (SÁNCHEZ-JARREGA UE 1.4).

En conclusión, es posible datar a finales del siglo VI o más probablemente a comienzos del siglo VII, la fase de saqueo de materiales constructivos de una calle secundaria de la zona central de Roma, con la consiguiente transformación de la zona en un vertedero de basuras (Fig. 12).

La eliminación de este paquete de estratos (UE 1002-1003-1004) dejó a la vista dos zonas de excavación: una fosa en el extremo sur de la zona y los rellenos que colmataban el interior de la cloaca adrianea (CL1).

Se denominó UE 5 al relleno de una fosa bien delimitada que se identificaba en el extremo sur de la zona (UE 5). Esta fosa cortaba las estructuras de servicio del pequeño establecimiento termal construido en la planta baja de la «ínsula» contemporáneamente al enlosado de la calle (TER) y al propio enlosado de basalto.

Estrato 1005: Corresponde al relleno de una fosa que destruye la canalización de elementos de ladrillo reutilizados (ETB), rompe la obra de la instalación termal (TER) y profundiza hasta alcanzar una abertura practicada en la estructura de la cloaca 2 (CLOACA 2) que discurre por debajo de la VÍA descubierta en el sector septentrional del corte. La tierra que rellena esta fosa tiene una coloración marrón oscura, pero su textura es menos compacta que en el caso de la UE 4. También se diferencia de las dos anteriores UE por contener muchos menos fragmentos de teja o ladrillo y, en general, de materiales arqueológicos. Su potencia llega a alcanzar 1,12 m hasta la boca de entrada a la cloaca CL2, taponada con cascote y tierra suelta de esta UE.

Es conveniente resaltar que esta obra de la bajante no presenta una cara regular hacia el W, sino solamente hacia el interior de la cloaca CL1, lo que refuerza su carácter de reacondicionamiento. Con anterioridad a su realización, las dos cloacas documentadas estaban en comunicación. Probablemente la construcción de la CL2 implicó la reutilización del tramo aún conservado de la CL1. Dicha conexión únicamente fue interrumpida por la apertura de esta fosa y de su relleno con la UE 5.

Los materiales aparecidos en la UE5 coinciden *grosso modo* con los documentados en el paquete UE2-3-4. El elemento cronológico más moderno es la forma Hayes 91C de la sigilata africana D, cuya cronología

se sitúa a lo largo del siglo VI d. C. Su asociación con las formas Hayes 91 D, 103 A y 104 C permite atribuir una cronología *post quem* de la segunda mitad del siglo VI al estrato 1005 (SÁNCHEZ-JARREGA UE 1.5, 1.5A, 1.5C).

En conclusión, estos estratos documentan una interesante fosa de saqueo datada a finales del VI o comienzos del siglo VII d. C. La estratigrafía resulta muy explícita respecto al proceso de formación de los estratos y a la transformación en un vertedero de una antigua calle. Este fenómeno se ha de contextualizar en el proceso de saqueo y reutilización de materiales constructivos de la parte meridional del Palatino.

La eliminación del paquete UE-2-3-4 había dejado a la vista en la parte norte de la zona los restos de la pared lateral de la cloaca adrianea (CL1). El espacio situado entre estos restos semidestruídos y la cimentación de *caementicium* de la *Vigna Barberini* que había destruido el otro muro lateral de la cloaca estaba ocupado por la UE 6 que se había depositado en el interior de la cloaca (CL1) con posterioridad a su destrucción por el cimientado de *caementicium* de la fachada de *Vigna Barberini*.

En este punto se conservaban los restos de un pozo vertical, perteneciente a la cloaca y destinado a registro y conexión con otro ramal.

Estrato 1006: Está formado por una tierra ocre oscura, más clara que la de las UE antes descritas, de las que se diferencia también por una textura mucho más compacta. Está delimitado por el fondo de la estructura ETB y en él se hincaron las *tegulae* que formaban su caja por el N. Su potencia oscila levemente en torno a los 1,30 m. Posee una gran abundancia de materiales arqueológicos en comparación con las anteriores UE.

Estrato 1007: Formado esencialmente por una tierra similar a la de la UE 6, pero con la inclusión en lentejones o terrones de una arcilla amarillenta muy fina y compactada. Esta última parece corresponder, por paralelo con lo visto en el corte 2, al relleno original de la trinchera, TRM, de encofrado del MAT. Su potencia alcanza unos 40 cm y contiene abundantes materiales arqueológicos.

Estrato 1008: No se diferencia mucho del anterior, salvo en la generalización de las bolsadas o lentejones de arcilla amarillenta. Cubre en el fondo una especie de suelo o *rudus* a base de piedra y mármol con

claras huellas de haber sido cortado, seguramente por la misma trinchera, TRM, de encofrado del MAT. No hay evidencia suficiente para pensar que ese suelo corresponda a la pavimentación original de la cloaca CL2, aunque tampoco puede descartarse que se trate de su preparación.

A efectos de la secuencia cronológica, es necesario tener en cuenta que la transición entre las UE 6, 7 y 8 no está en ningún caso cerrada. Parece que se trata de un mismo relleno con pequeñas diferencias en su composición, por lo que sus materiales arqueológicos podrían corresponder a un mismo momento. Estos tres estratos se apoyaban en la superficie de *caementicium* de la cimentación que sostenía la fachada de bloques de *Vigna Barberini*. No se ha localizado en el proceso de excavación ninguna forma de trinchera que siguiese el trazado del muro. Ello implica que estos tres estratos fueron vertidos cuando el muro de cimentación había sido ya construido. Por ello los materiales que contenían estos estratos constituyen elementos de datación válidos para fijar la cronología del monumento y de la cimentación de la fachada de bloques.

El nivel 6 es el que presenta una mayor densidad de hallazgos. Coinciden materiales de la segunda mitad del siglo V con piezas algo más tardías (SÁNCHEZ-JARREGA UE 1.6). En concreto las formas T.S. Africana C, Hayes 91C y 88b. Esta última, decorada exteriormente a ruedecilla, corresponde a un contexto típico de segunda mitad del siglo V d. C. Junto a estos fragmentos aparecen piezas de cronología anterior como las formas Lamboglia 51, 51a y Hayes 67. Se han documentado además producciones africanas de cocina como los platos-tapaderas Ostia IV, 59 y 61, junto con cazuelas de pátina cenicienta (Ostia III, 267) y engobadas de la forma Lamboglia 10A. Todas ellas producciones bien documentadas en contextos del siglo V d. C. La cronología del material anfórico más significativo es de la primera mitad del siglo V d. C. En concreto producciones sudhispánicas (Keay XXIII) y norteafricanas (Keay III, VI y XXV) con sus diversas variantes.

En base al estudio del material cerámico es posible proponer una cronología de la segunda mitad del siglo V d. C. para la UE 1.6 que colmata la parte alta de la cloaca adrianea (CL1). En esta conclusión se ha valorado en especial los hallazgos de las formas más modernas de la T. S. Africana C y D.

Frente a la riqueza de materiales de la UE 1006, los estratos sucesivos 1007 y 1008 presentaban una mayor pobreza. A pesar de la escasez del conjunto

cerámico recuperado, se trata de un conjunto cerrado y homogéneo que permite una cierta aproximación cronológica.

En el estrato 1007 es particularmente significativa la presencia de T. S. Africana A2, forma Hayes 14, con cronología severiana. Aparecen además platos tapadera de común africana (Ostia II, 302 y Ostia III, 332) y cazuelas engobadas de fondo estriado (Lamboglia 10B) acompañadas de cazuelas de borde horizontal de común itálica. El material anfórico forma parte de un horizonte de comienzos del siglo III. En particular las formas tripolitanas (Keay IX), de la Byzacena (Keay IV) y ánforas vinárias del Mediterráneo oriental. Solamente la presencia de ciertos tipos de ánforas sudhispánicas (Keay XIX), que hasta ahora han aparecido en contextos de finales del siglo III, contradice una datación severiana (SÁNCHEZ-JARREGA UE 1.7).

El material del estrato 1008, al igual que el del estrato precedente, es escaso y muy fragmentado. Sin embargo, confirma la impresión del conjunto precedente. Destaca la presencia de T. S. africana A en las formas Hayes 5B, Hayes 6B y Hayes 9B. Estos tipos aparecen normalmente en contextos cerámicos de la segunda mitad del siglo II d. C. Al igual que en el estrato precedente, esta cerámica fina de mesa es acompañada por producciones de cerámica común africana cuya producción alcanza el comienzo del siglo IV d. C. (tipos Ostia II 302, Ostia III 332 y Ostia I 261). Sin embargo, en este mismo grupo de producciones africanas aparecen formas más antiguas como las Ostia III 267, Lamboglia 10A y Lamboglia 10B, cuyo origen se remonta al siglo II d. C. De hecho la forma más significativa, típica de época severiana, resulta ser la Lamboglia 9. Se trata de un tipo de cazuela que sustituyó a finales del siglo II d. C. a las producciones locales itálicas fabricadas en la Campania desde época flavia. En particular las cazuelas de fondo plano con pared curvada y borde recto, cuya característica más expresiva es el engobe interno «rojo pompeyano». El hecho de que en este estrato aparezcan algunos fragmentos residuales de «rojo pompeyano» confirma la configuración cronológica de este horizonte cerámico (SÁNCHEZ-JARREGA UE1).

En conjunto, la cerámica común africana y las ánforas, aunque no resulten determinantes cronológicamente, contribuyen a valorar con mayor perspectiva la configuración de este conjunto cerámico. La datación se determina en época severiana en base a los característicos fragmentos de cerámica fina de mesa.

Esta diferenciación de materiales entre los estratos 1006 y 1007-1008 permite realizar algunas precisiones respecto a la dinámica histórica del proceso de estratificación en este punto del Palatino. El carácter *grosso modo* severiano de la colmatación inferior de la

cloaca adrianea corresponde a un momento constructivo asociado a la construcción de una nueva fachada para la *Vigna Barberini*. Ello coincide plenamente con la actividad edilicia de Heliogábalo en la principal fase constructiva de la *Vigna*. Sin embargo, el carácter tardío del estrato 1006 (dos siglos posterior) obliga a interpretarlo desde otros puntos de vista. Recordemos que, en esta zona de la cata, el paquete de estratos 1002-1003-1004 constituye el relleno de un área en la que se había eliminado parte de una pavimentación de losas de basalto. Surgía entonces la posibilidad de que esta UE 1.6 fuese un resto del estrato de preparación de este enlosado. Esta hipótesis fue confirmada al eliminar cinco losas de dicha pavimentación, para excavar su estrato de preparación.

Estrato 1009: Como hemos comentado, la vía quedaba cortada por el vertedero formado por los estratos 1002-1003-1004 y la fosa rellena por el estrato 1005. En el perfil de la fosa se apreciaba una serie de estratos debajo del enlosado de la vía. Se procedió a levantar cinco de las losas de basalto delimitando una zona de excavación. Apareció entonces el estrato 1009 interpretable como el estrato de preparación para la colocación de las losas de basalto. Sus materiales nos permitían datar la calle. Dicha tierra era de color ocre oscuro, muy suelta y con algunos materiales constructivos. No se trata de un *rudus* característico, sino más bien de un echadizo de nivelación. Simplemente se igualó con esta tierra el terreno y se colocaron encima las losas, niveladas con el registro de la cloaca CL1 y después de colocado éste.

Los escasos materiales obtenidos en la excavación del estrato 1009 corresponden a lo limitado de la zona de excavación. A pesar de ello, coinciden con lo expuesto respecto al estrato 1006: los indicios cerámicos apuntan hacia una cronología del siglo V d. C. (SÁNCHEZ-JARREGA UE 1.9).

Estrato 1010: Bajo la preparación de la calle apareció un estrato compacto, rico en carbones y en material constructivo, en algunos casos de cierta calidad, como dos fragmentos de un friso y una cornisa de mármol. Aparecía asociado a materiales del siglo I d. C. En concreto algunas formas de T. S. Aretina como la Ritt. 5E, la Goudineau 27 o la Goudineau 19C. Todas ellas propias de un contexto de mediados del s. I, situable entre Tiberio-Claudio y el final del siglo (SÁNCHEZ-JARREGA UE 1.10). Por la textura, por la cronología y por la caracterización estratigráfica pode-

mos definirlo como el estrato de nivelación de la zona vertido tras el incendio del año 64. En este punto presentaba un espesor de cerca de un metro.

Bajo este estrato apareció un muro de *caementicium*, probablemente parte de una cimentación, anterior al incendio y que seguía la orientación de los muros que identificó Boni bajo el arco de Tito. Con la aparición de este muro desaparecía la posibilidad material de continuar la excavación en esta zona 1.

Conclusiones

Los resultados de esta cata, de gran complejidad estratigráfica, son claves para entender la secuencia constructiva en toda la zona (fig. 9). Resumiremos en orden cronológico la secuencia identificada.

1. Al fondo de la zona aparecieron los estratos de relleno que terraplanan la zona tras el incendio del 64. En este punto concreto de la topografía de la Velia, cubrían la cimentación de *caementicium* de un edificio destruido por el incendio que fue después completamente desmantelado.

2. Sobre estos rellenos se construyó una cloaca en época adrianea. En este punto la cloaca incluía un pozo cuadrado vertical de registro y enlace con un ramal secundario. Esta gran conducción estaba intacta en su prolongación hacia el sur y había sido precedentemente vaciada. Por ello pudo ser recorrida a lo largo de más de 100 metros de longitud. La cubierta de la cloaca es de tipo «a capuchina», formada por dos grandes ladrillos bipedales (en ocasiones se trata de téglulas a las que han recortado los rebordes) apoyados en los muros que delimitan la canalización. Muchos de estos ladrillos (téglulas y bipedales) presentan los sellos de fabricación.

3. En un momento que estratigráficamente no podemos precisar (entre Adriano y los Severos), la cloaca fue rellenada con un vertido de hormigón (*caementicium* = CAE 2).

4. Posteriormente se documenta la construcción de una gran estructura de hormigón (*caementicium*), vertido contra encofrados de madera, que corta lateralmente la cloaca adrianea. Se trata de una poderosa cimentación que se prolonga a lo largo de toda la zona de excavación (al menos 100 m) y que sirvió para aguantar un nuevo aterrazamiento del Palatino. En el lado norte del sector 1 de excavación, esta cimentación enlaza constructivamente con el gran podio situado junto al arco de Tito (considerado tradicionalmente el templo de Júpiter *Stator*). El hueco de la cloaca adrianea cortada por

este gran cimiento fue rellenado con tierra cuyo material arqueológico permite datar la construcción de esta gran cimentación en época severiana.

5. Con posterioridad a la gran construcción severiana, aparece una calle formada por un enlosado de bloques de basalto, apoyado sobre estratos de preparación datados en el siglo V d. C. Este enlosado incluye una boca de alcantarilla que conecta con una segunda cloaca que se dirige hacia el oeste y que pudo ser seguida a lo largo de 25 metros. La cloaca y el enlosado están en relación constructiva con la galería de servicio a los *praefurnia* de un pequeño conjunto termal situado al sur de la zona de excavación.

6. Cubriendo el enlosado de la calle aparecieron estratos del siglo VI y VII que incluían algunas estructuras hechas con téglulas y material constructivo reaprovechado.

7. Finalmente la excavación pudo documentar la existencia de dos fosas cronológicamente posteriores a todas las estructuras antes citadas cuyo relleno incluía material más moderno (siglo VII).

El sector de excavación núm. 2 (fig. 13-15)

El sector 2 de excavación corresponde al interior de una de las habitaciones que forman el aterrazamiento que sostiene la gran plaza porticada del templo de Heliogábalo (*Vigna Barberini*). Se trata de la serie de habitaciones (tres pisos superpuestos) que se extiende a lo largo del frente de la terraza elevando en altura la gran plaza porticada (Fig. 4). Conocíamos gracias al sector 1 la cronología de la fachada de estas habitaciones (severiana). Con el sector 2 intentábamos verificar la situación en el interior del conjunto. Paradójicamente la cronología de los muros que formaban las *tabernae* parecía ser adrianea, ya que la obra de ladrillo incluía abundantes *lateres signati*, en obra, todos ellos de cronología adrianea. Sin embargo, la cimentación de la fachada de estas tabernas se databa a partir del sector 1 en época severiana.

La excavación confirmó estratigráficamente la datación de los muros de las tabernas en época adrianea. La aparente contradicción se pudo resolver a través del examen constructivo de las estructuras: la fachada severiana recorta los muros de las habitaciones adrianeas (fig. 4) para englobarlas en el interior de un nuevo edificio con una nueva fachada (muro de bloques de travertino).

Esta conclusión coincide con la datación de la cloaca adrianea del sector 1 y con el hecho de que dicha cloaca fuera cortada por el «podio» y por la

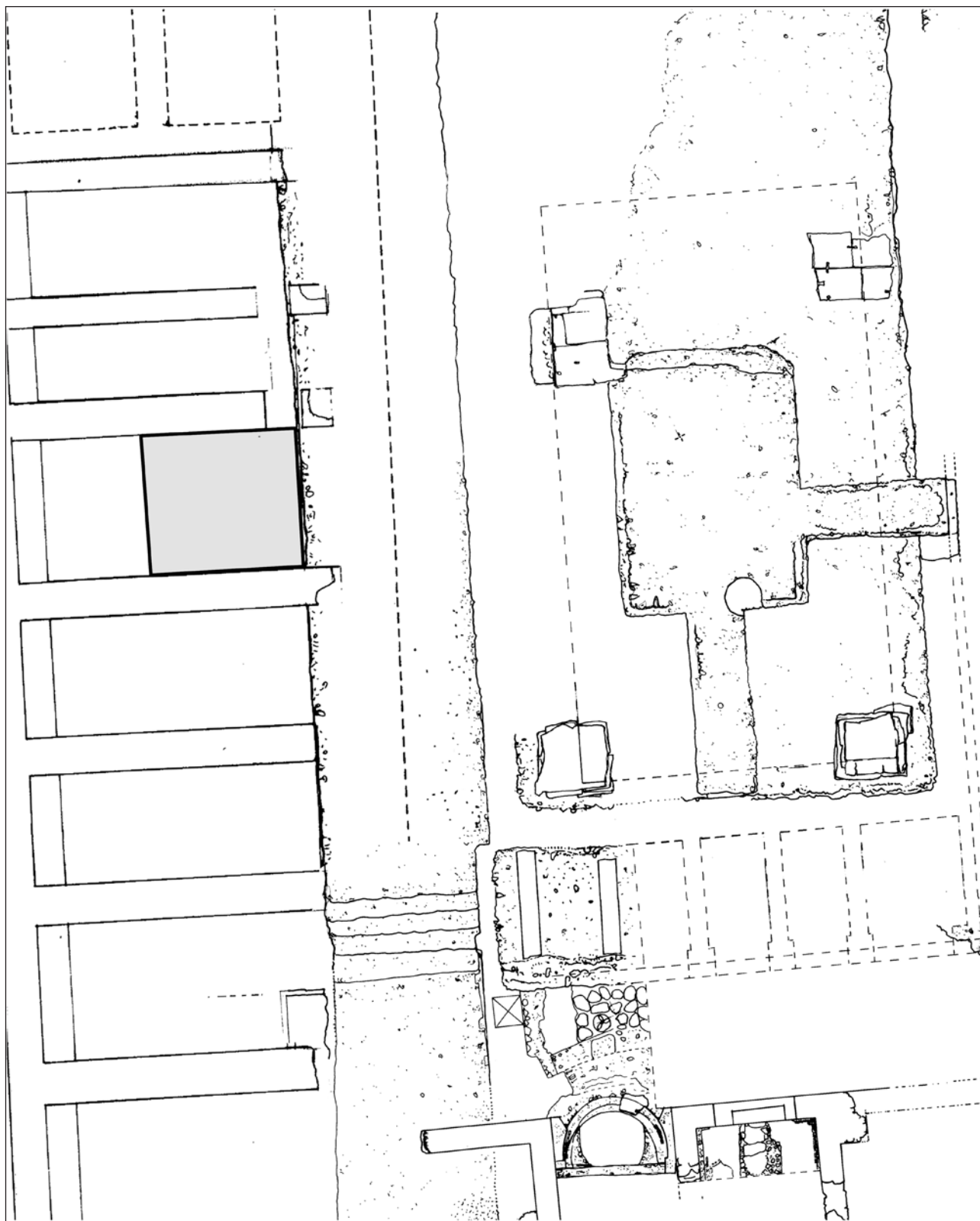

Fig. 13: Posición del sector 2 de excavación en la planimetría general de la zona.

cimentación del muro de bloques. Se iban dibujando de este modo dos situaciones sucesivas:

A. Fase adrianea con un edificio que se extendía a lo largo de todo el frente de la *Vigna Barberini*, formado por una hilera de *tabernae* de tres pisos de altura. Esta

fase se complementa con una gran cloaca, con cubierta «a capuchina», que presumiblemente corría por delante del edificio adrianeo.

B. En la fase severiana este edificio fue recortado para la inserción de una nueva fachada, cimentada sobre un

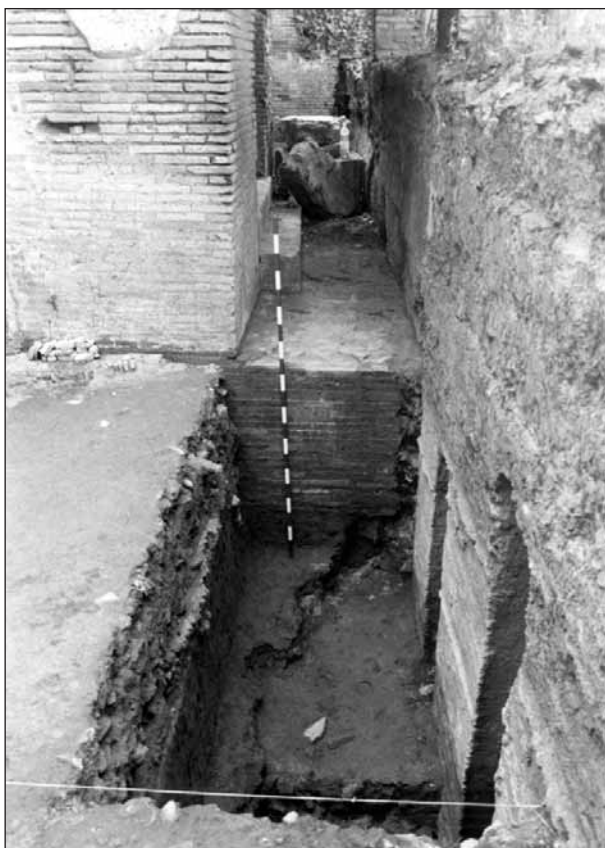

Fig. 14: Vista del sector 2 de excavación. Se aprecia al fondo la ruptura del muro adrianeo de la taberna, cortado para la colocación del macizo severiano de cimentación de la fachada de la Vigna Barberini (Foto: J. Sánchez-Palencia).

gran macizo de hormigón y que en alzado debía estar formada por bloques de travertino. Este gran muro, originariamente de más de 10 m de altura, apoyaba sobre una gran cimentación de *caementicium*, que amortizó la cloaca adrianea. Dicho muro de sillares constituía el límite de la terraza sobre la que se alzaba la plaza porticada y el gran templo de *Vigna Barberini*, constituyendo la fachada este del frente del Palatino. Algunos de sus bloques se hallan dispersos por la zona; sin embargo, el muro ha sido completamente saqueado manteniéndose únicamente su gran cimentación en *opus caementicium*. Se conservan las improntas de los bloques de la fachada en la entrega de los muros de la Ínsula construida adosada a la fachada. La cimentación de este muro está constituida por un grueso macizo de *caementicium* vertido contra encofrados de madera que se prolonga hacia el Valle del Colosseo. En este momento de la investigación se adivinaba ya que el grosor de esta cimentación crecía progresivamente en dirección al Valle del Colosseo.

La excavación de esta *taberna* (sector 2) permitió documentar y vaciar en parte la trinchera de fundación de los cimientos del muro de bloques de travertino (fig. 14). Se intentaba de este modo comprobar la estratigrafía severiana que amortizaba la cloaca adrianea del sector 1. La trinchera era reconocible visual-

mente en la superficie actual de las tabernas aunque desgraciadamente resultó completamente estéril. Esta trinchera recortaba toda la estratigrafía precedente. En el interior de la habitación aparecieron dos pavimentos de *opus spicatum* superpuestos (uno adrianeo y el otro flavio), por debajo de ambos se identificó el relleno de arenas estériles que terraplana la zona tras el incendio del año 64 (fig. 15).

Estrato 2001: Corresponde al relleno de la trinchera de encofrado del MAT. Según se ve claramente en el perfil E del corte, su sección es más ancha a medida que se profundiza, mientras que en planta describe un trazado irregular que se estrecha hacia el extremo W. Se excavó en una potencia de 1,75 m. En sus niveles más altos está formado por una tierra castaña oscura con abundantes fragmentos de materiales de cerámica, vidrio, metal y hueso y, en general, de teja, piedra (incluido mármol y teselas) y argamasa, bastante suelta y con abundantes huecos, especialmente junto al muro del MAT. A medida que se profundizaba, iban apareciendo cada vez con mayor profusión terrones y bolsadas de una arcilla de tono amarillento verdoso, hasta que hacia los 1/1,20 m de profundidad dicha arcilla se generaliza en todo el corte, salvo en los tres huecos existentes en el *caementicium* y que correspondían a las maderas verticales del encofrado, que aparecían rellenos en toda la potencia excavada con el mismo tipo de tierra castaña oscura de las capas superiores de esta UE.

Así pues, se han diferenciado por esta diversidad en la composición una UE 1a de 60/1,20 m de potencia (tierra castaña oscura suelta con abundantes materiales) y otra UE 1b de 55/1,15 m de potencia (arcilla fina amarillenta muy compacta y con muy pocos materiales). No obstante, esta diferenciación no implica que la UE 1a selle la UE 1b, sino que se produce una transición pausada e irregular a lo largo de todo el corte entre ambas, que sugiere incluso que se trata de dos componentes de un mismo relleno.

Todos los niveles que a continuación se indican estaban cortados por la trinchera de encofrado de la UE 1.

Estrato 2002: Es el pavimento de *opus spicatum* que apareció inmediatamente debajo del nivel superficial de humus eliminado en la limpieza previa. Está colocado entre los grandes muros que delimitan por todos los lados, salvo por el N, la taberna 2. No obstante, no

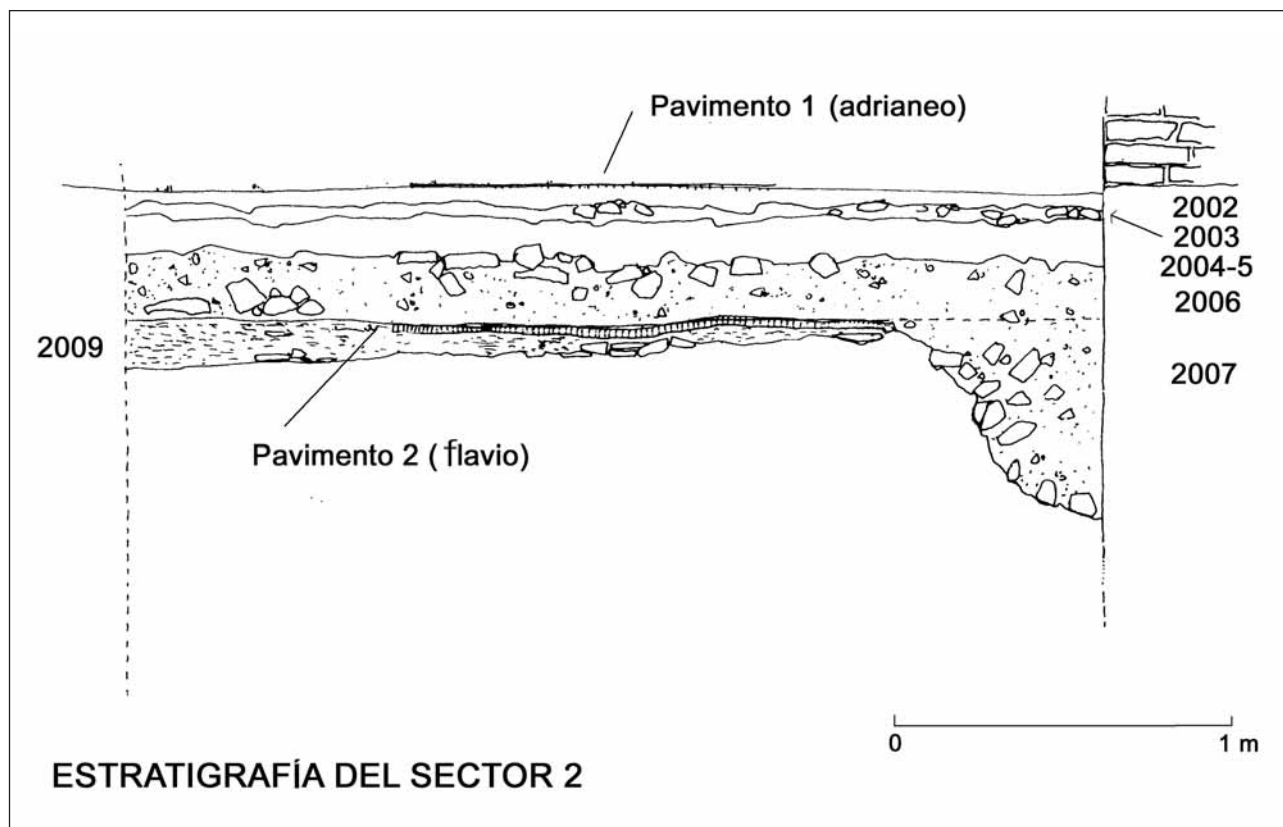

Fig. 15: Estratigrafía del sector 2 de excavación.

parece corresponder a un solo momento de ocupación, puesto que en diversos puntos se aprecian claramente una serie de reparaciones de factura muy tosca que apuntan hacia una o varias reutilizaciones del mismo pavimento. La existencia de estas reutilizaciones del pavimento de la UE 2 queda corroborada con la limpieza efectuada en otras tabernas, particularmente en la 5, donde se reutilizaron a modo de baldosas dentro del mismo nivel de pavimentación una serie de fragmentos de mármol y ladrillo o teja.

Estrato 2003: Corresponde al *rudus* de preparación del pavimento de *opus spicatum*. Está formado por una fina capa de tierra castaña oscura con guijarro menudo, seguida por otra de piedra de mayor tamaño cementada con cal y tierra arenosa e incluye algunos fragmentos de cerámica.

Estrato 2004: Se trata de una fina capa de tierra castaña clara que no sobrepasa en todo el corte los 5/10 cm de potencia. En ella se incrustan los cantos o piedras de la UE 3, que forman la capa de preparación del pavimento de la UE 2. Contiene escasos, aunque significativos, materiales arqueológicos. Ha de interpretarse como un relleno de nivelación para pavimento.

Estrato 2005: Formado uniformemente a lo largo de todo el corte por una arcilla amarillenta, fina y bastante compacta, muy similar a la que forma la UE 1b. Contenía algunos fragmentos de ladrillo, en particular piezas procedentes de *opus spicatum*, además de cerámica y vidrio.

Estrato 2006: Se trata de una tierra castaña oscura que contiene abundante material de desecho de todo tipo. Está perfectamente sellado por la arcilla amarillenta del anterior nivel. Va desde los 10 hasta los 20 cm de potencia y finaliza en un nivel uniforme que se superpone bien sobre las UE 7, 8 y 9.

Estrato 2007: Está formada por una pequeña bolsa de relleno que colmata una trinchera de fundación, correspondiente a la fábrica del muro latericio que delimita por el W el espacio de la taberna 2. Contiene una tierra arcillosa de color amarillento verdoso con algo de piedra en su parte superior, que denominamos 7a, y mucha más en su parte inferior, que denominamos 7b. No contenía materiales.

Estrato 2008: Es un segundo pavimento de *opus spicatum* que sólo se conserva en un pequeño espacio de unos 1,40 m junto al

perfil S del corte. Se diferencia del situado a una cota más elevada por el color más amarillento de los ladrillos que lo forman y a él pertenecen sin duda los restos encontrados en la UE 2005.

Estrato 2009: Se trata de un nivel de tierra castaña oscura con algo de piedra y materiales de desecho. Parece ser la capa de nivelación y preparación para asentar el pavimento de la UE 2008. No existe en el extremo occidental del corte, donde fue cortado por la trinchera de cimentación rellena con el material de la UE 7.

Estrato 2010: Por último, y siempre en la zona meridional del corte, se excavó un nivel de arena arcillosa de color ocre ligeramente verdoso, muy compacta y dura. Sólo aparecieron algunos materiales en sus niveles superiores, siendo estéril en el resto de toda su potencia, que llega a alcanzar 1,10 m. Sobre este nivel se construyó claramente el muro latericio que delimita por el W la taberna 2, según revela la trinchera de fundación rellena con la UE 2007.

Conclusiones

Se pueden proponer tres momentos cronológicos claramente diferenciados que incluyen toda la secuencia estratigráfica:

1. El primer pavimento de *opus spicatum* (UE 2008) se apoya en un estrato de preparación (UE 2009) cuyos materiales se datan en época flavia. Esta preparación se apoya directamente en un nivel estéril (2010). No existe ninguna estructura arquitectónica directamente relacionada con este momento, que ha de corresponderse con una fase de ordenación urbanística del frente del Palatino evidentemente anterior a los muros actuales de delimitación de las tabernas. La trinchera de fundación de estos (UE 2007) corta el pavimento flavio y su preparación.

2. Se levantan los muros de ladrillo que delimitan la taberna. Su construcción corresponde a la fosa de fundación rellena por la UE 2007. Dado que las sucesivas UE 2007-2006-2005-2004 forman niveles perfectamente superpuestos y sellados, el último por la capa de nivelación del segundo pavimento, UE 2003, y todos ellos se caracterizan por poseer componentes de desecho o relleno y no formar una superficie uniformemente regular y homogénea, habría que considerarlos diversas partes de una misma operación de nivelación y asentamiento del pavimento constituido por el *rudus* de la UE 2003 y el *opus spicatum* (UE 2002). Esta apreciación queda corroborada por la

coincidencia entre el nivel del mencionado pavimento y el acceso existente por el W hacia el espacio ocupado por unas escaleras entre las tabernas 1 y 2. Ahora bien, las reparaciones apreciadas sobre el pavimento, tanto en este corte de la taberna 2 como en las limpiezas efectuadas en otras tabernas, indican que su utilización se pudo prolongar ampliamente en el tiempo, sin que podamos precisar por los datos de este corte su extensión exacta, ya que no se trata de una UE sellada, sino situada inmediatamente bajo el superficial. La cronología adrianea de esta fase se puede deducir de los *bolli* recuperados en los muros y de los materiales cerámicos contenidos en las UE 2007-2004.

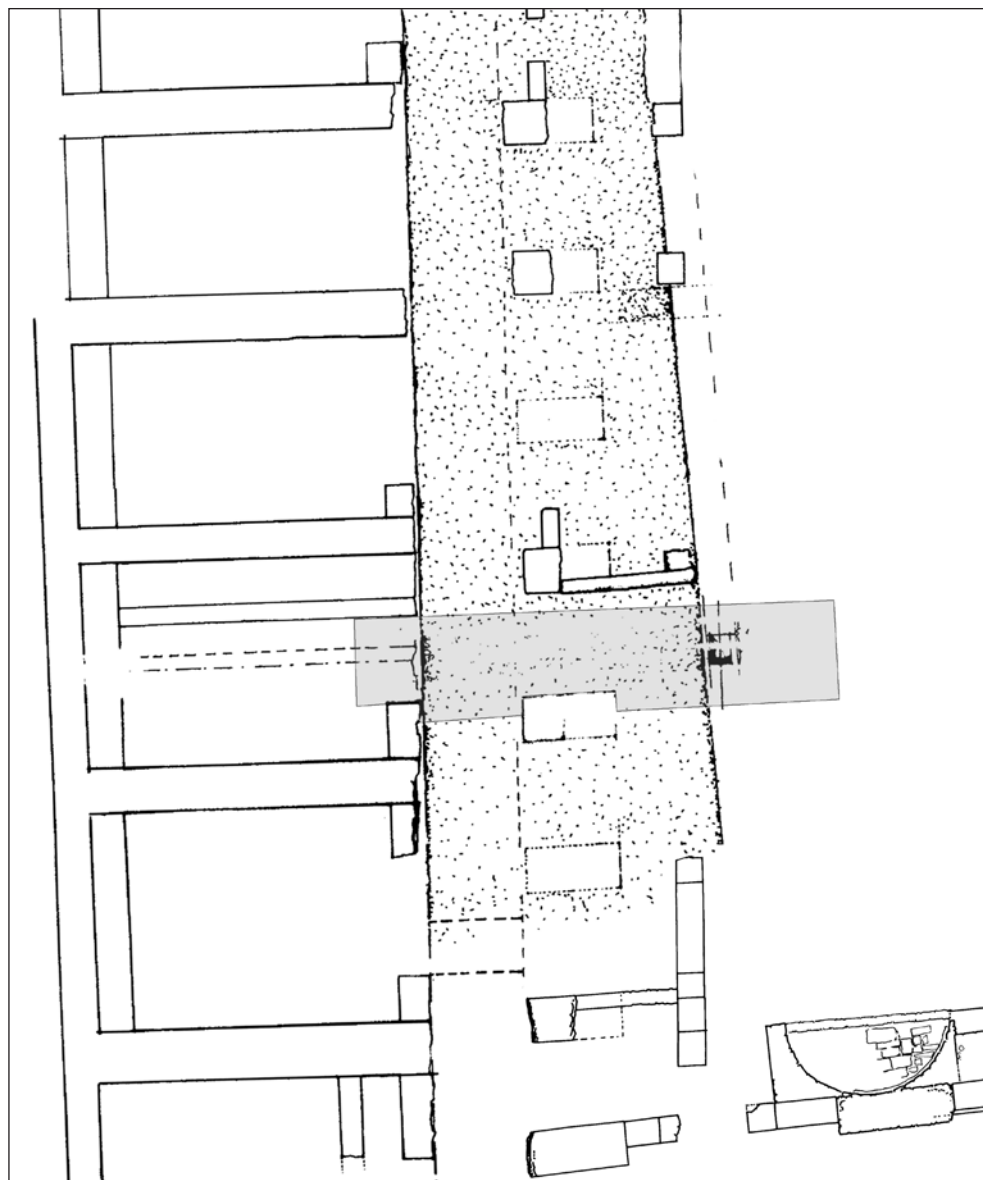
3. La última fase está representada por la trinchera de encofrado rellena por la UE 2001, que corresponde a la construcción del MAT. La trinchera corta todas las UE asociadas a las dos anteriores fases y por lo tanto la construcción del MAT es posterior a todas ellas. Su excavación en este sector no ha aportado materiales arqueológicos. Sin embargo, los datos procedentes del sondeo 1 permiten deducir su cronología severiana.

El sector de excavación núm. 3 (fig. 16-21)

El examen de los restos apreciables a simple vista en la zona, nos permitió intuir que la cimentación del gran muro de bloques de travertino iba progresivamente aumentando de anchura a medida que avanzábamos hacia el sur. Este hecho entraba aparentemente en contradicción con la anchura regular del alzado del muro de fachada (2,1 m). El alzado del muro seguía la orientación de la terraza de *Vigna Barberini*, en tanto que su cimentación iba aumentando de anchura hacia el sur. Con el sector 3 se pretendía documentar la continuidad de esta cimentación (la fachada severiana de la gran terraza) y aclarar la función de su progresivo ensanchamiento. Para verificar este problema se escogió una posición situada a una distancia de 80 m de las catas 1 y 2, en dirección del arco de Constantino (fig. 7). En este lugar se realizó una trinchera estratigráfica de 1,5 m de anchura, transversal a toda la zona. Esta trinchera se extendía desde las habitaciones adrianeas de *Vigna Barberini* hasta el interior de patio de la *Ínsula*.

En el sector 3 apareció la cimentación severiana con un espesor de 8 m de *caementicium*. Ello implicaba que el muro de sillares de la fachada era precedido de una plataforma maciza de casi 6 m de anchura. Delante de dicho macizo encontramos nuevamente la cloaca del sector 1, esta vez intacta y transitible. Se pudo determinar así que la cloaca del sector 1 se extendía a lo largo de todo el frente del Palatino (más de 80 m) siguiendo la misma dirección oblicua del macizo de *caementicium*. Con ello la fachada adrianea desaparecida se dibujaba con un trazado

Fig. 16: Posición del sector 3 de excavación en la planimetría general de la zona.

ligeramente oblicuo respecto a la dirección principal de la terraza superior: casi 8 grados de desviación hacia el este. Esta desviación coincidía con el progresivo ensanchamiento de la cimentación de bloques. En este punto del estudio, la urbanística general de la zona aportó una posible explicación para esta aparente incongruencia constructiva. Estos 8 grados de desviación corresponden exactamente a la diferencia de orientación entre el eje del templo de Venus y Roma y la terraza de *Vigna Barberini*. Aparentemente la construcción de dicho templo había condicionado el trazado de la fachada adrianea de *Vigna Barberini*.

La reconstrucción de la fachada en época severiana rectificó estos 8 grados de desviación. Con ello se ajustaba con precisión la fachada exterior (muro de bloques) a la orientación de la terraza. Sin embargo, por razones cuyo detalle se nos escapan, los constructores del edificio severiano decidieron mantener a nivel de

cimientos la vieja orientación del edificio. Una posible causa estructural podría derivarse de la topografía de la zona. El terreno natural descende progresivamente hacia el sur, lo que implica una mayor altura de fachada y, tal vez a los ojos del *architectus*, una necesidad de mayor anchura de cimientos.

En el sector 3 se documentó además el sistema de desagües del edificio adrianeo que vertía en la cloaca general (fig. 17 y 18). Un sistema de pequeñas cloacas situadas en el eje de las *tabernae* adrianeas. Éstas enlazan los bajantes pluviales incorporados en los muros adrianeos. Este sistema de evacuación de aguas pluviales apareció interrumpido por la gran cimentación del muro severiano. Sobre la coronación del macizo de cimentación se pudo identificar las improntas de los grandes sillares de travertino que habían formado el alzado del muro, y aparecieron además los restos de esquirlas de los propios bloques.

Fig. 17: Vista de la taberna n. 3 con el bajante de aguas pluviales alojado en el muro adrianeo (Foto: D. Vivó).

Fig. 18: Vista del sector de excavación 3 (Foto: D. Vivó).

En el interior del patio de la Ínsula se documentó el nivel de utilización del *horreum* (=Ínsula) en el siglo V d. C. La sección estratigráfica se prolongó en profundidad en esta zona, hasta alcanzar los niveles anteriores al incendio del año 64. Se documentó de este modo una pequeña cloaca rellena con materiales augusteos.

La estratigrafía del sector 3 (fig. 19)

Se procedió a la realización de una trinchera de un metro de anchura que cortase transversalmente toda la zona de excavación. Se pretendía documentar la prolongación hacia el valle del Coliseo del macizo de *caementicium* del monumento y su relación con los muros adrianeos que delimitan la colina.

Estrato 3001: El estrato superficial de toda la trinchera, una potencia variable entre 15 y 25 cm.

Bajo el estrato superficial, se identificaron en diferentes zonas de la trinchera tres unidades estratigráficas diferentes:

Estrato 3002: Tierra gris, bolsada lenticular que rellenaba una forma de canal

poco definido en la zona central de la trinchera.

Estrato 3003: Estrato de trabajo que se identifica en la parte este de la trinchera correspondiente al espacio del patio de la ínsula (al este de la unidad 2), son los restos de un suelo de tierra que se extendía en el patio de la ínsula.

Estrato 3004: Relleno suelto con muchas piedras al oeste de la unidad 2. Cubría la zona del actual camino y el espacio entre los contrafuertes.

La UE 3002 cubría una pequeña cloaca de 20 cm de fondo y 30 cm de anchura, construida con pequeñas piedras y ladrillos reutilizados. Este pequeño canal (= canal 1) seguía un trazado oblicuo a la dirección de la trinchera de excavación.

Estrato 3007: Relleno de la cloaca tardía 1 (= canal 1) aparecida al excavar la UE 1. Incluía fragmentos de estatua y un águila de mármol. Tierra suelta de color oscuro mezclada con restos de talla de mármol y fragmentos informes de piedra.

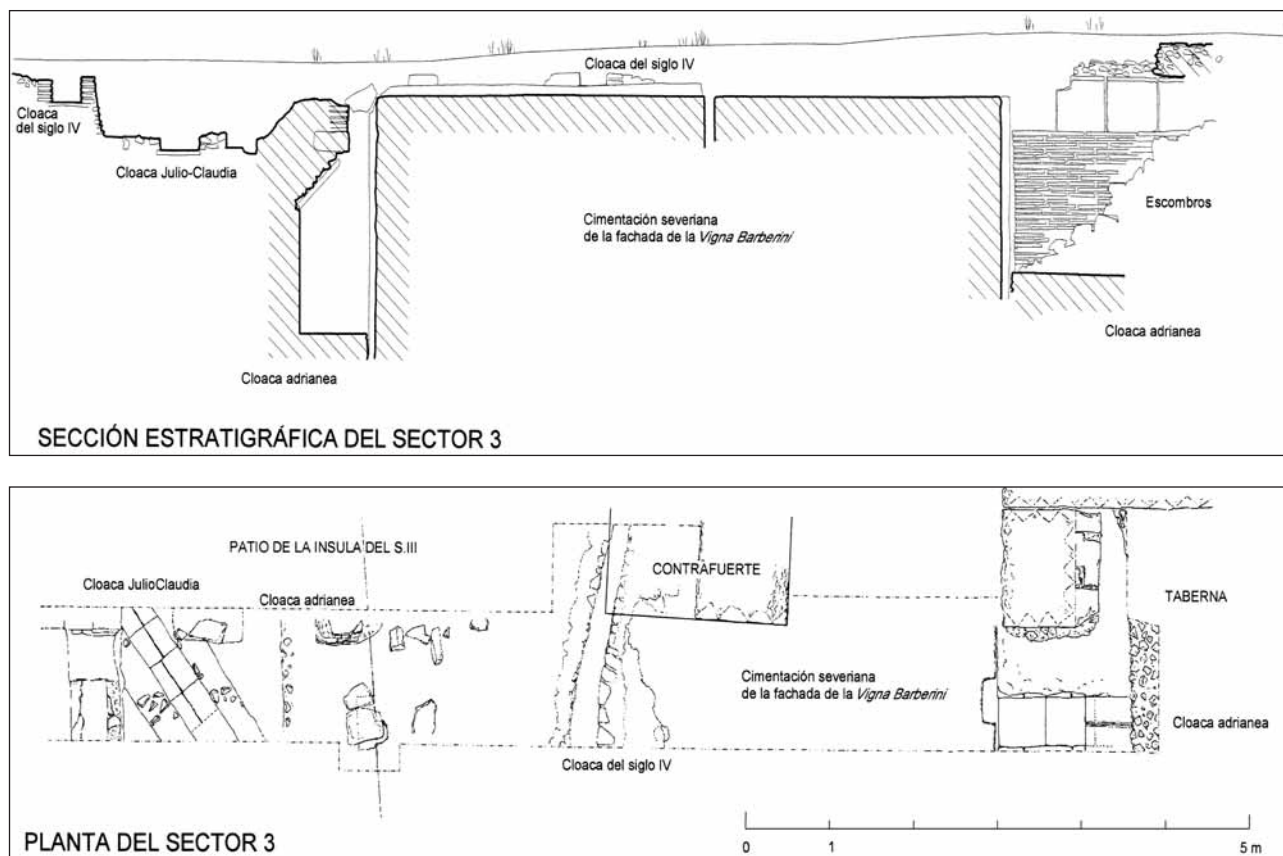

Fig. 19: Planta y sección del sector 3 de excavación. Dibujo: R. Mar y D. Vivó.

Zona oeste de la trinchera (bajo la UE 4)

En el extremo oeste de la trinchera por debajo de la UE 3004 aparece un macizo de *caementicium* que acaba en una superficie plana con improntas de grandes bloques; este macizo se extiende también bajo el canal 1. Las improntas se sitúan únicamente en la zona del camino moderno (extremo oeste de la trinchera). Sobre esta superficie aparecen esquirlas de travertino, lo que sugiere que los bloques que se asentaron sobre esta cimentación estaban constituidos de dicho material. Con toda probabilidad hemos documentado el macizo de cimentación de una fachada de bloques de travertino correspondiente al edificio de las tabernas. El desarrollo vertical de esta fachada lo documentamos a través de las improntas existentes en los muros que se adosan a la misma. Este macizo de *caementicium* es la prolongación del que aparece en las catas 1 y 2; al igual de lo que ocurre en ambas catas, este macizo corta los muros adrianeos, sin duda para aportar una nueva fachada, correspondiente a las improntas de los bloques y a las esquirlas de travertino.

En el perfil oeste de la trinchera de excavación, apareció el límite lateral del macizo de *caementicium*. Resulta enormemente significativo que dicho límite este presente las improntas en negativo de los palos de madera empleados para la construcción del encofrado del *caementicium*. Dicha impronta es similar en dimensiones y

forma a las que nos aparecieron en los laterales de dicho macizo en las catas 1 y 2. Dentro de la taberna, aparece una cloaca cortada para la construcción del macizo de *caementicium*, al igual que son cortados los muros laterales y los sistemas de pavimentación de la taberna. Relacionados con dicha cloaca se identificaron una serie de UE:

Estrato 3009: Estrato bajo el pavimento de *opus spicatum* de la taberna y situado encima de la cloaca taberna.

Estrato 3010: Pequeño estrato irregular sobre el macizo de *caementicium*, en realidad es la base de la UE 4.

Estrato 3011: Estrato que rellena el hueco de uno de los maderos del encofrado utilizado para la construcción del macizo de *caementicium*. Coincide con la rotura que deja ver el inicio de la cloaca cortada. Agujero correspondiente a la entrada de la cloaca de la taberna.

Estrato 3012: Estrato situado debajo del 11. Tierra grisácea suelta sin restos constructivos. Corresponde en altura a la base de los bipedales de la capuchina de la cloaca de la taberna.

Fig. 20: Sector de excavación 3. Vista del registro de la cloaca adrianea (Foto: D. Vivó).

Estrato 3013: Estrato que está a la altura del 10 y del 9, situado entre ambos y que cubre el 11. Tierra muy suelta y oscura.

Las unidades 3011, 3012 y 3013 son diferentes vertidos de un único relleno artificial de la cloaca aparecida bajo el pavimento de la taberna.

Estrato 3017: Relleno constructivo. Se extiende en el interior de la taberna colmatándola completamente. Los anteriores estratos están presentes únicamente en el inicio de la cloaca y se relacionan con la colmatación del agujero de rotura de la misma; este estrato (17) sin embargo se extiende en continuidad y está formado por restos constructivos de paredes de ladrillo. Abundantes *lateres signati* presentes documentan una cronología adrianea para los materiales de construcción. Sin duda, son restos constructivos del derribo de parte del edificio adrianeo (la fachada original y los muros recortados de las tabernas) utilizados en la colmatación de los elementos que ya no serán útiles en el nuevo edificio.

Estrato 3018: Tierra amarillenta suelta a la entrada de la cloaca de la taberna; se extiende bajo la UE 17. Podría corresponder a la

Fig. 21: Sector de excavación 3. Vista de la cloaca julioclaudia aparecida en el extremo del sondeo (Foto: D. Vivó).

última época de utilización funcional del sistema de cloaca.

Estrato 3023: Tierra blanquecina verdosa debajo del 18 con restos de madera en la entrada de la cloaca de la taberna. Se sitúa a unos 10 cm del pavimento del fondo de la cloaca de la taberna, y cubre el 26.

Estrato 3026: Nivel de tierra grisácea arcillosa que cubre el fondo de la cloaca de la taberna. Escasos materiales cerámicos y abundantes huesos y cenizas (éstos se hallaron concentrados a la entrada de la cloaca).

Bajo la UE 3026 apareció el fondo de bipedales de la cloaca. La secuencia de las unidades estratigráficas sobre dicho pavimento, en la boca de la cloaca, es la siguiente: 3011-3012-3018-3023-3026-pavimento cloaca.

Zona este de la trinchera (interior patio), bajo la UE 3003:

Bajo la unidad estratigráfica 3003 aparecieron una serie de elementos construidos en el interior del patio: restos de un apoyo construido con elementos arquitectónicos reaprovechados, una fosa y una pequeña cloaca (canal 2).

Estrato 3005: Primer estrato de relleno, de tierra marrón, de una «fosa» situada en la zona este de la trinchera ya en el interior del patio de la Ínsula. Estrato inmediatamente por debajo del denominado estrato de trabajo (UE 3).

Estrato 3006: Segundo relleno de la «fosa», inmediatamente debajo del 5 al que antecede cronológicamente. Tierra con abundantes restos constructivos de tipo heterogéneo (estuco, *rudus*, cal...). Se trata del primer vertido en el interior de la «fosa».

En esta situación se decide ampliar la trinchera hacia el este para completar la excavación de la fosa identificada rellena por las UE 3005 y 3006:

Estrato 3014: Relleno de la «fosa» en la ampliación de la trinchera hacia el este. Aparece por debajo del superficial y que corresponde al 5 y 6.

Estrato 3015: Material de contacto entre el relleno de la fosa y los estratos en los que está abierta ésta.

En relación con la cloaca aparecida bajo el estrato 3003 podemos citar:

Estrato 3016: Material mezclado de los dos estratos bajo el pavimento de ladrillos que cubre la cloaca tardía n. 2 (canal 2).

Estrato 3019: Estrato bajo el suelo correspondiente al canal 2; estaba compuesto por una serie de bipedales tomados con argamasa. Zona este de la trinchera.

Estrato 3020: Debajo del 19, grueso estrato repleto de material cerámico constructivo.

Estrato 3021: Relleno del interior del canal 2. Tierra negra. Zona este de la trinchera.

Bajo el estrato 3003, en una zona no ocupada por el canal 2 ni por el apoyo de la fosa, apareció un estrato (UE 3008) que cubría el registro de la gran cloaca adrianea identificada en el sector 1.

Estrato 3008: Pequeño estrato que aparecía cubriendo la rotura de la cloaca, parece relacionarse con los muros tardíos construidos con elementos antiguos reutilizados.

Todos estos elementos corresponden a la utilización del patio de la ínsula a lo largo de los siglos V-VI. Han

destruido la pavimentación del siglo III que tuvo que ser la propia de la ínsula y de la cual no hemos encontrado restos. Tampoco hemos encontrado restos de la pavimentación adrianea que tuvo que relacionarse con la gran cloaca, pues probablemente la importante obra severiana se encargó de destruirla. Por ello, bajo estos elementos tardíos, en esta zona este de la trinchera de excavación pasamos directamente a la estratigrafía del s. I d. C. Se trata de una cloaca, canal 3 (fig. 20), que apareció al eliminar un estrato amarillento (UE 3027) cortado por el fondo de la fosa tardía y caracterizado por la presencia de carbones y la escasez de material arqueológico.

Estrato 3027: Nivel de arcilla amarillenta con abundantes cenizas y carbones situados entre el canal 3 y la bóveda de la gran cloaca adrianea. Escaso material cerámico. Este estrato cubría el canal 3 y los rellenos del canal.

Estrato 3024: Tierra gris verdosa que constituye cronológicamente la última deposición realizada en la cloaca inferior (= canal 3) aparecida en el extremo este de la trinchera. Se apoya sobre un nivel de arcilla gris estéril.

Estrato 3025: Nivel julioclaudio que ocupa el fondo del canal 3.

El sector de excavación núm. 4 (fig. 22-26)

El sector 4 de excavación constituyó una trinchera en «L» planteada para aclarar la posición estratigráfica de una serie de bloques de travertino que aparecían en el extremo sur de la zona de trabajo a un nivel más bajo que la cimentación de los muros de la ínsula de patio (*horreum*) (fig. 23). Se descubrió un sistema de muros que enlazaban los pilares de travertino (fig. 24). El conjunto definía una serie de tabernas relacionadas con una fachada monumental que se extendía frente al templo de Venus y Roma. Los cimientos de este edificio fueron construidos abriendo trincheras con encofrado directamente en los rellenos del incendio del año 64. Este estrato, identificado en la base de las cuatro catas, constituye el límite cronológico de nuestra excavación.

La estratigrafía del sector 4 (fig. 25)

Se procedió a la realización de una trinchera en «L» tratando de seccionar estratigráficamente las estructuras en dos sentidos: norte-sur y este-oeste. Se realizó una excavación de escasa profundidad, y nos limitamos a descubrir las estructuras que aparecían ya a 10 cm de profundidad y a constatar la consistencia de la estratigrafía.

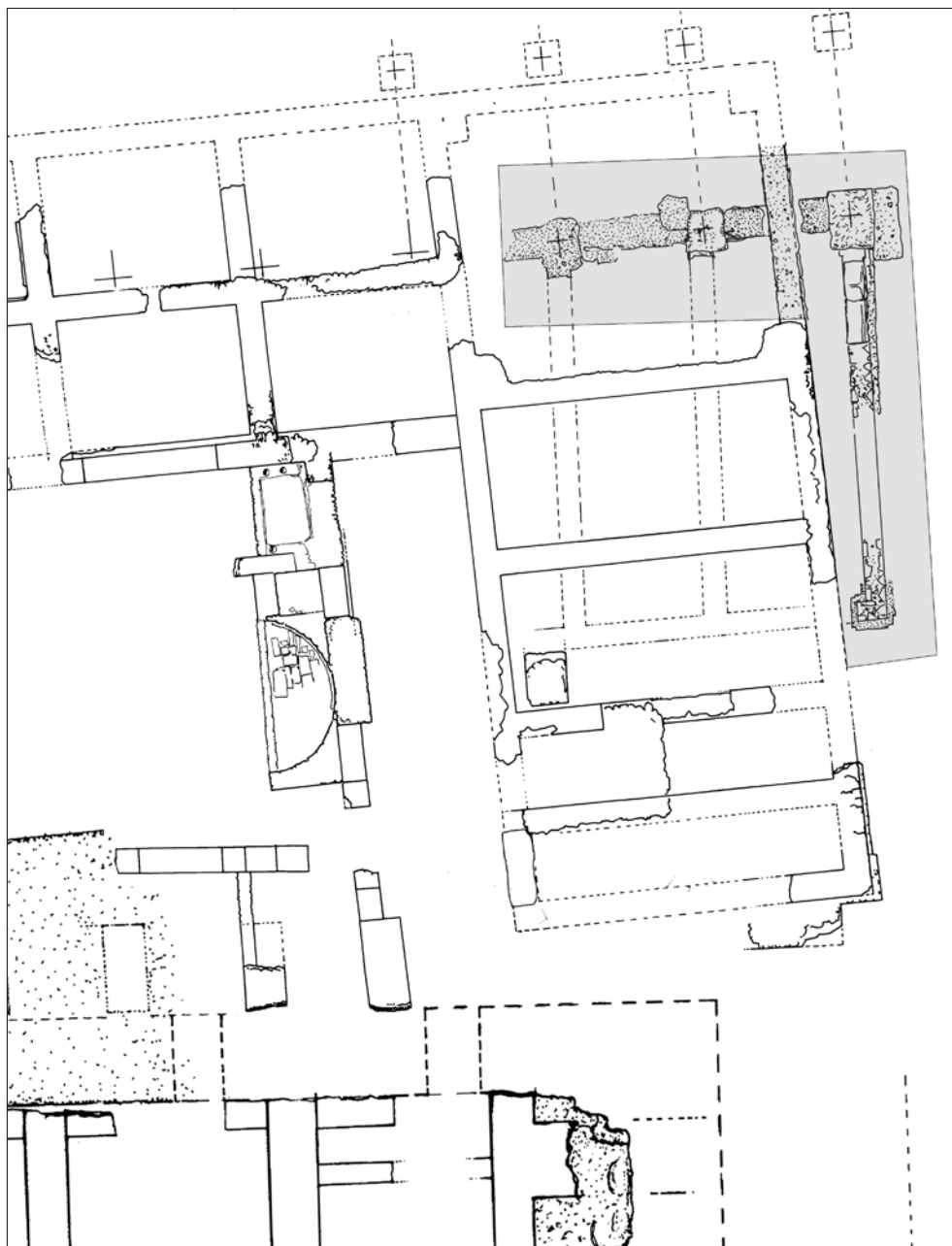

Fig. 22: Ubicación del sector 4 de excavación en la planimetría general de la zona. Dibujo: R. Mar.

El principal elemento descubierto es una fachada que se extiende paralela al templo de Venus y Roma, formada por la combinación de pilares de travertino enlazados con muros de *caementicium*. Perpendicularmente a la fachada y en coincidencia con los pilares de travertino se extiende un sistema de muros paralelos. Dado lo limitado de la zona excavada, no tenemos por ahora muchas seguridades acerca del modo en el que se desarrollaba planimétricamente el conjunto.

Este sistema se ha conservado únicamente a nivel de cimentaciones; se trata de muros de *caementicium*, vertidos contra trincheras delimitadas por encofrados de madera. El *caementicium* incluye en ocasiones restos de mampostería empleados como *caementa*. Los bloques de travertino fueron colocados en prece-

dencia al vertido del relleno de los muros. En tres zonas hemos excavado el relleno de tierra en el que abrieron las trincheras que alojaron las cimentaciones; se trata de una mezcla heterogénea de vertidos, que incluye bolsadas de carbones y abundantes restos constructivos. Hemos excavado este relleno en una profundidad de 50 cm, y hemos constatado que se continuaba en profundidad y se extendía homogéneo por toda la zona. Incluía materiales cerámicos tardorepublicanos y julioclaudios abarcando un arco cronológico de casi doscientos años. En base a estos elementos creemos posible identificar este estrato como el gran terraplenado de la zona subsiguiente al incendio del año 64 d. C.

Sobre las cimentaciones de *caementicium* se extienden una serie de muros de *lateritium*, estos muros se apo-

Fig. 23: Vista general del sector 4 de excavación (Foto: D. Vivó).

Fig. 26: Vista del macizo de cimentación formado por bloques de travertino aparecido en el sector 4 (Foto: D. Vivó).

yan sobre los cimientos antes descritos pero, sin embargo, no se colocan en posición axial respecto a los mismos. Parece posible suponer que se trata de una fase posterior que reaprovecha como cimentación una estructura precedente (fig. 25).

En el estado actual de la excavación únicamente podemos aportar estos datos inéditos; en base a ello se pueden plantear una serie de cuestiones explicativas (fig. 26).

Fig. 25: Vista del macizo de cimentación formado por bloques de travertino aparecido en el sector 4 (Foto: D. Vivó).

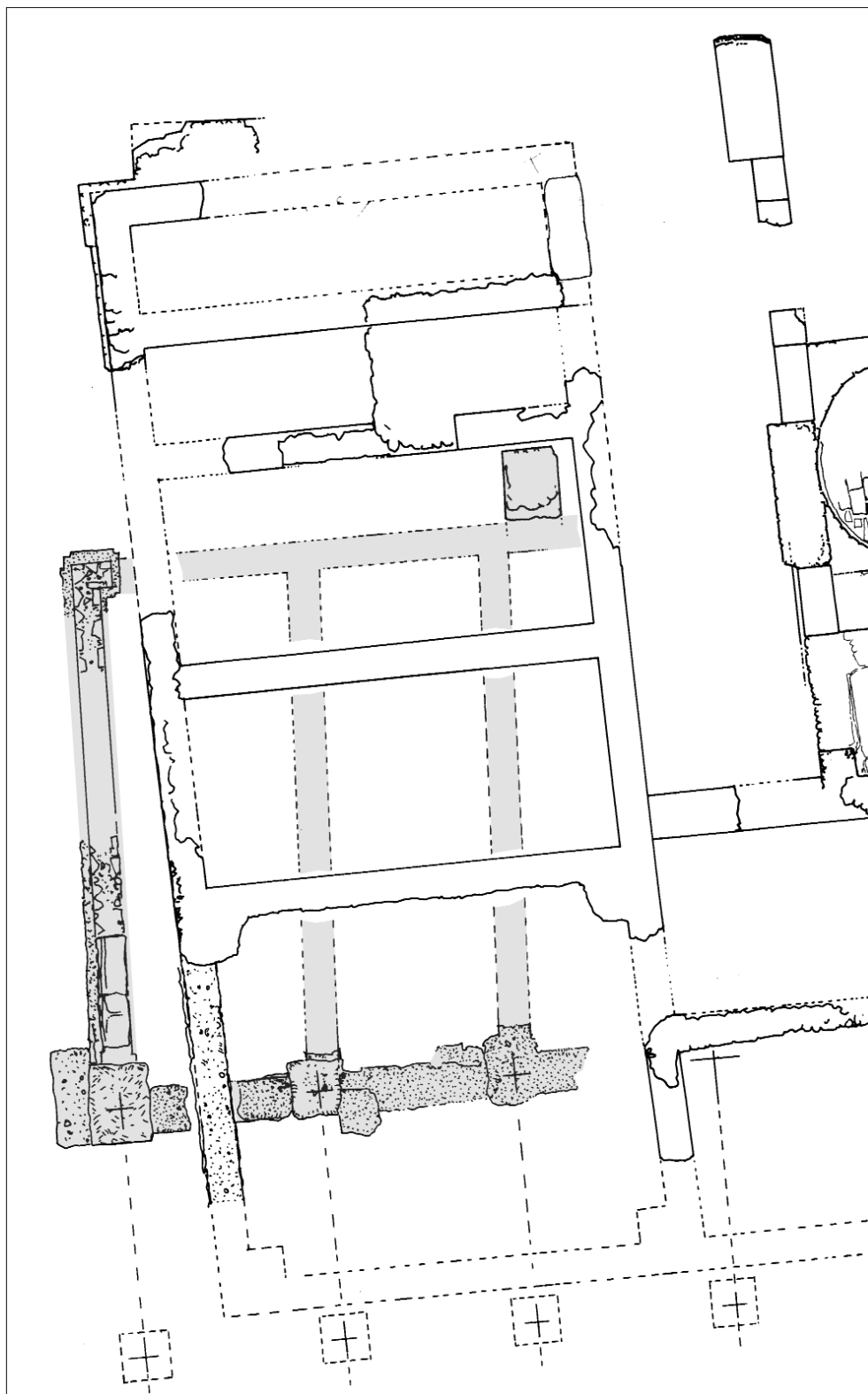

Fig. 24: *Planta y estratigrafía del sector 4 de excavación. Dibujo: R. Mar y D. Vivó.*

La primera cuestión a destacar es que el sistema de pilares de travertino con los cimientos vertidos en trinchera corresponde a la problemática del trazado urbanístico de esta zona a caballo entre los proyectos neronianos y los proyectos flavios. La distancia entre ejes de los pilares de la fachada corresponde al sistema de pilares de travertino identificado por Van Deman en la *Sacra via* y excavado por

Carandini en estos últimos años. Estamos por tanto en la problemática del trazado de la *domus Aurea*, de la reurbanización de la zona en época flavia y del enlace en definitiva de la topografía «postincendio» entre la zona de la *Sacra via* (a norte del arco de Tito) y el Valle del Colosseo (excavaciones de la *Meta Sudans*).

La segunda cuestión se refiere al sistema de muros de *lateritium* que se superpone a las cimentaciones de *caementicium* sin coincidir exactamente en el trazado (aunque sí con las orientaciones). En este caso nos movemos en el contexto de dos hipótesis de trabajo:

1ª hipótesis: Supondríamos que los cimientos inferiores son parte de la *domus Aurea* y se trata de un sistema de porticados similar a los que flanquean la *Sacra via* (van Deman). Podríamos pensar entonces que los muros de latericio son flavios y corresponden a un trazado urbano de la zona tras la amortización de esta parte del palacio de Nerón.

2ª hipótesis: Los cimientos inferiores con los pilares de travertino se inician en época neroniana tras el incendio (o se planifican simplemente) y se construyen en época flavia. En este caso, estos cimientos inferiores cubrirían la problemática del palacio neroniano y el trazado de una serie de *insulae* integradas en el proyecto urbanístico flavio. En este caso tendríamos que suponer que los muros de latericio corresponden a una fase postflavia. En realidad únicamente podríamos afirmar que se trata de muros postflavios, ya que

por ahora carecemos de elementos estratigráficos contemporáneos a estas estructuras. Sin embargo, la importancia de los trabajos adrianeos (que las catas 1, 2 y 3 han documentado), unida a la construcción del templo de Venus y Roma, haría verosímil imaginar en esta segunda hipótesis que los muros de latericio son de cronología adrianea.

Se han documentado tres muros paralelos que ascienden desde el valle e incorporan a distancias regulares bloques de travertino que servían de cimentación a un sistema de pilastras (fig. 26). Conocemos la existencia de tres de estos pilares de travertino conservados bajo la cota de pavimentación de la ínsula construida en el siglo III d. C. Estos cimientos fueron vertidos en encofrados de madera que se colocaron en trincheras excavadas en los estratos posteriores al incendio del año 64 (terraplenado de la zona tras el incendio). El dato significativo es que estos porticados fueron destruidos para la construcción de la *Meta Sudans*. Dada la cronología domicianea de este monumento (PANELLA, 1990), podemos deducir que la vía porticada es una estructura de cronología neroniana (posterior al incendio) y por tanto con mucha probabilidad parte de la *domus Aurea*.

3. CONCLUSIONES URBANÍSTICAS

Desarrollo urbanístico de la zona en época imperial (fig. 27-32)

Estos resultados han permitido delinear en sus principales trazos la evolución histórica de este fragmento del área central de Roma entre el Palatino y la Velia, esto es, en la frontera entre la IV y X región augustea tras el incendio del año 64. Conviene destacar que por ahora no hemos intervenido en los niveles republicanos; por ello la incógnita de la ubicación del templo de Júpiter *Stator* se mantiene y con ella toda la problemática de la *Sacra via* tardorepublicana. Seguimos sin disponer de una base fiable para delimitar la frontera entre ambas regiones augusteas. Desde el comienzo de nuestra investigación parecía difícil interpretar los restos materiales del gran podio situado junto al arco de Tito como los cimientos del templo representado en el sepulcro de los *Haterii*, hipotéticamente situados junto al arco *in summa Sacra via*. Sin embargo, aunque la excavación sólo nos haya permitido hablar del templo de Júpiter *Stator* en negativo, es decir, por exclusión; el interés de los datos nuevos descubiertos en esta zona ha extendido las implicaciones topográficas e históricas de nuestro trabajo, y ha contribuido a explicar la planificación urbana del área circundante desde Nerón hasta el siglo V.

El nivel de base al que hemos llegado con nuestras excavaciones en la zona del denominado templo de Júpiter *Stator* es un terraplenado artificial que se puede seguir en una extensión de más de 100 m. Los materiales arqueológicos incluidos en estos rellenos de tierra permiten deducir que este terraplenado se realizó a mediados del siglo I d. C. Tal como ha quedado de manifiesto al exponer los detalles de la excavación, creemos que se trata de la regularización de toda la zona tras el enorme incendio que se produjo el año 64, el celebre incendio de Nerón. Estos niveles no sólo han aparecido en nuestras excavaciones. Los trabajos realizados en los últimos años han descubierto estos rellenos en diferentes puntos, desde el Foro republicano hasta el Colosseo. Ello coincide con las noticias literarias que nos hablan de este incendio: sabemos que ardieron dos tercios de la ciudad y desde luego toda la zona del Palatino, con los palacios imperiales incluidos. A pesar de que los lugares identificados se hallan muy alejados entre sí, la imagen del terraplenado, tal como aparece en la excavación, es siempre la misma: un conjunto de estratos de relleno que cubren las ruinas de los edificios incendiados. Es importante subrayar que en todos los puntos donde han aparecido, estos rellenos de tierra constituyen el nivel de base en el que se abrieron las trincheras para construir los cimientos de los edificios que reconstruyeron la ciudad tras el incendio del año 64.

La destrucción por el fuego de las grandes casas patricias que ocupaban la pendiente baja del Palatino, desde el Foro hasta el Valle del Colosseo, ofreció a los arquitectos de Nerón una oportunidad excepcional para ampliar los palacios imperiales y a la vez reedificar buena parte de la zona central de la ciudad. La construcción del nuevo palacio imperial (*domus Aurea*) implicó la construcción de grandes avenidas porticadas que atravesaban en algunos casos el parque del palacio y en otros casos barrios de tipo residencial. Con estas avenidas se pretendía organizar la circulación en torno a los edificios representativos del palacio, como sería el gran vestíbulo del coloso (fig. 28).

La avenida monumental que mejor conocemos es la que se iniciaba detrás de la *regia* para llegar hasta el vestíbulo del coloso. En la práctica era un *dromos* de acceso a la *domus Aurea* que ampliaba el viejo y congestionado Foro republicano. La primera interpretación de esta calle porticada como parte de la *domus Aurea* fue realizada hace muchos años por E. B. van Deman³⁷. A cada lado de esta avenida porticada se edificaron *insulae* regulares organizadas en torno a patio centrales. Nerón tan solo llegó a construir los cimientos: una malla regular de pilares de cimentación realizados con bloques de travertino, enlazados con muros de *caementicium*. Esta retícula de cimentaciones se conocía hasta ahora desde el *atrium vestae* hasta la zona del arco de Tito. Gracias a los datos procedentes de nuestra excavación (Sector 4), combinados con la excavación de C. Panella en el entorno de la *Meta Sudans*³⁸, se ha podido documentar un hecho desconocido en la topografía de la *domus Aurea*: este sistema de profundos pilares de travertino alcanza el Valle del Colosseo. A partir de los datos arqueológicos se puede deducir la existencia de una vía porticada que descendía hasta la zona que después será ocupada por la *Meta Sudans*.

Estos elementos de cronología neroniana constituyen la base sobre la que se apoyaron las sucesivas ordenaciones urbanísticas de época imperial. La topografía neroniana constituye el substrato que condicionó los sucesivos proyectos urbanos de los Flavios, Adriano, Heliogábalo y Majencio en esta zona central de la antigua Roma.

La vía porticada neroniana documentada en nuestra excavación funcionaba como enlace interno del palacio entre las construcciones del Palatino y el sistema de porticados que rodeaba el célebre *Stagnum* documentados por C. Panella en las excavaciones del entorno de la *Meta Sudans*. Esta vía permitía el acceso al Valle del Colosseo costeano lateralmente el célebre vestíbulo del palacio y sus dependencias anejas. Las

substrucciones del vestíbulo están situadas bajo el templo de Venus y Roma y coinciden axialmente con el final del *dromos* de acceso desde el Foro Republicano (*Sacra via*). De este modo los nuevos datos presentados por el equipo español se suman a las aportaciones de los diferentes equipos de trabajo en la zona.

El palacio de Nerón, reconstruido tras el incendio del año 64, se extendía sobre tres colinas de la ciudad. Se trata de las alturas del Palatino, del Opio y del Celio relacionadas entre sí por lo que después será el valle del Colosseo. Desde el *colle Oppio* el parque del palacio se prolongaba hacia el este enlazando con los *horti* del Esquilino. Estos eran de propiedad imperial desde época augustea. En realidad, la clave que nos puede hacer entender esta compleja historia urbana es el proceso de formación de los palacios imperiales en el entorno del Palatino.

La topografía que actualmente percibimos cuando visitamos el parque arqueológico del *Area Centrale* (Foro-Palatino) se halla profundamente alterada por las construcciones que se realizaron en la zona a lo largo de todo el período imperial. La pendiente sureste del Palatino fue artificialmente elevada en unos 20 m de altura. Con ello se produjo una ruptura entre la vieja colina y el «valle» de la *Sacra via*. Lo mismo ocurre con las últimas estribaciones de la colina opuesta, el Opio. El relieve suave de ambas colinas fue acentuado a lo largo del período imperial por la construcción de dos importantes terrazas elevadas artificialmente a cada lado de este tramo de «vía». La historia urbana de todo este conjunto cambió profundamente con el proceso de construcción de los palacios imperiales. Paralelamente al desarrollo de la administración del imperio se fue consolidando un conjunto residencial-administrativo que servía en parte de residencia representativa del *princeps* y en parte como dependencias administrativas del aparato burocrático de la administración imperial (fisco, *praefecturae*, procuratorias...). El hecho absolutamente insólito fue que toda esta área que se extendía en diagonal desde el santuario de Cibele hasta la *Meta Sudans* presenta evidencias de haber sido gestionado urbanísticamente con los mismos criterios.

Sobre el extremo sur del Palatino se construyó en diferentes fases (desde Domiciano hasta los Severos) una gran plataforma elevada que acabó albergando una plaza porticada con un templo en su centro (= *Vigna Barberini*). Un complejo sistema de substrucciones levantaba esta plaza a más de 10 metros de altura respecto a las construcciones circundantes. En su fase severiana correspondía probablemente al templo de

37 E. B. VAN DEMAN, «The Neronian Sacra Via» *AJA*, XXVII, 1923, pp. 383 ss.

38 C. PANELLA, «La Valle del Colosseo nell'antichità» *Bull'd'Arq* 1-2, 1990, pp. 35 ss; Id., *Meta Sudans* I, Roma 1996.

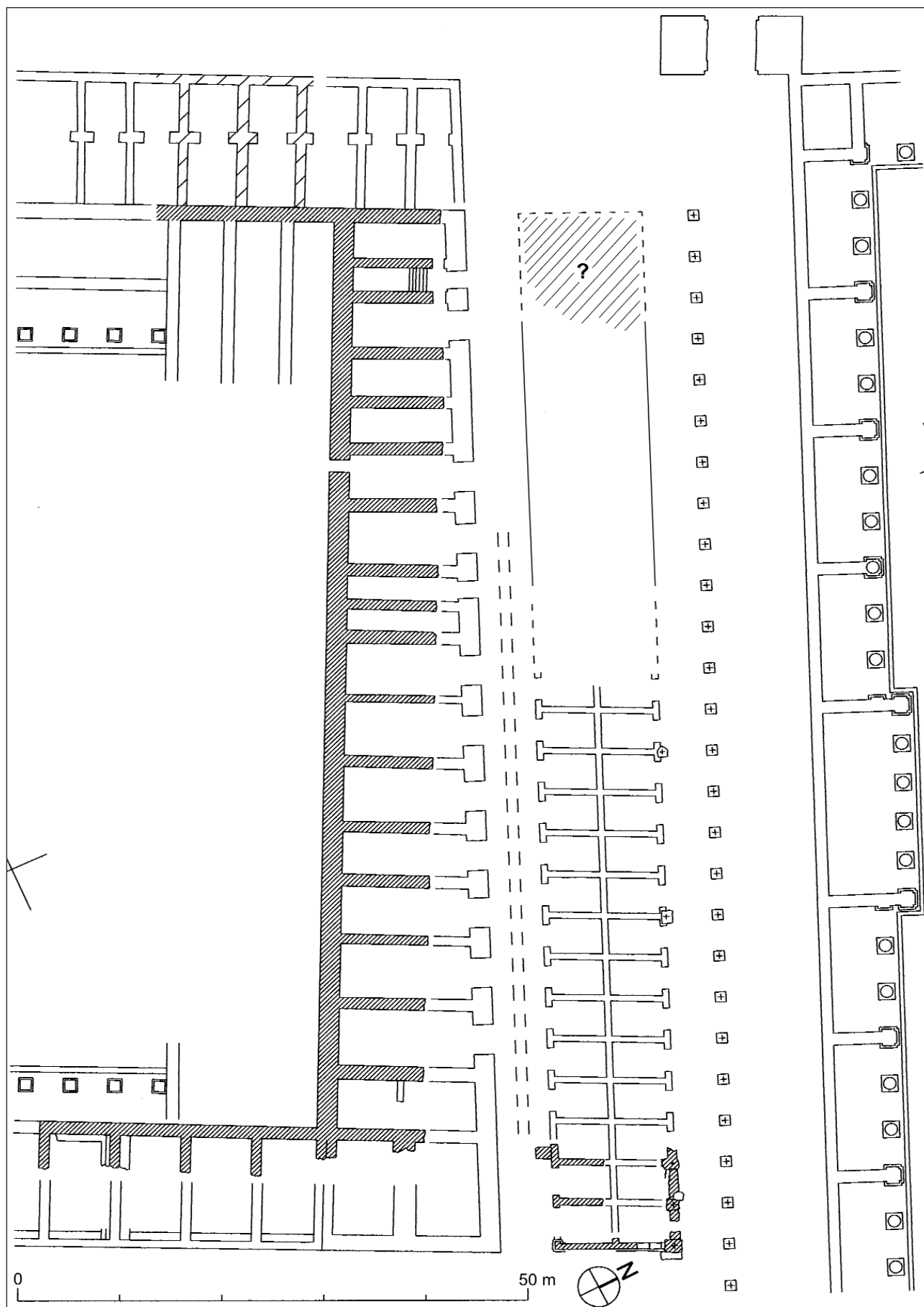

Fig. 27: En negro, fase adrianea de la zona (rayado oscuro, muros adrianeos; rayado claro, muros antoninos).

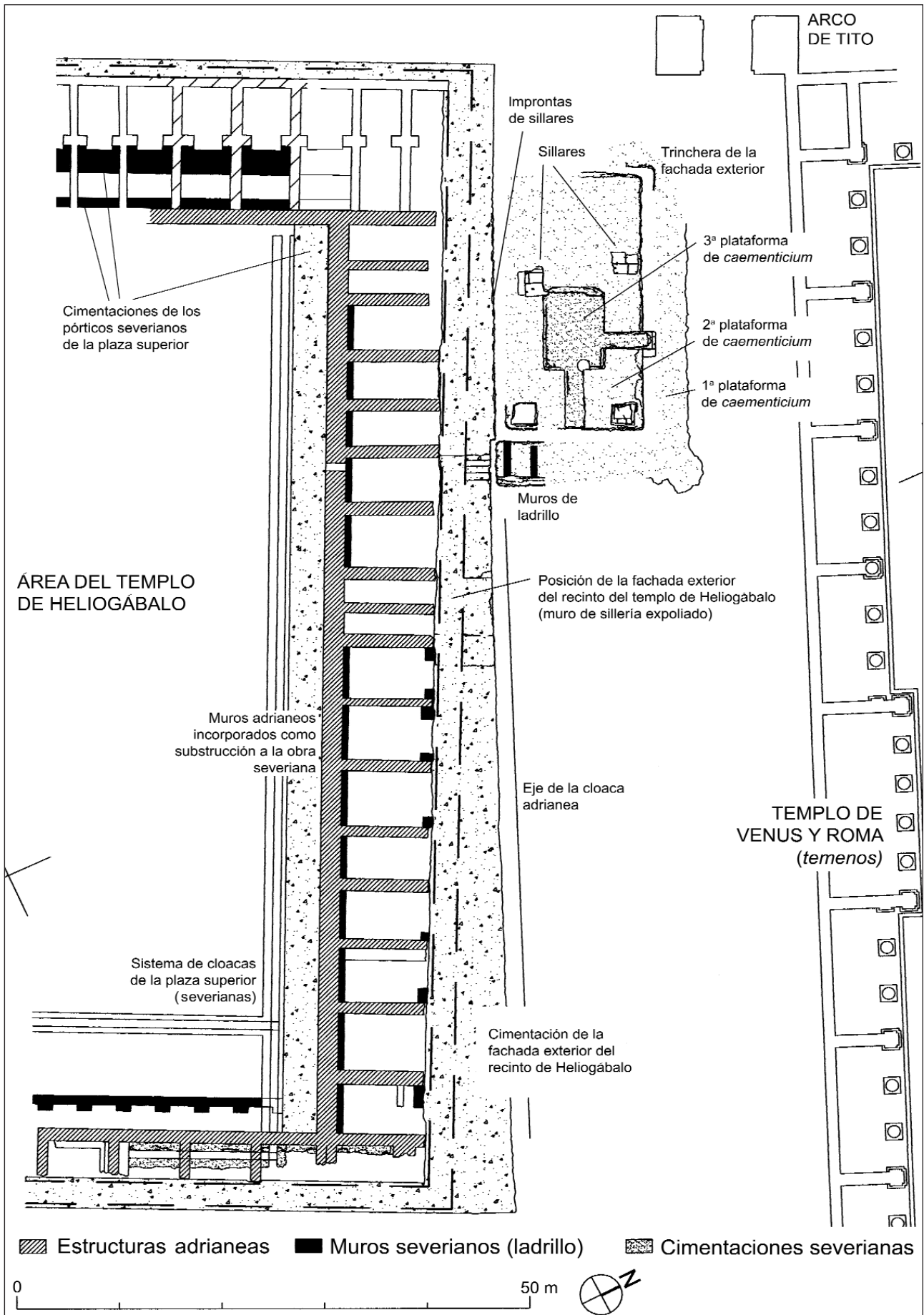

Fig. 28: Construcciones severianas de la zona.

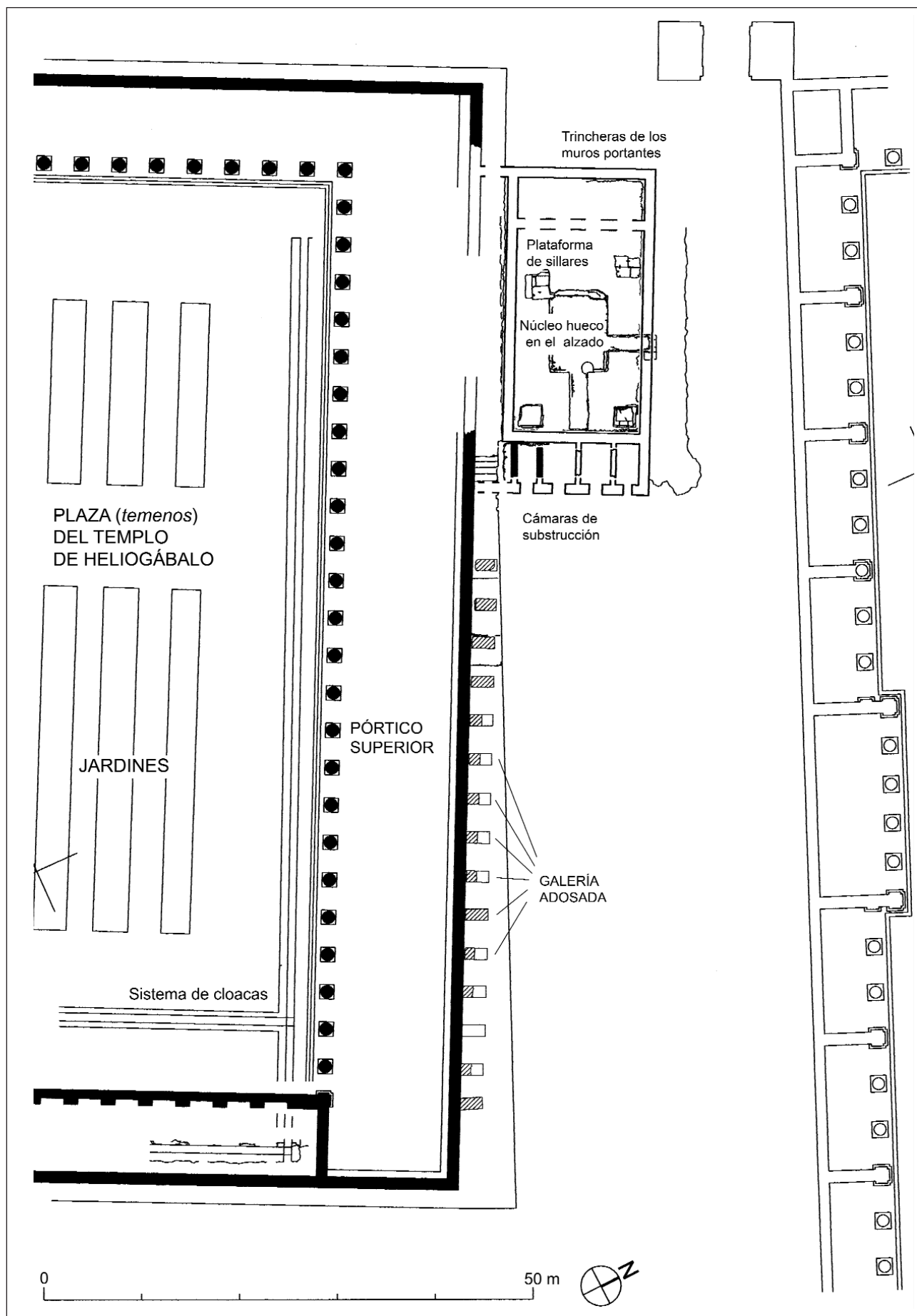

Fig. 29: *Reconstrucción de la situación severiana.*

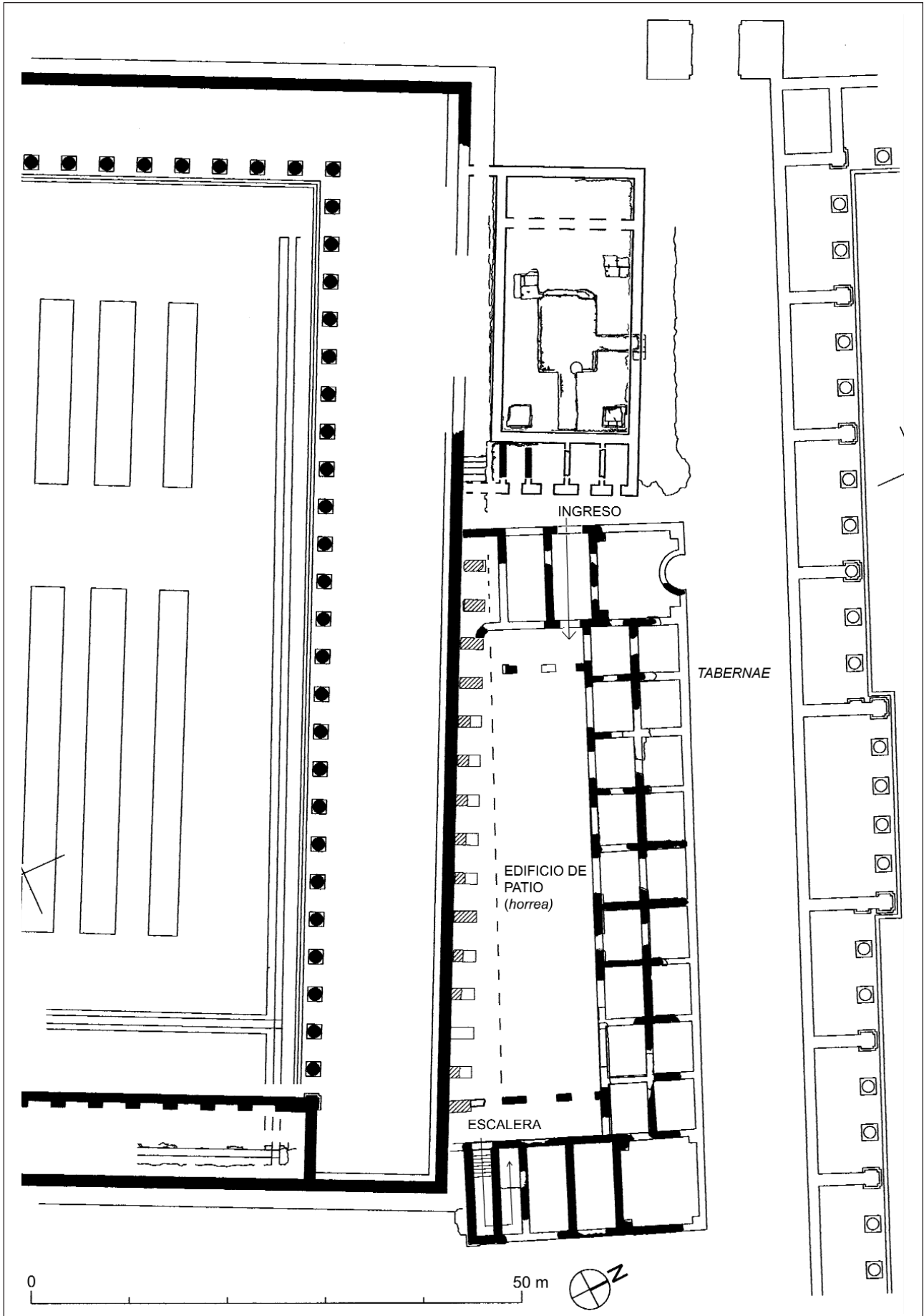

Fig. 30: Situación a mediados del siglo III d. C.

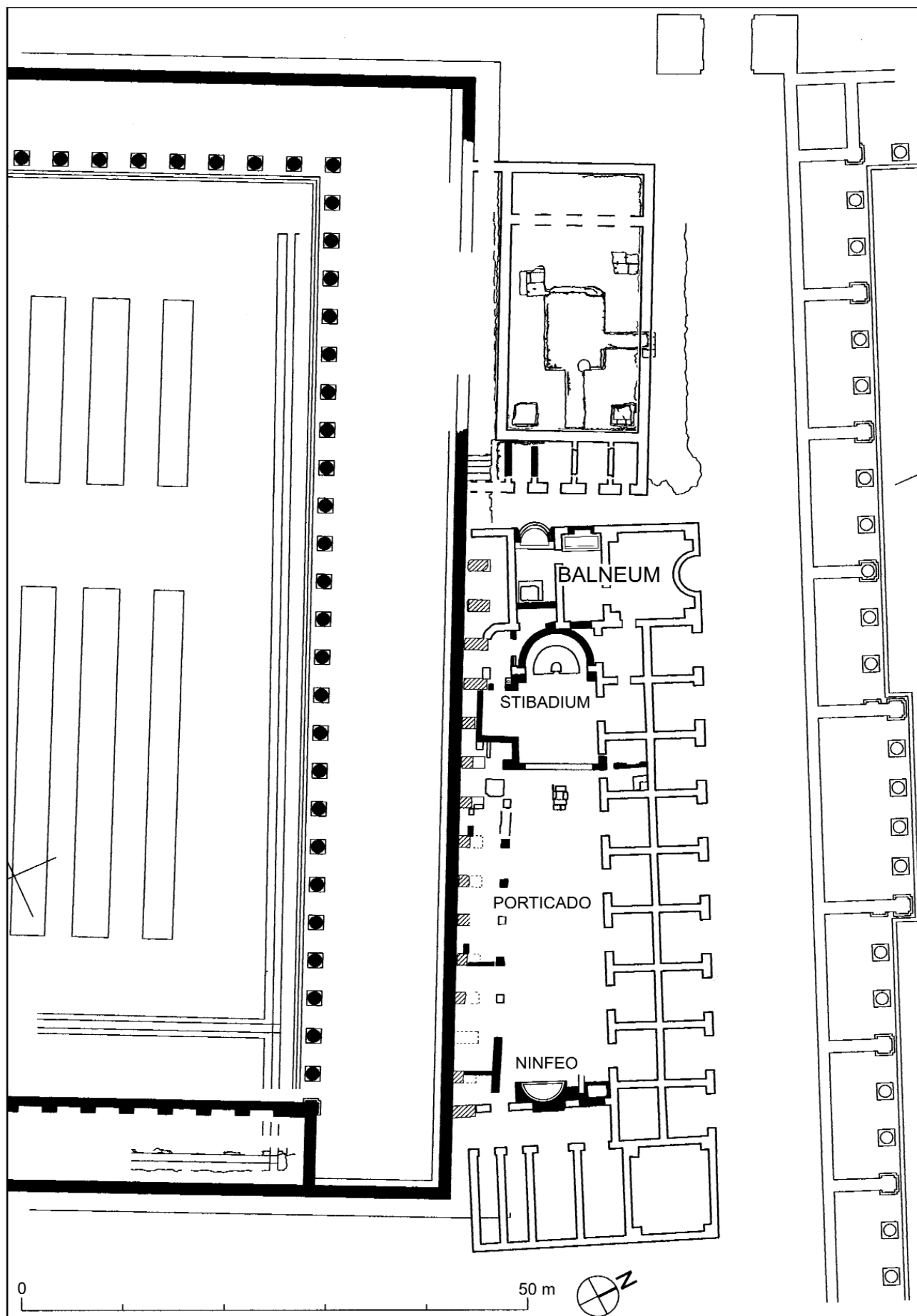

Fig. 31: Construcción de la posible schola.

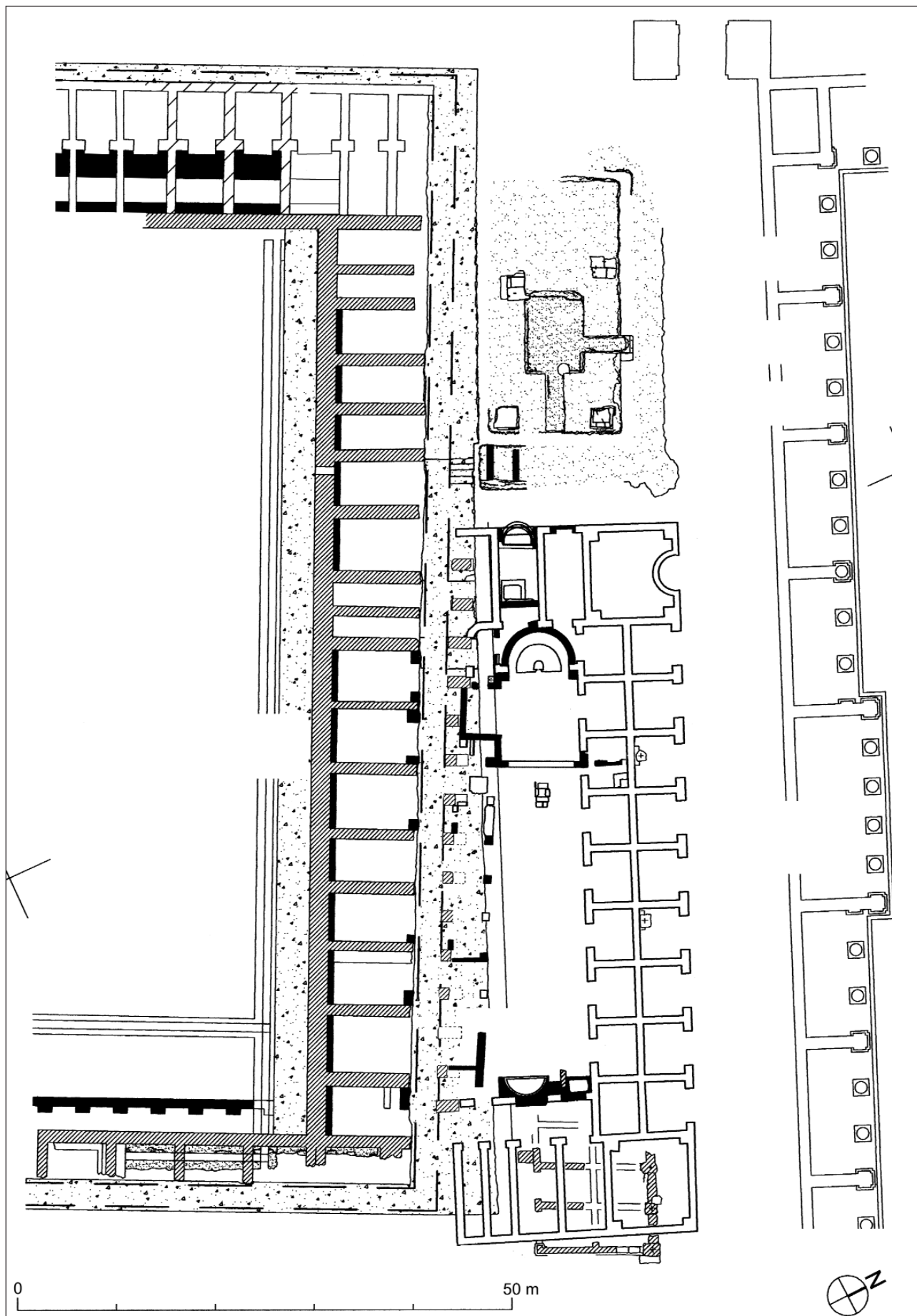

Fig. 32: *Planta general de todas las fases superpuestas.*

Fig. 33: Vista del pasillo de circulación dejado por el saqueo completo de la fachada severiana de la Vigna Barberini. Foto: R. Mar.

Heliogábalo. Esta plataforma fue ocupada en el siglo XVII por la *Vigna Barberini*, terrenos que pertenecían a esta familia y donde estaba situada la iglesia de San Sebastiano. La desaparición del muro de fachada de

esta terraza ha dejado a la vista el complejo sistema de habitaciones superpuestas (hasta tres pisos) que levantaban en lo alto la plaza porticada con el templo.

Sobre las últimas estribaciones del Opio, en el eje de la *Sacra via*, Nerón colocó el Vestíbulo de la *domus Aurea*. Su basamento fue más tarde englobado en el podio del Templo de Venus y Roma. De este modo nuestra zona se presenta actualmente como un valle delimitado por las substrucciones de ambas terrazas.

Finalmente notaremos la presencia de dos edificios singulares ocupando la franja de terreno definida por las fachadas de ambas terrazas. En primer lugar el citado «gran basamento», situado en la parte más alta de la zona, junto al arco de Tito, e identificado tradicionalmente con el templo de Júpiter *Stator*. En segundo lugar, una ínsula de patio que se adosaba a la fachada de la terraza que sostenía el gran templo de la *Vigna Barberini*.

La Velia y el Palatino en el siglo III. El edificio de patio

En un momento del siglo III d. C. que por ahora no podemos definir con precisión fue construida adosada a la fachada severiana (que había recibido ya la serie de pilares de la galería elevada) una gran estructura de muros de *lateritium* caracterizados por la inserción de arcos de descarga, organizada en torno a un patio central y formada por una doble hilera de

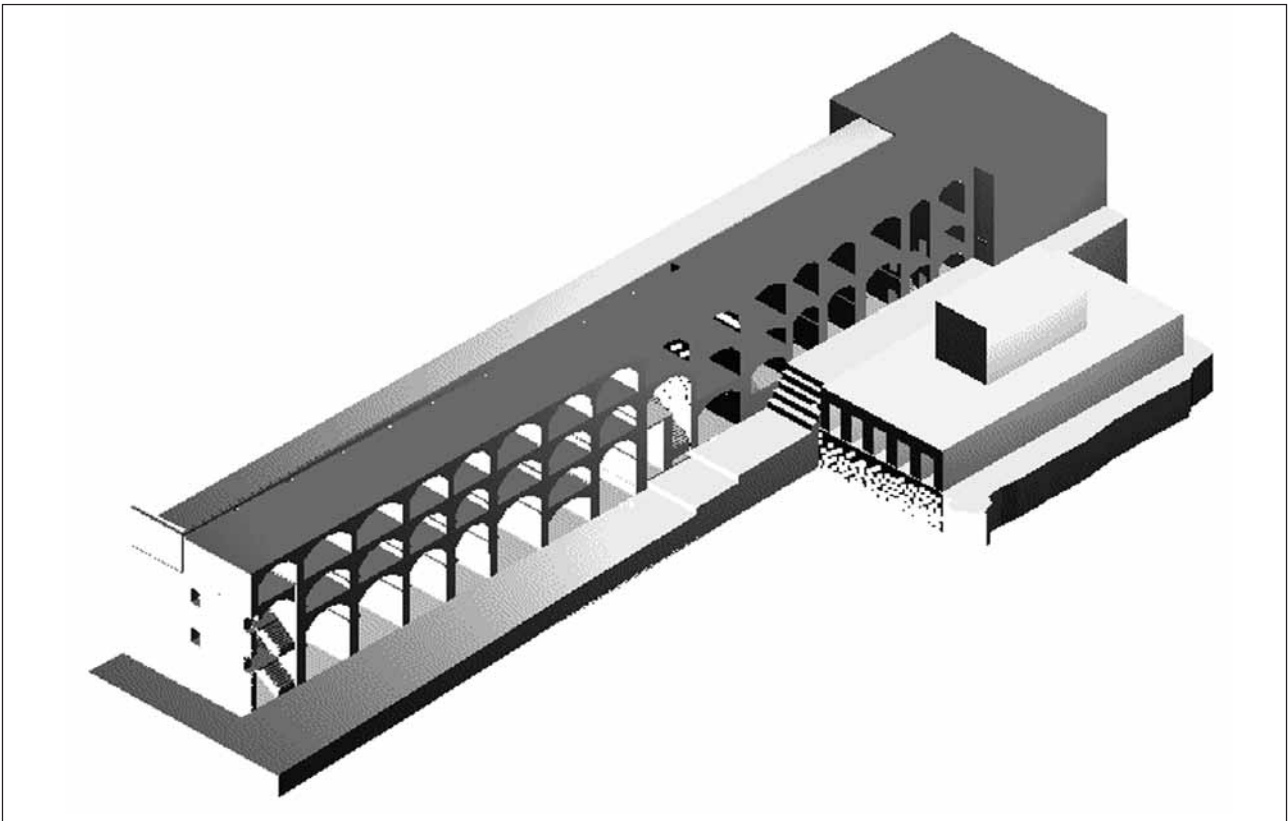

Fig. 34: Restitución volumétrica de la zona de trabajo en época severiana.

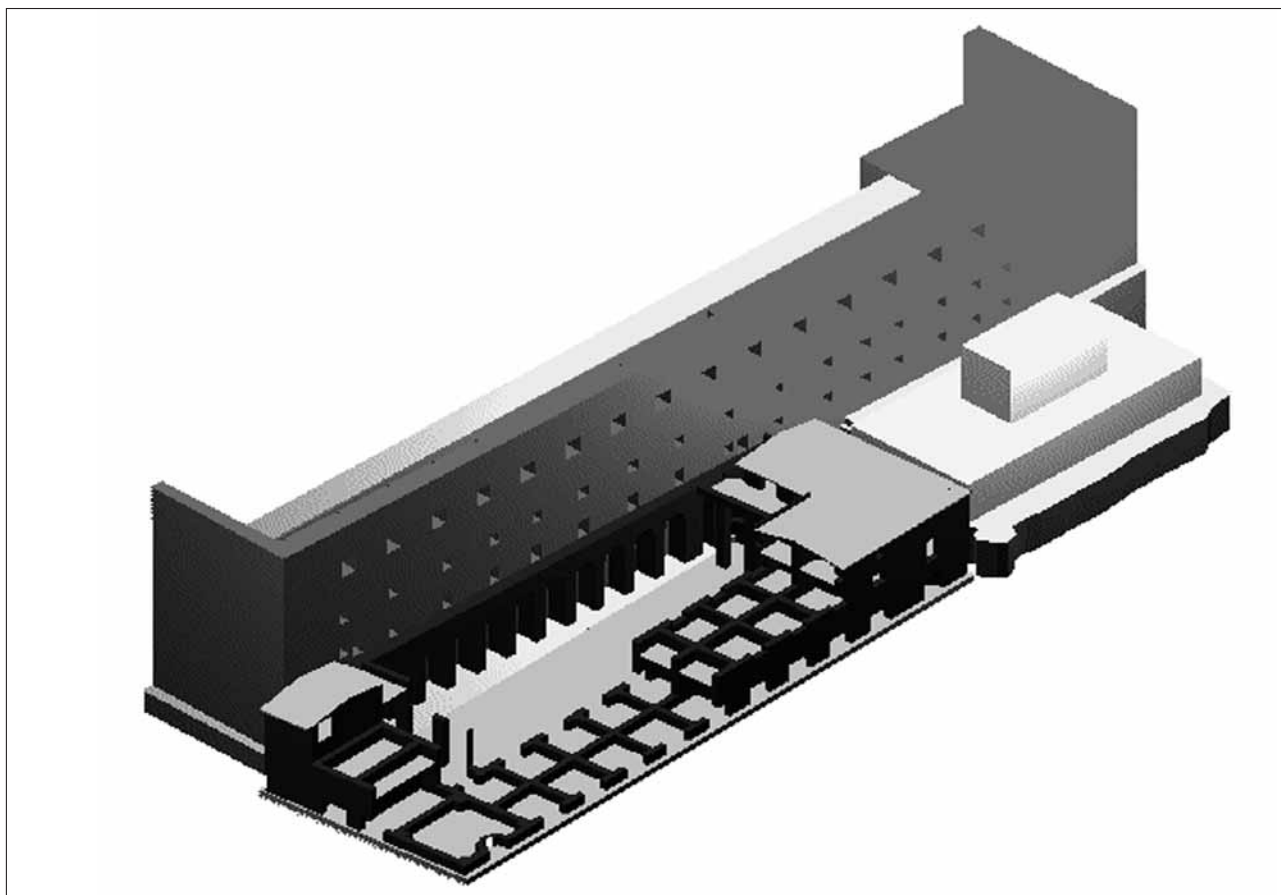

Fig. 35: Restitución volumétrica de la zona después de la construcción del edificio de patio (s. III d. C.).

habitaciones. El estudio del arquitecto rumano A. I. Popescu identifica este edificio interpretándolo como un *horreum* y situándolo cronológicamente entre Cómodo y Alejandro Severo³⁹. Aunque ninguna de las tres áreas de excavación incidió en extensión sobre elementos estratigráficos directamente relacionados con la construcción de este edificio, los indicios recuperados sugieren el reinado de este último como fecha más probable.

En los extremos del patio interior y accesibles desde el mismo se sitúan dos escaleras que conducen a los pisos superiores. El muro de fachada del edificio no se ha conservado; sin embargo, disponemos como dato seguro el trazado de los muros que definen tres lados de la hilera exterior de habitaciones. Al no existir puertas en estos tres muros hemos de deducir que el acceso a la hilera exterior de habitaciones se realizaría desde el cuarto muro, es decir desde el exterior de la calle. Se han conservado las puertas de acceso desde el patio a las habitaciones de la hilera interior. En los ángulos del edificio se sitúan dos grandes cámaras de planta cuadrada con macizos de refuerzo en los ángulos interiores. Las escaleras del edificio se caracterizan por la presencia de un pasillo de giro paralelo al tramo de subida. Es característica la presencia de estos tipos de escalera de «ida y vuelta» en las *insulae* residenciales de Ostia de tres o más plantas de altura⁴⁰. Este

dato, junto a la presencia de los citados arcos de descarga y pilones de refuerzo, hace pensar que el desarrollo vertical de las estructuras correspondería como mínimo a una planta baja más dos pisos. Los refuerzos documentados de la estructura básica del edificio pueden además estar en relación con el sistema de bóvedas de *caementicium* que constituirían el techo de la planta baja y con la probable necesidad de soportar pesos importantes en los pisos superiores. Un ejemplo similar de solución de cubiertas abovedadas relacionadas con arcos de descarga internos en la base de los muros lo tenemos en la casa de Diana en Ostia⁴¹.

Para entender nuestro edificio es necesario partir de la comparación de la planta de patio con la edilicia alto-imperial ostiense y otros ejemplos de las provincias occidentales. Por ejemplo el *horreum* de *Hortensius*, los *horrea* antoninos⁴², el denominado *piccolo mercato* y los *horrea epagathiana*⁴³. Resulta relativamente fácil caracterizar nuestro edificio como un *horreum*⁴⁴; sin embargo la aparente simplicidad del problema se complica cuando tenemos en cuenta la similitud que caracteriza a lo largo del siglo II d. C. a la tipología de casas de alquiler, de edificios de mercado y de edificios dedicados al almacenaje. Ejemplos como la Casa del Larario en Ostia⁴⁵ resultan enormemente ilustrativos: una casa de patio con doble hilera de tabernas, la hilera interior abre hacia el patio y la exterior hacia la calle, al patio se

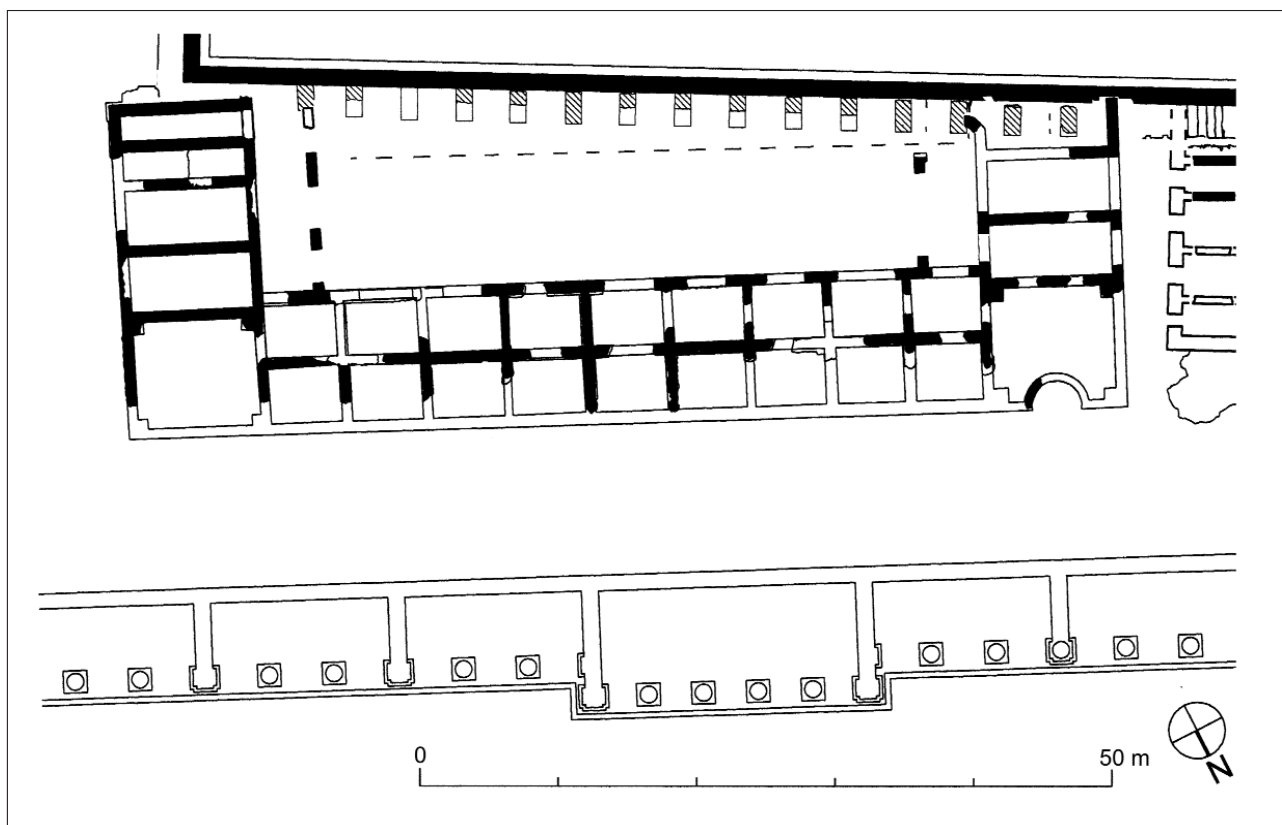

Fig. 36: *Planta del edifici de patio (s. III d. C.).*

accede por un gran porta con cabida para carros y presenta además una caja de escalera de acceso a casas de alquiler en los pisos superiores. El tipo es similar en todos sus detalles a nuestro edificio, la diferencia se sitúa en que el ejemplo ostiense ha conservado los elementos arquitectónicos suficientes en puertas y ventanas como para saber que cada taberna, exterior e interior, incluía un mostrador de venta y un cierre deslizable individual. El edificio por tanto no era un *horreum*, sino un *macellum*. Este ejemplo ostiense constituye una forma mixta derivada de la superposición de la casa de vecinos en torno a un patio sobre la estructura de un mercado. En definitiva, analizar la funcionalidad de nuestro edificio supone en la práctica una reflexión sobre la flexibilidad funcional de *horrea*, *macella* y casas organizadas en torno a patios.

La tipología de los edificios dedicados al almacenamiento de productos en el mundo romano es el resultado de una evolución que tiene sus raíces en los grandes sistemas de *tabernae* en serie utilizados como subestructura de las terrazas de los santuarios republicanos del Lacio. Respecto a la noción de tipo arquitectónico en relación a las hileras de *tabernae* continúa siendo fundamental el viejo artículo de Axel Boethius, donde se definen por primera vez las características de las *tabernae tabulatae*³⁹.

El desarrollo de la arquitectura de época imperial condujo a la aplicación flexible de este tipo de estructura con una libertad funcional y de diseño comparables, en ocasiones, a la construcción moderna de edificios de estructura de pilares con planta libre y muro cortina. En ocasiones estos edificios romanos fueron diseñados como contenedores flexibles capaces de acoger funciones comerciales, artesanales, de almacenamiento o incluso residenciales. Las condiciones topográficas (planta baja, primer piso, segundo piso...) y urbanísticas (frente de calle principal, calle secundaria, patio trasero...) de los diferentes locales condujeron, según las leyes de la oferta y la demanda, a asociar automáticamente las diferentes actividades con los diferentes tipos de locales dentro de un mismo edificio. Naturalmente, las leyes de oferta y demanda en este caso se traducen en la capacidad reutilizadora de las diferentes actividades, un término equivalente al alquiler que cada actividad podía llegar a pagar.

En conclusión, la distinción tipológica cuando estamos hablando de mercados, almacenes y casas del siglo II y III d. C. puede resultar mucho menos rígida de lo que podíamos esperar en principio. ¿Por qué hablar entonces específicamente de un *horreum*, refiriéndonos a nuestro edificio, si en realidad podía tratarse de un *macellum*, de una galería comercial o de

39 A. POPESCU, «Le cosidette Terme di Eliogabalo in Via Sacra», *Ephemeris Dacoromana* IV, 1930, pp. 1-28.

40 E. PARKER, «Housing and population in Imperial Ostia and Rome», *JRS* 57, 1967, pp. 80-95.

41 CALZA, G.: «Contributi alla storia della edilizia imperiale romana», *Palladio* 5, 1954, 28 ss.

una casa de pisos? En este punto del análisis surge la idea de lo que denominaremos la *actividad dominante*. Un término subjetivo que facilita la tarea de asignar un nombre específico al edificio, aunque en ningún caso puede ser entendido como excluyente. La propia historia arquitectónica de nuestro edificio demuestra con claridad la flexibilidad funcional con que fue concebido. Dos siglos después, en el patio del almacén interior se construirá algo parecido a una *schola*, en tanto que las habitaciones externas continuarán siempre siendo *tabernae* independientes accesibles desde la calle. Éstas constituirían pequeños locales comerciales de detalle o reducidos talleres artesanales que se abrían hacia una calle especialmente transitada. Las habitaciones interiores, conectadas con el patio y que incluyen las dos escaleras de acceso a las segunda y tercera planta, podrían ser entendidas fácilmente como una estructura de *horreum*. Una posibilidad a considerar es la conocida descentralización de la distribución de grano a la plebe, un proceso que normalmente se venía asignando a Aureliano pero que en base a algunas referencias de la *Historia Augusta* podría remontarse al último de los Severos⁴⁷.

Las estructuras del siglo V d. C.: la *schola*

La compleja entidad funcional del edificio de patio queda acentuada por la inserción, ya en el siglo V d. C., de una serie de estructuras realizadas en *opus vitatum mixtum*. Entre otros elementos se construye una gran sala absidial con una cripta axial y un pequeño *balneum* que ocupa la planta baja del edificio original.

El *balneum*

Se han conservado los restos de una sala con dos pequeñas piscinas de agua caliente, dos salas con hipocausto, las zonas circulatorias intermedias y las galerías de servicio.

La descripción del conjunto balnear, a pesar de su estado de destrucción, se puede realizar en función de la estructura precedente sobre la que se inserta. Se trata de tres habitaciones rectangulares alineadas, más un vestíbulo lateral y un cubículo. El primer problema surge al tratar de entender el sistema de accesos. El acceso desde la ínsula se realizaría a través de dos de las pequeñas tabernae interiores del edificio, que en conjunto actuarían como vestíbulo y articulación del acceso. A partir de esta entrada interior se pasaría a la gran habitación rectangular con los refuerzos angulares. Esta habitación situada en la esquina del edificio

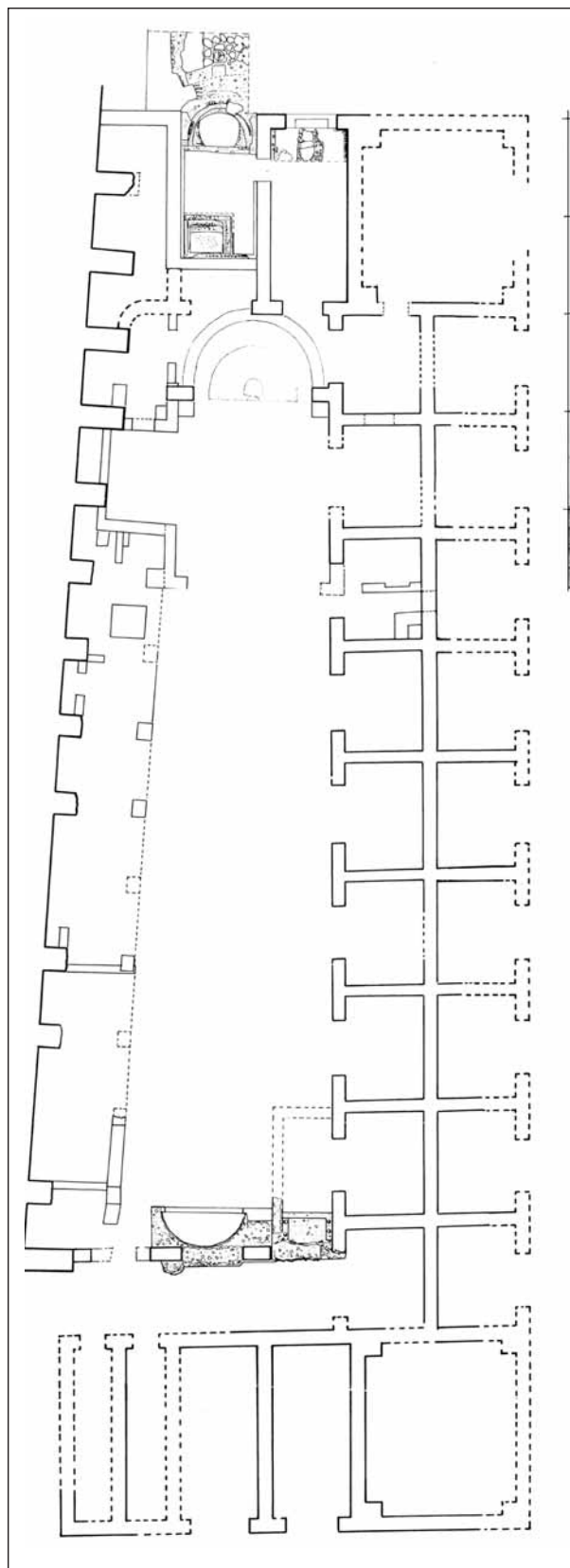

Fig. 37: *Planta general de la schola construida en el interior del edificio de patio.*

42 R. MEIGSS, *Roman Ostia*, Oxford 1973 fig. 22-23.

43 G. RICKMAN, *Roman granaries and store buildings*, Cambridge 1971, pp. 17 ss, fig. 3.

44 G. RICKMAN, *Roman granaries and store buildings*, o.c., pp. 163-194.

45 R. MEIGSS, *Roman Ostia*, o.c., p. 273.

46 A. BOETHIUS, «Appunti sul carattere razionale e sull'importanza dell'architettura domestica di Roma imperiale» *Scritti B.Nogara*, Roma 1937, pp. 21-32.

constituiria la sala fría, quizás con una piscina fría que no se ha conservado, y actuaría además como vestuario, sala de reposo y sala de masajes. Dispondría por otra parte de un cubículo anexo. En los conjuntos termales del siglo II d. C. este tipo de espacios corresponde a la *basilica thermarum*, así denominada por contraposición a la *concamerata* destinada a las salas calientes. Desde esta gran sala cuadrada se accedería a las dos salas calientes, una primera sin piscinas, asimilable por tanto al concepto de *tepidarium* vitruviano, y la segunda a las piscinas de agua caliente y definible por tanto en la literatura arqueológica como *calidarium*.

Los espacios de servicio se organizan en «L» en torno a las salas calientes. El estrecho *vicolo* que separaba la insula y el monumento severiano (MAT) es ocupado en

parte por las galerías de servicio de los hipocaustos. Además, una de las piscinas de agua caliente presenta un amplio ventanal abierto hacia dicho *vicolo*. Ambas circunstancias sugieren en definitiva que dicho *vicolo* había perdido su carácter público para ser incorporado como pequeño patio de servicios al conjunto termal.

El ábside con el pozo

En el extremo norte del patio de la insula está construida una estructura en *opus vitatum mixtum* constituida por un ábside semicircular con un lecho «en sigma» en su interior; delante del ábside y ocupando parte del patio original está delimitada una sala cuadrada en la que se abren dos grandes nichos rectangulares. El nicho este es una de las tabernas que abrían

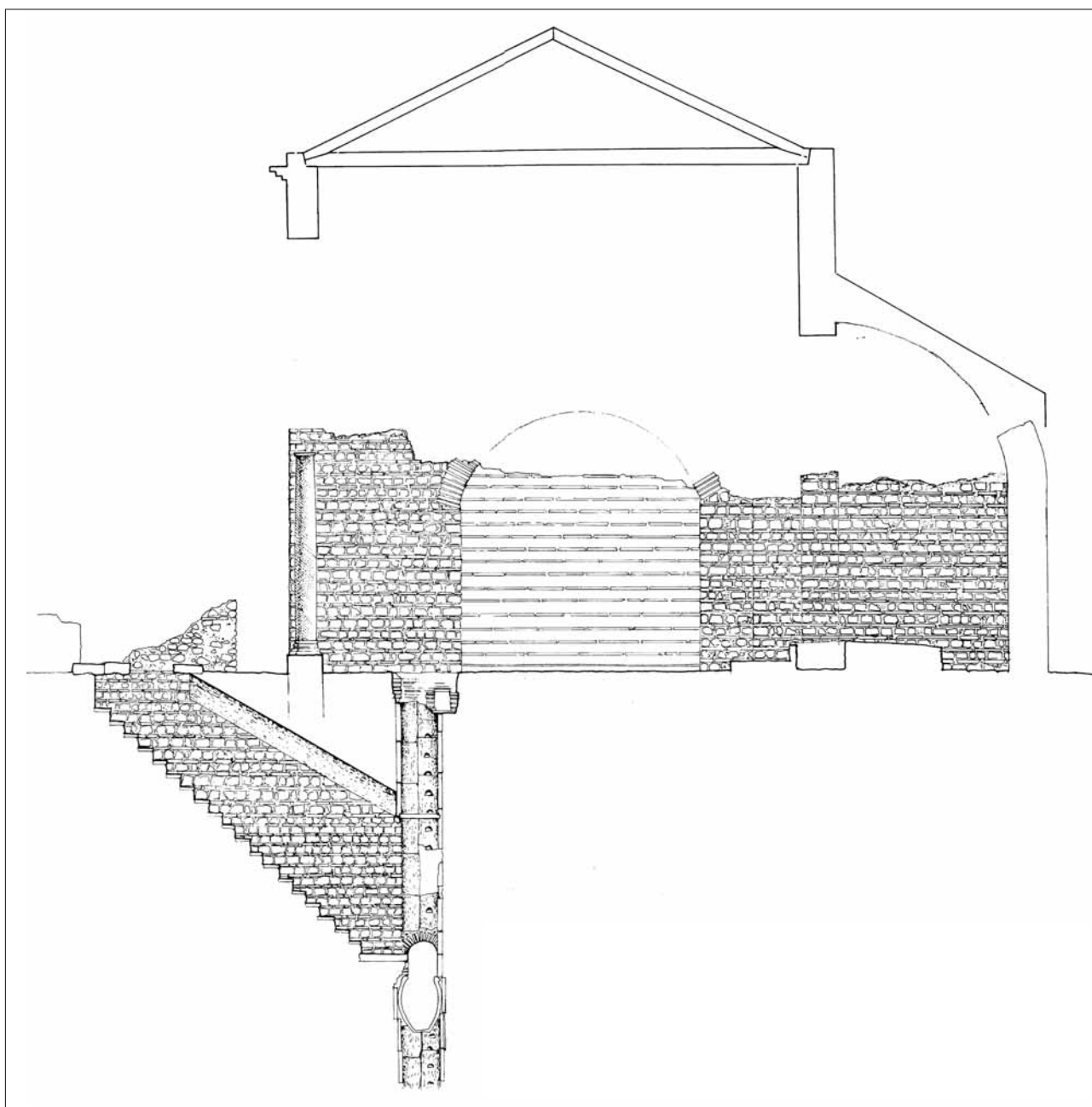

Fig. 38: Sección a través del stibadium de la schola.

hacia el interior del patio en tanto que el nicho oeste está construido *ex novo* recortando en parte uno de los pilares de la galería adosada a la fachada severiana. En el centro de esta sala cuadrada está abierto un pozo semicircular conectado en su cabecera a través de un sistema de *dolia* superpuestos. Desde el patio de la ínsula y en eje con la sala absidial se construye una escalera que desciende hacia la base del pozo y configura una reducidísima cámara subterránea. La sala cuadrada se abre actualmente hacia el patio de la ínsula a través de una trifora constituida con dos columnas que enfatizan la estructura axial que concluye en el lecho triclinar «en sigma».

Las intervenciones en el patio

En el patio se documentan una serie de intervenciones menores, pero que vienen a alterar la configuración original de la ínsula.

En primer lugar, citaremos los hallazgos de la zona 3. Se trata de un sistema de canales o cloacas. La tosqueidad del sistema constructivo (una hilera de piedras ligada con argamasa muy pobre) y la ausencia de elementos de impermeabilización, en el caso del canal 1 (zona 3), hacen pensar en el trazado de protección de una fistula de plomo. Naturalmente, la fistula ha desaparecido, pero no así el sistema de protección construido bajo el pavimento de la ínsula. El canal 2, sin embargo, construido con material *laterizio*, se identifica como una pequeña canalización de evacuación de aguas; la excavación identificó en el fondo de esta canalización un pequeño depósito de limos que corresponde sin duda al funcionamiento final del sistema de evacuación de aguas. Asociado a este canal 2 y cubriéndolo, apareció una superficie pavimentada con téglulas recortadas. Los estrechos límites de la trinchera de excavación no permiten definir ni el trazado general ni la extensión de esta superficie; aun así se define un límite hacia el este. En continuidad con esta superficie de pavimentación «dura» se identificó una pavimentación constituida por un estrato de tierra apisonada y compactada. En conjunto parece que la pavimentación del patio en este momento está constituida por una franja de material *laterizio* que se recorta contra una pavimentación más general de tierra apisonada.

Además de todos estos elementos hemos de citar un pequeño estanque semicircular y algunos pequeños muros que afectan perimetralmente a la configuración del patio. El pequeño estanque está situado en el extremo sur del patio, contrapuesto axialmente al ábside con los lechos «en sigma». Está pavimentado con pequeñas losetas de mármol reutilizado y se inserta entre dos de los pilares del edificio original.

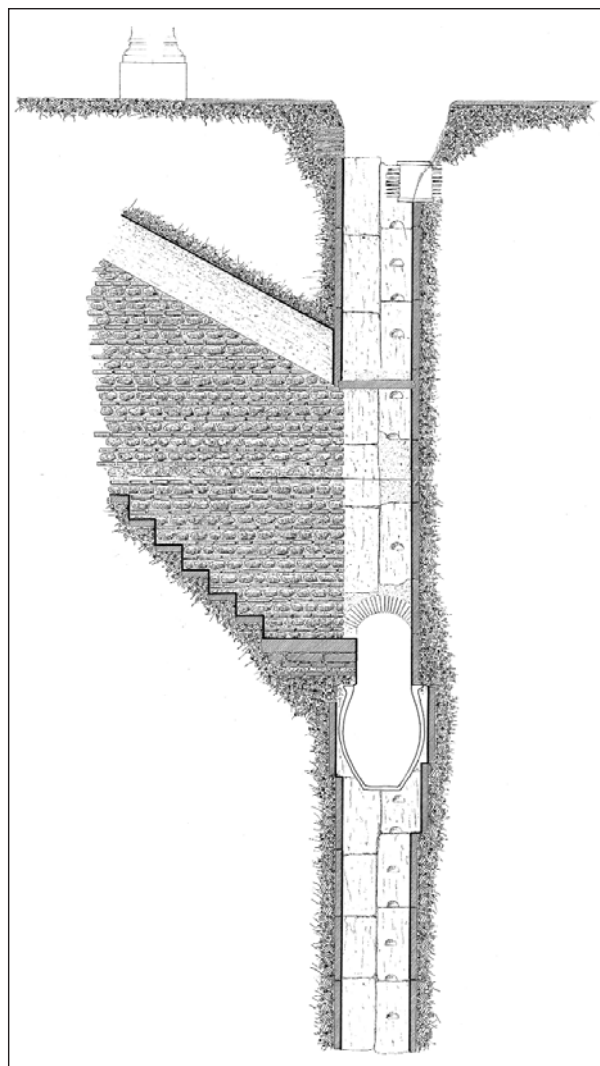

Fig. 39: Sección del pozo del salón de banquetes de la schola.

Constituye un característico ninfeo de fondo de fachada perfectamente acorde al tipo de arquitectura representada por el ábside con la sala cuadrada y la gran trifora.

Resumiendo, podemos hablar de dos tipos de intervenciones en el área del patio: pavimentaciones ligeras e instalación de un sofisticado sistema de agua. Ello, unido a los elementos arqueológicos descubiertos en la zona, nos permite hablar de la transformación del espacio descubierto de la planta baja del edificio en un sistema de jardín con fuentes, ninfeos y esculturas.

La cronología del conjunto

Para interpretar estas tres intervenciones en la planta baja de la ínsula nos encontramos con un problema fundamental: no sabemos si forman parte de una única intervención o se trata de tres actuaciones diferenciadas en el tiempo y que responden por tanto a funciones diferentes.

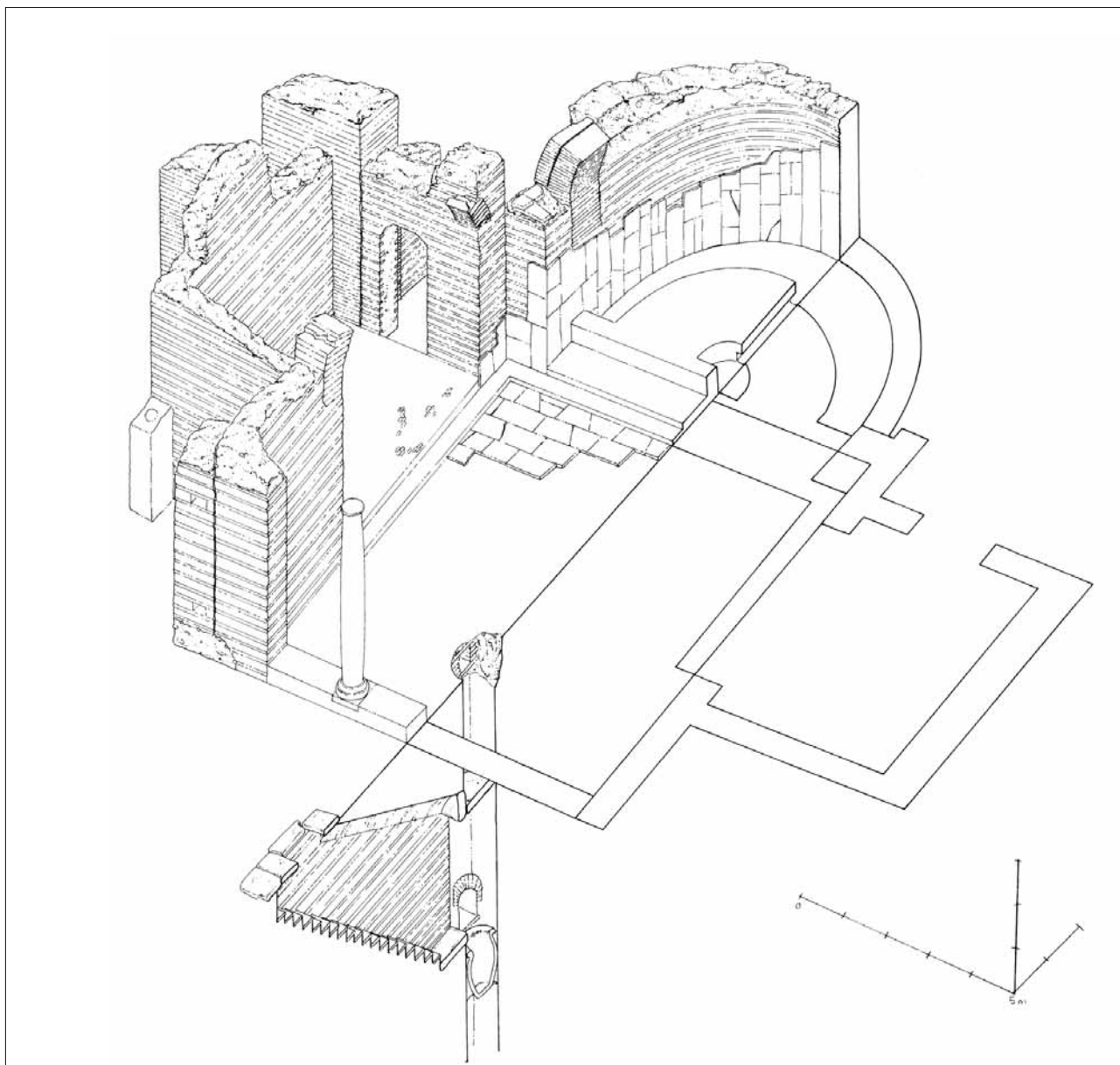

Fig. 40: *Axonometría del stibadium.*

Disponemos de dos lugares con estratigrafías asociadas a esta fase constructiva: los niveles de relleno que sostienen el enlosado de calle identificado en la zona 1 y los rellenos de pavimentación del interior del patio en la zona 3.

La datación del sistema balnear puede ser aproximada sin dificultades a través de la estratigrafía identificada en la zona 1. El relleno de tierra que sirve de preparación al enlosado y que por tanto es contemporáneo del mismo se apoya sobre los muros que forman la galería de servicio de acceso a los *præfurnia* del conjunto balnear. Por otra parte, la cloaca 1 (zona 1) presenta una de sus paredes comunes a la galería de servicio del complejo termal, por tanto ambas (galería de servicio y cloaca) son construidas a la vez. El enlosado presenta dos atarjeas (descritas al hablar de la zona 1) que vierten en la cloaca; el bajante situado bajo cada

una de las atarjeas está construido con la misma obra de la cloaca, por lo tanto, la atarjea con el enlosado que la contiene es contemporánea de la cloaca. En conclusión, la cloaca 1 con sus bajantes de planta cuadrada, el enlosado con sus atarjeas conectadas con los bajantes y la galería de servicio de las termas son rigurosamente contemporáneos y datados a través del estrato de preparación del enlosado de la calle. Disponemos por tanto de un elemento estratigráfico para datar la construcción del *balneum*. siglo V d. C.

En la zona 3, en su extremo este, en el centro del patio, se pudo identificar un sistema de cloacas (canal 1 y 2), una fosa rellena y un soporte aislado construido con elementos arquitectónicos reutilizados. Estos elementos se asocian a un nivel de pavimentación que contiene materiales que provisionalmente situaríamos en el siglo V d. C. La fosa se ha de relacionar con las

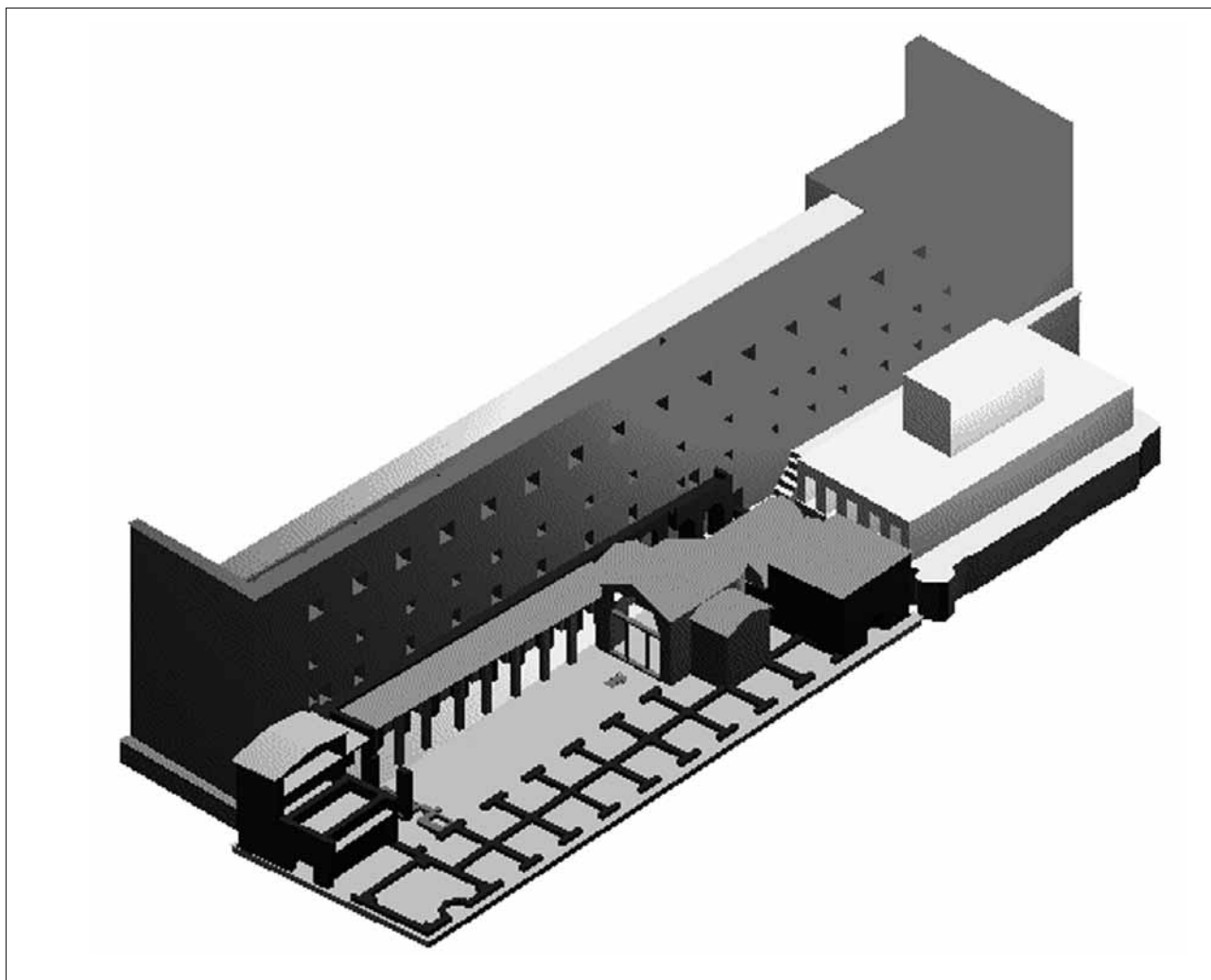

Fig. 41: Restitución volumétrica de la zona después de la construcción de la schola en el interior del edificio de patio del s. III d. C.

normales actividades de jardinería; es significativa la coincidencia cronológica con el relleno bajo el enlosado de la zona 1. En definitiva, podemos hablar, aunque con las debidas reservas cronológicas, de una importante transformación arquitectónica que afectó a la planta baja del edificio de patio durante el siglo V d. C.

La interpretación

Diferentes autores se han ocupado de la inserción de estas estructuras tardías en el edificio altoimperial. En la bibliografía antigua han prevalecido fundamentalmente dos opiniones diversas: como termas o como basilica cristiana. En el trabajo ya citado de A. Popescu se puede encontrar toda la bibliografía precedente. Popescu distingue dos construcciones sucesivas: la primera es la inserción de un pequeño *balneum* y la segunda es la construcción de un edificio cristiano con tres fases arquitectónicas⁴⁸. R. Krautheimer y S. Corbet, en el *Corpus Basilicarum*, identifican los restos de la iglesia citada por Popescu como S. Maria de Metrio, y mantienen en su análisis la separación funcional del *balneum* y del denominado edificio cristia-

no⁴⁹. Los Guidobaldi incluyen este edificio en su catálogo de los pavimentos de Roma, prestando su debida atención a un detalle que los autores precedentes citan sin introducir en su análisis. Se trata del pequeño canal con agua que rodea un podio de planta semicircular situado en el ábside de la denominada basilica cristiana. Los Guidobaldi no se inclinan por una interpretación concreta utilizando la cómoda denominación de ninfeo⁵⁰. En cualquier caso excluyen la identificación del ábside como una estructura cristiana.

Desde nuestro punto de vista, la argumentación de los Guidobaldi nos parece válida, aunque creemos que los elementos arquitectónicos conservados permiten desarrollar la interpretación de la estructura de ábside. La mampostería del podio semicircular presenta una característica pendiente que obliga a interpretarlo como un lecho: una cama de obra de planta semicircular (*stibadium*). Las dimensiones de los muchos ejemplos de *triclinia*, *biclinia* o *stibadia* conservados en Pompeya, en las ciudades norteafricanas o en Oriente coinciden con el ejemplo que ocupa el ábside de nuestro edificio⁵¹. Creemos que la sala absidial es simplemente un *stibadium*, una sala de banquete con

los lechos en disposición semicircular con la característica adicional de incluir un canal de agua entre los lechos y el muro de la sala. Citaremos únicamente dos casos particularmente conocidos especialmente significativos por la similitud de los elementos arquitectónicos: el triclinio de gruta de la *Praedia* de *Iulia Felix* en Pompeya⁵² y el *stibadium* del Serapeo de Villa Adriana⁵³. La escala de nuestro edificio se sitúa en un término medio entre el gran salón de la villa imperial y la pequeña sala del jardín de una villa urbana. En los tres casos se presenta el canal posterior a los lechos, la fuente en el centro y la asociación de la forma de los lechos a la arquitectura de la sala. Elementos inequívocos que excluyen la función cristiana del edificio, tal como notan los Guidobaldi, pero que nos obligan a interpretar la sala como un *stibadium* dedicado al complejo ritual del *convivium*.

Queda finalmente por examinar una cuestión, en la que los tres autores citados precedentemente coinciden: el pequeño *balneum* y la sala absidial corresponderían a dos fases constructivas diferenciadas. Desde nuestro punto de vista, resulta obligado matizar este aspecto del análisis. En el estado de conservación del edificio no existen elementos de contacto entre los elementos del *balneum* y las estructuras del ábside, y no se puede directamente deducir una clara secuencia cronológica. Sin embargo, lo que los tres autores admiten es que cuando se construye la estructura absidial el *balneum* pasa a funcionar conjuntamente. Dada la ausencia de referencias cronológicas precisas para la construcción de cada uno de estos elementos, nos vemos obligados a admitir que la planta baja del edificio recibió una serie de sucesivos añadidos (*balneum*, *stibadium*, sucesivas pavimentaciones, estanque en el extremo sur del patio, modificaciones de puertas y sistema de pequeños muros en el patio) tendentes a transformar el interior del patio. La unitariedad de estas diferentes operaciones constructivas surge de la relación funcional que sucesivamente se establece entre ellas. Es decir, que aunque se sucediesen en el tiempo constituirían siempre transformaciones de una planta baja que nunca dejó de ser unitaria. Se nos plantea por tanto el problema de la funcionalidad de todo el conjunto.

Eliminada la hipótesis de una basílica cristiana, quedaría como inmediato supuesto el que se tratase de

una simple casa privada; sin embargo, es difícil reconocer en la globalidad del conjunto las características arquitectónicas propias de las ricas *domus* urbanas conocidas en Roma para este momento⁵⁴. Existen abundantes ejemplos ostienses de este tipo de casas⁵⁵. Estos mismos tipos se pueden encontrar en Roma con la misma cronología⁵⁶. En general, la unidad de la *domus* incluye una relación más equilibrada entre área termal, salones triclinares y cubículos. La desproporción que existe entre la zona balnear, el gran *stibadium* y el resto de las dependencias impide mantener una hipótesis de este tipo. Se podría pensar entonces en otro tipo de estructuras como *hospitia*, *popinae* de lujo... edificios frecuentes en la cultura urbana antigua como lo pone de manifiesto el ejemplo pompeyano. La hipótesis de un *hospitium* cobra particular peso si tenemos en cuenta la presencia de habitaciones en el segundo piso. Sin embargo, Ostia ofrece una categoría de edificios mucho más cercanos que los ejemplos pompeyanos a la cronología que aquí estamos tratando, cuya homogeneidad tipológica es notable y ofrece una hipótesis funcional razonable para la inserción de un *balneum* y una sala de banquetes en un edificio precedente. Nos referimos a las *scholae* o sedes corporativas. La confusión tipológica que entre los siglos IV y V d. C. se produce entre casas y sedes corporativas se refleja en la arbitrariedad con que frecuentemente se pueden designar *domus* y *scholae* en ausencia de elementos epigráficos esclarecedores; en este sentido, el reciente estudio de la hasta ahora denominada *domus* de los Dioscuros en Ostia⁵⁷ aporta interesantes elementos de discusión para esta enorme serie de pequeños *balnea*, articulados en relación a estructuras más complejas que en muchos casos pudieron constituir sedes corporativas y no residencias privadas.

Las zonas de excavación 1 y 3 aportaron niveles estratigráficos ligados al funcionamiento de estos edificios que alcanzan el siglo VI d. C., aun cuando nuevamente hemos de recordar que los materiales cerámicos se hallan en curso de estudio. Este horizonte final cierra la serie estratigráfica identificada en nuestra excavación. Se produce entonces un gran salto hasta 1871-72, cuando se excavó generalizadamente toda esta área⁵⁸ y gran parte de la estratigrafía medieval fue eliminada sin ser documentada.

48 A. POPESCU, «Le cosidette Terme di Eliogabalo in Via Sacra», o.c., fig. 1, p. 15.

49 KRAUTHEIMER, R., CORBET, S. *Corpus Basilicarum* II, Roma 1959, pp. 271-274.

50 F. GUIDOBALDI, A. G. GUIDOBALDI, *Pavimenti marmorei di Roma del IV s. al IX s.*, Roma 1983, pp. 230-238.

51 GUIDOBALDI, O.C.

52 F. RAKOB, «Ein Grottentriklinium in Pompeji», *RM* 71, 1964, pp. 182 ss.

53 S. AURIGEMMA, *Villa Adriana*, Roma 1961, pp. 100, fig. 6 y p. 94.

54 F. GUIDOBALDI, A. G. GUIDOBALDI, *Pavimenti marmorei di Roma del IV s. al IX s.*, o. c., p. 231.

55 G. BECATTI, «Case ostiense del tardo impero» *Boll. d'Arte* 33, 1948, pp. 117-221.

56 GUIDOBALDI 1989.

57 E. SUBIAS, *La casa de los Dioscuros en Ostia*, Tarragona 1991.

58 P. ROSA, *Sulle scoperte archeologiche della città e provincia di Roma 1871-72, 1873*; pp. 80-82.

Annex 2

SEMILLAS, FRUTOS Y JARDINES

Estudio arqueobotánico de las excavaciones en el entorno del denominado «templo de Júpiter *Stator*» en el Palatino de Roma (Excavaciones españolas 1989-92)

Natàlia Alonso Martínez
(GIP, Universitat de Lleida)

En la campaña de noviembre de 1990 de la excavación del templo de Júpiter *Stator* de Roma, se recogieron una serie de muestras para el estudio arqueobotánico, especialmente para la recuperación de semillas y frutos. El estudio de estas muestras se presenta a continuación, participando en la caracterización de algunos de los niveles estudiados. En primer lugar, se tratan cuestiones sobre el estado del material y la metodología de trabajo, y seguidamente el análisis morfológico y morfométrico de los restos recuperados. Los resultados se presentan separadamente para cada nivel arqueológico estudiado, según su cronología¹.

1. Metodología de recogida y tratamiento de muestras. Conservación del material arqueobotánico

Se muestrearon ocho unidades estratigráficas pertenecientes a cuatro niveles arqueológicos: julio-claudio (UE 3024, 3025 y 3027), adrianeo (UE 3018, 3023 y 3026), severiano (UE 3017) y del s. IV-V d. C. (UE 3020). Se recogieron muestras de un volumen constante de 20 litros de sedimento, independientemente del tipo de estrato o estructura a la que pertenecía la unidad estratigráfica.

En el mismo yacimiento se trataron 160 l de tierra por el sistema de la flotación manual. Este sistema se basa en que el tipo de restos que nos interesa recuperar es generalmente menos denso que el agua, por tanto flota y se puede separar de los otros residuos del sedimento. Se sumerge la tierra en un recipiente y se remueve manualmente, y se recogen los restos flotantes en una columna de tamices de diferente luz de malla (en este caso, 1 y 0,5 mm), lo que facilita posteriormente la selección. Este último procedimiento se realiza a simple vista o con una lupa de aumento para los residuos del tamiz de 1 mm y con una lupa binocular para los del de 0,5 mm.

Se procede seguidamente a la identificación botánica de los restos, que generalmente se realiza a partir de la comparación morfológica y morfométrica de la semilla o el fruto con especímenes actuales, de otros yacimientos arqueológicos o atlas de identificación (p. ej. BEIJERINK 1976 o BROUWER-STAHLLIN 1953). En algunos casos se recurre también, como veremos más adelante, al estudio de la superficie celular u otros parámetros.

La media de densidad de restos por litro de sedimento es bastante elevada (62,92) aunque se concentra sobretodo en la UE 3027 (493,9 restos por litro) seguida de lejos por la UE 3020 (7,6). Esta concentración de material se debe principalmente, como

veremos a continuación, a la gran cantidad de restos de higo recuperado en esta unidad, aprox. 9.672, aunque también las otras especies identificadas son bastante abundantes. Otro factor a tener en cuenta es el estado en que se han conservado los restos en la UE 3027, que al estar mineralizados pueden representar más directamente la totalidad del material depositado antiguamente, sin sufrir una criba previa como la de la carbonización.

La preservación en el tiempo de los macrorrestos arqueobotánicos puede ser debida a diversas causas como la carbonización, la permanencia de los restos sumergidos en agua, la extrema sequedad, la congelación o la mineralización. La mayoría del material que nos ocupa está carbonizado, aunque una parte se ha conservado mineralizado. La carbonización afecta a los frutos y semillas de manera aleatoria antes de su deposición en el sedimento, y es debida a un incendio accidental, a un exceso de cocción o torrefacción, a la quema de desperdicios (alimenticios u otros).

La mineralización es un proceso posdeposicional que se observa en algunas ocasiones en los restos vegetales arqueológicos. El material de la UE 3027 de este yacimiento se ha preservado gracias a su mineralización con fosfato de calcio. El microanálisis mineralógico de algunos de estos restos ha revelado los siguientes componentes: calcio (Ca), fósforo (P), oxígeno (O), aluminio (Al), silicio (Si), potasio (Na), magnesio (Mg) y hierro (F) (fig. 1). El fosfato de calcio se halla muy esparcido en la naturaleza, constituyendo en algunos casos un importante componente de la tierra. Los restos conservados de esta forma presentan generalmente una apariencia fresca, parecida a la moderna, pero en realidad se trata de material inorgánico ligero, de color marrón claro. Este tipo de preservación depende del tipo de suelo, del tipo de restos orgánicos que acompañaban a los macrorrestos vegetales y de la apropiada circulación del agua en ese suelo (GREEN 1979, 281; BUXÓ I CAPDEVILA 1990, 15).

2. Análisis morfológico y morfométrico

Presentamos a continuación la descripción de cada una de las especies recuperadas por familias. Se tratan conjuntamente los restos de la misma especie o género que han aparecido en los diversos niveles, ya que no se han detectado diferencias morfológicas o morfométricas en el seno de una misma categoría.

• *Cucurbitaceae*

Cucumis cf. sativus, pepino (fig. 3,6 y fig. 8,1)

Se han recuperado 29 ejemplares enteros y 17 fragmentos mineralizados de este género en la UE 3027. Se trata de semillas elípticas con los extremos redon-

¹ Este estudio fue presentado para su publicación en 1995.

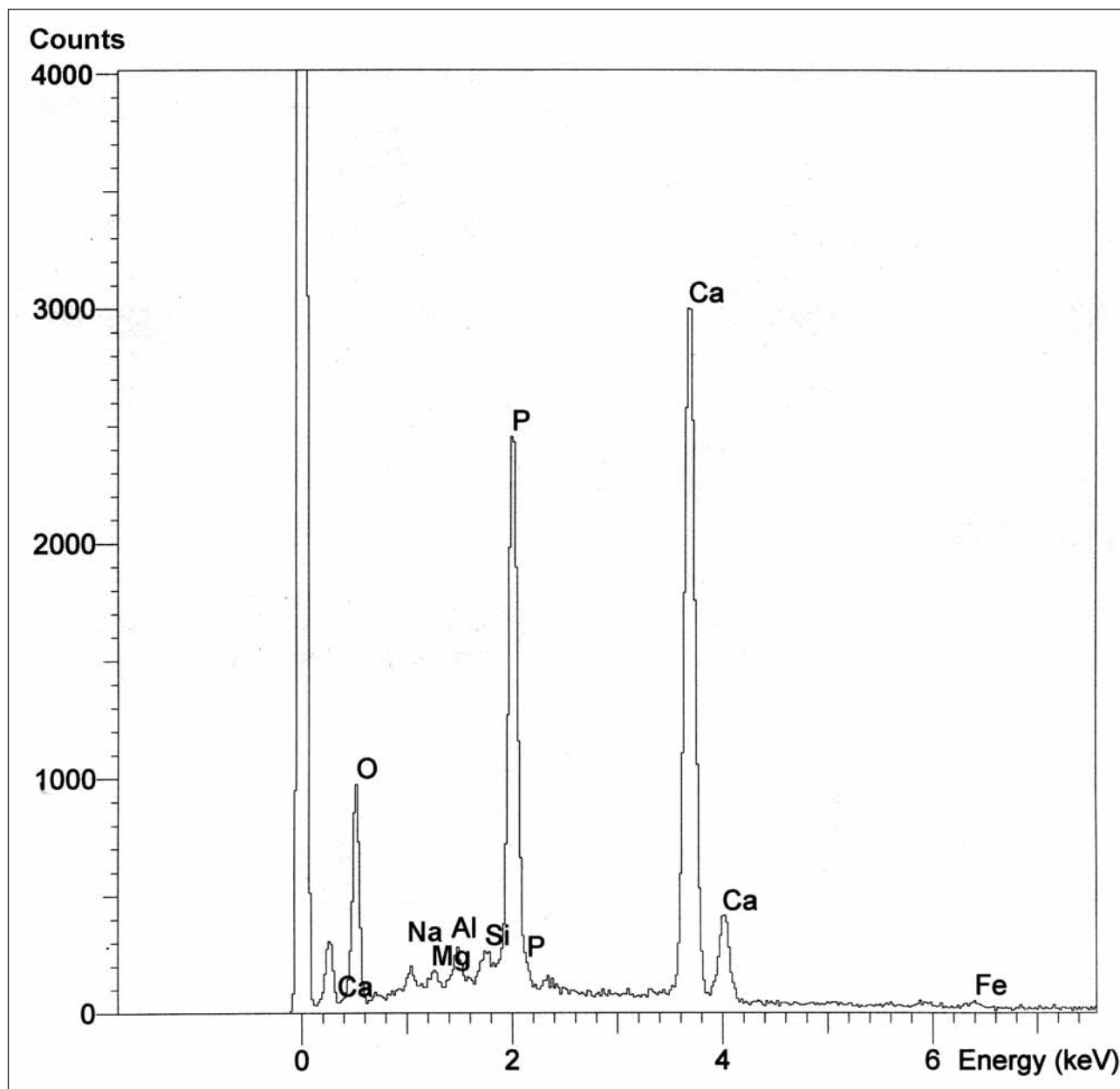

Fig. 1. Gráfico de la composición mineralógica de una semilla de *Cucumis mineralizada*.

deados y perfil plano. Las medidas obtenidas son las siguientes:

n: 29

largo 6,62 (4,8-7,4) x ancho 3,12 (2,3-3,7) x grosor 1,5 (0,8-1,8) mm

largo/ancho*100 208 (148-259) grosor/ancho*100 46 (26-56)

La distinción entre *Cucumis sativus*, pepino, y *Cucumis melo*, melón, es difícil. La morfología externa es similar; algunos autores (FRANK-STIKA 1988) establecen ciertas diferencias, como la asimetría (en el melón) o la simetría (en el pepino) de la base. La mayoría de los restos analizados tienen la base simétrica, pero en muchos casos no es clara la distinción. El estudio de la superficie celular también puede ayudar a la identificación (FRANK-STIKA 1988). En un intento de discrimina-

ción, se han realizado medidas de células de *C. melo* y de *C. sativus* actuales y se han comparado con medidas provenientes de células de 6 restos mineralizados (fig. 2). El estudio se ha realizado sin perjuicio para las muestras gracias a la utilización de un microscopio Laser Scanning Confocal (modelo LSM 310 Zeiss) del Servei de Microscopia de la Universitat de Lleida.

Cucumis melo (moderno)

n: 20 células

l 60,9 (44,3-77,1) x a 47,5 (34,3-67,9) μ
l/a*100 124 (80-183)

Cucumis sativus (moderno)

n: 20 células

l 52,6 (38,1-71,8) x a 32,7 (29-41,7) μ
l/a*100 160 (110-212)

Cucumis (mineralizado)

n: 32

l 28,3 (17,7-45,7) x a 18,95 (8,7-29,3) μ

l/a*100 145 (100-303)

Los resultados de este trabajo no son enteramente satisfactorios al presentarse en el gráfico de puntos sobre el largo y el ancho de las células (fig. 2) tres grupos diferenciados: *C. melo*, *C. sativus* (que en algunos casos se asemejan) y *Cucumis* arqueológicos. A pesar de ello, las medidas de los restos son más cercanas a *C. sativus*, aunque mayormente de menor talla.

Otros factores nos inclinan a adscribir las semillas de *Cucumis* a *C. sativus*. En primer lugar la morfología de las células: las de pepino son cuadrangulares y claramente dispuestas en hileras, mientras que las de melón son poligonales y es más difícil observar su orientación (fig. 2). Las células del material mineralizado son generalmente cuadrangulares (cuadradas y rectangulares) y su disposición en algunos casos se asemeja a la del pepino. En segundo lugar también se ha tenido en cuenta el grosor de las paredes celulares, que para *C. melo* moderno es mayor —entre 7,10 y 12,30 μ — y para *C. sativus* moderno y *Cucumis* antiguo es menor —entre 3 y 5,50 μ para los primeros y entre 2,80 y 5,90 μ los segundos.

• *Cyperaceae**Carex* sp., carrizo (fig. 3,2)

Se han recuperado dos semillas correspondientes a las UE 3026 y 3027. La primera es un aquenio de sección aproximadamente triangular, con el ápex apuntado, y la anchura máxima por debajo de la mitad. La segunda, conservada por mineralización, es plana, y más o menos redondeada. En los dos casos se puede observar la superficie celular bastante marcada. Sus medidas son las siguientes:

(UE 3026) l 1,57 x a ~1,14 mm

(UE 3027) l 2,04 x a 1,36 x g 0,68 mm l/a*100 150 g/a*100 50

Este género se puede encontrar tanto en condiciones húmedas como en lugares secos.

• *Labiatae*cf. *Origanum*, orégano

13 ejemplares posiblemente de este género se han recuperado en la UE 3027. Se trata de núculas mineralizadas de tendencia elíptica, de cara ventral abombada y la dorsal más o menos plana, y con la región del *hilum* no muy diferenciada del resto de la núcula. En algunos casos se observa la superficie de células reticuladas.

n: 12

l 1,08 (1-1,1) x a 0,78 (0,7-0,8) x 0,54 (0,5-0,8) mm l/a*100 135 (125-147) g/a*100 70 (60-100)

Se trata de una especie mediterránea utilizada comúnmente en la cocina romana (ANDRÉ 1961, 194, 205).

• *Malvaceae*

Dos restos de esta familia se han recuperado en las UE 3026 y 3027. Debido a la desaparición de los caracteres morfológicos específicos, no ha sido posible identificar el género en ninguno de los dos casos.

• *Moraceae**Ficus carica*, higo (fig. 3,3 y 8,6)

Se han identificado numerosos restos de higo, aprox. 9.672 en la UE 3027 y 2 en la 3023. Sin embargo, la gran cantidad de restos no corresponde necesariamente a una mayor representación del higo en relación con las otras especies recuperadas, sino al gran número de frutos producidos por esta planta, 1.600 o más (RENFREW 1972, 135), contenidos en una sola infrutescencia, el higo, llamado botánicamente siconio. Los restos recuperados son pepitas redondeadas, lateralmente comprimidas, apuntadas en el ápex y redondeadas en la base. En algunos casos se puede observar el *hilum* circular cerca del ápex. La superficie es lisa y todos los ejemplares excepto uno están mineralizados.

Se han medido 100 ejemplares con los siguientes resultados:

n: 100

l 1,40 (1,1-1,9) x a 1,20 (0,7-1,5) x g 0,90 (0,6-1,2) mm

l/a*100 118 (102-171) g/a*100 76 (53-96)

Es imposible distinguir las pepitas de higo silvestre y cultivado; sin embargo podemos considerar que este árbol se empezó a cultivar en el Mediterráneo Oriental al mismo tiempo que sus dos compañeros hortícolas, el olivo y la vid (ZOHARY-HOPF 1994, 155-156). Por lo tanto lo más probable es que los restos estudiados aquí pertenezcan a higo cultivado.

También numerosos restos de *Ficus carica*, de medidas similares a las de nuestros ejemplares, se identificaron en el colector oeste del Coliseo, con una datación del s. IV d. C. (FOLLIERI 1975, 128).

Morus cf. *nigra*, mora de moral (fig. 3,4 y 8,2)

Se han recuperado 11 restos mineralizados de esta especie en la UE 3027. Al igual que las pepitas de higo, las de mora de moral provienen de un siconio. Los restos recuperados son de forma más o menos ovoide, de ápex apuntado y base con ángulos redondeados. El ancho máximo se encuentra hacia la mitad de la semilla y en ningún ejemplar se ha podido observar el *hilum*. Solamente se han podido medir 4 ejemplares:

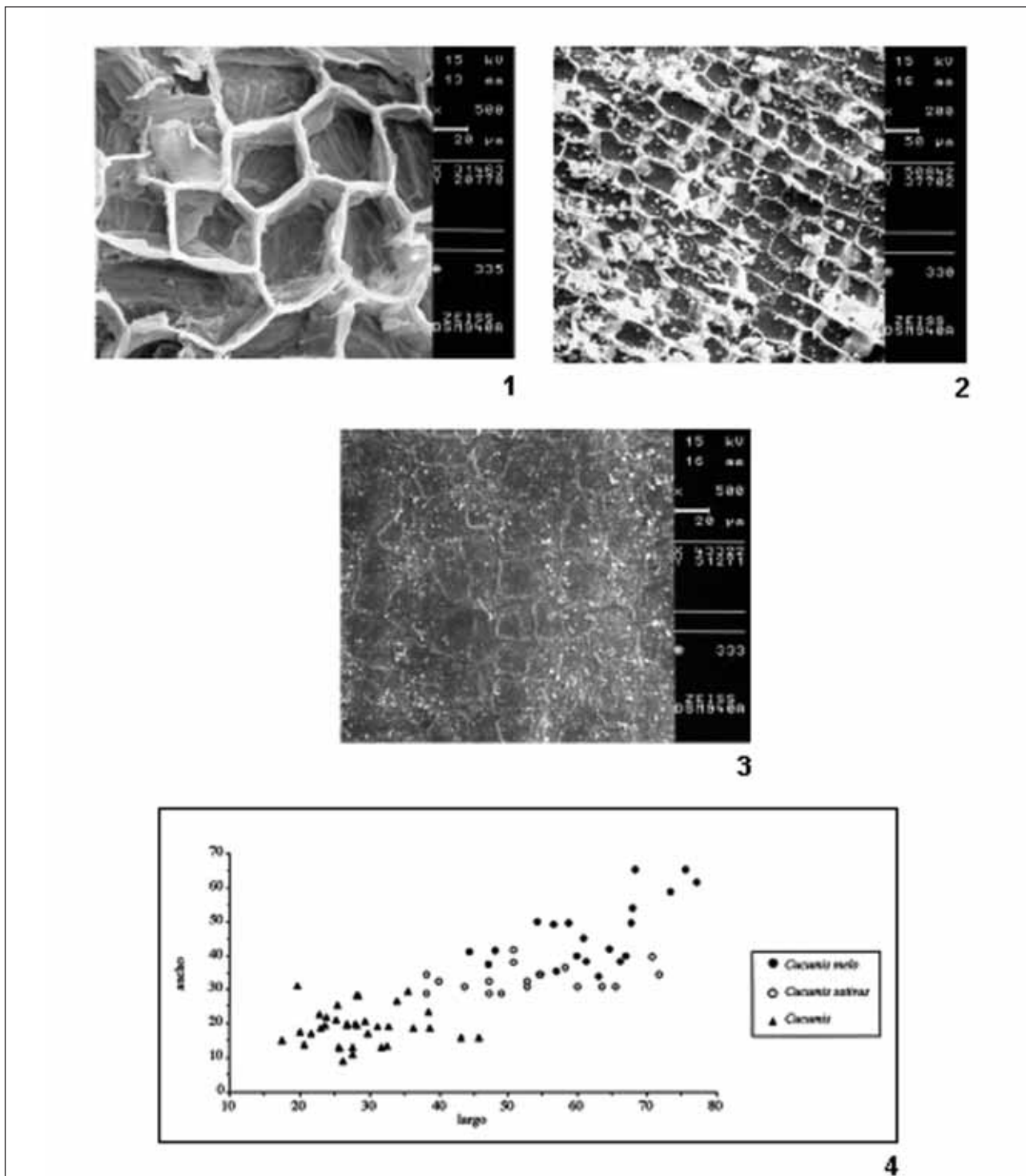

Fig. 2. 1, estructura celular de una semilla moderna de melón (*Cucumis melo*); 2, estructura celular de una semilla moderna de pepino (*Cucumis sativus*); 3, estructura celular de una semilla mineralizada de *Cucumis* cf. *sativus* procedente de la UE 3027; 4, gráfico de comparación de las medidas celulares (en micras) de pepino y melón modernos y de los ejemplares de *Cucumis* arqueológicos (fotos: SUIC de Microscopia, UdL).

n: 4

l 3 (2,8-3,9) x a 2,16 (2-8) x 1,69 (1,3-2,2) mm

l/a*100 141 (130-150) g/a*100 76 (66-85)

La mora del moral negro es más buscada por sus frutos que por sus hojas, aunque también se utiliza para los gusanos de seda (CANDOLLE 1883, 121).

Ejemplares de esta planta llegaron hasta Gran Bretaña a principios de nuestra era, y se recuperaron en varios yacimientos sus semillas también mineralizadas (WILLCOX 1977, 270).

- *Oleaceae*
Olea europaea, oliva (fig. 3,5 y 8,10)

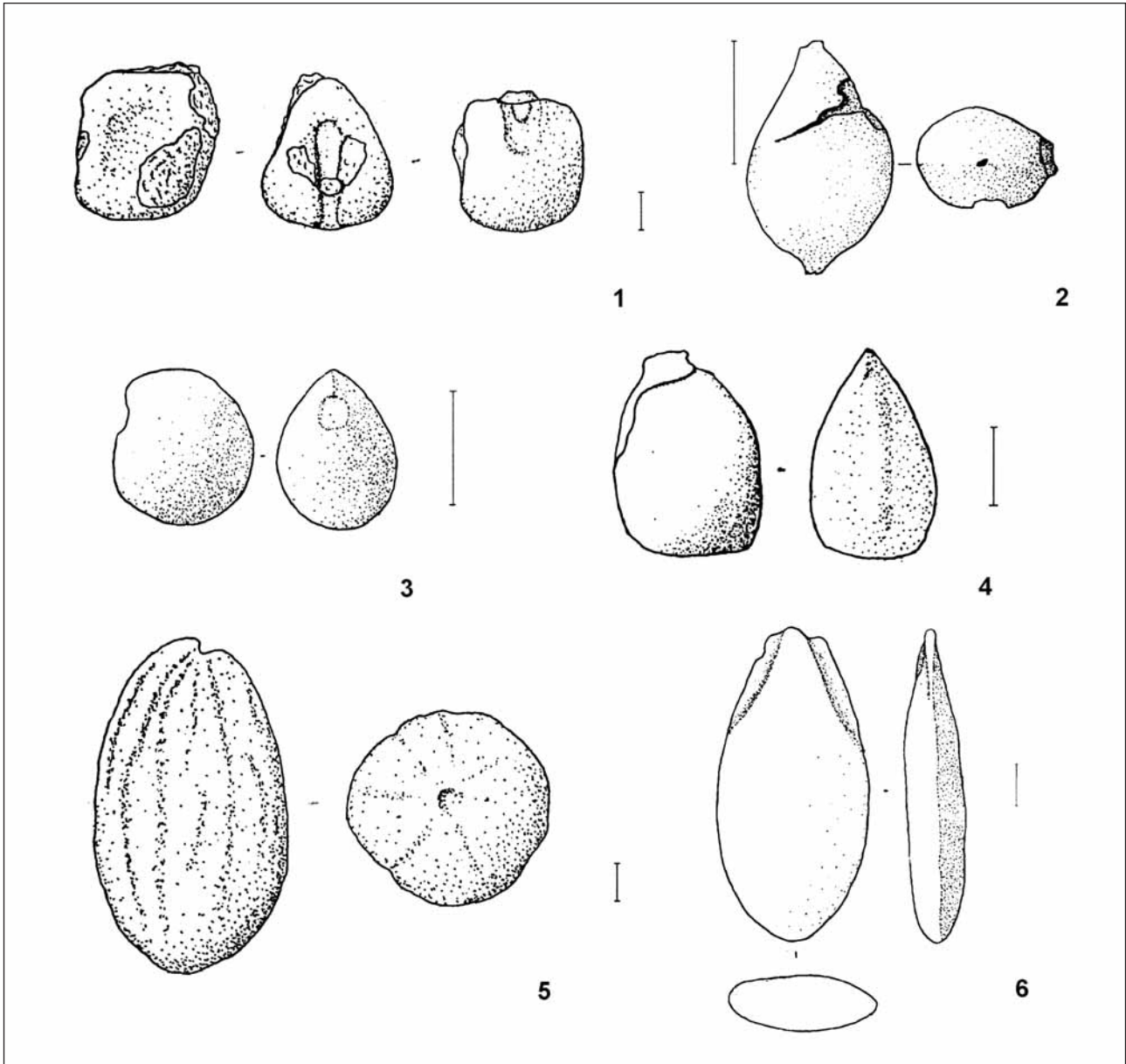

Fig. 3. 1, *Lathyrus* cf. *sativus* (UE 3020); 2, *Carex* sp. (UE 3026); 3, *Ficus carica* (UE 3027); 4, *Morus* cf. *nigra* (UE 3027); 5, *Olea europaea* (UE 3026); 6, *Cucumis* cf. *sativus* (UE 3027). Escala: 1 mm.

Un hueso carbonizado de oliva cultivada se ha recuperado en la UE 3026. Presenta las características nervaduras marcadas. Sus medidas son las siguientes: 19,4 x a 5,46 mm.

El estudio morfológico de los endocarpos no proporciona una distinción clara entre el olivo silvestre (acebuche) y el cultivado. Algunos estudios establecen una distinción según el largo —menor de 10 mm para el silvestre y mayor para el cultivado—, aunque se pueden observar casos de huesos prehistóricos de mayor tamaño y de huesos procedentes de frutos cultivados (confirmado por el análisis antracológico) menores de 10 mm (BUXÓ I CAPDEVILA 1993, 69).

• *Papaveraceae*
Fumaria sp., fumaria

Un fragmento mineralizado de este género se ha identificado en la UE 3027, caracterizado por dos pequeños agujeros en la base del fruto:
11,44 x a 1,08 x g 0,92 mm.

Se trata de un género de especies adventicias que se presenta generalmente en terrenos cultivados (por ejemplo, viñedos) y también en ambientes ruderales.

• *Papilionaceae*

Lathyrus cf. *sativus*, guija (fig. 3,1 y 8, 8)

Se ha determinado una guija carbonizada en la UE 20. Se trata de una semilla de sección triangular, con los laterales truncados. La diferenciación entre *Lathyrus sativus* y *Lathyrus cicera* presenta ciertas dificultades, aunque en este caso siguiendo los criterios de Kroll (1983, 183) nos inclinamos por *L. sativus*. La base de

la semilla vista de perfil es de ángulos redondeados, mientras que si se tratara de *L. cicera* posiblemente presentaría formas más angulosas. Por otra parte, su tamaño y grosor también la acercan a esta especie:
l 3,94 x a 4,31 x g 3,56 mm

La guija fue ya identificada por H. Helbaek (1956, 292) en tumbas preurbanas en el área del Foro Romano del *Equus Domitiani* (s. VII a. C.). El uso de esta leguminosa está bastante mal atestado en los textos latinos (ANDRÉ 1961, 38).

cf. Pisum sativum, guisante

Entre las leguminosas se han recuperado tres restos carbonizados posiblemente de esta especie (2 cotiledones en la UE 3017 y un ejemplar en la 3026). A pesar de su forma de tendencia esférica, la falta de los caracteres específicos, especialmente el *hilum*, no nos permite identificar esta planta con seguridad. Las medidas del ejemplar entero son las siguientes:
(UE 3026) ø 3,37 x g 2,5 mm

Vicia faba, haba (fig. 8,9)

Se han contabilizado 3 ejemplares y otros 2 fragmentos carbonizados posiblemente de esta especie en la UE 3020. Solamente un ejemplar poseía aún los dos cotiledones, aunque tampoco se le ha podido observar el *hilum*; se trata de una semilla grande, de tendencia elíptica. Las medidas del ejemplar entero y los dos cotiledones son:

n: 3

l 7,5 x a 5,69 x g 4,69 mm l/a*100 132 g/a*100 82
l 6,12 x a 4,62 mm l/a*100 132
l 6,12 x a 4,94 mm l/a*100 124

Esta leguminosa también fue identificada en las tumbas preurbanas del Foro del *Equus Domitiani* (HELBAEK 1953, 157; 1956, 291-292). La haba fue una de las bases de la alimentación romana y existían diversas variedades (ANDRÉ 1961, 35).

Varios restos de esta familia han sido recuperados sin que se pudiera identificar su género debido a su fragmentación o mal estado (UE 3020, 3026 y 3027).

• *Plantaginaceae*

cf. Plantago, llantén (fig. 4,5)

En la UE 3027 se ha recuperado una cápsula mineralizada que se ha adscrito con reservas a este género. Este receptáculo contendría 4 semillas que tendrían unas medidas aproximadas de:

l 1,2 x a 0,9 x g 0,6 mm

• *Poaceae (Graminaceae)*

Bromus sp., bromo (fig. 3,6)

Una cariósida mineralizada de este género se ha identificado en la UE 3027. Se trata de un fruto alargado, fragmentado en su parte inferior, y con el ápex redon-

deado. El *hilum* se detiene antes de llegar a la punta superior. Se puede observar levemente en la cara ventral la estructura alargada de las células de la superficie. Sus medidas aproximadas son las siguientes:
l ~3,5 x a 0,7 x g 0,45 mm

Se trata de una planta sinantrópica, que acompaña al hombre tanto ruderal como arvense.

Hordeum vulgare, cebada vestida (fig. 8,7)

En la UE 3020 se han determinado 18 cariósides carbonizadas de esta especie, así como 7 fragmentos de los que no se ha podido establecer si eran de la variedad vestida o desnuda. Las cariósides identificadas están bastante deformadas por el fuego, por lo que no ha sido posible dibujarlas, aunque presentan todavía los caracteres específicos que las determinan. Algunos ejemplares conservan fragmentos de glumela adheridos, por lo que podemos afirmar que se trata de cebada vestida. Únicamente ha sido posible medir 4:

n: 4
l 5,47 (4,9-5,6) x a 3 (2,6-3,3) x g 2,44 (2,3-2,5) mm
l/a*100 179 (158-210) g/a*100 82 (76-88)

La recuperación de cebada es corriente en los yacimientos arqueológicos y en Roma se identificó cebada de cuatro filas (*Hordeum tetrastichum*), en el foro (HELBAEK 1953, 157; 1956, 290), y cebada sin especificar (*Hordeum sp.*) (HELBAEK 1960, 464). De todas maneras, este cereal parece tener un papel secundario en la alimentación romana (ANDRÉ 1961, 52).

Lolium sp., raygrás

De este género se han determinado 7 restos, 3 carbonizados en la UE 3020 y 4 mineralizados en la 3027. Se trata de restos con la cara ventral plana y la dorsal más o menos abombada. El ápex es redondeado. La dificultad de discriminación entre *Lolium perenne/rigidum* y *Lolium temulentum* y los pocos restos de los que disponemos no nos permiten de momento asociar estos ejemplares a ninguna especie concreta. Las medidas obtenidas son:

(UE 3020)

l 4 x a 1,81 x g 1,37 mm l/a*100 221 g/a*100 76
l 4 x a 1,56 x g 1 mm l/a*100 256 g/a*100 64
l 3,81 x a 1,69 x g 1,31 mm l/a*100 225 g/a*100 78

n: 4 (UE 3027)

l 2,76 (2,7-3,6) x a 1 (1-1,2) x g 0,64 (0,5-0,7) mm
l/a*100 276 (241-360) g/a*100 59 (48-64)

Esta gramínea se presenta tanto como ruderal como adventicia en los campos de cultivo. *Lolium temulentum* fue identificado en Roma, en niveles del s. VI a. C., por Helbaek (196, 291).

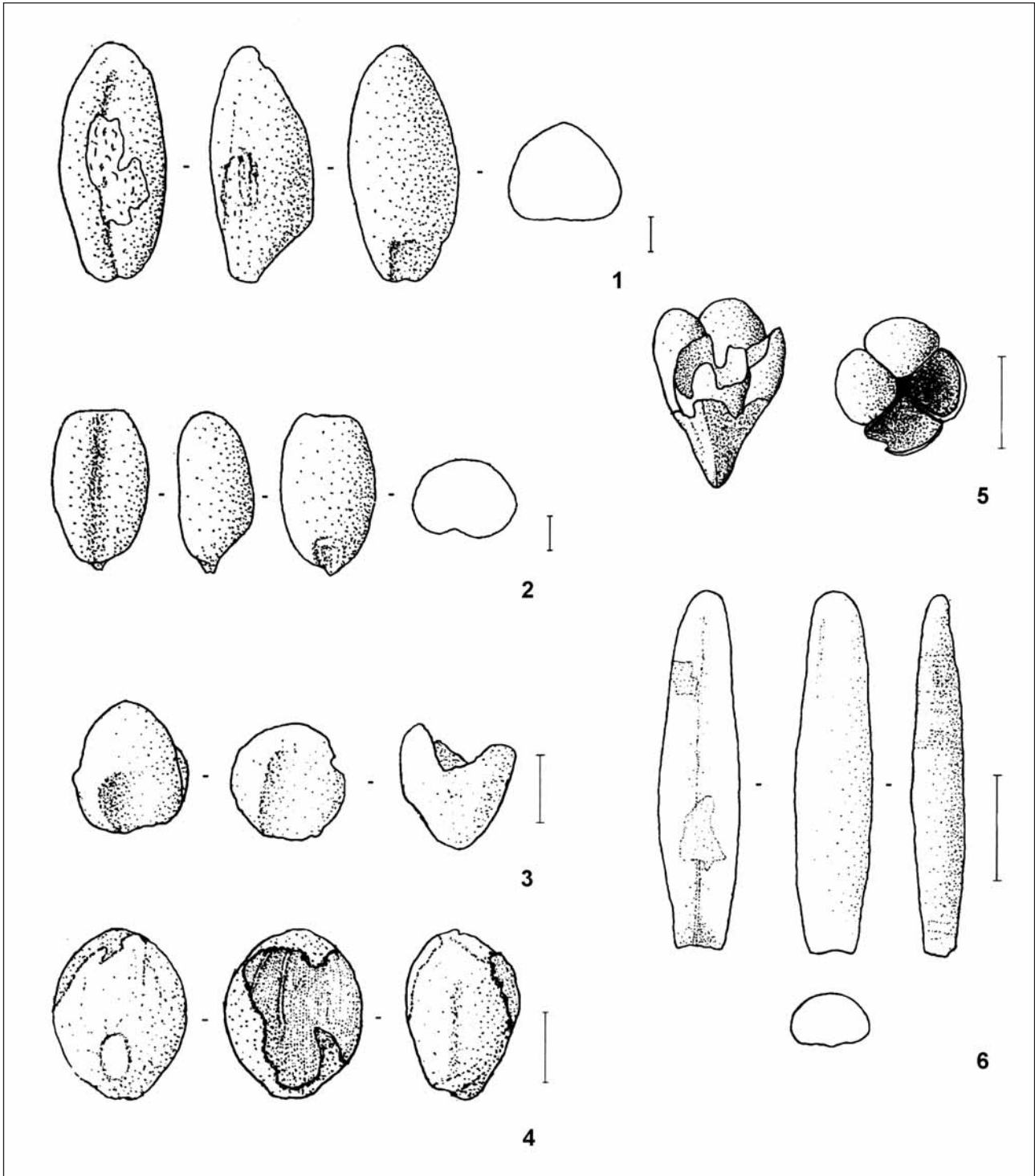

Fig. 4. 1, *Triticum dicoccum* (UE 3020); 2, *Triticum aestivum/durum* (UE 3020); 3, *Panicum miliaceum* (UE 3027); 4, *Setaria italica* (UE 3027); 5, cf. *Plantago* sp. (UE 3026); 6, *Bromus* sp. (UE 3027). Escala: 1mm.

Panicum miliaceum, mijo (fig. 4,3)

Un único ejemplar de mijo mineralizado ha sido identificado en la UE 3027. Es una cariósipide circular, con las caras ventral y dorsal ligeramente abombadas y el área del *escutellum* pequeña y redondeada. Ha conservado parte de las glumas lisas adheridas. Sus medidas son:

l 2,37 x a 1,87 x g 1,56 mm l/a*100 127 g/a*100 83

Una impronta de mijo fue identificada en Roma en una

cerámica del s. VI a. C. (HELBAEK 1956, 290-291).

cf. *Phalaris* sp., alpiste

En la UE 3026 se han recuperado 3 ejemplares carbonizados que se podrían atribuir a este género. Se trata de cariósipides comprimidas lateralmente, con el ápex más o menos apuntado y el área del germen ocupando gran parte de la mitad inferior de la cara dorsal. Sus medidas son:

l 2,52 x a 1,24 x g 0,76 mm
l 2,2 x a 1,04 x g 0,68 mm

Setaria italica, panizo (fig. 4,4)

Dos restos de panizo carbonizado se han determinado en la UE 3020. Están bastante deformados pero presentan características específicas como el largo del *hilum*, que ocupa dos terceras partes del de la cariósida. Debido a su estado, no ha sido posible medirlos.

Triticum aestivum/durum, trigo desnudo (fig. 4,2 y 8,7)

El trigo desnudo está representado por 13 cariósidas carbonizadas (1 en la UE 3018, 8 en la 3020, 1 en la 3025 y 3 en la 3026). Se trata de frutos de cara ventral de plana a cóncava, con el surco profundo. El ápex es generalmente redondeado y el grosor máximo se encuentra hacia la mitad de la cariósida. La medición ha dado los siguientes resultados:

(UE 3020) n: 4

l 5,5 (4,9-5,6) x 2,87 (2,7-3,1) x g 2,56 (2,3-2,9) mm
l/a*100 181 (176-194) g/a*100 94 (78-102)

(UE 3026)

l 4,75 x a 3,06 x g 3,12 mm l/a*100 155 g/a*100 102
l 4,94 x a 3,25 x g 2,75 mm l/a*100 152 g/a*100 85
l 4,62 x a 3 x g 2,37 mm l/a*100 154 g/a*100 79

Los trigos desnudos (*triticum*) se impusieron lentamente a los vestidos (*frumentum*), debido a la dificultad de separar de sus papilas a estos últimos (ANDRÉ 1961, 54).

Triticum dicoccum, escanda (fig. 4,1 y 8,7)

La escanda, trigo vestido, está representada por 13 ejemplares carbonizados, 4 cariósidas (3 en la UE 3020 y 1 en la 3026) y 9 bases de espiguilla (1 en la UE 3024 y 8 en la 3026). Las cariósidas son de cara ventral plana o convexa, con la cara dorsal abombada y el grosor máximo en la mitad inferior. El ápex es en algunos casos bastante apuntado. Las bases de espiguilla se encuentran en bastante mal estado y no ha sido posible medirlas. La medidas de las cariósidas son:

(UE 3020) l 7,31 x a 3,37 x g 3,12 mm l/a*100 217
g/a*100 93

l 4,87 x a 2,19 x g 2 mm l/a*100 222 g/a*100 91

(UE 3026) l 5,94 x a 2,69 x g 2,81 mm l/a*100 221
g/a*100 104

Como hemos visto, la escanda es el *frumentum* de los romanos. También se ha determinado en Roma en el s. VI a. C., junto con *T. monococcum* y *T. spelta* (HELBÆK 1953, 20; 1956, 289-290; 1960, 464).

Algunas otras gramíneas no han podido ser determinadas específicamente pero se han podido medir:

l 3,12 x a 1,19 x g 0,75 mm l/a*100 262 g/a*100 63
l 4,62 x a 1,44 x g 0,94 mm l/a*100 321 g/a*100 65

• *Polygonaceae*

Polygonum aviculare, centinoida (fig. 5,1)

Una única semilla carbonizada de esta especie ha sido identificada en la UE 3026. Se trata de un aquenio trígono, con el ápex apuntado y la base redondeada. Está un poco deformada por el fuego y no ha sido posible medirla. Es corriente en los caminos y cultivos.

• *Ranunculaceae*

Nigella sp., neguilla, arañuela (fig. 5,2)

Un ejemplar mineralizado de este género se ha recuperado en la UE 3027. Es una semilla de sección pentagonal con unos márgenes ligeramente salientes en la cara dorsal. Sus medidas son:

l 3,5 x a 2 x g 1,62 mm

La neguilla era utilizada por los romanos para decorar y aromatizar el pan (ANDRÉ 1961, 69).

• *Rosaceae*

Malus domestica, manzana (fig. 5,3)

La manzana está representada en la UE 3027 por 52 restos mineralizados. Son semillas obovadas, más o menos planas, con el ápex apuntado y la base plana. Las células de la capa externa se han podido observar en algún caso y son alargadas. Debido a su estado fragmentario, se han podido medir pocas.

n: 19

l 7,5 (6,2-8,8) x a 4,06 (3,2-5) x g 2,5 (1,9-3,8) mm
l/a*100 182 (157-233) g/a*100 63 (44-104)

Este árbol no parece obtener un rol significativo en la horticultura hasta época clásica, y su desarrollo está aparentemente ligado a la introducción del injerto (ZOHARY-HOPF 1994, 166). Las variedades de manzana conocidas por los romanos son numerosas. J. André (1956, 196-199) recoge 32 según su forma, color, calidad de la carne y conservación

Rubus sp., zarza

Este género, con un sólo resto, se ha determinado en la UE 3026. Es un pequeño fragmento de aquenio carbonizado con la característica superficie surcada por una retícula de grandes cavidades. No ha sido posible medirlo.

Varios restos de *Rubus fruticosus* (mora) fueron identificados por M. Follieri en el colector oeste del Coliseo (FOLLIERI 1975, 130).

• *Umbeliferae*

Foeniculum vulgare, hinojo (fig. 5,6 y 8,5)

Se han identificado 21 semillas mineralizadas de esta especie en la UE 3027. Son semillas plano-convexas, de ápex redondeado y base ligeramente apuntada. La cara ventral es plana, y la dorsal, curvada, con cinco prominencias. Se han podido medir todos los ejemplares y se ha evidenciado una variedad de tamaños bastante amplia:

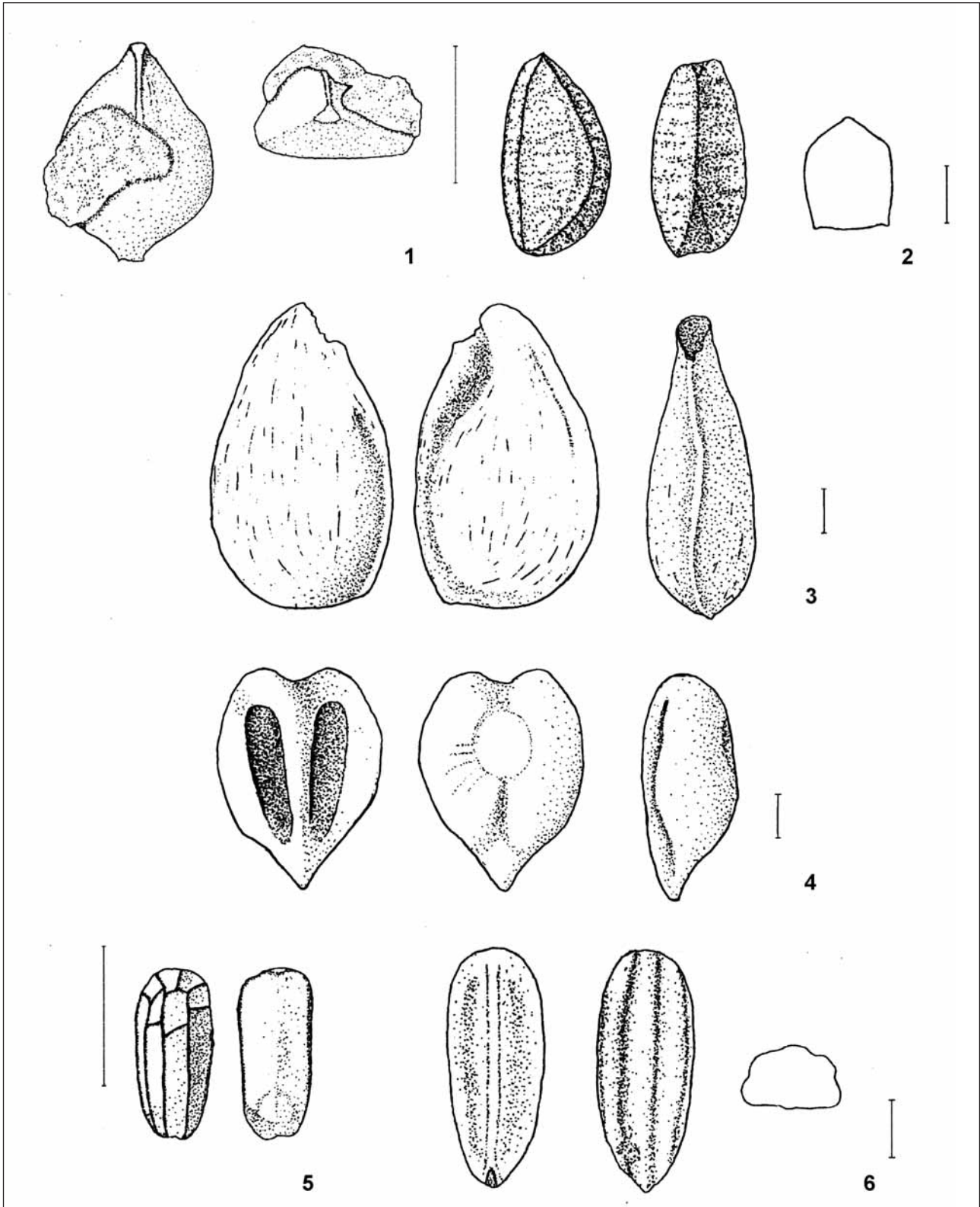

Fig. 5. 1, *Polygonum aviculare* (UE 3026); 2, *Nigella* sp. (UE 3027); 3, *Malus domestica* (UE 3027); 4, *Vitis vinifera* (UE 3027); 5, *Verbena officinalis* (UE 3020); 6, *Foeniculum vulgare* (UE 3027). Escala: 1 mm.

n: 21

l 2,57(1,4-4,7) x a 1,28 (0,6-1,6) x g 0,82 (0,4-1,2)
mm

l/a*100 236 (180-321) g/a*100 65 (38-105)

El hinojo se ha identificado también en el colector oeste del Coliseo (FOLLIERI 1975, 129). Es una planta mediterránea que los romanos utilizaban como especie tanto verde como seca, para las conservas, sobre todo de olivas; las semillas servían también para

	JULIO-CLAUDIO			ADRIANEIO			s. III	s.IV-V	Total	
	UE 3024	UE 3025	UE 3027	UE 3018	UE 3023	UE 3026	UE 3017	UE 3020		
<i>Bromus sp.</i>			1						1	bromo
<i>Carex sp.</i>			1			1			2	cárex
<i>Cucumis cf. sativus</i>			29						29	pepino
<i>Cucumis sp.</i>			17						17	
<i>Ficus carica</i>			9672		2				9674	higo
<i>Foeniculum vulgare</i>			21						21	hinojo
<i>Fumaria sp.</i>			1						1	fumaria
<i>Hordeum</i>								7	7	cebada
<i>Hordeum vulgare</i>								18	18	cebada vestida
<i>Hordeum/Triticum frag.</i>					1	2		90	93	
<i>Lathyrus cf sativa</i>								1	1	guija
<i>Lolium sp.</i>			4					3	7	cizaña
Malvaceae			1			1			2	malvácea
<i>Malus domestica</i>			52						52	manzana
<i>Morus nigra</i>			11						11	morera
<i>Nigella sp.</i>			1						1	nigela
<i>Olea europaea</i>						1			1	oliva
<i>Origanum cf</i>			13						13	orégano
<i>Panicum miliaceum</i>			1						1	mijo
<i>Panicum/Setaria frag.</i>								3	3	
Papilionaceae			1			1		7	9	papilionácea
<i>Phalaris sp. cf</i>						3			3	phalaris
<i>Pisum sativum cf</i>						1	2		3	guisante
<i>Plantago cf</i>			1						1	llantén
Poaceae			1			2		3	6	gramínea
<i>Polygonum aviculare</i>						1			1	centinoida
<i>Rubus sp.</i>						1			1	mora, frambuesa
<i>Setaria italica</i>								2	2	panizo
<i>Triticum aestivum/durum</i>		1		1		3		8	13	trigo desnudo
<i>Triticum dicoccum</i>	1					9		3	13	escanda
<i>Verbena officinalis</i>						1		1	2	verbena
<i>Vicia faba</i>								3	3	haba
<i>Vicia faba cf</i>								2	2	
<i>Vitis vinifera</i>		1	23						24	uva
Frag. indeterminados			27			2		1	30	
Total	1	2	9878	1	3	29	2	152	10068	

Fig. 6. *Tabla de restos arqueobotánicos de semillas y frutos recuperados en el yacimiento.*

perfumar el pan poniéndolas sobre el pan con huevo (ANDRÉ 1961, 204, 47, 92 y 69).

- *Verbenaceae*

Verbena officinalis, verbena (fig. 5,6)

Esta especie se ha identificado en las UE 3020, carbonizada, y 3026, mineralizada. Se trata de aquenios linear-elípticos, con la cara dorsal convexa y la ventral plana y lisa. La dorsal presenta unas líneas longitudinales que se bifurcan hacia el ápex.

(UE 3020) l 1,44 x a 0,56 x g 0,48 mm

(UE 3026) l 1,2 x a 0,48 x g 0,4 mm

La verbena es una planta ruderal de suelos más o menos húmedos.

- *Vitaceae*

Vitis vinifera, uva (fig. 5,4 y 8,4)

Se han recuperado 24 pepitas de uva, 3023 en la UE 3027 y 1 en la 3025. Son semillas piriformes; en la cara ventral hay dos surcos longitudinales y en la dorsal la chalaza. En algunos casos el pico no está claramente diferenciado del resto de la semilla. Pocos restos se han podido medir:

n: 7 (UE 3027)

l 4,81 (3,9-5,4) x a 3,12 (2,5-3,7) x 2,09 (1,9-2,3) mm

a/l*100 66 (52-76) l pico 0,9 (0,69-1,19)

La distinción entre la vid silvestre y la cultivada es difícil en algunos casos y para su identificación se utilizan normalmente criterios morfométricos. El índice ancho/largo es uno de ellos (STUMMER 1911), los restos con un índice mayor de 70 son adscritos generalmente a la uva silvestre, y los menores de 70 a la cultivada. Los índices obtenidos de nuestras pepitas,

excepto en un caso, son menores de 70, por lo que podemos hablar de vid cultivada.

Vitis vinifera fue recuperada también en el Foro Romano de l'*Equus Domitiani* (HELBAEK 1956, 292-293) y en el Coliseo (FOLLIERI 1975, 129).

Agrupando las unidades estratigráficas por niveles arqueológicos, el estudio de estas semillas y frutos nos permite observar diferencias en la interpretación tafonómica de cada uno de éstos, lo que contrasta en gran medida con el resto de datos arqueológicos.

3. Nivel julioclaudio

Tres unidades estratigráficas de este nivel fueron muestreadas, UE 3024, 3025 y 3027. Las dos primeras pertenecen al relleno de un pequeño canal y han proporcionado escasos restos: únicamente una base de espiguillas de escanda, una carióspside de trigo desnudo y un fragmento de pepita de uva, todos ellos carbonizados. La que presenta mayor interés es la UE 3027, que corresponde al único testimonio que quedó intacto de un suelo de jardín después de haber sido alterada la zona por una fosa de saqueo del s. IV d. C. Como hemos visto anteriormente, todos los macrorrestos vegetales recuperados en esta unidad estratigráfica se han conservado mineralizados posiblemente a causa de la composición de este suelo.

Los resultados de la UE 3027 se presentan muy interesantes. Se ha identificado: uva, pepino, higo, moras de moral, manzana, hinojo, mijo, neguilla, bromo, fumaria, carrizo, raygrás y posiblemente llantén y orégano (fig. 7). La gran cantidad de restos de higo, aprox. 9.672, distorsionan los porcentajes entre las especies identificadas, y *Ficus carica* representa el 97,61% del total de la UE. Como hemos comentado anteriormente este número de restos no corresponde a una presencia superior de esta planta con respecto a las otras, sino al gran número de pepitas que produce. Comparando los restos de higo con los de manzana, se puede ver que un número muy inferior de semillas recuperadas (52) podrían corresponder aproximadamente al mismo número de piezas frutales: las 9.672 pepitas de *Ficus carica*, un mínimo de 6 higos (a 1.600 la pieza) y las 52 de *Malus domestica*, un mínimo de 6 manzanas (a 10 la pieza).

Si consideramos exclusivamente el 2,09% restante de restos identificados, se observa una importante presencia de *Malus domestica* (29%), seguida de *Cucumis cf. sativus* (16,20%) y *Vitis vinifera* (12,8%). *Morus nigra* representa un 6,1%. Las plantas silvestres también están bien representadas, sobre todo por *Foeniculum vulgare* (11,7%) y *cf. Origanum* (7,3%).

Destacan en esta UE las plantas cultivadas por su fruto carnoso (sobre todo árboles frutales), como se puede ver en la fig. 7.

Este conjunto refleja un ambiente de jardín, pudiera ser de un emparrado, con diversas especies hortícolas. Este tipo de *hortus* ha sido estudiado en Pompeya, donde, a parte de la propia parra, es corriente una mezcla de diferentes plantas leñosas y herbáceas (JASHEMSKI 1979, 201-232). Son corrientes los árboles frutales como higueras, manzanos y perales, plantados generosamente por toda la viña (JASHEMSKI 1979, 210), aunque Columela (*RR* 3, 21,11) recomienda plantar estas tres especies sólo en las hileras del norte, donde no pueden hacer sombra a la parra. En el jardín de Villa de Torre Annunziata, se conservaron también unas piezas cerámicas con improntas de raíces, la pequeña talla de las cuales podría corresponder a pequeños árboles frutales —posiblemente manzanos debido a que se encontró un resto de fruto carbonizado muy cerca— que podrían comenzar en éstas su crecimiento a partir de una semilla y después ser injertados (JASHEMSKI 1979, 295 y 302).

Otros testimonios escritos nos hablan también de jardines con higueras y morales, como el de la Villa de Laurente de Plinio el Joven (*Epist.* 2, 17,15). El moral es mencionado a menudo por los autores griegos y romanos (CANDOLLE 1883, 121).

En estos jardines también cabían especies como las hortalizas y legumbres, caso del haba bastante común en los jardines pompeyanos (JASHEMSKY 1979, 209 y 242). Igualmente, el pepino es mencionado por los autores clásicos como una planta común de jardín, tan importante para la alimentación que Plinio le dedica todo un apartado (*NH* 19, 23, 64-68). El pepino se comía generalmente crudo, con la piel o pelado, y era una verdura bastante común (ANDRÉ 1961, 42). El hecho de que se presente raramente en el registro arqueológico puede ser debido a que los frutos se consumían antes de que hubieran madurado completamente (WILLCOX 1977, 280).

Las herbáceas determinadas como el hinojo, el llantén, la neguilla o el raygrás podían crecer espontáneamente en el jardín. Algunas, como el orégano, son mencionadas por Plinio como plantas propias de estos recintos (*NH*, 21, 35, 61).

Acompañando a los macrorrestos vegetales se han recuperado en esta unidad estratigráfica restos de ictiofauna (peces) y de entofauna (larvas e insectos).

4. Nivel adrianeo

Este nivel está representado por las UE 3018, 3023 y 3026 que corresponden al relleno de una cloaca de

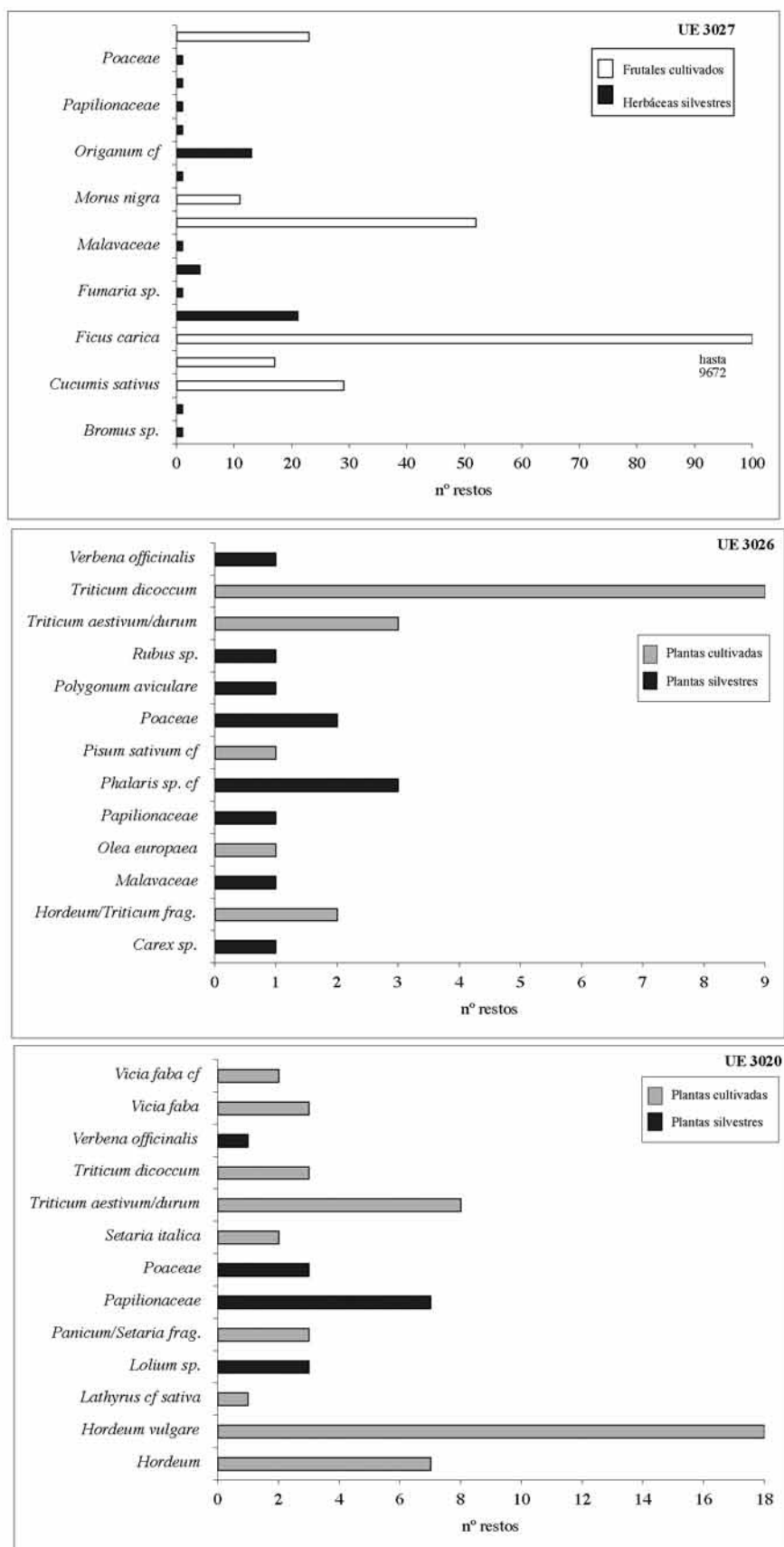

Fig. 7. Gráficos comparativos del número de restos por taxon y del tipo de plantas identificadas en las UE 3020, 3026 y 3027.

la taberna, con restos posiblemente procedentes de *Vigna Barberini* a través de un bajante vertical en el muro de contención. Los tres estratos son niveles de depósito de la última fase de funcionamiento de la taberna; los dos primeros de relleno, y el tercero correspondiente al lodo del fondo de la cloaca. Todos los restos recuperados en este nivel son carbonizados.

Los resultados de las UE 3018 y 3023 son escasos: una carióspside de trigo desnudo, un fragmento de cebada o trigo y dos pepitas de higo. En cambio el estrato 3026 presenta mayor interés con: trigo desnudo, escanda, oliva y un posible guisante, como plantas cultivadas, y carrizo, centinoida, alpiste, verbena y zarza como silvestres (fig. 6). Las especies cultivadas son las más representadas (fig. 7): los trigos, *Triticum dicoccum* (33,3%) y *Triticum aestivum/durum* (11,1%), y también el guisante y olivo (3,70% cada uno). Algunas especies silvestres toman importancia, como las gramíneas, sobre todo *Phalaris sp.* (11,1%).

El registro vegetal de este nivel parece corresponder posiblemente a residuos de consumo, ya que tanto el trigo (desnudo y vestido), como el guisante y el olivo, fueron especies ampliamente consumidas en Roma. La presencia de las plantas silvestres puede deberse en algunos casos también al consumo, como las malváceas —la malva se puede comer como ensalada (HAUDRICOURT-HÉDIN 1987, 146) e incluso Marcial promete a sus invitados que este vegetal formará parte de una cena (Mart. 10, 48)— o la mora de zarza. Otras como el alpiste, la verbena o la centinoida podrían crecer como ruderales en espacios abiertos o en jardines.

5. Nivel severiano

Un único estrato de este nivel fue muestreado, la UE 3017, que corresponde a la obliteración de la cloaca que nos ocupaba en el apartado anterior. Se trata de una unidad muy pobre en material, y sólo dos cotiledones adscritos posiblemente a guisante han sido recuperados. El tipo de estrato, un gran relleno, y la escasez de restos no permite hacer ninguna interpretación.

6. Nivel s. IV-V d. C.

También en este nivel se muestreó solamente una unidad estratigráfica, la UE 3020, y en este caso fueron positivos los resultados. Ha proporcionado las siguientes especies: cebada vestida, trigo desnudo, escanda, panizo, haba y guija, como cultivadas, y verbena, raygrás, gramíneas y leguminosas indeterminadas (fig. 6). En este estrato dominan claramente las especies cultivadas (fig. 7), y entre ellas los mejor representados son los cereales: *Hordeum vulgare*

(29,5%), seguida por *Triticum aestivum/durum* (13,1%), *Triticum dicoccum* (4,9%) y *Setaria italica* (3,3%). La presencia de leguminosas cultivadas también es importante, con *Vicia faba* (4,9%) y *Lathyrus cf. sativus* (1,6%). Las plantas silvestres pertenecen sobre todo a las papilionáceas y gramíneas de las que no se ha podido identificar la especie, pero también *Lolium sp.* (4,9%) y la *Verbena officinalis* (1,6%) están presentes.

A pesar de los pocos restos que poseemos de este nivel, este estrato podría relacionarse con una zona de almacenamiento (*horrea*) que existía en esta época en la zona. El almacenamiento de cereales y leguminosas podría encontrarse en el mismo espacio y las especies silvestres las acompañarían como malas hierbas.

7. Conclusión

Los diversos niveles arqueológicos estudiados presentan diferente interpretación según la caracterización tafonómica de los restos de semillas y frutos recuperados: residuos provenientes de un jardín, residuos de consumo y residuos de almacenamiento. Los procesos de conservación de los restos también se presentan particulares en algún caso, a causa de la mineralización de los restos que ha permitido probablemente la preservación de un tipo de semillas que no son corrientes en las excavaciones arqueológicas.

En primer lugar, se presenta el nivel de jardín de época julioclaudia, sin duda el conjunto más interesante. Se trataría probablemente de un emparrado, con árboles frutales y hortalizas. Las flores y las plantas de los jardines romanos no eran buscados por su belleza, como actualmente; las flores de las que disponían eran solamente las de los campos y la importancia esencial residía en las hojas que tomaban un rol decorativo (GRIMAL 1984, 279). Esta área de la ciudad era ocupada durante esta época por casas patricias, que poseían jardines diversos, algunos de los cuales podían tener estas características (GRIMAL 1984, 134-135). El tipo idealizado de jardín en épocas anteriores, por ejemplo entre los griegos, estaba dividido en tres partes: primero, un vergel donde se puedan recoger peras, manzanas, granadas, higos y olivas; segundo, un viñedo, y finalmente bancales con legumbres. Este uso primitivo aparece todavía muy netamente en Catón y también en Varrón (DA, s.v. *Hortus* [G. Lafaye]).

Por otra parte, los niveles adrianeo y del s. IV-V d. C. presentan resultados similares, esencialmente con plantas cultivadas para consumo cotidiano, como cereales, leguminosas y algún frutal como el olivo. Estos dos presentan una clara diferencia con el nivel de jardín anterior, y sus restos provienen de residuos de consumo, sobre todo en el nivel adrianeo, o de limpieza de almacén en el nivel más reciente. El hecho de

que se conserven carbonizados también refleja una posible manipulación con fuego anterior a su deposición en el sedimento. La carbonización puede ser el producto de una torrefacción quemada por accidente —sobre todo en el caso de los cereales—, de un incendio accidental o de una quema de residuos intencionada.

Agradecimientos

Agradecemos su colaboración y consejos en las diversas fases de elaboración de este estudio a J. Arce, R. Mar, L. Costantini, R. Buxó, C. Bakels y W. Kuijper.

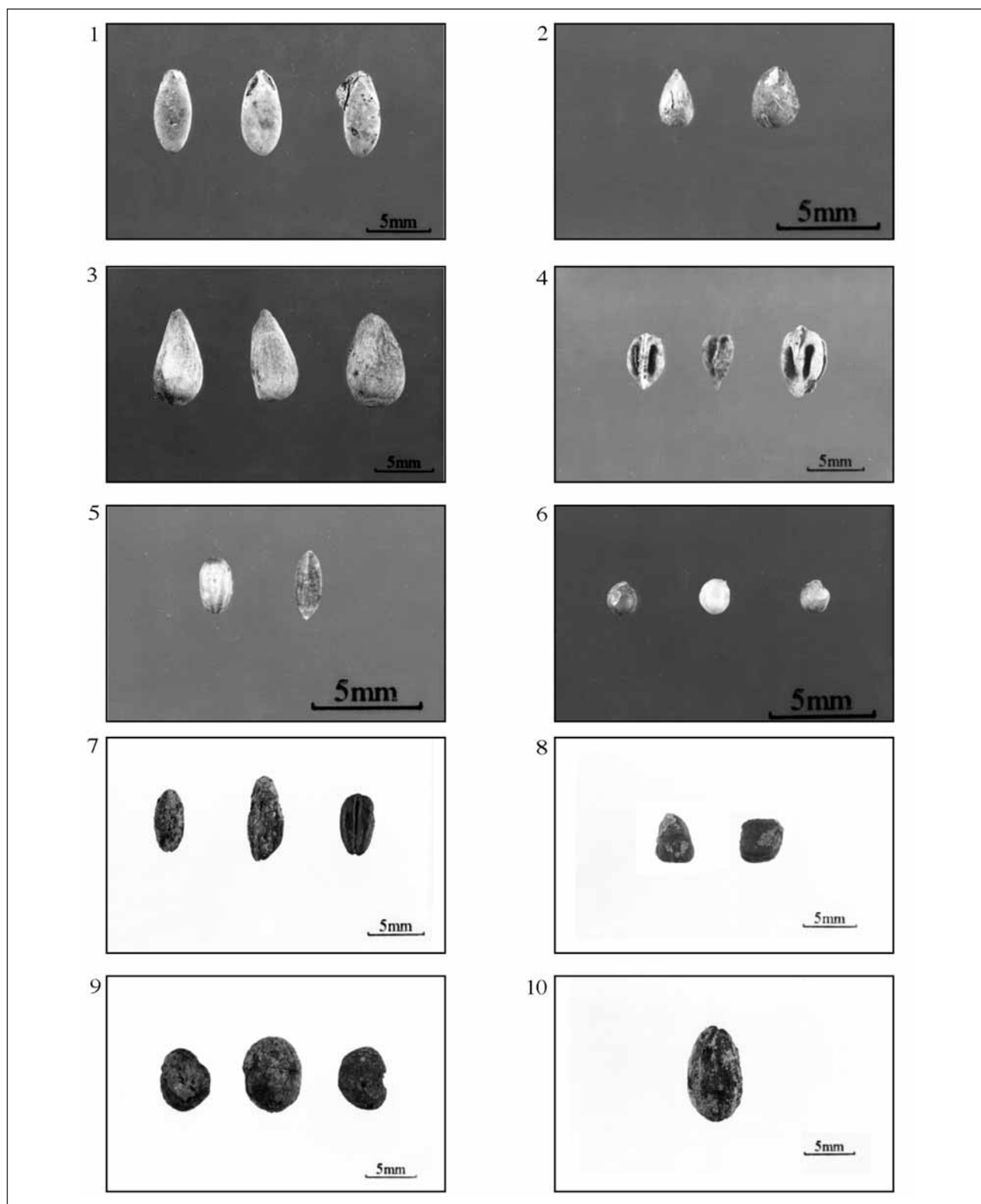

Fig. 8. 1, *Cucumis cf. sativus*; 2, *Morus nigra*; 3, *Malus domestica*; 4, *Vitis vinifera*; 5, *Foeniculum vulgares*; 6, *Ficum carica*; 7, *Hordeum vulgare* (izq.), *Triticum dicoccum* (centro), *Triticum aestivum/durum*; 8, *Lathyrus sativus*; 9, *Vicia faba*; 10, *Olea europaea*. (fotos: SRI, UdL).

BIBLIOGRAFIA

- André, J. *Lexique des termes de botanique en latin*, Et. et Comm. XXIII, París, 1956.
- André, J. *L'alimentation et la cuisine à Rome*, Les Belles Lettres, París, 1961.
- Beijerinck, W. *Zadenatlas der Nederlandsche Flora*, Backhuys & Meesters, Amsterdam, 1976.
- Brouwer, W. y Sthalin, A., *Handbuch der SamenKunde für Landwirtschaft, Gartenbau und Forstwirtschaft*, Frankfurt am Main, 1953.
- Buxó i Capdevila, R. *Metodología y Técnicas para la recuperación de restos vegetales (en especial referencia a semillas y frutos) en yacimientos arqueológicos*, Cahier Noir nº5, 1990.
- Buxó i Capdevila, R. *Des semences et des fruits. Cueillette et agriculture en France et en Espagne Méditerranéenes du Néolithique à l'Age du Fer*, Tesis doctoral inédita, Université de Montpellier, 1993.
- Candolle, A. de (1883). *Origine des Plantes Cultivées*, Laffitte Reprints, París 1984.
- Columela, L. J. M. *De los trabajos del campo*, edición a cargo de A. Holgado, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Ed. Siglo XXI, 1988.
- Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Austria, edición 1969.
- Follieri, M. «Resti vegetali macroscopici nel collettore ovest del Colosseo», *Annali di Botanica*, vol. XXXIV, 1975, pp. 123-141.
- Frank, K. S. y Stika, H. P. «Bearbeitung der makroskopische Pflanzen- und einiger Tierreste des Römerkastells Sablonetum (Elligen bei Weißenburg)», en *Bayern, Materialhefte zur bayerischen Vorgeschichte A61*, Kallmunz, 1988.
- Green, F. J. «Phosphatic Mineralization of Seeds from Archaeological Sites», en *Journal of Archaeological Science*, 6, 1979, pp. 279-284.
- Grimal, P. *Les jardins romains*, Ed. Fayard, 1984.
- Hédin, A. G. y Hédin, L. *L'homme et les plantes cultivées*, París, 1987.
- Helbaek, H. «Appendix I», en Gjestard, E., *Early Rome I*, Acta Inst. Rom. Regni Sueciae, series in 4º, 17, 1, 1953, pp. 155-157.
- Helbaek, H. «Appendix I: Vegetables in the funeral meals of pre-urban Rome», en Gjestard, E., *Early Rome II*, Acta Inst. Rom. Regni Sueciae, series in 4º, 17, 2, 1956, pp. 287-294.
- Helbaek, H. «Appendix I: Pozo di Vesta», en Gjestard, E., *Early Rome III*, Acta Inst. Rom. Regni Sueciae, series in 4º, 17, 3, 1960, pp. 464.
- Jashemski, W. F. *The Gardens of Pompeii, Herculaneum and the Villas Destroyed by Vesuvius*, Caratzas Brothers Publishers, New Rochelle, Nueva York, 1979.
- Kroll, H. J. *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens, 1975-1979, Die Pflanzenfunde*, Berlin, 1983.
- Marcial, M. Valeri. *Epigramas*, vol. III, trad. M. Dolç, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1955.
- Plinio el Viejo, *Natural History*, vol. V, Books XVII-XIX, trad. H. Rackham, Loeb Classical Library, Harvard Univ. Press, Londres, 1971.
- Plinio el Viejo, *Natural History*, vol. VI, Books XX-XXIII, trad. W. H. S. Jones, Loeb Classical Library, Harvard Univ. Press, Londres, 1989.
- Plinio el Joven, *Letters and Panegyricus*, vol. I, Letters, Books I-VII, Loeb Classical Library, trad. B. Radice, Harvard Univ. Press, Londres, 1989.
- Renfrew, J. M. *Palaeoethnobotany*, Metuen & Co Ltd., Londres, 1973.
- Stummer, A. «Zur Urgeschichte der Rebe und des Weinbaues», *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien 41*, 1911.
- Willcox, G. H. «Exotic Plants from Roman Waterlogged Sites in London», *Journal of Archaeological Science*, 4, 1977, 269-282.
- Zohary, D. y Hopf, M. *Domestication of plants in the Old World*, Oxford Science Publications, Clarendon Press, Oxford, 2ª edición, 1994.

Annex 3

LA TORRE CARTULARIA

La fortificación de la familia Frangipane en el Foro Romano-Palatino durante la Edad Media*

Ana Rodríguez López
(Instituto de Historia. CSIC)

* Esta investigación fue realizada en Roma entre los años 1990 y 1992 y sus resultados dieron lugar al presente artículo, entregado inicialmente para su publicación en un volumen colectivo en 1992. El texto fue sometido a revisión en 1994, cuando parecía inminente su entrada en prensa.

En el año 1829 las Actas del Camerlengato de Roma relativas al trazado de la calle entre el arco de Tito y el Coliseo recogen la demolición de la Torre Cartularia, uno de los últimos vestigios medievales en el Foro Romano, situada sobre el templo de Júpiter *Stator*. El perito nombrado para la ocasión describe la torre con estos términos: «*Torre antica, o dei bassi tempi, una volta abbandonata, lesionata con larghi e profondi stacchi, e tutta sgrattata nella grossezza del muro di telaro all'interno nel suo piantato con piloni lasciati irregolarmente tra li sgrottolamenti per non far precipitare la suddetta torre, i quali proseguono ancora nell'antica platea o fondamento della medesima*¹». Esta torre de ladrillo, con piedra y trozos de mármol formando su estructura interior, es el objeto del presente trabajo.

El Foro Romano en la Edad Media

La continuidad de las funciones políticas y administrativas centradas en el Foro Romano y en los edificios imperiales del Palatino fue una realidad hasta la llegada de los bizantinos a Roma en el siglo VI. A partir de entonces, la zona pasó por sucesivos períodos de ocupación y devastación, si bien su importancia estratégica y legitimadora fue aprovechada por los nuevos gobiernos asentados en la ciudad y por la iglesia cristiana estructurada jerárquicamente en torno al Papado. Más tarde, esta importancia tampoco pasó desapercibida para los representantes del Imperio medieval ni para la nobleza romana.

Los datos relativos a la cronología y a la forma adoptada por dicho proceso son, sin embargo, muy escasos para el período de cuatro siglos comprendido entre la muerte de Teodosio y la coronación del emperador Carlomagno en la Navidad del año 800. Sabemos que durante los siglos VII y VIII se produjo la transformación de un gran número de edificios públicos romanos en iglesias cristianas, consagradas muchas de ellas a sus primeros mártires, como la iglesia de los Santos Cosme y Damián en 526-530. El proceso mediante el cual la nueva iglesia cristiana se apropió de las antiguas posesiones imperiales paganas resta, sin embargo, incierto para la mayoría de los casos. La reclamación pontificia de los edificios antiguos se extenderá a lo largo de toda la Edad Media, y la ambigüedad con respecto a los derechos de propiedad sobre el Foro Romano y el Palatino afectará particularmente a las posesiones en la zona del linaje de los Frangipane.

Los palacios tardoimperiales del Palatino, saqueados a mediados del siglo V por los vándalos, pudieron posi-

blemente mantener su función de residencia temporal de algunos de los grandes personajes de la época. Se baraja, así, la posibilidad de que en ellos residieran, entre otros, el emperador Honorio, Gala Placidia y el emperador Valentiniano III. La residencia en el Palatino se atribuye también al rey ostrogodo Teodorico; aunque ésta no sea posible comprobarla documentalmente, sabemos al menos que su función simbólica se mantuvo durante este período: Teodorico, según relata Casiodoro en sus *Variae*, asignó una importante suma a la restauración de los palacios imperiales, ya que *universa Roma esse miraculum*².

El paso de los bizantinos por Roma dejó igualmente sus trazas en la ocupación de los espacios sociales y políticos que habían pertenecido a la Roma clásica. Aunque resulta difícil dar una idea precisa de cómo se encontraba el centro monumental en el siglo VI, sabemos que se realizaron trabajos por orden de Justiniano para la conservación de la muralla Aureliana, los puentes y los acueductos romanos³. En los tiempos de Gregorio Magno, el Foro mantuvo su función de plaza pública y de sede del mercado, mientras que algunos baños públicos de la zona seguían en funcionamiento. El último acto oficial en la zona del cual nos han llegado noticias se produjo en el año 608, cuando el exarca Smaragdo dedicó la columna de Focas, usurpador del trono bizantino. Esta columna se encuentra situada sobre el pavimento del siglo III, lo que supone un cierto mantenimiento de la zona durante el período comprendido entre estas dos fechas.

De nuevo, los palacios del Palatino continuaron siendo la residencia oficial de la autoridad laica: allí vivió y murió Narsés, jefe de los ejércitos de Justiniano en el período de ocupación de Roma a lo largo de la Guerra Gótica, y allí parece que residieron igualmente altos funcionarios de la administración bizantina, entre ellos el *dux* de Roma y el *chartularius*, de cuya función daremos cuenta más adelante. Gracias al epitafio de un tal Platón, *curator palatii*, y de su esposa Blatta, redactado en 686-688 por su hijo, el futuro papa Juan VII, sabemos que al menos durante el siglo VII, el mantenimiento de las residencias imperiales del Palatino estuvo a cargo de un funcionario que respondía a tal nombre⁴. La devastación de Roma queda de manifiesto en el relato de la Guerra Gótica escrito por Procopio de Cesarea. En él se da cuenta de la preocupación de los habitantes de la urbe por el mantenimiento y conservación de los restos del esplendor de Roma ya

1 T. ASBHY, «La fine della Torre Cartularia», *Roma, rivista di studi di vita romana*, VI (1928), pp. 97-98.

2 Entre los estudios tradicionales sobre la transformación del Foro Romano y del Palatino y las hipótesis sobre su ocupación en los primeros siglos medievales, G. F. CARETTONI, «Il Palatino nel Medioevo» *Studi Romani*, 9 (1961), pp. 508-518; A. BARTOLI, «L'ultimo relitto del archivo imperiale sul Palatino», *Rendiconti della Pontificia Accademia de Archeologia* (1958), pp. 269-275.

3 B. BAVANT, «Cadre de vie et habitat urbain en Italie centrale byzantine (VI-VIIIe siècles)», *Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Age*, 101-102 (1989), pp. 465-532.

4 A. BARTOLI, «L'ultimo relitto dell'archivo imperiale»...

que, aunque sufrieron durante largo tiempo el influjo de los bárbaros, lograron salvar los edificios públicos y la mayor parte de sus ornamentos⁵.

Durante el período de ocupación bizantina en Roma se produjo posiblemente el cambio definitivo en el hábitat urbano que diferencia de manera determinante el período antiguo de la época medieval. Como veremos más adelante, la distribución del poblamiento en Roma determinará la formación y la topografía de los asentamientos nobiliarios urbanos. En la época de la conquista bizantina se sitúa el más bajo nivel demográfico de Roma. En este momento ya es clara la diferencia entre el *abitato* y el *disabitato*: por una parte, el hábitat bajoimperial, con casas que habían mantenido su carácter de residencia aristocrática —que yuxtaponían sus elementos constitutivos—, mientras que otras se caracterizaban por su desarrollo en altura y la superposición de locales habitados. Por otra, el hábitat denso y estrecho de la época medieval, que ocupa sólo las zonas próximas al Tíber: el campo de Marte a un lado y el Trastevere y el Borgo al otro. El resto parece encontrarse casi deshabitado. Allí emergen las ruinas romanas, algunos grupos de edificios en torno a Letrán y a Santa María la Mayor, iglesias y monasterios aislados y granjas⁶.

A partir del siglo V —en el VI para algunos historiadores y en un lento proceso que abarca entre el V y el VII para otros como Krautheimer— se produjo un reflujo de población desde las colinas hacia el Tíber, ya que en particular la ruptura que supuso la guerra gótica impuso una redistribución de las zonas de poblamiento. Por tanto, las características fundamentales del hábitat altomedieval, previo a la expansión que se produjo a partir del siglo XII, son su falta de homogeneidad y su escasa compactación. La época posterior a la disgregación del imperio romano y a la entrada en Roma de vándalos y bizantinos supuso además una cierta emigración de parte de la aristocracia senatorial hacia Constantinopla, por lo cual la renovación parcial de la población romana en el siglo VI se tradujo en una ruralización acentuada de la ciudad. Cabe destacar la importancia de la topografía y de la periodización del establecimiento de la red de iglesias titulares en la ciudad en la constitución del hábitat romano altomedieval⁷. La geografía eclesiástica, algo anárquica al principio, alcanza su mayor grado de coherencia en la segunda mitad del siglo V, cuando ya se había producido la adapta-

ción a la distribución del hábitat a comienzos del siglo IV.

La evolución altomedieval en Roma se constata en el tipo de referencias que recogen los itinerarios romanos, donde se detallan algunos recorridos —procecionales en su mayoría— de importancia para la iglesia cristiana, o se incorporan relatos de viajeros a Roma con la descripción de los sitios visitados en la ciudad. Estas referencias de los itinerarios son limitadas y poco significativas en lo que se refiere al hábitat, pero interesantes en cuanto al testimonio de la transformación de los espacios simbólicos, en particular los edificios clásicos, y el ritmo al que se fueron convirtiendo en iglesias cristianas.

En este sentido, el estudio comparado del llamado *Anónimo de Einsiedeln* del siglo VIII, escrito en época carolingia, y el *Ordo Romanus* de Benedicto Canonico, escrito en el XII, en el curso del pontificado de Inocencio II, aporta datos de gran interés, ya que entre las fechas de composición de ambos textos puede rastrearse el proceso de transformación de la Roma antigua⁸. La descripción de Roma llevada a cabo por el autor del *Itinerario de Einsiedeln* entronca directamente con la Roma clásica pagana, en transformación hacia la urbe cristiana y la representación del poder papal⁹. En el itinerario que describe por el Foro Romano, hace referencia a la existencia tanto de las iglesias de los Santos Cosme y Damián y de Santa María Antiqua como de los palacios de Nerón y de Trajano. De las referencias concretas al tramo del recorrido en torno al arco de Tito, donde aparentemente se situará unos siglos más tarde la llamada Torre Cartularia de los Frangipane, nos ocuparemos más adelante.

El *Ordo Benedicti* de mediados del siglo XII recoge importantes variaciones en el trazado de las calles en relación con el *Itinerario de Einsiedeln*, que mantiene no sólo los edificios antiguos sino también el trazado clásico. Ello resulta particularmente interesante si se tiene en cuenta que no se conservan descripciones intermedias entre ambos textos. Para Lanciani, el *Ordo* está contaminado de la influencia de los *Mirabilia Urbis Romae* —que empiezan a aparecer en esta misma época—, descripciones generalmente realizadas por peregrinos que se dirigen a la ciudad de Roma y que consignan la fuerza del culto cristiano a través de la detallada descripción de sus

5 Procopio de Cesarea. *La Guerra Gótica*, Ed. y trad. al italiano, D. COMPARETTI, 3 vols. Roma, 1895, vol. III, pp. 164-165.

6 Con respecto a la estructura del hábitat romano en época bizantina, ver B. BAVANT, «Cadre de vie et habitat urbain...».

7 Los estudios fundamentales realizados por L. Duchesne han sido recopilados en L. DUCHESNE, *Scripta Minora. Études de topographie romaine et de géographie ecclésiastique*, Roma, 1973. Entre ellos se encuentra «Notes sur la topographie de Rome au Moyen Age (II. Les titres presbytéraux et les diaconies)», publicado originariamente en *Mélanges de Archéologie et Histoire. École Française de Rome*, VII (1887), pp. 218-243.

8 Las ediciones utilizadas de estos textos son las de C. L. ULRICH, *Codex Urbis Romae Topographicus*, Würzburg, 1871, e *Itineraria et alia geographica (Corpus Christianorum, ser.lat., 175-176)*, Turnhout, 1965.

9 Ch. HUELSEN, «La Pianta di Roma dell'Anonimo Einsiedelense», *Dissertazioni della Pontificia Accademia de Archeologia* (1907), pp. 382-430; R. LANCIANI, «L'itinerario di Einsiedeln e l'Ordine di Benedetto Canonico», *Mon. Arch. Lincei*, I (1890), pp. 438-551.

iglesias¹⁰. Este texto evidencia la relativa integridad de algunos edificios antiguos a mediados del siglo XII, además de la completa destrucción de otros.

El comienzo de la fortificación del Palatino es evidente para algunos autores ya en el siglo X, cuando se comprueba documentalmente la fortificación de las ruinas del *Septizonium* severiano por su propietaria, la iglesia de San Gregorio¹¹. A partir de entonces, la lucha por el poder en la ciudad, los enfrentamientos entre algunos sectores de la nobleza y la curia papal y el desarrollo en Roma de violentos episodios de la guerra entre el Papado y el Imperio, tuvieron uno de sus focos centrales en los asentamientos eclesiásticos y nobiliarios que se habían instalado en el Foro, en el Palatino y en torno a los grandes edificios antiguos cercanos, que presentaban una doble función: defensiva y de habitación.

Son de nuevo los estudios sobre la organización del hábitat urbano en Roma los que sirven de referencia directa a la hora de intentar encuadrar el proceso de transformación que coincide con la formación y el ascenso de la familia Frangipane y de los linajes nobiliarios romanos que protagonizarán gran parte de la historia medieval de la ciudad. Después de las escasas referencias relativas a la época bizantina que acabamos de señalar, el vacío posterior de noticias sobre la zona sólo se rompe esporádicamente gracias a las vagas alusiones recogidas en textos como el *Liber Pontificalis*. El hábitat romano durante los siglos X y XI siguió la tendencia a concentrarse en la zona del Campo de Marte, aunque todavía en esta época, como en los siglos anteriores, existían numerosos centros dispersos.

Durante el siglo X, fueron las colinas Aventina y Palatina las que constituyeron el eje en torno al cual se concentraron las grandes familias romanas¹². Después de dos siglos de casi abandono total, en los cuales sólo se atestigua entre el siglo IX y mediados del X la presencia del monasterio griego de San

Cesario, el Palatino parece salir de su aislamiento¹³. Allí se fundó entre los años 955 y 977 el monasterio de Santa María in Pallara —San Sebastiano en época moderna—, fundación realizada por un médico llamado Pietro probablemente sobre su misma casa. En Santa María in Pallara fue convocado un sínodo en el año 1001 por el emperador Otón III, cuyo palacio imperial en Roma podría haberse situado sobre la colina palatina¹⁴. Dicho monasterio fue donado a Montecassino por el papa Alejandro II y, según el relato del *Liber Pontificalis*, allí fueron elegidos varios pontífices en los años siguientes. Parece lógico suponer que en esta época se inició el asentamiento en la zona de algunos de los grandes linajes nobiliarios romanos: los Frangipane en la ladera norte del Palatino y los Stefaneschi-Ildebrandi en su parte meridional, en las proximidades del Circo Máximo¹⁵. El momento decisivo en la evolución del hábitat de las clases dominantes en Roma se sitúa, por tanto, hacia mediados del siglo XI.

El linaje de los Frangipane

El linaje de los Frangipane surge probablemente como uno de los representantes de la nueva aristocracia aúlica, aristocracia que para P. Toubert se originó a la sombra del poder pontificio y al servicio de la curia y de su administración en el marco de la reforma de la Iglesia en época de Gregorio VII (1075-1085)¹⁶. El poder de la familia debió de irse consolidando en el marco de un proceso general propio de la ciudad de Roma que abocó, en los años centrales del siglo XI, a la sustitución de unas familias por otras y las consiguientes transformaciones en el hábitat nobiliario que acabamos de aludir. Aunque la primera mención documental se remonta al año 1014 —un tal *Leo qui vocatur Frangipane* aparece formando parte del séquito de Benedicto VIII Crescenzo en un documento del monasterio de Farfa¹⁷— hay un vacío absoluto de noticias hasta los tiempos de Cencio I Frangipane, recordado en los Registros de Farfa de 1060 entre los *boni homines*

10 M. ADRIANI, «Paganesimo e cristianesimo nei Mirabilia Urbis Romae», *Studi Romani*, 8 (1960), pp. 535-552; C. FRUGONI, «L'antichità dai Mirabilia alla propaganda politica», *La memoria dell'antico nell'arte italiana I. L'uso dei classici*, Ed. S. SETIS, Turín, 1984, pp. 5-70.

11 Los *Annales Camaldulenses* recogen un documento del año 975 por el cual Stefano de Imiza (o de la Micina), cuya familia tomará posteriormente el nombre de Stefaneschi-Ildebrandi, hacía donación al monasterio de San Gregorio in Clivo Scauri del llamado Septizonio menor, que no se encontraba aún fortificado, junto al Septizonio mayor, denominado *turris* por su carácter fortificado del que el otro edificio citado carecía: *...illud meum templum quod Septem Solia minor dicitur ut ab hac die vestre sit potestati... pro tuitione turris vestre que Septem Solia maior dicitur ad destruendum et subitus deprimendum quantum vobis placuerit...* G. MARCHETTI-LONGHI, «Turris de Arcu' e 'Balneum Imperatoris' (Note storiche e topografiche di Roma medioevale)», *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, 7 (1929-1931), pp. 35-67.

12 E. HUBERT, *Espace urbain et habitat à Rome. Du Xe à la fin du XIIIe siècle*, Roma, 1990. Sabemos, por ejemplo, que el *princeps* Alberico había transformado hacia el año 936 su casa natal en el Aventino en un monasterio dedicado a la Virgen.

13 Este monasterio de San Cesario en el Palatino aparece citado en el *Liber Pontificalis* durante el pontificado de León IV (847-855). Ed. L. DUCHESNE, *Le Liber Pontificalis*, 3 vols. París, 1886-1892., vol. II. En la descripción de R. KRAUTHEIMER, *Corpus Basilicarum Christianorum Romae*, 5 vols., Ciudad del Vaticano, 1936-1977, se asume como definitiva la localización de San Cesario en Palatino que establece Duchesne. Al no quedar restos de esta iglesia, su localización ha sido sin embargo muy discutida. R. LANCIANI, *Forma Urbis Romae*, Roma, 1901-1903, intentó identificar San Cesario con las ruinas situadas junto al arco de Tito, en las conocidas como termas de Heliogábalo. Después de rebatir esta interpretación, Krautheimer intenta establecer que se trata de la iglesia de Santa María in Pallara, de la que tampoco se conservan restos, la que hay que identificar con las ruinas cercanas al arco de Tito.

14 Ésta es la hipótesis de C. R. BRUHL, «Die Kaiserpfalz bei St. Peter und die Pfalz Ottos III auf der Palatin», *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken*, 34 (1954), pp. 1-30. Los argumentos de Bruhl a este respecto han sido asumidos por la historiografía más reciente, como en la obra de E. Hubert anteriormente citada.

15 Sobre la reutilización de materiales antiguos en las construcciones medievales del Palatino, ver A. AUGENTI; N. MARLETTI; G. RICCI, «Scavo delle pendici Nord del Palatino. Relazione preliminare delle campagne di scavo 1990», *Archeologia Medievale*, XIX (1992), pp. 378-408.

16 P. TOUBERT, *Les structures du Latium médiévale. Le Latium méridional et la Sabine du IXe à la fin du XIIe siècles*, 2 vols. Roma, 1973 (reimp. 1994).

17 Documento publicado por I. GIORGI-U. BALZANI, *Il Regesto de Farfa*, 5 vols., Roma, 1879-1914; vol. III, n. 492, pp. 199-201.

romanos¹⁸. A partir de entonces, hasta mediados del siglo XIII, los Frangipane aparecen esporádicamente en las fuentes cronísticas y documentales como cónsules de Roma y condes del Palacio de Letrán, inmersos en la administración pontificia en particular durante el siglo XII¹⁹.

Es también en estos años cuando su ocupación de un sector del Foro Romano y del Palatino es ya efectiva. Los testimonios de dicha ocupación proceden de dos tipos de fuentes: las fuentes cronísticas y narrativas, especialmente el *Liber Pontificalis*, y las fuentes puramente documentales, en particular la documentación de la iglesia de Santa María Nova, más fragmentaria pero que no obstante permite a su vez un acercamiento más concreto a las zonas de ocupación que nos interesan. Trataremos, en primer lugar, la implicación política del linaje Frangipane y las repercusiones que ello pudo tener en su asentamiento en el Foro Romano y en la fortificación de sus posesiones.

El apoyo que los Frangipane prestaron a Gregorio VII frente a las tropas del emperador Enrique IV parece evidente, si bien no se recoge en el *Liber Pontificalis*, una de las fuentes más explícitas, donde no se menciona la existencia de este linaje hasta el pontificado de Pascual II (1099-1118). El relato del *Liber*, no obstante, hace referencia a las zonas donde debían de estar ya establecidos los Frangipane, duramente castigadas durante el asedio imperial de Roma y la posterior entrada de los normandos en la ciudad, quienes «...regiones illas circa Lateranum et Colosseum positas igne comburere...»²⁰.

La consolidación del poder del linaje debió de producirse en los primeros años del siglo XII. La sucesión de cismas papales —reflejo en Roma de la lucha entre el Papado y el Imperio— les permitió intervenir activamente en el nombramiento de pontífices: tal es el caso de la elección en 1086 de Víctor III, que se produjo en el monasterio de Santa Lucía in Septizonio, estrechamente ligado a la familia Frangipane²¹. Durante el invierno de 1093-1094, mientras que la ciudad se

encontraba en manos de los partidarios de Clemente III, el papa Urbano II encontró refugio en la *firmissima munitio* perteneciente a *Iohannes Frangipani*, situada en las cercanías de la iglesia de Santa María Nova.

El acceso en 1118 de Gelasio II al solio pontificio se correspondió con una época de gran violencia nobiliaria. El cónclave para la elección se reunió «...in monasterio quodam quod Palladium dicitur, infra domos Leonis et Cencii Fraiapane...»; este corto pontificado se saldó con el intento de secuestro del Papa en la iglesia de Santa Práxedes «...quia ecclesia esset in fortibus Fraiapanium...»²². Como consecuencia de todo ello, Calixto II (1119-1124), «pro pace servanda», ordenó derribar para que nunca fueran reconstruidas «turres Cencii, domnae Bonae et Unquitatis», tres de las torres de los Frangipane cuya identificación y localización están aún sin precisar²³. El poder de la familia, no obstante estos sucesos, se consolidó durante los siguientes pontificados.

La búsqueda de refugio en las fortificaciones del Palatino se había convertido para el Papado en una práctica habitual: poco después de su elección en 1130, Inocencio II se instaló en las casas de los Frangipane, «que erant infra Colisaeum, quia dicta munitio tota fuit ipsorum; sed Petrus Leonis dictas domos invasit, sed non praevaluit»²⁴; las *munitiones* de los Frangipane y de sus rivales Pierleoni aparecen igualmente en el documento de coronación del emperador Lotario III en 1133, haciendo referencia a los conflictos vividos en la ciudad de Roma como consecuencia del cisma de Anacleto II, miembro del linaje Pierleoni²⁵. Celestino II murió en el Palatino en 1144; Lucio II murió en San Gregorio en 1145 después de haber cedido a los Frangipane «...medietas Colisei cum palatio exteriori et adiacente»²⁶. En 1145, la iglesia de San Gregorio arrendó en perpetuo a Cencio II Frangipane una torre en el extremo oriental del Circo Máximo junto con algunas *munitiones* pertenecientes a dicho monasterio de San Gregorio in Clivo Scauro, reconociéndoles, además, la posesión de las ruinas del

18 Con respecto a los orígenes de la familia Frangipane: F. EHRLE, «Die Frangipani und der Untergang des Archivs und der Bibliothek des Papste am Anfang des 13. Jahrhunderts», *Mélanges Chatelain*, París, 1913, pp. 448-485; P. FEDELE, «Sull'origine dei Frangipane», *Archivio della Società Romana di Storia Patria*, XXXIII (1910), pp. 493-506. El trabajo más completo sobre la familia Frangipane, sus posesiones territoriales y sus alianzas políticas es: M. THUMSER, «Die Frangipane. Abriß der Geschichte einer Adelsfamilie im hochmittelalterlichen Rom», *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken*, 71 (1991), pp. 106-163.

19 L. HALPHEN, «Note sur les consuls et les ducs de Rome du VIIIe au XIIIe siècle», *Mélanges d'Archéologie et Histoire. École Française de Rome*, XXVI (1906), pp. 67-77.

20 L. DUCHESNE (ed.), *Le Liber Pontificalis*, 3 vols. París, 1886-1892, vol. II, pp. 290.

21 Ver C. F. CARETTONI, «Il Palatino nel Medioevo», *Studi Romani*, 9 (1961), pp. 508-518.

22 *Liber Pontificalis*, vol. II, pág. 316. Parece que previamente Gelasio II había sido hecho prisionero en una de las torres de los Frangipane, que algunos identifican con la *Turris Iniquitatis* que aparece en la narración del pontificado de Calixto II. Ésta ha sido, a su vez, identificada con la llamada Torre Cartularia. F. GREGOROVIVUS, *Storia della città di Roma nel medio evo*, 13 vols., Roma, 1938 (1ª edición en alemán, Stuttgart, 1859-1870).

23 *Liber Pontificalis*, vol. II, pp. 313-323.

24 Esta referencia aparece en los Anales del obispo Ptolomeo de Luca, publicados en L. A. MURATORI, *Ptolomaei Lucensis episcopi Torcellensis. Breves Annales, ab anno MLXI ad annum MCCCIII. Rerum Italicarum Scriptorum*, Milán, 1723-1754, vol. IX. El *Liber Pontificalis* indica que: «...aggredi domos Fragepanum in quibus se Innocentius (II) cum fratribus suis receperat...vulgus etiam ita sibi astrinxit ut preter Fragepanum et Cursorum munitiois...», vol. II, pág. 380; la versión del *Liber* de Martinus Polonus habla de los *castra* de los Frangipane donde se refugiaron hacia 1130 Inocencio II y sus cardenales frente a Anacleto (vol. II, pág. 449).

25 *Monumenta Germaniae Historica. Legum Sectio IV. Constitutiones et Acta Publica Imperatorum et Regum*, I, Hannover, 1893, pp. 166-167.

26 Parece que durante la *renovatio Senatus* que siguió a la comuna de 1144 dirigida por Arnaldo de Brescia, el Coliseo, junto a otros muchos monumentos de la Roma clásica antes parte del patrimonio papal, pasaron a manos del Senado romano. Hasta 1159 los Frangipane no pudieron recuperar la parte correspondiente del Anfiteatro Flavio que les había sido concedida previamente. M. DI MACCO, *Il Colosseo. Funzione simbolica, storica, urbana*, Roma, 1971.

Septizonium²⁷. Ese mismo año, la elección de Eugenio III se realizó *apud monasterium Sancti Cesarii*. Por último, huyendo en 1168 del emperador Federico I y del antipapa Víctor IV, Alejandro III, «...*dimisso Lateranensi palatio, cum fratribus suis et eorum familiis ad tutas domos Fragapanum descendit, et apud Sanctam Mariam Novam et Cartulariam atque Colosseum se cum eis in tuto recepit...*». Se trata de la primera mención en el *Liber Pontificalis* de esta *Cartularia*²⁸.

El poder de la familia comenzó a quebrarse en el siglo XIII. La importancia de las torres y la complejidad que había alcanzado el sistema de fortificación —discontinua y salpicada de zonas de habitación— de un amplio sector de la zona se hace evidente en las crónicas que relatan en detalle los violentos episodios de la guerra entre el Papado y el Imperio y de la implicación en ella de la nobleza romana, tanto en esta confrontación como en los conflictos de poder motivados por el reparto del control de los resortes políticos en Roma y enmarcados —en ocasiones disfrazados— por su alineamiento en los bandos papal o imperial. No se puede olvidar, en este sentido, que los pontífices romanos procedían de tales linajes y no se encontraban al margen de estos conflictos internos. Su actuación establecía en muchas ocasiones un nuevo equilibrio en las fuerzas de la aristocracia romana medieval y, como ya hemos apuntado para el siglo XII, esta misma actuación era clave en la consolidación nobiliaria y en el fortalecimiento de algunos linajes a costa de otros.

La importancia y complejidad alcanzada por las torres y zonas fortificadas en el Foro Romano y en el Palatino se refleja en el relato de la *Gesta Inocentii III* del enfrentamiento en la primera década del siglo entre un sector de la nobleza romana —en el que se incluían los Frangipane— e Inocencio III, miembro del linaje de los Conti, que sería también acusado de invertir ilícitamente fondos procedentes de la iglesia para la construcción de la torre de su hermano Ricardo de Conti²⁹. En esta situación, la importancia que había alcanzado todo el sistema de torres en el

desarrollo de los conflictos internos en Roma queda patente en referencias como la construcción hacia 1204 por parte de los aliados de Inocencio III, encabezados por su propio hermano, de torres de madera allí donde no se encontraban ya erigidas torres de piedra: «...*Feceruntque turres ligneas, ubi lapideas non habebant, aggeres et fosata, munientes thermas, incastellantes ecclesias, die noctuque pugnantes, non solum milites et pedites super terram, verum etiam custodes et servientes per turres, de alto lapides et sagittas emittentes...*»³⁰. La crónica recoge a continuación el enfrentamiento entre Frangipane y Annibaldi en esa misma época para evitar que éstos últimos, aliados papales, construyeran una torre situada probablemente entre la iglesia de Santa María Nova —el antiguo Templo de Venus y Roma— y el Coliseo. Para ello, señala la crónica, «...*Jacobo Frajapane, ac relicta Raimonis Frajapanis, et impeditibus, prout poterant, per Colossaeum et turrem Raimonis, lapidibus et sagittis emissis...*»³¹.

La derrota del Imperio frente al Papado en las décadas centrales del siglo XIII anunció igualmente el comienzo de la decadencia de este linaje. Los períodos de mayor enfrentamiento entre el emperador Federico II y los papas Gregorio IX e Inocencio IV tuvieron una incidencia directa en la ciudad de Roma y llevaron inevitablemente al establecimiento de sólidas alianzas con la nobleza romana. Los Frangipane, como otros muchos linajes de la aristocracia urbana, se decantaron claramente durante estos años por el bando imperial: en 1238, Pietro Frangipane, junto con otros nobles romanos, prestó vasallaje a Federico II³². Este mismo año, Gregorio IX mandó derruir las torres de sus enemigos, entre las cuales se ha supuesto que se incluían las de la fortificación de los Frangipane³³.

Un año después, Federico II ordenó restaurar lo que había sido derruido y que se encontraba «...*super aedificiis Chartulariae*»: en esta construcción, cuya naturaleza no queda determinada en el documento otorgado por la cancillería imperial, ha querido verse, de nuevo,

27 «...*idest unam turrin, que vocatur de Arco, cum suis scalis et sininis et sicut modo tu eam tenes, cum introitu et exitu suo et cum omni suo uso... positam Rome in capite Circli Maximi... et locamus tibi Trullum unum in integrum, quod vocatur Septem Solia cum suis scalis et sininis et cum sua clausura... positum Rome prope supradictam turrin et prope diaconiam Sancte Lucie...*», *Annales Camaldulenses*, III, col. 417, núm. 271. Esta *Turris de Arcu* de los Frangipane ha sido identificada con la única torre medieval que queda en esta zona cercana al Septizonium, junto al antiguo molino de San Gregorio, en el extremo del circo Máximo, G. MARCHETTI-LONGHI, «Turris de Arcu' e 'Balneum Imperatoris' (Note storiche e topografiche di Roma medioevale)», *Rendiconti della Pontificia Accademia de Archeologia*, 7 (1929-1931), pp. 35-67. Sobre la ocupación medieval de esta área: P. BRANDIZZI-VITTUCCI, «L'emiclo del Circo Massimo nell'utilizzazione post-classica», *Mélanges de l'Ecole Française de Rome. Moyen Age*, 103, 1 (1991), pp. 7-40.

28 *Liber Pontificalis*, vol II, pág. 417.

29 R. BRENTANO, *Rome before Avignon. A social history of thirteenth century Rome*, Londres, 1974.

30 *Gesta Innocentii papae III*, en J. P. MIGNE (ed.), *Patrologia Latina*, vol. 214, París, 1855, cols. C199-C200.

31 Esta torre que Pedro Annibaldi intentaba construir y que interfería en el sistema de fortificación de los Frangipane ha sido identificada por algunos autores con una torre que aún se conserva situada a unos 200 metros del Coliseo, en la Via dei Annibaldi. M. DYKMANS, «D'Innocent III à Boniface VIII. Histoire des Conti et des Annibaldi», *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome*, XVI (1975), pp. 19-208.

32 El vasallaje a Federico II fue prestado en junio de 1238; por él, los nobles firmantes se comprometían a apoyar al emperador contra todos sus enemigos «...*salvo tamen quod dominus imperator non veniat ad guerram generaliter cum Romanis...*». Publ. HULLARD-BREHOLLES, *Historia Diplomatica Frederici II*, vol. V, I, pp. 208-210. Unos años antes, en 1228, los Frangipane ya habían prestado vasallaje al emperador (*Buchardi et Cuonradi Urspergensium Chronicon. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, vol. XXIII, Hannover, 1864, pág. 282). En 1236, el cronista Ricardo de San Germano había consignado que «*Petrus Frajapane in Urbe Roma pro parte Imperatoris guerram movet contra papam et senatorem*» en L. A. MURATORI, *Rerum Italicarum Scriptores*, Milán, 1938, pp. 192. En relación con la guerra en los primeros años de la década de 1240, la crónica de Alberico, monje del monasterio cisterciense de Trois Fontaines, señala: «*Rome quedam turris cecidit mirabiliter Frajapanorum in cathedra Sancti Petri, quam imperator contra papam munitam custodiri faciebat. Munimenta Germaniae Historica. Scriptores*», XXIII, pág. 948.

33 F. GREGOROVIVUS, *Storia della città di Roma...*, G. F. CARETTONI, «Il Palatino nel Medioevo», *Studi Romani*, 9 (1961), pp. 508-518.

la presencia de la Torre Cartularia³⁴. En 1244, Inocencio IV, alegando que se trataba de una posesión pontificia, revocó la concesión realizada por Federico II a Enrique y Jacobo Frangipane de la mitad del Coliseo con sus palacios exteriores³⁵. Posesiones como el Coliseo y zonas pertenecientes a los Frangipane en el Palatino pasarían, tras la derrota de la familia imperial Staufen, al linaje romano de los Annibaldi, que sustituyó a aquéllos en muchas de sus posesiones urbanas y rurales³⁶.

Por último, el senador Brancaleone, en un intento de acabar con el poder de los linajes dominantes, ordenó en 1257 derribar numerosas torres diseminadas por Roma. El cronista inglés Mateo Paris, que recoge este dato, añade que las torres derruidas por Brancaleone alcanzaban el número de ciento cuarenta³⁷. La historiografía ha asumido sin discusión que entre ellas se encontraba la llamada Torre Cartularia de los Frangipane.

El hábitat señorial en Roma. Las torres

Ahora bien, lo que en las fuentes cronísticas y narrativas parece una estructura compacta y coherente, elevada en un corto período de tiempo para satisfacer las necesidades impuestas por una época marcadamente conflictiva, dista en la realidad de seguir las pautas establecidas por este modelo. El carácter de estas fortificaciones que salpicaban Roma, particularmente abundantes en las zonas donde se concentraba un mayor número de edificios clásicos, como el Foro Romano y el Palatino, es lo que aún plantea problemas de importancia y puntos oscuros sin resolver.

Como resulta evidente, las fuentes cronísticas y narrativas señaladas anteriormente dan una visión política de los acontecimientos que sacudieron Roma a partir del siglo XI y en especial en las dos centurias siguientes, en las cuales el eje de los procesos urbanos gira en torno a la primero esporádica y luego casi constante guerra entre los representantes del papado y los emperadores germánicos. Esta interpretación permite conferir una coherencia especial a ambos bandos que no parece haber existido en realidad, especialmente en lo que se refiere a la alineación de la nobleza romana.

De este hecho que ya hemos señalado más arriba, se deriva otro más directamente relacionado con el presente trabajo: la falta de coherencia en la distribución

de alianzas a lo largo de todo el período se acusa igualmente en las formas que adopta el establecimiento territorial fortificado de los linajes nobiliarios, para el cual se ha considerado siempre como causa principal la participación en la citada guerra entre el papado y el imperio. La distribución del hábitat en Roma en los siglos centrales de la Edad Media y la caracterización de un hábitat propio de la nobleza romana paralelo a la consolidación de los linajes correspondientes, obedece —en gran medida y frente a la idea tradicional— a un proceso interno en el cual la adscripción a las facciones políticas citadas matiza únicamente las etapas de este proceso pero no la forma que adquiere el mismo.

Esto se aplica a la fortificación que, aprovechando los edificios antiguos de la época clásica, fue llevada a cabo por el linaje Frangipane en estos siglos centrales de la Edad Media. El estudio exclusivo de fuentes cronísticas como el *Liber Pontificalis* puede dar la impresión de que el complejo entramado de casas y torres que probablemente poblaban el Foro Romano y el Palatino se trataba de una unidad coherente que se fue constituyendo siguiendo el ritmo de las necesidades impuestas por la guerra Papado-Imperio. Esta apreciación, sin embargo, se encuentra lejos de la realidad.

En realidad, el proceso de estructuración y consolidación del poder territorial de los Frangipane en Roma coincide básicamente y se explica por el proceso de estructuración del hábitat medieval en la ciudad y los cambios fundamentales en éste que se operan en torno a los siglos XI-XII. No parece casual el hecho de que sea en esta etapa de profunda transformación en el tejido urbano de Roma cuando se produce igualmente una transformación en la estructura nobiliaria y la sustitución de unos linajes por otros, dependiendo directamente de los cambios profundos en las funciones desempeñadas por dichos linajes. En este marco hay que estudiar el ascenso de la familia de los Frangipane y el proceso territorial que llevó a su establecimiento en el área que estudiamos.

Como ya hemos señalado anteriormente, y tomando como punto de partida las hipótesis de E. Hubert, el momento decisivo en la evolución del hábitat de las clases dominantes se sitúa en Roma hacia mediados del siglo XI, cuando morfológicamente se produjo el paso de una casa no fortificada a un conjunto de edificios que, si bien no se encontraban defendidos en el senti-

34 HUIILLARD-BREHOLLES, *Historia Diplomatica Friderici II*, vol. V, I, pp. 450-451: «Cum velimus quod super edificiis Cartolarie juxta formam pristinam procedatur...mandamus... tam in calce quam in lapidibus et aliis necessariis facias apparatus...».

35 HUIILLARD-BREHOLLES, *Historia Diplomatica Friderici II*, VI, I, pp. 187-188. Ver F. CASAROLI, «Nuovi documenti sulle vicende del Colosseo dal secolo XIII al XVIII», *Bulletino della Commissione Archeologica Comunale de Roma*, XXX (1902), pp. 300-315.

36 S. CAROCCI, *Baroni di Roma. Dominazione signorili e lignaggi aristocratici nel Duecento e nel primo Trecento*, Roma, 1993, relaciona la crisis de los linajes dominantes en el siglo XII -entre ellos el de los Frangipane- con su incapacidad de asumir la nueva fisonomía impuesta a la aristocracia por las transformaciones debidas al crecimiento del Estado, el desarrollo de las instituciones centrales de la Iglesia y los cambios en el juego político comunal como consecuencia del creciente control de los papas.

37 «...Eodem quoque anno (1257) senator Romanus Brancaleo videns insolentiam et superbiam nobilium Romanorum non posse aliter reprimi, nisi castra eorum, que erant quasi spoliatorum carceres, prosternerentur, dirrui fecit eorumdem nobilium turres circiter centum et 40 solotenus complanari...» Mateo Paris. *Chronica Maiora, Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, XXVIII, Hannover, 1889, pp. 382-383.

do estricto del término, daban idea a primera vista del poder y del prestigio de sus propietarios³⁸. Entre las múltiples causas de este proceso evolutivo, cabe destacar la renovación que se produjo en el seno de la aristocracia cuando la vieja oligarquía fue reemplazada progresivamente por las nuevas familias que afianzaron a partir de entonces su autoridad en Roma³⁹. Y tampoco es casual que esta transformación se produjera en el momento en que la forma de habitación que había sido hasta entonces patrimonio exclusivo de los *optimates* conociera una más amplia difusión social.

Se encuentran muy pocas noticias distintivas sobre este tipo de residencias entre el siglo X y mediados del XI, ausencia debida probablemente a la escasa diferenciación con los tipos de habitación más comunes. El vocabulario, no obstante, establece diferencias con respecto al tipo de habitación propio de los miembros más eminentes de la oligarquía. Para esta distinción, se utilizan los términos de *domus maior* o *curtis*, este último procedente del léxico de la vida en el campo, lo que parece convertir la residencia romana de los *optimates* en una prolongación del gran dominio sobre el que se basaba su poder económico⁴⁰.

Aunque en ocasiones las fuentes parezcan afirmar lo contrario, no se puede considerar que las casas de las familias dominantes estuvieran fortificadas antes de la segunda mitad del siglo XI, a menos que se tomen como estructuras defensivas las referencias a las *parietes antiqui* que rodeaban una *curtis* situada en la zona de las llamadas Termas Alejandrinas que se recuerda en un documento de Farfa⁴¹. Ningún elemento de carácter defensivo, no obstante, se menciona en las descripciones de *curtes* y de *domos maiores* que se encuentran en las fuentes documentales, residencias que, por el contrario, parecen ampliamente abiertas al espacio exterior.

A partir de mediados del siglo XI se producen cambios decisivos que, si bien escalonados en el tiempo, afectaron radicalmente a la estructura del hábitat señorial. Entre los elementos de distinción de este hábitat, sin duda el principal fueron las torres, erigidas por las grandes familias y que dominaron el paisaje urbano entre los siglos XII y XIV. Como ya se ha indicado más arriba, antes de mediados del siglo XI algu-

nos monumentos de la antigüedad habían sido fortificados, como el *Septizonium* severiano a fines del X, propiedad del monasterio de San Gregorio in Clivo Scauri, o el *Castellum Sancti Angeli*. Este dato no invalida las hipótesis anteriores, ya que en ningún caso se trataba de fortalezas erigidas por familias sino por instituciones eclesiásticas que, como en el caso de la torre edificada en Letrán por el papa Zacarías a mediados del siglo VIII, se trataba más de construcciones de aparato que de estructuras militares.

Entre mediados del XI y finales del XIII, los años en torno a 1150 marcan un hito en la evolución morfológica del hábitat de las clases dominantes. Antes de estas fechas la nobleza había elevado ya sus primeras torres, pero seguía viviendo en sus casas ligadas a las *curtes* del período precedente. A partir de mediados del XII, en cambio, el reagrupamiento de varios cuerpos de habitación al pie de la torre familiar para formar estructuras más o menos extensas se convirtió en el modelo adoptado por la nobleza romana.

Las fuentes documentales distinguen los dos elementos que componen el hábitat señorial en el período entre 1050 y 1150, elementos que no parecen haber formado un conjunto hasta el XII: una o varias *domus*, probablemente de más de una altura, y una *torre*, generalmente erigida sobre un monumento antiguo, donde los miembros del linaje se replegaban en caso de necesidad pero que no se habitaba de forma permanente. Si bien las primeras torres cumplían una función estratégica innegable, haciendo posible el control del espacio en torno a las vías de comunicación, a partir de la segunda mitad del siglo XI fueron también el distintivo de una categoría social. Desde mediados del siglo XII se constata la tendencia a la concentración de edificios familiares al pie de las torres, cada vez más numerosas.

La casa con torre constituye, por tanto, el elemento más característico del paisaje de las ciudades italianas entre los siglos XII y XIV. No se puede, sin embargo, reducir el hábitat señorial a la llamada «casatorre» —definida como habitación con superposición de varios niveles—, término que, por otra parte, aparece raramente en el léxico medieval y nunca en Roma⁴². Más que seguir una evolución lineal entre los siglos X

38 Remitimos en todo lo que se refiere a las características del hábitat urbano en la Roma medieval a la obra ya citada de E. HUBERT, *Espace urbain et habitat à Rome. Du Xe à la fin du XIIIe siècle*, Roma, 1990. Agradecemos igualmente a dicho autor sus valiosas indicaciones y la útil ayuda que nos brindó en todo momento para la realización de este trabajo.

39 S. CAROCCI, *Baroni di Roma...*

40 E. HUBERT, *Espace urbain et habitat à Rome...*, pp. 180-181.

41 Fechado en 1011, procedente de los Registros de Farfa. Cit. E. HUBERT, *Espace urbain et habitat à Rome...*, pág. 185.

42 A. KATERMAA, «Le casatorri medievali in Roma», *Opuscula Instituti Romani Finlandiae*, I (1981), pp. 41-57. La explicación que propone es la siguiente: el primer lugar en el que aparecen las casatorres es en Normandía, donde combinan la función defensiva y de habitación. De Normandía, las casatorres se extendieron por toda Europa occidental, y su difusión en Italia se vió favorecida por la estrecha relación existente entre Normandía y Sicilia y por la antigua tradición de construir torres. Por esta vía llegaron a Roma, donde la casatorre deviene el tipo más común de habitación nobiliaria durante toda la Edad Media. El mayor número de casatorres se construye durante el siglo XIII: se documentan 29 de ellas sólo en el Rione Monti -demarcación urbana en la que se incluye una parte de los Foros y el Palatino- frente a 11 en el siglo XII y 10 en el XIV. Es además en el Rione Monti donde a lo largo de toda la Edad Media se eleva el mayor número de casatorres: 68 frente a las 30 del Trastevere y 28 del Rione Ripa. Katermaa contabiliza un total de 318 casatorres en Roma.

y XIII en la elevación de las construcciones de uno a varios pisos, el tipo de habitación de los grandes linajes nobiliarios sufrió transformaciones más profundas. No cabe, por ello, establecer una disyuntiva entre la idea de torres defensivas insertas en fortificaciones, torres cuya función fundamental era la habitación —que ejercían, en la práctica, un papel de casas elevadas en varios niveles a partir de un núcleo principal más antiguo— y, por último, torres cuya función principal era de carácter simbólico: la manifestación del poder de la familia a la que pertenecían. Estos serán, por otra parte, los problemas a los que hay que enfrentarse en el estudio de la fortificación de los Frangipane y la función de sus torres, entre las que se encuentra la llamada Torre Cartularia.

El número de torres pertenecientes a las familias romanas —tanto de la aristocracia como de los linajes constitutivos de la baja nobleza urbana— y a las instituciones eclesiásticas de la ciudad puede calcularse en torno a las 300 entre los siglos XII y XIII. La generalización de la construcción de torres se refleja en el testimonio de cronistas del siglo XII como Otón de Freisinga, para quien «...*non solum quorundam illustrium laicorum turres, sed et cardinalium et clericorum domus subruentes predam immensam diripiunt...*»⁴³, o como la *Narratio de Mirabilibus Urbis Romae* del Magister Gregorio, quien describe el panorama que se contempla desde el Monte Mario: «*Vehemencius igitur admirandam censeo totius urbis inspectionem, ubi tanta seges turrium, tot edificia palatiorum, quod nulli hominum contigit enumerare...*»⁴⁴.

Para comprender, sin embargo, la morfología de Roma y la distribución y funciones de las torres nobiliarias en la ciudad, hay que distinguir dos grupos dentro de la clase dominante: los grandes linajes aristocráticos y la baja nobleza. Los patrimonios inmobiliarios de las grandes familias baronales —entre ellas la de los Frangipane— comprendían generalmente una *munitio*, también denominada por las fuentes como *fortellitia*, fortificada íntegra o parcialmente. A mediados del siglo XIII, los Colonna poseían dos *munitiones*, una en Monte Citorio y la otra sobre el Mausoleo

de Augusto; las propiedades de los Savelli se situaban a su vez en el interior de dos *munitiones*: la primera en el Teatro Marcello y la segunda sobre el Aventino, cuya muralla aún se conserva⁴⁵. Los dos pilares de la implantación en Roma de los Orsini se componían igualmente de fortalezas: la del Monte Giordano y la del Campo de Fiori, donde se había erigido una *fortericia turrificata circualiter*. En términos similares se designaban las casas romanas de los barones en los Estatutos de la ciudad de los años 1305 y 1363: «*In domibus seu fortillitiis eorum*»⁴⁶.

Los ejemplos de la baja nobleza romana nos ponen en contacto con una realidad similar en lo que se refiere a la utilización de torres que —con una función eminentemente simbólica y de representación de la unidad del linaje— se situaban en el centro de sus complejos de habitación. En este sentido, los estudios de M. Venditelli sobre algunas de estas familias en el siglo XIII son clarificadores. La «*turris qui dicitur de Curtabraxis* en el *Campus Agonis*» (Piazza Navona) era el punto de referencia de todo el conjunto de los edificios familiares de los Curtabraca en el siglo XIII. La torre familiar era el principal elemento del complejo debido a su carácter simbólico y a su capacidad de representar a la familia a la que pertenecía y el estatus social de sus componentes, y no debido a que constituyera el núcleo residencial más importante⁴⁷.

La función de referencia familiar, que superaba cualquier otra función práctica, podría explicar, por ejemplo, el hecho de que en el tercer cuarto del siglo XIII la propiedad de la torre familiar de los Amateschi, situada también en las cercanías de la Piazza Navona, estuviera dividida entre muchos propietarios, situación ésta producida por la ramificación del linaje al cual pertenecía. Por este motivo, cada miembro masculino de la familia poseía una parte de dicha torre, indisociable de las demás partes de la misma en manos de otros parientes: de esta forma, la torre representaba el símbolo material de la ascendencia común⁴⁸.

La implantación de los Frangipane en las zonas comprendidas entre el Foro Romano, el Palatino y el

43 Cit. E. HUBERT, *Espace urbain et habitat à Rome*, pág. 184.

44 R. B. C. HUYGENS (ed.), *Magister Gregorius. Narratio de Mirabilibus Urbis Rome*, Leyden, 1970. El manuscrito de esta descripción procede del St. Catherine's College de Cambridge, lo que hace sospechar que se trata probablemente de un autor inglés que vivió en el siglo XIII. Tanto en los *Mirabilia* del siglo XII como en la *Graphia Aureae Urbis Romae*, también del XIII, se contabiliza en Roma un número de torres superior al de 350.

45 Las *munitiones* de los Savelli, compuestas de *domos, turres y ruinas turrium*, se especifican claramente en el testamento que, con fecha de febrero de 1279, mandó escribir Iohannes Savelli, cardenal de Santa María in Cosmedin y luego papa con el nombre de Honorio IV. Las *ruinas turrium* que aparecen en el citado documento han sido relacionadas por algunos autores con la destrucción de torres llevada a cabo por el senador Brancalione unos años antes y recogida por el cronista Mateo Paris. A. PARAVICINI BAGLIANI, *I testamenti dei cardinali del Duecento*, Roma, 1980, n° 10, pp. 197-204.

46 Ver E. HUBERT, *Espace urbain et habitat à Rome...*, pp. 197-198. Ver además C. CECHELLI, *I Crescenzi, i Savelli, i Cenci*, Roma, 1942; G. MARCHETTI-LONGHI, *I Boveschi e gli Orsini*, Roma, 1960, y, especialmente, S. CAROCCI, *Baroni di Roma...*, Roma, 1993.

47 M. VENDITELLI, «La famiglia Curtabraca. Contributo alla storia della nobiltà romana del Duecento», *Mélanges de l'École Française de Rome*, 101 (1989), pp. 177-272. Esta caracterización rebate la función de habitación atribuida a las torres y puesta de manifiesto en la idea de casatorre que hemos explicado más arriba. Para Venditelli, la casatorre es un elemento característico del medioevo toscano que se encuentra prácticamente ausente de la Roma del siglo XIII.

48 M. VENDITELLI, «Note sulla famiglia e sulla torre degli Amateschi in Roma nel secolo XIII», *Archivio della Società Romana di Storia Patria*, 105 (1982), pp. 157-174. Esta misma práctica aparece, por ejemplo, en el testamento escrito en 1207 del cardenal Gregorio Crescenzi, en el cual instituye a sus cuatro sobrinos como herederos de la torre familiar «...*cum medietate palatii et totius accasamenti...*». Publ. A. PARAVICINI, *I testamenti...*, n° 1, pp. 107-109. Los complejos inmobiliarios de la nobleza son designados en ocasiones como *accasamentum*.

Coliseo responde, creemos, a este modelo de hábitat señorial que se ha caracterizado para la Roma medieval. Existen dos tipos de consideraciones al estudiar la existencia, localización y función de la Torre Cartularia en el interior de dicho complejo. En primer lugar, la dispersión de los elementos del mismo y la temprana diferenciación entre varias ramas familiares asentadas en la misma zona. En segundo lugar, la periodización de la construcción de las torres de los Frangipane en la zona y la localización de las mismas a través de las fuentes.

Los Frangipane y la Torre Cartularia

La Torre Cartularia ha sido tradicionalmente considerada el punto central de la fortificación que, de forma discontinua, los Frangipane establecieron entre los siglos XI y XIII en un espacio que incluye como zonas antiguas y reaprovechadas más significativas el Circo Máximo, el Septizonium, el Palatino, el Coliseo, el arco de Tito —llamado durante la época medieval *Arcum Septem Lucernarum* debido al candelabro de siete brazos procedente del Templo de Jerusalén que aparece en sus relieves— y el de Constantino.

No cabe duda del valor estratégico del sector controlado por la familia: aceptando la idea de que el flanco norte del Palatino estaba en gran parte constituido por una sucesión de torres, el linaje de los Frangipane podía controlar aproximadamente desde 1150 los accesos por el norte y el oeste al palacio papal de Letrán⁴⁹. La familia poseía gran número de torres, de difícil localización la mayor parte de ellas. Una de las más importantes, la llamada torre Cartularia situada junto al arco de Tito, protegería el acceso a las propiedades de una de las ramas familiares y serviría de nexo entre la fortificación principal del Palatino y las estribaciones cercanas a la iglesia de Santa María Nova; en el caso de que se tratara de un complejo dotado de una cierta coherencia interna, la unión entre dicha fortificación y el Coliseo se realizaría a través del arco de Constantino.

Otras torres de los Frangipane se situarían en esta misma área, como se desprende de las fuentes relativas al siglo XII, momento clave en el desarrollo de la fortificación de la familia. Conocemos con seguridad a través de la documentación la ya citada torre situada en el Circo Máximo arrendada por la iglesia de San Gregorio en 1145, mientras que las fuentes dan referencias muy poco concretas a otras torres pertenecien-

tes al linaje. Así, el *Liber Pontificalis* cita las torres de Cencio, Bona y la torre llamada *Iniquitas*, que Calixto II mandó destruir en 1119. Una de ellas, la *turris Cencii Fraxipanis*, aparece consignada en el itinerario a través del Foro Romano que establecen los *Mirabilia Urbis Romae* del siglo XII; se sitúa en el mismo lugar en que se localiza el *Templum Palladis et Forum Caesaris et Templum Jani*⁵⁰. Resulta curioso y bastante significativo para lo que estudiaremos más adelante que —un poco más avanzado el trayecto que describe— este itinerario cite: «*Iuxta arcum Septem Lucernarum, templum Escolapii. Ideo dicitur Cartularium*», sin hacer referencia en este caso a la existencia de torre alguna de los Frangipane situada en este punto. Por último, cabe señalar que se supone la existencia de otras torres en la fortificación de los Frangipane: una cerca del Templo de Antonino y Faustina, otra cerca de la columna de Focas, otra torre en Santa Práxedes —avaliando la idea de una ramificación del complejo fortificado de la familia ubicada en el Esquilino—, y, por último, alguna más sobre el Jano Cuadrifonte. Su existencia, sin embargo, sólo se vislumbra a duras penas en la documentación medieval, y no suelen aparecer siquiera como tales en las fuentes más literarias⁵¹.

A medida que los miembros de la familia Frangipane extendieron su dominación en la región enmarcada por la iglesia de Santa María Nova, el Coliseo, la Velia y el Palatino, se fueron estructurando las distintas ramas familiares, que a su vez multiplicaron sus residencias en la zona, relativamente aisladas las una de las otras. Por lo que se puede deducir de las diversas fuentes, más que un conjunto estrechamente solidario y fortificado de un solo propietario, la implantación de los Frangipane en la primera mitad del siglo XII se produce mediante una serie de casas independientes y flanqueadas a distancia por torres que permitían controlar la región⁵².

La existencia de varias ramas del linaje asentadas en distintos lugares del área descrita se comprueba en los datos fragmentarios de las fuentes cronísticas y documentales. El emplazamiento exacto de las casas y torres correspondientes y la composición de dichas ramas suscita, por el contrario, menor unanimidad en la historiografía.

La fuente más fiable a este respecto aparece incluida en el *Liber Censuum* de la iglesia romana. Se trata de un itinerario escrito hacia mediados del siglo XII que enumera, en su recorrido de la vía papal que atraviesa

49 R. KRAUTHEIMER, *Rome, profile of a City. 312-1308*, Princeton, 1980.

50 Los *Mirabilia Urbis Romae* del siglo XII se encuentran insertos en el *Liber Censuum*, compilación llevada a cabo en 1192 por el futuro papa Honorio III. L. Duchesne, editor del *Liber Censuum* al igual que del *Liber Pontificalis*, interpreta el *Templum Palladis* de este pasaje como el Templo de Cástor y Pólux, y el *forum Caesaris et templum Jani* con el Foro Romano y el Templo de César. De esta forma, la torre de Cencio Frangipani se habría levantado sobre los cimientos del templo de César. P. FABRE, -L. DUCHESNE, (ed.), *Le Liber Censuum*, 2 vols. París, 1910.

51 R. KRAUTHEIMER, *Rome, Profile of a City*, pág. 319, indica que durante un período de tiempo que se prolongó hasta 1250, los Frangipane estuvieron incluso en posesión de la torre de la Milicia, que hacia esa fecha vendieron a los Annibaldi.

52 E. HUBERT, *Espace urbain et habitat à Rome...*, pp. 188-189.

el Foro Romano y desciende hacia el Coliseo, los propietarios de las casas por las que se va pasando y el pago que deben efectuar —«*de presbyterio quod datur pro arcubus; quomodo et quibus detur*»⁵³. En la sección que transcurre entre el monasterio de los Santos Cosme y Damián y el Coliseo se registran 50 casas. Todas se denominan *domos*, excepto en dos puntos del trayecto: «*In loco ubi fuerunt palatia Fraiapanoru*» y, más adelante, al señalar el pago debido por la *Familia Fraiapanorum de Cartularia*⁵⁴. Estas dos alusiones nos permiten identificar las dos ramas del linaje en el citado tramo del Foro Romano.

Los *palatia Fraiapanorum* —en el sentido de *domus* de dimensiones mayores— aquí citados se sitúan al principio del recorrido, lo que indica su proximidad al monasterio de los Santos Cosme y Damián. Si tenemos en cuenta que en los *Mirabilia Urbis Romae* del siglo XII, insertos también en el *Liber Censuum*, se hace referencia, como acabamos de ver, a que la torre de Cencio Frangipane se encontraba en el mismo lugar que los *Templum Palladis et forum Caesaris et templum Jani* —interpretados por su editor L. Duchesne como el Templo de Cástor y Pólux, el Foro Romano y el Templo de César—, se puede pensar que estos *palatia Fraiapanorum* se correspondían, precisamente, con la rama del linaje de Cencio Frangipane, personaje muy activo en la política romana del XII, representada por la torre que aparece en varias de las fuentes que hemos ido citando a lo largo de este trabajo.

La otra rama familiar de los Frangipane establecida en el Foro tendría, según se desprende del itinerario del *Liber Censuum*, como elemento aglutinador esta *Cartularia* —edificio, torre o simple referencia topográfica que da nombre a todo un área—, situada en el tramo del itinerario más cercano al Coliseo. La forma en que aquí se cita esta construcción es un ejemplo muy representativo de la vaguedad que presentan las fuentes en lo que se refiere a la existencia, localización, cronología y funciones desempeñadas por la llamada Torre Cartularia.

La Torre Cartularia, cuya denominación como tal aparece rara y muy tardíamente, se presenta diluída en lo que parece ser un vasto complejo de construcciones

defensivas —y de casas/torres de habitación, cuya máxima expansión en esta zona en el siglo XIII coincide con la evolución en la fortificación del Foro— que formaban parte del recinto amurallado de los Frangipane. La mención a la Torre Cartularia se encuentra, de hecho, ausente del relato del *Liber Pontificalis* de los conflictos entre el Papado y el Imperio, en los que se recogen, por el contrario, amplias referencias a los representantes de la familia Frangipane.

Las fuentes tampoco contribuyen a aclarar las funciones que la Torre Cartularia desempeñó durante la Edad Media. Fue, en primer lugar, identificada como el lugar donde se habían establecido los archivos papales, procedentes de Letrán, durante las luchas políticas de los siglos XI y XII en Roma. El nombre de la torre respondería precisamente a estas funciones⁵⁵. Dos referencias fundamentales sustentaban esta idea. La primera, recogida en la recopilación de cánones realizada en 1086 por el cardenal Deusdedit, quien habla de «...*in cartulario iuxta Palladium...*» y, más tarde, «...*in thomo eiusdem cartularii...*». La segunda, en el itinerario de Roma que aparece en los *Mirabilia Romae* del siglo XII: «*Post Sanctam Mariam Novam duo templa, Concordiae et Pietatis. Iuxta arcum septem lucernarum templum Escolapii, ideo dicitur cartularium, quia fuit ibi bibliotheca publica de quibus XVIII fuere in urbe. Superius fuit templum Palladis et templum Iunonis*»⁵⁶. El archivo pontificio se habría trasladado a la Torre Cartularia bien durante todo el período de conflictos o bien sólo en los momentos concretos, atestiguados documentalmente, durante los cuales la fortaleza de los Frangipane sirvió de refugio papal. Esta idea, si bien muy difundida, ha sufrido no obstante una profunda revisión.

La segunda interpretación de sus funciones es más reciente. Dado que nunca se habían perdido completamente las funciones públicas de la zona, la Torre Cartularia podía relacionarse directamente con el *Chartularium*, funcionario bizantino con atribuciones militares y administrativas, sometido en Roma únicamente al poder del *Dux*⁵⁷. Estos «Cartularios» residieron probablemente en el Palatino en los siglos VII y VIII, concentraron un gran poder y se enfrentaron en ocasiones al Papado y a los exarcas de Ravenna.

53 P. FABRE-L. DUCHESNE (ed.), *Le Liber Censuum*, 2 vols. París, 1910.

54 Las hipótesis sobre la localización y composición de las dos ramas de la familia han sido, sin embargo, diversas. Para E. TEA, «La Rocca dei Frangipani alla Velia», *Archivio della Società Romana de Storia Patria*, 44 (1921), pp. 235-255, existían dos casas de los Frangipane: la casa de León, cuya estirpe, de Cartularia, es recordada cerca de Santa María Nova, y la casa de Cencio, situada en el ángulo del arco de Tito hacia el Palatino. Por su parte, G. MARCHETTI-LONGHI, «Turris de Arcu' e 'Balneum Imperatoris'...», considera que estas dos ramas de los Frangipane serían una *de Cartularia*, situada en el lugar de ese nombre, y otra localizada en el Septizonium, junto a Santa María in Pallara, cuyas casas se identifican con el llamado *Balneum Imperatoris*. E. HUBERT, por último, indica que en 1118 la *domus* de los hijos de Iohannes, Leo y Cencio Frangipane, estaban situadas en las cercanías de Santa María in Pallara, sobre el Palatino, mientras que las torres de Cencio, Bona y la llamada *Iniquitas* se encontrarían en los alrededores del arco de Tito. Ver además M. THUMSER, «Die Frangipane. AbriB der Geschichte einer Adelsfamilie...».

55 R. LANCIANI, *Rovine e scavi di Roma antica*, Roma, 1985 (1a ed. inglés 1897).

56 Editado por C. L. ULRICHS, *Codex Urbis Romae Topographicus*, Würzburg, 1871, pp. 109-110. Esta referencia a «cartulario» como «biblioteca» se repite en las fuentes posteriores que toman los *Mirabilia* como referencia. Éste es el caso de la *Graphia Aureae Urbis Romae* del XIII o, más tarde aún, el *Anonymus Magliabecianus*, del XV: *Ubi ibi vel iuxta arcum Titi Vespasiani qui dicitur VII lucernarum, ubi templum Escolapii dictum bibliotheca de quibus fuerunt Romae viginti octo*. Ambos textos se encuentran también editados en C. L. ULRICHS, *Ibidem*, pp. 121 y 166.

57 A. BARTOLI, «Il Chartularium del Palatino», *Rendiconti... Lincei*, XXI (1912), pp. 767-772.

El *Liber Pontificalis* recoge noticias de algunos de ellos, como Mauricio, en la época de los papas Severino (640) y Teodoro (642-649), Jordanes, en la de Gregorio II (715-731) y Gratosio y Anualdo con Esteban II (768-772) y el papa Adriano (772-795)⁵⁸. De su residencia, también llamada *Chartularium*, tomaría por extensión y por proximidad su nombre la Torre Cartularia. El error se encontraba, por tanto, en haber identificado el *Chartularium* citado por Deusdedit y por los *Mirabilia* con la torre de los Frangipane⁵⁹.

El edificio del *Chartularium* que daría nombre a la torre se ha intentado igualmente identificar con otras construcciones que aparecen en los relatos medievales más tempranos: éste es el caso del *Testamentum* que aparece en el *Itinerarium Einsiedlense* del siglo VIII situado en línea con el arco de Constantino antes de llegar a éste, a la derecha del arco de Tito. Éste es el recorrido del itinerario en la zona: *SINISTRA: Ad vincula Arcus Titi et Vespasiani. DEXTRA: Testamentum. Arcus Constantini*. La nota al margen del texto de R. Lanciani, editor del itinerario, corrobora esta identificación entre dos edificios desconocidos y de incierta localización: «*Testamentum ignotum. Sunt qui "arcum Titi" intelligunt, alii "chartularium"*»⁶⁰. Las fuentes medievales llegan a identificar este *testamentum* con el arca de la alianza que se creyó traída a Roma por el emperador Tito tras la conquista de Jerusalén en el año 70. Ésta es la explicación que aparece en la *Graphia Aurea Urbis Romae* del siglo XIII, aunque en este texto su emplazamiento se sitúa cerca del palacio papal de Letrán: «*In templo pacis iuxta laterano a Vespasiano imperatore et Tito filio eius recondita est archa testamenti... quam Titus asportaverat de Jerusalem...*»⁶¹.

Estas referencias sirven para poner de manifiesto las numerosas contradicciones y la ambigüedad global que presentan las fuentes. Las referencias bibliográficas dejan igualmente entrever importantes confusiones entre el edificio del *Chartularium* y la Torre Cartularia y, en general, sobre la situación de las diversas posesiones de los Frangipane en el Foro Romano y el Palatino: generalmente se ha considerado, por ejemplo, que la primera mención a la Torre Cartularia se encuentra en el año 1168 en el texto del *Liber Pontificalis* correspondiente al pontificado de Alejandro III que hemos citado anteriormente: «*...apud Sanctam Mariam Novam et Cartulariam*

atque Colosseum...». Una versión parecida es la que dan los *Annales Pisani* con respecto a este episodio de 1168: «*...Sed Oddo Fraiapane, qui Alexandrum papam contra voluntatem imperatoris in cartularia mantenebat...*»⁶². Resulta evidente que en ninguno de estos textos se está haciendo mención a torre alguna, al menos explícitamente.

La extraña ausencia de referencias directas a la torre, ausencia que contrasta con la relativa abundancia de noticias sobre otras torres de los Frangipane o de otras familias de la aristocracia romana, se ha intentado justificar alegando la ocupación y fortificación tardía por los Frangipane —no antes de la segunda mitad del siglo XII— de la zona sobre la que se levantó la torre⁶³. Sería, por tanto, al final de las luchas entre el Papado y el Imperio, a mediados del siglo XIII, cuando aparecerían referencias explícitas a esta torre. Con este sentido se ha interpretado el documento emitido por la cancillería imperial de Federico II en 1239, donde se manda restaurar lo que se había dañado durante la guerra «*super aedificiis Cartolarie. Cum velimus quod super edificiis Cartolarie juxta formam pristinam procedatur... mandamus... tam in calce quam in lapidibus et aliis necessariis facias apparatus et super edificiis ipsis sicut expedierit procedatur*»⁶⁴. De nuevo, se ha asumido sin discusión la existencia de una torre que no aparece citada como tal en la documentación. Esto es extensible incluso a algunos de los diplomas sobre los que se basan los argumentos tradicionales sobre su localización. Únicamente el cronista imperial Ricardo de San Germano recoge en el año 1239, en una frase aislada y sin conexión alguna con el resto del relato, «*Rome occidit turris Cartolarium*»⁶⁵. Una torre con este nombre se cita, por último, en una versión de la vida del papa Gregorio IX, inserta en el *Liber Censuum*, en fechas similares a la referencia de Ricardo de San Germano: «*...fidelium Ecclesie in armis et machinis acie ordinata, Cartellariam turrim illam Babel nullo priori fatigatam impulsu comminuit et potenter evertit...*». Se trata, en cualquier caso, de datos aislados, tardíos y poco contrastados topográficamente⁶⁶.

La documentación de la iglesia de Santa Maria Nova, antiguo templo de Venus y Roma vecino al arco de Tito, aporta la posibilidad de elaborar una reconstrucción geográfica de la zona que permite acercarse a la forma real de ocupación de la misma en los siglos cen-

58 *Ed. Cit.*, vol. I.

59 Bartoli, no obstante, acepta la existencia de un archivo papal en el Palatino: estaría situado en el mismo lugar en que se había establecido previamente el archivo bizantino, y no en una torre de la fortificación circundante.

60 R. LANCIANI, «L'itinerario di Einsiedeln e l'Ordine di Benedetto Canonico», *Mon. Archeologia Lincei*, I (1890), pp. 438-551.

61 *Ed. en C. L. ULRICHS, Codex Urbis Romae Topographicus*, Würzburg, 1871, pág. 117.

62 *Annales Pisani de Bernardo Maragone*, en L. A. MURATORI, *Rerum Italicarum Scriptores*, M. L. GENTILE (ed.), vol. VI, Bolonia, 1936, pág. 43.

63 E. TEA, «La Rocca dei Frangipani alla Velia», *Archivio della Società Romana di Storia Patria*, 44 (1921), pp. 235-255.

64 HUIILLARD-BREHOLLES, *Historia Diplomatica Friderici II*, vol. V, I, pp. 450-451.

65 En L. A. MURATORI, *R.I.S.*, Bolonia, 1938. Según el editor de la crónica, se produce en el texto una confusión entre *occidit* y *cecidit*.

66 *Cit. M. THUMSER, «Die Frangipane. Abriß der Geschichte einer Adelsfamilie...»*, pág. 154.

trales de la Edad Media⁶⁷. Los numerosos documentos de compraventa, donaciones y arrendamientos que se llevan a cabo entre el monasterio y los particulares de la zona, permiten llegar a dos conclusiones fundamentales para este estudio. La primera de ellas es la presencia real de los miembros de la familia Frangipane desde mediados del siglo XI hasta incluso los primeros años del XIV como otorgantes, receptores y testigos en numerosos actos jurídicos; es decir, se comprueba su protagonismo no sólo político sino también material en la zona⁶⁸.

La segunda conclusión es que esta documentación refleja fielmente el panorama complejo del sistema de habitación que se fue configurando en los alrededores de Santa María Nova. El dominio señorial de este monasterio tenía un extenso radio de acción en el Foro Romano. Éste comprendía, en líneas generales, el área en torno a Santa María Nova, el arco de Tito, el ascenso al Palatino, el Coliseo y la *via Sacra*, así como los monasterios de San Lorenzo in Miranda (templo de Antonino y Faustina), San Cesario o Santa María in Pallara y otros lugares de más difícil ubicación, como *Templum Romuli*, *Quatrones* o *Caldararii*—todos ellos utilizados como referentes topográficos en la documentación citada—, además de importantes posesiones fuera de las puertas de Roma y en su entorno rural que aparecen también consignadas en el cartulario.

El resultado está bastante alejado de reflejar un hábitat señorial compacto y homogéneo. Santa María Nova establece sus acuerdos y fija sus relaciones económicas en un área donde se yuxtaponen viñas, zonas cultivables, casas de habitación y residencias mayores superpuestas todas a los antiguos edificios romanos y reaprovechando al máximo sus restos, como prueban las abundantísimas noticias a *criptae*, *scalae marmore-*

ae o *absidae antiquae*⁶⁹. Los datos personales que se recogen confirman esta heterogeneidad. Junto a miembros de linajes eminentes, como los Frangipane, tienen cabida dependientes de la iglesia o cultivadores de sus viñas, así como funcionarios probablemente del mismo monasterio, como Henrico *scriniario*⁷⁰, o *porcarii*, *pelliparii* y *macellarii* (carniceros), éstos últimos pertenecientes a una familia, la de *Sasso macellario*, que controla varias casas en la zona en torno a la *via Sacra*⁷¹.

Las noticias a los lugares de habitación de los Frangipane en la zona son relativamente abundantes desde finales del siglo XI y a lo largo del siglo XII. Comenzamos a tener noticias de sus posesiones en la citada documentación en 1042, cuando el huerto de *Leoni Petri Imperato filius* se consigna como colindante en un terreno que antes fue viña en la vecindad de Santa María Nova⁷². En 1139, Odón y Cencio Frangipane, hijos de Leone Frangipane, compraron una *domus solarata*—una casa de varios pisos, denominación que se contrapone a la de *domus terrinea*, casa de una sola planta— junto a Santa María Nova⁷³. Rainone Frangipane aparece en octubre de 1150 y en diciembre de 1155 como vecino en un arrendamiento de dos *criptas*—denominación que refleja la existencia de un edificio antiguo reaprovechado— *ad Quatrones*⁷⁴.

Las propiedades—probablemente casas— de Odón y Cencio Frangipane se citan en la región del Coliseo en 1152, junto a las del carnicero Sasso ya citado, al consignar la venta de una casa con *platea*—asimilada generalmente a *curtis* o patio— a un tal Romanucio di Pietro de Ocilenda⁷⁵. Esta casa es casi con certeza la misma que fue vendida por el tutor del hijo de Angeli Petri de Ocilenda en 1176 en la región del Coliseo próxima al arco de Tito⁷⁶. En este nuevo documento,

67 La documentación de Santa María Nova ha sido parcialmente publicada en varios volúmenes por P. FEDELE, «Tabularium Sanctae Mariae Novae (982-1200)», *Archivio della Società Romana de Storia Patria*, 23 (1900), pp. 171-237; 24 (1901), pp. 159-196; 25 (1902) pp. 169-209; 26 (1903) pp. 21-141. Sobre estos documentos vamos a trabajar a continuación. Los documentos inéditos de Santa María Nova sobre los que también se basa este trabajo me han sido generosamente proporcionados por E. Hubert, de l'École Française de Roma.

68 En este sentido, cabe destacar un documento fechado en 1177 por el cual los habitantes de la zona en torno al Coliseo hacen una donación a la iglesia de San Juan de Letrán, contando para ello con el consentimiento de los Frangipane. Aunque este documento suscita dudas fundadas—no existe original, y se conoce a través del manuscrito del siglo XVII *De Gente Frangepania* de la Biblioteca Vaticana, cuyo autor, Onofrio Panvino, fue un reputado falsificador— proporciona datos coincidentes con la documentación de Santa María Nova y el citado itinerario del *Liber Censuum* sobre los habitantes y propietarios en la zona en la época de mayor implantación de la familia Frangipane. Agradezco a E. Hubert la referencia a este documento.

69 Esta apreciación sobre la heterogeneidad del asentamiento en la zona había sido realizada ya, a resultados del estudio de la documentación de Santa María Nova, por F. EHRLE, «Die Frangipani und der Untergang des Archivs und der Bibliothek des Papste am Anfang des 13. Jahrhunderts», *Mélanges offerts à Emile Chatelain*, pp. 448-485, París, 1910. El nombre de *criptae* se otorgaba a restos de monumentos antiguos en gran parte enterrados que servían a veces de habitación o, con más frecuencia, de sótanos o de basamento de nuevas casas. Ver E. HUBERT, *Espace urbain et habitat à Rome...*

70 El oficio de *scriniario* aparece en el *Liber Pontificalis*, en una referencia al pontificado de Esteban III en su acepción de notario eclesiástico: *Apud Romanus illi, qui libros sacros servant, scriniarii nuncupatur*, P. FEDELE, «Tabularium Sanctae Mariae Novae...», I, n° 13, pp. 206-208.

71 Esta familia aparece, por ejemplo, en 1152, en la vecindad de las casas de Odón y Cencio Frangipane, como colindantes en 1140 de una *cripta* o como arrendatarios ellos mismos en 1147 de dos *criptas* situadas *sub muro Palladie* o, de nuevo, en 1160 *in regione Palladi* como *iuris nostrae ecclesiae* (Santa María Nova). *Ibidem*, vol. III, n° 66, pp. 183-184, vol. II, n° 51, pp. 186-187 y vol. III, n° 62 y 82, pp. 178-179 y 205-206. En toda la documentación de Santa María Nova destaca, además, la memoria de la *via Sacra*, que aparece como *via publica sacra* en los diplomas.

72 Los Frangipane tuvieron el apellido o apelativo de Imperatore, del que se conocen menciones en el siglo X: P. FEDELE, «Sull'origine dei Frangipane (a proposito di un recente lavoro)», *Arch. Soc. Romana Storia Patria*, XXXIII (1910), pp. 493-506. Ver también M. THUMSER; «AbriB der Geschichte einer Adelsfamilie...». La documentación en P. FEDELE, «Santa María Nova...», I, n° 13, pp. 206-208. Este mismo Leone di Pietro de Imperatore vendió en 1070 una viña a Santa María Nova situada *in templum Domus Nova* (identificado como la Basílica de Majencio). *Ibidem*, I, n° 23, pp. 224-225. La condesa Adalasia, viuda de Raniero e hija de Cencio Frangipane, aparece igualmente en el año 1127, aunque tampoco se consigna cuál es el tipo de posesión que tiene. *Ibidem*, II, n° 44, pp. 179-180.

73 *Ibidem*, II, n° 49, pp. 185-186.

74 *Ibidem*, III, n° 65, pp. 182-183 y n° 72, pp. 191-192.

75 *Ibidem*, III, n° 66, pp. 183-184. Estas posesiones se encuentran en el trayecto de la *via Sacra*.

76 *Ibidem*, IV, n° 109, pp. 54-55.

además de enumerarse los mismos colindantes que en el anterior, se especifican con más detalle los componentes de la construcción: «*Domum terrineam tegulicam cum camera solarata iam ruina discoperta et corte ante se similiter discoperta*», una casa baja con una construcción adyacente más elevada y un patio abierto, igual de abierto que la «ruina» mencionada. Leone Frangipane, cónsul de Roma, renuncia en 1182 a favor de la iglesia a un complejo de habitación («*curia terrinea tegulicam cum cameris infra se et orto pos se et platia ante se, cum domo est desuper iusta se, et cum alia domo que est inferior iusta se*»), situado delante de Santa Maria Nova⁷⁷. En 1191, por último, Pedro de Roberto Frangipane cede a Santa Maria Nova una casa delante de la iglesia⁷⁸.

Como en las fuentes cronísticas y en la documentación imperial, la existencia de una «Cartularia» aparece tardíamente en los diplomas de Santa Maria Nova. En 1226, un documento entre particulares de concesión de una casa *in dotem* se realiza *ad Cartellariam*⁷⁹. La utilización topográfica del término no parece, en este caso, ofrecer dudas. Hay que esperar a abril de 1271 para tener una referencia más precisa a una construcción concreta, cuando una donación de una viña entre hermanas, en la cual se especifica el consentimiento de Pedro Frangipane, se efectúa *in Urbe ad Arcum de Cartularia*⁸⁰. Aunque no sabemos con precisión a qué tipo de edificación se alude, ésta es la referencia más cercana que se encuentra en la documentación de Santa Maria Nova a una construcción de los Frangipane en la zona. Este «arco» se puede poner en relación con edificios antiguos reaprovechados para la construcción de torres: así, por ejemplo, la torre de los Adelmari, de finales del XI, fue edificada sobre un *arcus antiquus* cerca del monasterio de San Ciriaco a *via Lata*⁸¹.

Como puede comprobarse, existen escasos datos que permitan confirmar el papel de la Torre Cartularia como un elemento distintivo del hábitat de los Frangipane en el área que comprende la documentación de Santa Maria Nova. No obstante, aparecen torres consignadas en el área geográfica que abarca el cartulario. Éste es el caso de la *turris* de Berardo de Gregorio que tenía Juan Sassonis de Martino y que linda con una casa en la región del Coliseo entregada en febrero de 1161 por el prior de Santa Maria Nova a dicho Berardo de Gregorio⁸².

La noticia sobre esta torre, inserta en el complejo de habitación y poco diferenciada del mismo, permite pensar que habría otras construcciones de características similares en la zona. Sabemos que un elevado número de torres privadas de Roma reutilizaron estructuras preexistentes que les sirvieron de fundación⁸³. Este dato no provoca extrañeza dado que, como hemos visto, la reutilización de estructuras antiguas constituye una de las bases originales del hábitat en este área. De hecho, tal argumento puede ampliarse de igual modo a las torres de los Frangipane y en particular a la Torre Cartularia. Estas torres debieron de existir; incluso se puede rastrear la existencia de una de ellas en la *ruina discoperta* del documento de 1176, ruina que, dada su localización geográfica, podría ser una referencia posible a la construcción que, con el nombre de Torre Cartularia, fue representada con profusión junto al arco de Tito —formando parte de su misma estructura— en los grabados de la Edad Moderna que mostraban el Foro Romano.

Esta escasa diferenciación de las torres con el resto de las zonas de habitación viene avalada por la propia significación tipológica de *turris* en los siglos centrales de la Edad Media. Este término designaba, en realidad, una gran variedad de edificios que tenían como denominador común superar una altura de cinco *palarias*, es decir, más o menos la de dos pisos por encima de la planta baja —los inmuebles de dos pisos se designaban en ocasiones *turricella*. El límite de cinco *palarias* que separaba *domus* de *turris* era el que no debían superar las nuevas construcciones. Así se indicaba en la normativa senatorial de 1270-1271, destinada a contener la proliferación de torres, e igualmente en algunos documentos monásticos, como los del monasterio de los Santos Cosme y Damián en 1249: «*In quibus casalinus... ultra quinque palarias tibi edificare et edificari facere non liceat...*»⁸⁴.

Los numerosos datos dispersos recogidos a lo largo de este trabajo permiten hacer algunas consideraciones a modo de conclusión. La primera y fundamental es que no parece posible aislar la constitución de un sistema de fortificación por parte de la alta nobleza romana —inmersa en la lucha Papado-Imperio—, de la transformación global del hábitat urbano durante la Edad Media, cuyas fases coinciden significativamente con la formación de estos linajes y la construcción de sus fortalezas. De ello se desprende otro dato clarifica-

77 *Ibidem*, IV, n° 118, pp. 65-66.

78 *Ibidem*, IV, n° 135, pp. 88-89.

79 *Archivio Sancta Maria Nova*, II/44. Documento inédito.

80 *Archivio Sancta Maria Nova* II/180. Documento inédito.

81 Cit. E. HUBERT, *Espace urbain et habitat à Rome...*, pp. 192-193. Resulta difícil determinar la posible relación existente entre estos «arcos» antiguos y la denominación que se hace en el citado itinerario del *Liber Censuum* de lo que cada propietario debía pagar en la zona «*de presbyterio quod datur pro arcibus*».

82 *Ibidem*, III, n° 83, pp. 206-207.

83 Los ejemplos en la documentación son numerosos. La torre de los Cerrotani, anterior a 1076, fue edificada sobre una cripta antigua abovedada junto a la iglesia de San Lorenzo in Lucina. Cit. E. HUBERT, *Espace urbain et habitat à Rome...*, pp. 192-193; *Cartario Sta. Maria Campo Marzio*, n° 17: «*cripta antiqua a sinino cohopta...cum totum illum difcium quem genitor meus supra eadem cripta aedificatum habet, immo edificatam turrem...*».

84 Cit. E. HUBERT, *Espace urbain et habitat à Rome...*, pp. 192-193.

dor: el protagonismo de la guerra Papado-Imperio en la fortificación de las colinas romanas ha infravalorado, en ocasiones, el papel de los conflictos de poder en la propia ciudad, los cuales han quedado solapados por el alineamiento nobiliario en los bandos papal o imperial. Las estrategias familiares de los pontífices —miembros de estos linajes— actuaron sobre la aristocracia romana medieval, actuación que fue clave, a su vez, en la consolidación nobiliaria y en el fortalecimiento de algunos linajes a costa de otros.

La evolución del hábitat urbano, que tan certeramente se ha analizado en los últimos años, es el factor explicativo fundamental de las formas de habitación de la nobleza. En ello juega un papel fundamental la interpretación de las numerosas torres que pueblan Roma como un elemento del paisaje urbano poco diferenciado tanto tipológica como funcionalmente de las casas de habitación, símbolo del linaje nobiliario más que construcción puramente defensiva.

La fortificación de los Frangipane en el Foro Romano y en el Palatino es un reflejo veraz de estas premisas. Del estudio documental que permite elaborar una reconstrucción geográfica de la zona y de su ocupación en los siglos centrales de la Edad Media, se deducen algunos datos relativos a la Torre Cartularia. En

primer lugar, su casi ausencia en las fuentes frente a otras torres del linaje con funciones defensivas más claras o —como la de Cencio Frangipane— representativas de ramas más destacadas del mismo. En segundo lugar, la falta de un complejo fortificado compacto en el que se incluiría dicha torre. Su función como archivo papal, una de las interpretaciones historiográficas más aceptadas, responde a la idea de una alta nobleza completamente al margen de la propia evolución urbana y dependiente en lo relativo a la estructura y morfología de su hábitat de los avatares de la lucha Papado-Imperio.

La torre Cartularia, lejos de integrar una fortificación compacta flanqueada por torres defensivas, respondería mejor a la función de ser una de entre las numerosas construcciones de cierta altura que formaron el complejo discontinuo de los Frangipane en los siglos centrales de la Edad Media. Por extensión, esta torre recibió probablemente el nombre de un edificio —antiguo o de época bizantina— que dio nombre a la zona, la *Cartularia* del *Liber Censuum* y de la documentación de Santa Maria Nova. Un edificio de estas características se ajusta más a la realidad que reflejan numerosos grabados de la Edad Moderna —los de Piranesi, entre otros— que recuerdan el Foro Romano y las noticias de la demolición de los restos de la torre en el siglo XIX.

FONTS I BIBLIOGRAFIA

FonTS

- M. ANDRIEU (ed.), *Le Pontifica Romain au Moyen Age*, 4 vols. Ciutat del Vaticà, 1938-1941.
- L. AUVRAY (ed.), *Les Registres de Grégoire IX*, 3 vols., París, 1890-1935.
- F. BARTOLONI (ed.), *Codice diplomatico del Senato Romano 1144-1347*, 2 vols., Roma, 1946. Vol. I, 1144-1262.
- E. BERGER (ed.), *Les Registres d'Innocent IV*, 4 vols., París, 1881-1921.
- F. CESAROLI, «Nuovi documenti sulle vicende del Colosseo dal secolo XIII al XVIII», *Bulletino della Commissione Archeologica Comunale di Roma*, XXX (1902), pp. 300-315.
- D. COMPARETTI (ed.), *Procopio di Cesarea. La Guerra Gotica*, 3 vols. Roma, 1895.
- L. DUCHESNE (ed.), *Liber Pontificalis*, 3 vols., París, 1886-1892.
- R. ELZE (ed.), *Ordines Coronationis Imperialis*, Hannover, 1960.
- P. FABRE- L. DUCHESNE (ed.), *Le Liber Censuum de l'Eglise Romaine*, 2 vols., París, 1910-1952.
- P. FEDELE, «Tabularium Sanctae Mariae Novae (982-1200)», *Archivio della Società Romana de Storia Patria*, 23 (1900), pp. 171-237; 24 (1901), pp. 159-196; 25 (1902), pp. 169-209; 26 (1903), pp. 21-141.
- P. FEDELE, «Tabularium S. Praxedis (987-1365)», *Archivio della Società Romana de Storia Patria*, 27 (1904), pp. 27-78; 28 (1905), pp. 41-114.
- V. FORCELLA, *Catalogo dei Manoscritti relativi alla Storia di Roma che si conservano nella Biblioteca Vaticana*, 4 vols. Roma, 1879-1885.
- A.P. FRUTAZ, *Le Piante di Roma*, 3 vols., Roma, 1962.
- I. GIORGI, U. BALZANI, *Il Regesto di Farfa*, 5 vols., Roma, 1879-1914.
- G. GUALDO, «Archivi di famiglie romane nell'Archivio Vaticano», *Archivio della Società Romana de Storia Patria*, 104 (1981), pp. 147-158.
- HUILLARD-BREHOLLES (ed.), *Historia Diplomatica Friderici secundi*, 12 vols., París, 1852-1861.
- R. B. C. HUYGENS (ed.), *Magister Gregorius. Narracio de Mirabilibus Urbis Rome*, Leyden, 1970.
- Itineraria et alia geographica. Corpus Christianorum ser. lat.* 175-176. 2 vols. Turnhout, 1965.
- H. JORDAN, *Topographie der Stadt Rom im Altertum*, 2 vols. Berlin, 1871.
- P. F. KERH (ed.), *Italia Pontificia*, vol. I, Roma, Berlin, 1906.
- J. R. MAGDALENA NOM DE DEU (ed. i trad.), *Libro de Viajes de Benjamín de Tudela*, Barcelona, 1982.
- J. P. MIGNE (ed.), *Patrologia Latina*, 217 vols., París, 1862.
- Inocencio III: Vols. 214-217.
- J. B. MITTARELLI (ed.), *Annales Camaldulenses Ordinis S. Benedicti*, 9 vols., Venècia, 1755-1773.
- L. A. MURATORI (ed.), *Rerum Italicarum Scriptores*, Milàn, 1723-1754. Vol. XI: *Annales de Tolomeo de Lucca*.
- A. PARAVICINI BAGLIANI, *I testamenti dei Cardinali del Duecento*, Roma, 1980.
- PERTZ et alii (eds.), *Monumenta Germaniae Historica*, Hannover-Berlin, 1879-1980.
- *Epistolae Saeculi XIII*, vols. II-III. Inocencio IV.
 - *Legum. Sectio IV. Constitutiones et Acta Publica Imperatorum et Reges*, vol. I. Lotario III.
 - *Scriptores*, Vol. XVIII: *Annales Placentini Gibellini*.

Vol. XIX: *Rycardus de San Germano notarius chronica*.
Vol. XXIII: *Chronica Albrici monachi Trium Fontium*.
Vol. XXVIII: *Mateo Paris. Chronica Maiora*.
Vol. XXXIV: *Chronica monasterii Casinensis*.

B. PESCI, «L'itinerario romano di Sigerico Arcivescovo de Canterbury e la lista dei papi da lui portata in Inghilterra (anno 990)», *Rivista di Archeologia Cristiana*, 13 (1936), pp. 43-60.
S. PLATNER, T. ASHBY, *A Topographical dictionary of Ancient Rome*, Roma, 1965.
PRESSUTTI (ed.), *Regesta Honorii III papae*, 2 vols. Roma, 1888-1895.
C. URLICHS (ed.), *Codex Urbis Romae Topographicus*, Würzburg, 1871.
V. WOLF DE GLANVELL (ed.), *Die Kanonessammlung des Kardinals Deusdedit*, Paderborn, 1905.

Bibliografia

P. ADINOLFI, *Roma nell'età di mezzo*, Roma, 1881.
M. ADRIANI, «Paganesimo e cristianesimo nei 'Mirabilia Urbis Romae'», *Studi Romani*, 8 (1960), pp. 535-552.
E. AMADEI, *Le Torri di Roma*, Roma, 1932.
T. AMAYDEN, *La storia delle famiglie romane*, Roma, 1979 (1a ed. segue XVII).
F. DE ANGELIS D'OSSAT, «Gli archi trionfali ideati dal Peruzzi per la venuta di Carlo V», *Capitolium*, 18 (1943), pp. 287-294.
Archeologia a Roma nelle fotografie di Thomas Ashby 1891-1930, Roma, 1989.
Archeologia del Medioevo a Roma. Scavi e Ricerche, Taranto, 1988.
G. ARNALDI, «Rinascita, fine, reincarnazione e successive metamorfosi del senato romano (secoli V-XII)», *Archivio della Società Romana de Storia Patria*, 105 (1982), pp. 5-56.
Th. ASHBY, «La fine della Torre Cartularia», *Roma, rivista di studi di vita romana*, VI (1928), pp. 97-98.
A. AUGENTI, N. MARLETI, G. RICCI, «Scavo delle pendici Nord del Palatino. Relazione preliminare delle campagne di scavo 1990», *Archeologia Medievale*, XIX (1992), pp. 378-408.
A. BARTOLI, «Scoperta dell'oratorio e dell monastero di S. Cesario sul Palatino», *Nuovo Bulletino di Archeologia Cristiana*, 13 (1907), pp. 191-204.
A. BARTOLI, «Avanzi di fortificazioni medioevali del Palatino», *Rendiconti Lincei*, XVIII (1909), pp. 527-539.
A. BARTOLI, «Il Chartularium del Palatino», *Rendiconti Lincei*, XXI (1912), pp. 767-772.
A. BARTOLI, «L'ultimo relitto dell'archivio imperiale sul Palatino», *Rendiconti della Pontificia Accademia di Archeologia*, (1950), pp. 269-275.
B. BAVANT, «Le duché byzantin de Rome. Origine, durée et extension géographique», *Mélanges de l'Ecole Française de Rome. Moyen Age*, 91 (1979), pp.
B. BAVANT, «Cadre de vie et habitat urbain en Italie centrale byzantine (VI-VIIIe siècles)», *Mélanges de l'Ecole Française de Rome. Moyen Age*, 101-102 (1989), pp. 465-532.
O. BERTOLINI, *Roma di fronte a Bisanzio e ai Longobardi*, Bolonya, 1939.
M. BEVILACQUA, *Il monte dei Cenci. Una famiglia romana e il suo insediamento urbano tra medioevo ed età barocca*, Roma, 1988.
P. BRANDIZZI-VITTUCCI, «Circo Massimo: materiali e strutture presso la Torre Frangipane», *Archeologia Laziale*, 8 (1987), pp. 47-56.
P. BRANDIZZI-VITTUCCI, «Circo Massimo: contributi di scavo per la topografia medievale», *Archeologia Laziale*, 9 (1988), pp. 406-416.
P. BRANDIZZI-VITTUCCI, «L'emiciclo del Circo Massimo nell'utilizzazione post-classica», *Mélanges de l'Ecole Française de Rome. Moyen Age*, 103, 1 (1991) pp. 7-40.
R. BRENTANO, *Rome before Avignon*, Nova York, 1974.
R. BRENTANO, «Violence, disorder and order in thirteenth century Rome», in L. MARTINES (ed.), *Violence and civil disorder in Italian cities 1200-1500*, Berkeley-Los Angeles-Londres, 1972, pp. 308-330.
P. BREZZI, *Roma e l'Impero Medioevale (774-1252)*, Bolonya, 1947.

H. BROISE, J.C. MAIRE VIGUEUR, «Strutture famigliari, spazio domestico e architettura civile a Roma alla fine del Medioevo», *Storia dell'Arte Italiana*, XII, Torì, 1983, pp. 99-160.
C.R. BRUHL, «Die Kaiserpfalz bei St. Peter und die Pfalz Ottos III auf dem Palatin», *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken*, 34 (1954), pp. 1-30.
C. CARBONETTI-VENDITTELLI, «Spigolature dall'archivio di Santa Maria Nova», *Annali della Scuola speciali per Archivisti e Bibliotecari della Università di Roma*, 21-22 (1981-1982), pp. 149-159.
G.F. CARETTONI, «Il Palatino nel Medioevo», *Studi Romani*, 9 (1961), pp. 508-518.
G.F. CARETTONI, «Il foro romano nel medioevo e nel rinascimento», *Studi Romani*, 11 (1963), pp. 406-416.
S. CAROCCI, *Baroni di Roma. Dominazione signorile e lignaggi aristocratici nel Duecento e nel primo Trecento*, Roma, 1993.
C. CECCHELLI, *I Crescenzi, i Savelli, i Cenci*, Roma, 1942.
C. CECCHELLI, «Note su case e chiese romane specialmente nel Medioevo», *Bulletino Comunale di Roma*, LXIV (1936), pp. 240-247.
A. CHASTEL, *Il Sacco di Roma. 1527*, Torì, 1983.
P. COLAGROSSI, *L'anfiteatro Flavio*, Florència, 1913.
C. COLONNA, *Una dinastia romana dei secoli bui, IX-XII sec.*, Roma, 1988.
S. DANESI SQUARZINA (ed.), *Roma, centro ideale della cultura dell'Antico nei secoli XV e XVI*, Milà, 1989.
Ch. DIEHL, *Etudes sur l'administration byzantine dans l'Exarcat de Ravenne (568-751)*, Paris, 1888.
L. DUCHESNE, «Notes sur la topographie de Rome au Moyen Age (II. Les titres presbyteraux et les diaconies)», *Mélanges d'Archeologie et Histoire*, VII (1887), pp. 218-243.
L. DUCHESNE, *Scripta Minora. Etudes de topographie romaine et de géographie ecclésiastique*, Roma, 1973.
E. DUPRE THESEIDER, *Roma dal comune di popolo alla signoria pontificia (1252-1377)*, Roma, 1952.
M. DYKMANS, «D'Innocent III à Boniface VIII. Histoire des Conti et des Annibaldi», *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome*, (1975), pp. 19-208.
F. EHRLE, «Die Frangipani und der Untergang des Archivs und der Bibliothek des Papste am Anfang des 13. Jahrhunderts», *Mélanges offerts à Emile Chatelain*, pp. 448-485, Paris, 1910.
FEA, «Della Casa Aurea di Nerone e della Torre Cartularia», *Giornale Arcadico di Scienze Lettere ed Arti*, LII (1831), pp. 65-85.
P. FEDELE, «Una chiesa del Palatino: Santa Maria in Pallara», *Archivio della Società Romana de Storia Patria*, 26 (1903), pp. 343-380.
P. FEDELE, «Il leopardo e l'agnello di casa Frangipane», *Archivio della Società Romana de Storia Patria*, 28 (1905), pp. 207-214.
P. FEDELE, «Sull'origine dei Frangipane», *Archivio della Società Romana de Storia Patria*, 33 (1910), pp. 493-506.
P. FEDELE, «Ricerche per la storia di Roma e del Papato nel secolo X», *Archivio della Società Romana de Storia Patria*, 33 (1910), pp. 177-247.
P. FEDELE, «Pierleoni e Frangipane nella storia medioevali di Roma», *Roma*, gener 1937, pp. 1-12.
L. FIORANI; G. MANTOVANO, *Riti, ceremonie, feste e vita di popolo nella Roma dei Papi*, Bolonya, 1970.
L. FRUGONI, «L'antichità: dai Mirabilia alla propaganda politica», a S. SETIS (ed.), *La memoria dell'antico nell'arte italiana. I: L'uso dei classici*, Torì, 1984, pp. 5-70.
H. GEERTMAN, *More Veterum. Il Liber Pontificalis e gli edifici ecclesiastici di Roma nella tarda antichità e nell'alto Medioevo*, Groningen, 1975.
U. GNOLI, *Topografia e toponomastica di Roma medioevale e moderna*, Roma, 1939.
A. GRAF, *Roma nella memoria e nelle immagini del Medio Evo*, 2 vols. Torì, 1883.
N. GRAMACCINI, «La prima riedificazione del Campidoglio e la rivoluzione senatoriale del 1144», a S. DANESI (ed.), *Roma, centro ideale della cultura dell'Antico nei secoli XV e XVI*, Milà, 1989, pp. 33-47.
L. HALPHEN, *Etudes sur l'administration de Rome au Moyen Age*, Paris, 1907.
L. HALPHEN, «Notes sur les consuls et ducs de Rome du VIIIe au XIIIe siècles», *Mélanges d'Archeologie et Histoire de l'Ecole Française de Rome*, 26 (1906), pp. 67-77.

- L. HOMO, *Rome médiévale. 476-1420*, Paris, 1934.
- E. HUBERT, *Espace urbain et habitat à Rome. Du Xe siècle à la fin du XIIIe siècle*, Roma, 1990.
- E. HUBERT, «Patrimoines immobiliers et habitat à Rome au Moyen Age: la 'Regio Columnae' du XIe au XIVe siècle», *Mélanges de l'Ecole Française de Rome*, 101 (1989), pp. 133-175.
- E. HUBERT (ed.), *Rome aux XIIIe et XIVe siècles*, Roma, 1993.
- E. HUBERT, «Mobilité de la population et structure des habitations à Rome et dans le Latium (IXe-XIIIe siècles)», en R. COMBA y I. NASO, *Demografia e società nell'Italia medievale*, Cuneo, 1994.
- Ch. HULSEN, *Le chiese di Roma nel Medioevo*, Florència, 1927.
- Ch. HULSEN, «La pianta di Roma dell'Anonimo Einsiedlense», *Dissertazioni della Pontificia Accademia de Archeologia*, (1907), pp. 382-430.
- A. INSOLERA, *Archeologia e città: storia moderna dei Fori di Roma*, Roma, 1983.
- A. KATERMAA, «Le casertorri medievali in Roma», *Opuscula Instituti Romani Finlandiae*, 1 (1981), pp. 41-56.
- R. KRAUTHEIMER, *Corpus Basilicarum Christianorum Romae*, 5 vols. Ciutat del Vaticà, 1936-1977.
- R. KRAUTHEIMER, *Tre capitale cristiane. Topografia e politica*, Torí, 1987.
- R. KRAUTHEIMER, *Rome, Profile of a City. 312-1308*, Princeton, 1980.
- R. LANCIANI, *Ruins and excavations of ancient Rome*, Londres, 1897.
- R. LANCIANI, «L'itinerario di Einsiedeln e l'Ordine di Benedetto Canonico». *Mon. Archeologia Lincei*, I (1890), pp. 438-551.
- A.W. LAWRENCE, «Early medieval fortifications near Rome», *Papers of the British School at Rome*, 32 (1964), pp. 89-122.
- M. MACCARONE, «L'incoronazione imperiale de Barbarossa a Roma nel 1155», *Studi Romani*, 6 (1958), pp. 16-38.
- M. DI MACCO, *Il Colosseo. Funzione simbolica, storica, urbana*, Roma, 1971.
- J.C. MAIRE VIGUEUR, «Classe dominante et classes dirigeantes à Rome à la fin du Moyen Age», *Storia della città*, 1 (1976), pp. 4-26.
- G. MARCHETTI-LONGHI, *I Boveschi e gli Orsini*, Roma, 1960.
- G. MARCHETTI-LONGHI, «'Turrus de Arcu' e 'Balneum Imperatoris' (note storiche e topografiche di Roma medioevale)», *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, 7 (1929-1931), pp. 35-67.
- P. F. PALUMBO, *Lo scisma del MCXXX. I precedente, la vicenda romana e le repercussions europee della lotta tra Anacleto II e Innocenzo II*, Roma, 1942.
- S. PASSIGLI, «Urbanizzazione e topografia a Roma nell'area dei Fori Imperiali tra XIV e XVI secolo», *Mélanges de l'Ecole Française de Rome*, 101,1 (1989), pp. 273-325.
- Ch. PIETRI, *Roma cristiana. Recherches sur l'Eglise de Rome, son organisation, sa politique, son idéologie de Miltiade à Sixte III (311-440)*, Roma, 1976.
- M. QUERCIOLO, *Le Torri di Roma*, Roma, 1985.
- C. RE, «Il Campidoglio e le sue adiacenze nel secolo XIV», *Bulletino Comunale*, X (1882), pp. 94-129.
- R. REA, «Notizie preliminari su un rinvenimento di età medievale al Colosseo», *Archeologia Medievale*, 13 (1986), pp. 357-364.
- R. REA, «Roma: l'uso funerario della valle del Colosseo tra tardo antico e alto medioevo», *Archeologia Medievale*, XX (1993), pp. 645-658.
- R. REA, «Il Colosseo e la Valle da Teodorico ai Frangipane. Note di studio», en *La Storia economica di Roma nell'alto medioevo alla luce dei recenti scavi archeologici*, Florència, 1993, pp. 71-88.
- R.T. RIDLEY, *The Eagle and the Spade: Archaeology in Rome during the Napoleonic Era*, Cambridge, 1992.
- Roma. *La Valle dell'Anfiteatro*, Roma, 1983.
- A. M. ROMANINI (ed.), *Roma anno 1300*, Roma, 1980.
- M. ROYO, «Topographie ancienne et fouilles sur la 'Vigna Barberini' (XIX-début XX siècle)», *Mélanges Ecole Française de Rome*, 92, 2 (1986), pp. 707-766.
- F.J. SCHEMALE, *Studien zum Schisma des Jahres 1130*, Colonia-Graz, 1961.
- E. TEA, «La Rocca dei Frangipani alla Velia», *Archivio della Società de Storia Patria*, 44 (1921), pp. 235-255.
- M. THUMSER, «Die Frangipane. AbriB der Geschichte einer Adelsfamilie im hochmittelalterlichen Rom», *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken*, 71 (1991), pp. 106-163.
- H. TILLMANN, «Ricerche sull'origine dei membri del collegio cardenalizio nel XII secolo», *Rivista di Storia della Chiesa in Italia*, XXIV (1970), pp. 441-464.
- G. TOMASETTI, «Torri di Roma», *Capitolium*, 1 (1925), pp. 266-277.
- P. TOUBERT, *Les structures du Latium médiévale. IX-XII siècles*, 2 vols. Roma, 1973.
- Un pontificato ed una città: Sisto IV (1471-1484)*, Ciutat del Vaticà, 1986.
- M. VENDITTELLI, «Note sulla famiglia e sulla torre degli Amateschi in Roma nel secolo XIII», *Archivio della Società Romana de Storia Patria*, 105 (1982), pp. 157-174.
- M. VENDITTELLI, «La famiglia Curtabraca. Contributo alla storia della nobiltà romana del Duecento», *Mélanges de l'Ecole Française de Rome*, 101, 1 (1989), pp. 177-272.
- P. VERZONE, «La distruzione dei Palazzi Imperiali di Roma e di Ravenna e la ristrutturazione del Palazzo Lateranense nel IX secolo nei rapporti con quello di Costantinopoli», a *Roma e l'Età Carolingia*, Roma, 1976, pp. 39-54.
- D.B. ZEMA, «The houses of Tuscany and of Pierleoni in the crisis of Rome in the eleventh century», *Traditio*, II (1944), pp. 155-175.

BIBLIOGRAFIA GENERAL DEL PALATÍ

- AJARDI (A.), «Per un'interpretazione della Domus Aurea», a *PP*, 1978, p. 90-103.
- ALLEN (W.), «The Location of Cicero's House on the Palatine Hill», a *CLJ*, 1939, p. 134-143.
- ALLEN (W.), «Cicero's House and Libertas», a *TAPhA*, 1944, p. 1-9.
- AMMERMANN (A. J.), «Morfologia della valle fra Palatino e Velia», a *Bolletino Archeologico*, 16-18, 1992, p. 107-111.
- AMPOLO (C.), «La città arcaica e le sue feste. Due ricerche sul Septimontium e sull'Equus October», a *Archeologia Laziale*, 4, 1981, p. 23-240.
- ARCE (J.), SÁNCHEZ-PALENCIA (J.), MAR (R.), «Monumento junto al arco de Tito en el Foro Romano», a *AEspA*, 62, 1989, p. 307-315.
- ARCE (J.), SÁNCHEZ-PALENCIA (J.), MAR (R.), «Monumento presso l'arco di Tito nel Foro romano : campagna 1989», a *QuadAEL*, 10, 1990, p. 50-51.
- ARONEN (J.), «Iuturna Carmenta e Mater Larum», a *Opuscula Finlandiae* 4, 1989, p. 65-88.
- ASHBY (Th), «La fine della Torre Chartularia», a *Roma*, 6, 1928, p. 97-98.
- AUGENTI (A.), MARLETTA (N.), RICCI (G.), SERLORENZI (M.), «Roma Palatino. Versante settentrionale», a *Bollettino di Archeologia*, 9, 1991, p. 56-67.
- AUGENTI (A.), MARLETTA (N.), RICCI (G.), «Roma scavo delle pendici nord del Palatino. Relazione preliminare delle campagne di scavo 1990», a *Archeologia Medievale*, 19, 1992, p. 379-408.
- AUGENTI (A.), «Il Palatino nell'alto medioevo», a *La Storia del l'Alto Medioevo italiano (VI-X secolo) alla luce dell'archeologia* (convegno internazionale, Siena 2-6 dec. 1992), Florència, 1994.
- AUGENTI (A.), *Il Palatino nel Medioevo, archeologia e topografia (secoli VI-XIII)*, Roma, 1996.
- BALL (L. F.), «A reappraisal of Nero's Domus Aurea», a *JRA*, sup pl. 11 (Rome Papers), 1994, p. 183-254.
- BALLAND (A.), «La Casa Romuli au Palatin et au Capitole», a *REL*, LXII, 1984, p. 57-80.
- BAROSO (M.), «Edificio romano sotto il tempio di Venere e Roma», a *Atti X. Cong. Studi Romani* (1938), Roma, 1940, p. 75-78.
- BARTOLI (A.), «L'oratorio e il monastero di S. Cesario», a *NBAC*, 13, 1907, p. 193-204.
- BARTOLI (A.), «Avanzi di fortificazioni medievali del Palatino», a *RAL.*, s. 5, XVIII, 1909, p. 527-539.
- BARTOLI (A.), «La Vigna Barberini al Palatino», a *Rassegna Contemporanea*, IV, 9, 1911, p. 1-13.
- BARTOLI (A.), «Il Chartularium del Palatino», a *RPAA*, 1912, p. 767-772.
- BARTOLI (A.), «Scavi del Palatino: Domus Augustana», a *NSc*, 1929, p. 3-28.
- BARTOLI (A.), «Domus Augustana», a *Quaderni di Studi Romani*, Roma, 1938.
- BARTOLI (A.), «L'ultimo relitto dell'archivio imperiale sul Palatino», a *RPAA*, 1950, p. 269-275.
- BASANOFF (V.), «Pomerium Palatinum», a *Rend.Lincei*, s. 6, 9, 1939, p. 3-109.
- BATTISTELLI (P.), «Santuario della Magna Mater. L'area ad ovest del tempio di Cibele», a *Bolletino Archeologico*, 11-12, 1991, p. 98-108.
- BIGOT (P.), «Recherches des limites du Grand Cirque», a *BullCom*, XXXVI, 1908, p. 241-253.
- BIGOT (P.), «Circus Maximus», a *MEFR*, 28, 1908, p. 229-231.
- BIGOT (P.), «Le temple de Jupiter Ultor et la Vigna Barberini», a *BullCom*, XXXIX, 1911, p. 80-85.
- BLAKE (M. E.), *Ancient Roman Construction in Italy from the Prehistoric period to Augustus*, Washington, 1947.
- BLUMENTHAL (A.V.), «Roma quadrata», a *Klio* 35, 1942, p. 181-188.
- BOËTHIUS (A.), «The Neronian Nova Urbs», a *Skrifter Utgivna*, 2, 1932, p. 87 ss.
- BOËTHIUS (A.), «The Reception Halls of the Roman Emperor», a *BSA*, 46, 1950, p. 25-31.
- BOËTHIUS (A.), «Et crescunt media pegmata celsa via», a *Eranos*, 50, 1952, p. 129-137.
- BOËTHIUS (A.), *The Golden House of Nero*, Ann Arbor, 1960.
- BONI (G.), «Recent discoveries on the Palatine hill», Rome, a *JRS*, 4, 1913, p. 242-252.
- BOULVERT (G.), *Domestiques et fonctionnaires sous le Haut-Empire romain. La condition de l'affranchi et de l'esclave du prince*, Paris, 1974.
- BOYANCÉ (P.), «Aedes Catuli», a *MEFR*, 57, 1940, p. 64-71.
- BROWN (D. F.), «The Temples of Jupiter Ultor and Sol Invictus», a *AJA*, 1938, p. 129.
- CAGIANO DE AZEVEDO (M.), «Admiranda Palatia. I Palazzi imperiali e le residenze tetrarchiche», a *BollCentro*, 14, 1959, p. 3-32.
- CAPPELLI (R.), «Augusto e il culto di Vesta sul Palatino», a *Bolletino di Archeologia*, 1-2, 1990, p. 28-33.
- CARANDINI (A.), «Domus e insulae sulla pendice settentrionale del Palatino», a *Bull. Com.*, XCI, 1, 1986 (1988), p. 263-277.
- CARANDINI (A.), «Il giardino romano nell'età tardo repubblicana e giulio-claudia», a *Gli Orti Farnesiani*, op. cit., p. 10-15.
- CARANDINI (A.), «Domus aristocratiche sopra le mura e il pomerio del Palatino», a *La Grande Roma dei Tarquini* (catàleg de l'exposició), Roma, 1990, p. 97-99.

BIBLIOGRAFIA

- CARANDINI (A.), «Le mura del Palatino, nuova fonte sulla Roma di età regia», a *RA* 16-18, 1992, p. 1-18.
- CARANDINI (A.), *La nascita di Roma*, Torì, 1997.
- CARANDINI (A.), CARAFA (P.), «*Palatium e Sacra Via* I», a *Bolletino di Archeologia* 31-34, 1995 (2000).
- CARANDINI (A.), MEDRI (M.), GUALANDI (M. L.), PAPI (E.), «Pendici settentrionali del Palatino», a *Bull.Com.*, XCI, 2, 1986 (1988), p. 429-437.
- CARCOPINO (J.), *Les secrets de la correspondance de Cicéron*, Paris, 1947.
- CARETTONI (G.), «Costruzioni sotto l'angolo sud-occidentale della Domus Flavia», a *NSc.*, 1949, p. 48 seg.
- CARETTONI (G.), «Saggi per uno studio topografico della Casa di Livia», a *NSc.*, 7, 1953, p. 126-147.
- CARETTONI (G.), «Saggi del interno della Casa di Livia», a *NSc.*, 11, 1957, p. 72-119.
- CARETTONI (G.), «Una nuova casa repubblicana sul Palatino», a *RPAA*, 29, 1956-1957, p. 51-62.
- CARETTONI (G.), «Excavations and Discoveries in the Forum Romanum and on the Palatine during the last fifty years», a *JRS*, 50, 1960, p. 192-203.
- CARETTONI (G.), «La dimora palatina di Augusto», a *Capitolium*, 38, 1963, p. 496-499.
- CARETTONI (G.), «L'accesso al Palatino dal lato sud occidentale (Scalae Caci). Sondaggio stratigrafico», a *NSc* 1965, p. 130-145.
- CARETTONI (G.), «I problemi della zona augustea del Palatino alla luce dei recenti scavi», a *Rend.Lincei*, 39, 1966-67 (1967), p. 55-75.
- CARETTONI (G.), «La zona augustea del Palatino», a *RPAA*, 1966-1967, p. 55-75.
- CARETTONI (G.), «Terme di Settimio Severo e terme di Massenzio in Palatio», en *ACL*, 24, 1972, p. 96-104
- CARETTONI (G.), «Roma. Le costruzioni di Augusto e il tempio di Apollo sul Palatino», a *Archeologia Laziiale*, 1, 1978, p. 72-74.
- CARETTONI (G.), «Topografia del Foro e del Palatino», a *RELig.*, 45, 1979, p. 209-219.
- CARETTONI (G.), «I Capitelli ellenistici della casa di Augusto», a *MDAIR*, 87, 1980, p. 131-136.
- CARETTONI (G.), «La decorazione pittorica della Casa di Augusto sul Palatino», a *MDAIR*, 90, 1983, p. 373-419.
- CARETTONI (G.), «Die Bauten des Augustus auf dem Palatin», a *Kaiser Augustus und die verlorene Republik*, Mainz am Rhein 1988, p. 263 267.
- CASSATELLA (A.), «Il tratto orientale della via Sacra», a *Archeologia nel Centro* I, LSA 6.1, Roma 1985, p. 99-105.
- CASSATELLA (A.), «Arco di Domiziano», a *BullCom.*, XCI, 2 (1986), 1988, p. 523-525.
- CASSATELLA (A.), «Antiquario Palatino, Fasi edilizie sotto l'ex convento della Visitazione», a *BullCom.*, XCI, 2, (1986), 1988, p. 535-539.
- CASSATELLA (A.), «Un disegno di Pirro Ligorio ed i resti sotto il triclinio della Domus Flavia», a *Gli Orti Farnesiani*, op. cit., p. 155-166.
- CASSATELLA (A.), «Edifici palatini nella Domus Flavia», a *Bolletino di Archeologia*, 3, 1990, p. 91-104.
- CASSATELLA (A.), IACOPI (I.), «Il balneum presso le scalae caci sul Palatino», a *Les Thermes Romains* (Actes de la taula rotonda de l'E.F.R.,1988), Col. E.F.R. 142, Roma, 1991, p. 129-138.
- CASTAGNOLI (F.), «Il tempio dei Penati e la Velia», a *RFil.*, 1946, p. 157-165.
- CASTAGNOLI (F.), «Gli edifici rappresentati in un rilievo del sepolcro degli Haterii», a *BullCom.*, 69, 1941, p. 59-69.
- CASTAGNOLI (F.), «Sulla biblioteca del tempio di Apollo Palatino», a *RAL*, IV, 5-6, 1949, p. 380-382.
- CASTAGNOLI (F.), «Roma Quadrata», a *Studies presented to David Moore Robinson*, Saint Louis, 1951, p. 389-399.
- CASTAGNOLI (F.), «Note sulla topografia del Palatino e del Foro Romano», a *ACI*, 16, 1964, p. 173-199.
- CASTAGNOLI (F.), «Cermalò», a *RFIC*, 105, 1977, p. 9-15.
- CASTAGNOLI (F.) «Su alcuni problemi topografici del Palatino», a *RAL*, 34, 1979, p. 331-347.
- CASTAGNOLI (F.), «Politica urbanistica di Vespasiano in Roma», a *Atti del Congresso Internazionale Vespasiano*, Rieti, 1981, p. 261-276.
- CASTAGNOLI (F.), «Il mundus e il rituale della fondazione di Roma», a *Festschrift Gerhard Radke*, Munster 1985, pp. 32-36.
- CASTAGNOLI (F.), «Ibam forte via sacra», a *QuadTopAnt.*, 10, 1988, p. 99-114.
- CASTRÉN (P.), «Graffiti», a *Graffiti del Palatino II. Domus Tiberiana*, (Acta Instituti Romani Finlandiae vol. IV), Helsinki, 1970, p. 51-105.
- CASTRITIUS (H.), «Palatium. Vom Haus des Augustus auf dem Palatin zum jeweiligen Aufenthaltsort des römischen Kaisers», a (F. Staab ed.), *Die Pfalz. Probleme einer Begriffsgeschichte vom Kaiserpalast auf dem Palatin bis zum heutigen Regierungsbezirk* (seminario 4-6 Octubre 1988), St. Martin/Pfalz, 1990, p. 9-47.
- CECCAMORE (C.), «Apollo e Vesta sul Palatino fra Augusto e Vespasiano», a *Bull.Com.*, XCVI (1994-1995), 1996, p. 9-32.
- CECAMORE (C.), «Faustinae aedemque decernerent (SHA, Marcus, 26). Les fragments 69-70 de la Forma Urbis et la première dédicace du temple de la vigna Barberini», a *MEFRA*, 111, 1999.1, p. 311-349.
- CHAUSSEON (F.), HUBERT (E.), SMITH (M.), ROYO (M.), TOMEI (M.A.), *La Vigna Barberini 1. Histoire d'un site, étude des sources et de la topographie*, (Coll. Roma Antica 3), Roma, 1997.
- CHIOFFI (L.), «Fertur Resius tra l'Augurium di Romolo e il pomerio di Claudio», a *RPAA* LXV, 1992-93, p. 127-150.
- CERUTTI (S.M.), «The Location of the Houses of Cicero and Clodius and the Porticus Catuli on the Palatine Hill in Rome», a *AlPh* 118, 3, 1997, p. 15-24.

- CICERONI (M.), MARTINES (M.), TOMEI (M.A.), «Terrazza della Domus Tiberiana e terrazza del Bastione Farnesiano», a *Archeologia e Giubileo* 1, Roma 2001, p. 150-153.
- CITARELLA (A.O.), «Cursus Triumphalis and Sulcus Primigenius», a *PPXXXV*, 1980, p. 402-414.
- CIANCIO ROSSETTO (P.), «Il Circo Massimo : primi risultati delle indagini geognostiche», a *Archeologia Laziale*, VII, 1985, p. 125 seg.
- CIANCIO ROSSETTO (P.), «Circo Massimo», a *BullCom.*, XCI, 2, (1986), 1988, p. 542 seg.
- CIANCIO ROSSETTO (P.), «Circo Massimo. Il Circo cesariano e l'arco di Tito», a *Archeologia Laziale*, VIII, 1987, p. 39 seg.
- CIANCIO ROSSETTO (P.), «Gli interventi nella zona del Circo Massimo», a *La capitale a Roma. Città e arredo urbano. 1870-1945*, Roma, 1991, p. 164 sq.
- COARELLI (F.), «La situazione edilizia di Roma sotto Severo Alessandro», a *L'Urbs, Espace urbain et histoire*, op. cit., p. 429-456.
- COARELLI (F.), «La casa de l'aristocrazia romana secondo Vitruvio», a (H.Geertman, J.de Jong eds.) *Munus non ingratum. Proceedings of the International Symposium on Vitruvis De Architectura and the Hellenistic and Republican Architecture* (Babesch, suppl., 2), Leyden, 1989, p. 178-187.
- COARELLI (F.), veu «apotheca Galeni», a *LTUR*, op. cit., vol.1, p. 59.
- COARELLI (F.), veu «Auguratorium», a *LTUR*, op. cit., vol. 1, p. 143.
- COARELLI (F.), veu «Cermalò», a *LTUR*, op. cit., p. 262.
- COLINI (A. M.), «Horti Spei Veteris, Palatium Sessorianum», a *MPAA*, 8, 1948, p. 137-177.
- COLINI (A. M.), «Ricerche intorno a S. Pietro in Vincoli. L'esplorazione archeologica dell'area», *MPA*, 9, 1966.
- COLINI (A. M.), «Considerazioni sulla Velia da Nerone in poi», *ARID*, suppl. X, 1983, p. 129-145.
- COLLI (D.), «Il palazzo sessoriano nell'area archeologica di S. Croce di Gerusalemme: ultima sede imperiale a Roma», a *MEFRA*, 108, 1996, 2, p. 771-815.
- CONSTANS (L. A.), *Un correspondant de Cicéron, Ap. Claudius Pulcher*, Paris, 1921.
- CORBIER (M.), «La descendance d'Hortensius et de Mancius», a *MEFRA*, 103, 2, 1991, p. 655-701.
- CORBIER (M.), «De la maison d'Hortensius à la curia sur le Palatin», a *MEFRA*, 1992, p. 871-916.
- COZZA (A.), MARIANI (V.), «Nuovi scavi dello Stadio palatino», a *MAL*, V, 1895, col. 18-64.
- COZZA (L.), «Adonea nella pianta marmorea Severiana», a *ARID*, 19, 1990, p. 233-237.
- CROOK (J. A.), *Consilium Principis*, Cambridge, 1955.
- CUNLIFFE (B.), *Fishbourne, A Roman Palace and its Garden*, Londres, 1971.
- D'ÉLIA (L.) «Domus Flavia, Basilica, scavi», a *BullCom.*, XCI, 2, (1986), 1988, p. 529-531.
- D'ÉLIA (L.), BURANELLI LE PERA (S.), «Rilievo del peristilio inferiore della Domus Flavia», a *Roma, Archeologia nel centro*, LSA, 6, 1, Roma, 1985, p. 176-178.
- D'ÉLIA (L.), BURANELLI LE PERA (S.), «Stadio, Analisi archeologica delle superfici», a *BullCom.*, XCI, 2, (1986), 1988, p. 541-543.
- D'ÉLIA (L.), BURANELLI LE PERA (S.), «Rilievi eseguiti nell'area della via sacra», a *Roma Archeologia nel Centro*, LSA, 6, 1, Roma, 1985, 97-98.
- D'ÉLIA (L.), BURANELLI LE PERA (S.), «"Sacra Via". Note Topografiche», a *BullCom*, XCI.2, 1986, p. 241-262.
- DE VOS (M.), «Nerone, Seneca, Fabullo e la Domus Transitoria al Palatino», a *Gli Orti Farnesiani*, op. cit., p. 167-186.
- DEGLANE (H. A.), «Le Palais des Césars au Mont Palatin», a *Gazette Archéologique*, 13, 1888, p. 124-130; 145-163; 211-224.
- DEGLANE (H. A.), «Le Stade du Palatin», a *Mél. d'Arch. et d'Hist.*, 9, 1889, p. 184-229.
- DEGRASSI (A.), «Esistette sul Palatino un tempio di Vesta», a *MDAIR*, 62, 1955, p. 144-154.
- DEGRASSI (N.), «La dimora di Augusto e la base di Sorrento», a *RPAA*, 39, 1966-1967, p. 71-116.
- DELBRUECK (R.), «Der Südostbau am Forum Romanum», a *JDAI*, 1921, p. 8-33.
- DEROUX (C.), «L'identité de Lesbie», a *ANRW*, 1, 3, Berlin-Nova York, 1973, p. 390-416.
- DONDERER (M.), «Zu den Häusern des Kaisers Augustus», a *MEFRA*, 107, 1995, 2, p. 621-660.
- DURRY (M.), «Les trophées Farnèse», en *MEFR*, 39, 1921-22, p. 303-318.
- EVANS (H. B.), «The "Romuleans" gates of the Palatine», a *AJA*, 84, 1980, p. 95.
- FABBRINI (L.), «Domus Aurea. Una nuova lettura planimetrica del palazzo sul colle Oppio», a *ARID*, suppl., X, 1983, p. 168-185.
- FAVRO (D.), *The Urban Image of Augustan Rome*, Cambridge, 1996.
- FASELLA (C.), «Il c.d. tempio di Giove Stator al Foro romano, Studio preliminare», a *Italica*, 18, 1990, p. 135-153.
- FEDELE (P.), «Una chiesa del Palatino, S. Maria «in Pallara»», a *ASRSP*, XXVI, 1903, p. 343-380.
- FINSEN (H.), *Domus Flavia sur le Palatin, Aula Regia, Basilica* (ARID suppl. 2) 1962.
- FINSEN (H.), *La résidence de Domitien sur le Palatin* (ARID suppl.5), 1969.
- FISWICK (D.), «On the Temple of Divus Augustus», *Phoenix*, XLVI, 1992, p. 232-255.
- FRASCHETTI (A.), «Augusto e Vesta sul Palatino», *Archiv für Religionsgeschichte*, 1, 1999, p.174-183.
- FRÉZOULS (E.), «Les Julio-Claudiens et le Palatium», a *Le Système palatial en Orient, en Grèce et à Rome*, op. cit., p.445-462.

BIBLIOGRAFIA

- FULLERTON (M. D.), «The Domus Augusti in the Imperial Iconography of 13-12 B.C.», a *AJA*, 89, 1985, p. 473-483.
- GATTI (G.), «Degli oggetti scoperti negli scavi dello Stadio palatino e dei documenti che offrono per la storia del monumento», a *MAL*, V, 1895, col. 65-84.
- GIOVANNONI (G.), «La basilica dei Flavi sul Palatino», a *Atti X. Cong. Studi Romani* (1938), Rome, 1940, p. 85-95.
- GIULIANI (C. F.), «Domus Flavia, una nuova lettura», a *MDAIR*, 84, 1977, p. 91-106.
- GIULIANI (C. F.), «Note sull'architettura delle residenze imperiali dal I° al II° secolo d.C.», a *ANRW*, II, 12, 1, Berlin-Nova York, 1982, p. 233-259.
- GRANDAZZI (A.), *La fondation de Rome*, Paris 1991.
- GRANDAZZI (A.), «Contribution à la topographie du Palatin», a *REL*, LXX, 1992, p. 28-34.
- GRANDAZZI (A.), «Roma Quadrata mythe ou réalité», a *MEFRA*, 105, 1993, 2, p. 493-545.
- GRANDET (P.), «Les songes d'Atia et d'Octavius. Note sur les rapports d'Auguste et de l'Égypte», a *RHR*, 203, 1986, p. 365-379.
- GRENIER (J. Cl.), COARELLI (F.), «La tombe d'Antinoüs à Rome», a *MEFRA*, 98, 1, 1986, p. 217-253.
- GRIMAL (P.), GUEY (J.), «A propos des «Bains de Livie» au Palatin», a *MEFR*, 54, 1937, p. 142-164.
- GRIMAL (P.), «La promenade d'Evandre et d'Enée à la lumière des fouilles récentes», a *REA*, 50, 1948, p. 348-351.
- GRIMAL (P.), «Enée à Rome et le triomphe d'Octave», a *REA*, 53, 1951, p. 51-61.
- GRIMAL (P.), *Les jardins romains*, 2e ed., Paris, 1969.
- GROS (P.), *Aurea templa, Recherches sur l'architecture religieuse de Rome à l'époque d'Auguste* (BEFAR, 231), Roma, 1976.
- GROS (P.), «Une hypothèse sur les plateae antoninianaee du Palatin», a *MEFRA*, 98, 1986, 1, p. 255-263.
- GROS (P.), veu «Apollo Palatinus», a *LTUR* op. cit., vol. 1, p. 54-57.
- GROS (P.), «Le palais hellénistique et l'architecture augustéenne : l'exemple du complexe du Palatin», a *Basileia, die Palaste der Hellenistischen Könige* (Colloquio de Berlin 1992), Magúncia, 1996, p. 234-239.
- GUARDUCCI (M.), «Vesta sul Palatino», a *MDAIR*, 71, 1964, p. 158-169.
- GUARDUCCI (M.), «Enea e Vesta», a *MDAIR*, 78, 1971, p. 75-118.
- GUIDOBALDI (F.), PRONTI (A.), «Horrea Agrippiana», a *ACL*, 30, 1978, p. 31-106.
- GUILHEMBET (J.-P.), «La densité des domus et des insulae dans les XIV régions de Rome selon les Régionnaires: représentations cartographiques», a *MEFRA*, 108, 1996, 1, p. 7-26.
- HERRMANN (J. J.), «Observations on the baths of Maxentius in the Palace», a *MDAIR*, 83, 1976, p. 403-424.
- HOMO (L.), «Le domaine impérial à Rome, ses origines et son développement du Ier au IVe siècle», a *Mél. Arch. et Hist.*, 1899, p. 101-129.
- HOMO (L.), *Rome impériale et l'urbanisme en l'Antiquité*, Paris, 1971.
- HOWELL (P.), «The Colossus of Nero», a *Athenaeum*, 46, 1968, p. 292-299.
- HOSTETTER (E.), HOWE (Th. N.), BRANDT (R. J.), «Excavations of the Late Roman Buildings», a *Bolletino di Archeologia*, 3, 1990, p. 89-90.
- HOSTETTER (E.), HOWE (Th. N.), BRANDT (R. J.), «Late-Roman domus with apsidal hall in the N. E. slope of the Palatin (seasons 1989-1991)» a *J.R.A. suppl.* 11 (Rome Papers), 1994, p. 131-181.
- HÜLSEN (Ch.), «Untersuchungen zur Topographie des Palatins», a *Rom. Mitt.*, 1896, p. 193-283.
- HÜLSEN (Ch.), «Die angebliche mittelalterliche Beschreibung des Palatins», a *Rom. Mitt.*, 1902, p. 255-268.
- HÜLSEN (Ch.), «La rappresentazione degli edifizii palatini nella "Forma Urbis Romae" dei tempi severiani» a *DPAA*, 1914, p. 101-120.
- HURST (H.), OSBORNE (J.), WHITEHOUSE (D.), «Santa Maria Antiqua. Problemi e proposte», a *Roma. Archeologia nel Centro*, 1, Roma, 1985, p. 93-96.
- IACOPI (I.), «Le pendici sud-occidentali del Palatino e via dei Cerchi», a *BullCom.*, XCI, 2, (1986), p. 481-485.
- IACOPI (I.), *Gli scavi sul colle Palatino: testimonianze e documenti*, Milà, 1997.
- IACOPI (I.), *Palatino, Aula Isiaca: la decorazione pittorica dell'Aula Isiaca*, Roma, 1998.
- IACOPI (I.), TEDONE (G.), «Domus Flavia, Basilica, Relazioni su scavi», a *BullCom.*, XCI, 2, (1986) 1988, p. 526-529.
- IACOPI (I.), TEDONE (G.), «Stadio di Domiziani, Esedra», a *BullCom.* XCI, 2, (1986), 1988, p. 540-541.
- IACOPI (I.), TEDONE (G.), «Lo "studiolo" di Augusto: ricomposizione e ripristino», a *Bolletino di Archeologia*, 1-2, 1990, p. 143-148.
- IACOPI (I.), TOMEI (M. A.), «Indagini al complesso severiano sul Palatino», a *Archeologia Laziale*, IX, 1988, p. 69-76.
- IACOPI (I.), TOMEI (M. A.), «Complesso severiano: lo scavo», a *BullCom.*, XCI, 2, 1986 (1988), p. 486-493.
- KIENAST (D.), «Zur Baupolitik Hadrians in Rom», a *Chiron*, 10, 1980, p. 391-412.
- KIENAST (D.), «The Arch in honour of C. Octavius and the fathers of Augustus», a *Historia*, 37, 1988, p. 347-357.
- KIENAST (D.), «The Arches of Vespasian», a *MDAIR*, 97, 1990, p. 129-136.
- KIENAST (D.), veu «Arcus Octavii», a *LTUR*, op. cit., vol. 1, 1993, p. 102.
- KOLBE (H. G.), «Noch einmal Vesta auf dem Palatin», a *MDAIR*, 73-74, 1966-1967, p. 94-104.

- KRAUSE (C.), *Domus Tiberiana, Nuove Ricerche. Studi di Restauro*, Zurich, 1985.
- KRAUSE (C.), «Domus Tiberiana progetto di studio e di restauro», a *Roma: archeologia nel centro*, Roma, 1985, p. 158-169.
- KRAUSE (C.), «Domus Tiberiana, risultati degli scavi 1984-1985», a *BullCom.*, XCI, 2, (1986) 1988, p. 442-463.
- KRAUSE (C.), «La Domus Tiberiana e il suo contesto urbano», a *L'Urbs, Espace urbain et histoire*, op. cit., p. 781-798.
- KRAUSE (C.), «Wo Residierten die Flavier? Überlegungen zur flavischen Bautätigkeit auf dem Palatin», a *Arculania, Mel. Bögli*, Avenches, 1995, p. 459-467.
- KRAUSE (C.), veu «Domus Tiberiana», a *LTUR*, op. cit., vol. II, p. 189-197.
- LANCIANI (R.), «Il tempio di Apollo Palatino», *BullCom.*, XI, 1883, p. 185-205.
- LAMBRECHTS (P.), «La politique apollinienne d'Auguste et le culte impérial», a *NvilleClio*, 5, 1953, p. 65-82.
- LEFÉVRE (E.), «Das Bild-programm des Apollo-Tempels auf dem Palatin», a *Xenia*, 24, Constance, 1989.
- LEONE (E.), «Domus Aurea et Meta sudans», a *Roma, Archeologia nel Centro*, LSA 6, Roma, 1985, p. 113-119.
- LILIUS (H.), «Fasi edilizie della Domus Tiberiana», a *Graffiti del Palatino II. Domus Tiberiana*, (Acta Instituti Romani Finlandiae vol. IV), Hèlsinki, 1970, p. 15-50.
- L'ORANGE (H.P.), «Domus Aurea. Der Sonnenpalast», a *Serta Eitremiana, Symbolae Osloenses*, suppl. Oslo, 1942, p. 68-100.
- LTUR* (Lexicon Topographicum Urbis Romae) I-VI, M.Steinby ed., Roma 1992-2000.
- LUGLI (G.), «Aedes Caesarum e Templum Novum Divi Augusti», a *BullCom.*, LXIX, 1941, p. 29-58.
- LUGLI (G.), «Il tempio di Apollo aziaco e il gruppo augusteo del Palatino», *Annuario dell'Accademia di S. Luca*, N.S. I, 1953, p. 26-55.
- MAC DONALD (W.), *The Architecture of the Roman Empire*, 1, Londres, 1965.
- MAGDELAIN (A.), «Le pomerium archaïque et le mundus», *REL* 54, 1976, p.71-109.
- MARAZZI (M.), MOCCUEGANI-CARPANO (C.), «Recherches récentes sur le Palatin», a *Acta Praehistorica et Archeologica*, 4, 1973, p. 97-100.
- MARFORD (M.P.O.), «The Distortion of the Domus Aurea Tradition», a *Eranos*, 66, 1968, p. 158-179.
- MARX (Fr.), «Das sogennante Stadium auf dem Palatin», a *JDAI*, 10, 1895, p. 129-143.
- MASSACCESI (V.), «I restauri di Settimio Severo e Caracalla agli edifici palatini», a *BullCom.*, LXVII, 1939, p. 117-133.
- MASTROCINQUE (A.), «Roma Quadrata», *MEFRA*, 110, 1998.2, P. 681-697.
- MEDRI (M.), «Suet., Nero, 31, 1: elementi e proposte per la ricostruzione del progetto della Domus Aurea», a (Cl. Panella ed.) *Meta Sudans*, I, op. cit., p. 165-188.
- MEDRI (M.), «Fonti letterarie e fonti archeologiche : un confronto possibile su M. Emilio Scauro il Giovane, la sua domus «magnifica» e il theatrum «opus maximum omnium», a *MEFRA*, 109, 1997, 1, p. 83-110.
- MOCCHEGANI-CARPANO (C.), «Il Palatino sotterraneo», a *Roma Sotterranea* (Catàleg de l'exposició), Roma, 1984-1985, p. 185-198.
- MOREL (J. P.), «Le Palatin, secteur B, Chronique des fouilles», a *MEFRA*, 101, 1989, 1, p. 494-500.
- MOREL (J. P.), «Le Palatin, secteur B, Chronique des fouilles», a *MEFRA*, 104, 1992, 1, p. 479-488.
- MOREL (J. P.), «Le Palatin, secteur B, Chronique des fouilles», a *MEFRA*, 105, 1993, 1, p. 427-434.
- MOREL (J.P.), «Stratigraphie et histoire sur le Palatin : la zone centrale de la Vigna Barberini», a *CRAI*, 1996, p.173-206.
- MORGANTI (G.), «Ambienti lungo il criptoportico «neroniano», a *BullCom*, XCI, 2, (1986) 1988, p. 468-470.
- NASH (E.), «Der Wohnpalast der Cäsaren auf dem Palatin», a *Antike Kunst*, 1958, p. 24-28.
- NASH (E.), «Suggerimenti ad alcuni problemi topografici del Foro e del Palatino», a *ACI*, 11, 1959, p. 227-236.
- NIELSEN (I.), *Hellenistic Palaces. Tradition and Renewal* (Studies in Hellenistic Civilization V), Aarhus, 1994.
- NISBET (R.), *Cicero, De domo*, Oxford, 1939.
- PALOMBI (D.), veu «Curia in Palatio», en *LTUR*, op. cit. vol I, p. 334.
- PALOMBI (D.), «Tra Palatino ed Esquilino, Velia Carinae Fagutal; Storia urbana di tre quartieri di Roma antica, Rivista dell'Istituto nazionale d'Archeologia e Storia dell'Arte», Supl. 1, Roma, 1997.
- PANELLA (S.), «Scavo nella platea del tempio di Venere e Roma», a Roma, *Archeologia nel centro*, LSA, 6, 1, Rome, 1985, p. 106-112.
- PANELLA (Cl.) «La valle del Colosseo nell'Antichità», a *Bolletino di Archeologia*, 1-2, 1990, p. 35-88.
- PANELLA (Cl.) (ed.), *Meta Sudans (vol.I): Un'area sacra in Palatio e la valle del Colosseo prima e dopo Nerone*, Roma, 1996.
- PAPI (E.), veu «Domus Gelotiana», a *LTUR*, op. cit., vol II 1995, p. 110.
- PATERNA (Cl.), «Il circo variano a Roma», *MEFRA*, 108, 1996, 2, p. 817-853.
- PAVIS D'ESCURAC (H.), «La Familia Caesaris et les affaires publiques: Discretam domum et Rem publicam (Tac., Ann. XIII, 4)», a *Le Système palatial en Orient*, op. cit. p. 393-410.
- PENSABENE (P.), «Saggi di scavo sul tempio della Magna Mater del Palatino», a *Archeologia Laziale*, 1, 1978, p. 67-71.
- PENSABENE (P.), «Frammenti della decorazione architettonica della Domus Flavia sul Palatino» a *Piranesi nei luoghi di Piranesi. Archeologia piranesiana*, Roma, 1979, p. 73-77.

BIBLIOGRAFIA

- PENSABENE (P.), «Testimonianze di scavo del XVIII e del XIX secolo sul Palatino», a *Gli Orti Farnesiani sul Palatino*, op.cit. 16-60.
- PENSABENE (P.), «Auguratorium e tempio della Magna Mater», a *Archeologia Laziale*, II, 1979, p. 67-74.
- PENSABENE (P.), «La zona sud-occidentale del Palatino», a *Archeologia Laziale*, III, 1980, p. 65-81.
- PENSABENE (P.), «Area sud-occidentale del Palatino», a *Roma, Archeologia nel Centro*, LSA 6, Roma, 1985, p. 179-212.
- PENSABENE (P.), «Scavi nell'area del tempio della Vittoria e del Santuario della Magna Mater», a *Archeologia Laziale*, IX, 1989, p. 54-76.
- PENSABENE (P.), «Il tempio della Vittoria sul Palatino», a *Bollettino di Archeologia*, 11-12, 1991, p. 11-51.
- PENSABENE (P.), «Casa Romuli sul Palatino», a *RPAA*, vol. LXIII, 1993, p. 115-161.
- PENSABENE (P.), «Nuovi rinvenimenti nell'area sud-ovest del Palatino», a *Archeologia Laziale*, XII, 1, 1995, p. 13-28.
- PEPE (L.), «La domus palatina di Lesbia», a *GIF*, 13, 1960, p. 193-209.
- PERCIER (Ch.), *Le palais de Scaurus ou description d'une maison romaine, fragment d'un voyage fait à Rome vers la fin de la République par Mérovir, prince des Suèves*, Paris, 1822.
- PERGOLA (Ph.), LORETTI (E.M.), PENTIRICCI (M.), Settore H, le Palatin, «Chronique des fouilles», a *MEFRA*, 106, 1994, 1, p. 447-450.
- PERGOLA (Ph.), LORETTI (E.M.), PENTIRICCI (M.), «Settore F, le Palatin, Chronique des fouilles», a *MEFRA*, 107, 1995, 1, p. 493-496.
- PERRIN (Y.), «La domus aurea et l'idéologie néronienne», a *Le Système palatial*, op. cit. p. 359 sq.
- PETRIGNANI (M.), «La Domus Flavia», a *BollCent.*, 16, 1960, p. 57-75.
- PICARD (G.), «L'Aedes libertatis de Clodius au Palatin», a *REL*, 43, 1965, p. 229-237.
- PINZA (G.), «Il tempio di Apollo Palatino», a *BullCom.*, 1910, p. 3-41.
- POPESCU (I. A.), «Le cosidette terme di Eliogabalo in Via Sacra», a *Ephemeris Daco-Romana*, IV, 1926, p. 1-28.
- PRÉCHAC (F.), «La date du déplacement du colosse de Rome sous Hadrien», a *MEFR*, 37, 1918-1919, p. 285-296.
- REBERT (H. F.), «The Velia : a Study in Historical Topography», a *TAPh*, 56, 1925, p. 54-69.
- REHAK (P.), «The Ionic temple relief in the Capitoline : the temple of Victory on the Palatine?», a *JRA*, 3, 1990, p. 172-186.
- RJCHMOND (O. L.), «The Augustan Palatium», a *JRS*, 4, 1914, p. 193-226.
- RIZZO (G. E.), «La base di Augusto», a *BullCom.*, LX, 1932, p. 7-109.
- RIZZO (G.), «La fistula di C. Licinius Mucianus», a *Le Palatin (Vigna Barberini), Chronique des fouilles, MEFRA*, 107, 1995, 1, p. 471-474.
- ROSA (P.), «Scavi del Palatino», a *AnnInst.*, 1865, p. 346 sq.
- ROYO (M.), «Le Palatin», a *Roma antiqua*, op. cit., p. 304-355.
- ROYO (M.), «Topographie ancienne et fouilles sur la Vigna Barberini (XIXe siècle — début XXe siècle)», a *MEFRA*, 98, 2, 1986, p. 707-766.
- ROYO (M.), «Le quartier républicain du Palatin, nouvelles hypothèses de localisation», a *REL*, LXV, 1987 (1989), p. 89-114.
- ROYO (M.), «Du Palatin au Palatium, organisation spatiale et enjeux politiques à l'avènement d'Auguste», a (M. Pani, ed.) *Continuità e trasformazioni fra repubblica e principato; Istituzioni, politica, società* (Actes de la taula rodona), Bari, 1991, p. 83-101.
- ROYO (M.), veu «Adonea, Adonidis Aula», a *LTUR*, op.cit. vol I, p. 14-16.
- ROYO (M.), «Éléments antiques antérieurs au grand temple «sévérien», a *la Vigna Barberini, Histoire d'un site* 1, op. cit., p. 3-30.
- SANTANGELI VALENZANI (R.), VOLPE (R.), «Nova via», a *BullCom.*, XCIII, 1989-1990, p. 23-29.
- SHACKELTON-BAILEY (D.R.), *Cicero's letters to Atticus*, Cambridge, 1965-1968.
- SHACKELTON-BAILEY (D.R.), *Cicero: epistulae ad familiares*, II, Cambridge, 1977.
- SMITH (E.), *Architectural Symbolism of Imperial Rome and the Middle Ages*, Princeton, 1956.
- TAMM (B.), *Auditorium and Palatium*, Lund, 1963.
- TAMM (B.), «Ist der Castortempel das Vestibulum zu dem Palast des Caligula gewesen?» a *Eranos*, 62, 1964, p. 146-169.
- TAMM (B.), «Aula regia, and aula», a *Acta Universitatis Stockholmensis*, Opuscula V, 1968, p. 135-242.
- TAMM (B.), «Das Gebiet von dem Representationspalast des Domitian auf dem Palatin in forschungsgeschichtlicher Beleuchtung», a *Opuscula Romana*, VI, 1968, p. 145-191.
- THÉBERT (Y.), BROISE (H.), «Le Palatin, secteur D: rebord oriental de la terrasse, Chronique des fouilles», a *MEFRA*, 102, 1990, 1, p. 459-470.
- THÉBERT (Y.), BROISE (H.), «Le Palatin, secteur D : rebord oriental de la terrasse, Chronique des fouilles», a *MEFRA*, 104, 1992, 1, p. 488-493.

- THÉBERT (Y.), BROISE (H.), «Le Palatin, secteur D : rebord oriental de la terrasse, Chronique des fouilles», a *MEFRA*, 105, 1993, 1, p. 434-438.
- THOMPSON (D. L.), «The Meetings of the Roman Senate on the Palatine», a *AJA*, 85, 1981, p. 335-339.
- TOMEI (M.A.), «Le Palatin: le dernier jardin nobiliaire devient un parc archéologique», a *Archéologie et projet urbain*, Paris-Roma, 1985, p. 74-79.
- TOMEI (M.A.), «Gli scavi di Pietro Rosa per Napoleone III (1861-1870)», a *Gli Orti Farnesiani sul Palatino*, op. cit., p. 61-107.
- TOMEI (M.A.), «Ambienti tra via Nova e Clivo Palatino», a *BullCom*, XCI, 2, (1986), p. 410-415.
- TOMEI (M.A.), «Ambienti lungo il Clivo Palatino», a *BullCom*, XCI, 2, (1986), p. 514-519.
- TOMEI (M.A.), «Scavi e restauri nel settore nord-est del Palatino», a *Archeologia Laziale*, VIII, 1987, p. 71-77.
- TOMEI (M.A.), «Sculture dal Palatino», a *Archeologia a Roma. La materia e la tecnica nell'arte antica*, (Catalogue exposició), Roma, 1990, p. 115-118.
- TOMEI (M.A.), «Le tre "Danaiidi" in nero antico del Palatino», a *Bolletino di Archeologia*, 5/6, 1990, p. 35-48.
- TOMEI (M.A.), «Nota sui giardini antichi del Palatino», a *MEFRA*, 104, 1992, 2, p. 917-951.
- TOMEI (M.A.), «Sul tempio di Giove Statore al Palatino», a *MEFRA*, 105, 1993, 2, p. 621-659.
- TOMEI (M.A.), «A proposito della Velia», a *MDAIR*, 101, 1994, p. 309-337.
- TOMEI (M.A.), «Domus oppure Lupanar?. I materiali dello scavo Boni della "casa repubblicana" a ovest dell'arco di Tito», a *MEFRA*, 107, 1995, 2, p. 549-619.
- TORELLI (M.), «Culto imperiale e spazi urbani in età flavia», a *L'Vrbs, Espace urbain et histoire*, op. cit., p. 563-593.
- TORELLI (M.), veu. «Augustus, divus, sacrarium, aedes» a *LTUR*, op. cit. vol. I, p. 144-145.
- TORELLI (M.), veu «Augustus, divus, templum (novum), aedes», a *LTUR*, op. cit. vol. I, p. 145-146.
- TORELLI (M.), veu «Curiae veteres», a *LTUR*, op. cit. vol. I, p.336.
- TORELLI (M.), veu «Area Palatina», a *LTUR*, op.cit. vol.I, p. 119.
- TUPET (A. M.), «La "palinodie" de Ciceron et la consécration de sa maison», a *REL*, XLIV, 1966, p. 238-253.
- UNGARO (L.), «Note sulle strutture tarde del palazzo imperiale sul Palatino», a *Rivista di Archeol.*, 3, 1979, p. 106-113.
- VAGLIERI (D.), «Regione X. Scavi sul Palatino», a *NSc.*, 1907, p. 264-282.
- VAN DEMAN (E. B.), «The Neronian Sacra Via», a *AJA*, 27, 1923, p. 383-424.
- VAN DEMAN (E. B.), «The House of Caligula», a *AJA*, 28, 1924, p. 368-398.
- VAN DEMAN (E. B.), «The Sacra Via of Nero», a *MAAR*, V, 1925, p. 115-125.
- VAN ESSEN (Cl.), «La topographie de la domus aurea», a *MKNWAW*, n. 17, Amsterdam, 1954, p. 371-398.
- VIARRE (S.), «Palatium- «Palais», a *RevPhil*, 35, 1961, p. 241-248.
- VILLEDIEU (F.), «Le secteur A, le Palatin, Chronique des fouilles», a *MEFRA*, 103, 1991, 1, p. 313-323.
- VILLEDIEU (F.), «Le secteur A, le Palatin, Chronique des fouilles», a *MEFRA*, 104, 1992, 1, p. 465-479.
- VILLEDIEU (F.), «Les secteurs A et M, au sud du clivus palatinus, le Palatin, Chronique des fouilles», a *MEFRA*, 106, 1994, 1, p. 431-440.
- VILLEDIEU (F.), «Le secteur A, Le Palatin (Vigna Barberini), Chronique des fouilles», a *MEFRA*, 107, 1995, 1, p. 461-467
- VISCOGLIOSI (A.), «Gli Orti Farnesiani: cento anni di trasformazioni (153 7-1635)», a *Gli Orti Farnesiani sul Palatino*, op. cit, p. 299-339.
- VOISIN (J.L.), «Ex oriente sole (Suétone, Ner. 6)», a *L'Vrbs, Espace urbain et histoire*, op.cit. p. 509-543.
- WATAGHIN-CANTINO (C.), *La Domus Augustana, personalità e problemi dell'architettura flavia*, Torí, 1966.
- WHITEHOUSE (D.), «La Schola Praeconum al Palatino», a *Archeologia Laziale*, III, 1979, p. 279-281.
- WHITEHOUSE (D.), BARKER (G.) REECE (R.), REESE (D.), «The Schola Praeconum, I», a *PBSR*, 50 1982, p. 53-101.
- WHITEHOUSE (D.), COSTANTINI (L.), GUIDOBALDI (F.), PASSI (S.), PENSABENE (P), PRATT (S.), REECE (R.), REESE (D.), «The Schola Praeconum», II, a *PBSR*, 53, 1985, p. 163-210.
- WISEMAN (T. P.), «Pulcher Claudius», a *Harvard Studies in Cl. Phil.*, LXV, 1970, p. 207 ss.
- WISEMAN (T. P.), «Josephus on the Palatine (A.J., 19, 75-6)», a *LCM*, 5.10, 1980, p. 231-238.
- WISEMAN (T. P.), «The Temple of Victory on the Palatine», a *The Antiquaries Journal*, 61, 1981, p. 35-52.
- WISEMAN (T. P.), «Cybele, Virgil and Augustus», a (T. Woodman, D. West, eds.) *Poetry and Politics in the Age of Augustus*, Cambridge, 1984, p. 117-128.
- WISEMAN (T. P.), «Cospicui postes tectaque digna deo: The public image of aristocratic and imperial houses in the Late Republic and Early Empire», a *L'Vrbs, espace urbain et histoire*, op. cit., p. 393-413.
- WISEMAN (T.P.), veu «clivus Victoriae», a *LTUR*, op. cit., vol I, p. 287-288.

THE PALATINE
THE FORMATION OF THE IMPERIAL PALACES IN ROME

ENGLISH TRANSLATION OF THE CONCLUSIONS

CONCLUSIONS

On March 18th 235 AD, Severus Alexander, the last emperor of his dynasty, was assassinated. Two hundred and twenty years had passed since the death of Augustus in Nola. During these two centuries, the Palatine had been covered by the emperors' residences, temples, gardens, and administrative buildings. Archaeology has shown us that some structures, such as the baths of Maxentius above the "Severan Arches", remained to be built. However, with the end of the Severan dynasty, the architectural appearance of the Palatine was already concluded. In a way, the imperial palaces of Rome were already a reference for the grand residences that would appear throughout the provinces of the empire from the 3rd century on.

To understand how the Imperial Palace complex functioned, we first have to take into account the lengthy process of its construction. This coincides with the main stages in the consolidation of the Roman imperial state. The political role taken on by the prince in each of these stages had a direct influence on the functional configuration of the palace. Naturally, we are lacking the documents that would explain in detail the process whereby the Palatine became the main setting for imperial power in Rome. However, we can outline this process that began, as we know, when Augustus moved his residence to the Palatine Hill.

The Palace of Augustus

When Augustus decided to build his house at the top of the Palatine Hill, the civil war was still far from being definitively resolved and the design of the future imperial regime was, in many aspects, still unknown. We know that the political regime was shaped with the exercise of power, first by Augustus and then by his successors. The Palatine Palace soon proved to be an important propaganda instrument. We also know that a determining factor in its siting was the proximity of the relics of Romulus, the founder of Rome. On the other hand, its architectural evolution was closely linked to the historical vicissitudes that consolidated the principate as political system. In searching for the urban development references hidden in the design of the Imperial Palaces, we only have to look at the models that guided the governing actions of Augustus. Indeed, the prince's policy fluctuated between respect for the old Roman traditions and an attempt to establish a Hellenistic type monarchy. In the same way, his Palatine residence was conceived within the limits imposed by the Roman republic on the palaces of noblemen, but with the

ultimate aim of creating the palace of an absolute monarch.

In the first chapters of this book we follow the evolution of the palace of Augustus from its Republican precedents to Nero's attempt to convert it into an authentic Hellenistic *regia*. If we compare the latter, the *Domus Aurea*, with the residence of the first emperor, despite the notable differences that distinguish both palaces, the role that each of them played as a propaganda instrument of the regime is obvious. Augustus' house, crowned by the Temple of Apollo, presided over and visually dominated the Circus Maximus (fig. 32). We can imagine the population gathered to watch the games organised in the Circus, below the dominating presence of the Palatine temple, that was also the prince's residence. Under Nero, the palace spread over the whole of central Rome, occupying three of the ancient hills. Naturally, many of the palace's functions had changed; nevertheless, its omnipresence in the urban fabric remained as an ultimate political justification. The *Domus Aurea* had become the ideological heart of the city.

Augustus' residence was much more complex than the palace discovered by Carettoni next to the Temple of Apollo. It must have taken in an extensive part of the hill, integrating the houses that had successively been bought up by the prince. It included enigmatic monuments such as the so-called *Roma Quadrata*, a sacred wood dedicated to Apollo (*silva Apollinis*), and a monumental entrance presided over by a tetrastyle arch dedicated to Augustus' father. Of all these elements, we only know with a certain precision the building crowned by the Temple of Apollo and part of the Republican-period houses that were integrated into the palace, and which remained in use until they were destroyed in the fire of 64 AD (fig. 41).

We have already mentioned that the construction of the Temple of Apollo was decided even before the final victory at Actium. The *votum* was in response to the sea victory over Pompey's son at Naulochus. Therefore, when the complex was planned, Octavian did not know how the civil war would end, or how the new imperial state would be organised. It is likely that the progressive expansion of the residence over the hill, with the annexing of Republican-period houses, was a result of the functions that the prince's house gradually took on.

It was Augustus's aim for the Temple of Apollo to become one of the main centres of the official religion

and state policy. Therefore it was constructed as a complex of public spaces and buildings integrated into a unitary compositional plan. The huge size of the square that occupied the lower terrace acquired its justification with the Secular Games organised by Augustus in 17 BC to commemorate the centenary of the founding of Rome. We know of the *Carmen saeculare* composed by Horace for the occasion, as well as the comments of the historian Zosimus, but above all we have the festival programme carved on large marble plaques that were recovered from the Tiber in 1890. Following tradition, during the first two nights sacrifices and celebrations were held in the *Tarentum*, a temple dedicated to the infernal divinities, located at the northern end of the Campus Martius. However, the culminating events of the festival on the third day took place at the Temple of Apollo on the Palatine. This was the dwelling of the sun god, whom Augustus had made his dynastic divinity. A procession with a display of all imaginable pomp was formed around the Palatine temple, from where it processed solemnly to the Capitol. In the sacrifice that preceded these final acts, bloodless offerings were proffered to Apollo, his sister Diana, and his mother Leto. The Palatine Temple was thus presented as a power comparable to that of the Capitol, a comparison that placed the Apollonian Triad (Apollo, Diana and Leto) on an equal footing with the Capitoline Triad (Jupiter, Juno and Minerva).

In order to understand the architectural precedents of the Palace of Augustus, we have to go back to the birth of the concept of the "sovereign's palace". For many thousands of years it had been part of the eastern political tradition to build large palaces as seats of ideological power for the sovereign and as administrative nuclei symbolising the centralised state. This model reached Rome with the import of the architecture of the Hellenistic kingdoms spread by Alexander's heirs. However, some aspects of the organisation of the power of an absolute monarch were incompatible with the political structure of the Roman aristocratic republic. Indeed, we have to wait until its disintegration in the final phase of the civil wars before the nobles dared to construct in Rome itself something similar to what they had seen in the East. We carried out an archaeological study of the plan of the "Villa della Farnesina", built in the Trastevere, and of some aspects of the "terraced" gardens that occupied the slope of the Pincio hill. However, the most spectacular example must have been Pompey's villa in the Campus Martius. Thanks to the written sources, we know that in his park he built a complex including a stone-built theatre connected to public gardens decorated with porticoes that also had a curia. All this was presided over by the Temple of Venus, the protector god of Pompey. Unfortunately, we do not know the plan or any of the

details of Pompey's villa. Nevertheless, it is not difficult to see in Pompey's complex in the Campus Martius a precedent for the palace built by Augustus on the Palatine, especially if we take into account the fact that both are presided over by a temple dedicated to the owner's divine protector.

The main problem in comprehending the Palace of Augustus is understanding the role played by the large Republican aristocratic villas as a typological precedent. We have cited the *Pausilypon*, Vedius Pollio's villa in Naples, as a precedent for the arrangement of Augustus' residence on the Palatine. We could also cite other contemporary Eastern palaces, such as the residences of Herod the Great, king of Judea, in Caesarea, Masada and Jericho. They all eloquently illustrate the importance given to the scenographic effect of the buildings situated in the landscape. The *Herodium*, the last of Herod's *basileia* (royal residences), built 15 km. from Jerusalem in 23-20 BC, was dominated by the grand fortress-mausoleum of its founder. It was, therefore, a dynastic monument. Some parts were constructed as compact buildings designed to dominate the surrounding landscape with their great magnitude; others were arranged as independent pavilions with gardens and peristyles. These palace-villas, such as Vedius', Pompey's, and those built by Herod, provide us with the context that inspired the Augustine constructions on the Palatine. Certain parts of Augustus' residence were Republican *domus* that had been incorporated into the palace. However, the scenographic effect was reserved for the compact building next to the Circus Maximus, presided over by the Temple of Apollo. This included in its plinth the main residential rooms arranged around the two twin peristyles, and it descended to the level of the Circus via a system of terraces, organised around the symmetrical axis of the Temple of Apollo. The oracular wood of Apollo must have occupied the large porticoed plaza (*area Apollinis*) situated at the foot of the temple and must have had a monumental access from the Circus. We can imagine that the great sun obelisk brought from Egypt stood in the *spina* of the Circus, exactly in line with the Temple of Apollo.

Literary sources, few and far between, but important, illustrate some of the public functions taken on by the Palatine complex. The libraries and porticoes of the Temple of Apollo were employed for judicial purposes in the period after Augustus' illness in the year 23 BC, and their use was generalised in the last stages of his life (Dio. Cass., 55, 33, 5; 56, 41, 3-5; Suet. *Aug.* 29,3). In fact, Tacitus refers to one of the libraries as the *Curia* (*Ann.* II, 37, 3). Elsewhere they are termed *templum* in the Senate decree for the funerary honours for Germanicus (*Tabula Siarensis*, frg.2, col. B, 1.21; *Tabula Hebana*, 94). The various Jewish embassies to Augustus described by Flavius Josephus (*A.J.*, 17, 229;

301; *B.J.*, 2, 25; 81) took place in these libraries (fig. 41).

It is more difficult to identify the areas used by the prince and his advisors (*amici*) for governmental decision-making. In the first place we have to consider the administrative functions of the house. From the organisation of the prince's *consilium* as a governing council to the progressive expansion of the attributions of the *fiscus* in the running of state services (Rome's food supply, the financing of the army, public works, etc.), the space needed for archives, offices, and receiving the public must have played a role in the growth of the palace. The regime proposed by Augustus included the responsibility of the prince for the new state services. In some cases their administrative headquarters must have been spread around the city. However, if we take into account the fact that the prince's *consilium* was centred on Augustus' family, with the particular participation of the servants and freedmen of the house, we can imagine that their place of work would logically be associated with the *domus augusta*. We are reminded that Tiberius' imperial council was made up of old friends (*veteres amici*), family members, and twenty of the most important citizens of Rome (Suet. *Tib.* 55). This trend was enhanced under Claudius when he put his freedmen in charge of the various imperial offices. We should also remember that the *fiscus* was originally the private fund for the administration of Augustus' properties. Its installation in the palace itself was, therefore, an imperative linked to the image of Augustus as a providential citizen who guaranteed the functioning of the state.

The experience of Roman Hellenism must have provided the architectural models used to create these areas for administrative use. The area of the hill was extended with vault systems, as if they were the sanctuaries of Republican Latium (Praeneste, Tivoli, Terracina, etc.). Above these there were gardens and representative buildings that would have been visible from all over the city. It is likely that the state machinery that was in the process of being created was housed in the useable spaces below the terraces. This last statement is only a hypothesis in the case of the Palace of Augustus. However, it can be considered definite if we take into account the buildings of Nero, the Flavians, and, above all, those of Hadrian, on the Palatine.

In second place, we have to consider the ceremonial areas, centred logically on the two public functions of the Republican aristocratic palaces that we have a good knowledge of - the *salutatio* and the *convivium*.

The *salutatio* refers to the public audiences with the emperor, in the first place with his direct clients, but also perhaps with large groups of citizens. Their set-

ting must have been associated with the palace vestibule and probably the door decorated with the *fastigium* (fig. 44-46), the civic crown, and the laurels depicted on the coinage. We have already said that their exact location is only a hypothesis, however it is plausible that they would have been at the end of the main entrance to the hill - the *Clivus Palatinus*.

We know from Josephus Flavius' account of Caligula's assassination that in the mid-1st century AD the gate in question had a public square (*area Palatina*) in front of it, where a temporary theatre could be installed for the celebration of public festivals. As the political role of the prince grew, so did the number of clients. Under Domitian, the emperor was the *dominus* of all Rome. Therefore, admission to the morning *salutatio* in the Imperial Palace was an essential starting point for any citizen with political ambitions. As we saw in the corresponding chapter, the ceremonial rooms in Domitian's palace (*Domus Flavia*) were of a size in keeping with this important representational function. The vestibule of Augustus' house, although we do not know its location or exact form, must have been large enough to cope with the immense number of people that would have been received by the prince.

Public banquets must also have required their own specially adapted spaces. In the Republican tradition, an invitation to participate in the aristocratic banquet had become a symbol of belonging to the *nobilitas*. The *convivium* was, therefore, the privileged setting of private luxury for the noblemen (*luxuria privata*), in contrast to their political activities in the forum (*publica magnificentia*). The Senate's suspicion of such expressions of individual wealth had relegated banquets to the intimate setting of the private gardens. In reality, the nobility, conscious of the risks involved in excessive displays of personal wealth, had reserved this facet of their lives for the suburban villas. Their gardens were conceived as true *paradeisoi* in which grand rooms (*oeci*), decorated with columns, mosaics, marble, and imported statues, were integrated into a natural setting controlled by the hand of man. We know that the origin of this type of garden was in the eastern tradition of terraced hanging gardens. Alexander came across these in Babylon and Persia and they were undoubtedly introduced directly into the architecture of the Hellenistic palaces. The Roman generals who conquered the East saw them in the grand capitals such as Pergamum, Alexandria and Antioch. Their incorporation into the aristocratic way of life can be recognised in the large Republican villas recorded by archaeology in the Italian countryside, and particularly those along the Tyrrhenian coastline.

In conclusion, Augustus' palace constituted a conscious attempt to combine all these precedents. A pala-

ce-temple, located next to the origins of Rome, that was progressively expanded to incorporate the other Republican houses that were already on the hill. It would not have made up a compact construction. Basically, this original concept of the palace would condition its subsequent extensions and rebuilding over the following three centuries.

Nero's *Domus Aurea*

Throughout the first chapters of this book we saw how the imperial palaces came about as a result of the grouping together of Republican aristocratic residences and their association with a monumental temple dedicated to Apollo built on terraces, the plinth of which housed the most private part of Augustus' house. The main features of this situation were maintained until the year 64 AD. Following the fire of that year ("Nero's Fire"), the emperor's architects proceeded to completely reorganise the hill, incorporating the heights of the Velia and the *horti* of the Esquiline Hill into the area of the Imperial Palace. Thus rebuilt following the fire, the palace would extend to three of the city's seven hills – the Palatine, the Oppian and the Caelian, connected by what would later be the valley of the Colosseum.

Nero's palace occupied a huge park dotted with pavilions, peristyles, and buildings. The terms used in Suetonius' description we quoted in the introduction to Chapter 7 are clear in this respect (*Nero*, 31) and confirm the text written by Tacitus (*Ann*, XV.42). The anti-Nero propaganda directly blamed the emperor for a palace that appeared to be devouring Rome. However, we should not fool ourselves, we are simply dealing with the properties that, over a century of the new regime, had fallen into imperial hands. The succession of parks and buildings that allowed the constitution of the *Domus Aurea* is nothing more than the conclusion of a process of concentrating property that began with Augustus. Through inheritances, requisitions, and purchases, an impressive legacy was accumulated that, at the time of Claudius' death, was concentrated in two main blocks – the area of the Palatine and the slopes of the Esquiline facing the valley of the Colosseum. In the middle of the two complexes were the properties belonging to Nero's natural family, the Ahenobarbi. Thanks to them, the *Domus Transitoria*, Nero's first palace, was able to functionally unite the two traditional palace complexes (fig. 55).

The scant information we have on the *Domus Transitoria* provides us with the key to understanding the significance of the palace's reconstruction, following the fire of the year 64. The principal idea was to find a unitary solution to the problems of a complex of buildings that, until that time, had been fragmentary and dispersed. The model used to confer unity on

this project was the definition of a large urban park, *rus in urbe* ("the countryside in the city"), logically integrated into the network of urban routes.

The centre of Nero's palace coincided with the valley of the Colosseum. This is a natural depression in which the rainwater from the surrounding hills accumulates. Nero's architects gave a rectangular shape to the natural lake and surrounded it with buildings, colonnades, and promenades. Under Vespasian, the *stagnum* was filled in to allow the Flavian amphitheatre to be built. From the adjoining "Oppian hill", the palace park extended towards the east to join up with the Esquiline, where the *horti* of the imperial property had been since the time of Augustus.

At the same time as the two areas of imperial property in Rome were being joined into one single area, the Palatine was undergoing a radical transformation. One of the major innovations in urban development contributed by the *Domus Aurea* was the construction of a large compact building dedicated to representational functions (*Domus Tiberiana*). This stood out in its own right in the urban landscape of Rome, without the need to build a temple. The building had to be finished by Vespasian, who also gave it the name of *Domus Tiberiana*, as this had been the site of Tiberius' house until it was destroyed by fire in the year 64 (fig. 59-61).

The fire of 64 AD destroyed a large part of the city. The occasion was taken advantage of by Nero's architects to rebuild a good part of the city centre using new criteria. The Velia was located almost at the epicentre of the new palace. The grand vestibule that housed the Colossus with the effigy of Nero was built in it (fig. 56). Although the *Domus Aurea* was a complex with an ephemeral life, its traces survived in the urban development of the area (fig. 70-72).

However, Nero's initiative cannot be separated from the historical context in which the principate operated. Augustus had based his power on the consensus his personage generated as the victor of the civil wars. The loss of personal prestige on the part of his successors provoked the crisis in a political system justified by the "exceptional" character of the *princeps*. That led, in the middle years of the 1st century AD, to a relative institutional crisis in which the role played by each institution in the state became blurred. Nero tried to overcome this problem by proposing himself as a Hellenistic monarch. In the year 64 he took advantage of the destruction by fire of a large part of the city to remodel Rome as a Hellenistic capital. His palace, the *Domus Aurea*, was meant to be the new heart of the city. In imitation of the palaces of Alexandria and Antioch, this was not a mere building, but rather a huge park that incorporated the most

important services of the new state. The residential areas were reconstructed on the basis of a new and revolutionary town planning system: *insulae* of four storey buildings with courtyards and high-density housing. This was Nero's response to the demands of a "middle class" of enriched freedmen that was progressively gaining control of the workings of imperial finances and the economy of the empire. We know how this process ended. With the crisis of 69, the senatorial aristocracy reacted against Nero. With his death came the end of the *Domus Aurea* as a political instrument. However, the profound implications of Nero's actions can be seen as the authentic seeds that germinated with the Flavians and the Antonines into a new way of conceiving urban space and palatial architecture – the prince's residence as a symbol of the state and its power.

The character of the new city was defined by laying out a new street system (fig. 68) and with new regulations that specified how buildings were to be constructed. Above all, the emperor tried to guarantee a speedy reconstruction of the residential quarters, even to the point of offering prizes to the fastest builders. The state paid for the cost of removing rubble and also clearing the space needed to build streets lined with arcades. In this way they provided land that could be quickly developed, which in turn encouraged the participation of private investors.

Exacting building regulations defined the materials that could be used, as well as the height and certain structural specifications. For example, the use of wooden beams was prohibited in certain parts of the building and adjoining buildings were not allowed to have single party walls.

Beyond the political orientation Nero tried to give to his project, there can be no doubt that the emperor's rather special personality also influenced the outcome. Nevertheless, a design such as that hidden behind the *Nova Urbs* is not simply the result of one individual's pathology; rather it can be seen as being within the structure of the political tensions that had been accentuated and never fully resolved since the Julio-Claudian principate, especially the judicial definition of the system, which would only be settled with Vespasian and the *lex imperii*.

The Palace of Domitian

The *Domus Aurea* was in reality an ephemeral building, since the emperor committed suicide five years after the fire and his buildings remained unfinished. It was the dynasty that succeeded him, particularly its third emperor, Domitian, that completed the whole design of a grand imperial palace covering the entire hill (fig. 83).

Domitian's work was, in many ways, a continuation of the urban development policy begun by his father, Vespasian, when the new dynasty took power. The Flavians proposed dismantling the *Domus Aurea* in order to recover the continuity of the urban area in the centre of the *Urbs*, although without relinquishing the achievements made in Rome's town planning following the fire of 64. In this sense, the work carried out under the Flavians was a logical continuation of the projects begun by Nero's architects during the last five years of his reign. As a result of all this, the imperial power in Rome took shape around two well-defined urban poles: the *Palatium*, as the seat of political decision, and the Esquiline gardens, as a peaceful and secluded dwelling.

There is no doubt that the imperial residence on the Palatine we know the most about is the so-called "*Domus Flavia*", built by Domitian, the third emperor of the Flavian dynasty, on the southern part of the hill (fig. 88-98). We should begin by reminding ourselves that this term is a recent invention. Following the completion of the work carried out under Domitian, the palace became known as the *domus Augustana* or *Augustiana*. This is not surprising. Independently of the succession of the imperial dynasties, the house was also the official seat of the Augustuses, the emperors of Rome. This can be seen, for example, in the lead piping that has been discovered on the hill, or in the naming of the service staff in various inscriptions.

From that time on the Palatine residence was organised on the basis of two compact buildings with two different designations. We have already mentioned the *Domus Flavia* on the southern part. On the northern part of the hill there is the *Domus Tiberiana*, begun by Nero and completed by the emperors of the crisis of 69 - Galba, Otho and Vespasian, and later completely remodelled by Domitian (fig. 86-87).

Domitian's reform of the *Domus Tiberiana* was linked to the construction of a monumental entrance hall from the Republican Forum with a spiral ramp to reach the different levels of the palace. Its monumental remains, built of brick, are located at the height of the Republican Forum, behind the Temple of the Dioscuri. The church of Santa Maria Antiqua was built inside it. Throughout the history of the studies made on it, this has often been identified as the temple of the Divus Augustus. In this respect it was judged that a building of such considerable size (it reaches right to the top of the hill) could only belong to the monumental temple built by Tiberius on the death of the first emperor. There is a whole series of archaeological data that enables us to rule out this hypothesis. The current configuration is that of a hall linked to a group of rooms that were used to control

public access to the rooms located in the *Domus Tiberiana*. The spiral ramp, which was not steep, enabled horses and carts to reach the different road levels on the hill. The enormous height of this building was necessary so that the ramp could reach the level of the palace's upper terrace. The stamps on the bricks confirm that it was built during the period of Domitian. On the other hand, the excavations carried out by a team of British archaeologists below one of the floors built during the time of Domitian discovered the remains of an earlier vestibule, also monumental, that was probably built by Caligula as the palace vestibule (fig. 47). With the current data in hand, we have to define the Domitian building as a "vestibule-ramp-guardhouse" complex designed to provide public access to the *Domus Tiberiana* from the level of the Roman Forum.

The southern section of the hill was occupied, as we have already mentioned, by the monumental *Domus Flavia*. Several centuries of archaeological excavations have uncovered a compact building, arranged around large courtyards and peristyles, that occupies the south of the hill and incorporates the earlier buildings that surround it in a single topographical system. To join the complex visually, Domitian's architects constructed the buildings on landfill and artificial terraces that modified the natural topography of the land. The new dynastic palace was thus able to develop vertically in the heart of Rome, so that it could be seen by the population as a "dwelling as high as the sky", as it was described in the no doubt exaggerated, but nonetheless expressive, verses of the poet Martial (*Epigr.* VIII, 36.12).

All the modern studies that have looked into the evolution and development of Roman architecture agree in giving this building a central role in the formation of a uniquely Roman style of architecture. However, it is surprising that the recognised importance of the monument does not correspond to the studies and the documentation published to date. In fact, there are only a few partial publications that provide us with information on the remains of the Flavian palace. Outstanding among them are the works of Helge Finsen (1962 and 1969), the monograph by Gisella Wataghin Cantino (1966) and the publication describing the lower level by Luca D'Elia and Susana Le Pera (fig. 97). To these basic studies we have to add some of the studies that have analysed specific questions about the elevation of the building. While all this bibliography undoubtedly contributes to the clarification of significant aspects of the palace, it also draws attention to the lack of a suitable archaeological record of the whole complex. In this sense we have limited our work to reflecting in a single floor plan all the partial records that have been published. This is not of course a substitute for a full and up-dated

ground plan of the building, which remains to be published.

In addition, it is necessary to underline a second scientific aspect. The exact limits of Domitian's buildings were, until recently, completely unknown. However, the latest studies carried out on various parts of the hill enable us to deduce that the work of Domitian's architects extended much farther than the limits of what is commonly known as the "*Domus Flavia*". The archaeological excavations in the Vigna Barberini (École Française de Rome), those carried out next to the Arch of Titus (Escuela Española de Arqueología and the Universidad "Rovira i Virgili", Tarragona), and the documentation work on the sector of the so-called "*Arcade Severiane*" (Istituto Archeologico Germanico), are beginning to outline a complex collection of buildings, built together and in a coordinated manner, that occupied the central nucleus of the hill. If we add to this the conclusions drawn from the study of the *Domus Tiberiana* (Istituto Svizzero), in which we see the radical change made by Domitian to the building that had been begun by Nero, we can see that the work of the Flavians was fundamental in determining the definitive physiognomy of the hill.

This view of Domitian's work on the Palatine is, in many ways, new. Many of the Flavian buildings were later obscured by the reforms carried out in the time of Hadrian and the Severans. The construction of the largest temple in Rome (*templum Urbis* or the temple of Venus and Roma) completely altered the topography of the Velia, the Severan construction of the Temple of Heliogabalus almost fully occupied the garden area of the Flavian palace, and finally the construction of the *Septizodium* in the area of the Severan Arcades was the beginning of the complete remodelling of the southern end of the hill. However, below the Hadrianic and Severan constructions, the buildings constructed by Domitian show the outline of a complete urban plan. The axis formed by the Arch of Titus and the *Meta Sudans*, or the arcaded avenues that linked the *Domus Flavia* with the *Sacra Via*, show in their alignments the existence of a carefully drawn up urban plan, based on the precedents set by Nero and Vespasian.

Where the emperor lived

In making a functional analysis of the location of the palace following the work carried out by Domitian, it is wise to begin with the purely residential component of the complex. Where did the emperor live and sleep? Domitian's private apartments have traditionally been identified with the lower floor of the *Domus Flavia* that is arranged around the peristyle associated with the large exedra that overlooks the Circus Maximus

(fig. 97). Archaeologists have designated this compact complex of rooms the *Domus Augustana*. However, we know that this should be the name given to the whole of the southern palace (*Domus Augustana*), in order to distinguish it from the northern palace (*Domus Tiberiana*). The fundamental, and convincing, argument for this hypothesis is that these are the most luxurious rooms in the whole of the southern palace and, in addition, they make up a complex that is segregated from the rest of the palace, accessible only via a single monumental stairway, and watched over by a guardhouse.

We only have to look at the size of the space reserved for the private residence of the emperor on the Palatine to see how small it was. We can come to an immediate conclusion: it is difficult to imagine that Domitian lived exclusively in this area. Particularly if we compare its size to that of the residential areas of the large imperial villas. We could hypothesise that his residence occupied part of the upper floor of the southern palace, but this is unlikely. The upper rooms of the palace have many doors that allow the flow of people through the two large peristyles. This is incompatible with the security needed to protect the most private surroundings of the emperor. In reality, it seems unlikely that the southern palace was designed for long stays by the emperor. Perhaps we can find the solution in the account of the life of Tiberius. Suetonius tells us that the first Flavian emperor, following his victory over Vitellius, did not live on the Palatine, but instead occupied the luxurious pavilions surrounded by gardens located in the *horti* of the Esquiline. Nero's tumultuous end was a lesson well learned by his successors. A palace in the centre of Rome, in full view of all its citizens, could not be the luxurious setting of a prince living the life of a living god. Vespasian used the gardens of the Esquiline. Domitian built an immense villa next to Lake Gandolfo, a few kilometres from Rome. Hadrian built the villa of Tivoli. The Severans lived in the Sessorium Palace in the Lateran, and finally, Maxentius built his residential villa next to the Via Appia.

We can draw a first conclusion from all the above: following the death of Nero, the *luxuria privata* associated with the semi-divine role of the emperor could not be displayed in the centre of power. It was transferred to the Esquiline *horti* or even outside the city. The *rus in urbe* (paradise garden) myth that had guided the Neronian project was no longer possible. Domitian's grand villas, particularly the villa of Castelgandolfo, show us how it would be from that time on. The ceremony that surrounded the daily life of the *dominus et deus* (terms used to describe Domitian) were transferred out of Rome. The *palatium* complex was reserved for the most public aspects of the prince's exposure to his subjects. From then on

it would be the setting for the imperial "self-representation". This term was coined by German researchers (*Selbstdarstellung*) to refer to the public image self-constructed by a person or a social class. In this sense, the final work of the Flavians also marks a fundamental ideological point. Between the construction of the *Domus Aurea* and Domitian's palace an urban protagonism assigned to the imperial residence was consolidated. This was not only an urban, but also an ideological and political transformation.

The city of Rome, in its widest sense, was originally the only seat of power imaginable. This identity was fixed on the urban landscape by the attention paid by the community to specific places related to civic life, such as the *comitium*, the *Arx* or the Senate *Curia*. These places were the setting for the civic liturgies that guaranteed the social cohesion of the population, the roots of which were, above all, religious. The progressive consolidation of the imperial regime between Augustus and the Flavians altered the ideological background assigned to the city (*Urbs*) as the exclusive seat of sovereignty. We should remember that the antiquarian circle of Augustus had to reinvent the archaic topography of the Palatine in order to justify, in the wide sense, the prominence assigned to a divinity, Apollo, until then relegated to a position outside the Roman *pomerium* (see inf. Chapter 6). Basically, the palace of the Flavians reflected in its form the political change that came about in Rome during the 1st century AD. From the original aristocratic idea of the principate as government by the best one, we pass to the concept of the *imperium* as a magistracy. The events of the year 69 show us that a subtle but significant change had come about in the collective mentality. The seat of power was no longer the city (*Urbs*), but the *Palatium*, establishing for the first time in Rome the fundamental city-palace dialectic we know of from the cities of the East as far back as the fourth millennium BC, or in the capitals of the Hellenistic kingdoms. Indeed, in contrast to the ambiguities expressed in the successive residences of Augustus, Tiberius, Caligula, and Claudius, the radical decisions taken by Nero had consolidated a concentric idea of the setting of power: the Imperial Palace had become the centre of the city and the city had become the centre of the empire. At times of political agitation, the multitudes no longer gathered in front of the Capitoline temple or in the Forum, but at the gates of the emperor's palace. Domitian, after the episode with Nero, gave the imperial palaces their practically definitive configuration as power representation centres.

Gardens and baths

The southern palace built by Domitian on the Palatine included by extension a system of terraced gardens that followed the slope of the *Clivus Palatinus*.

The French excavations on the Vigna Barberini uncovered a monumental Flavian garden below the Severan buildings (fig. 101-102). Although the recorded remains are very fragmentary, we have been able to reconstruct a garden organised in terraces, flanked by porticoes, and ending at its highest part with a monumental exedra that connected it to the *Domus Flavia* (the representative and residential part of the palace).

The functional interpretation of these Flavian gardens is still controversial in archaeological circles. At the beginning of the 3rd century they were covered by a religious area surrounded by porticoes that had at its centre the monumental temple of Heliogabalus. In a 1941 publication, Giuseppe Lugli identified this temple as a continuation of the sanctuary dedicated to the cult of Augustus, built by his widow Livia and rebuilt by the emperor Claudius. This version was later discredited by Filippo Coarelli (1986) who convincingly showed that the temple was initially dedicated to Heliogabalus and later to Jupiter the Avenger under the last Severan emperor (Severus Alexander). It could therefore never have been a temple of imperial worship. Coarelli also proposes to place in this area the fragment of the marble plan of Rome (FUM) with the inscription "*Horti Adonaea*" (see Rodríguez Almeida 1981). The literary argument that gives rise to this identification is a reference included in the life of the philosopher Apollonius of Tyana, written by Philostratus. This writer explains to us that Domitian received the philosopher in an *aule Adonidos* located in the palace. This interpretation (Coarelli) also uses a new reading of the text on the Pincio obelisk (Grenier 1986) to deduce that Antinous, Hadrian's favourite, had been buried in these gardens located on the Palatine. The *Historia Augusta* puts Antinous' tomb on the earlier site of the temple of Horcus (...*in eo loco quo prius aedes Horci fuit*...). Coarelli examines the original manuscript and comes to the conclusion that there is a palaeographic error. According to him, the original text should be read *Adonae Horti* instead of *aedes Horci*. If this interpretation were correct, it would mean that the gardens of the Vigna Barberini were the historic continuation of a sacred orchard (*kepos*) associated with the succession of Adonis, Antinous and Heliogabalus (fig. 118-119). We know of these "gardens of Adonis" in the East associated with the ambiguous cult of family fertility that was expressed by bloodless offerings of grains and vegetables. A new hypothesis put forward by Claudia Cecamore has further complicated the interpretation of the Domitian gardens located in the Vigna Barberini and the temple built over them. This researcher has placed the emphasis on the manufacturer's stamp (Faustina Minor) on the bricks found in some of the buildings uncovered in the French excavations. The stamps place them definitively in the Antonine

period. In her opinion they are proof that the temple was built in the first decades of the second half of the 2nd century AD, a hypothesis that she relates to an obscure item contained in the *Historia Augusta* that refers to the dedication of a temple to Faustina, the wife of Antoninus Pius.

At present it is difficult to lean towards one hypothesis or another. From our point of view, and this is what we propose in Chapter 7 of this book, the French archaeologists have demonstrated that the temple was built in the 3rd century and dedicated to Sol Invictus Heliogabalus, and then eventually consecrated to Jupiter the Avenger. We still do not know the location of the *sacellum* dedicated to the cult of Augustus by Livia and we have been unable to adequately evaluate the stamps of Faustina Minor that make up part of the renovations carried out in the Flavian gardens to that date. In any case, there is still evidence that the gardens were laid out by Domitian and were directly linked with the southern palace. What continues to be in doubt is whether there was a temple at the centre of these gardens – a question that unfortunately will remain unanswered for the time being.

A second sector with gardens was developed on the upper terrace of the *Domus Tiberiana* (northern palace). These were without a doubt much smaller than those recorded below the Vigna Barberini. We have to remember that the *Domus Tiberiana* was planned by Nero's architects as a compact monumental building with an almost square ground plan that occupied the top of the hill. Nero's death left the building unfinished. It was gradually completed by Galba, Otho and, finally, Vespasian. However, the building was radically transformed by Domitian's architects in order to integrate it into the general reorganisation of the hill. During the Augustan period we know that the heirs were given classes in some of the houses located on this part of the hill. Suetonius relates this fact in the life of the grammarian Verrius Flaccus (Suet. *Gramm.* 17): "Augustus chose him for the education of his grandsons and the private tutor took his whole school to the prince's palace, but on the condition that he accept no more disciples". Suetonius added that the classes were held in the atrium of the old house of Catulus, now annexed to the house of Augustus. In Chapter 4, when talking about the aristocratic residence on the Palatine, we were able to see that this house, together with others, was covered over by structures belonging to the Neronian palace, which later became known as the *Domus Tiberiana*.

In the 2nd century AD, the *Domus Tiberiana* still preserved its function as a place of intellectual and political education for the heirs to the throne. The *Historia Augusta* tells us that Lucius Verus was edu-

cated in the house of Tiberius: *educatus est (Vērus) in domo Tiberiana* (S.H.A., *Vērus*, 2.4). This was no doubt a concern of the ruling prince with respect to his official heir. This can be seen in some of the details of the life of Marcus Aurelius related to us by the written sources. The first of these we find, once again, in the *Historia Augusta* (*Ant. Pius*, 10,4): the emperor Antoninus Pius had the philosopher Apollonius come from Chalcis, in Greece, to entrust him with the education of the young Marcus Aurelius, in the *Domus Tiberiana*, in fact. This is also confirmed in a reference made by Dio Cassius (71, 35, 4) about Marcus Aurelius before he took power: “Marcus liked to receive the Senators in the house of Tiberius, where he lived, before going to visit his father, but not dressed in the robes of his office, instead dressed as a simple private citizen in the room in which he slept”. We find the most explicit detail in the account of Marcus Aurelius’ youth, also in the *Historia Augusta* (*Marcus*, 6,3): “Following these events, Pius named Marcus consul as a colleague of his, when he was still a *quaestor*, he awarded him the title of Caesar, and, as he was already a consul, named him *sevir* of the squadrons of the equestrian order, he ordered him to move to the house of Tiberius, he honoured him, despite his opposition, with all the ostentation of the court, and he admitted him into the priestly associations, abiding by the wishes of the Senate”.

These signs point in a specific direction: it is likely that at least during the 2nd century AD a part of the *Domus Tiberiana* had the representative function of the official residence of the heir to the throne.

Administrative areas

We have already referred to the archive in which the acts of government were preserved. The limited topographical indications available lead us to believe in a certain specialisation between the two palaces (north and south) that organised the hill from the time of Domitian. The buildings located on the upper terrace of the northern palace (*Domus Tiberiana*) would have been used to store the government acts and as the residence and school of the heirs to the throne. The basement of this palace, made up of several levels of superimposed vaults, would have been used for administrative purposes. In this respect we have some archaeological data: the graffiti on the walls of some of these rooms allow us to place the *mensae nummulariae* of the treasury in the basement of the *Domus Tiberiana*.

The monumental vestibule with its spiral ramp, located next to the Republican Forum (Santa Maria Antiqua), allowed controlled public access to the successive floors of offices (fig. 86-87).

The definitive organisation of the state between Augustus and the Flavians brought about a large increase in the number of functional areas, with offices of the administration that were directly under the control of the emperor. We have already mentioned the limited information that has been preserved about the *consilia* of the Julio-Claudian dynasty. A fragment from the life of Vespasian written by Suetonius illustrates this: “From the time of his accession to power he always arose before dawn and began his work. Once he had read all his letters and examined the reports of his palace staff, he had his friends (*amici* = governing council) come in and while he received their greetings he dressed himself. Having dealt with all the affairs, he went out in a litter. Later, he returned to rest a little, having at his side in the bed one of his many concubines... From there he went to the baths and from there to the dining room. We are assured that this is when he was in his best mood and when the persons at his service took advantage to make their petitions to him” (Suet. *Vesp.* 21). For our part, we know that all this must have taken place in the villa located in the gardens of Sallust that made up part of the *Horti* of the Esquiline. The connection between the council and the emperor’s place of residence was evident throughout the 1st century. We also know that this situation must have continued under Domitian (Tac. *Agr.* 45,1; Plin. *Ep.* 4,11,6; Juv. 4, 144) and his successors. However, we can assume that the acts passed by the imperial government required a growing administrative bureaucracy. We discussed the acts of government. These were generated by the different departments of the imperial council. We have already mentioned that under Augustus the prince’s *consilium* was dominated by the “friends”, meaning his family, (the written sources refer to them as *amici*), his clients, and his servants. Throughout the 1st century AD the successive governments of Tiberius, Claudius, and finally Nero progressively organised the prince’s council on the basis of imperial freedmen. Under the Flavians we witness the unstoppable rise of the knights (*equites*) in the imperial administration. Basically, it was a progressive professionalisation that culminated in the 2nd century. As a consequence, we can imagine that this important governmental function must have had its own headquarters in the imperial palaces.

We have a choice of two possible locations for these headquarters: the upper terrace of the northern palace (*Domus Tiberiana*), where we think the government acts were stored, and the area of the peristyle looking out onto the Circus Maximus, in the southern palace. Remember that the lower floor of this peristyle housed the emperor’s private apartments. The functional logic of the council required a close personal relationship with the prince. Therefore we believe the most credible hypothesis is that the *consi-*

lium had its offices in the southern palace. If we also remember that the rooms surrounding this rear peristyle were framed within a rectangle that was enclosed on three of its sides, it then appears possible that this part of the southern palace could have been the area reserved for the highest members of the imperial government. If this were the case, then the two floors that surrounded the peristyle would have been the setting for the emperor's day-to-day life in the palace. The ground floor would have been his private apartments and the upper floor the meeting place for the council. Five easily-guarded, aligned doors provided access to the council area, while a single staircase, connected to a guardhouse, led from the council area to the private apartments.

In this functional hypothesis of the Flavian palace, it remains for us to analyse the areas that would have been associated with the public and ceremonial presentation of the prince before his subjects.

The representative areas

The types of ceremonies in which the emperor was presented to his subjects were formalised during the 1st and 2nd centuries. We only need to recall the Flavian reliefs found in Rome in the Chancery to realise the importance of the arrivals, departures, and public appearances of the emperors. The Imperial Palace would play a fundamental role in this complex system of ceremonies. The size, the decoration, and the statues that adorned the main areas of the *Domus Flavia* enable us to identify without much doubt the large reception rooms in which the emperor presented himself in public. These were the so-called Throne Room and the adjoining Basilica. Both areas had doors that communicated directly with the outside of the palace. However, it is unlikely that guests were taken into the presence of the emperor without passing first through some kind of a filter in the vestibule. On this point, the identification of the main entrance to the palace is less obvious, given the current situation of the remains.

The morning reception of clients and family members had been one of the fundamental bases of the structure of Roman society since time immemorial. As Vitruvius emphasises when describing the structure of the Roman house (Vitruvius, VI, V, 1), the atrium forms part of the "common places with strangers" (*loca comuna cum extraneis*), in which the patron receives homage from his clients. The morning greeting ceremony (*salutatio*) was reserved in principal for clients belonging to the family group. However, when the head of the household was running for public office, these receptions became public audiences open to a much wider group of people. The progressive increase in the crowds that were admitted into the atrium

of a Republican noble house required criteria to be set out for the organisation of receptions. Seneca (*De beneficiis*, VI, 34.1) tells us that C. Gracchus and Livius Drusus were the first to organise the morning group *salutationes*, differentiating those who could be admitted into the more private areas (*in secretum recipere*), those who were received in select groups (*alios cum pluribus*), and those who were received in the anonymity of the crowd (*alios universos*). Seneca finally underlines that the crowds of clients waited at the entrance to the house in order to be distributed into first class and second class admission. To touch the threshold, to form part of the honorary guard at the entrance, to enter the house before everybody else, to be placed nearer or farther from the patron, etc., or, as the text concludes to go through "a series of doorways that prevents access even to those who have been admitted", were public gestures that expressed a form of internal hierarchy within the family group of clients.

The House of Augustus would have reflected its owner's role as *dominus*. "On reception days he even received the people of the town and he heard their requests with the greatest affability; on a certain day he remonstrated in a jocular fashion with one who was trembling while giving him a memorial, telling him that he took as much precaution as when presenting a coin to an elephant" (Suet. *Aug.* 53.2). His successors continued this daily practice to the point of making it into a ritual, even conditioning the areas in which it would take place. The preserved literary documents tell us of the atriums of Caligula (Suet. *Cal.* 41.2), Claudius (Seneca, *Cons. Pol.*, 14,33,2), Galba (Suet. *Galba*, 2), and Titus (Plin. *N.H.* 34,55). That of Claudius in particular constituted a monumental room located at the top of the hill. The structures discovered below the floor of the Throne Room of the *Domus Flavia*, studied by C.F. Giuliani, could correspond to the evolution, in the emperor's house, of the areas related to the forms of reception. Let us recall that we are dealing with the remains of two superimposed halls that were built successively on the same site after the death of Nero and before the construction of the *Domus Flavia*. It is obvious from their size and shape that they are reception halls.

The organisation into a hierarchy of the persons admitted into the presence of the emperor also meant the need to increase the number of the areas reserved for such ceremonies, and also of course to differentiate them architecturally. Throughout the 1st century AD the number of imperial household staff assigned to these tasks was increased. We know these specialised civil servants existed thanks to their funerary inscriptions: *ab admissione*, *nomenclator ab admissione*, *a cura amicorum*, etc. During the time of Antoninus Pius the morning

salutatio was a complex ceremony that went on for a considerable length of time, to the extent that the emperor had to prepare himself by eating dry bread before the reception (S.H.A., *Ant. Pius*, 13.2; *Aur. Vict., epit.* 15.1). It was probably the construction of the *Domus Flavia* by Domitian that brought about the definitive regulation of the ceremony of greeting the emperor and its permanent location in specific parts of the palace. This is suggested by the increase in the number of areas dedicated to the reception of clients, their location within the palace, the system of itineraries that connected them, and their monumentality.

The first problem we have to deal with is the identification of the main entrance and the vestibule. We believe they were possibly in the far northeastern sector of the *Domus Flavia*, an area that corresponds to the culmination of the *Clivus Palatinus* (fig. 83). On this point we coincide with the proposals put forward by Helge Finsen in 1962. It is very unlikely that the guests invited to the morning *salutatio* would enter directly from the street into the audience rooms, despite the fact that these had a direct access door. The door of the throne room must only have been used on very special occasions, when the emperor appeared before the crowds assembled at the gates of the palace, in the Palatine area. The only area that could have been used as a monumental vestibule or an entrance courtyard is located on the main axis of the palace. It is not known if this was an open-air courtyard or if it had some kind of a roof. In the light of the preserved remains, we hold the view that it was an open-air courtyard. The entrance from the *Clivus Palatinus* was made through the guardhouse, the planimetry of which we do not know in detail. The limited archaeological data we have on the door suggests that it was a bayonet-shaped entrance. The central element of the system was a decorated room with an apse, situated on the axis of the vestibule and connected by two tangential corridors. One of them, facing towards the east, would have led to the gardens of the Vigna Barberini, and the other, facing west, must have been the entrance to the palace from the *Clivus Palatinus*. Does this mean there was no monumental access in the form of a triumphal arch? That is what we would expect at the public entrance to the morning *salutatio*. However, the configuration of the entrance area, as evidenced by the fragmentary archaeological data, appears to exclude this possibility. In reality the *Clivus Palatinus* was configured as an arcaded avenue leading to the palace (*dromos*) that culminated in a grand triumphal arch dedicated to Domitian. This led to the square located in front of the palace (*Area Palatina*) and was connected to a temple facing onto the square.

According to Finsen's reconstruction, the imperial vestibule was decorated with a large ornamental colonnade and ended in a monumental propylon built on a

stairway that led to one of the interior peristyles (semi-curved peristyle). The structure of the space, as seen from its archaeological reconstruction, suggests that a large crowd of people could be allowed into the audience in the vestibule. They would have been in the spacious entrance courtyard and it would have been able to observe the emperor coming out on to the propylon, which was higher up. The floor of the vestibule was at a lower level than that of the semi-curved peristyle. It is therefore quite plausible to imagine the crowd gathered in the vestibule on a lower level observing the emperor's appearance in the central doorway.

We have two halls identifiable as audience rooms: the Throne Room and the so-called Basilica (fig. 90-93). They communicate with each other through a door and are next to the vestibule, although they do not communicate directly with it. To enter these halls it was necessary to cross the large propylon and walk along the two large peristyles on the upper level of the palace. Only then did one reach the two most prestigious areas of the palace. Therefore, it appears we can propose a sequence of areas organised on the basis of their size and the luxuriousness of their decoration. The vestibule, the Throne Room and the Basilica constitute a sequence of areas organised in a hierarchical fashion. The three are interconnected via a clear itinerary in a succession where the smallest is the most luxuriously decorated.

With this data we can reconstruct the itinerary the emperor would have taken from his private chambers to direct the most complex of the ceremonial audiences, that which would have included the reception of three large groups of guests. First of all he would have crossed the "semi-curved" peristyle to reach the small temple situated on the island in the lake that occupied the whole of this peristyle. (fig. 92). If there is one place that could be called the imperial lararium, it would be this. We know that Domitian worshipped Minerva, his personal god, in his palace. After praying in this small family temple, he would have gone to the propylon that connects this peristyle with the vestibule. We can imagine how the emperor would then appear at the central doorway of the propylon and allow himself to be seen by his subjects. Having greeted them and probably having listened to their petitions, he would have gone to the Throne Room where he would have had an audience with a more select group. We know that on certain special occasions, the Senate was received as a body. The size of the room would easily have allowed this. Finally, after the audience in the Throne Room, the emperor would have been able to go to the Basilica where he would have been able to receive an even more select group of people. This hierarchical organisation of the areas dedicated to public audiences is reflected in an item recounted in a recently published article on imperial

self-representation in the *Domus Flavia* by Paul Zanker (2004). It recalls an event in the life of Severus Alexander (3rd century AD) recounted in the *Historia Augusta* (20,1) that shows how the guests were divided into groups: “*amici primi loci, secundi loci et inferiores*”. It is possible to imagine that these three categories were received in the three representational areas identified in the *Domus Flavia*: the “inferiors” in the large vestibule, the “second category friends” in the Throne Room, and the “first class friends” in the so-called Basilica.

The public banquets

One of the functions of the Palace of Domitian most clearly described in the written sources is the organisation of monumental banquets for hundreds of guests. As with the rest of the palace’s functions, we find the precedents in the Republican tradition. Public banquets (*epulae publicae*) organised on solemn occasions were often held in the most prestigious temples, or even in public squares. They were held throughout the Imperial period, as can repeatedly be seen in the records of the college of Arvals or the sumptuous feasts regularly organised by the college of Salians. Judging by the frequent literary references, the emperors maintained this tradition. The inauguration of the Porticus of Livia was celebrated in the year 7 BC with banquets; while Augustus held a public banquet with all the members of the Senate in the temple of Jupiter Capitoline, Livia celebrated privately with the wives of the senators (Dio Cass. 55.8.2). We also know that the emperor Claudius also “frequently organised splendid feasts in immense places at which it was not uncommon to have up to six hundred guests... On a certain day he was sitting in judgement in the Forum of Augustus when the smell of a feast that the Salian priests were preparing in the Temple of Mars reached him. Claudius left the court... and sat down at the table with them” (Suet., *Claud.* 32-33). Caligula and Nero were famous for their multitudinous banquets held in public spaces (Suet. *Calig.* 32 and 37; Tac. *Ann.* 14.2, 15.16 and 37).

Suetonius, in his description of the life of Augustus, tells us that the holding of state banquets was normal practice from the beginning of the principality: “He (Augustus) often invited guests. But in these meals, always regular, he distinguished carefully the ranks and persons. He tells of Valerius Messala who never allowed a freedman at his table, except Menas, to whom he had conceded all the rights of a freeborn, for having delivered him the fleet of Sextus Pompeius... His meals habitually consisted of three services, and six on important solemn occasions... he brought musicians, actors, buffoons, and dancers from the Circus” (Suet. *Aug.* 74). The celebrations were held in the prince’s house. On one occasion we know that

Augustus came to the banquet as Apollo and that his guests dressed with the attributes of other gods (Suet. *Aug.* 70). These were meals that were on the ambiguous border between private dinners and public banquets. In practice they ended up becoming a way of publicly presenting the emperor. In a certain manner, the ceremonial aspects of the celebration transformed an invitation to the palace into a formal obligation associated with the post that a nobleman could occupy at a certain point in his career.

The architects of Domitian’s Palace took great care in designing a suitable setting for these public banquets. Archaeological research has identified the banqueting hall in the large decorated hall with an apse that contrasts with the Throne Room (fig. 94-95). The account of the assassination of the emperor Pertinax in 193, from the *Historia Augusta* (*Pertinax*, 11.2), provides us with the ancient name of the room: “suddenly the previously mentioned squad of three hundred soldiers arrived at the Palace and it was impossible to move them from there or warn the emperor They discovered Pertinax as he was organising the palace service and broke down the doors of the Palace until they reached the place they called Sicily and the dining room of Jupiter (*cenatio Iovis*)”. The hall was organised in the form of a Cyzicean *oecus* (hall), as described by Vitruvius when he talked about the types of banqueting hall (*triclinia*) - with large windows at the sides to allow a humanised nature to be enjoyed. Indeed, the side windows of the *cenatio Iovis* open onto two symmetrical courtyards, both decorated with fountains. The porticoed area of the courtyards communicates with the large hall via four doors. In practice both courtyards were used as an auxiliary area to facilitate service to the guests’ tables. The floor now found in the large hall was laid in the 2nd century AD, when an under-floor heating system (*hypocaustum*) was installed. The apse area is on the same level as the rest of the hall. It is not therefore a place for a baldachin to be installed, as is the case of the Throne Room apse. The only alternative is, therefore, to suppose that the room was designed to hold banquets in and its old name was in fact the dining room of Jupiter (*cenatio Iovis*). One element of the description of the death of Pertinax that has had a historical bearing on the interpretation of the palace is the term “Sicily”, associated with the *cenatio Iovis*. Suetonius cites the existence in the Palace of Augustus of a place called *Syracusa*: “When he wished to deal with some secret affair or he wanted to work without interruption, he shut himself in the upper part of his house, in an office he called *Syracusa* or his museum” (*Aug.* 72.2). Both terms refer to an idea of “insular calm” that we recognise from numerous literary descriptions of the grand suburban and seaside villas. The successive imperial

palaces and naturally the *Domus Flavia* would almost certainly have had special names for certain characteristic areas. Unfortunately these have not been passed on to us by the written sources.

In his famous compilation of the written sources about the Palatine, Giuseppe Lugli quotes numerous references to the grand banquets organised by Domitian in his new palace. This material was reworked by Paul Zanker (2004) in the article on imperial self-representation we have already mentioned. Particularly interesting is the reference by Statius (*Silv.* 4.2) in which he describes in poetic language a banquet in the palace for more than a thousand guests. It is probably exaggerated, but if we take into account the written documentation that speaks of collective invitations to the Senate as a corporation, in which a selection from the order of knights was included, we can see that for Domitian even the enormous size of the *Cenatio Iovis* would not have been large enough to accommodate several hundred diners (there is only room for 180 triclinium couches). To get around this problem, Zanker proposes locating the rest of the couches in the Throne Room (216 places) and the Basilica (108 places). In this way he reached the figure of 500 diners. The problem with this interpretation is that not all the diners would have been able to see the emperor. There is however another way of distributing the couches that would allow a view of the whole banqueting area presided over by the emperor. It presumes the use of the large peristyle for the dining couches. We have an architectural indication that points in this direction. The large peristyle is decorated with a central pond that does not reach the porticoes. There is in fact a distance of 8 metres between the *ambulacra* and the pond – more than enough space to place the *conviviales* couches needed for more than five hundred diners. If we take into account that the connection between the *cenatio Iovis* and the peristyle is also a colonnade that covers the whole width of the hall, the guests on the couches in the peristyle would have been able to see the emperor throughout the banquet. In a way, we can define the architectural relationship between the peristyle and the *cenatio* as a visual pyramid focusing on the apse occupied by the imperial couch.

The fact that some of the guests were accommodated in the open air could be considered an objection to this theoretical functional distribution. However, thanks to Suetonius, we know that in the time of Augustus (*Suet. Augs.* 98,4), Caligula (*Suet. Calig.* 23,2) and Vitellius (*Suet. Vit.* 15,3) some of these get-togethers took place in the setting of the luxurious imperial gardens. As if to clear up any doubt, the peristyles of many of the Pompeian houses and Campanian villas had open-air summer *triclinia*, which demonstrates the original connection between

the ritual of the *convivium* and a “controlled and humanised” natural setting. In short, from its aristocratic origins, the banquet as a form of reciprocity between “equals” took place in the setting of a Hellenistic *paradeisos*, understood as a controlled, geometric garden (*hortus conclusus*).

Kitchens and storerooms

If we imagine a banquet for 500 persons, we then have to look for somewhere to place the kitchens and storage space. There is no firm archaeological evidence for the location of these service areas; however, we only have to look at the general plan of the palace to see that behind the libraries of the Temple of Apollo there is a series of rooms with courtyards and quarters that makes up a single complex. This was not accessible from the temple and it was also separated from the rooms in the private part of the palace. The preserved fragments of the palace’s marble floor (FUM) reflect the position of a large stairway that connected this complex with the system of vaults that occupied the area below the floor of the porticoed plaza of Apollo (fig. 91). Given that the “segregated” complex connected directly at the other end with the *Cenatio Iovis*, we could imagine that this was the palace kitchen area, with its storehouses located beneath the plaza of Apollo. In this way the change in level of the plaza (*area sacra*) under Domitian would find its functional justification in connection with the palace service areas.

Although we have no definitive evidence to confirm this hypothesis, the knowledge we have of the full plan of the palace built by Domitian excludes for the moment any other location for the kitchen and service area.

Imperial “self-representation”

The construction of the Flavian palace brought about a transcendental change in the relationship between the prince’s house and the city. Augustus had placed the Temple of Apollo overlooking the complex. This is understandable if we bear in mind the moderation with which the first emperor wished to present himself to his fellow citizens. As we saw in Chapter 7, it was Nero who attempted to raise his residence above the horizon of mere mortals, both physically and materially. His death cut short the attempt, leaving the space for the Flavians to build a celestial dwelling. It was left to the regime’s poets, such as Martial, to illustrate the divine pretensions of the house of the emperor. In his poems he mixes mythological metaphors with the idea of a palace so tall that it rose up to the heavens. Reading between the lines of the courtesan’s hyperbole, we can grasp the topographic idea that we reconstruct with archaeology. The buildings that rise gradually from the level of the Forum up to

the skies are the reflection of a new model of symbolic organisation for Rome. Where once the residence of another citizen (*primus inter pares*) predominated, there now towered the dwelling of a god. We have already mentioned the written sources that refer to the Palace of Domitian as a dwelling as high as heaven. In a way, the Palatine is replacing the Capitol as the religious symbol of the state. On this occasion it is the emperor himself who is replacing Jupiter. The growth of the “imperial machinery”, polarised in the two palaces on the hill, sidelines the earlier temples, reducing them to the role of relics of a museum-city.

The 2nd century AD

The process of interaction between the emperor’s residence and the residence of the state administration ended with Hadrian. The building of Hadrian’s Villa signified the consolidation of a complex residential model designed with the idea of an almost divine exaltation of the emperor, based naturally on the concept of the court as the select environment of the prince. The *palatium*, on the other hand, was reserved for an open and hierarchical ceremonial for the presentation of the emperor in public. We only have to recall Trajan’s extension of the Circus Maximus and the construction of the new tribune of honour (*pulvinar*) to see the renewed prominence of the Palatine in the relationship between the emperor and the population of Rome.

We also have to interpret the construction of the Temple of Venus and Roma by Hadrian in the same context. It was built on the site once occupied by the vestibule of Nero’s *Domus Aurea*. This vestibule had once housed the colossal statue of Nero depicted as the sun god (Helios). The Flavians changed the face of the colossus and probably also its emplacement. When Nero’s palace was broken up, the vestibule must have been used for other purposes that are unknown to us. Under Hadrian, the structures of the vestibule were covered by an immense podium designed to support a square delimited by large colonnades, almost the whole central area of which was occupied by the biggest temple ever built in Rome (fig. 102-103).

The festivals that accompanied the creation of the new cult also served to proclaim the beginning of a new era, the establishment of a *saeculum aureum* (golden age), although Hadrian’s reign did not coincide with any secular festival (festivals that commemorated the centenaries of the founding of Rome). A hundred years after the establishment of this new cult, the emperor Severus Alexander celebrated the centenary of the “golden age” proclaimed by Hadrian when he built the Temple of Venus and Rome.

Hadrian’s building on the Palatine was not limited to the construction of the Temple of Venus and Roma. The emperor interceded in many other parts of the hill, making adjustments to aspects of Domitian’s grand project that had been left unfinished (fig. 110). The development of a bureaucratic complex to administer the empire required new areas for offices and archives. The nature of the emperor’s power, as established under Vespasian, led naturally to an association of the representative structures of the imperial palaces with the administrative seat of the state. We know that Domitian shaped the palace as a representative seat and that under Hadrian it became the administrative headquarters of the machinery of state.

The ideological background to this whole urban process provides us with the connection between the *circenses* of the *Natalis Urbis* and the commemorative sacrifices in the *Templum Urbis* with the cult of *Roma aeterna*. Under Hadrianic policy an unquestionably central role was assigned to the establishment of this cult. The worship of Jupiter Capitoline during the Republic, and particularly during the Flavian dynasty, had monopolised the guardianship of the city. This was quite natural for the Romans, but a problem for the inhabitants of the provinces. Hadrian’s installation of the cult of Venus and Roma reflected to a certain extent the “provincialisation” of the city.

The creation of this cult must have generated opposition and incomprehension at first. The *Dea Roma* did not correspond to an abstract concept, rather it was a material entity with houses and streets. This could have been quite perplexing for a “Roman”, as the *Dea Roma* was his city. *Genius Senatus, Aquae, Genius Populi Romani, Genius Basilicae*, etc. are abstract concepts that can be deified. However, *Dea Roma* is an actual, physically material city that does not specifically correspond to either the state (*res publica*), or the collective of citizens (*civitas*), or the Roman political power (*res romana, imperium romanum*). Nevertheless, for a provincial, Rome was basically an abstract, intangible entity. In this sense, Hadrian’s religious policy fitted in perfectly with the “provincialisation” process of the Senate initiated by Trajan and reworked through the “ecumenical” view of the empire. Neither can we forget the political purpose of Hadrian’s trips, his “pan-Hellenic” policies, and the development of the bureaucratisation of the administration. Under Hadrian the *cognitio* began with the growing importance of bureaucratised jurisprudence, the increase in the number of written documents, and the growing importance of the knights in the imperial council. In summary, all this reflects a unified political action that converted the construction of the Temple of Venus and Roma into an urban symbol of a new vision of the empire.

The final configuration of the Palatine complex

The Severan dynasty was the last able to make substantial changes to the urban appearance of Rome. They governed the empire for twenty-four long years between 193 and 235 AD, undertaking work on a huge number of buildings, a list of which we know thanks to the written sources and the archaeological record. They were rarely *ex novo* buildings, but rather rebuilding, repair, or maintenance work. The long century of imperial stability under the government of Trajan and the Antonines had consolidated the urban area of Rome as a museum-city, the prestige of which depended more on the *maiestas* of its image than on the real power of its legions. In a way, the urban policy in Rome was a direct reflection of the situation in which the empire found itself. Of course, by the end of the 2nd century AD, despite its apparent power, it was already obvious that the imperial organisation was harbouring the seeds of its future disintegration. The civil war that surrounded the rise to power of Septimius Severus was quite obvious proof of this.

The new sovereign governed the empire for 14 years, until his death on 4 February 211. However, during this period he spent barely four years in the eternal city. While the last episodes of the civil war were being played out in the West, the Persians were invading the empire. Thus, three months after the victory over Claudius Albinus, the whole imperial family moved to the East to follow a vigorous defensive campaign against the invaders (197 AD). Although the enemy was defeated the following year, the emperor decided to stay in the East, visiting Egypt in 199 and 200, and the Asiatic provinces in 201. His return to Rome was carefully planned to coincide with the 10th anniversary of his appointment as emperor. On 9 April 202, five years after the beginning of his journey, Severus and his family were back in Rome to celebrate, with extraordinary solemnity, their *decennalia* and the triumphal ceremony of the *victoria Parthica maxima*. They left almost immediately after this for Africa, where they spent two long years. They returned to Rome in April 204 for the Secular Games, held to celebrate the centenary of the founding of Rome. Four years later (208), the emperor again set off to war. Once again it was a defensive expedition, on this occasion to Britannia. But this time he did not return. Septimius Severus died in Eboracum (York) in the year 211, defending the frontiers of the empire.

We have seen how Severus was obliged to absent himself from Rome for long periods in order to guarantee the defence of the empire's frontiers. These circumstances undoubtedly conditioned his urban policy. Despite this, the emperor made an effort to be in the

metropolis on two important occasions. The first was the celebration of the *decennalia* in 202 and the second to be present at the *ludi saeculares* in 204.

Herodian (III, 10, 2) and Dio Cassius (76, 1,3) recall the formal games offered on the tenth anniversary of his rise to power, adding that he also celebrated the triumph of the *victoria Parthica maxima*. On this occasion the Senate decided to build the triumphal arch that we can still see intact today in the Roman Forum. Both writers tell us of certain significant aspects of the triumphal procession that made its way around the perimeter of the Palatine before ascending to the Capitol. According to the biography of Septimius Severus (S.H.A., *Sev.*, 16.7), the emperor rejected the triumph offered to him by the Senate, arguing that he could not make the whole itinerary standing on the triumphal carriage due to the illness that affected his knees (gout). It was his son and successor, Caracalla, who had the honour of presiding over the procession from the triumphal carriage. To do this it was necessary to exaggerate the dangers faced by the army in crossing Palestine, which had in reality been merely a stroll in military terms. During the celebrations in Rome, Septimius Severus limited himself to walking along the *Clivus Capitolinus*. In order to justify this, the Senate awarded him the honour of an *ovatio*. Remember that the ceremonial for each award was different. The entrance into Rome and the parade round and ascent to the Capitol was made on a carriage for triumphant generals. This was all solemnised with trumpet music. On the other hand, for the "ovation" the victor entered Rome on foot or on horseback. In addition, the cortege was less spectacular, with the soldiers carrying simple olive branches and the music limited to flautists. The celebration of the *decennalia* included grand games and, of course, the minting of commemorative coins.

Two years later, in 204, the Secular Games were held. This must have been the celebration of the centenary of the foundation of Rome, despite the fact that it had only been fifty years since the last secular celebration. Indeed, in the year 148, on the occasion of the ninth centenary of the city's foundation, Antoninus Pius had renewed the vows for Rome's prosperity. However, the events preceding the rise of the new dynasty showed that the sacrifices of the year 148 had not had their desired effect. In fact, the last emperor to come to power after a cruel civil war was Vespasian in the year 69. A solemn restoration of the Roman state was therefore necessary.

Both celebrations (202 and 204) were timed to coincide with the consecration of the temples and monuments that had been rebuilt or restored after the fire of the year 191. The fire took place while Commodus was still emperor and affected many of the monu-

ments in the *Urbs*, among them, the eastern part of the Palatine. It began in a private house in the Forum of the Peace and spread to the *sacra Via* where it destroyed houses, warehouses, the Temple of Vesta, and the house of the Vestal Virgins. Finally, it reached the Palatine where it affected many buildings in the Imperial Palaces (Dio Cass. 72, 24, 1; Herodian. 1, 14, 2-4). It must have been a huge fire, judging by the long list of buildings that had to be restored. This work probably did not start until the end of the civil war (197) and would have been given a boost by the arrival of Persian gold from the sacking of Ctesiphon.

We know that the *templum Pacis* (Forum of Vespasian) was partially burnt down, along with its library. Its restoration was taken advantage of to redraw the cadastral plan of Rome that was hanging in one of the rooms of the forum complex. The new plan (*Forma Urbis Marmorea*: FUM), like the previous one, was incised on large marble slabs. Its placement coincided with the completion of the restoration work (205-208 AD). Its main purpose was the administrative and fiscal control of the *Urbs*, and for this reason, special attention was paid to the architectural details. We have already used some of its fragments in the reconstruction of the planimetry of the Palatine. However, beyond its strict interest as an archaeological record, the creation of the Severan marble plan demonstrates the concern of the administration's ruling circle to know the actual state of the streets, neighbourhoods, and buildings in the whole of Rome. Indeed, throughout the 2nd century the density of the city had been increasing with the intensive construction of housing neighbourhoods. We cannot forget that while the number of monuments was increasing in the city centre, it was also necessary to house a population of more than a million inhabitants. Basically, in order to make the FUM, it would have been necessary to have a document similar in some aspects to a modern "General Urban Plan". Along the same lines, Septimius Severus took on the task of providing a water supply for Rome, by increasing the flow of the old aqueducts and building a new one.

The written sources indicate that the residence of Commodus on the Palatine, named in the *Historia Augusta* as the "*palatina Commodiana*" (*Com.* 12.7), burned down, along with the imperial baths on the eastern side of the hill. It was to this part of the Imperial Palace that Severus directed his attention. Dio Cassius did not specify which of the palace buildings burned down, he only emphasised that the government archives were on the point of being destroyed. This could possibly have been the library of the *Domus Tiberiana* referred to by Aulus Gellius (XIII, 19.1).

The eastern end of the palace complex had been occupied by thermal baths, firstly those of Nero's *Domus*

Aurea and later those belonging to Domitian's palace. They were built on an extensive terrace located behind the large exedra of the palace "hippodrome". In the same way as the *Domus Tiberiana* gardens, the terrace was built on top of two superimposed floors of vaults. Under the Severans, the terrace was extended until it reached the road that separated the Palatine from the Circus Maximus (fig. 116-117). The damaged Flavian baths were restored and a second, smaller thermal baths complex was built. This building work entailed the reinforcement of the vaults that surrounded the gardens of the so-called "hippodrome" and the restoration of the large exedra that presided over them. We know the scope of these Severan building works thanks to the manufacturer's marks on the bricks used.

The extension of the Palatine hill to the east was carried out, as we have seen, by the construction of a grand terrace raised on large vaulted substructures. In order to correct the impact caused on the urban landscape by this mass of new buildings, it was necessary to look for a decorative solution in accordance with the *maiestas* of the *Urbs*. The chosen solution was to build an ornamental façade to hide the mass of these new buildings from sight (fig. 113).

In conclusion, the building activity of Septimius Severus in Rome was a conscious effort to renovate the metropolis, which, on the other hand, was also the declared object of the celebration of the Secular Games. The numerous monuments that were restored draw a picture of the progressive building of Rome's image as a museum-city, in which the wonders of the universe were concentrated. In this sense, the role assigned to the Imperial Palace complex is obvious - that which had been built up over the preceding two centuries - a museum designed to spread the providential role of the new dynasty in the history of Rome. The emperor, of course, no longer lived on the hill. Septimius Severus built a new palace-villa as his family residence in the *Horti Spei Veteris*, on the outskirts of Rome. In doing this he continued an earlier tradition. Vespasian lived in Rome in the Esquiline *horti* and Hadrian had built his residential villa in Tivoli. Compared with the grandiosity of the museum-palace, the peaceful, secluded "dwelling of the gods" seemed the ideal place for the emperor's domestic residence.

Caracalla, son and successor of Septimius Severus, was assassinated on 8 April 217. After a year of crisis (the government of Macrinus), Varius Avitus Bassianus was acclaimed emperor by the III Parthica legion stationed in the camp of *Raphanae*, near Emesa in Syria. His mother, Julia Maesa, had spread the rumour that Caracalla was the father of her two sons. The new emperor took the name Marcus Aurelius Antoninus.

However, he would be known to history as Heliogabalus, the *Sol Invictus*, the great divinity of Emesa, of which he was the high priest. The new emperor arrived in Rome in the middle of the year 219, where his ideas soon clashed with Roman tradition. The fact that someone who acted openly in contrast to the established religious ideas could remain in power for four years, gives us an idea of the changes in Roman traditions that had taken place since the time of Augustus.

Herodian gives us details of the complex situation brought about by the religious policy of the new god. We can make a guess at a precise design for the conversion of this divinity into a key part of the Roman pantheon. A marriage was simulated with the Punic god, Caelestis. These excesses probably led to the premature downfall of Heliogabalus. In any case, the new emperor understood that the only way of transmitting an effective message to his subjects was to materialise his new political concerns on the topography of the city. Despite the state financial crisis and the saturation of buildings that occupied the centre of the city, with no room for expansion, Heliogabalus built two temples dedicated to the new divinity. The basic liturgy consisted of the procession that took the god from one temple to the other. There was only one possible location for the main residence, the great temple of Heliogabalus – near the Imperial Palace. Heliogabalus' architects found a prestige site in the gardens at the southern end of the hill. For his suburban residence, they found a large plot of imperial land, the *fundus* of Varianus. This was a large estate belonging to Heliogabalus' father, the knight Sextus Varius Marcellus, near the modern area of the Lateran.

The construction of a grand temple in the area of the Palatine brought about a major alteration to the system of palace gardens (fig. 118-119). On this point, our excavations in the area of the temple of Jupiter *Stator* (see infra annex 1) have contributed new data that help to explain this urban panorama, particularly if we consider the dating to the beginning of the 3rd century that we have been able to assign to the solid podium located next to the Arch of Titus (known as the temple of Jupiter *Stator*).

The Temple of Heliogabalus concludes the monumental image of the Imperial Palaces, in a way incorporating them into the monumental fabric of the *Urbs* (fig. 112). Finally, with the construction of the *Templum Urbis* (Temple of Venus and Roma), a monumental axis had been established between the Campus Martius, west of the Republican Forum, to the Valley of the Colossus. This was not an "axis" in the strict sense of the word, but rather a continuous fabric of squares and avenues linked by a system of porticoes, arches, gateways, etc. that made it difficult to distinguish one monumental complex from another. The urban landscape was watched over by the grand monuments dedicated by the most prestigious emperors of the recent past – the Arch of Titus, the temple of Antoninus and Faustina, Hadrian's *Templum Urbis*, etc. In a way, this was a reworking of the historical memory of the city. It eliminated the symbols of the "bad" emperors, for example, the Arch of Domitian in the *Clivus Palatinus*, while presenting a selected and partial history as a justification of the current policy.

With the construction of a monumental public temple (Heliogabalus-Jupiter the Avenger) at the top of the hill, the people of Rome were granted access once again into the prince's territory. This was an important consideration, since the palace, as well as the political regime, always had an ambiguous relationship with the city. Nero and Domitian, coming close to the image of an absolute sovereign, encouraged the pre-eminence of the palace over the *Urbs*. First Augustus, and then Hadrian attempted to build a more balanced relationship between the Palatine and the city. The natural instrument was the invocation to a guardian god situated on the hill. Paradoxically, it was Heliogabalus, a divinity foreign to Roman tradition, who was charged with reconstructing a final equilibrium. We know that his temple was, in the end, dedicated to Jupiter the Avenger. With that, the life cycle of the Imperial Palaces came to an end. We know that Maxentius added new buildings. This was, however, just a simple epilogue that did not modify the already established relationship between the city and the palace.